Book No. 7-A

॥ श्रीरस्तु ॥

कवितार्किकसिंह - सर्वतन्त्रस्वतन्त्र

श्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचित सकलग्रन्थबृन्दप्रकाशनी

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

पर्यवेक्षकः परिष्कारकश्च

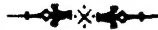
श्रीकाञ्ची. प्रतिवादिभयङ्करः अण्णङ्गराचार्यः ।

Srimath Vedantadesika Granthamala

EDITOR

SRI KANCHI. P. B. ANNANGARACHARYAR

Address:—

Granthamala Office, 39, Sannidhi Street,

CONJEEVERAM (S.I.Ry.)

1941

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायां

[व्याख्यानविभागे द्वितीयसम्पुटम्]

॥ गीतार्थसंग्रहरक्षा, गीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिका च ॥

पर्यवेक्षकः परिष्कारकश्च

॥ श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयङ्करः अण्णंगराचार्यः ॥

प्रकाशनादिसर्वाधिकारी :

विद्वान् अ. संपत्कुमाराचार्यः, M. A.

पुस्तकप्राप्तिस्थानम् :

३९, सन्निधिवीथी, कञ्जीवरम्.

मद्रपुर्यां लिबर्टी मुद्रणालये सममुद्यत ।

1941

Price : 5—0—0] ॥ मूल्यं रूप्यपञ्चकमात्रम् ॥ [Postage Extra.

अस्याश्च ग्रन्थमालायाः शोधनविषये यद्यप्यस्माभिस्ससहायैरन्वभूयत भूयान्परिश्रमः, तथाऽपि शोधनाया अंशास्सुबहवोऽवशिष्यन्त एवेत्यभिधातुमवकाश इह वर्तत एव। उपचत्वारिंशेभ्यो वत्सरेभ्यः पूर्वं कैश्चन महाविवेकिभिर्महता परिश्रमेण संशोधितं तात्पर्यचन्द्रिकाश्रीकोशमन्वगृह्णन् परमकृपया श्री. उ. वे. विद्वद्वरिष्ठाः नावल्पाक्कम् चतुर्वेदिशतक्रतु - नरसिंहाचार्यवर्याः। सोऽयं श्रीकोशः प्राधान्येन महोपकारमारचयामास शोधन इति सकार्तज्ञ्यं विज्ञापयामः। मुद्रणेऽस्मिन् प्रेक्ष्यमाणं पाठभेदादिकं तस्मादेव श्रीकोशात्संगृहीतमिति वेदितव्यम्। प्रसङ्गादिह किञ्चित्प्रस्तुमः। बहुविदामपि विदुषां धियामविषयाः प्रघट्टकास्सन्ति भूयिष्ठा देशिकदिव्यसूक्तिष्विति नैतत्प्रधानं वचः। तथाविधासु दिव्यसूक्तिषु अर्थावगाहनपूर्वकं शोधनावधानमसंभवि बहुषु स्थलेषु। मुद्रितपूर्वश्रीकोशपाठेषु तालकोशपाठेषु च क्वचिद्वहुत्र वा वस्तुतस्सावद्येषु सत्स्वपि त एव पाठास्सुसमीचीना इति साधयितुं परिकरमावध्नन्तो महान्तस्सुबहवस्समुत्तिष्ठेरन्। तथाविधेषु स्थलेषु पाठांस्तथैव निवेशयितुम् औचितीमनुसृत्य समीकर्तुं चाशक्नुवन्तो वयं "कर्तुं त्यक्तुमपि प्रपत्तुमनलं सीदामि दुःखाकुल" इत्याचार्यवर्यफणितिप्रकारेण सुबहु विह्वला अभूम। तथैव निवेशने, अशुद्धयो नोद्धृता इति विदूषयितुं संनह्येयुः। परिष्करणे तु स्वैरं पाठविपर्यासाः प्रवेशिता इति पटहघोषणां कर्तुमुद्युञ्जीरन्। सुमहदिदं संकटं कथमपोह्यताम्। कथञ्चित् कार्यमिदं सुमहत्तरं दिष्ट्या निष्प्रत्यूहं निरवर्तयाम। अवश्यमेव शोधनीयेष्वपि स्थलविशेषेषु क्वचिदौदासीन्यमेवास्माभिरवालम्बि।

मात्रया चात्र किञ्चिदुदाहरामः। **ईशावास्योप**निषदि * पूषन्नेकर्षे इत्यादिकायाः षोडश्या ऋचो भाष्ये एवं नाम पङ्क्तिस्संदृश्यते—

"अत्र वर्तमानव्यपदेश उत्तरवाक्यवत् तात्कालिकानुसन्धानानुवादः। प्रार्थनाप्रकरणानुरोधे तु व्यत्ययेन पश्येयमिति लिङर्थोऽत्र ग्राह्य इत्यपुनरुक्तिः। तदा साधारण्यज्ञापनार्थं सदा पश्यामीति वा निरुपाधिकशेषत्वानुगुणोक्तिः।" इति।

एवमेव मुद्रितचरानेकपुस्तकगतः, उपलभ्यमानद्वित्रतालकोशगतश्च पाठः। सर्वथाऽप्यनन्वयोऽत्र सुस्पष्टः। माननीया महामतयस्त्वत्र पाठमेवमुल्लिखन्ति—

"........लिङर्थोऽत्र ग्राह्यः। सदा पश्यामीति वा निरुपाधिकशेषत्वानुगुणोक्तिः। 'ते' इति पुनरुक्तिः तदसाधारण्यज्ञापनार्थम्" इति।

एवञ्च सति संपद्यते हि सुसंगतोऽक्लिष्टश्चान्वयः। केचिदन्यथाऽप्यत्र सूक्तिविन्यासमभिमन्यन्ते। भीरुभिरस्मादृशैरेवंविधेषु स्थलेषु कथमिव स्वातन्त्र्यमाश्रीयताम्? सन्त्येवंविधानि स्थलानि सुबहूनि नाम।

यत्रयत्र पाठविसंवादा वर्तन्ते तत्रतत्र विशदविचारप्रपञ्चनपूर्वकं यथायथं पाठा निरूपयितव्याः, येन विवेकिनां विशेषतोऽवधानं च स्यात्—इति समुत्कण्ठा बलवती समिन्धेऽस्माकम्। आदितः प्रभृति सर्वानपि ग्रन्थानस्यां ग्रन्थमालायामवतीर्णान् सुष्ठु परिशील्य यदि केचित्प्राज्ञपरिबृढा औचित्यविशदीकरणपूर्वकं समीचः पाठान् प्रतिबोधयेयुः ध्रुवमनुबन्धसञ्चिकया सर्वं तत्प्रकाशयिष्यामः। एकैकं ग्रन्थमेकैकः पण्डितमणिः परिशीलयतु नाम। अत्यन्तमावश्यकं हि कृत्यमिदमवशिष्यते।

अन्यदपि किञ्चिदवश्यमभिधित्सितम्। वयं तु काञ्च्यां स्मः। मुद्रणं तु मद्रपुर्यामन्यत्र च प्रचलति। कानिचिच्छोधनानि सुष्ठु समाकलितान्यपि मुद्रणालयाधिकृतानां कार्यकराणां श्रमप्रमादादिवशात् विपर्यासमेव गमितानि भवन्ति। अत्रापि किञ्चिन्निदर्शयामः। **दशावतारस्तोत्रे** * नाथायैव नमःपदमित्यादौ दशमे पद्ये अवसाने "पर्यायचर्यायते" इत्यत्र "पर्यायचर्याः, यते" इति पदच्छेद इति आबाल्यादस्माभिरवधारितमिदम्। "पर्यायचर्याय, ते" इति केषाञ्चिद्विदुषां वाऽत्र भ्रमस्समस्त्येव। तादृशं भ्रममपाकर्तुं "चर्या यते" इति विन्यासं सुस्फुटं संशोधने सूचितवद्भिरप्यस्माभिर्हन्त परस्मात् "चर्याय ते" इत्येव मुद्रणमुपकल्पतमुदैक्षि। अथ च महान् विषादस्सत्यमन्वभावि। तावता किमहो फलम्? एवं नाम संपतिताः कतिचिदशुद्धीरधिकृत्य निर्वेद एव शरणं भवत्यस्माकम्। एतादृशनिर्वेदास्पदाशुद्धिविषये शुद्धिपत्रिकाप्रकाशनेऽपि नास्माकमुत्साहस्संजायते। **शरणागतिगद्ये** द्वादशे वाक्ये—"दैवीं गुणमयीं मायां दासभूतः शरणागतोऽस्मि तवास्मि दास इति वक्तारं मां तारय" इति तावत्प्रायः पठन्ति। अत्र तु दासभूत इत्यपपाठः। दासभूतमित्येव सुपाठः—इत्यप्रकम्प्यमध्यवसायमधिवहत्स्वप्यस्मासु हंहो! मुद्रणेऽस्मिन् दासभूतः इत्येव (मूले भाष्ये च) पतितमिति निर्वेदमिमं कुत्र कथं कथयेम? अगत्या शुद्धिपत्रिकयाऽथ समीकरणं भवतीति तु आस्तां नाम।

अन्तत इदं विनिवेद्य विरमामः। वेदान्तविभागान्तर्गतशतदूषण्यादिग्रन्थानामिव, व्याख्यानविभागान्तर्गतगीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिकायाश्च शोधने, श्रीमच्छुकपुरीनित्यनिवासरसिक श्रीमत्परमहंसेत्यादिबिरुदालंकृत श्रीकोळियालम् स्वामिचरणचरणारविन्दवरिवस्यासमधिगतवेदान्तविज्ञानेन अस्मत्प्रियसुहृद्वरश्रीनिवासार्यतनूजन्मना च निरुपतिनगरनिवासिना कोळियालं शठकोपाचार्यशिरोमणिना कृतं साहाय्यं संततमनुस्मरणीयमिति। अथ च नक्तंदिवमखिलग्रन्थबृन्दपरिशोधनप्रवणेष्वस्मत्प्रियजामातृपादेषु न्यायवेदान्तविशारदेषु M. A. इत्युपाधिभूषितेषु श्री. उ. वे. अक्कारक्कनि - सम्पत्कुमाराचार्येषु तथा शोधनसाहाय्यममितमाहितवत्सु अस्मत्प्रियमित्रवरेषु पण्डितवरेषु श्री. उ. वे. अ. मु. श्रीनिवासाचार्येषु च धन्यवादानाम्रेडयति दासदासः।

विष्वब्दे मिथुने कृष्णत्रयोदश्यां रवेर्दिने। इत्थं व्यजिज्ञपद्दासो वादिभीकरवंशजः॥

इति,

श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयङ्कर अण्णङ्गराचार्यः, श्रीवैष्णवदासः.

ग्रन्थमालायाः प्रधानसंपादकः.

॥ पुस्तकसूची - श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

Editor: P. B. Annangaracharya, Conjeeveram.

१. स्तोत्रावलीविभागः । हयग्रीवस्तोत्रादि पादुकासहस्रान्त सकल स्तोत्रजालसमलंकृतः । २ ० ०

२. वेदान्तविभाग—प्रथमसंपुटम् । अधिकरणसारावली शतदूषणी च । ३ ० ०

३. ,, द्वितीयसंपुटम् । मीमांसापादुका, सेश्वरमीमांसा, न्यायपरिशुद्धिः, न्यायसिद्धाञ्जनं च । ३ ० ०

४. ,, तृतीयसंपुटम् । सर्वार्थसिद्धिसमेतः तत्त्वमुक्ताकलापः । ४ ० ०

५. काव्यनाटकविभागः । हंससंदेशः, सुभाषितनीवी, यादवाभ्युदयः, संकल्पसूर्योदयश्च । ३ ० ०

६. व्याख्यानविभाग—प्रथमसंपुटम् । ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्, चतुःश्लोकीभाष्यम्, स्तोत्ररत्नभाष्यम्, गद्यभाष्यं च । २ ० ०

७. ,, द्वितीयसंपुटम् । गीतार्थसंग्रहरक्षा, गीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिका च । ५ ० ०

८. ,, तृतीयसंपुटम् । तत्त्वटीका, निक्षेपरक्षा सच्चरित्ररक्षा पाञ्चरात्ररक्षादिकं च । ३ ० ०

శ్రీ విశిష్టాద్వైత సంప్రదాయ గ్రన్థ సూచీ.

౧. శ్రీభగవద్రామానుజ గ్రన్థమాలా:—శ్రీభగవద్రామానుజ మునిభిరనుగృహీత శ్రీభాష్యాది గ్రన్థసప్తకమేక సంపుటాత్మకమ్. మూల్యమ్. ౬-౦-౦

౨. శ్రీమద్వరవరమునీన్ద్ర గ్రన్థమాలా:—శ్రీమద్వరవర మునిభిరనుగృహీతమ్ శ్రీవచనభూషణవ్యాఖ్యానం తత్త్వత్రయవ్యాఖ్యానం ముముక్షుప్పడి వ్యాఖ్యానం ఆచార్యహృదయ వ్యాఖ్యానమిత్యేతత్ గ్రన్థచతుష్టయమేకసంపుటాత్మకమ్. ౬-౦-౦

3. శ్రీమద్వేదాన్త దేశిక గ్రన్థమాలాయాం సంప్రదాయ విభాగః:—శ్రీమన్నిగమాన్తమహాదేశికైరనుగృహీతం సంప్రదాయ పరిశుద్ధ్యాది పరమతభఙ్గాన్త సకల రహస్యబృన్దమ్, దేశికప్రబన్ధ బృన్దం చ ఏక సంపుటాత్మకమ్. ౫-౦-౦

ప్రాప్తిస్థానమ్,
ప్రతివాదిభయఙ్కర అణ్ణఙ్గరాచార్యులవారు
గ్రన్థమాలా ఆఫీస్, కాఞ్చీపురం.

प्राप्तिस्थानम्
प्रतिवादिभयङ्कर अण्णङ्गराचार्यः
ग्रन्थमाला आफीस, कञ्जीवरम्.

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमद्यामुनमुनये नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

[व्याख्यानविभागे द्वितीयसंपुटम्]

श्रीभगवद्यामुनमुनिविरचितगीतार्थसंग्रहव्याख्या

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्तदेशिकविरचिता

॥ श्रीमद्गीतार्थसंग्रहरक्षा ॥

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि

मानत्वं भगवन्मतस्य महतः पुंसस्तथा निर्णयस्तिस्रस्सिद्धय आत्मसंविदखिलाधीशानतत्त्वाश्रयाः ।

गीतार्थस्य च संग्रहः स्तुतियुगं श्रीश्रीशयोरित्यमून्यद्ग्रन्थाननुमन्दधे यतिपतिस्तं यामुनेयं नुमः ॥ १ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथेन यथाभाष्यं विधीयते । भगवद्यामुनेयोक्तगीतासंग्रहरक्षणम् ॥ २ ॥

* तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिस्सर्वतोमुखैः । तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः परः ॥ (भा. शा. ३४७. ८३)

* आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणस्सदा ॥ (ना. पु. १८. ३४)

इत्यादिभिस्तत्त्वहितरूपं समस्ताध्यात्मशास्त्रार्थसारं महर्षयस्संजगृहुः । तदेतदुभयं सर्वोपनिषत्सारसङ्कलनात्मिकायां भगवद्गीतायां प्रतिपाद्यतया प्रदर्शयंस्तत्राप्युपनिषदां तत्त्वप्राधान्यस्य **शारीरके** सूत्रितत्वादिहापि तत्प्रधानतया व्यपदिशति ॥

॥ श्रीगीतार्थसंग्रहः ॥

स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः । नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः ॥ १ ॥

स्वे धर्माः **स्वधर्माः**—स्ववर्णाश्रमनियतशास्त्रार्थाः, * स्वे स्वे कर्मण्यभिरतस्संसिद्धिं लभते नरः । (१८.४५) इति हि गीयते । स्वस्य धर्म इति समासेऽप्ययमेवार्थः । **ज्ञान**मत्र परशेषतैकरसयथावस्थितात्मविषयम् । **वैराग्यं**—परमात्मव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु विरक्तिः, * परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि । (बार्ह. स्मृ.) इति मुमुक्षोः स्वभावप्रतिपादनात् । तथा च **पातञ्जलयोगानुशासनसूत्रं**—* दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् (१. १५) इति । कर्मयोगपरिकरभूतस्यापि वैराग्यस्य पृथगुपादानमपवर्गस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तत्प्राधान्य-

ज्ञापनार्थं कन्दभूतरागनिवृत्त्या तन्मूलक्रोधादिसमस्तदोषनिवृत्तिज्ञापनार्थं च । तत्र स्वधर्मज्ञानयोः प्रथमं कर्मयोगज्ञानयोगरूपेणावस्थितयोरात्मसाक्षात्कारद्वारा भक्तियोगाधिकारनिर्वर्तकत्वेन तत्साधकत्वम् । तदभिप्रायेणोक्त**मात्मसिद्धौ**— * उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्यः इति । उत्पन्नभक्तियोगानामपि विशदतमप्रत्यक्षसमानाकारस्य तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिरूपस्य आप्रयाणादनुवर्तनीयस्य अहरहरभ्यासाधेयातिशयस्य भक्तियोगस्य सत्त्वविवृद्धिसाध्यतया तद्विरोधिरजस्तमोमूलभूतपापनिबर्हणद्वारेण सत्त्वोपचयहेतुतयोपकारकत्वादात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकैः परित्यक्तफलसङ्गकर्तृत्वादिभिः परमपुरुषाराधनैकवेषैर्नित्यनैमित्तिककर्मभिर्भक्तेरुपचीयमानत्ववेषेण साध्यत्वम् । तदेतत्सर्वमभिसन्धायोक्तं भगवता **पराशरेण**—

* इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥ इति । (वि. ६.६.१२) महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः । * [प्रीति]स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते (लै. उ. ९. १९) इति वचनमपि पूज्यविषयविशेषनियतं योज्यम् । सैव वेदनोपासनध्यानादिशब्दैरध्यात्मशास्त्रेषु मोक्षोपायविधिवाक्यैस्सामान्यतो विशेषतश्च प्रतिपाद्यते, गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेः, सामान्यशब्दानां समानप्रकरणोक्तविशेषविश्रमे च संभवति द्वारिद्वारादिकल्पनायोगात्, विधुपास्योरव्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात् * निदिध्यासितव्यः (बृ. ४. ४. ५; ६. ५. ६) इत्यस्य स्थाने विज्ञानशब्दश्रवणाच्च, परमपुरुषवरणीयताहेतुभूतगुणविशेषवत्त्वेन लभ्यत्वश्रुतेश्च, तद्वरणस्यास्मिन् शास्त्रे भक्त्यधीनत्वोक्तेश्च । एवं सति वेदनेतरमोक्षोपायनिषेधकश्रुतीनां * भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ (गी. ११. ५४) इत्यादिस्मृतीनां चाविरोधः । तदेतदुक्तं **भक्त्येकगोचर** इति । भक्तेरेव गोचरो नान्यस्येत्यर्थः । एतेन कर्मसमुच्चयवाक्यार्थज्ञानादिपक्षाः प्रतिक्षिप्ताः । गोचरत्वमिह फलत्वेन ग्राह्यम्, * भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे (शा. पु. २१९. ३४) इत्यादिभिरेकरस्यात्, भक्तियोगलभ्य इति स्वोक्तसंवादाच्च । उपायतया फलतया चैकस्यैवावलम्बनादैश्वर्याद्यर्थभक्तिव्यवच्छेदार्थं वात्रैकशब्दः । अत्र ह्यैश्वर्याद्यर्वाचीनपुरुषार्थग्रहणं भूमविद्यायामिव निरतिशयपुरुषार्थप्रतिपादनार्थम् । तदभिप्रायेण च **भाष्यम्**—* परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मानुगृहीतभक्तियोगमवतारयामास (गी. १) इति । यद्वा निरतिशयैश्वर्ययुक्ततया भक्त्यर्हत्वमिह तद्गोचरत्वम् । ऐकान्तिकत्वादिव्यञ्जनाय त्वेकशब्दः । * परावरज्ञं भूतानाम् (भा. मो. २२९. ७) इत्याद्युक्तपरावरतत्त्वनिश्चयेन अन्यभक्त्युन्मूलनादव्यभिचारेण अनन्यविषयत्वमैकान्तिकत्वम् । सातिशयनिरतिशयपुरुषार्थविवेकेन तदेकभोग्यतया उत्तरावधिराहित्यमात्यन्तिकत्वम् । कारणवाक्यस्थानां सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दानां समानप्रकरणमहोपनिषदादिपठिताबाधितासंभवद्वृत्त्यन्तरनारायणादिविशेषशब्दार्थविश्रमं व्यञ्जयितुं—**नारायणः परं ब्रह्मेति** विशेषतस्सामान्यतश्च व्यपदेशद्वयम् । अनेनाभिमतेऽपि **नारायणानुवाकवाक्ये** पूर्वापरवाक्यच्छायानुसाराच्छाखान्तरसविसर्जनीयपठनाच्च व्यस्तत्वं व्यञ्जितम् । तेन च सर्वपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थतया केवलपरतत्त्वप्रतिपादनपरनारायणानुवाकसिद्ध एवास्य शास्त्रस्य विषयः । तद्विभूतित्वेन * विश्वमेवेदं पुरुषः (तै. ना.) इतिवत्समानाधिकरणतया तत्राम्नातानां ब्रह्मशिवेन्द्रादीनां नारशब्दार्थानामिहापि * ब्रह्माणमीशम् (गी. ११.१५) इत्यादिभिस्तद्विभूत्येकदेशाश्रयत्वं प्रतिपाद्यत इति ख्यापितम् । उक्तं च **स्तोत्रे** * स्वाभाविकानवधिकातिशयेशितृत्वं नारायण त्वयि न मृष्यति वैदिकः कः । ब्रह्मा शिवश्शतमखः परमस्वराडित्येतेऽपि यस्य महिमार्णवविप्रुषस्ते ॥ (११) इति । **संवित्सिद्धौ** च अद्वितीयश्रुतिव्याख्याने च दर्शितम्—*यथा चोलनृपस्सम्रा-

ऽद्वितीयोऽस्ति भूतले । इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वचः ॥ ननु तत्पुत्रतद्भृत्यकलत्रादिनिषेधकम् । तथा सुरासुरनरब्रह्मब्रह्माण्डकोटयः । क्लेशकर्मविपाकाद्यैरस्पृष्टस्याखिलेशितुः । ज्ञानादिषाड्गुण्यनिधेरचिन्त्यविभवस्य ताः । विष्णोर्विभूतिमहिमसमुद्रद्रप्सविप्रुषः ॥ इति । **पुरुषनिर्णये** च एतत्प्रपञ्चो ग्राह्यः । तदेतद्व्यपदेशद्वयं * श्रियःपतिरित्यादिना प्रारम्भ**भाष्येण** व्याकृतम् । अत एव हि तत्रापि—* परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणः इत्यन्तेन समभिव्याहृतम् । प्रपञ्चितमेतदस्माभि**स्तात्पर्यचन्द्रिकाया**मिति नात्र विस्तृणीमहे । निर्विशेषणस्यैव ब्रह्मशब्दस्य काष्ठाप्राप्तबृहत्त्वबृंहणत्वयोगिनि परमात्मन्येव योगरूढत्वेऽपि तस्मादन्यत्र जीवादौ तद्गुणलेशयोगादौपचारिकप्रयोगरूढेस्तद्व्यवच्छेदाय **परम्** इति विशेषितम् । एवमेव ह्यन्यत्रापि विशेष्यते । व्योमातीतवादिमतनिरासार्थं वा परत्वोक्तिः । गीतेव तत्त्वहितयाथात्म्यशासनात् **गीताशास्त्रम्** । उपनिषत्समाधिना सिद्धव्यवहारनिरूढः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । एतेन शास्त्रान्तरादस्य शास्त्रस्याधिक्यं व्यञ्जितम् । स्वयं च **महाभारते** महर्षिणोक्तम्—* अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् (आ. १. २७९) इति । उक्तं चाभियुक्तैः—* यस्मिन् प्रसादसुमुखे कवयोऽपि ये ते शास्त्राण्यशासुरिह तन्महिमाश्रयाणि । कृष्णेन तेन यदिह स्वयमेव गीतं शास्त्रस्य तस्य सदृशं किमिवास्ति शास्त्रम् ॥ इति । पञ्चमवेदे चास्यांशस्य प्राधान्यमुद्घुष्याहुः * भारते भगवद्गीता धर्मशास्त्रेषु मानवम् । वेदेषु पौरुषं सूक्तं पुराणेषु च वैष्णवम् ॥ (पा.) इति । **समीरितः** सम्यगीरितः; अज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिक्षेपेण परमप्राप्यत्वप्रापकत्वसर्वकारणत्वसर्वरक्षकत्वसर्वसंहर्तृत्वसर्वाधिकत्वसर्वाधारत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वशेषित्वसर्ववेदवेद्यत्वसर्वहेयरहितत्वसर्वपापमोचकत्वसर्वसमाश्रयणीयत्वादिभिः स्वभावैस्समस्तवस्त्वन्तरविलक्षणतया पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपादित इत्यर्थः । समन्वयसूत्रवन्निरतिशयपुरुषार्थत्वविवक्षया वा समित्युपसर्गः । एवमनेन श्लोकेन शास्त्रार्थः संगृहीतः ॥ १ ॥

ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते ॥ २ ॥

अथ त्रिभिः श्लोकैस्त्रयाणां षट्कानामर्थं संगृह्णाति ॥ ज्ञानात्मिका निष्ठा ज्ञानयोगः, कर्मात्मिका निष्ठा कर्मयोगः । नितिष्ठत्यस्मिन्नर्थे अधिकर्तव्येऽधिकारीति निष्ठा, नियता स्थितिरेव वा निष्ठा, यावत्फलं स्थिरपरिगृहीतमुपायानुष्ठानमित्यर्थः । अनयोः स्वरूपं व्यञ्जयिष्यति * कर्मयोगस्तपस्तीर्थे (गी. सं. २३) इत्यादिना । **योगलक्ष्ये**—योगस्साध्यतया लक्ष्यम्—उद्देश्यं ययोस्ते योगलक्ष्ये । अत्र कर्मनिष्ठया ज्ञाननिष्ठामारुह्य तया योगप्राप्तिरिति द्वैतीयः क्रमः । तार्तीयस्तु ज्ञाननिष्ठाव्यवधानमन्तरेण कर्मनिष्ठयैव यावद्योगारम्भं दृढपरिगृहीतया अन्तर्गतात्मज्ञानया शिष्टतया व्यपदेश्यानां लोकानुविधेयानुष्ठानानामितरेषामपि निष्प्रमादसुकरोपायसक्तानां योगावाप्तिरिति । योगोऽत्रासनादिविशेषपरिकरवान् साक्षात्कारार्थम् आत्मावलोकनापरनामा चित्तसमाधानविशेषरूपो व्यापारः, तत्साध्यसाक्षात्कार एव वा । तेन स्मृतिसन्ततिविशेषरूपात् स्वकारणभूतज्ञानयोगात्स्वकार्यभूतादात्मानुभवाच्च भेदः । **सुसंस्कृते**—परमात्माधीनत्वतत्प्रीत्यर्थत्वफलान्तरसङ्गराहित्यादिबुद्धिविशेषैः परिकर्मिते इत्यर्थः । **आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे**—* सुखमात्यन्तिकं यत्तत् (गी. ६.२१) इत्याद्युक्तप्रकारेण वैषयिकानन्दविलक्षणस्वेतरसमस्तवैतृष्ण्यावहसुखस्वभावप्रत्यगात्मसाक्षात्कारविशेषरूपसिद्धिविशेषप्रयोजने, इत्यर्थः । **पूर्वषट्केन चोदिते**—कर्तव्यतयाऽनुशिष्टे इति यावत् । तादर्थ्यादुपोद्घातरूपस्य प्रथमाध्यायस्य * न त्वेवाहम् (२. १२) इत्यतः पूर्वस्य द्वितीयाध्यायैकदेशस्य च तदनुप्रवेशवाचोयुक्तिः । आहुश्चोपोद्घातलक्षणं * चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते इति । एवमनेन श्लोकेन प्रथमषट्कस्यावरतत्त्वविषयव्युत्पादितोपायपरत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

अथ मध्यमषट्कस्य परतत्त्वविषयाव्यवहितोपायपरत्वमाह ॥ पूर्वश्लोके समासस्थस्यापि षट्कशब्दस्यात्र बुद्ध्या निष्कृष्य विपरिणतस्यानुषङ्गः । **भगवच्छब्दो** मध्यमषट्कोक्त[सकल]निखिलजगदेककारणत्वनिर्दोषत्वकल्याणगुणाकरत्वयोगिनि परस्मिन् ब्रह्मणि प्रत्यक्षरं प्रकृतिप्रत्ययरूढिभिश्च **भगवत्पराशरादिभिर्निरुक्तो** द्रष्टव्यः । यस्यैष संग्रहः— *तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः । शब्दोऽयं नोपचारेण त्वन्यत्र ह्युपचारतः ॥ (वि. ६.५.७७) इति । अयं च ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वे निदर्शनतया **शारीरकभाष्यारम्भे** दर्शितः *भगवच्छब्दवत् इति । भक्तेषु भागवतसमाख्या च भजनीये भगवच्छब्दस्य नामधेयतां व्यनक्ति । भगवानेव तत्त्वं—**भगवत्तत्त्वम्** । तत्त्वमिह प्रामाणिकः पदार्थः । *तत्त्वेन प्रवेष्टुम् (गी. ११. ५४) इत्यस्यार्थं व्यनक्ति—**याथात्म्यावाप्तिसिद्धय** इति । ऐश्वर्यादिपुरुषार्थान्तरोक्तेरन्यार्थत्वमनेन सूचितम् । याथात्म्यमत्र अनवच्छेदेन पुष्कलमनारोपितं रूपम् । अवाप्तिः—अनवच्छिन्नानन्दतयाऽनुभूतिः, सैव सिद्धिः पुरुषार्थकाष्ठारूपत्वात् । तस्या वा सिद्धिर्लब्धिः । **ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्य** इत्यनेन प्रथममध्यमषट्कयोः क्रमनियामकस्सङ्गतिविशेषस्सूचितः । तदनुसारेण **सप्तमारम्भे भाष्यम्**—*प्रथमेनाध्यायषट्केन परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवद्यस्य निखिलजगदेककारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वभूतात्मभूतस्य सत्यसङ्कल्पस्य महाविभूतेः श्रीमतो नारायणस्य प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनं वक्तुं तदङ्गभूतमात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनमुक्तम् । इदानीं मध्यमेन षट्केन परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दवाच्यमुच्यते । तदेतदुत्तरत्र—*यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ इत्यारभ्य, *विमुच्य निर्ममश्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समस्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् । (गी. १८. ४६—५४) इति संक्षिप्य वक्ष्यत इति । भक्तिरेव योगः **भक्तियोगः** । *योगस्सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु (ना. शा. ३. १७७) इति पाठाद्योगशब्दोऽत्र उपायपरः । ध्यानपरत्वेऽपि सामान्यविशेषरूपतयाऽन्वयसिद्धिः । **प्रकीर्तितः**—स्वरूपत इतिकर्तव्यतातो विषयतः कार्यतश्च प्रकृष्टतया कीर्तित इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं षट्कद्वयोक्तनानाविधतत्त्वहितविशोधनपरं क्रमादन्तिमषट्कत्रिकद्वयमित्यभिप्रायेणाह—

प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् । कर्म धीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः ॥ ४ ॥

प्रधानं—कारणावस्थमचिद्द्रव्यम् । **पुरुषः** अचिन्मिश्रावस्थो विशुद्धावस्थश्च। **व्यक्तं** तु महदादिविशेषान्तं, तदारब्धदेवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपं च कार्यजातम् । **सर्वेश्वरः**—*यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः । (गी. १५. १७) इत्युक्तः पुरुषोत्तमः । एतेनार्वाचीनपरिच्छिन्नेश्वरव्यवच्छेदः । समाख्या चैषा सार्था भगवतः, *अजस्सर्वेश्वरस्सिद्ध इति तन्नामपाठात् । एतेषां **विवेचनं**—परस्परव्यावर्तको धर्मः । तेन वा पृथक्त्वानुसंधानम् । **कर्मधीभक्तिरिति** कर्मयोगादीनां स्वरूपग्रहणम्, **इति**—निर्दिष्टपदार्थवर्गः **आदिः** यस्य स इत्यादिः । आदिशब्देन तदुपादानप्रकारः तदुपयुक्तशास्त्रवश्यत्वादिकं च गृह्यते । **पूर्वशेष** इत्यनेन प्रकृतशोधनरूपतया पुनरुक्तिपरिहारः सङ्गतिप्रदर्शनं च । अयं श्लोकः **त्रयोदशारम्भभाष्येण** स्पष्टं व्याख्यातः—*पूर्वस्मिन् षट्के परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूपभगवदुपासनाङ्गभूतं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम् ।

मध्यमे च परमप्राप्यभूतभगवत्तत्त्वयाथात्म्यतन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता । अतिशयितैश्वर्यापेक्षाणामात्मकैवल्यमात्रापेक्षाणां च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चोक्तम् । इदानीमुपरितने तु षट्के प्रकृतिपुरुषतत्संसर्गरूपप्रपञ्चेश्वरतद्याथात्म्यकर्मज्ञानभक्तिस्वरूपतदुपादानप्रकाराश्च षट्कद्वयोदिता विशोध्यन्ते—इति । अत्र त्रिकभेदविवक्षा च षोडशारम्भे दर्शिता– * अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तयोस्संसृष्टयोश्च याथात्म्यम्, तत्संसर्गवियोगयोश्च गुणसङ्गतद्विपर्ययहेतुकत्वम्, सर्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विभूतित्वम्, विभूतिमतो भगवतो विभूतिभूतादचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनश्च बद्धमुक्तोभयरूपादव्ययत्वव्यापनभरणस्वाम्यैरर्थान्तरतया पुरुषोत्तमत्वेन याथात्म्यं च वर्णितम्- इति । तदत्र तृतीयषट्के तत्त्वविशोधनपरं प्रथमत्रिकम् । अनुष्ठानशोधनपरं द्वितीयमिति प्रायिकतयाऽयं विभागो ग्राह्यः ॥ ४ ॥

अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्म[भ]धियाऽऽकुलम् । पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम् ॥ ५ ॥

एवं शास्त्रार्थष्षट्कत्रयार्थश्च चतुर्भिश्श्लोकैस्संगृहीतः । इतः परमष्टादशभिः श्लोकैः प्रत्यध्यायमर्थास्संगृह्यन्ते । तत्र शोकतदपनोदनरूपकथावान्तरसङ्गत्या महर्षिणा प्रथमद्वितीयाध्यायविभागे कृतेऽपि शास्त्रतदुपोद्घातरूपार्थविभागज्ञापनाय द्वितीयैकदेशमपि प्रथमश्लोकेन संगृह्णाति । तद्व्यञ्जनाय च * तमुवाच हृषीकेशः (२. १०) इत्यस्मात्पूर्वम् अर्थव्याख्यानपूर्वकमयं श्लोको **भाष्यकारै**रुदाहृतः– * एवमस्थाने समुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिं गतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्ममप्यधर्मं मन्वानं धर्मबुभुत्सया च शरणागतं पार्थमुद्दिश्य आत्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फलाभिसन्धिरहितस्यात्मप्राप्त्युपायताज्ञानेन च विनाऽस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा भगवता परमपुरुषेण अध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम् । तदुक्तम् * अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाऽऽकुलम् । पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम् ॥ इति । * अस्थानशब्दोऽत्र स्नेहकारुण्याभ्यामेवान्वेतव्यः । धर्मेऽप्यधर्मधीः धर्माधर्मधीः ; शुक्तिकारजतधीरितिवत् । प्रकृतिभ्रंशहेतुतया निमित्तभूताभ्यामस्थानस्नेहकारुण्याभ्यां जाता धर्माधर्मधीः **अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधी**रिति अत्र भाष्याभिप्रायः । *बन्धुस्नेहेन परया च कृपया धर्माधर्मभयेन च अतिमात्रसन्नसर्वाङ्गः इति **प्रथमाध्यायान्तभाष्या**नुसारेण *धर्माधर्मभयाकुलम् इतिपाठे त्रयाणां द्वन्द्वः । धर्माधर्मभयं रज्जुसर्पभयमितिवत् । उद्दिश्य व्याजीकृत्येत्यर्थः । तदेतत्सूचितमारम्भे * पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेन इति । प्रपन्नत्वात्तमुद्दिश्यैवेति वा विवक्षितम् । तदपि सूचितम् * अस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा इति । तदत्र * तमुवाच (२. १०) इत्यादिश्लोकपर्यन्तो ग्रन्थः शास्त्रावताररूपः । तावत्संग्रहणायात्र श्लोके प्रथमाध्याय इत्यनुक्तिः । अस्ति ह्युत्तरेषु सप्तदशसु तत्तदध्यायग्रहणम् । अनन्तरे च संग्रहश्लोके * न त्वेवाहं जातु नासम् (२. १२) इत्यादेरर्थमभिप्रेत्य द्वितीयग्रहणम् । स च द्वितीयान्ते व्याख्यानपूर्वक[मुदाहृतः] मुद्धृतः–* एवमात्मयाथात्म्यं युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतश्शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य तेन च मोहेन युद्धान्निवृत्त[स्या]स्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया सांख्यबुद्धिस्तत्पूर्विका च असङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोग[विषया] बुद्धिः स्थितप्रज्ञतायोगसाधनभूता द्वितीयाध्याये प्रोक्ता । तदुक्तम्–* नित्यात्मासङ्गकर्मेहागोचरा सांख्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥ इति ॥ ५ ॥

नित्यात्मासङ्गकर्मेहागोचरा सांख्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥ ६ ॥

संख्यया- बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यम्, तद्विषयबुद्धिस्सांख्यधीः । **नित्यात्मगोचरे**ति तद्विवरणम् । एवमत्र **असङ्गकर्मे**ति**हा**शब्देनापि योगशब्दार्थविवरणादपौनरुक्त्यम् । सांख्ययोगधीधीः—सांख्ययोगधीः । **स्थितधीः**—स्थितप्रज्ञता, ज्ञाननिष्ठेत्यर्थः । सा साध्यत्वेन लक्ष्यं यस्यास्सा तथोक्ता । **तन्मोहशान्तये**—उक्तप्रकारस्य अर्जुनस्य देहात्मादिभ्रमनिवृत्त्यर्थम् । एवं द्वितीयाध्यायोक्तस्य प्रपञ्चनरूपतया षष्ठान्तानां चतुर्णामेकपेटिकात्वम् । एकीकरणार्थं **तृतीयारम्भे**ऽनुभाषितम्- —*तदेवं मुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदान्तोदितनिरस्तनिखिलाविद्यादिदोषगन्धानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तमप्राप्त्युपायभूतवेदनोपासनध्यानादिशब्दवाच्यां तदैकान्तिकात्यन्तिकभक्तिं वक्तुं तदङ्गभूतं *य आत्मा अपहतपाप्मा (छा. ८. ७. १) इत्यादिप्रजापतिवाक्योदितं प्राप्तुरात्मनो याथात्म्यदर्शनं तन्नित्यताज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मनिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तम्—इत्यारभ्य *अतःपरमध्यायचतुष्टयेन इदमेव प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्चयति—इति ॥ ६ ॥

असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ॥ ७ ॥

असक्त्या— परमपुरुषप्रीतिव्यतिरिक्तस्वर्गादिफलसंगत्यागपूर्वकमित्यर्थः । **लोकरक्षायै**—अनुविधेयानुष्ठानस्य कृत्स्नविदस्स्वस्यानुष्ठानानुसन्धानेनाकृत्स्नविदशिष्टलोकस्य निष्प्रमादलुण्टाकरहितघण्टापथप्रवर्तनार्थमित्यर्थः । एतेन लोकसंग्रहशब्दो (गी. ३. २०) व्याख्यातः । एवं लोकरक्षणार्थं प्रवृत्तेरन्ततः स्वरक्षापर्यन्तत्वं **भाष्योक्त**म्—*अन्यथा लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेदिति । **गुणेषु**—सत्त्वरजस्तमस्संज्ञकेषु प्रकृतिगुणेष्वित्यर्थः । **आरोप्य कर्तृताम्**—स्वस्य देशकालावस्थादिनियतविषयज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाश्रयत्वलक्षणां कर्तृतां गुणप्रयुक्ततया अनुसन्धायेत्यर्थः । तथा च **भाष्यम्**—*गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानं चेदमेव ; आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम् ; अपि तु गुणसंपर्ककृतमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणकृतमित्यनुसन्धानम् (३. २९) इति । *मयि सर्वाणि कर्माणि(३. ३०) इत्यत्र अस्मच्छब्दाभिप्रेतं व्यनक्ति—**सर्वेश्वरे वा न्यस्ये**ति । गुणानां तदाश्रयस्य त्रिगुणद्रव्यस्य तत्संसृष्टस्य वियुक्तस्य च जीवस्य नियन्तरि भगवति तस्यास्तन्मूलत्वभावनया निवेश्येत्यभिप्रायः । **सूत्रकारश्च** *कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् (२.३.३३) इत्यादिभिरात्मनः कर्तृत्वमुपपाद्य अनन्तरं तस्य परमात्माधीनत्वं *परात्तु तच्छ्रुतेः (२.३.४०) इत्याह । सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानप्रकारश्चैवं भाषितः- *इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते (गी. ३. ३०) इति । पिण्डितार्थश्च दर्शितः *स्वकीयेनात्मना कर्त्रा स्वकीयैश्चोपकरणैस्स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषस्सर्वशेषी सर्वेश्वरस्स्वयमेव स्वकर्माणि कारयति (३. ३०) इत्यादिना ॥

प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च । भेदा ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते ॥ ८ ॥

स्वशब्देनावतीर्णावस्थो भगवानिह विवक्षितः, तस्य **स्वभावः**—स्वासाधारणो भावः । **स्वस्वभावोक्तिरुच्यत** इति ओदनपाकः पच्यत इतिवत् । क्रियत इत्यर्थः । **कर्मणोऽकर्मता**—*कर्मण्यकर्म यः पश्येत् (गी.४.१८) इत्यादिभिरुक्ता; अकर्मशब्दोऽत्र तदन्यवृत्त्या कर्मयोगासन्नात्मज्ञानविषयः । अस्य च भेदाः- *दैवमेवापरे यज्ञम् (४. २५) इत्यादिनोक्ताः देवार्चनेन्द्रियनिरोधप्राणायामयागदानहोमतपस्तीर्थसेवास्वाध्यायतदर्थाभ्यासादिरूपा वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकाः, यथाज्ञानं यथाशक्ति यथारुचि प्रधानतया परिगृहीताः कर्मयोगावान्तरविशेषा इत्यर्थः । **ज्ञानस्य माहात्म्यम्**—

* श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् (४. ३३) इत्युक्तं प्राधान्यम् । अयं च श्लोकः तृतीयसंगतिपूर्वकं **चतुर्थारम्भे** व्याख्यातः— * तृतीयेऽध्याये प्रकृतिसंसृष्टस्य मुमुक्षोस्सहसा ज्ञानयोगेऽनधिकारात्कर्मयोग एव कार्यः, ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि अकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वककर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम्, [वि]शिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम्, चतुर्थेन इदानीमस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धारणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रढयित्वा, अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य, कर्मयोगस्वरूपं तद्भेदाः, कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते; प्रसंगाच्च भगवदवतारयाथात्म्यमुच्यत इति । ईदृशं चावतारयाथात्म्यमत्र निरनन्थि, निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्यापि भगवतो जन्म नेन्द्रजालवन्मिथ्या, अपि तु सत्यम्, अवतरंश्च भगवानस्मदादिवन्न ज्ञानसंकोचादिमान् भवति, किंतु अजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादिकं सर्वं पारमेश्वरं स्वभावमजहदेव अवतरति; न चावतारविग्रहोऽप्यस्य गुणत्रयमयः प्राकृतः, प्रत्युत अप्राकृतशुद्धसत्त्वमयः; नचास्य जन्म पुण्यापुण्यरूपेण कर्मणा, अपि तु स्वेच्छयैव; नवा कर्मविपाककाले अस्य जन्म, अपि तु धर्मग्लान्यधर्मोत्थानकाले; नापि भगवज्जन्मनः सुखदुःखमिश्राणि फलानि, अपि तर्हि साधुपरित्राणदुष्कृद्विनाशनधर्मसंस्थापनादीनीति; स्वरूपतः प्रकारतो द्रव्यतः कारणतः कालतः प्रयोजनतश्च दिव्यत्वम्, एवं ज्ञानवतश्चैकस्मिन्नेव जन्मनि उपायपूर्त्याऽनन्तरजन्मप्रतिषेधेन भगवत्प्राप्तिर्गीयते * जन्म कर्म च मे दिव्यम् (४. ९) इत्यादिना । अत एव हि प्राचेतसपराशरपाराशर्यशुकशौनकादयः परमर्षयः प्रायस्तत्रैव निर्णं भूयसीमाद्रियन्त इति ॥ ८ ॥

कर्मयोगस्य सौकर्यं शैघ्र्यं काश्चन तद्विधाः । ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते ॥ ९ ॥

तृतीयचतुर्थाभ्यां यथांशं संगतिप्रदर्शनपूर्वकमयं श्लोकः **पञ्चमारम्भे** व्याख्यातः— * चतुर्थेऽध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपभेदः, ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम् । ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गतात्मज्ञानत्वादप्रमादत्वात्सुकरत्वान्निरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्वं तृतीय एवोक्तम् । इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्राप्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाश्शैघ्र्यं कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशोध्यत इति । सौकर्यस्यात्रानुद्धरणं पूर्वोक्तानुवादताज्ञापनार्थम् । **सौकर्य**शब्देनात्र * सुखं बन्धात्प्रमुच्यते (५. ३) इत्यस्य हेतुर्दर्शितः । शैघ्र्यं तु * योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति (५. ६) इत्युक्तम् । अत्र विधाशब्द इतिकर्तव्यतापरः, तथा खलु * नैव किंचित्करोमि (५. ८) इत्यादेरधिष्ठिका * यतस्सौकर्याच्छैघ्र्याच्च कर्मयोग एव श्रेयानतस्तदपेक्षितं शृण्विति । अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारशब्दोऽप्येतत्परः । ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्रह्मसमानाकारशुद्धात्मविषयः । ज्ञानशब्दश्चात्र समदर्शनरूपज्ञानविपाकविश्रान्तः । प्रकारशब्दस्तु तद्धेतुभूतप्रकारार्थः । अत एव हि * येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनस्समदर्शनरूपो ज्ञानविपाको भवति, तं प्रकारमुपदिशतीत्युक्त्वा * न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य (५. २०) इत्यादिकमवतारितम् । षष्ठारम्भस्त्वेवं संगमितः * उक्तः कर्मयोगस्सपरिकरः, इदानीं ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयोगाभ्यासविधिरुच्यते, तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनत्वं द्रढयितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्कोऽनूद्यत इति । एतेन * योगी युञ्जीत (६. १०) इत्यतः पूर्वस्य ग्रन्थस्यानुवादरूपत्वात् संग्रहे नोपन्यास इति व्यञ्जितम् ॥ ९ ॥

योगाभ्यासविधिर्योगी चतुर्धा योगसाधनम् । योगसिद्धिस्स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते ॥ १० ॥

ननु अत्र पञ्चार्थास्संगृहीताः भाष्ये तु कथमेकः ? इत्थम् । * स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान् (५. २७) इत्यादिना पञ्चमे प्रस्तुतो योगाभ्यासविधिरेवात्र प्रपञ्च्यत इति तत्प्रधानोऽयमध्यायः, तदनुबन्धाः प्रसङ्गादन्ये प्रतिपाद्यन्त इति ।

एतेनाध्यायान्तरेष्वप्यनेकानुबन्ध एकैकार्थः प्रधानतम इति सूचितम् । तद्यथा—श्रवणाधिकारी, तन्मोहशमनं, कर्मयोगकर्तव्यत्वम्, तदावान्तरभेदः, तदन्तर्गतज्ञानविपाकः, योगाभ्यासविधिः, प्रतिबुद्धप्राधान्यम्, त्रिविधाधिकारवेद्योपादेयविभागः, सप्रका[रो]रको भक्तियोगः, गुणविभूत्यानन्त्यम्, वैश्वरूप्यदर्शनोपायः, भक्त्यारोहक्रमः, विशुद्धक्षेत्रज्ञविज्ञानम्, त्रैगुण्यविशोधनम्, पुरुषोत्तमवैलक्षण्यम्, शास्त्रवश्यत्वम्, शास्त्रीयविवेचनम्, सारोद्धारः इति । अतोऽत्र योगाभ्यासविध्यनुबन्धत्वेन योगिचातुर्विध्यादिप्रदर्शनम् । योगी चतुर्धा—* सर्वभूतस्थमात्मानम् (गी. ६. २९) इत्यादिश्लोकचतुष्टयोदितसमदर्शनचातुर्विध्यात् । तत्र ह्येवं भाष्यम्—* अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यत इति । एवं तत्र समदर्शनविपाकक्रमोऽभिप्रेतः, आत्मनां ज्ञानत्वानन्दत्वादिभिरन्योन्यसाम्यदर्शनम्, शुद्धावस्थायामपहतपाप्मत्वादिभिरीश्वरेण साम्यदर्शनम्, परित्यक्तप्राकृतभेदानामसंकुचितज्ञानैकाकारतया ईश्वरेण तदपृथक्सिद्धविशेषणत्वादिभिरन्योन्यं च साम्यदर्शनम्, औपाधिकैः पुत्रादिभिरसंबन्धसाम्यदर्शनं चेति । **योगसाधनम्**—अभ्यासवैराग्यादिकम् । **योगसिद्धिः**—योगभ्रष्टस्यापि प्रत्यवायविरहः; पुण्यलोकाद्यवाप्तिर्विच्छिन्नप्रतिसन्धानाद्यनुरूपविशिष्टकुलोत्पत्तिः अभिक्रमनाशाभावेन क्रमाच्छेषपूरणेनापवर्गाविनाभावः इत्येवंरूपा । **स्वयोगस्य पारम्यम्**—वक्तुर्भगवतो वासुदेवस्य भजनरूपो योगोऽत्र स्वयोगः; तस्य पारम्यं—स्वापेक्षयोत्कृष्टराहित्यम् । एतच्च मध्यमषट्कप्रतिपाद्यमपि तत्प्रस्तावनारूपेण * योगिनामपि सर्वेषामिति प्रथमषट्कान्तिमश्लोकेन दर्शितम् । तथा हि तत्र **भाष्यम्** * तदेवं परविद्याङ्गभूतं प्रजापतिवाक्योदितं प्रत्यगात्मदर्शनमुक्तम्, अथ परविद्यां प्रस्तौतीति ॥ १० ॥

स्वयाथात्म्यं प्रकृत्याऽस्य तिरोधिश्शरणागतिः । भक्तिभेदः प्रबुद्धस्य श्रैष्ठ्यं सप्तम उच्यते ॥ ११ ॥

तत्र **भाष्यम्**—* सप्तमे तावदुपास्यभूतपरमपुरुष [स्वरूप] याथात्म्यम्, प्रकृत्या तत्तिरोधानम्, तन्निवृत्तये भगवत्प्रपत्तिः, उपासकविधाभेदो ज्ञानिनश्श्रैष्ठ्यं चोच्यत इति । तत्र प्रकृतिशब्देन * मम माया दुरत्यया (७. १३) इति मायाशब्दो व्याख्यातः । गुणमयीति विशेषणात् सैव हि विवक्षितेति गम्यते । श्रुतावपि * अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः इति प्रस्तुतयोर्मायातद्वतोः * मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् (श्वे. ४. ९) इति स्वयमेव विवरणाच्च । अतो विचित्रसृष्ट्युपकरणवस्तुत्वात् प्रकृताविह मायाशब्दप्रयोग इति भावः । अष्टमारम्भसङ्गतौ चैतच्छ्लोकार्थः स्पष्टमभिहितः—* सप्तमे परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वम्, निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वम्, कारणत्वम्, आधारत्वम्, सर्वशरीरतया सर्वप्रकारत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वम्, सर्वनियन्तृत्वम्, सर्वैश्च कल्याणगुणगणैस्तस्यैव परतरत्वम्, सत्त्वरजस्तमोमयैर्देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन चावस्थितैर्भावैरनादिकालप्रवृत्तदुष्कृतप्रवाहहेतुकैस्तस्य तिरोधानम्, अत्युत्कृष्टसुकृतहेतुकभगवत्प्रपत्त्या च तन्निवर्तनम्, सुकृततारतम्येन च प्रतिपत्तिवैशेष्यादैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्प्राप्त्यपेक्षया चोपासकभेदम्, भगवन्तं प्रेप्सोर्नित्ययुक्ततया एकभक्तितया च अत्यर्थपरमपुरुषप्रियत्वेन च श्रैष्ठ्यं दुर्लभत्वं च प्रतिपाद्य एषां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेयभेदांश्च प्रास्तौषीदिति ॥ ११ ॥

ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनाम् । वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते ॥ १२ ॥

अष्टमश्चैवमवतारितः—* इदानीमष्टमे प्रस्तुतान् ज्ञातव्योपादेयभेदान्विविनक्तीति । तत्रैव संग्रहः । **ऐश्वर्यमत्र** इन्द्रप्रजापतिपशुपतिभोगेभ्योऽतिशयितभोगः, **अक्षरयाथात्म्यम्**—विविक्तात्मस्वरूपम्, **वेद्यास्तु** * अक्षरं ब्रह्म परमम्

(८.३) इत्यादिनोक्ताः शुद्धात्मस्वरूपप्रभृतयः, **उपादेयास्तु** तत्तदिष्टफलानुरूपपरमपुरुषचिन्तनान्तिमप्रत्ययगतिचिन्तनादयः, त एव **भावाः**–पदार्थाः, तेषां **भेदः**–तत्तदधिकारानुरूपो विशेषः ॥ १२ ॥

स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् । विशेषो नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

स्वमाहात्म्यम्–*मया ततमिदं सर्वम् (९. ४) इत्यादिभिः शोधितम् । *अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ (७. २४) इति परत्वस्य मनुष्यदशायामप्यव्ययत्वमुक्तम् । प्रस्तुतावतारविवक्षया मनुष्यावस्थत्वोक्तिः । तन्मुखेन सर्वेष्वप्यवतारेषु अव्ययः परमो भाव उपलिलक्षयिषितः । उक्तं च **श्रीवत्सचिह्नमिश्रैः**–*परो वा व्यूहो वा विभव उत वाऽर्चावतरणो भवन्वाऽन्तर्यामी वरवरद यो यो भवसि वै । स स त्वं सन्नैशान्वरगुणगणान् बिभ्रदखिलान् भजद्भ्यो भास्येवं सततमितरेभ्यस्त्वितरथा ॥ (व. स्त. १८) इति । *महात्मानस्तु मां पार्थेत्यादिना (९.१३) महात्मनां विशेषो विशोधितः । अत्र भक्तिरूपस्य योगस्यैव प्राधान्यं **भाष्योक्तम्**–*उपासकभेदनिबन्धना विशेषाः प्रतिपादिताः, इदानीमुपास्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यं ज्ञानिनां विशेषं च विशोध्य भक्तिरूपस्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते इति ॥ १३ ॥

स्वकल्याणगुणानन्त्यकृत्स्नस्वाधीनतामतिः । भक्त्युत्पत्तिविवृद्ध्यर्था विस्तीर्णा दशमोदिता ॥ १४ ॥

अत्र नवमसंगतिपूर्वकं **भाष्यम्**–*भक्तियोगस्सपरिकर उक्तः, इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विवृद्धये च भगवतो निरङ्कुशैश्वर्यादिकल्याणगुणानन्त्यं कृत्स्नस्य जगतस्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्यत्वं च प्रपंच्यत इति । **एकादशारम्भे** च भाषितम् *एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विवृद्धये च सकलेतरविलक्षणेन स्वाभाविकेन भगवदसाधारणेन कल्याणगुणगणेन सह भगवतस्सर्वात्मत्वं, तत एव तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य वस्तुजातस्य तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं चोक्तम् । तमेतं भगवदसाधारणं स्वभावं कृत्स्नस्य तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितां च भगवत्सकाशादुपश्रुत्य एवमेवेति निश्चित्य तथाभूतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुकामोऽर्जुन उवाचेति ॥ १४ ॥

एकादशे स्वयाथात्म्यसाक्षात्कारावलोकनम् । दत्तमुक्तं विदिप्राप्त्योर्भक्त्येकोपायता तथा ॥ १५ ॥

साक्षात्कारहेतुभूतमवलोकनं **साक्षात्कारावलोकनम्**, अवलोक्यतेऽनेनेत्यवलोकनमिह दिव्यं चक्षुः । **विदिप्राप्त्योरिति** दर्शनस्याप्युपलक्षणम् । तथा हि गीयते–*भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ (११. ५४) इति । अयं तु संग्रहो **द्वादशारम्भे** सङ्गतिं विवक्षद्भिर्व्याख्यातः–*भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरङ्कुशैश्वर्यं साक्षात्कर्तुकामायार्जुनायानवधिकातिशयकारुण्यौदार्यसौशील्यादिगुणसागरेण सत्यसङ्कल्पेन भगवता स्वैश्वर्यं यथावदवस्थितं दर्शितम्, उक्तं च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शनप्राप्तीनामैकान्तिकात्यन्तिकभगवद्भक्त्येकलभ्यत्वम् । इति ॥ १५ ॥

भक्तेश्श्रैष्ठ्यमुपायोक्तिरशक्तस्यात्मनिष्ठता । तत्प्रकारास्त्वतिप्रीतिर्भक्ते द्वादश उच्यते ॥ १६ ॥

अत्र च **भाष्यम्**–*अनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनभूतादात्मोपासनाद्भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादने शैघ्र्यात्सुसुखोपादानत्वाच्च श्रैष्ठ्यं भगवदुपासनोपायश्च तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता तदपेक्षिताश्चोच्यन्त इति । **अत्रातिप्रीतिर्भक्ते** इत्यस्योपादानमुपसंहारमात्रताव्यञ्जनार्थम् । **उपायोक्तिः**–*अथ चित्तं समाधातुम् (१२. ९) इत्यादिश्लोकद्वयेन कृता । भगवति चित्तं समाधातुमशक्तस्य भगवद्गुणाभ्यासस्तत्राप्यशक्तस्य प्रीतिपूर्वकभगवदसाधारणकर्मकरणम्, तस्मि-

न्यप्यसमर्थस्यात्मनिष्ठेति क्रमः । **तत्प्रकाराः**—कर्मयोगाद्यपेक्षिताः * अद्वेष्टा सर्वभूतानाम् (१२. १३) इत्यादिनोक्ताः उपादेयगुणप्रकाराः । तथाच तत्र भाषितम्- *अनभिसंहितफलकर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह इति । **अतिप्रीतिर्भक्तिः**— * ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तम् (१२. २०) इत्यादिना अध्यायान्तिमश्लोकेनोक्ता । तदभिप्रेतं चैवमुक्तम् * [न]अस्मादात्मनिष्ठाद्भक्तियोगनिष्ठस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपादयन्यथोपक्रममुपसंहरति इति ॥ १६ ॥

देहस्वरूपमात्माप्तिहेतुरात्मविशोधनम् । बन्धहेतुर्विवेकश्च त्रयोदश उदीर्यते ॥ १७ ॥

अत्र भाष्यम्--*तत्र तावत्त्रयोदशे देहात्मनोस्स्वरूपं देहयाथात्म्यशोधनं देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायो विविक्तात्मस्वरूप[सं]शोधनं तथाविधस्यात्मनश्चाचित्संबन्धहेतुस्ततो विवेकानुसन्धानप्रकारश्चोच्यत इति । अत्र देहस्वरूपमित्यनेनैवाभिप्रेतं देहात्मनोस्स्वरूपमिति देहयाथात्म्यशोधनमिति च विवृतम् । **आत्माप्तिहेतुः**- *अमानित्वम् (१३. ७) इत्यादिभिरुक्तः । **आत्मविशोधनं**- * ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि (१३. १२) इत्युपक्रम्य कृतम् । **बन्धहेतुस्तु** * कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु (१३. २१) इत्युक्तः । * ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति (१३. २४) इत्यादिना विवेकानुसन्धानप्रकारो यथाधिकारं दर्शितः ॥ १७ ॥

गुणबन्धविधा तेषां कर्तृत्वं तन्निवर्तनम् । गतित्रयस्वमूलत्वं चतुर्दश उदीर्यते ॥ १८ ॥

अत्र प्रकृतिविशोधनरूपतया संगतिपूर्वकं भाष्यम्—* त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसंसृष्टयोः स्वरूपयाथात्म्यं विज्ञाय अमानित्वादिभिर्भगवद्भक्त्यनुगृहीतैर्बन्धान्मुच्यत इत्युक्तम्, तत्र बन्धहेतुः पूर्वपूर्वसत्त्वादिगुणमयसुखादिसङ्ग इति चाभिहितम्—* कारणं गुणसंयोगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु (१३. २१) इति । अथेदानीं गुणानां बन्धहेतुताप्रकारो गुणनिवर्तनप्रकारश्चोच्यते इति । गुणकर्तृत्वादेरिह भाष्येऽनुक्तिः पूर्ववदेवेति भाव्यम् । सत्त्वं सुखज्ञानसङ्गेन बध्नाति; रजस्तु कर्मसङ्गेन; तमस्तु प्रमादालस्यनिद्राभिरिति बन्धहेतुताप्रकारः । तेषां कर्तृत्वं प्रागुक्तप्रकारेण प्राप्ताप्राप्तविवेकेन तेष्वारोपितम्, तच्चात्र * नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम् (१४. १९) इति स्मारितम् । गुणनिवर्तनप्रकारस्तु * मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ (१४. २६) इत्यन्तेनोक्तः । अत एवात्र गतित्रयस्वमूलत्वमित्येतत् * ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम् इत्यध्यायान्तिमश्लोकोक्तमेव संगृह्णाति । तत एव हि तत्रैवं भाषितम् * पूर्वत्र * दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ (७. १४) इत्यारभ्य गुणात्ययस्य तत्पूर्वकाक्षरैश्वर्यभगवत्प्राप्तीनां च भगवत्प्रपत्त्येकोपायतायाः प्रतिपादितत्वादेकान्तभगवत्प्रपत्त्येकोपायो गुणात्ययः, तत्पूर्वकब्रह्मभावश्च (१४. २७) इति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति (१४. १८) इत्याद्युक्तगतित्रयविवक्षायां तु संग्रहक्रमभङ्गस्स्यात् ॥ १८ ॥

अचिन्मिश्राद्विशुद्धाच्च चेतनात्पुरुषोत्तमः । व्यापनाद्भरणात्स्वाम्यादन्यः पञ्चदशोदितः ॥ १९ ॥

अत्र * अचिन्मिश्राद्विशुद्धाच्च इत्यस्य सूचनीयां सङ्गतिं विवृण्वन् क्षराक्षरशब्दव्याख्यानतां व्यनक्ति—* क्षेत्राध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोस्स्वरूपं विशोध्य विशुद्धस्यापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्यैव पुरुषस्य प्राकृतगुणसङ्गप्रवाहनिमित्तो देवाद्याकारपरिणतप्रकृतिसंबन्धोऽनादिरित्युक्तम्, अनन्तरे चाध्याये पुरुषस्य कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिसंबन्धो गुणसङ्गमूलो भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणसङ्गप्रकारं सविस्तरं प्रतिपाद्य गुणसङ्गनिवृत्तिपूर्वकात्मयाथात्म्यावाप्तिश्च भगवद्भक्तिमूलेत्युक्तम् । इदानीं भजनीयस्य भगवतः क्षराक्षरात्मकबद्धमुक्तविभूतिमत्तां विभूतिभूतात्क्षराक्षरपुरुषद्वयान्निखिल-

हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतयात्यन्तोत्कर्षेण विसजातीयस्य भगवतः पुरुषोत्तमत्वं च वक्तुमारभते इति । अत्र व्यापन-भरणस्वाम्यानि *यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः (१५. १७) इति प्रतिपादितानि । एवं प्राधान्यतश्चिदचि-दीश्वररूपतत्त्वत्रयविशोधनं क्रमादध्यायत्रयेण कृतमित्यनुसन्धेयम् ॥ १९. ॥

देवासुरविभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवश्यता । तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेम्ने षोडश उच्य[illegible] ॥

अत्र पूर्वोत्तरसमस्तप्रतिष्ठापकष्षोडशाध्यायार्थस्संगृह्यते । एतदभिप्रायेण **भाष्यम्**—* [illegible] कृत्स्नस्यार्थस्य स्थेम्ने शास्त्रवश्यतां वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयोर्दैवासुरसर्गयोः विभागं श्रीभगवानुवाच इति । अत एव सप्तदश-मवतारयन्नेवमन्वभाषत *देवासुरविभागोक्तिमुखेन प्राप्यतत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं च वेदैकमूलमित्युक्तम् इति । अत्र शास्त्रवश्यता—*तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ इति अध्यायान्तिमश्लोकेनोक्ता ॥ २० ॥

अशास्त्रमासुरं कृत्स्नं शास्त्रीयं गुणतः पृथक् । लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा समुदीरितम् ॥ २१ ॥

अत्र **भाष्यम्**—*इदानीमशास्त्रविहितस्यासुरत्वेन अफलत्वं शास्त्रविहितस्य च गुणतस्त्रैविध्यं शास्त्रसिद्धस्य लक्षणं चोच्यते इति । शास्त्रं यस्य विधायकत्वेन नास्ति तदशास्त्रमित्यभिप्रायेणाशास्त्रविहितस्येत्युक्तम् । [illegible] ओं तत्सदिति (१७. २३) शास्त्रसिद्धस्य त्रिविधं लक्षणमुक्तम् ॥ २१ ॥

ईश्वरे कर्तृताबुद्धिस्सत्त्वोपादेयतान्तिमे । स्वकर्मपरिणामश्च शास्त्रसारार्थ उच्यते ॥ २२ ॥

तदेतत्पूर्वाध्यायसंगतिप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—*अतीतेनाध्यायद्वयेन अभ्युदयनिश्श्रेयससाधनभूतं वैदिकमेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म, नान्यत्, वैदिकस्य च कर्मणस्सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः, तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदस्तत्-सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन, मोक्षसाधनं च कर्म फलाभिसन्धिरहितं यज्ञादिकम्, तदारम्भश्च सत्त्वोद्रेकाद्भवति, [सत्त्वोद्रेकश्च] सत्त्ववृद्धिश्च सात्त्विकाहारसेवयेत्युक्तम् । अनन्तरं मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोस्त्यागसंन्यासयोरैक्यम्, त्यागस्य च स्वरूपं भगवति सर्वेश्वरे[च] सर्वकर्मणां कर्तृत्वानुसन्धानं, सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेन सत्त्वगुणस्यावश्योपादेयत्वं, स्ववर्णोचितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनभूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिर्वर्तनप्रकारः, कृत्स्नस्य च गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोगः इत्येते प्रति-पाद्यन्ते इति । अत्र त्यागसंन्यासशब्दावेकार्थाविति भगवदुक्तेनोत्तरेण स्थापितम् । **भाष्ये** सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानं च *दैवं चैवात्र पञ्चमम् (१८.१४) इत्यत्रैव दर्शितम्—*अत्र—कर्महेतुकलापे, दैवं पञ्चमम्—परमात्माऽन्तर्यामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुरित्यर्थः । उक्तं हि *सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तस्स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च (१५. १५) इति । वक्ष्यति च *ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ (१८. ६१) इति । पर-मात्मायत्तं च जीवात्मनः कर्तृत्वं *परात्तु तच्छ्रुतेः (ब्र. २. ३. ४०) इत्युपपादितम् । नन्वेवं परमात्मायत्ते जीवात्मनः कर्तृत्वे जीवात्मा कर्मण्यनियोज्यो भवतीति विधिनिषेधशास्त्राण्यनर्थकानि स्युः । इदमपि चोद्यं **सूत्रकारेणैव** परिहृतम् *कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः (२. ३. ४१) इति । एतदुक्तं भवति—परमात्मना दत्तैस्तदाधारैश्च करणकलेवरादिभिस्तदाहितशक्तिभिः स्वयं च जीवात्मा तदाधारस्तदाहितशक्तिस्सन् कर्मनिष्पत्तये स्वेच्छया करणाद्यधि-ष्ठानाकारं प्रयत्नं चारभते । तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेन तं प्रवर्तयतीति जीवस्यापि स्वबुद्ध्यैव प्रवृत्तिहेतु-

त्वमस्ति । यथा गुरुतरशिलामहीरुहादिचलनादिफलप्रवृत्तिषु बहुपुरुषसाध्यासु बहूनां हेतुत्वं विधिनिषेधभाक्त्वं चेतीति । तत्र शास्त्रसारार्थः * सर्वगुह्यतममित्यादिना सादरं संमुखीकृत्य * मन्मना भव मद्भक्तः, * सर्वधर्मान् परित्यज्य (१८.६६) इति श्लोकद्वयेन शिष्टः । चरमश्लोकार्थश्च **तात्पर्यचन्द्रिकायां निक्षेपरक्षायां** चास्माभिः यथाभाष्यं यथासंप्रदायं च समस्तपरपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकमुपपादितः । तत्रायमस्मदीयसंग्रहः * सुदुष्करेण शोचेद्यो येन येनेष्टहेतुना । स स तस्याहमेवेति चरमश्लोकसंग्रहः ॥ इति । सारार्थो भक्तियोग इति **भाष्यं** त्वङ्गाधिकारे प्रपत्तिं प्रत्यपि भक्तेरङ्गित्वेन प्राधान्यात् ॥ २२ ॥

कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम् । ज्ञानयोगो जितस्वान्तैः परिशुद्धात्मनि स्थितिः ॥ २३ ॥

अथ दशभिश्श्लोकैस्सुखग्रहणाय कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगादीनां स्वरूपादिकं विविनक्ति । तत्र कर्मयोगस्य लक्षणं पूर्वमेव दर्शितमिति कृत्वा तत्तदधिकारिणां ज्ञानशक्तियोग्यतानुगुण्येन यथाधिकारं परिग्रहार्थं चतुर्थोक्तानवान्तरभेदाननुक्तानपि सर्वानादिशब्देन संगृह्णन्नुदाहरति । आफलोदयं सादरं निरन्तरपरिग्रहोऽत्र सेवनम् ॥ अथ तत्साध्यस्य ज्ञानयोगस्याधिकारिप्रदर्शनपूर्वकं लक्षणमाह । निरन्तरचिन्तनरूपेणेति शेषः । तेन तत्फलतदुपायज्ञानाभ्यां व्यवच्छेदः ॥ २३ ॥

भक्तियोगः परैकान्तप्रीत्या ध्यानादिषु स्थितिः । त्रयाणामपि योगानां त्रिभिरन्योन्यसङ्गमः ॥ २४ ॥

अथान्तरङ्गैस्सह भक्तियोगं लक्षयति । परस्मिन् ब्रह्मण्येकान्तेन प्रीतिः परैकान्तप्रीतिः । तेन महनीयविषये प्रीतिः भक्तिरिति लक्षणं सूचितम् । * स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते (लै. उ. ९. १९) इत्याद्यनुसारेण लक्ष्यस्वरूपं ध्यानशब्देनोक्तम् । आदिशब्देनार्चनप्रणामाद्यन्तरङ्गवर्गसंग्रहः । उक्तं च **वेदार्थसंग्रहे** * अशेषजगद्धितानुशासनश्रुतिनिकरशिरसि समधिगतोऽयमर्थः—जीवपरयाथात्म्यज्ञानपूर्वकवर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकपरमपुरुषचरणयुगलध्यानार्चनप्रणामादिरत्यर्थप्रियस्तत्प्राप्तिफलः । इति । ननु—कर्मयोगेऽप्यात्मज्ञानमाराध्यप्रीतिश्चानुवर्तते, ज्ञानयोगेऽप्यन्तःकरणशुद्ध्यर्थं नियतं कर्म न त्याज्यम्, तदाराध्येश्वरभक्तिश्च । एवं भक्तियोगेऽपि तदितरानुवृत्तिस्सिद्धा ; अतो विभागानुपपत्तिरित्यत्राह । प्रधानभूते कस्मिंश्चित्क्षीरशर्करान्यायेन गुणतया इतरानुप्रवेशो न विभागभञ्जक इति भावः ॥२४॥

नित्यनैमित्तिकानां च पराराधनरूपिणाम् । आत्मदृष्टेस्त्रयोऽप्येते योगद्वारेण साधकाः ॥ २५ ॥

नन्वेवं परैकान्तप्रीतिस्त्रिष्वपि समाना, । ऐकान्त्यं चानन्यदेवताकत्वपर्यन्तम् । यथोक्तं **मोक्षधर्मे** * ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवतास्स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम् ॥ (३५०. ३६) इति । **आश्वमेधिके** च * अनन्यदेवताभक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः । मामेव शरणं प्राप्तास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिताः ॥ (१०४. ९१) इति । तत्तश्चाग्नीन्द्रादिनानादेवतासंकीर्णानां वर्णाश्रमधर्माणामैकान्त्यविरोधात् त्रिष्वपि योगेषु तत्परित्यागः प्राप्त इत्यत्राह । अत्र त्रिभिस्संगम इत्यर्थतो बुद्ध्या विभज्यान्वेतव्य[ः]म् । अयमभिप्रायः—*नियतस्य (गी. १८. ७) *यतःप्रवृत्तिः (गी. १८. ४६) * आचारप्रभवः (भा. आनु. २५४. १३९) * वर्णाश्रमाचारवता (वि. ३. ८. ९) इत्यादिभिर्वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकत्वसिद्धेः, अग्नीन्द्रादिशब्दानामपि प्रतर्दनविद्यान्यायेन तच्छरीरकपरमात्मपर्यन्तत्वानुसन्धानात् * साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः (ब्र. १. २. २९) इति न्यायेन यज्ञाग्रहराध्यायोक्त (भा. मो. ३४९) प्रक्रियया च साक्षात्प्रतिपादकत्वेन वा तत्तत्कर्मणामपि परमपुरुषाराधनत्वसंभवात्, तदनुष्ठातुरनन्याराधकत्वसिद्धेरैकान्त्यं प्रतिष्ठितमिति । एतेन कर्मयोगेऽपि

नित्यनैमित्तिकानामितिकर्तव्यतात्वं सूचितम् । तथा * सर्वेऽप्येते यज्ञविदः (४. ३०) इति श्लोके **भाष्यम्**—* [दैव] द्रव्ययज्ञप्रभृतिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगभेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे *सह यज्ञैः प्रजास्सृष्ट्वा (३. १०) इत्यभिहितमहायज्ञपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदस्तन्निष्ठास्तत एव क्षपितकल्मषा यज्ञशिष्टामृतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एव कर्मयोगे व्यापृतास्सनातनं ब्रह्म यान्तीति । * एवं बहुविधा यज्ञाः (४. ३२) इत्यत्र चोक्तम् [illegible] बहुप्रकाराः कर्मयोगाः ब्रह्मणो मुखे वितताः—आत्मयाथात्म्यावाप्तिसाधनतया स्थिताः । तानुक्तलक्षणानु[illegible]गान् सर्वान् कर्मजान् विद्धि—अहरहरनुष्ठीयमाननित्यनैमित्तिककर्मजान् विद्धीति । * भोक्तारं यज्ञतपसाम् (५. २[illegible]) इति श्लोकमवतारयंश्चैवमाह—* उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मेतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशकतामाहेति ॥

अथ त्रयाणां योगानां परभक्तिजनने प्रत्यगात्मदर्शनरूपमवान्तरव्यापारं सहेतुकमाह—**आत्मेति** ॥ योगोऽत्र समाधिरूपमन्तःकरणैकाग्र्यम्, तत्साध्यसाक्षात्कारो दृष्टिः । ननु यद्यपि कर्मयोगस्य ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणापि आत्मावलोकनसाधनत्वं पूर्वमेवोक्तम्; तथाऽपि भक्तियोगस्य तत्साधकत्वमयुक्तम्, तस्यात्मावलोकनपूर्वकत्वादिति चेत्, नैवम्; भक्तिनिष्ठाया एव पर्वभेदेन सर्वोपपत्तेः ज्ञानदर्शनप्राप्तीनामविशेषेण भक्तिसाध्यत्वमुच्यते । तच्च पर्वभेदमन्तरेण नोपपद्यते । अत एव ह्यात्मावलोकनानन्तरं * मद्भक्तिं लभते पराम् (१८. ५४) इति परशब्देन विशेष्यते । अत आत्मावलोकनरहितस्याप्यद्यतनभक्तानामिव स्तुतिनमस्कारकीर्तनादिनिष्ठया सेवारूपत्वादभिव्यक्तया भक्तिशब्दाभिलप्यया आत्मावलोकनमुपपद्यते । दर्शितश्च परावरभक्तिविभागो **वेदार्थसंग्रहे**—* सोऽयं परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमः निरतिशयपुण्यसञ्चयक्षीणाशेषजन्मोपचितपापराशेः परमपुरुषचरणारविन्दशरणागतिजनिततदाभिमुख्यस्य सदाचार्योपदेशोपबृंहितशास्त्राधिगततत्त्वयाथात्म्यावबोधपूर्वकाहरहरुपचीयमानशमदमतपश्शौचक्षमार्जवभयाभयस्थानविवेकदयाहिंसाद्यात्मगुणोपेतस्य वर्णाश्रमोचितपरमपुरुषाराधनवेषनित्यनैमित्तिककर्मोपसंहृतिनिषिद्धपरिहारनिष्ठस्य परमपुरुषचरणारविन्दयुगलन्यस्तात्मात्मीयस्य तद्भक्तिकारितानवरतस्तुतिस्मृतिनमस्कृतियतनकीर्तनगुणश्रवणवचनध्यानार्चनप्रणामादिप्रीतपरमकारुणिकपुरुषोत्तमप्रसादविध्वस्तस्वान्तध्वान्तस्य अनन्यप्रयोजनानवरतनिरतिशयप्रियविशदतमप्रत्यक्षतापन्नानुध्यानरूपभक्त्येकलभ्यः । तदुक्तं परमगुरुभिर्भगवद्**यामुनाचार्य**पादैः—* उभयपरिकर्मितस्वान्तस्य ऐकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्यः (आ. सि) इतीति ॥२५॥

निरस्तनिखिलाज्ञानो दृष्ट्वाऽऽत्मानं परानुगम् । प्रतिलभ्य परां भक्तिं तयैवाप्नोति तत्पदम् ॥ २६ ॥

एवं यथाधिकारं परिगृहीतैस्त्रिभिरात्मावलोकनसिद्धिद्वारा परभक्त्युत्पादनप्रकारं परभक्तेरेव प्रकृष्टायाः परमप्राप्तिसाधनत्वं च दर्शयति—**निरस्तेति** ॥ उपायविरोधिसर्वाज्ञाननिवृत्तिरिह **निरस्तनिखिलाज्ञान** इत्यनेन विवक्षिता । **परानुगम्**—परानुचरं, परशेषतैकरसमित्यर्थः । यथोच्यते * नायं देवो न मर्त्यो वा न तिर्यक् स्थावरोऽपि वा । ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषो हि परमात्मनः ॥ इति । आह च **सर्वज्ञो मन्त्रराजपदस्तोत्रे**—* दासभूतास्स्वतस्सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः । अतोऽहमपि ते दास इति मत्वा नमाम्यहम् ॥ इति । प्रतिलभ्य—परमात्मसकाशात्प्राप्येत्यर्थः । तयैव—परमभक्तिरूपविपाकापन्नयेति शेषः । अत्र एवकारेण नैरपेक्ष्यमव्यवहितत्वं च सूच्यते । तत्पदं—तच्चरणम्, पद्यत इति व्युत्पत्त्या पदं मुक्तप्राप्यतया सिद्धं परमपुरुषस्याप्राकृतं स्थानम्, स्वरूपं वा । तदेतत् श्लोकद्वयेन गीयते—* ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समस्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ (१८. ५४, ५५) इति ॥ २६ ॥

भक्तियोगस्तदर्थी चेत्समग्रैश्वर्यसाधकः । आत्मार्थी चेत् त्रयोऽप्येते तत्कैवल्यस्य साधकाः ॥ २७ ॥

एवं भक्तेर्मोक्षसाधनत्वमुक्तम्, सैव मध्यमषट्कोक्तप्रकारेणाचिद्द्रव्यपरिणामविशेषानुभवरूपस्यैश्वर्यस्यापि साधिकेत्याह—**भक्तीति** ॥ एकस्य कथं परस्परविरुद्धयोर्बन्धमोक्षयोस्साधनत्वमित्यत्रोक्तम्—**तदर्थी चेदिति** । एकस्यैव तत्तत्फलरागवशाद्विचित्रफलसाधनत्वं * सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः इत्यादिष्वपि प्रसिद्धम् । ब्रह्मादिपदैश्वर्येभ्यः समधिकत्वमिह समग्रत्वम् । दृष्टं च लोके सम्राट्सामन्तमेवयोस्सिद्धितारतम्यम् । न च हिरण्यगर्भादयो हिरण्यगर्भादिपदं प्रदातुं प्रभवन्ति, स्वयमेव ह्युक्तं ब्रह्मणा * प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम् (रा. उ. १०४. ७) इति । अन्यत्र चोक्तम्—* युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्मभूः । पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुमः ॥ (इति. स. १४. ८) इत्यादि । रौद्रस्यापि पदस्य भगवत्समाराधनप्राप्तत्वमाम्नायते—* अस्य देवस्य मीढुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ॥ (ऋ ५ अ. ४ अ. ७. व) इति । अस्य- स्वेतरसमस्तव्यावृत्तातिशयतया श्रुत्यादिप्रसिद्धस्य, देवस्य—अनितरसाधारणात्यद्भुताप्रतिहतक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिप्रभृतिनित्यनिरवद्यनिरतिशयान[न्द]न्तमङ्गलगुणमहोदधेः । मीढुषः—* मिह सेचने, सेक्तुः दातुः ; उदारस्येत्यर्थः । वयः—अवयवतया शाखाभूतः, शरीरतयाऽङ्गभूत इत्यर्थः । * वयाश्शाखा इति **यास्कः** । विष्णोः—सर्वव्यापनशीलतया सर्वान्तर्यामिभूतस्य नारायणस्य । * वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णम् (ना.) इति हि श्रूयते । एषस्य एषणीयस्य, प्रार्थनीयस्य, अभिमतफलार्थं याचनीयस्येत्यर्थः । [प्रभृथे] अवभृते हविर्भिः सर्वमेधाख्ये यागे विष्णवे समर्पितैः स्वात्मपर्यन्तैर्हविर्भिः, विदे हि, विदे—लेभे, हीति हेतौ, प्रसिद्धौ वा । रुद्रियं—रुद्रस्य संबन्धि, स्वसंबन्धीत्यर्थः । यद्वा ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनां प्रवाहानादित्वात् रुद्रजातिसंबन्धितया प्रथितम् । महित्वं—महिमानमित्यर्थः । एतदुपबृंहणाभिप्रायेण चोक्तं **महाभारते**—* महादेवस्सर्वमेधे महात्मा हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव (रा. २०. १२) इति । * एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारिणौ ॥ (भा. मो. ३४२. १९) इत्यादिभिश्च सर्वत्रायमर्थः प्रसिद्ध इत्यलं विस्तरेण । एवमचित्तत्त्वानुभवरूपैश्वर्यसाधकत्वं भक्तेरुक्तम्, अथ चेतनरूपात्मतत्त्वानुभवरूपार्वाचीनकैवल्यस्य साधनत्वं तस्याः प्रदर्शयन् ज्ञानयोगकर्मयोगयोरप्यर्थस्वभावात्परमपुरुषप्रीतिद्वारेण तत्साधनत्वं युक्तमित्यभिप्रायेणाह—**आत्मेति** । अचिदनुभवादीश्वरानुभवाच्च विविक्तस्वरूपोऽनुभव इह तत्कैवल्यशब्देन विवक्षितः । अत्र च वक्तव्यं सर्वं **तात्पर्यचन्द्रिकायां** प्रपञ्चितमस्माभिः ॥ २७ ॥

ऐकान्त्यं भगवत्येषां समानमधिकारिणाम् । यावत्प्राप्ति परार्थी चेत्तदेवात्यन्तमश्नुते ॥ २८ ॥

एवमतिशयितैश्वर्यकैवल्यभगवत्प्राप्त्यर्थिनामधिकारित्रयाणां भक्तेस्सारभूतं साधारणं रूपं निष्कर्षयति । **ऐकान्त्यमिति** ॥ ऐकान्त्यमत्रानन्यदेवताकत्वम् । * चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते [म]स्मृताः । तेषामेकान्तिनश्श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः ॥ (भा. आश्व.) इत्य**नुगीता**वचनम् ज्ञानिनामैकान्त्यस्य नित्यत्वाभिप्रायेण । अत्र तु यावत्स्वाभिमतफललाभमैकान्त्यं समानमित्युच्यते । एतेन कर्मयोगज्ञानयोगावस्थयोरप्यैकान्त्यं सिद्धम् ; सर्वत्र भगवत्प्रपत्तिपूर्वकत्वावश्यंभावात् । एवमचिदनुभवात्स्वानुभवाच्च विलक्षणमीश्वरानुभवमभ्यर्थयमानस्याधिकार्यन्तरव्यावृत्तात्यन्तिकत्वलक्षणभक्तिवैशिष्ट्यादव्यवधानेनात्यन्तिकतत्प्राप्तिमाह—**यावदिति** ॥ फलान्तरसङ्गरूपान्तरायानुपहतश्चेदव्यवधानेन भगवन्तं प्राप्य पुनस्संसारं न प्राप्नोतीत्यर्थः । पदाभिप्रायेण तदिति नपुंसकत्वम् ॥ २८ ॥

ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः । तत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्तदेकधीः ॥ २९ ॥

अथ * ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् ॥ (भा. मो. ३४२. ३५) **इत्यनुगीतस्य** * यावत्प्राप्ति परार्थी चेत् (गी. सं २८) इत्युक्तस्याधिकारिणोऽनन्यसाधारणं विशेषमनुष्ठानफलप्राप्त्योश्च प्रकारं तत्रैव च तात्पर्येणास्य शास्त्रस्यापवर्गशास्त्रत्वं चतुर्भिर्विवृणोति ... त्विति ॥ **एतेन** * ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्, (७. १८) * मच्चित्ता मद्गतप्राणाः (१०. ९) इत्यादिकं स्मारि... ... श्चासावेकान्ती चेति परमैकान्ती, एकान्तिषु उत्तम इत्यर्थः । परम एकान्तोऽनन्यत्वमस्यास्तीति वा । न केवलमनन्यदैवताकत्वम्, अपि त्वनन्यप्रयोजनत्वमप्यस्यास्तीत्यर्थः । संश्लेषोऽत्र मनोवाक्कायसाध्यतदभिमतशास्त्रचोदितसपर्यामुखेन । वियोगोऽपि तद्विच्छेदः । यदाहुर्महर्षयः * यन्मुहूर्तं क्षणं वाऽपि वासुदेवो न चिन्त्यते । सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिस्सा च विक्रिया ॥ एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते । दस्युभिर्मुषितेनेव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम् ॥ इति । तस्मिन्नेव धीश्छिन्ना यस्य तदेकधीः ॥ २९ ॥

भगवद्ध्यानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः । लब्धात्मा तद्गतप्राणमनोबुद्धीन्द्रियक्रियः ॥ ३० ॥

ध्यानमिहानुचिन्तनम् । योगः—तन्मूलमवलोकनम्, विशिष्टक्षेत्रादिवर्तिनः परस्याभिगमनं वा । यदाहुः ... पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ (भाग. २. ३. २२), * योगस्तु द्विविधः प्रोक्तो बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । बाह्यं बहिःक्रियापेक्षमान्तरं ध्यानमुच्यते ॥ इति । **उक्तिः**—शुश्रूषुभ्योऽधिकारिभ्यः प्रतिपादनम् । **वन्दनम्**—त्रिभिः करणैः प्रणाम इत्यर्थः । **स्तुतिः**—गुणकथनम् । **कीर्तनम्**—तत्तद्गुणविभवचेष्टितादिगर्भाणां तदसाधारणनामधेयानां संकीर्तनम् । **तैर्लब्धात्मा** —अन्यथा अवस्तुभूतमात्मानं मन्यमान इति भावः; प्रशिथिलकरणकलेबरादिको भवेदिति वा । प्राणादीनां क्रियायास्तद्गतत्वं तदनुभवाभावे शैथिल्यादिति भाव्यम् । अथवा * यत्करोषि यदश्नासि (गी. ९. २७) इति न्यायेन स्वभावार्थशास्त्रप्राप्तानां कर्मणां भगवति समर्पणम् । **मनः**- संकल्पविकल्पवृत्तिकमन्तःकरणम्, तस्याध्यवसायात्मिका वृत्तिः—**बुद्धिः** । यद्वा, तदेवात्राध्यवसायवृत्तिविशिष्टं बुद्धिरित्युच्यते । यथोक्तं **शारीरकभाष्ये** * अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मन एवबुद्ध्यहंकारचित्तशब्दैः व्यपदिश्यते (२. ४. ५) इति । **इन्द्रियशब्दो**ऽत्र गोबलीवर्दन्यायाद्बाह्येन्द्रियविषयः ॥ ३० ॥

निजकर्मादि भक्त्यन्तं कुर्यात् प्रीत्यैव कारितः । उपायतां परित्यज्य न्यस्येद्देवे तु तामभीः ॥ ३१ ॥

एवंविधस्याधिकारिणः, * सततं कीर्तयन्तो माम् (९. १४) इत्युक्तप्रक्रियया वर्णाश्रमधर्माणामपि लोपस्स्यादित्यत्राह—**निजकर्मे**ति ॥ नित्यदास्यैकस्वभावस्य मुक्तस्येवास्यापि तत्परिचरणं तदाज्ञानुवर्तनप्रीत्यैव यथाशास्त्रं यथाधिकारं यथावसरं च सर्वं घटते । अन्यथा—* सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु (द. स्मृ) इत्यादिभिर्भगवदर्चनादावप्यनधिकारप्रसङ्गात् । तस्माद्योग्यतासिद्ध्यर्थं लब्धांशस्य शैथिल्यपरिहारार्थमुत्तरोत्तरोपचयार्थं सुदृढसिद्धोपायस्यापि स्वानुष्ठानेन परप्रवर्तनरूपभगवदाज्ञानुपालनार्थमवश्यकर्तव्यानामपि कर्मणां विधिपरामर्शमन्तरेण प्रियतमसुहृत्पुत्राद्युपलालनवत्प्रीतिरेव ज्ञानिनः प्रयोजिकेति भावः । तथा च शिष्यते—* यथा युवानं राजानं यथा च मदहस्तिनम् । यथा प्रियातिथिं योग्यं भगवन्तं तथाऽर्चयेत् ॥ (शां. स्मृ) इति । * यथा च पुत्रं दयितं तथैवोपचरेद्धरिम् ॥ इति संहितान्तरम् ॥ एवकाराभिप्रेतमन्यदपि विवृणोति—**उपायताम**िति । मुक्तव्यापारन्यायेन स्वयं स्वादुत्वात् क्षणिकस्य कालान्तरभाविफलसाधनत्वा-

नुपपत्तिदर्शनाच्च नास्य स्वव्यापारे मोक्षोपायताबुद्धिरपि स्यादिति भावः। अतस्तैस्तैराराधितो भगवानेव हि सर्वत्रोपायः, न पुनः क्षणिकं तत्क्रियास्वरूपं तत्साध्यं किंचित्तत्प्रीत्यतिरिक्तमप्रामाणिकमपूर्वादिकं वा। अतस्तस्मिन्नेव *मामेकं शरणं व्रज (१८. ६६) इति वक्तर्युपायतावुद्धिः कार्येत्याह—**न्यस्ये**दिति। अनाश्रितानां बन्धनमाश्रितानां मोचनं च भगवतः स्वमाहात्म्यानुगुणलीलयैवेत्यभिप्रायेणाह—**देव** इति। *तं ह वै देवमिति शरण्यविषयश्रुतिसूचनार्थमत्र देव-शब्दः। अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यादिगुणनिधौ *मित्रभावेन संप्राप्तम्, (रा. यु. १८. ३) *सकृदेव प्रपन्नाय, (रा. यु. १८. ३३) *अपि चेत्सुदुराचारः (गी. ९. ३०) (गी. ९. ३१) *क्षिप्रं भवति धर्मात्मा, *मन्मना भव मद्भक्तः (९. ३४) *सर्वधर्मान्परित्यज्य (१८. ६६) इति वक्तरि तस्मिन्नेव अशरण्यशरण्ये स्वयमुपायतया-ऽवस्थिते स्वापराधनस्त्वानन्य्यनसंकल्पकिंकरहिरण्यगर्भरुद्रेन्द्रादिक्षुद्रेश्वरादिनिमित्तभयं न कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—**अभी**रिति॥ ३१॥

एकान्तात्यन्तदास्यैकरतिस्तत्पदमाप्नुयात्। तत्प्रधानमिदं शास्त्रमिति गीतार्थसंग्रहः॥ ३२॥

एवं व्यवस्थितस्य यथामनोरथमन्तरायानुपहतस्य फलसिद्धिमाह—**एकान्ते**ति॥ उक्तं च परमैकान्तिनां परिचरण-प्रकारमनुक्रम्य तस्य निर्विघ्नत्वं **श्रीपौष्करे**—*प्रवृत्तिकालादारभ्य आत्मलाभावसानिकम्। यत्रावकाशो विघ्नानां विद्यते न कदाचन॥ इति। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं **श्रीसात्त्वते**—*सङ्कल्पादेव भगवान् तत्त्वतो भावितात्मनाम्। व्रतान्तमखिलं कालं मेचयत्यमृतेन तु॥ [ज्ञात्वैवं वद्धलक्ष्येण] ज्ञात्वैव बन्धं मर्त्येन भवितव्यं सदैव हि। प्राप्तये सर्वकामानां संसार-भयभीरुणा॥ इति। अतः *श्रूयते खलु गोविन्दे भक्तिमुद्वहतां नृणाम्। संसारन्यूनताभीतास्त्रिदशाः परिपन्थिनः॥ सत्यं शतेन विघ्नानां सहस्रेण तथा तपः। विघ्नायुतेन गोविन्दे नृणां भक्तिर्निवार्यते॥ (वि. ध. २. २५) इत्यादिकं तु पर[म]भक्त्यवस्थातः प्राचीनावस्थाविषयं नेतव्यम्। अत्र भूमविद्यायामिव ऐश्वर्याद्यर्वाचीनपुरुषार्थप्रतिपादनं परमपुरुषप्राप्ति-रूपप्रधानतमपुरुषार्थपारम्यसमर्थनार्थतया। उक्तं च **श्रीसात्त्वते** *प्रत्ययार्थं च मोक्षस्य सिद्धयस्संप्रकीर्तिताः। इति। अतो मोक्षसाधनत्वमेवास्य शास्त्रस्येत्यभिप्रायेणाह। **तदिति**। अत्र यथार्हं न्यासोपासनरूपप्रापकनिष्ठाप्राप्तृतया निर्दिष्टः परमैकान्ती वा तत्प्राप्यं वा तच्छब्देन परामृश्यते। अथात्र सौगतार्हतादि[मत]सगन्धानां शङ्करादिग्रन्थानां भगवदभि-प्रायविरुद्धताख्यापनाय उक्तसंग्रहप्रकारेण शिष्याणां यथावस्थितसमग्रगीतार्थप्रपञ्चावगाहनाय च निगमयति—**इतीति**। इत्थमेव सत्त्वनिष्ठसंप्रदायपरम्परागतस्समीचीनो गीतार्थः। न पुनः कुदृष्टिभिरुन्नीतः। स चैष स्वयोगमहिमचुलकितपरम-पुरुषविभूतियुगलभगवन्नाथमुनिनियोगानुवर्तिश्रीमद्रामामिश्रसकाशाद्बहुशास्त्रविद्भिरस्माभिर्बहुशश्श्रुतस्य भगवद्गीतार्थप्रपञ्चस्य संग्रह इति मुमुक्षुभिस्संग्राह्यतम इति भावः॥ ३२॥

सारं फल्गुनसारथीयवचसां श्रीयामुनेयोद्धृतं विस्पष्टैरिति वेङ्कटेश्वरकविर्व्याचष्ट भाष्याक्षरैः।
यद्वादेषु कुदृष्टिवाह्यकुहनाकोलाहलास्कन्दिभिर्जङ्घालैर्जयघोषणाघणघणैर्विद्राणनिद्रा दिशः॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीगीतार्थसंग्रहरक्षा समाप्ता॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः। श्रीमते रामानुजाय नमः।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

[व्याख्यानविभागे द्वितीयसंपुटम्]

श्रीभगवद्रामानुजमुनिभिरनुगृहीतस्य श्रीभगवद्गीताभाष्यस्य व्याख्या

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्तदेशिकविरचिता

॥ तात्पर्यचन्द्रिका ॥

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी। वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि

॥ अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

यतिपरिबृढो यद्गीतानामदर्शयदञ्जसा निगमपरिपन्नेदीयांसं [सुधा] निरामयमाशयम्।
जननपदवीयातायातश्रमापहरां धियं जनयतु स मे देवः श्रीमान्धनञ्जयसारथिः॥

अनुचितपदवीभिश्छिन्तयित्वा प्रयातान्यलमलमतिमात्रत्रासचिन्ताविषादैः।
उपनिषदमुदारामुद्धरन्पाण्डवार्थे शरणमुपगतांस्त्रायते शार्ङ्गधन्वा॥

सन्तः सारलिहश्चित्तनमःप्रमथिनीमिमाम्। भजन्तु भगवद्गीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिकाम्॥

श्रीमद्गीतां व्याचिख्यासुः, अविघ्नपरिपूरणप्रचयगमनार्थं परमाचार्यस्य संग्रहश्लोकनिर्माणमुखेन तदर्थोपदेष्टृतां तदनुवृत्तेः स्वाचार्यस्य संप्रीणनतामप्यनुसंदधानः, परमाचार्यभजनरूपं मङ्गलमाचरति—**यत्पदाम्भोरुहेत्यादि** ॥

॥ श्रीगीताभाष्यम् ॥

यत्पदाम्भोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः।
वस्तुतामुपयातोऽहं यामुनेयं नमामि तम्॥

यच्छब्देन सर्वोत्तराचार्यगुणपौष्कल्यहेतुकां प्रसिद्धिं सूचयति। अम्भोरुहशब्देन भोग्यत्वप्रतीतेर्भक्तिरूपत्वं ध्यानस्य व्यज्यते। द्रोणाचार्यस्य एकलव्य इव यामुनाचार्यस्याहमित्यभिप्रायेण ध्यानशब्दः। सकृत्संदर्शनेन प्रायशः [पाप]ाणि विध्वस्तानि, तन्मूलनिरन्तरस्मरणेन तेषां सवासनोन्मूलनं कृतमित्यभिप्रायेण **ध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः**

इत्युक्तम् । **वस्तुताम्**—* अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः (आ. ६) इत्युक्तप्रकाराम् । **अहं वस्तुतामुपयात** इत्याश्चर्यगर्भम् । एवमनिष्टनिवर्तनेष्टप्रापणरूपोपकारस्मृतिप्रेरितवागादित्रितयकरणकः प्रणामः शिष्यशिक्षणार्थं श्रोतॄणां फलसिद्धयर्थं च ग्रन्थे निवेशितः । तेन स्वाचार्यवत्तदाचार्यपरम्पराया अपि भजनमत्यादरेण करणीयमित्यपि शिक्षितम् । तथा च श्रूयते, *स [चैव आ] चाचार्यवंशो ज्ञेयो भवति, आचार्याणामसावसावित्याभगवत्तः (र.ब्रा.) इति ॥

भा ॥ श्रियःपतिः, निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानः, स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपः, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसंख्येयकल्याणगुणगणमहोदधिः, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनानन्तगुणनिधिदिव्यरूपः, स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्चर्यनित्यनिरवद्यापरिमितदिव्यभूषणः, स्वानुरूपासंख्येयाचिन्त्यशक्तिनित्यनिरवद्यनिरतिशयकल्याणदिव्यायुधः, स्वाभिमतानुरूपनित्यनिरवद्यस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणश्रीवल्लभः, स्वसङ्कल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदाशेषशेषतैकरतिरूपनित्यनिरवद्यनिरतिशयज्ञानक्रियैश्वर्याद्यनन्तगुणगणापरिमितसूरिभिरनवरताभिष्टुतचरणयुगलः, वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः, स्वोचितविविधविचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानसमृद्धानन्ताश्चर्यानन्तमहाविभवानन्तपरिमाणनित्यनिरवद्याक्षरपरमव्योमनिलयः, विविधविचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गपरिपूर्णनिखिलजगदुदयविभवलयलीलः, परं ब्रह्म, पुरुषोत्तमो नारायणः ब्रह्मादिस्थावरान्तमखिलं जगत्सृष्ट्वा स्वेन रूपेणावस्थितः, ब्रह्मादिदेवमनुष्याणां ध्यानाराधनाद्यगोचरः, अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यमहोदधिः, स्वमेव रूपं तत्तत्सजातीयसंस्थानं स्वस्वभावमजहदेव कुर्वंस्तेषुतेषु लोकेष्ववतीर्यावतीर्य तैस्तैराराधितस्तत्तदिष्टानुरूपं धर्मार्थकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छन्, भूभारावतारणापदेशेनास्मदादीनामपि समाश्रयणीयत्वायावतीर्योर्व्यां सकलमनुजनयनविषयतां गतः, परावरनिखिलजनमनोनयनहारिदिव्यचेष्टितानि कुर्वन्, पूतनाशकटयमलार्जुनारिष्टप्रलम्बधेनुककालियकेशिकुवलयापीडचाणूरमुष्टिकतोसलकंसादीन्निहत्य अनवधिकदयासौहार्दानुरागगर्भावलोकनालापामृतैर्विश्वमाप्याययन्, निरतिशयसौन्दर्यसौशील्यादिगुणगणाविष्कारेणाक्रूरमालाकारादीन् परमभागवतान् कृत्वा, पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेन परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मानुगृहीतं भक्तियोगमवतारयामास ।

अथाभिमतपरदैवतस्य भगवतः स्वरूपरूप[गुणविभव]ादिभावनावर्णनाभ्यामर्थादभङ्गुरं मङ्गलमाचरन्, * स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः । नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः ॥ (गी.सं. १) इति संग्रहानुरोधेन व्याख्येयशास्त्रप्रधानप्रतिपाद्यं च सप्रकारं दर्शयन्, शास्त्रप्रामाण्यस्थापनाय वक्तुः स्वतः सर्वज्ञत्वपरमकारुणिकत्वसाधुपरित्राणोन्मुखावस्थत्वसर्वशक्तित्वादिना भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्त्य[द्य]भावप्रदर्शनेनाप्ततमत्वं समर्थयन्, अपवर्गप्रधानचतुर्वर्गोपायबोधात्मकमवान्तरप्रयोजनम् अपवर्गदशानुभाव्यसप्रकारभगवत्स्वरूपं च परमप्रयोजनं प्रकाशयन्, शंकरादिपक्षे शास्त्रोपदेशारम्भाद्यनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणायाः स्वपक्षे प्रसङ्गाभावाय शास्त्रोपदेशाद्यनुकूलजीवपरमात्मपारमार्थिकभेदादिकथनेन शास्त्रारम्भं समञ्जसयन्, कारणशोध[नो]कोपासनभेदाभेदघटकवचसां सर्वेषामपि मुख्यतां ख्यापयन्, गुणतनुजनिविभवविहरणादिविधिनिषेधोपनिषदामल्पश्रुतकुमतिविहितप्रतारणकृतकलहकूलङ्कषां विषयव्यवस्थामुपस्थापयन्, अवाप्तसमस्तकामस्यापि लीलामात्रविहितनिखिलव्यापारत्वेन **शारीरकद्वितीयाध्याय**सिद्धं विरोधपरिहारमुपलक्षयन्, जिज्ञास्यजगत्कारणपरब्रह्मभूतदेवताविशेषमपि सर्वशाखाप्रत्ययसामान्यविशेषादिन्यायैः त्रिमूर्तिसाम्यैक्योत्तीर्णव्यक्त्यन्तरत्वव्युदासेन निरूपिताकारं निर्दि-

शन्, *बहु स्याम् [छा. ६. २. ३] इति संकल्पमारभ्य सारथ्यचर्यापर्यन्तस्य सर्वस्य जगद्व्यापारस्याश्रितार्थतया व्याजलाभमात्रादपि परमपुरुषार्थभूतस्वात्मोपलम्भकाध्यात्मशास्त्रावतरणादिना च सौलभ्यातिशयमुद्घोषयन्, प्राप्यत्वोपास्यत्वैकान्तपरत्वसौलभ्यस्थापनौपयिकगुणवर्गद्वये जगत्पतित्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वेश्वरत्वादिकं परमकारुणिकत्वशुभाश्रयत्वाश्रितार्थावतारत्वविरोधिनिरसनशीलत्वासेचनकदर्शनत्वादिकं चोदाहरन्, पञ्चमवेदपरमप्रतिपाद्यस्य [illegible] नारायणस्य प्राक्तनोदन्तं गीतोपनिषदुपदेशेन संगमयति—**श्रियः पति**रित्यादिना **अवतारयामासे**त्यन्तेन। [illegible]ना **चकारे**त्यन्तेन द्वितीयेन वाक्येन बुभुत्सोर्धृतराष्ट्रस्य ज्ञातांशनिष्कर्षः। **एवं ज्ञात्वापी**त्यादिना तु तृती[illegible]येन] शास्त्रोपोद्घातारम्भभूतप्रश्नसंगतिः।

अत्र दिव्यात्मस्वरूपव्यतिरिक्तं समस्तमपि नारशब्दार्थतया विविच्य दर्शयिष्यन्, तदयनं स्वरूपमन्यपदार्थतया उत्तरपदार्थतया [च] वा समासद्वयेऽपि प्रधानभूतं प्रथमं निष्कृष्य दर्शयति—**श्रियःपतिरित्यादिना। श्री.** विशेषज्ञतये भर्तुरभिगम्यत्वसिद्धये। समस्तमङ्गलाप्त्यै च प्रथमं श्रीरिहोदिता॥ *एष नारायणः श्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः। नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मथुरां पुरीम्॥ (ह. वि. ५४. ५०) अर्थो विष्णुरियं वाणी (वि. १. ८. १८) इत्यादिकमिह भाव्यम्। कतिपयहेयनिवर्तकतीर्थसेवादिव्युदासाय **निखिलेति** विशेषणम्। अत्र हेयशून्यत्वमर्थसिद्धम्। न हि परगतनिखिलहेयनिराकरणसमर्थः स्वगतं हेयं क्षमते। यद्वा हेयविरोधिस्वभावतया हेयशून्यमित्यर्थः। तदा निखिलशब्दः सर्वाचिद्गतं विकारादिकं सर्वचिद्गतं क्लेशादिकं च संगृह्णाति; कुमतिपरिकल्पितमंशभेदेनाकल्याणस्पर्शमपाकर्तुं **कल्याणैकतान**शब्दः। अत एव *ज्ञानानन्दैकस्वरूपः इत्यनेनापौनरुक्त्यम्। अथवा सामान्यविशेषनिर्देशरूपत्वादपुनरुक्तिः। यद्वा **कल्याणैकतानः**—कल्याणगुणानामेवाश्रयभूत इति वक्ष्यमाणगुणप्रपञ्चस्य संग्रहः॥

त्रिविधानां चेतनाचेतनानां पराधीनत्वादिसाम्यादेवंभूतं वस्त्वन्तरं नास्तीत्यभिप्रायेणाह—**स्वेतरेति**। एतेन ज्ञानभोगसाम्येऽपि सर्वप्रकारसमत्वनिषेधः। *नित्यं विभुं सर्वगतम् (मु. १. १. ६) विश्वमेवेदं पुरुषः (ना.) इत्यादिप्रसिद्धं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं प्राधान्यतः पृथगाह—**अनन्तेति। अनन्तं**—त्रिविधपरिच्छेदरहितम्। अत्रैव देशेऽस्ति, अत्र तु नास्तीति देशपरिच्छेदः; अत्र कालेऽस्ति, अत्र तु नास्तीति कालपरिच्छेदः; इदमिदं न भवतीति वस्तुपरिच्छेदः, अल्पवर्णस्वर्णवत् स्वरूपापकृष्टत्वादिकं वा। एवंविधपरिच्छेदत्रयराहित्यं नाम सर्वदेशसर्वकालव्यापित्वसर्वान्तर्यामित्वरूपम्। वस्तुपरिच्छेदराहित्यं हि समस्तवस्तुसामानाधिकरण्ययोग्यत्वादिकम्; न पुनर्मिथोविरुद्धविविधवस्तुतादात्म्यम्, स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुमिथ्यात्वं वा; तयोरत्यन्तासंभावितत्वात्। विस्तरस्तु **शतदूषण्यां** कृतोऽस्माभिः। आनन्दस्य ज्ञानविशेषत्वात् ज्ञानानन्दशब्दयोः सामानाधिकरण्यमुपपन्नम्। तर्हि आनन्दशब्दस्य विशेषशब्दत्वात् घटद्रव्यम् इत्यादिवत् आनन्दज्ञानम् इति वक्तव्यमिति चेत्, तन्न; बहुलग्रहणेन सर्वोपपत्तेः। यद्वा आनन्दशब्दस्य अनुकूलवेदनीयेषु जडेष्वपि प्रयोगात्तद्विशेषणतया ज्ञानशब्दस्य पूर्वत्वोपपत्तिः। स्वरूपं प्रतीदं विशेषणद्वयं वा॥

स्वाभाविकेति। स्वरूपापेक्षया गुणविग्रहादीनामपृथक्सिद्धिसाम्येऽपि विग्रहादिधारणनियमनादौ ज्ञानादिगुण[गण]पेक्षत्वप्रदर्शनाय उत्तरोत्तरसुग्रहत्वसिद्धये च प्रथमं गुणोक्तिः। समस्तगुणवृन्दप्रधानतया षाड्गुण्यस्य स्वरूपेणोपादानम्; इतरेषां च सौशील्यादीनां प्रभृतिशब्देन संग्रहणं कृतम्। *तवानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणाः। यैस्त्वयेव जगत्कुक्षावन्येऽप्यन्तर्निवेशिताः॥ (व. पु. ७५) इति ह्याहुः। संहृतिसृष्टिस्थितिहेतुभूतसंकर्षणादिव्यूहत्रये ज्ञान-

बलादिद्वन्द्वत्रिकस्य यथाक्रमं तत्तत्कार्यविशेषोन्मुखत्वेनाविर्भावविशेषात् ज्ञानबलेत्यादिक्रमविशेषः कृतः । स्वतः सर्वं सर्वदा सर्वथा साक्षात्करोति, तथा साक्षात्कृतं च सर्वं धारयति, धारयन्नेव नियच्छति, धारयन्नियच्छंश्चाशिथिलो भवति, अघटितं च घटयति, तत्र च सहकारिनिरपेक्षो न केनचिदभिभूयते किंतु सर्वाभिभूर्भवति, इति च गुणक्रमपाठविवक्षा । स्वाभाविकत्वमनन्याधीनत्वम् । मुक्तनित्ययोरपि हि तादृशं ज्ञानादिकं तदनुगुणपरमात्मसंकल्पाधीनम् । अनवधिकत्वमत्रोत्कृष्टावधिराहित्यम् । द्वाभ्यां विशेषणाभ्यां * पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च (श्वे. ६. ८) इत्याम्नाते परत्वस्वाभाविकत्वे प्रतिगुणमन्विते प्रदर्शिते । **असङ्ख्येय**शब्देन **महोदधि**शब्देन च * यथा रत्नानि जलधेरसङ्ख्येयानि पुत्रक । तथा गुणा ह्यनन्तस्य असङ्ख्येया महात्मनः ।। (व. पु. ७४. ४०; म.) इत्यादि स्मारितम् । **कल्याण**शब्देन गुणनिषेधवचनानां हेयगुणविषयत्वमुत्सर्गापवादन्यायसिद्धं सूचितम् ।।

अथ कारणोपासनादिप्रकरणेष्वस्त्रभूषणाध्यायादिषु च प्रतिपन्नं विलक्षणविग्रहयोगं दर्शयति—**स्वाभिमतेति** । अभिमतेऽप्यननुरूपत्वस्य अनुरूपेऽप्यनभिमतत्वस्य लोके दृष्टत्वात्तदुभयव्यवच्छेदाय **स्वाभिमतानुरूपे**त्युक्तम् । **एकरूप**त्वनेन व्यूहविभवाद्यवस्थास्वपि हेयप्रत्यनीकत्वानन्दावहत्वमुमुक्षूपास्यत्वप्राप्यत्वादिस्वभावापरित्यागोऽभिहितः । यद्वा व्यूहादिपरिणामे सत्यपि परमव्योमनिलय[स्य]विग्रहस्य प्राचीनसंस्थानावस्थितिरुक्ता । सावयवत्वादनित्यम् इत्यादीनां धर्मिग्राहकबाधादिभिराभासतामभिप्रेत्य अचिन्त्यत्वोक्तिः । एको दिव्यशब्दः संस्थानवैलक्षण्यपरः, परमव्योमवर्तित्वमात्रपरो वा; इतरस्त्वप्राकृतत्वपरः । विचित्रावतारयोगः, प्रतिक्षणमपूर्ववदनुभाव्यत्वम्, वटपत्रशयनविश्वरूपाद्यवस्थागतमाश्चर्यत्वं च, **अद्भुत**शब्देन विवक्षितम् । नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । तथा चामनन्ति **रहस्याम्नायविदः**, * नित्याऽलिङ्गा स्वभावसंसिद्धिरिन्द्रियाकाराङ्गप्रत्यङ्गव्यञ्जनवती इति । **श्रीपौष्करे** च, *नित्यसिद्धे तदाकारे तत्परत्वे च पौष्कर । यस्यास्ति सत्ता हृदये तस्यासौ संनिधिं व्रजेत् ।। इति । **निरवद्यत्वं** जरादिराहित्यम् । उत्तरोत्तरनिरवद्यशब्देषु पूर्वपूर्वेभ्यः सुग्रहत्वं वा विवक्षितम् । शुभाश्रयत्वभोग्यत्वाद्युपयुक्तमङ्गलगुणयोगो **निरतिशयोज्ज्वल्ये**त्यादिनोक्तः । **निरतिशयत्वं** स्वापेक्षया उत्कृष्टराहित्यम्, अनुत्तमत्ववत् । तच्च प्रतिगुणमन्वेतव्यम् । **औज्ज्वल्यं** भास्वरत्वम् । **सौन्दर्यम्** अवयवशोभा । * सर्वगन्धः (छां. ३. १४. ४) इति श्रुतिरनुकूलगन्धविषया; स्रक्चन्दनादि चात्र कृतकरमित्यभिप्रायेण **सौगन्ध्य**शब्दः । सौकुमार्यं महाबलत्वेऽपि * पुष्पहासः (वि. स.) इति नाम दुहानं मार्दवम्; यथोक्तम्, * सुकुमारौ महाबलौ (रा. आ. १९. १४) इति । **लावण्यं** समुदायशोभा, यत्तदुच्यते भगवच्छास्त्रे, * विश्वमाप्याययन्कान्त्या पूर्णेन्द्वयुततुल्यया (सा. २.७०) इति । * भूयिष्ठं तेज एवाद्भिर्बहुलाभिर्दृढीकृतम् । चक्षुरानन्दजननं लावण्यमिति कथ्यते ।। (अहि. ५२) इति ह्याहुः । यौवनं कौमारानन्तर्योपलक्षणीयः स्वभावविशेषः, न तु कौमारानन्तरभाविन्येव दशा; तद्यौवनस्यानादित्वात्, देवादिषु च केषांचित् युवत्वेनैवोत्पत्तिदर्शनात् । आदिशब्देन शुभाश्रयप्रकरणोक्ताः सर्वे विग्रहगुणाः संगृहीताः ।।

एवं स्वरूपतद्गुणौ विग्रहतद्गुणौ च प्रतिपाद्य, विग्रहाश्रितमाभरणवर्गमायुधवर्गं च दर्शयति—**स्वोचितेत्यादि**पदद्वयेन । पूर्वोक्तविलक्षणविग्रहविशिष्टं स्वरूपमिह स्वशब्दार्थः । अत्र * आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः । सर्वभूषणभूषार्हाः (रा. कि. ३. १५) इत्यादि भाव्यम् । किरीटहारादिरूपेण **वैविध्यम्** । एकजातीयेष्वपि मणिकाञ्चनादिद्रव्यविशेषवर्णसंस्थानादिविशेषविशिष्टव्यक्तिभेदात् **वैचित्र्यम्** । अपरिमितेत्यसंख्येयत्वोक्तेः अनन्तत्वमाश्चर्यविशेषर्य-

णम् । अनवधिकाश्चर्यरसावहत्वम**नन्ताश्चर्यत्वम्** ; अथवा अनन्तानि आश्चर्याणि संस्थानविशेषसौगन्ध्यसुखस्पर्शत्वादीनि येषां भूषणानां तानि तथोक्तानि । नित्यनिरवद्यशब्दौ पूर्ववत् । **अपरिमितत्व**मसंख्येयत्वमेव, न तु ह्रस्वदीर्घादिपरिमाणविरहः । यद्वा अनन्तेत्यसंख्येयत्वम्, अपरिमितेति च विग्रहानुरूपमहत्त्वं विवक्षितम् । भूषणायुधयोर्दिव्यत्वमप्राकृतत्वम् । पूर्वोक्तगुणगणविग्रहाभरणविशिष्टस्वरूपं **स्वानुरूपे**त्यत्र स्वशब्दार्थः । अस[illegible] पञ्चायुधत्वप्रसिद्धिः प्राधान्यादिति भावः । **अचिन्त्यशक्तीति** । कुठारटङ्ककुद्दालादिभिः प्रत्येकं कृत्स्न[illegible]लवसुधातलविदारणम् एकेन हि महेषुणा कृतमिति भावः। **निरतिशयकल्याणत्वं** निरतिशयानन्दावहत्वम्, भूषणकोटावप्यनुप्रवेशात् । यद्वा लोके यान्यायुधलक्षणानि मङ्गलावहतया प्रसिद्धानि, तैः सर्वैः संपूर्णत्वम् ॥

पूर्वं स्वरूपनिरूपकतया सामान्यतोऽभिहितां श्रियं विभूतिमध्येऽपि स्थितां विशेषतो दर्शयन्नर्थात्तत्स्वरूपादिकमप्याह—**स्वाभिमतेति । स्वरूपं**—स्वासाधारणधर्मविशिष्टं श्रियो दिव्यात्मस्वरूपम् । रूपं—दिव्यविग्रहः । रूपानन्तरो **गुण**शब्दस्तद्गतनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यादिपरः । **विभव**शब्दः परिजनपरिबर्हादिपरः । परत्वसौलभ्यौपयिकगुणवर्गद्वयम् **ऐश्वर्यशील**पदाभ्यामुपलक्षितम् । ततश्च **आदि**शब्दः प्रत्येकमन्वयात् ज्ञानशक्त्यादिकं वात्सल्यादिकं च संगृह्णाति । ऐश्वर्यशीलादयः अनवधिकातिशयाश्च असंख्येयाश्च कल्याणाश्च गुणा इति विशेषणसमासः । एवंविधगुणानां गण इति षष्ठीतत्पुरुषः । ऐश्वर्यशीलादेर्गणविशेषणत्वानौचित्यात्, अनवधिकातिशयत्वस्यापि गणविशेषणत्वे प्रत्येकं गुणानामुत्कर्षस्याशाब्दत्वात्, गुणविशेषणतयैव समास उचितः । स्वरूपम्, रूपम्, तद्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यादिगुणगणश्च, इति द्वन्द्वः । स्वरूपादिपञ्चकं भगवदभिमतानुरूपं नित्यं निरवद्यं यस्याः, सा स्वाभिमतेत्यादिगुणगणेत्यन्तेनोक्ता । स्वरूपम्, रूपम्, तद्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यम्, शीलम्, इत्यादिगुणगण इति योजनायां स्वरूपरूपयोरपि गुणानुप्रवेशप्रसङ्गः । स्वरूपादेः सर्वस्य परमात्माभिमतत्वं व्यक्तम् । स्वरूपस्य **नित्यत्वं** निर्विकारतया सर्वकालवर्तमानत्वम् । **निरवद्यत्वं** पूर्वं परमात्मस्वरूपे प्रतिपादितप्रकारम्; तद्वत् पितृत्वप्रयुक्तकादाचित्कोष्मलत्वादिराहित्यं वा । **अनुरूपत्वं** तु यथाप्रमाणं प्राग्वदेव कल्याणैकतानत्वादिकम् । * शान्तानन्त (च. ४) इत्यादिकमिह भाव्यम् । रूपस्य नित्यत्वमवतारादिदशायामपि परमपदनिलयभगवदेकासनस्थितस्य तथावस्थितत्वम् । **अनुरूपत्वं** च, *अस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् । रामस्य च यथा रूपं तस्येयमसितेक्षणा ॥ (रा.सु.१५. ५१) * विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषाऽऽत्मनस्तनुम् (वि. १. ९. १४५) इत्यादिप्रतिपादितम् । विग्रहगुणानां नित्यत्वं नाम औज्ज्वल्यादेः कदाचिदप्यपकर्षाद्यभावः । **निरवद्यत्वं** च दुष्प्रेक्षतादिराहित्यम् । **अनुरूपत्वं**, *धनकनकद्युती युवदशामपि मुग्धदशाम् (श्रीगु. २९) इत्याद्युक्तप्रकारम् । विभवस्यानुरूपत्वं, * देवतिर्यङ्मनुष्येषु पुन्नामा भगवान् हरिः । स्त्रीनाम्नी लक्ष्मीर्मैत्रेय नानयोर्विद्यते परम् (वि. १. ८. ३५) इत्यादिभिरनुसंधेयम् । अनवधिकातिशयत्ववचनादीश्वरव्यतिरिक्ताशेषगोचरस्यापि तदैश्वर्यस्य ईश्वराभिमतत्वान्न द्वैराज्यादिदोषः । * अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी (यजु. ४. ४. १२. ५७) इति विष्णुपत्नीत्वविशेषण हि सर्वस्य जगत इयमीष्टे । * ईश्वरीं सर्वभूतानाम् (श्री.) इत्यत्र तु, यद्यपि सर्वभूतानामिति प्रतिसंबन्धिनिर्देशात् स्त्रीप्रत्ययानुसारेण ईश्वरपत्नीति विवक्षा न शक्या । तथापि वाक्यान्तरबलादर्थस्य तथात्वसिद्धिः । निरवद्यत्वं भगवदैश्वर्यैकरसत्वं निग्रहादिप्रसङ्गाभावो वा । प्रतिकूलदण्डकत्वं हि पुंस्त्वानुरूपं तद्वल्लभस्यैव भागः । शीलस्य नित्यत्वं महत्त्वे सत्यपि मन्दैः सह नीरन्ध्रसंश्लेषे कदाचिदपि स्वोत्कर्षप्रकाशनाभावः; निरवद्यत्वं तत्र विप्रलम्भाभिप्रायविरहः ।

अनुरूपत्वम्, अनवधिकातिशयत्वं च, *तुल्यशीलवयोवृत्ताम् (रा. सु. १६. ५) इत्याद्युक्तप्रकारम्। एवं श्रियः पृथङ्नित्यस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलादिप्रतिपादनेन ज्ञानादिगुणवदपृथक्सिद्धशक्तिमात्रत्वम्, व्यूहविशेषत्वम्, स्वरूपैक्यम्, अन्यदन्यदपि वदन्तो निरस्ताः। शक्तित्ववादास्तु पत्नीत्वेन कार्योपयुक्तविशेषणत्वाभिप्रायाः। प्रयुज्यते हि शास्त्रेषु सर्वत्र स्त्रीपुंसात्मकेषु द्वन्द्वान्तरेष्वपि स्त्र्यंशे शक्तिशब्दः। एकत्ववादास्तु समस्तप्रपञ्चप्रतियोगिकैकशेषित्वाश्रयत्वेन, विशिष्टैक्येन, आत्महविः प्रत्युद्देश्यैकदेवतात्वादिवेषेण वा निर्वाह्याः। अत एव हि *व्यापकावतिसंश्लेषादेकतत्त्वमिवोदितौ (अहि. ४. ७८) इत्युच्यते। उक्तं च **श्रीरामम्मिश्रैः षडर्थसंक्षेपे** *उभयाधिष्ठानं चैकं शेषित्वम् इत्यादि। एवंविधाया भगवत्याः श्रियो वल्लभः प्रियतमः, श्रीः वल्लभा यस्येति वा। न चाभिमतशब्द[:]पुनरुक्तिः, प्रत्येकसमुदायविषयतयाऽभिमतत्वातिशयव्यञ्जनपरत्वादिति ॥

अथ नित्यपरिजनविशिष्टतां दर्शयति—**स्वमङ्कल्पेति**। स्वरूपं धर्म्यंशः। स्थितिः अप्रच्युततयाऽवस्थानम्। प्रवृत्तिः व्यापारः। नित्यानां स्वरूपस्थित्योः परमात्मसंकल्पानुविधायित्वं नाम तन्नित्येच्छासिद्धत्वम्। तच्चानिच्छासंभवे निवर्तयितुं शक्यतामात्रम्। तेषु त्वनिच्छायाः कदाचिदप्यभावात् स्थितेः सदातनत्वम्। इदं च परमात्मसङ्कल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं बद्धमुक्तप्रकृतिप्राकृतकालादिष्वपि भाव्यम्। तच्च सर्वं प्रपञ्चयिष्यते। **शेषता**—शेषवृत्तिरित्यर्थः। अशेषशेषता यथाभिमताकारता। अत्र *शरा नानाविधाश्चापि धनुरायतविग्रहम्। अन्वगच्छन्त काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः॥ (रा. उ. १०१. ७) *निवासशय्यासनपादुका (स्तो. ४०) इत्यादि द्रष्टव्यम्। एकैककृतस्य वा कैङ्कर्यस्य मिथः सर्वार्थतयाऽनुसन्धानात् सर्वेऽप्यस्य सर्वकैङ्कर्यकारिणो भवेयुः। यद्वा स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदा एव अशेषशब्देन संगृह्यन्ते; तेषामशेषाणां परमात्मानं प्रति शेषता शेषभावः। एवमुक्तप्रकारायामशेषशेषतायामितरपरित्यागेन तदेकावलम्बिनी प्रीतिरेव रूपं—स्वरूपं स्वभावो वा येषां ते अशेषशेषतैकरतिरूपाः। ते च सर्वे नित्याः। स्वरूपनित्यत्वस्य सर्वात्मसाधारणत्वात् मुक्तवत्कदाचिदाविर्भूतस्वरूप[भाव]त्वमिह नित्यशब्देन व्युदस्यते, नित्यासंकुचितज्ञानादिगुणा इत्यर्थः। तत एव **निरवद्याः**—क्लेशकर्मस्वातन्त्र्याभिमानादिदोषात्यन्ताभाववन्तः। एषां ज्ञानस्य निरतिशयत्वं परमात्मज्ञानतुल्यत्वम्। क्रियाया निरतिशयत्वं स्वच्छन्दानन्तकैङ्कर्यात्मकत्वम्। ऐश्वर्यस्य निरतिशयत्वं परमात्मकैङ्कर्योपयोगिस्वेच्छागृहीतशरीरेन्द्रियादिनियमने निर्विघातत्वम्; न तु सर्वविषयत्वम्, *जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च (ब्र. ४. ४. १७) इति न्यायात्। अत्र निरतिशयज्ञानक्रियैश्वर्यादिरनन्तो गुणगणो येषामिति विग्रहः। ते च अपरिमिताः असङ्ख्येयाः सूरयः। *सदा पश्यन्ति सूरयः........तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाँसः समिन्धते (सा. वे. ३. १८. २. ४) इत्याद्यनुसन्धानेनाह—**अनवरताभिष्टुतचरणयुगल इति**। विपन्यवः—विशेषेण स्तुतिशीलाः। *पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च इति हि धातुपाठः। अभिष्टुतत्वमिभिर्विशब्दार्थः। स्तुतिशीलत्वादनवरतत्वोक्तिः॥

स्तुतिविषयत्वप्रसक्तमैश्वर्यादेरियत्तारूपं परिच्छेदमपाकरोति- **वाङ्मनसेति**। एतेन *यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः। अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् (के.) *सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद (ऋ. ८. ७. ११. ११; यजु. २अ. ८.९.६) *यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह (आ.) इत्यादीनां वाङ्मनसयोरवेद्यत्वार्थतां वदन्तो निरस्ताः। तथा सति *तद्विजिज्ञासस्व (भृ.) *मनसा तु विशुद्धेन *ब्रह्मविद् (आ. १) *आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् (आ. ४) इत्यादिभिः, *यतो वाचो निवर्तन्ते (आ.४) इत्यत्र यच्छब्दादिभिश्च, विरोधप्रसङ्गः। विरोधपरिहाराय मुख्य-

[वृ]त्तिनिषेधविषयतया व्यवस्थाप्यत इति चेत्, आगतोऽसि पन्थानम्; विषयव्यवस्था तु यथाप्रमाणमस्माभिः क्रियत इति [वि]शेषः। वाङ्मनसेत्यादिकं परमव्योमविशेषणतया केचिद्व्याचक्षते, **श्रीवैकुण्ठगद्ये** तथोक्तेः। वयं तु अत्रैव षष्ठाध्याये [*]योगिनामपि (४७) इति श्लोके *वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावम् इति परमात्मविशेषणत्वेनैवाभिधानात्, कुमति-[नि]रासार्थमपेक्षितत्वाच्च, अत्रापि तथा विवक्षामाचक्ष्महे ॥

स्वोचितेत्यादि। अत्राप्यनन्ताश्चर्यशब्दः पूर्ववत्। **विभव**शब्देन वाहनरत्नादिसंग्र[हः।] [अन]न्तपरिमाणत्वं [ति]र्यगूर्ध्वादिदेशापेक्षया, अधस्तात् प्रकृत्यवच्छिन्नत्वात्। अनन्तशब्दावृत्तिः प्रत्येकमानन्त्ये तात्पर्यातिरेकात्। **नित्यत्वं** [प्रा]कृतव्योमवल्लयरहितत्वम्। **निरवद्यत्वं** शुद्धसत्त्वमयत्वेन रजस्तमस्तत्कार्यराहित्यम्। **अक्षरत्वम्** अंशतोऽपि सृष्टि-[सं]हारविरहः। परमशब्देन परनिर्दिष्टप्रक्रियया प्राकृतव्योमव्यवच्छेदः। एतेन *तदक्षरे परमे व्योमन् (ना.) इत्यादि-[श्रु]तिसूचनम्। एवं नित्यविभूतियोग उक्तः ॥

अथ लीलाविभूतियोगप्रतिपादनमुखेन *यतो वा इमानि (भृ.१) इत्यादिवाक्यैः, *जन्माद्यस्य यतः (ब्र.१.१.२) [इ]ति सूत्रेण च, निरूपितं जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणयोगं दर्शयति—**विविधेति**। शब्दस्पर्शादिरूपेण दिव्यादिव्यादिभेदेन चात्र [भो]ग्यवैविध्यवैचित्र्ये। *इमानि इत्यादिश्रुत्या हस्तप्रसारणेन तत्तत्प्रमाणसिद्धसमस्तकार्यप्रकारनिर्देशात् बहुवचनसङ्को-[च]ाच्च भोक्तृणां ज्ञानसुखादितारतम्यहेतुभूतं देवादिरूपेण वैविध्यम्, तदवान्तरविधाभूतब्राह्मणादिरूपेण वैचित्र्यं च, [द]र्शितम्। यद्वा विविधशब्द एव [सा]अवान्तरभेदं समस्तं वैविध्यं संगृह्णाति। विचित्रशब्दस्त्वाश्चर्यरूपत्वेन मननाशक्य-[त्व]परः, *मेघोदयः इत्यारभ्य *विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः (स. भा. ३०३) इत्यादिवत्। ज्ञानसुखादितारतम्या-[भा]वेन परमव्योम्नि भोक्तृवैविध्याभावात्परभोग्यैकरसानां नित्यसूरीणां पृथगुक्तत्वाच्च तत्र भोक्तृवर्गानुक्तिः। भोगोपकरण-[भो]गस्थानान्यत्राप्यर्थसिद्धानि। एवंविधायाश्च विषमसृष्टेर्विचित्रानादिचेतनकर्मप्रवाहमूलत्वान्न वैषम्यादिदोषः। **निखिल**-[श]ब्देन कतिपयसृष्ट्यादिनिमित्तोपादानभूतचतुर्मुखादिव्यावर्तनम्। **उदय**शब्देन सद्वारकाद्वारकसमस्तसृष्टिसंग्रहणम्। [ए]वं **विभव**शब्देन विष्णववतारान्तर्यामित्वादिकृतविविधस्थितिसंग्रहः। **लयो**ऽपि नित्यनैमित्तिकादिरूपः। निखिल-[सृ]ष्ट्यादिष्वन्यतमस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वे संभवत्युपात्तव्यतिरिक्तयोः किमन्यः कर्तेति शङ्काव्यावर्तनाय सृष्ट्यादित्रयोपादा-नम्। जगद्गतानां त्रयाणामुदयविभवलयानामेतद्गतलीलात्वेन व्यपदेशादुपादानत्वं सूचितम्। जगदाकारेण जायमान-[त्व]ादीन्यस्य लीलाः, *बहु स्यां प्रजायेय (आ. ६., छा. ६. २. ३) इति हि जगत्कारणस्य तस्य संकल्पः। सूक्ष्म-चिदचिद्विशिष्टस्यैवोपादनत्वात् बालस्येव युवत्वादिप्राप्तौ न स्वरूपगतो विकार इति निर्विकार[त्व]श्रुत्यविरोधः। अवाप्त-[स]मस्तकामस्य कथं जगद्व्यापार इति शङ्कां परिहरता **लीला**शब्देन निमित्तत्वमपि तस्यैवेति सिद्धम्। एतेन निमित्तो-[प]ादानभेदं वदन्तो निरस्ताः। न च लोके निमित्तोपादानभेददर्शनमात्राद्विरोधः, लौकिककारणविलक्षणत्वाच्छ्रुतिसिद्धस्य [ब्र]ह्मणः। अन्ततो वैशेषिकादिभिरपि घटेश्वरगतसंयोगविभागद्वित्वद्विपृथक्त्वादिकार्येष्वीश्वरस्यैव निमित्तत्वमुपदानत्वं च अभ्युपगतमिति न कश्चिदस्मन्मते दोषः। तथा बुद्धिपूर्वकस्वसुखोत्पादनादावपि द्रष्टव्यम् ॥

एवं ब्रह्मलक्षणयोगान्नारायणस्यैव परब्रह्मत्वं दर्शयन्, सद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानां नारायणाख्यविशेषपर्यवसानं च सूचयन्, *नारायण परं ब्रह्म (ना.) इति श्रुत्यनुकारिणः *नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः। इति [गीतार्थ]-शास्त्रार्थसंग्रहश्लोकस्य प्रपञ्चनमिह क्रियत इति ज्ञापयन्, उक्तैः प्रकारैः समाख्यात्रयमस्यैव संगतमिति चोदाहरन्,

उत्कृष्टार्थेषु वा समाख्यात्रयं प्रमाणयन्, *परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् (गी. १०. १२) *प्रथितः पुरुषोत्तमः (गी. १५. १८) *एष नारायणः श्रीमान (ह. वि. ५४. ५०) इत्यमीषां कृष्णैकविषयत्वं च दर्शयन्, अभेदश्रुतीनां भेदश्रुतीनां घटकश्रुतीनां कारणशोधकोपासनश्रुतीनां च निष्कृष्टमर्थं संगृह्णाति **परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण इति**। सर्वसामानाधिकरण्यं सर्ववैलक्षण्यं च सर्वान्तर्यामित्वेनोपपन्नमिति पदत्रयाभिप्रायः। अत एव अत्र प्रपञ्चबाधभेदाभेदादिना सामानाधिकरण्यं वदन्तो निरस्ताः। *एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः इत्यारभ्य *तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत (म. उ. १.१.१–१.२.१) *यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै (श्वे.६. १८) इत्याद्युक्तकरणकलेबरप्रदानहितोपदेष्टृत्वादिकमभिप्रेत्याह **ब्रह्मादि स्थावरान्तमखिलं जगत् सृष्ट्वेति**। ब्रह्मसृज्यस्य स्थावरपर्यन्तस्य जगतः परमात्मसृज्यत्ववचनात् ब्रह्मादिकञ्चुकितः परमात्मा तत्तत्सृजतीति सिद्धम् ॥

अथ स्वेच्छयावतारं तत्प्रयोजनं च वक्तुमनवतारदशायां तत्प्रयोजनानिर्वृत्तिं दर्शयति—**स्वेने**त्यादिना **अगोचर** इत्यन्तेन। अगोचरत्वम् अव्यक्तत्वात्। यथोच्यते—*यैर्लक्षणैरुपेतस्स हरिरव्यक्तरूपधृत्। तैर्लक्षणैरुपेतौ हि व्यक्तरूपधरौ युवाम् ॥ (भा. मो. ३४४. ४८, ४९) इति। ब्रह्मादिदेवेति वचनात् *तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् (ब्र. १. ३. २५) इत्यधिकरणेऽर्थित्वसामर्थ्याभ्यां समर्थितं ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिदेवजातीनामपि परमात्मोपासनाधिकारित्वं सूचितम्। स्वप्रयोजनाभावे कथं प्रवर्तेतेत्यत्राह—**अपारेति**। स्वार्थनिरपेक्षया परदुःखासहिष्णुतया, महत्त्वाप्रतिरुद्धया मन्दैः सह निरन्तरसंश्लेषरसिकतया, स्वाभाविकेन परदोषनिरस्कारिणा संबन्धविशेषेण, पिशाचगोपालगोपिकादिभ्यः स्वात्मसमर्पणे कृतेऽपि कियद्दत्तमिति भावयता महौदार्येण च, प्रेरितोऽवतरतीत्यर्थः। अस्त्रभूषणाध्यायोक्तं विग्रहं *समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः। तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥ इति परामृश्य, *समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर। देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्वलीलया ॥ (वि. ६.७.७०, ७१) इत्युक्तप्रकारेणावतारविग्रहस्याप्यप्राकृतपरमपदनिलयविग्रहांशविशेषत्वं दर्शयितुं **स्वमेव रूपम्** इत्याद्युपन्यस्तम्। *नैष गर्भत्वमापेदे न योन्यामवसत्प्रभुः (भा. स. ६१.३२) *न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवा (वायु. १. ३४. ४०) *न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः (भा.) इति चोच्यते। *अजोऽपि सन् (गी. ४. ६) इत्यादि वक्ष्यमाणमनुसंदधान आह—**स्वस्य भावमजहदेवेति**। *यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत, *संभवामि युगे युगे (गी. ४. ७, ८.) इत्यादिवीप्सार्थम्, *बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि (गी. ४.५) इत्याद्यर्थं च भावयन्नाह—**तेषुतेषु लोकेष्ववतीर्यावतीर्येति**। *स उ श्रेयान्भवति जायमनः (यजु. ३. ६. १. ३) *यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिवौकसः। अपश्यन्तः परं रूपम् (वि. १. १९. ८०) इत्यादिकं स्मारयितुम् **अवतीर्यावतीर्य तैस्तैराराधितः** इत्युक्तम्। **तत्तदिष्टानुरूपम्** इति वचनात् फलप्रदाने वैषम्यदोषः परिहृतः। *तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यम् (वि. १. १७. ९१) इत्यादि चात्रानुसंधेयम् ॥

एवमवतारसामान्यं तत्प्रयोजनं च दर्शितम्। अथ तद्विशेषं प्रस्तुतान्वितं दर्शयति—**भूभारावतारणेत्यादिना**। भूभारावतारणं व्याजमात्रम्। सर्वसमाश्रयणीयत्वं तु साक्षादुद्देश्यम्। दुष्कृद्विनाशस्य साधुपरित्राणाख्यमहाप्रयोजनानुषङ्गिकत्वात् **भूभारावतरणापदेशेन** इत्युक्तम्। **अस्मदादीनामिति**—अयोगिनामित्यर्थः। सर्वसमाश्रयणीयत्वं विवृणोति—**सकलेति**। *यन्न देवा न मुनयो न चाहं न च शंकरः। जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ (वि.१.९.५५)

श्रुत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण महायोगिनां परिशुद्धेन मनसाऽपि दुर्ग्रहः सौलभ्यातिरेकात् मनुष्याणां तत्राप्यागोपालमवधीरितविरुद्धाविरुद्धविभागानां मांसचक्षुषा ग्राह्योऽभूदिति भावः। एवमवतरणनयनविषयत्वयोर्न केवलमाराध्यत्वमेव प्रयोजनम्, किंतु तदनुभवोऽपीत्यभिप्रायेणाह—**परावरेति**। पराः—उपासनसमर्थाः ब्रह्मरुद्रभीष्माक्रूरादयः। अवरास्तु आभीरप्रभृतयः। **निखिलजनेति** स्त्रीपुंसादिविभागोऽपि नास्तीत्यभिप्रेतम्, * पुंसां ... पहारिणम् (रा. अ. ३.२९) इतिवत्। दिव्यचेष्टितानि नवनीतनटनादीनि। एवं विशेषणद्वयं साधुपरित्राणप्रकार... ऽभिहितम्। अथ साधुपरित्राणानुषङ्गिकं दुष्कृद्विनाशनप्रकारं प्रपञ्चयति—**पूतनेति**। भगवतो बलभद्रस्याप्येतदंशत्वा... प्रलम्बमुष्टिकादिहननमप्येतत्कर्तृकतयोपात्तम्। पुनः साधुपरित्राणान्तर्गतं भोग्यतां दर्शयति—**अनवधिकेति**। प्रियतमस्वरूपसंदर्शनं धारकम्; तच्चेष्टितदर्शनं पोषकम्; तेन सहालापादिः भोगप्रकारः; इति नयनविषयत्वचेष्टितालोकनादिविभागनिर्देशाभिप्रायः। दया—स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखनिराकरणेच्छा; सौहार्दं—हितैषित्वम्; अनुरागः—प्रीतिः। एवं साधुपरित्राणं तदौपयिकं दुष्कृद्विनाशनं चोक्तम्। अथ धर्मसंस्थापनम् आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन देशकालविप्रकृष्टानामपि परम्परयानुग्राहकणोपदेशेन च दर्शयति—**निरतिशयेत्यादिना** वाक्यशेषेण। एतच्चाखिलं * परित्राणाय (४. ८) इति श्लोके व्याख्यास्य[ति]ते। तत्र हि साधूनां लक्षणस्वभावादिकमुक्त्वाऽनन्तरमेवमुक्तम्—* मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय, तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनरूपस्य आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च, देवमनुष्यादिरूपेण युगेयुगे संभवामि इति। उपदेशतो धर्मस्थापनं व्यासादिमुखेनापि कर्तुं शक्यम्। आराध्याकारप्रदर्शनेन स्थापनं तु स्वेनैवावश्यकर्तव्यमिति भावः। बाह्यान्तरकरणग्राह्यगुणवर्गद्वयप्रदर्शनतया सौन्दर्यसौशील्ययोर्ग्रहणम्। **परमभागवतान् कृत्वेति**। भगवद्भक्तिरूपपरमधर्मनिष्ठान् कृत्वेत्यर्थः॥

एवं प्राचीनभगवच्चरितस्य श्रीमद्गीतार्थोपदेशेन संगतिः प्रदर्शिता। **पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेनेति** भारतकथासंगतिः। अत्र व्याजशब्देन * अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम्। पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्॥ (गी. सं. ५) इत्यत्र * उद्दिश्य इति पदस्याभिप्रायो विवृतः। **परमपुरुषार्थ** इत्यादिना शास्त्रस्य परमप्रयोजनाभिधानम्। तेनात्र भूमविद्यायामिवात्मानुभवोक्तिरप्यैश्वर्योक्तिवद्भगवदनुभवापेक्षया निकृष्ट[पर्व]पुरुषार्थत्वज्ञापनायेति सूचितम्। **मोक्षसाधनतयेति** साध्यसाधनभावनिर्देशेन संसार्यात्मन एव नित्यमुक्तिं वदन्तो निराकृताः। **वेदान्तोदितं**—वेदान्तविहितम्, न तु वेदान्तोत्पादितमित्यर्थः। एतेन अविधेयज्ञानवादिनो निरस्ताः। वेदान्तोदितस्यार्थस्योपबृंहणमत्र क्रियत इति भावः। **स्वविषयमिति**—मोक्षार्थोपासनवाक्यानामनन्यपरतया साक्षात्परमपुरुषाराधनविषयत्वमेव। अथर्वशिरःप्रतर्दनविद्यादिषु रुद्रेन्द्रादिभिः स्वस्य मुमुक्षूपास्यत्ववचनेऽपि रुद्रेन्द्राद्यन्तर्यामिभूतः परमात्मैवोपास्य इति * शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् (१. १. ३१) इति **सूत्रकारैरेव** प्रतिपादितमिति भावः। एतेन वेदान्तोदितत्वमाहात्म्यवादिनो भगवतः * स्वगुणाविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः (काव्या. १.) इति सूचितम्। **स्वविषयमिति** भक्तियोगस्य सिद्धरूपपरमप्रतिपाद्यानुबन्धित्वं दर्शितम्। प्रधानविधेयांशनिष्कर्षाय **भक्तियोगमि**त्युक्तम्। **ज्ञानकर्मानुगृहीतत्वं** ज्ञानकर्मसाध्यत्वम्। एतेन समुच्चयादिपक्षा निरस्ताः। वैराग्यस्य संग्रहश्लोके पृथगुक्तस्यापि निष्ठाद्वयानुप्रविष्टत्वादिहानुक्तिः। एवमुपायोपेयात्मकमुभयमपि शास्त्रप्रतिपाद्यमिति संग्रहश्लोकतात्पर्यमुक्तं भवति। **मोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं भक्तियोगमिति** वचनात् उपासनस्यार्वाचीनब्रह्मप्राप्त्यादिसाधनत्वं वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य

मोक्षसाधनत्वं च वदन्तः प्रत्युक्ताः । ज्ञानध्यानादिसामान्यवचसां भक्तिरूपविशेषे पर्यवसानमिति च भावः । एतच्चाखिलमुत्तरत्र व्यक्तं भविष्यति ॥

भा ॥ तत्र पाण्डवानां कुरूणां च युद्धे प्रारब्धे स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरेश्वरो जगदुपकृतिमर्त्यः आश्रितवात्सल्यविवशः पार्थं रथिनमात्मानं च सारथिं सर्वलोकसाक्षिकं चकार ।

एवं शास्त्रं संगमय्य, शास्त्रोपोद्घातं संगमयितुं **पाण्डुतनये**त्यादिना सूचितं पूर्ववृत्तान्तं प्रकटयन्, सारथित्वेनावस्थायाचार्यकृत्यकरणे प्रतारकत्वशङ्कां च वारयति--**तत्रेति** । तत्र प्रथमं भक्तियोगमवतारयितुमेवं चकारेत्यर्थः; यद्वा तत्र युद्धे प्रारब्धे इत्यन्वयः; भक्तियोगावतरणव्याजभूतप्रोत्साहनविषयभूते युद्धे प्रारब्धे इत्यर्थः । भगवतोऽवतारदशायामपि पूर्णत्वस्वाच्छन्द्यादिकं वात्सल्यादिमूलसारथ्याद्यपकृष्टकर्मानुष्ठानस्य गुणरूपत्वादिकं च प्रदर्शयितुं **स भगवान्** इत्याद्युक्तम् । **स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरेश्वरः** इति चतुर्भिः पदैः स्वरूपगुणवैलक्षण्यविभूत्यादिप्रतिपादनेन परत्वसंग्रहः । सर्वेश्वरेश्वरः इत्यनेन *सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः (वि. ध. ७५. ४३) इत्यादिवचनोक्तं स्वाच्छन्द्यं जगत्कुटुम्बित्वं च ज्ञापितम् । **जगदुपकृतिमर्त्य आश्रितवात्सल्यविवशः** इति सौलभ्यसंग्रहः । अविप्रलम्भकत्वं चानेन व्यञ्जितम्; *जगतामुपकाराय (वि. ६. ७. ७२) *जगदुपकृतिमर्त्यं को विजेतुं समर्थः (वि. ५. ३०. ८०) इत्यादिकमिह स्मारितम् । जगदुपकृतिमर्त्यत्वेऽप्युत्कृष्टचरितं परित्यज्य निकृष्टसारथ्यादिकृत्यं किमर्थं कुरुते इत्यत्रोक्तम्--**आश्रितवात्सल्यविवशः** इति । **पार्थं रथिनमात्मानं च सारथिमिति**--अपकृष्टं पार्थमुत्कृष्टकृत्ये स्वयमेवावस्थाप्य [स्वा]आत्मानमुत्कृष्टं निकृष्टकृत्ये चकारेति भावः । पार्थशब्देन वात्सल्यौपयिकलौकिकसंबन्धविशेषोऽपि सूचितः; पितृष्वसा हि पृथा भगवतः । **सर्वलोकसाक्षिकमिति**--न चासौ निकृष्टकृत्यं सापत्रपो रहस्ये कृतवान्; अत इदमपि आश्रितवात्सल्यस्य नैरपेक्ष्यस्य अर्थापह्नवाद्यसंभवस्य च लिङ्गमिति भावः । यद्वा सर्वेषां स्वसमाश्रयणेन पुरुषार्थलाभाय स्वस्य शास्त्रैकसमाधिगम्यमाश्रितपारतन्त्र्यं सर्वलोकप्रत्यक्षं चकारेति भावः ॥

भा ॥ एवं ज्ञात्वाऽपि सर्वात्मनाऽन्धो धृतराष्ट्रः सुयोधनविजयबुभुत्सया सञ्जयं पप्रच्छ ॥

॥ श्रीभगवद्गीतायां प्रथमोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः । मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १

सञ्जय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा । आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् । व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि । युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् । पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् । सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम । नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणास्सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १०
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः । भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११

भा ॥ दुर्योधनः स्वयमेव भीमाभिरक्षितं पाण्डवानां बलमात्मीयं च भीष्माभिरक्षितं बलमवलोक्य, [आत्मीय]आत्मविजये तस्य बलस्य पर्याप्ततामात्मीयस्य बलस्य तद्विजये चापर्याप्ततामाचार्याय निवेद्य, अन्तर्विषण्णोऽभवत् ॥ १—११ ॥

अथ *त्वां शीलरूप (स्तो. ५) इत्यादिक्रमेणानन्यसाधारणशीलरूपचरितपरमसत्त्वप्रबलशास्त्रदेवतापारमार्थ्यवेदिशान्तनवसञ्जयादिवचनैरप्यासुरप्रकृतीनां यथावदवगन्तुमशक्यतां प्रदर्शयन्, गीतोपनिषत्प्रस्तावनार्थं प्रथमश्लोकमवतारयति—**एवमिति** । श्रियःपतिरित्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । **सर्वात्मनेति**—न केवलं चक्षुषा, परत्रेह च हितमजानता मनसाऽपीत्यर्थः । एवंविधमान्ध्यं सुयोधनविजयाभिलाषेण प्रश्ने हेतुः । अत्र *मामकाः इति प्रथमोक्त्या ममकारेण, *यत्र योगेश्वरः (१८. ७८) इत्यादिप्रतिवचनप्रक्रियया च, सूचितं प्रष्टुरभिप्रायं दर्शयितुं **सुयोधने**त्यादिकमुक्तम् । **सञ्जयमिति** । व्यासप्रसादलब्धसकलभारतसमरवृत्तान्तसाक्षात्कारं *शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम् (भा. उ. ६८. ५) इत्यादिवादिनम् । एवं यथार्थदर्शित्वयथादृष्टार्थवादित्वाभ्यामाप्ततमतया निर्णीतमिति भावः । **पप्रच्छ**, समरवृत्तान्तमिति शेषः ॥

धर्मक्षेत्रे—धर्मस्य स्थानभूते, समराध्वरसमुचिते इति भावः । **कुरुक्षेत्रे**—पाण्डवधार्तराष्ट्राणां स्वकूटस्थनामोपलक्षितत्वेन बहुमानविषय इति भावः । **युयुत्सवः समवेताः**—मिथः प्रत्यनीकरूपेण व्यूढा इत्यर्थः । **च, एव,** इत्यव्ययद्वयमनतिरिक्तार्थम्; यद्वा समस्तभूमण्डलवर्तिनां राज्ञां तत्र समाहारेऽपि तादर्थ्याद्वर्गद्वयमेव तथाभूदित्येवकाराभिप्रायः । **अकुर्वत** इत्यात्मनेपदेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयेण स्वार्थतोक्ता ॥

एवं सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य *यत्र योगेश्वरः इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमवान्तरवृत्तमपि सञ्जय उवाच—**दृष्ट्वेति** । पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य धैर्यभ्रंशहेतुः । तदधीनो धैर्यभ्रंशरूपोऽवस्थाविशेषः **तुशब्देन** सूच्यते । दृष्ट्वेत्यादेरनुनादयन्नित्यन्तस्याव्यक्तांशं व्यञ्जयति—**दुर्योधन इत्यादिना अकथयदित्यन्तेन** । संज्ञार्थं—सम्यग्ज्ञानार्थम्; संज्ञया परिसंख्यानार्थं वा । तत्र **अन्तर्विपण्णोऽभवत्** इत्यन्तेन **भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि** इत्येवमन्तं व्याख्यातम् । **अपर्याप्त**मिति श्लोकस्यायमर्थः—तत्—तस्मात्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं—परबलविजयाय नालम्; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तम्—अस्मद्बलविजयायालम्—इति ।

नन्विदमनुपपन्नं, तद्बलमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात्; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात् । न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते । प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां वधः सोपाधिकः । *न भेतव्यं महाराज (भा. उ. ५५. १) इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम् । न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ कारणमस्ति । द्वितीयदिवसारम्भे च दुर्योधन एवं वक्ष्यति—*अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः ॥ (भा. भी. ५१. ६) इति । तत्र

चास्माकमपर्याप्तमित्येवान्वयः; न पुनरस्माकं बलमिति । ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता । तस्मात् पाठभेदेन, व्यवहितान्वयेन, वाक्यभेदेन, पदार्थभेदेन वा योजना स्यात् । तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात्पाठभेदः । तथा च भीमाभिरक्षितं तद्बलमस्माकमपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च । सिध्यति । व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः । द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः । भीमाभिरक्षितभीष्माभिरक्षितशब्दयोर्विपर्यासादेकः । अपर्याप्तं तत्, पर्याप्तं त्विदम्, इत्यनयोर्विपर्यासाद्द्वितीयः । अर्थौचित्याय तु व्यवधानमात्रं सह्यते । वाक्यभेदेऽप्येवं योजना—अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया । अत्र को हेतुरिति शङ्कायां हेतुपरं वाक्यद्वयम्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, एतेषां तु बलं भीमाभिरक्षितमिति । अस्मद्बलस्य प्रबलाधिष्ठितत्वात् परबलस्य[च] दुर्बलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः । पदार्थभेदे त्वेवं योजना—पर्याप्तं—पर्यापनं समापनम्; पर्याप्तमिति कर्तरि क्तः, नाशनसमर्थमित्यर्थः; अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः । भीष्माभिरक्षितमस्माकं बलं तत् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति । तदित्यत्र पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते; इदमिति च स्वबलं परबलपर्यापनकर्तृतया; निष्ठायोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः । यद्वा अपर्याप्तम्—अपरिमितमित्यर्थः; पर्याप्तं—परिमितमित्यर्थः; स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्ताक्षौहिणीयुक्तत्वाच्च । सर्वथा तावन्न स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राबल्यं च युद्धारम्भे दुर्योधनः प्रसञ्जयेदिति । सोऽयं घण्टापथात्पाटच्चरकुटीप्रवेशः । तथा हि—इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रतिशिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते? न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन; धृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात् । नापि भीष्मसमपौरुषत्वेन; अत्यन्तविषमतया प्रसिद्धेः । यथोक्तं भीष्मेणैव—*शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् । यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्णुः कारणपूरुषः ॥ (भा. भी. १२०. ३१) इति । नापि प्रतिबलाधीश्वरत्वेन; धर्मसूनोस्तथात्वात् । नापि परबलभटप्रधानत्वेन; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः । अतो भीमस्य समस्तधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वात्तदुचितसाहसबलसहायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः । एवं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुतनयसंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात् । अतः शत्रुभयसहायातिशङ्के पदद्वयसूचिते इत्युक्तं भवति । यत्तूक्तं पूर्वत्र परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः कश्चिन्नोक्त इति; तदप्यसमीक्षितवचनम् । उपक्रमे हि प्रथममेव स्वबलाच्चतुरक्षौहिणीन्यूनाऽपि *महतीं चमूम् इति प्रतिचमूर्वर्णिता । अनन्तरं *धीमता इत्यन्तेन प्रतिसेनापतिर्वर्णितः । तदनन्तरं च *अत्र शूरा महेष्वासाः इत्यारभ्य *सर्व एव महारथाः इत्यन्तेन दृष्टान्तीकृतभीमार्जुनाभ्यां सहासन्नविंशतिसंख्याः पुरुषा निरतिशयपौरुषतया वर्णिताः । स्वपक्षे तु न चमूर्वर्णिता; नापि सेनापतिः । स्वबलप्रधानपरिसंख्याने च सप्त पुरुषा उपात्ताः । व्यतिरिक्तास्त्वाकृतिगणत्वेन *अन्ये च बहवः शूराः इत्युक्ताः । *मदर्थे त्यक्तजीविताः इति चोक्तम्, न तु मदर्थे जिगीषव इति । साभिसन्धिकत्वमेव तेनापि प्रतिपाद्यत इति चेत्, सत्यम् । तथापि वचनव्यक्तिप्रकार एवंविधः । अभिसन्धिद्योतनायापि हि त्यक्तजीवितत्ववचनं प्रतिभटानां बलीयस्त्वबुद्ध्यैव भवति । अनन्तरं च *तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः इति दुर्योधनस्य जनयितव्यहर्षत्वेन पूर्वं विषादः स्वरसतः [सूच्यते]प्रतीयते । एतदभिप्रायेणोक्तम्—अन्तर्विषण्णोऽभवत् इति । परस्ताच्च *स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् इति धार्तराष्ट्रहृदयसंक्षोभ एवोच्यते । अत उपक्रमे प्रतिचमूतत्सेनापतिसमग्रभटवर्णनात्, उपसंहारेऽपि शङ्खशब्दमात्रेण हृदयसंक्षोभवचनात्, मध्ये जनयितव्यहर्षत्वेन विषा[दोत्प]दापत्तितदपनयनसूचनात्, एतच्छ्लोकस्वारस्याच्च, उक्तार्थ एव तात्पर्यम् । अतस्तच्छब्दस्य तस्मादिति हेत्वर्थत्वमुपपन्नम् । अत एव विप्रकृष्टनिर्देशचोद्यं च परिहृतम् । न च परबलमिदानीं दुर्योधनस्य परोक्षम्, *दृष्ट्वा तु

पाण्डवानीकम् * पश्यैताम् * एतेषाम् इत्यादिप्रत्यक्षनिर्देशात् । यत्तु भीष्मद्रोणादिरक्षितस्य स्वबलस्य दौर्बल्यप्रतीति[र्]न युक्तेति, तदप्यसत्; सोपाधिकस्यापि भीष्मद्रोणादिवधस्य ज्ञातोपाधिना दुर्योधनेन शङ्कितत्वोपपत्तेः । यत्तु * न भेतव्यम् इत्यादौ बहुशः स्वबलसामर्थ्यमुपन्यस्तम्; इदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ हेतुर्नास्तीति, तदपि न । यथाऽर्जुनो जिघांसया शरचापोद्यमनपर्यन्तं प्रवृत्तोऽपि हन्तव्यबन्धुसमुदायसंनिधिसंदर्शनेनोल्बणैः स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयैराकुलीकृतः पुनर्भगवता पर्यवस्थाप्यते, तथात्रापि दृढघटितव्यूहबहुमहाभटनिविडप्रतिभटबलसाक्षात्कारादुल्बणभयविषादो दुर्योधनो भीष्मेण पर्यवस्था[प्य]पित इति किमनुपपन्नम्? प्रत्यक्षितं च दुर्योधनेन गोग्रहणस्वग्रहणादिवृत्तान्तेषु सर्वेभ्यः स्वबलभटेभ्यः परेष सामर्थ्यम् । न चेदानीं तन्न स्मरति; वदति हि स्वयमेव * अकारादीनि नामानि अर्जुनत्रस्तचेतसः (भा. स.) इति । यत्तु द्वितीयदिवसारम्भो[क्ति]क्तवचनवदत्रापि वचनव्यक्तिः कार्येति, तदपि मन्दम् । न ह्यवश्यमेकदेशसादृश्यात् सर्वथा सादृश्येन भवितव्यमिति नियमः । प्रथमद्वितीयदिवसयोरभिप्रायभेदोऽनुपपन्न इति चेत्, न; युद्धसिद्ध्यश्चञ्चलत्वाद्यनुसंधानेन विषमत्वादभिप्रायपद्धतेः । किं चात्राचार्यभीष्माभ्यां सह व्यूहान्तरमार्गेषु यथाभागमवस्थापनसेनाधिपतिसंरक्षणादिहितनिरूपणे प्रवृत्तत्वादेवमभिप्राय उपपन्नः । तदेतद्दर्शितम्—**आचार्याय निवेद्यानन्तरिषण्णोऽभवत्** इति । द्वितीयदिवसे तु स्वसहायभूतेभ्यः सर्वेभ्यः पार्थिवेभ्यः स्वधैर्यप्रकाशने बलसान्त्वनादौ च प्रवृत्तत्वात् तथा व्यवहार इति न कश्चिद्दोषः । तदेतदखिलमभिप्रेत्य * दृष्ट्वा त्विति तुशब्दः प्रयुक्तः । इदं च प्रारम्भे दैवोपहतस्य दुर्योधनस्यातर्कितागतविषादमूलं स्वबलस्यापर्याप्तत्ववचनमागामिनमपजयं सूचयति । अतः सर्वजनपठितपाठस्वरससिद्धार्थस्य निर्दोषत्वात्, पाठभेदादिपक्षाः परिक्षीणाः; पाठभेदव्यवहितान्वयवाक्यभेदाप्रसिद्धार्थकल्पनादीनामेव च प्रबलदूषणत्वात् । वाक्यभेदयोजनायां तु प्रतिज्ञाद्वये हेतुद्वयस्य यथाक्रमं तावदन्वयो न घटते । यो हि प्रबलो दुर्बलो वा यद्बलं रक्षति, स तस्य पर्याप्तावपर्याप्तौ वा हेतुः स्यात्; न तु तत्प्रतिबलस्य । फलतस्तथानिर्देश इति चेत्, न[था]दाऽप्यस्वारस्यम् । प्रातिलोम्येन हेत्वोरन्वय इति चेत्, तर्हि व्यवहितान्वयोऽप्यागतः । हेतुद्वयं समुच्चित्य प्रत्येकं प्रतिज्ञायां योज्यत इति चेत्, तथापि व्यवहितान्वयास्वारस्ययोर्न परिहारः, समुच्चायकशब्दाभावश्चाधिको दोषः । एवं दूषणान्तराण्यपि भाव्यानि । अतो यथाभाष्यमेवार्थ इति ॥ १–११ ॥

तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः । सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ । माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः । पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते । सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९

तस्य विषादमालक्ष्य भीष्मस्तस्य हर्षं जनयितुं सिंहनादं शङ्खध्मानं च कृत्वा, शङ्खभेर्यानिनादैश्च विजयाभिशंसिनं घोषं चाकारयत् ॥

ततः—तं घोषमाकर्ण्य सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसारथी रथी च पाण्डुतनयस्त्रैलोक्यविजयोपकरणभूते महति स्यन्दने स्थितौ त्रैलोक्यं कम्पयन्तौ श्रीमत्पाञ्चजन्यदेवदत्तौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥

ततो युधिष्ठिरो वृकोदरादयश्च स्वकीयान् शङ्खान् पृथक्पृथक् प्रदध्मुः । स घोषो दुर्योधनप्रमुखानां सर्वेषामेव भवत्पुत्राणां हृदयानि विभेद । अद्यैव नष्टं कुरूणां बलमिति धार्तराष्ट्रा मेनिरे । एवं तद्विजयाभिकाङ्क्षिणे धृतराष्ट्राय सञ्जयोऽकथयत् ॥ ११—१९ ॥

तस्य संजनयन् इत्यादेः तुमुलोऽभवत् इत्यन्तस्यार्थमाह—**तस्येति** । जनयन्निति शतुः * लक्षणहेत्वोः क्रियायाः (अष्टा. ३. २. १२६) इति हेत्वर्थत्वसूचनाय **जनयितुम्** इत्युक्तम् । सिंहनादं विनद्येत्येतत्, ओदनपाकं पचतीतिवदिति सूचयितुं **कृत्वा** इति पदम् । कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचना इत्येतद्व्यञ्जनायोदाहरणतया शङ्खध्मानं च **कृत्वा** इत्युक्तम् । ततः शङ्खाः इत्यत्र ततःशब्देन विजिगीषासूचनाय भीष्मेण सेनापतिना कारितत्वं ज्ञापितमित्यभिप्रायेणोक्तम् **अकारयदिति** । **शङ्खभेरीति** पणवाद्युपलक्षणम् । ततः श्लोकेऽपि कतिपयवाद्यविशेषनिर्देश उपलक्षणार्थ इति सूचितम् । सिंहनादशङ्खध्मानाभ्यां शङ्खभेर्यादिनादसमुच्चयार्थो द्वितीयश्चकारः । कृत्वेत्यनेन अकारयदित्यस्य समुच्चयार्थस्तृतीयः ॥

* ततः श्वेतैरित्यादिकं * धनंजय इत्यन्तं व्याचष्टे—**ततस्तमिति** । तत इति व्याख्येयपदम् ; तं **घोषमाकर्ण्ये**ति तद्विवक्षितकथनम् । **सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसारथिरिति** । सर्वोत्कृष्टेभ्य उत्कृष्टः परमपुरुषो निकृष्टान्मानुषाद्दपि निकृष्टतामाश्रितवात्सल्येन नीत इति भावः । पाण्डवविजयसूचनाय संजयेनोपात्तो माधवशब्दोऽत्र श्रियःपतित्ववाची सर्वेश्वरेश्वरत्वपर एव । *स्यन्दने स्थितौ इत्यविशेषेण स्थितिव्यवच्छेदाय सारथित्वरथित्वविभागः । श्वेतैः इत्यादिना प्रतिपादितमहत्त्वव्यक्त्यर्थमुक्तं **त्रैलोक्येति** । नात्र परिमाणादिमहत्त्वमात्रं विवक्षितमिति भावः । **त्रैलोक्यं कम्पयन्ताविति** । तयोः स्यन्दने स्थितिमात्रमपि त्रैलोक्यकम्पनहेतुरिति भावः । यद्वा * दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः इत्याद्युक्तप्रकृष्टाध्मानमूलकशङ्खघोषातिशयेन, * नभश्च पृथिवीं चैवेति वक्ष्यमाणेन च, फलितमिदम् । दिव्यत्वोक्तिदर्शितशङ्खातिशयवैशद्याय पाञ्चजन्यदेवदत्तसंज्ञोक्तिः । एवं भीमसेनादिशङ्खचतुष्टयविशेषे नामनिर्देशोऽपि । **पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति**—यथैकैकशङ्खध्वनिरेव धार्तराष्ट्रहृदयभेदाय स्यात्, तथा प्रदध्मुरिति भावः ; यद्वा यथास्वं प्रद्वेष्यातनाय क्रमात्प्रदध्मुरिति । * स घोषः इति श्लोके नभश्च पृथिवीं चानुनादयन्नपि धार्तराष्ट्राणामेव हृदयानि विभेदेत्यन्वयः ; अन्येषां तु हर्षहेतुरभूदिति भावः । **सर्वेषामेव भवत्पुत्राणामि**त्यनेन तेषु दृढचित्तः कश्चिदपि नास्तीति द्योतनाय धार्तराष्ट्रशब्दतद्गतबहुवचनयोरर्थ उक्तः । व्यदारयत् इत्यस्य वक्ष्यमाणाभिप्रायद्योतकं प्रतिपदं **विभेदे**ति । घोषस्य शस्त्रादिवत् हृदयविदारणत्वं कथमित्यत्राह—**अद्यैवेति** । स्वबलस्य विजयित्वमध्यवस्यतां तन्नाशबुद्धिरेव हि हृदयभेद इति भावः । धार्तराष्ट्रविजयबुभुत्सया पृच्छते धृतराष्ट्राय प्रागुक्तप्रकारेण तदपजयसूचकमेव सञ्जयोऽकथयदित्याह—**एवमिति** ॥

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २०
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१

यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् । कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः । धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३

सञ्जय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४

भीष्मद्रोणप्रमुखतस्सर्वेषां च महीक्षिताम् । उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥ २५

अथ युयुत्सूनवस्थितान्धार्तराष्ट्रान्दृष्ट्वा लङ्कादहनवानरध्वजः पाण्डुतनयो ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधिं स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलं हृषीकेशं परावरनिखिलजनान्तर्बाह्यकरणानां सर्वप्रकारनियमनेऽवस्थितमाश्रितवात्सल्यविवशतया स्वसारथ्येऽवस्थितं युयुत्सून्यथावदवेक्षितुं तदीक्षणक्षमे स्थाने रथं स्थापयेत्यचोदयत् ॥ स च तेन चोदितस्तत्क्षणादेव भीष्मद्रोणादीनां सर्वेषामेव महीक्षितां पश्यतां यथाचोदितमकरोत् । ईदृशी भवदीयानां विजयस्थितिरिति चावोचत् ॥ २०—२५

*अथ व्यवस्थितान् इत्यादेः *कुरून् इत्यन्तस्यार्थमाह—अथेत्यादिना इति चावोचदित्यन्तेन । तत्र वाक्यत्रये प्रथमेन वाक्येन प्रियचिकीर्षवः इत्यन्तस्यार्थ उच्यते । व्यवस्थितान् इत्यत्र विशब्दसूचितविशेषव्यक्तये युयुत्सून् इत्युक्तम्; *योद्धुकामानवस्थितान् इति ह्यनन्तरमप्युच्यते । कपिध्वजः इत्यत्र कपित्वमात्रप्रतिपन्नलाघवं निवारयितुं सौगन्धिकयात्रायां हनुमद्दत्तं वरम्, स्वरूपसंदर्शनमात्रेण रक्षसामिव परेषां संक्षोभं च सूचयितुं लङ्कादहनवानरध्वजः इत्युक्तम् । अप्रच्युतस्वभावत्वप्रतिपादकाच्युतपदाभिप्रेतव्यञ्जनाय ज्ञानेत्यादिकम् । हृषीकेशपदव्याख्या परावरेत्यादि । यद्वा सृष्ट्यादिकं वीर्यादिकं तदुपलक्षि[त]तं ज्ञानादिकमपि हृषीकेशशब्दार्थ एव । यथोक्तमहिर्बुध्न्यसंहितायाम्—*क्रीडया हृष्यति व्यक्तमीशः सन् सृष्टिरूपया । हृषीकेशत्वमीश[त्व]त्वं देवत्वं चास्य तत्स्फुटम् ॥ अविकारितया जुष्टो हृषीको वीर्यरूपया । ईशः स्वातन्त्र्ययोगेन नित्यं सृष्ट्यादिकर्मणि ॥ ऐश्वर्यवीर्यरूपत्वं हृषीकेशत्वमुच्यते ॥ (५३. ४४. ४५. ५६) इति । आश्रितान् न च्यावयति, अतश्च्युतोऽस्य नास्तीत्यच्युतशब्दस्य काचिन्निरुक्तिः । तां दर्शयति—आश्रितवात्सल्येत्यादिना । स्वसारथ्येऽवस्थितमिति । हृषीकेशतया सर्वेषां करणानां सर्वप्रकारनियमनेऽवस्थितस्य रथयुग्यमात्रनियमनं कियदिति भावः । निरीक्षे इत्यत्रोपसर्गार्थः यथावत् इति दर्शितः । यावच्छब्दोऽत्र साकल्यवाची, निरीक्षणकालावधिवाची वा, *यावत्पुरानिपातयोर्लट् (अष्टा. ३. ३. ४) इति निरीक्षणस्य भविष्यत्त्वद्योतको वा । यैः सह मया योद्धव्यं तान्निरीक्षे इत्यत्र, मया सह यैर्योद्धव्यं तानवेक्ष इति नोक्तम्; अतः *योत्स्यमानानिति श्लोकस्योत्थानम् । *धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः इति दुर्योधनादिदोषप्रख्यापनतात्पर्याच्च न पौनरुक्त्यम् । यद्वा सेनयोरुभयोर्मध्ये इति पूर्वोक्तत्वात्, सेनयोरुभयोरपि स्थितानपश्यदिति वक्ष्यमाणत्वाच्च, स्वसेनास्थितस्वसहायविषयः पूर्वश्लोकः; तत्र कैर्मया सह स्थित्वा परैर्योद्धव्यमित्यर्थः । उत्तरस्तु श्लोकः प्रतिसैन्यस्थितधार्तराष्ट्रसहायविषय इति व्यक्त एव । प्रागेव तेषां विदितत्वेऽपि इदानीन्तनसंरम्भादिविशेषदर्शनेन तत्तदुचितसाम्परायिकव्यापारसौकर्याय यथावद्दर्शनमिहार्जुनेनाकाङ्क्षितम् । सेनयोरुभयोर्मध्ये इत्यस्याभिप्रेतकथनं तदीक्षणक्षमे स्थाने इति । अचोदयत् इत्यनेन स्थापय इत्यत्र प्रत्ययस्य नियोगार्थत्वं दर्शितम् । सर्वप्रशासिता नियोज्योऽभवदित्याश्चर्यमिति भावः ॥

*एवमुक्तः इत्यादेः *महीक्षिताम् इत्यन्तस्यार्थमाह—**स चेति** । अर्जुनवचनरथस्थापनयोर्व्यवधायकाभावफलितमुक्तं **तत्क्षणादेवेति** । भीष्मद्रोणप्रमुखतः इत्यत्र प्रमुखशब्दः आदिशब्दसमानार्थः ; तद्गतस्तसिप्रत्ययश्च सार्वविभक्तिकत्वात् षष्ठीबहुवचनार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तं **भीष्मद्रोणादीनामिति** । तदा चकारोऽवधारणार्थ इति दर्शयितुं **सर्वेषामेवे**त्युक्तम् । अनादरे षष्ठीति व्यञ्जनाय **पश्यतामिति** पदाध्याहारः ; यद्वा प्रमुखतः—अग्रत इत्यर्थः । तदेव महीक्षिताम् इत्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्य योजनीयम् । तदा चकारः समुच्चयार्थः । भाष्ये त्वेवकारोऽपि तदर्थ एव; पश्यतामिति फलितार्थोक्तिः । उवाच पार्थ इत्यस्य तात्पर्यमाह—**ईदृशीति** । एतान्समवेतान् इति जेतव्यसमुदायप्रदर्शनेन विजयस्थितिरभिप्रेतेति भावः । [यद्वा] धार्तराष्ट्रकर्मकविजयस्थितिरित्यर्थः । अथवा धार्तराष्ट्रकर्तृकविजयस्थितिरित्थमित्युपालम्भगर्भमवोचदित्यर्थः । धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्याभिप्रायेण **भवदीयानाम्** इत्युक्तम् । अयमेवार्थ उचितः, अर्जुनं प्रति कृष्णेन भवतामित्येतावन्मात्रस्य वक्तव्यत्वात्; धृतराष्ट्रं प्रति तु भवत्पुत्राणाम् इति पूर्वोक्तवत् भवदीयान्विलोक्य इति वक्ष्यमाणवच्चात्रापि भवदीयनिर्देशोपपत्तेः । *किमकुर्वतेति गूढाभिसन्धेः पृच्छतो धृतराष्ट्रस्य गूढाभिसन्धिः सञ्जयो धार्तराष्ट्रहृदयविदारणादिकमेवमकथयत् ॥ २०—२५ ॥

तत्रापश्यत्स्थितान् पार्थः पितॄनथ पितामहान् । आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि । तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७
कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति । वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते । न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३०
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव । न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च । किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥
येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च । त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः । मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालास्संबन्धिनस्तथा ॥ ३४
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन । पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सबान्धवान् । स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७
यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः । कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् । कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९
कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः । धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४०
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१
सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन । नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् । यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः । धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वाऽर्जुनस्सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

भा ॥ **स तु पार्थो महामनाः परमकारुणिको दीर्घबन्धुः परमधार्मिकस्सभ्रातृको भवद्भिरतिघोरैर्मारणैः जतुगृहदाहादिभिरसकृद्वञ्चितोऽपि परमपुरुषसहायेनात्मना हनिष्यमाणान् भवदीयान् विलोक्य बन्धुस्नेहेन परया कृपया धर्माधर्मभयेन चातिमात्रसन्नसर्वाङ्गः सर्वथाऽहं न योत्स्यामीत्युक्त्वा बन्धुविश्लेषजनितशोकसंविग्नमानसस्सशरं चापं विसृज्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥**

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथाध्यायशेषस्य सङ्कलितार्थमाह—स त्विति । तुशब्देन पूर्वोक्तप्रकाराद्दुर्योधनात् वक्ष्यमाणप्रकारविशिष्टस्य पार्थस्य विशेषं, *स कौन्तेयः इत्यनेनाभिप्रेतं द्योतयति । बन्धुव्यपदेशमात्रयोग्यशत्रुवधानिच्छया विजयादिकं त्रैलोक्यराज्यावधिकमपि तृणाय मन्यत इति **महामना** इत्युक्तम् । *न काङ्क्षे विजयम् इत्यादिकं हि वदति । शत्रूणामप्यसौ दुःखं न सहत इति, **परमकारुणिकत्वो**क्तिः । * कृपया परयाऽऽविष्टः इति ह्युक्तम् । *पितॄनथ पितामहान्, *आचार्याः पितरः पुत्राः इत्याद्युक्तस्नेहविषयप्राचुर्यं **दीर्घबन्धुशब्दे**नोक्तम् । यद्वा बन्धुना महापकारे कृतेऽपि स्वयं न शिथिलबन्धो भवतीति भावः । *सर्वान्बन्धून्, *स्वजनं हि इत्यादिकमिह भाव्यम् । आततायिपक्षस्थानामप्याचार्यादीनामहन्तव्यत्वानुसन्धानात्, कुलक्षयादिजनिताधर्मपारम्पर्यदर्शनाच्च, **परमधार्मिक** इत्युक्तिः; आततायिवधानुज्ञानमाचार्यादिव्यतिरिक्तविषयमित्यर्जुनस्य भावः । **सभ्रातृक** इति । नायमेक एवैवंविधः, किंतु सर्वेऽपि पाण्डवा इति भावः । एतेन अस्मान्, नः, वयम्, अस्माभिः इत्यादिभिरुक्तं संगृहीतम् । यद्वा, न केवलं स्वापकारमात्रानादरादेव बन्धुवधादिकमुपेक्षते; अपि त्वासन्नतराचार्यादिस्थानीयबहुमतिस्नेहदयादिविषयधर्मराजद्रोपद्याद्यपकारेऽपीति भावः । आचार्यादिवधदोषो भ्रातॄणामपि मा भूदित्यर्जुनाभिप्रायः । हन्तव्यत्वसूचनाय घ्नतोऽपि इत्युक्तम् । तद्विवृणोति—**भवद्भि**रित्यादिना । **जतुगृहदाहादिभि**रित्यादिना आततायिशब्दो व्याख्यातः; *अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥ *आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन (मनु. ८. ३५१) इति हि स्मरन्ति । आदिशब्देनासकृच्छब्देन चाततायित्वहेतवः प्रत्येकं बहुशः कृताः, न चेदानीमप्युपरतमिति दर्शितम् । अनुपरतिश्च घ्नतोऽपीति वर्तमाननिर्देशेन सूचिता । **भवद्भि**रित्यनेन धृतराष्ट्रमपि *मुह्यन्तमनुमुह्यामि दुर्योधनममर्षणम् । (भा. आ. १. १६६) इति पुत्रस्नेहवशादनुमन्तारं तत्तुल्यं व्यपदिशति । एवं च दुर्योधनादीनां सर्वेषामप्यतिलोभोपहतचेतस्त्वादिना महामना इत्युक्तविपरीतत्वमुक्तं भवति । शकुनिकर्णादिसहायानां धार्तराष्ट्रादीनां

हनिष्यमाणानामपि हतत्वनिश्चयेन शोकोत्पत्त्यर्थमुक्तं **परमपुरुषे**ति । परमपुरुषः सहायो यस्येति विग्रहः ; परमपुरुषस्य सहायो निमित्तमात्रमिति वा । वक्ष्यति हि—* मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् (११. ३३) इति । अर्जुनश्च पूर्वं महाबलसहस्रेभ्योऽपि निरायुधस्य परमपुरुषस्य संनिधिमात्रमेव विजयहेतुतया निश्चित्य तमेव वव्रे । स्नेहाद्यस्थानत्वसूचनाय **भयदीयान्त्रिलोकश्चे**त्युक्तम् । **बन्धुस्नेहे**नेत्यादीनां—नह्यसौ दुर्योधनवत् बन्धुद्वेषनृशंसत्वप्रतिभट-भयादिना विषण्णः; नापि परेषां गुणान्निवर्तते ; न च परमपुरुषसचिवस्य स्वस्य दौर्बल्यादिति भावः । *सीदन्ति इत्यादेः *मनः इत्यन्तस्यार्थः—अतिसाध्वेत्यादिना संगृहीतः । *एतान्न हन्तुमिच्छामि, *यदि मामप्रतीकारम् इत्यादेरभिप्रेतमाह—**सर्वथाऽहमिति** । सर्वथा बहुप्रकारम्—एषामाततायित्वेऽपि, इदानीं हन्तुमुद्यतत्वेऽपि, युद्धान्निवृत्तेर-धर्माकीर्त्यादिहेतुत्वेऽपि, युद्धस्य त्रैलोक्यराज्याद्युपायत्वेऽपि, किं बहुना- सर्वे[श्वरे]श्वरेण मम हिततमोपदेशिना भवतोक्त-त्वेऽपीति भावः । बन्धुविनाशस्य सिद्धत्वाध्यवसायः शोकहेतुः, विषादमात्रपरो वाऽत्र शोकशब्दः, स च शोकः सशर-चापपरित्यागे हेतुरिति व्युत्क्रमपाठेन दर्शितम् । संविग्नमानसः अत्यर्थचलितयुद्धाध्यवसाय इत्यर्थः । *ओ विजी भयचलनयोः इति धातुः । एवं चलितयुद्धाध्यवसायत्वात् समराध्वरदीक्षादिस्थानीयं सशरं चापं विसृज्य प्रायोपवे-शादिपर इव रथोपस्थे रथिस्थानाद्विनिवृत्य रथोत्सङ्ग उपाविशदिति भावः ॥ **सखीन्**—वयस्यान् ॥ **सुहृदः** वयोविशेषा-नपेक्षया हितैषिणः । **सेनयोरुभयोरपि**—एकैकस्यां सेनायामेते सर्वे प्रायशो विद्यन्त इति भावः । समीक्ष्य शास्त्रलोक-यात्रायुक्तमवलोक्येत्यर्थः । **सर्वान्बन्धून्**—नह्यत्रानागतः कश्चिद्बन्धुरवशिष्यत इति भावः । **अधर्मोऽभिभव**तीति मानसदोषोक्तिः ॥ **प्रदुष्यन्ती**ति कायिकोक्तिः ॥ ४१ ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् । विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १

श्रीभगवानुवाच—

भा ॥ एवमुपविष्टे पार्थे कुतोऽयमस्थाने समुपस्थितः शोक इत्याक्षिप्य तमिमं विषमस्थं शोकम-विद्वत्सेवितं परलोकविरोधिनमकीर्तिकरमतिक्षुद्रं हृदयदौर्बल्यकृतं परित्यज्य युद्धायोत्तिष्ठेति श्रीभगवानुवाच ॥

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् । अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २

§ मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय नैतत्त्वय्युपपद्यते । क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३

अथ शोकापनोदनविषयो द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । संजयवाक्याविच्छेदेऽपि **सञ्जय उवाचे**ति निर्देशो-ऽध्यायान्तरारम्भरूपतयाऽन्योक्तिशङ्कापरिहाराय । **तं तथा** इत्यादिश्लोकत्रयं व्याख्याति-**एवमिति** । **विषीदन्तम्** इत्यन्तस्य पूर्वाध्यायोक्तानुवादत्वं सूचयितुम् **एवमुपविष्टे पार्थे** इत्युक्तम् । **तथे**ति—अस्थान इत्यर्थः । कृपा च आन्तरो विषादः । ततः अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं, बाह्यशोकेनाप्याविष्टमित्यर्थः । विषीदन्तं—पूर्वाध्यायोक्तरीत्या विषादं प्राप्योप-

§ अयं तात्पर्यचन्द्रिकानुसारी पाठः । क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थेति पाठान्तरम् ॥

विष्टम् । मधुसूदनशब्देन शोकमूलरजस्तमोनिबर्हणत्वं सूचितम् । अस्थान इति विषमशब्दोपचरितार्थः । कश्मलमिह मूर्च्छाकल्पः शोकः; शोकसंविग्नमानसः इति प्रकृतत्वात् । प्रख्यातवंशवीर्यश्रुतादिसूचकाः **अर्जुन, कौन्तेय, त्वा, त्वयि, परन्तप** इति शब्दा आक्षेप[काकु]गर्भा इत्यभिप्रायेण **आक्षिप्य** इत्युक्तम् । कुतःशब्दश्च हेत्वाभासस्य हेतुतां प्रतिक्षिपन् धिक्कारगर्भः । परान् तापयतीति परन्तपः । क्लैब्यमिह कातर्यम्; तत् हृदयदौर्बल्यशब्देन विवृतम् । पूर्वश्लोकस्थविशेषणानामपि कातर्यत्याज्यताहेतुत्वादर्थतस्तान्यप्यत्र संगमयति—**तमिमं विषमस्थमित्यादिना** । अतत्त्वेभ्यः—कुतर्केभ्यः आरात्—दूरात् याता बुद्धिर्येषां ते आर्याः विद्वांसः; तदन्ये त्वनार्याः । *अस्वर्ग्यम् इत्यत्राविशेषात् स्वर्गशब्दः परलोकमात्रोपलक्षकः; नञश्चात्र विरोधिपरतया स्वर्ग्यशब्दनिर्दिष्टस्वर्गहेतुविरोधित्वेऽर्थतस्तत्फलविरोधात् परलोकविरोधिनमित्युक्तम् । क्षुद्रशब्दस्यात्र संकोचकाभावेनापेक्षिकक्षुद्रविषयत्वायोगान्महत्तरस्यार्जुनस्य तथाविधावस्थापर्यालोचनाच्च काष्ठाप्राप्तं क्षुद्रत्वं विवक्षितमिति दर्शयितुम् **अतिक्षुद्रमि**त्युक्तम् । कार्ये कारणोपचार इति वा, कारणत्यागस्य कार्यत्यागार्थतया पूर्वोत्तरश्लोकफलितार्थविवक्षया वा **हृदयदौर्बल्यकृत**मित्युक्तम्; अदृढहृदयत्वकृतमित्यर्थः । * परन्तपेत्यनेन ज्ञापितं प्राकरणिकमर्थमध्याहृत्योक्तं—**युद्धायोत्तिष्ठेति** ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् [श्रेयो भोक्तुं]श्रेयश्चर्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।

हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५

भा ॥ पुनरपि पार्थः स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयाकुलो भगवदुक्तं हिततममजानन्निदमुवाच—भीष्मद्रोणादिकान् गुरून्बहुमन्तव्यान् कथमहं हनिष्यामि? कथंतरां भोगेष्वतिसक्तान् तान् हत्वा तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगान् तद्रुधिरेणोपसिच्य तेष्वासनेषूपविश्य भुञ्जीय? ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथ भगवदुक्तयुद्धारम्भस्य परम्परया परमनिःश्रेयसहेतुत्वरूपहिततमत्वाज्ञानात् तत्प्रतिक्षेपरूपस्यार्जुनवाक्यस्योत्थानम् । तथाविधाज्ञानस्य चास्थानस्नेहाद्याकुलतामूलत्वं वदन्नुत्तरमवतारयति—**पुनरपीति** । उक्तार्थविषयतया पुनरपादमुवाचेत्युक्तम् । * कथमित्यादिश्लोके चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वप्रदर्शनाय आदिशब्दः; उपात्तस्यानुपात्तोपलक्षणतया वा । पूजार्हशब्दविवक्षितबहुमन्तव्यत्वहेतुतयोत्तरश्लोकस्थमाकृष्योक्तं—**गुरूनिति** । **बहुमन्तव्यानिति**—महानुभावानित्युत्तरश्लोकस्थानुसंधानाद्वा; ते स्वत एव बहुमन्तव्याः; पितामहत्वगुरुवेदाचार्यत्वादिभिरत्यन्तबहुमन्तव्या इति भावः । पुष्पादिभिः पूजार्हाणां पूजानिवृत्तिरेव साहसम्; हननं त्वतिसाहसम् । गुरुभक्त्या च तद्विरोधिभिः सह योद्धव्यम्, न पुनर्गुरुभिरिति कथं गुरूनिषुभिः प्रतियोत्स्यामि इत्यस्य भावः । अहंशब्देन प्रख्यातवंशत्वादिकमभिप्रेतम् । **इषुभिः** प्रतियोत्स्यामि इत्यस्य हननपर्यन्तप्रतियुद्धाभिप्रायत्वमुत्तरश्लोकेन विवृतमिति **हनिष्यामी**त्युक्तम् । मधुसूदनारिसूदनशब्दाभ्यां न हि त्वमपि सान्दीपिन्यादिसूदनः इति सूचितम् । [भोक्तु]चर्तुमित्यत्र भावमात्रार्थस्तुमुन्, न तु क्रियार्थोपपदकः । यद्यपि या काचिज्जीविकाऽऽश्रयणीया; तथाऽपि गुरुवधलब्धभोगेभ्य इह लोके परधर्मरूपभैक्षाचरणमपि श्रेयः—प्रशस्यतरम्; महाप्रभावगुरुवधसाध्यपारलौकिकदुःखस्यातिमहत्त्वादिति भावः । प्रकृतविरुद्धार्थत्वभ्रमव्युदासाय पूर्वश्लोकस्थकथंशब्दानुषङ्गादतिनृशंसत्वसामर्थ्यात् तुशब्दद्योतितवैषम्याच्च **कथं तरा**मित्युक्तम् । * गर्हायां लडपिजात्वोः

* विभाषा कथमि लिङ् च (अष्टा. ३. ३. १४२, १४३) इति गर्हार्थे इह लिङ्प्रत्ययः; *अर्थकामानित्यत्र द्वन्द्वादिभ्रान्तिनिवर्तनाय समासतदंशद्वयार्थौ भोगेष्वतिमात्रसक्तान् इत्युक्तः। अर्थेषु कामो येषामिति विग्रहः; अवर्ज्यो हि व्यधिकरणो[ऽपि] बहुव्रीहिर्जन्माद्युत्तरपदः। अर्थ्यन्त इत्यर्थाः भोगाः; कामश्चातिमात्रसङ्गो वक्ष्यते। यद्वा अर्थं कामयन्त इत्यर्थकामाः। ते निष्कामाश्चेत्, तद्भोगहरणमपि सह्येत; इदं तु क्षुधितानामोदनहरणवदिति भावः। हननादप्यतिनृशंसत्वसूचनाय भोगरुधिरादिशब्दैरर्थसिद्धः तुशब्देन च द्योतिता विशेषः तैरित्यादिना उक्तः। इहैवेत्यनेन विवक्षितो नृशंसत्वातिशयः तेष्वित्यादिना दर्शितः। गुरुवधसाध्यभोगा रुधिरप्रदिग्धगुरुस्मृतिहेतुत्वात् स्वयमपि तथाविधा इव दुर्भोजा भवन्तीत्यैहलौकिकसुखमपि नास्तीति रुधिरप्रदिग्धशब्दाभिप्राय इत्याह- तद्रुधिरेणोपसिच्येति। उपसेचनं हि स्वयमद्यमानं सदन्यस्यादनहेतुः; इह तदुभयमपि विपरीतमिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७

भा ॥ एवं युद्धमारभ्य निवृत्तव्यापारान् भवतो धार्तराष्ट्राः प्रसह्य हन्युरिति चेत्; अस्तु। तद्वधलब्धविजयादधर्म्यादस्माकं धर्माधर्मावजानद्भिस्तैर्हननमेव [श्रेय] गरीय इति मे प्रतिभातीत्युक्त्वा, यन्मह्यं श्रेय इति निश्चितं तत् शरणागताय तव शिष्याय मे ब्रूहीत्यतिमात्रकृपणो भगवत्पादावुपससाद ॥ ६ ॥ ७ ॥

*न चैतद्विद्मः इत्यादेश्चकारद्योतितशङ्कापूर्वकं तात्पर्यार्थमाह- एवमिति। बन्धुविनाशाद्भीतेन त्वया धर्मसुतभीमनकुलाद्यामन्ततरबन्धुविनाश एव कारितः स्यादिति भवत इत्यनेन सूचितम्। विद्मः इत्यादिबहुवचनानुसारेणाह- अस्माकमिति। अस्माकमित्यनेन हन्तव्यतया निर्दिष्टभीष्मद्रोणाद्यपेक्षया सर्वेषां शिष्यत्वादिकमभिप्रेतम्। पूर्वोत्तरार्धाभ्यां विमर्शस्वाभिमतपक्षौ व्यञ्जितौ। यद्वेति यदि वेति च तुल्यार्थम्; येषां वधेन जीवनमस्माकमनिष्टम्, त एवास्मान् जिघांसन्तः स्वहननानुरूपत्वेनावस्थिता इति, यानेव इत्यादेरन्वयार्थः। न जिजीविषामः इत्यनेन सूचितामनिर्णयपर्यवसितां, अत एव प्रश्नहेतुभूतां प्रतिभामाह- इति मे प्रतिभातीति। यच्छ्रेयः इत्यादेरन्वयं फलितार्थमुपदेशयोग्यत्वायोक्तां शिष्यगुणसंपत्तिं च स्फुटयति- यन्मह्यमित्यादिना। निश्चेतव्याकारनिष्कर्षणाय इतिकरणम्। शासनीयो हि शिष्यः; अतः, शिष्यस्तेऽहं शाधि माम् इति वदति। स्वभावोऽत्र धैर्यम्; कर्तव्यविशेषाज्ञानाच्छोकापनोदनोपायराहित्यादिना वा अतिमात्रकार्पण्यम्। त्याज्यस्यापरित्यागोऽत्र कार्पण्यमित्येके; दयाजनकदीनवृत्तिनिरतत्वमित्यपरे। भगवत्पादावुपससादेति शिष्यत्वप्रपन्नत्वाद्युक्तिफलम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम्।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः। न योत्स्यामीति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९

भा ॥ एवमस्थाने समुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिं गतं, क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्ममप्यधर्मं मन्वानं धर्मबुभुत्सया च शरणागतं पार्थमुद्दिश्यात्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फलाभिसन्धिरहितस्यात्मप्राप्त्युपायताज्ञानेन च विना अस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा, भगवता परमपुरुषेण अध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम्। तदुक्तम्—*अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाऽऽकुलम्। पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम् ॥इति॥८।९॥

*एवमुक्त्वेति श्लोके हृषीकेशपदेन सदर्थश्रवणायार्जुनहृषीकप्रेरकत्वम्, * यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणामित्याद्युक्तेन्द्रियक्षोभशान्तिकरत्वं च, व्यञ्जितम्। हृष्यन्ति हर्षयन्तीति वा हृषीकाणि इन्द्रियाणि। **एवमुक्त्वा**—स्वावस्थामावेद्येत्यर्थः। * निद्रालस्ये गुडाका स्यात् इति गुडाका निद्रा; तस्या ईशो गुडाकेशः, प्रबुद्धस्वभाव इत्यर्थः; पिण्डितकेश इति वा। गोविन्दशब्देन शोकापनोदनयोग्यवाक्छालित्वम्, गोशब्दनिर्दिष्टाया भुवो [लाभाय] भारावतरणार्थप्रवृत्तत्वं चाभिप्रेतम् ॥

एवमनेनोपोद्घातेनोचितावसरे वक्ष्यमाणशास्त्रावतरणसङ्गतिं वदन् अर्थादुपोद्घातसंग्रहश्लोकं च व्याकरोति—**एवमिति**। अस्थानशब्दस्य * विषमे समुपस्थितमित्येतद्विषयत्वं व्यञ्जयन्, तस्य स्नेहकारुण्याभ्यामेवान्वयाय तयोः पृथङ्निर्देशं कृतवान्। **अप्रकृतिं गत**मिति आकुलशब्दार्थ उक्तः। तेन स्वभावतो धीरत्वं सूच्यते; * उपहतस्वभावः (७) इति हि स्वेनैवोक्तम्। एतेन कार्पण्यदोषोपहतस्वभावत्वं धर्मसंमूढचेतस्त्वे हेतुतयोक्तमित्यपि दर्शितम्। **धर्मसंमूढचेताः** इत्येतद्विवरणरूपस्य **धर्माधर्मधिये**त्यस्य अर्थः **क्षत्रियाणा**मित्यादिनोक्तः। धर्मेऽप्यधर्मधीः धर्माधर्मधीः, शुक्तिकारजतधीरितिवत्; तत्र यथार्थख्यातिपक्षे भेदाग्रहो विवक्षितः। तामसी चेयं धीः; * अधर्मं धर्ममिति या मन्यते (१८. ३२) इत्यादि हि वक्ष्यते। अत्रास्थानस्नेहकारुण्याभ्यां जाता धर्माधर्मधीरिति विग्रहो द्रष्टव्यः। स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयाकुलेत्यादि प्राचीनभाष्यानुसारेण **धर्माधर्मभयाकुल**मिति पाठे तु त्रयाणां द्वन्द्वः। **पृच्छामि त्वा** इत्यादिसमभिव्याहृतप्रपन्नशब्दार्थः **धर्मबुभुत्सया च शरणागत**मित्युक्तः। एवं यादृगुद्देशेन प्रवृत्तिर्युज्यत इत्याह—**पार्थमुद्दिश्येति**। व्याजलवमात्रेण शास्त्रावतरणं कृतमिति वा भावः। आकुलं पार्थमुद्दिश्य इत्यस्य तात्पर्यम् **आत्मे**त्यादिना **मत्वे**त्यन्तेनोक्तम्। आत्मनो याथात्म्यं नित्यत्वभगवदधीनत्वादिकम्; * न हि प्रपश्यामीत्यादिकं वदतोऽस्यायमेव शोकनिरासोपाय इति भावः। **कृत**मित्यस्य केनेत्याकाङ्क्षायां प्रबन्धकर्तृभूतव्यासादिशङ्काव्यावर्तनायोक्तं **भगवता परमपुरुषेणेति**। अनेन पदद्वयेन शास्त्रप्रामाण्याद्युपयुक्तमुभयलिङ्गत्वादिकमभिप्रेतम्। अन्यपरशास्त्रान्तरव्युदासाय **अध्यात्मेति** विशेषितम्। अस्यार्थस्य सांप्रदायिकत्वायाह—**तदुक्तमिति**। प्रत्यध्यायं संग्रहश्लोकैरर्थभेदेऽभिधीयमानेऽपि इतःपूर्वस्य द्वितीयाध्यायैकदेशस्यापि शास्त्रोपोद्घातत्वम्, अतःपरस्य शास्त्रावतरणरूपत्वं च विवक्षुः * अस्थानेत्यादिना संग्रहश्लोकेनानिर्दिष्टप्रथमाध्यायेनैतावत्संगृहीतम्। महर्षिस्तु शोकनदपनोदनरूपकथावान्तरसंगत्या * तं तथेत्यादिकं द्वितीयेऽध्याये न्यवीविशत्; इदमपि सूचितम् * तन्मोहशान्तये इति द्वितीयाध्यायफलं संगृह्णद्भिः। ततश्चास्थानस्नेहाद्याकुलत्वं प्रथमाध्यायार्थः; सविशेषः स एवात्र संगत्यर्थमनूदित इत्यपि दर्शितं भवति। नन्वेवंविधमुद्दिश्य कथमपृष्टकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगादिविषयं शास्त्रमुपदिश्यते; * नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात् (मनु. २.११०) इति हि स्मरन्ति। विशेषतश्चायं गुह्यगुह्यतरगुह्यतमप्रकारोऽर्थः सहसोपदेष्टुमयुक्तः। *तस्माद्युध्यस्व भारत, * युध्य च इत्यादिषु च प्राकरणिकयुद्धप्रोत्साहनपरत्वमेव प्रतीयते। अतो नास्य शास्त्रस्याध्यात्मपरत्वमिति। अत्रोच्यते—*यच्छ्रेयः स्यादिति प्रश्नवाक्ये **यच्छ्रेयः** इत्यनिर्धारितविशेषं दृश्यते। न चार्जुनस्य युद्धमेव श्रेयस्त्वेन जिज्ञास्यमित्यस्ति नियमः, परमास्तिकस्य तस्य

भगवति संनिहिते प्रस्तुतमुखेन परमनिःश्रेयसपर्यन्तजिज्ञासोपपत्तेः । अस्तु वा तस्य युद्धमात्रविषया जिज्ञासा ; तथाऽपि परमकारुणिकेन भगवता यच्छ्रेयः इति सामान्यवचनमालम्ब्य परमहितोपदेश उपपन्नः । * युध्यस्वेत्यादिकमपि परमनिःश्रेयसोपायतयेति तत्रतत्र व्यक्तम् । तस्माद्युक्तमिदम् अध्यात्मशास्त्रावतरणमिति ॥ ८ ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये सीदमानमिदं वचः ॥ १०

भा ॥ [तमेवं] एवं देहात्मनोर्याथात्म्याज्ञाननिमित्तशोकाविष्टम्, देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धर्मं भाषमाणम्, परस्परविरुद्धगुणान्वितम्, उभयोस्सेनयोर्युद्धायोद्युक्तयोर्मध्ये अकस्मान्निरुद्योगम्, पार्थमालोक्य परमपुरुषः प्रहसन्निवेदमुवाच—परिहासवाक्यं वदन्निव आत्मपरमात्मयाथात्म्यतत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगगोचरं * न त्वेवाहं जातु नासमित्यारभ्य * अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः इत्येतदन्तं वचनमुवाचेत्यर्थः ॥ १० ॥

परिहासयोग्यत्वाय * तमिति परामृष्टमाह— **एवमित्यादिना** । * उभयोरित्यनेन सूचितमुक्तं **युद्धायोद्युक्तयोरिति** । एतेनोपदेशावसरलाभोऽपि व्यञ्जितः । *सीदमानमित्यनेन निरुद्योगत्वं फलितम् । युद्धनिवृत्त्यनर्हावस्थाज्ञापकेन * मध्ये इत्यनेनाभिप्रेतमाह—**अकस्मादिति** । अधर्मादिः पराजयादिर्वा युद्धनिवृत्तेः सम्यग्घेतुरत्र नास्ति ; अहेतुकोपक्रान्तत्यागे तु परिहास्यत्वमिति भावः । अत्र हृषीकेशत्वोक्तिफलितं वक्ष्यमाणशास्त्रप्रामाण्याद्युपयुक्तं वक्तुः पुरुषस्य सर्ववैलक्षण्यं **परमपुरुष** इति दर्शितम् । यद्यप्यसौ हृषीकेशत्वात्पार्थस्य हृषीकादिकं सर्वं सङ्कल्पमात्रेण नियम्य भूभारावतारणाय प्रेरयितुं शक्तः ; तथाऽपि जगदुपकृतिमत्त्वतया पार्थेतदितरात्मसाधारणपुरुषार्थोपायशास्त्रोपदेशद्वारा प्रवर्तयतीति भावः । यद्वा धीरमर्जुनं हृषीकेशतया स्वयं प्रक्षोभ्य प्रहसन्निव जगदुपकाराय शास्त्रमुवाचेति । संबन्धविशेषात् समनन्तरवाक्यपर्यालोचनया च परिहासादिवौचित्यात् प्रहासस्य पार्थकर्मकत्वमुक्तम् । यद्वा प्रपन्नस्य दोषनिरीक्षणेन परिहासासंभवम्, शिष्यं प्रत्यध्यात्मोपदेशे [प्रहासमात्रे दृष्टान्तानुपयोगं] परिहासमात्रानुपयोगं चाभिप्रेत्य पार्थशब्दः । अतः * प्रहसन्निवेत्यनेन फलितं सरसत्वम्, सुग्रहत्वम्, निखिलनिगमान्तगह्वरनिलीनस्य महतोऽर्थजातस्यानायासभाषणम्, इदंशब्दस्य वक्ष्यमाणसमस्तभगवद्वाक्यविषयत्वम्, इङ्गितेनापि विवक्षितसूचनं च दर्शयति **परिहासेत्यादिना** । * अशोच्यान् इति श्लोकस्यापि उपदेशार्थविधानापादनार्थपरिहासच्छायतया शास्त्रावतरणमात्रत्वेन साक्षाच्छास्त्रत्वाभावात्— * **न त्वेवाहम् इत्यारभ्येत्युक्तम्** । यद्वाऽत्र * अशोच्यान् इति श्लोकः प्रहसन्निवेत्यस्य विषयः, * न त्वेवाहम् इत्यादिकमिदंशब्दार्थः । अत्र * मा शुचः इत्येतदन्तं **भक्तियोगगोचरमिति** निर्देशः, सर्वसाधकस्यापि चरमश्लोकोक्तप्रपदनस्य प्रकृतान्वयेन भक्तिविरोधिनिवर्तकतयोदाहरिष्यमाणत्वात् ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे । गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११

भा॥ अशोच्यान्प्रति अनुशोचसि । * पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः इत्यादिकान् देहात्मस्वभावप्रज्ञानिमित्तवादांश्च भाषसे । देहात्मस्वभावज्ञानवतां नात्र किंचिच्छोकनिमित्तमस्ति । गतासून् देहान् अगतासून् आत्मनश्च प्रति [तयोः] तत्स्वभावयाथात्म्यविदो न शोचन्ति । अतस्त्वयि विप्रतिषिद्धमिदमुपल[क्ष्य]भ्यते ; यदेतान् हनिष्यामीत्यनुशोचनम्, यच्च देहातिरिक्तात्मज्ञानकृतं धर्माधर्मभाषणम् । अतो देह-

स्वभावं च न जानासि, तदतिरिक्तमात्मानं च नित्यम् ; तत्प्राप्त्युपायभूतं युद्धादिकं धर्मं च । इदं च युद्धं फलाभिसन्धिरहितमात्मयाथात्म्यावाप्त्युपायभूतम् । आत्मा हि न जन्माधीनसद्भावो न मरणाधीनविनाशश्च, तस्य जन्ममरणयोरभावात् । अतः स न शोकस्थानम् । देहस्त्वचेतनः परिणामस्वभावः ; तस्योत्पत्तिविनाशयोगः स्वाभाविक इति सोऽपि न शोकस्थानमित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

* अशोच्यानन्वशोचः इत्युक्ते केचिदशोच्याः शोचन्ति, तदनन्तरमयमपि शोचतीति भ्रान्तिः स्यात् ; तन्निवृत्त्यर्थमुक्तम् **अशोच्यान्प्रतीति** । **अन्वशोचः** इति लङ्प्रयोगोऽनुपपन्नः, शोकस्याद्यतनत्वात्, **भाषसे** इति वर्तमानार्थव्यपदेशवैरूप्याच्च, इत्यत्राह—**अनुशोचसीति** । अद्यतन एव चिरानुवृत्तत्वविवक्षया सोपसर्गलङ्प्रयोगः ; यद्वा वर्तमानार्थ एव * सुप्तिङुपग्रह इत्यादिना लकारव्यत्ययः । * प्रज्ञावादांश्च भाषसे इत्यत्र * वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा (अष्टा. ३. ३. १३१) इत्यनुशासनकृते लट् । तेन * तूष्णीं बभूव हेत्यनेन न विरोधः । अत्र प्रकृष्टज्ञानवाचिना प्रज्ञाशब्देन देहात्मनोः स्वभावज्ञानमुच्यते । प्रज्ञया कृता व्यवहाराः प्रज्ञावादा इति समासार्थव्यञ्जनाय निमित्तशब्दः । देहात्मभेदज्ञाने सति हि पितृणां तदर्थपिण्डोदकक्रियायास्तल्लोपनिमित्तप्रत्यवायादेश्च विश्वासपूर्वको व्यवहार इत्येतत्सूचनाय **पतन्ति** इत्याद्युपादानम् । फलितमाह—**देहात्मेति** । **गतासून्** इत्यादेर्विवक्षितं विशेष्यं निर्दिशन्, पण्डितशब्दं प्रकृतोपयोगितया व्याकुर्वंस्तदन्वयमाह—**गतासूनिति** । यद्यपि गतासूनगतासूनिति शब्दौ निष्प्राणसप्राणवाचकौ ; तथाऽपि तस्यार्थस्य प्रकृतासङ्गतेः—* अविश्रान्तमनालम्बमपाथेयमदेशिकम् । तमःकान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥ (भा. मो. ३३०. ३४), * बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः । शोच्यान्यहोऽतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणा ॥ (वि. १. १७. ८२) इत्यादिषु पण्डितानामेव सप्राणनिष्प्राणविषयशोकदर्शनात्, **अशोच्यानन्वशोचः** इत्यस्य वक्ष्यमाणे विस्तरे च, **अव्यक्तोऽयमित्यादिना अथ चैनमित्यादिना** च, नित्यस्यात्मनः अनित्यस्य शरीरस्य चाशोचनीयत्वेन वक्ष्यमाणत्वादत्रापि तद्विषयतैव युक्तेत्यभिप्रायः । देहास्तावन्न शोचनीयाः नश्वरत्वात्, आत्मानोऽपि तथा अनश्वरत्वात्, इत्यूहापोहक्षमबुद्धिरूपा पण्डा येषां तेऽत्र पण्डिताः । प्रज्ञावादविप्रतिषिद्धशोकेनोन्नीतांस्तदज्ञानविषयानाह—**अतो देहे**त्यादिना । शोकस्तु सिद्धः ; प्रज्ञा तु वादमात्रस्थेति भावः । को देहस्वभावः, कथमात्मा देहातिरिक्तो नित्यश्च, कथं चानयोरशोच्यत्वम्, कथं वा घोरं युद्धादिकमात्मप्राप्त्युपायभूतम्, इत्याशङ्क्य तदज्ञानविषयतयोक्तं त्रयं बुद्धिस्थक्रमेण विवृणोति—**इदं चेत्यादिना** । इदमेव युद्धं बुद्धिविशेषसंस्कृतत्वादात्मयाथात्म्यप्राप्तिकरमित्यर्थः । **उपायभूत**मित्यत्र च्विप्रत्ययाप्रयोगादयमेवास्य स्वभावः ; फलान्तराभिसन्धिना तु स प्रतिबध्यत इति भावः । **आत्मा हीति** हिशब्देन * न जायते (क. २. १८) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति । आत्मनो देहसंयोगवियोगलक्षणजन्ममरणसद्भावेऽपि नोत्पत्तिविनाशरूपे जन्ममरणे इत्यभिप्रायेणाह—**तस्येति** । **देहस्त्विति** तुशब्द आत्मापेक्षया वैलक्षण्यं प्रत्यक्षादिसिद्धं द्योतयति । देहत्वेनोपचयात्मकत्वादचेतनत्वाच्च घटादिवत्परिणामस्वभाव इत्यर्थः ॥ ११ ॥

भा ॥ प्रथमं तावदात्मनां स्वभावं शृणु—

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२

भा ॥ अहं सर्वेश्वरस्तावत्, अतो वर्तमानात्पूर्वस्मिन् अनादौ काले, न नासम्—अपि त्वासम् । त्वन्मुखाश्चैते ईशितव्याः क्षेत्रज्ञा न नासन्—अपि त्वासन् । अहं च यूयं च सर्वे वयम्, अतः परम्—असा-

दनन्तरे काले, न चैव न भविष्यामः—अपि तु भविष्याम एव। यथाऽहं सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र संशयः, तथैव भवन्तः क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति मन्तव्याः।

एवमुपायोपेयनिवर्त्यस्वभावानभिज्ञं प्रति त्रितयोपदेशाय बुभुत्सोत्पादिता। अथ पारलौकिकफलोपायानुष्ठानाधिकारित्वाय देहातिरिक्तत्वेनावश्यं ज्ञातव्यं पुरुषार्थतयोपेयमात्मानं तत्प्राप्तीच्छामुखेन तदुपायेच्छाजननाय प्रथममेवोपदिशतीत्यभिप्रायेणाह—**प्रथममिति**। शृण्वित्यनेन प्रकृतश्लोकस्य प्रतिवादिवाक्यवदुपालम्भमात्रार्थत्वव्युदासाय अवधानापादनार्थत्वं व्यञ्जितम्। जीवेश्वररूपेष्वात्मसु नित्यत्वे शीघ्रसंप्रतिपत्तियोग्यांशं प्रथममाहेत्यभिप्रायेणाह—**अहमिति**। ईश्वरस्याहंग्रहः सर्वनियन्तृत्वगर्भ इति तद्व्यपदेशफलितमाह—**सर्वेश्वर** इति। **तावदिति** संप्रतिपत्तिसूचनम्। * अतःपरम् इत्यत्र अतःशब्दार्थम्, तस्य पूर्ववाक्येऽपि यथार्हमनुषङ्गम्, जातुशब्दाभिप्रेतं चाह—**अत इत्यादिना**। अनभिमतपक्षनिषेधाय व्यतिरेकरूपेऽपि वाक्ये तुशब्दद्योतितमन्वयमाह—**अपि त्वासमिति**। **न त्वं नेमे** इति भेदनिर्देशेऽपि क्षेत्रज्ञत्वाकारेण समुदायीकुर्वन्, ईश्वरापेक्षया युष्मदिदंशब्दार्थतया फलितमीशितव्यत्वाकारं च साधारणं दर्शयन्, संनिहितनिदर्शनपरतया एकदेशोक्तिरितितात्पर्यतो ब्रह्मादिसकलक्षेत्रज्ञविषयत्वं चाह—**त्वन्मुखा इति**। तुशब्दानुषङ्गं क्रियापदे विभक्तिविपरिणामं च दर्शयति **अपि त्वासन्निति**। * न त्वं नेमे जनाधिपाः इत्यत्र न त्वेवेत्येतदनुषज्य, न त्वं नासीः, नेमे जनाधिपा नासन् इत्यन्वयः। **सर्वे वयम्** इत्यस्य पूर्वोक्तजीवेश्वरसमुदाये संप्रतिपन्नयोरंशं विविनक्ति—**अहं चेति**। *त्यदादीनां मिथोयोगे यः परः स शिष्यते इति युष्मदस्मदोरत्रैकशेषः। एवमुत्तरत्र **भवन्तः** इत्यत्रापि मन्तव्यम्। कालानन्त्यात् पर्वतादीनामिवातिस्थिराणामपि कदाचित् नाशः स्यादित्युत्प्रेक्षां निवारयति—**अपि तु भविष्याम एवेति**। अप्रस्तुतस्वनिर्देशस्य दृष्टान्तार्थताम्, तत्र अहमिति निर्देशाभिप्रेतसर्वेश्वरत्वसर्वात्मत्वाभ्यां नित्यत्वोपपत्तिम्, दार्ष्टान्तिके च नित्यत्वसंभावनां चाह—**यथेति**। **सर्वेश्वरः**—कालत्रयवर्तिनः सर्वस्याधिपतिः कथं न कालत्रयवर्ती, कथं च सर्वेषां नियन्ता केनचित्कदाचिन्निरुध्येतेति भावः। **परमात्मा** देशकालस्वरूपानवच्छिन्नव्याप्तिरिति परमात्मपदनिरुक्तिः। तथा च व्याप्तत्वात् व्याप्यैरस्य न नाशः; सर्वात्मत्वेन सर्वकालवर्तित्वं च सिद्धमिति भावः। ननु यः प्रत्यक्षयोग्ये देहातिरिक्ते जीवेऽपि संशेते, स कथं ततो[ऽप्य]तिरिक्तेऽत्यन्तागोचरे परमात्मनि निःसंशयः स्यात्? उच्यते—न ह्यसावर्जुनः, * पुरुषं शाश्वतं दिव्यम् (१०.१२) इत्यादेः स्वयं वक्ता, नारदासितदेवलव्यासादिपरमर्षिशतवचनविदितपरब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वभावः, प्रत्यक्षीकृतपुरन्दरलोकसकलास्त्रमन्त्रतपःप्रभावादिः, निरतिशयगुरुदेवताभक्तिः, अस्खलितसकलवर्णाश्रमाचारः, धर्मलोपभयविह्वलः, देहातिरिक्तमात्मानमीश्वरं चात्यन्ताय नाप्नोति भ्राम्यति; संशेते वा। तत्प्रकारविशेषानभिज्ञत्वैव हि तस्य शोकादिः। ततोऽयमीश्वरं तन्नित्यतां च सर्वेश्वरत्वादिसिद्धां सामान्यतो मन्यते; लोकदृष्ट्या जन्मविनाशादिदर्शनात्, *न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति (बृ. ४. ४. १२) इत्यादिश्रुत्यर्थापातप्रतीत्या च, जीवप्रकारविशेषांस्तत्त्वतो न जानातीति न कश्चिद्दोषः। **क्षेत्रज्ञा आत्मान इति**। यथा जीवात् परमात्मनो वैलक्षण्येन जीवस्वभावास्तस्मिन्न भवन्ति, तथा क्षेत्राद्विलक्षणत्वेन वक्ष्यमाणेन क्षेत्रगतमनित्यत्वादिकं तन्नियन्तरि जीवे न शङ्कनीयमिति भावः॥

भा॥ एवं भगवतः सर्वेश्वरात्, आत्मनां परस्परं च भेदः पारमार्थिक इति भगवतैवोक्तमिति प्रतीयते; अज्ञानमोहितं प्रति तन्निवृत्तये पारमार्थिकनित्यत्वोपदेशसमये अहम्, त्वम्, इमे सर्वे, वयमिति व्यपदेशात्। औपाधिका[त्म]भेदवादे हि आत्मभेदस्यातात्त्विकत्वेन तत्त्वोपदेशसमये भेदनिर्देशो न संगच्छते

भगवदुक्तात्मभेदः स्वाभाविक इति श्रुतिरप्याह—* नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् (श्वे. ६. १३ ; क. ५. १३) इति । नित्यानां बहूनां चेतनानां य एको नित्यश्चेतनः, [स] कामान् विदधातीत्यर्थः। अज्ञानकृतभेददृष्टिवादे तु परमपुरुषस्य परमार्थदृष्टेर्निर्विशेषकूटस्थनित्यचैतन्यात्मयाथात्म्य-साक्षात्कारान्निवृत्ताज्ञानतत्कार्यतया अज्ञानकृतभेददर्शनं तन्मूलोपदेशादिव्यवहाराश्च न संगच्छन्ते ।

ता ।। अथ कुमतिसौचिकविनिर्मितानामामूलचूडमघटितवि[सं]घटितजरत्कर्पटशकलकन्थासगन्धानां प्रबन्धानां दोषान् स्थालीपुलाकन्यायेन निदर्शयन्, प्रथमं शास्त्रोपक्रमविरोधं शास्त्रप्रवृत्त्यनुपपत्तिं च वदति—**एवमित्यादिना ;** एवं—तत्त्वोपदेशप्रवृत्तशास्त्रारम्भोक्तिप्रकारेणेत्यर्थः। **भगवतः सर्वेश्वरादिति ।** उभयलिङ्गात् सर्वनियन्तुः अहमिति निर्दिष्टा-दित्यर्थः । यदीश्वराज्जीवानां भेदः पारमार्थिको न स्यात्, उभयलिङ्गत्वदुःखित्वादिस्वभावसङ्करः स्यात्; यदि चात्मनां मिथोभेदः सत्यो न स्यात्, बद्धमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिः स्यादिति भावः । **भगवतैव**—न तु रथ्यापुरुषकल्पेन केनचित् । यद्वा *त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि (यजु. का. १. ६) *सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद (ऋ. ८. ७. ११. ११) इत्युक्तेन भगवता स्वेनैव स्वस्य स्वशरीरभूतजीवानां च तत्त्वमुक्तमिति प्रतीयत इत्यभिप्रायः । **अज्ञान-मोहितमिति**—न हि स्वयं बंभ्रम्यमाणस्याप्तेनापि भ्रान्तिरेवोत्पादनीयेति भावः । बुद्धाद्यवतारेणासुरादिभ्य इवायमुप-देशः किं न स्यादित्यत्रोक्तं—**तन्निवृत्तय** इति । मोहनिवृत्त्यर्था गीतोपनिषदिति भवद्भिरपि स्वीकृत्य व्याख्यानादि च कृतमिति भावः । देहभेदाभिप्रायेण बहुवचनम्, नात्मभेदाभिप्रायेणेति शंकरोक्तं दूषयति—**पारमार्थिकेति ।** न ह्यसौ *न त्वेवाहमित्यादिग्रन्थो भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थो मन्त्रपाठः, येन भेदनिर्देशस्यान्यपरतां मन्येमहि ; किं त्वसौ तत्त्वार्थोपदेशरूप इति भावः । **[अहमित्यादि-]अहम्** इति प्रत्यक्त्वेन, **त्वम्** इति स्वाभिमुखचेतनान्तरत्वेन, **इमे** इति स्वपराङ्मुखा-नेकचेतनत्वेन, **सर्वे** इति एकोपाधिसंगृहीतानेकव्यक्तित्वेन, **वयम्** इति स्वेन सहात्मतयैकवर्गीकृतानन्तव्यक्तित्वेन इति भावः । **इति व्यपदेशादिति**—न ह्यत्र नाहमिति किं चिदस्ति न च त्वमिति नाप्यन्य इति प्रत्यादेशः कृत इति भावः । भास्करमते भेदस्य सत्योपाधिप्रयुक्तत्वात् भेदनिर्देश उपपद्यत इति शङ्कायां तत्रापि सामान्यत उक्तं दूषण-मपरिहार्यमित्याह—**औपाधिकेति ।** हिशब्द उपाधिभेदोपहितस्य परोक्तघटाकाशाद्युदाहरणेष्वपि भेदांशातात्त्विकत्वा-भ्युपगमपरः । उपाधिसत्यत्वेऽपि यथैकस्यैव मुखचन्द्रादेर्मणिकृपाणसरित्समुद्रादिभिः सत्यैरप्युपाधिभिर्भेदोऽपारमार्थिकः, यथा चैकस्यैवाकाशादेर्घटमणिकादिसत्योपाधिभिरपि संयोगभेदातिरिक्तो नोपाध्यधीनो भेदः, एवमन्तःकरणादिभिः सत्यैरप्युपाधिभिर्निरवयत्वेन छेदनभेदनाद्ययोग्यस्य सर्वत्र परिपूर्णस्य ब्रह्मणो भेदोऽपारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च तत्त्वोपदेशसमये तद्विपरीतोपदेशो हितोपदेशिनो न घटत इति भावः । द्वयोरपि पक्षयोः श्रुतिविरोधोऽपि दूषणम् । स्वपक्षे च श्रुत्यैकार्थ्यान्न बुद्धागमादिवन्मोहनार्थत्वशङ्केत्यभिप्रायेणाह—**भगवदिति ।** यद्वा भास्करपक्षदूषणायैव श्रुति-रुपात्ता; ततश्च कैमुत्येन शंकरपक्षोऽपि दूषितः । **अपि**शब्दः प्रमाणद्वयसमुच्चये । **भगवदुक्तात्मभेद** इत्यनेन श्रौतवदेव प्रमाणान्तरनैरपेक्ष्यं सूच्यते । श्रुतिरपि नित्या तदाज्ञारूपतयैव हि प्रमाणम् । *नित्यो नित्यानाम् (श्वे. ६. १३) इत्यत्र *पवित्राणां पवित्रम् (वि. स.) इत्यादिवद्योजनया जीवानित्यत्वपर्यवसितमर्थान्तरभ्रमं निरस्यन्, नित्यत्वबहुत्वचेतनत्वसामानाधिकरण्येन निरुपाधिकमेवात्मनां बहुत्वं चेतनत्वं चेति प्रदर्शयन्, तत एवात्मानित्यत्ववादिनां सौगतादीनाम्, अविद्यादिमूलभेदवादिनां शंकरादीनाम्, आगमापायिचैतन्यवादिनां वैशेषिकादीनां, चिच्छक्तिमात्र-नित्यत्ववादिनामन्येषामपि निरासमभिप्रयन्, प्रथमान्तपदचतुष्टयसामानाधिकरण्यबलादीश्वरैक्यं तदैक्यस्य हिरण्यगर्भ-

रुद्रेन्द्रादिवत्कालादिभेदाभेद्यत्वेन प्रवाहेश्वरपक्षप्रतिक्षेपं श्रुत्यन्तरादिप्रसिद्धनित्यचैतन्यप्रसरादिकं सूचयन्, *यदाग्नेयः (य. अ. ३. ९. १७) इत्यादिवदनुवादलिङ्गसद्भावेऽप्यप्राप्तत्वबलेन विशिष्टविधित्वं च व्यञ्जयन्, सर्वदा सर्वत्र सर्वेषां चेतनानामेक एवेश्वरस्तत्तत्कर्मसमाराधितस्तत्तदनुरूपाण्यपेक्षितानि करोतीति श्रुत्यर्थमाह—**नित्यानामिति**। पुनः सिंहावलोकितेन शंकरमतस्योपदेशानुपपत्तिरूपं शास्त्रारम्भमूलघातमाह—**अज्ञानेति**। किमयं भगवान् स्वेन ज्ञातमर्थमुपदिशति, अज्ञातं वा? ज्ञातमपि साक्षात्कृतम्, श्रुतमात्रं वा? उभयत्रापि तदज्ञानं निवृत्तम्, अनिवृत्तं वा? तन्निवृत्तावपि तत्कार्यभेदभ्रमो निवर्तते, न वा? इति विकल्पमभिप्रेत्य साक्षात्कारादज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिपक्षे दूषणमाह—**परमपुरुषस्येति**। क्षेत्रज्ञस्य हि अपरमार्थदृष्टिः स्यादिति भावः। **निर्विशेषेत्यादि**—निर्विशेषत्वं सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्यम्; कूटस्थत्वं मायानिष्ठत्वम्, साधारण्यम्, निर्विकारत्वं वा—स्वयमविक्रियमाणस्यापि कूटस्य यथा स्वसंसर्गिणामयःप्रभृतीनां विकारहेतुत्वं तद्वत्; तत एव **नित्यत्वं** कालानवच्छिन्नत्वम्। **याथात्म्यम्** उक्तप्रकारम्; अयथासाक्षात्कारोऽस्मदादीनामपि परैरभ्युपगत इति तद्व्युदासाय **याथात्म्यसाक्षात्कारो**क्तिः। अज्ञानम् अविद्या; तत्कार्यो भेदभ्रमः; आदिशब्देनानुष्ठापनादि गृह्यते। उपदेशादिव्यवहारो हि उपदेश्यार्थतद्वाचकाधिकारिशिष्याचार्यप्रयोजनभेदादिनानाविधभेददर्शनमूलः। भेददर्शनं चाज्ञानेनैव कृतमिति त्वन्मतम्। ततश्चाज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ कथं तत्कार्यपरम्परानुवृत्तिरिति व्याघातापसिद्धान्तशास्त्रानारम्भोपदेशाभावनिष्फलपरिश्रमत्वश्रुतिविरोधादिदोषशतमुन्मिषेदिति भावः॥

भा॥ अथ परमपुरुषस्याधिगताद्वैतज्ञानस्य बाधितानुवृत्तिरूपमिदं भेदज्ञानं दग्धपटादिवन्न बन्धकमित्युच्यते— नैतदुपपद्यते; मरीचिकाजलज्ञानादिकं हि बाधितमनुवर्तमानं न जलाहरणादिप्रवृत्तिहेतुः। एवमत्राप्यद्वैतज्ञानेन बाधितं भेदज्ञानमनुवर्तमानमपि मिथ्यार्थविषयत्वनिश्चयान्नोपदेशादिप्रवृत्तिहेतुर्भवति। न चेश्वरस्य पूर्वमज्ञस्य शास्त्राधिगततत्त्वज्ञानतया बाधितानुवृत्तिः शक्यते वक्तुम्; *यः सर्वज्ञः सर्ववित्, (मु. १.२. ९) *पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, (श्वे ६.७) *वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन। भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन॥ (गी. ७. २६) इति श्रुतिस्मृतिविरोधात्।

ता॥ अद्वैतज्ञानादज्ञाननिवृत्तावपि वासनादिवशाद्भेदभ्रमस्यानुवृत्तिं तस्य चाबन्धकत्वमाशङ्कते—**अथेति**। **दग्धपटादिवदिति**—यथा दग्धपटादेः पटादिप्रतिभासविषयत्वेऽपि न पटादिकार्यकरत्वम्, तद्वदत्र भेदभ्रमस्यानुवृत्तस्यापि न संसारहेतुत्वमिति भावः। **नैतदुपपद्यत** इति—दृष्टान्तमात्रमुक्तं न तूपपत्तिः, प्रत्युतानुपपत्तिश्च विद्यत इति भावः। अनुपपत्तिं सोदाहरणमाह—**मरीचिकेति**। एवमत्र प्रसङ्गः—विप्रतिपन्नं भेदज्ञानमद्वैतज्ञानबाधिततया मिथ्यार्थमिति निश्चितं चेत्, न स्वविषयानुरूपप्रवृत्तिहेतुः स्यात्; यथा बाधितानुवृत्तं मरीचिकाजलज्ञानम्—इति। एवं च बाधितानुवृत्तभेदज्ञानं दग्धपटादिवत् न स्वकार्यकरमिति बाधितानुवृत्तिफलाभावात् स्वेष्टव्याघात इति भावः। श्रुतमात्रपक्षेऽपि निर्विशेषविषयसाक्षात्कारश्रवणयोर्विषयानतिरेकेणाज्ञाननिवृत्तिरुपपन्नेति कृत्वा सर्वेश्वरे बाधितानुवृत्तिस्वरूपं दूषयति—**न चेति**। ईश्वरत्वादेव पूर्वमज्ञ इति वक्तुं न शक्यते, अनीश्वरत्वप्रसङ्गात्। ईश्वरोऽपि चेत् पूर्वमज्ञः, तस्य शास्त्राधिगमोऽपि न संभवति, तदधिकज्ञानवतोऽन्यस्य शास्त्रोपदेष्टुरभावात्। भावे वा स एवेश्वरोऽनीश्वरो वा सन् कुतश्चित् सिद्धज्ञान इत्यनवस्थादिदोषात्। न च प्रवाहेश्वरपारम्पर्यमस्ति, तस्य दूषितत्वात्। न चेश्वरः स्वकृतेन शास्त्रेण तत्त्वमवगच्छति, वेदानित्यत्वान्योन्याश्रयादिप्रसङ्गात्। न चानादीनेव वेदान् स्मृत्वा तैरर्थमधिजगाम; स्मृत्यादिहेतोः पूर्वोपलम्भस्याप्युपदेष्टुरभावादि-

दुःस्थत्वात्—इत्यादिदोषानभिप्रेत्योक्तं—**पूर्वमज्ञस्येत्यादि** । ईश्वरस्य पूर्वमज्ञत्वे शास्त्राधीनज्ञानत्वे तदुपदेष्ट्रन्तरसद्भावे भ्रान्त्यनुवृत्तौ च श्रुतिस्मृतिविरोधमाह—**यः सर्वज्ञ इति** । स्वरूपतः प्रकारतश्च सर्वं जानाति वेत्तीति विवक्षया सर्वज्ञ-सर्वविच्छब्दयोरपुनरुक्तिः ; सर्वं विन्दति प्राप्नोतीति वा सर्ववित् ॥

भा ॥ किंच परमपुरुषश्चेदानींतनगुरुपरम्परा च, अद्वितीयात्मस्वरूपनिश्चये सति अनुवर्त-मानेऽपि भेदज्ञाने, स्वनिश्चयानुरूपमद्वितीयात्मज्ञानं कस्मा उपदिशतीति वक्तव्यम् । प्रतिबिम्बवत्प्रतीय-मानेभ्योऽर्जुनादिभ्य इति चेत्—नैतदुपपद्यते ; न ह्यनुन्मत्तः कोऽपि मणिकृपाणदर्पणादिषु प्रतीयमानेषु स्वात्म-प्रतिबिम्बेषु तेषां स्वात्मनोऽनन्यत्वं जानन्, तेभ्यः [कमप्यर्थमु]किमप्युपदिशति । बाधितानुवृत्तिरपि तैर्न शक्यते वक्तुम् ; बाधकेनाद्वितीयात्मज्ञानेनात्मव्यतिरिक्तभेदज्ञानकारणस्यानादेर्विनष्टत्वात् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु चन्द्रैकत्वज्ञानेन पारमार्थिकतिमिरादिदोषस्य द्विचन्द्रज्ञानहेतोरविनष्टत्वात् बाधितानुवृत्तिर्युक्ता ; अनुवर्त-मानमपि प्रबलप्रमाणबाधितत्वेनाकिंचित्करम् । इह तु भेदज्ञानस्य सविषयस्य सकारणस्यापारमार्थिकत्वेन वस्तुयाथात्म्यज्ञानविनष्टत्वान्न कथञ्चिदपि बाधितानुवृत्तिः संभवति । अतः सर्वेश्वरस्येदानींतनगुरुपरंपरायाश्च तत्त्वज्ञानमस्ति चेद्भेददर्शनतत्कार्योपदेशाद्यसंभवः । नास्ति चेदज्ञानस्य तद्गतोः स्थितत्वेनाज्ञत्वादेव सुतरा-मुपदेशो न संभवति ॥

ता ॥ एवमुपदेशस्य हेत्वनुपपत्तिरुक्ता । अथोपदेष्टृनाऽपि नोपपद्यत इत्याह—**किं चेति** । **इदानीन्तनेति** । न केवलमीश्वरकृतः प्रथम एवोपदेशोऽनुपपन्नः, अपि त्वद्यतनोऽपीति, [कुमति]मठपतिपरम्परायाः शिष्यान्नकुक्षिम्भरेः शिष्याद्यभावात्प्रायोपवेशनं प्रसज्यत इति भावः । अज्ञातोपदेशपक्षानुपपत्तिमभिप्रेत्याह—**स्वनिश्चयेति** । न ह्येतेऽनुप-लब्धार्थाः, नापि संदिग्धार्थाः, नापि विप्रलम्भकाः, न च परोक्तानुवादिनः, नापि बालोन्मत्तादिवद्यथोपनतं जल्पाकाः, इति भावः । **कस्मा इति** । स्वस्मै परस्मै वा ? पूर्वत्र भिन्नतया निश्चिताय, अन्यथा वा ? भिन्नतयेत्यत्रापि सत्यतया निर्णीताय, असत्यतया वा ? परस्मा इत्यत्रापि तात्त्विकाय, अतात्त्विकाय वा ? अतात्त्विकत्वेऽपि तथा प्रतीताय, अन्यथा वा ? इति विकल्प्य प्रष्टे तदुत्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र स्वस्यैव भिन्नस्य सत्यत्वनिश्चयेऽपसिद्धान्ताज्ञत्वादिदोषप्रसङ्गः । असत्यत्व-निश्चये वन्ध्यातनयादिभ्य इवानुपदेशः । अभिन्नतया निश्चिताय स्वस्मै चेत्, अर्जुनादिप्रतिभासमन्तरेण सर्वदोपदेशः स्यात् ; न च तत्रोपदेशस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । परस्मै तात्त्विकायेति तु शरीरभेदेऽपि भवान्नाभ्युपगच्छति । अतात्त्विकतयैव प्रतीताय परस्मै चेत्, पूर्ववदेवानिर्वचनीयत्वेनासत्त्वेन वा निश्चितेभ्यः प्रतिबिम्बवन्ध्यासुतादिभ्योऽप्युप-देशप्रसङ्गः । अतात्त्विकस्यैव परस्य तात्त्विकत्वबाधे तु तत्त्ववेदित्वमेव न स्यादिति न तत्त्वोपदेशित्वसिद्धिरिति स्थिते, परमार्थत एकत्वेऽपि भ्रान्त्या भिन्नतया प्रतीयमानेभ्यो बाधकज्ञानबलेनाभिन्नतया निश्चितेभ्यश्चेति पक्षं शङ्कते—**प्रति-बिम्बवदिति** । दूषयति—**नेति** । अनुपपत्तिं विवृणोति—**न हीति** । **अनुन्मत्त** इति—ईश्वरादेरुन्माद एव भवता स्वीकृतः स्यादिति भावः । **कोऽपीति**—किमुतेश्वर इति भावः । **अनन्यत्वं जानन्निति**—अनन्य[त्वं]त्वमजानन्तो बालादयः काममुपदिशेयुः ; अत्रोपदेष्टुरन्यत्वाध्यवसाये भ्रान्तत्वादिप्रसङ्ग इति भावः । **किमपीति**—लौकिकमलौकिकं वा, दृष्टार्थ-मदृष्टार्थं वा, किं पुनर्मोक्षार्थमित्यर्थः । बाधितानुवृत्तिस्वरूपमभ्युपगम्य पूर्वं दूषणान्तरमुक्तम् ; इदानीं तन्मते तदेव न सिध्यतीत्याह—**बाधितेति** । उपपादयति—**बाधकेनेति** । न हि कारणाभावे कार्यं घटेत, न च दोषनिवृत्तौ भ्रान्ति-निवृत्तिर्नस्यादिति वक्तुं युक्तम् । **अनादेरिति**—स्वरूपतः प्रवाहतो वा अनादेरन्यानिवर्त्यतयैतावन्तं कालमनुवृत्तस्य भेद-

ज्ञानकारणभूतस्य दोषस्य यदि अद्वैतज्ञानेनापि नाशो न स्यात्, नित्यसंसारित्वं ब्रह्मणः स्यादिति भावः। अत्राज्ञानादेरिति कश्चित्पाठः; तत्रादिशब्देन भेदभ्रमस्तद्विषयश्च गृह्यते। परैरुदाहृते दृष्टान्ते बाधितानुवृत्तेरुपपत्तिमाह—**द्विचन्द्रेति**। **पारमार्थिकेति**—न हि पारमार्थिकं बाध्येत, तथा सति बाधाबाधविप्लवप्रसङ्गादिति भावः। **द्विचन्द्रज्ञानहेतोरिति**—न हि बाधकज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य कारणं बाध्यते, इन्द्रियादेरपि बाधप्रसङ्गात्; अतो विषय एवारोपितस्तदधिष्ठानविषयेण विरुद्धाकारग्राहिणा ज्ञानेन बाध्यः। न चात्र तिमिरादिद्विचन्द्रज्ञानस्य चन्द्रैकत्वज्ञानस्य वा विषयः। भवतस्तु समस्तभेदभ्रमोपादानस्याज्ञानवासनादेः साक्षिचैतन्यविषयत्वात्, बाधकज्ञानस्य चाद्वितीयात्मव्यतिरिक्तसमस्तभावगोचरत्वात्, कारणस्याप्यनादेर्बाध एवेति भावः। **युक्तेति**—सामग्र्यनुवृत्तौ कार्यानुवृत्तिरुपपन्नेति भावः। यदि भ्रान्तिरनुवृत्ता कथं तर्हि तत्कार्यविस्मयभयादिनिवृत्तिरित्यत्राह—**अनुवर्तमानमपीति**। प्रबलशब्देन परपक्षे भेदभ्रमतद्बाधकयोरविशेषः सूचितः। द्वयोरपि हि अज्ञानकारणत्वं तैराश्रितम्, अन्यथा सत्यद्वयप्रसङ्गात्। तथाच सति किं कस्य बाधकं बाध्यं वा? न च दोषमूलत्वं बाधकज्ञानस्याज्ञातमिति वाच्यम्, प्रथममेव श्रवणवेलायां ब्रह्मव्यतिरिक्तसमस्तमिथ्यात्वप्रत्ययात्। न चाज्ञातमिति तावता तत्त्वसिद्धिः; सत्यरजतबाधकेन शुक्तिकाज्ञानेनाज्ञातदोषेणापि तत्त्वतो रजतस्वरूपबाधाभावात्। दोषमूलत्वाविशेषेऽपि पूर्वत्वपरत्वाभ्यां बाध्यबाधकव्यवस्थेति चेत्—न; दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्वस्याकिञ्चित्करत्वात्, भ्रान्ततयाऽवगतेनोक्तस[पू]र्वबाधकवाक्यवत्। अन्यथा शून्यमेव तत्त्वमिति माध्यमिकवाक्येन दोषमूलतया ज्ञातेनापि परत्वमात्रेण संविन्मात्रस्यापि बाधः स्यात्। अथ कारणस्यापि बाध्यतया विषयत्वापारमार्थिकत्वलक्षणं दृष्टान्ताद्वैषम्यं विवृण्वन् बाधितानुवृत्त्यसंभवं निगमयति—**इह त्विति**। **न कथञ्चिदपि**—अनाद्यज्ञानेन वा भेदज्ञानवासनादिभिर्वेत्यर्थः। ज्ञातं वा अज्ञातं वेति विकल्पाभिप्रायेणोपक्रान्तामुपदेशकारणाद्यनुपपत्तिं विकल्पस्फोरणेनोपसंहरति—**अत इति**। **सुतरामिति**—जानतस्तु बाधितानुवृत्तौ दृष्टान्तमात्रमपि तावदस्ति; अजानत उपदेशो सोऽपि नास्तीति भावः॥

भा॥ **किंच गुरोरद्वितीयात्मविज्ञानादेव ब्रह्माज्ञानस्य सकार्यस्य विनष्टत्वात् शिष्यं प्रत्युपदेशो निष्प्रयोजनः। गुरुस्तज्ज्ञानं च कल्पितमिति चेत्, शिष्यतज्ज्ञानयोरपि कल्पितत्वात्तदप्यनिवर्तकम्। कल्पितत्वेऽपि पूर्वविरोधित्वेन निवर्तकमिति चेत्, तदाचार्यज्ञानेऽपि समानमिति तदेव निवर्तकं भवतीत्युपदेशानर्थक्यमेव, इति कृतमसमीचीनवादैः [निरस्तैः]** ॥ १२॥

ता॥ उपदेशस्य कारणाद्यनुपपत्तिरुक्ता; अथानर्थक्यमाह—**किं चेति**। प्रतिबिम्बवत्प्रतीयमानेभ्य इत्यादिना पूर्वमेव जीवाज्ञानपक्षस्यापि दूषितत्वाद्ब्रह्माज्ञानपक्षे अधिकदूषणमिदमुच्यते। ते खलु—एकमेव ब्रह्माविद्याशबलमेक एव जीवः; स्वप्नदृश इवैकस्यैव तस्य भ्रमात् स्वप्नदृष्टपुरुषादय इवान्ये जीवादयः प्रतिभान्ति; तस्यैकस्यैवानिश्चितदे[ह]शविशेषस्थितेरनिर्णीतकालेन भविष्यता तत्त्वज्ञानजागरेण समस्तः प्रपञ्चोऽपि स्वप्नप्रपञ्चवद्बाध्यते—इति वर्णयन्ति। तत्रायमुपदेष्टा वासुदेवादिर्गुरुः स एव, तद्दृष्टो वा? शिष्योऽप्यर्जुनादिः स एव, तद्दृष्टो वा? इति विकल्पमभिप्रेत्य, गुरुः स एवेति पक्षे दूषणमाह—**गुरोरिति**। **सकार्यस्येति**—शिष्याचार्यत्वादेरपीति भावः; तेनोपदेष्टृभावः, प्रष्टृभावः, उपदेशपरिकराभावश्चोक्तो भवति। गुरोस्तद्दृष्टत्वपक्षमनुवदति—**गुरुरिति**। न हि स्वप्नदृशा कल्पितपुरुषविज्ञानेन स्वप्नो बाध्येत; तद्वदत्रापि गुरोर्ज्ञानेन प्रपञ्चबाधाभावात्तद्बाधायोपदेशः सप्रयोजन इति भावः। दूषयति—**शिष्येति**। अयं भावः—न तावदत्रार्जुनादिः स एव जीव इति तृतीयकल्पे प्रमाणमुपलभामहे; न च अयं मम शिष्यो जीवो मुक्तो

भविष्यति, अहं त्वनेन स्वप्नदृशेव कल्पितः—इत्याचार्योऽपि मन्यते, तथा सति स्वसं[सा]हारकारिणे महापकारिणे तस्मै नोपदिशेत्; स्वयं हि स्वप्नस्वभावान्नियमेनैव निवृत्तः स्यादिति न मोक्षोपायमाचरेत्; शिष्योऽपि यदि स्वप्नदृष्टवद्गुरुं मन्येत, ततो न शृणुयात्। गुरुतज्ज्ञानविशेषयोः स्वभ्रान्तिकल्पिततया स्वयमेव तज्ज्ञानविषयविशेषं जानन्, ततः किमर्थं शृणोति ? स्वकल्पितोपदेष्टृजनितोपदेशभ्रमात् स्वभ्रान्तिनिवृत्तिरिति च हास्यम्, तमन्तरेणापि स्वप्रत्यक्षभ्रमादपि तन्निवृत्त्युपपत्तेः; न च ज्ञातार्थेऽप्यर्जुनेऽद्य यावत् भ्रमनिवृत्तिर्दृश्यते। अतः शिष्योऽप्याचार्यवत्समस्तप्रपञ्चस्वप्नदृशाऽन्येनैव दृष्ट इति चतुर्थः कल्पः परिशिष्यते। ततश्च शुकवामदेवादिज्ञानवदर्जुनादिज्ञानमपि नाज्ञाननिवर्तकमिति निष्फलः शिष्याचार्याणां कृष्णार्जुनादीनां त्रिवर्गपरित्यागेनापवर्गार्थप्रयास इति शास्त्रारम्भोऽनुपपन्नः। अथ परिहासकाकुपूर्वमपच्छेदनयमाशङ्क्य परिहरति—**कल्पितत्वेऽपीत्यादिना**। एवमुपदेशानुपपत्तौ तस्य सर्वद्रष्टुरेकस्यापि जीवस्य कदाचिदपि मोक्षायोगात् शास्त्रप्रयोजनमपि नास्तीति ततोऽपि शास्त्रारम्भानुपपत्तिरिति फलितम्। एवं शास्त्रोपदेशस्य तदुपदेष्टुस्तच्छ्रोतुस्तत्प्रयोजनस्य चानुपपत्तौ सामान्यतः सर्वस्मिन्नपि परमते दूषिते किमवान्तरदूषणैरित्यन्यपरतयोपसंहरति—**इति कृतमिति**। कृतम्—अलमित्यर्थः; **असमीचीनवादैरि**त्यनेन भास्करादिमतेऽप्येवंविधदूषणशतं शारीरकभाष्याद्युक्तं स्मारितम्॥ १२॥

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥ १३

भा॥ एकस्मिन् देहे वर्तमानस्य देहिनः कौमारावस्थां विहाय यौवनाद्यवस्थाप्राप्तावात्मनः स्थिरत्वबुद्ध्या यथाऽऽत्मा नष्ट इति न शोचति, देहाद्देहान्तरप्राप्तावपि तथैव स्थिर आत्मेति बुद्धिमान्न [शोचति] तत्र मुह्यति। अत आत्मनां नित्यत्वादात्मानो न शोकस्थानम्। एतावदत्र कर्तव्यम्—आत्मनां नित्यानामेवानादिकर्मवश्यतया तत्तत्कर्मोचितदेहसंसृष्टानां तैरेव देहैर्बन्धनिवृत्तये शास्त्रीयं स्ववर्णोचितं युद्धादिकमनभिसंहितफलं कर्म कुर्वतामवर्जनीयतया इन्द्रियैरिन्द्रियार्थस्पर्शाश्शीतोष्णादिप्रयुक्तसुखदुःखदा भवन्ति, ते तु यावच्छास्त्रीयकर्मसमाप्ति क्षन्तव्या इति॥ १३॥

ता॥ आत्मनामशोचनीयत्वाय नित्यत्वमुक्तम्। तत्रात्मनित्यत्वे जन्ममरणादिप्रतीतिव्यवहारौ कथमिति शङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति—**देहिन इति**। *अस्मिन्निति निर्देशाभिप्रेतमाह—**एकस्मिन्निति**। देहस्यावस्थात्रयान्वयनिदर्शनादपि देहिन्येव तन्निदर्शनमुचितमित्यभिप्रायेणाह—**देहे वर्तमानस्येति**। *कौमारं यौवनं जरेति क्रमनिर्देशसूचितार्थस्वभावफलितमुक्तं **विहायेति**। कौमारयौवनत्यागयोरपि शोकविशेषनिमित्तत्वात्तद्व्यवच्छेदार्थं यथाशब्दतात्पर्यव्यक्त्यर्थं चोक्तम् **आत्मन** इत्यादि। बाल्यावस्थानिवृत्तावप्यात्मनः स्थिरत्वबुद्धिर्हि तद्विनाशनिमित्तशोकाभावहेतुः; सोऽत्रापि समान इत्यर्थः। **देहान्तरप्राप्तिः** इत्यत्रान्तरशब्दसूचितं पूर्वदेहत्यागाख्यं शोकप्रसञ्जकं दर्शयति—**देहादिति**। धीरशब्दस्य प्रकरणविशेषितोऽर्थः, **स्थिर आत्मेति बुद्धिमानिति**। *अशोच्यानित्यादिना प्रागुक्तेन संगमयति—**अत इति**। एवं श्लोकद्वयेन क्रमात् प्राप्यं निवर्त्यं च व्यञ्जितम्। अथात्र द्वन्द्वं प्रापकविषयोत्तरश्लोकद्वयफलितं सङ्कलय्य सङ्गतिमाह—**एतावदिति**। **बन्धनिवृत्तय** इत्यन्तः **अमृतत्वायेत्यस्यार्थः**। शुद्धस्वभावानां संसारानुपपत्तिपरिहारायोक्तम्—**अनादीति**। **कर्मवश्यतया**, न त्वनिर्वचनीयाज्ञानादिवश्यतयेति भावः। स्वतोऽत्यन्तसमानानामात्मनां देहभागादिवैषम्यसिद्ध्यर्थमुक्तम्—**तत्तत्कर्मेति**। **देहैर्बन्धनिवृत्तय** इति। देहैर्यो बन्धस्तस्य निवृत्तय इत्यर्थः। यद्वा तैरेव देहैः

कर्म कुर्वतामित्यन्वयः । तदा तु बन्धका एव देहा मोक्षसाधनौपयिकास्संभवन्तीत्यवधारणाभिप्रायः । **शास्त्रीय**मिति । अन्यथेश्वरशासनातिलङ्घनाद्दण्ड एव स्यादिति भावः । **स्ववर्णोचित**मिति । न तु त्वया युद्धादिकं परित्यज्य भैक्षं चर्तुं श्रेय इति भावः । अमृतत्वहेतुत्वायोक्तम्—**अनभिसंहितेति** । प्रतिकूलस्वभावस्य कथं कर्तव्यत्वमिति शङ्कानिवर्तक-तुशब्दद्योतितमवर्जनीयत्वं तितिक्षितव्यत्वे हेतुः, इत्येतावदत्र कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १३ ॥

भा ॥ इममर्थमनन्तरमेवाह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४

भा ॥ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्साश्रयास्तन्मात्राकार्यत्वान्मात्रा इत्युच्यन्ते । श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शास्शीतोष्णमृदुपरुषादिरूपसुखदुःखदा भवन्ति । शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थः । तान् धैर्येण यावद्युद्धादि-शास्त्रीयकर्मसमाप्ति तितिक्षस्व । ते चागमापायित्वाद्धैर्यवतां क्षन्तुं योग्याः, अनित्याश्च ते—बन्धहेतुभूतकर्म-नाशे सत्यागमापायित्वेनापि निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ता ॥ आत्मनित्यत्वप्रकरणपर्यवसाने वक्तव्योऽप्ययमर्थस्तात्पर्यातिशयात्सहसोच्यत इत्याह—**इममर्थमनन्तर**मिति । आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि मात्रा इति शङ्कराद्युक्ताप्रसिद्धयोजनाव्युदासाय मात्राशब्दार्थमाह—**शब्देति । साश्रया** इति । गुणविशिष्टद्रव्यस्य हि तन्मात्राकार्यत्वमिति भावः । **तन्मात्राकार्यत्वा**दिति । तन्मात्राणां मात्राशब्दवाच्यत्वे तावन्नास्ति विवादः । शब्दमात्रा स्पर्शमात्रा इत्यादिप्रयोगाश्च सन्ति । ततश्च तत्कार्यद्रव्यस्यापि तदेकद्रव्यत्वात्तच्छब्दगोचरत्वमुपपन्नमिति भावः । कर्मव्युत्पत्तेरपि भावव्युत्पत्तेः प्रसिद्धिप्रकर्षं विषयसंबन्धस्यैव च साक्षात्सुखादिहेतुत्वं मत्वा स्पर्शस्य प्रतिसंबन्ध्यन्तरं निर्दिशन् समासार्थमप्याह—**श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शा** इति । शीतोष्णशब्दयोरुपलक्षणत्वं समासार्थं चाह—**शीतोष्णमृदुपरुषादिरूपे**ति । एवं हेतुफलभावं विहाय शीतोष्णदास्सुख-दुःखदाश्चेति योजनायां पृथग्व्यपदेशवैयर्थ्यमिति भावः । संग्रामे शीतोष्णयोरप्रसक्तत्वात्किमर्थमिदमुच्यत इत्यत्राह—**शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थ** इति । शस्त्रपातादेरिति शेषः । शीतोष्णादिकं तु तेषुतेषु वर्णाश्रमधर्मेषु यथासंभवं ग्राह्यम् । धीरमिति वक्ष्यमाणम्, **धीरस्तत्रे**ति पूर्वोक्तं चाकृष्याह—**तान् धैर्येणे**ति । यद्वाऽत्रैव **कौन्तेयभारत**शब्दा-भ्यां क्षत्रियायामुत्पन्नस्य विशिष्टक्षत्रियसान्तानिकस्य ते धैर्यमेवोचितमिति सूचितम् । यथा तपश्चर्यायां यागादौ च वातातपक्षुत्पिपासापश्वालम्भादयो यावत्तत्कर्मसमाप्ति क्षन्तव्याः ; तथाऽत्रापि शस्त्रपातशत्रुवधादयः । तस्मादवर्जनीयेन्द्रि-यार्थस्पर्शनिमित्तदुःखानां शोकेन दुष्परिहरत्वान्निरर्थके शोके तितिक्षैव युक्तेति भावः । अत्र सुखांशस्य क्षमा नाम उपेक्षया अनुत्सेकः । तत्रापि हेतुरागमापायित्वमेव । अनित्यशब्दस्यापौनरुक्त्यायाह—**बन्धेति** । अनित्यशब्दोऽत्र प्रवाहनित्यतानिषेधकः । नित्या इति पदच्छेदेन नित्यानुबन्धितया तितिक्षितव्यत्वद्योतनं तु मन्दम् । आगमापायि-त्वात्, मुक्तौ तदभावाच्च । अतश्च प्रवाहतोऽपि नित्यत्वं नास्तीति भावः ॥ १४ ॥

भा ॥ तत्क्षमा किमर्थेत्यत्राह—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥

भा ॥ यं पुरुषं धैर्ययुक्तमवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमानममृतत्वसाधनतया स्ववर्णोचितं युद्धादि-कर्मानभिसंहितफलं कुर्वाणं तदन्तर्गताश्शस्त्रपातादिमृदुक्रूरस्पर्शा न व्यथयन्ति ; स एवामृतत्वं साधयति। न त्वादृशो दुःखासहिष्णुरित्यर्थः। आत्मनां नित्यत्वादेतावदत्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

ता ॥ तत्क्षमा किमर्थेति । किं दृष्टार्थत्वात् , उतादृष्टार्थत्वात् , उत स्वरसवाहित्वेनावर्जनीयत्वात् ? न प्रथमः, दुःखरूपतयोपलम्भात् । न द्वितीयः, गुरुवधकुलक्षयादिरूपाधर्मबहुलत्वात् । न तृतीयः, युद्धान्निवृत्त्यैव शस्त्रपाताद्यभावादिति भावः । तितिक्षार्हत्वद्योतनाय * धीरमिति पदम् । सुखदुःखवैषम्याज्ञत्वभ्रमं तयोस्समपरिमाणत्वादिभ्रमं च [निर]-व्युदस्यन् किमर्थेति शङ्कां च प्रतिवदति—अवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमानमिति । यथा ह्यारोग्यकाम औषधादिक्लेशं सुखसाधनत्वात्सुखवन्मत्वा प्रवर्तते ; यथा चार्थार्थी समुद्रतरणादिक्लेशम् ; तथा तापत्रयनिवृत्तिं निरतिशयानन्दं च लिप्सुः तदुपायनान्तरीयकदुःखं सुखवदेव मन्यतेति भावः । [तस्करादिष्वपि]नामसयुद्धेष्वपि संभावितस्य द्वन्द्वतितिक्षामात्रस्य मोक्षहेतुत्वव्युदासायोक्तम्—अमृतत्वसाधनतयेत्यादि । एते इत्यस्य तात्पर्यमवर्जनीयत्वं च दर्शयितुमुक्तम्—तदन्तर्गता इति । व्यथयन्ति—अप्राप्तवधिया परितापेन चालयन्तीत्यर्थः ; न तु पीडयन्तीति ; मृदुक्रूरस्पर्शा इति मृदुस्पर्शस्याप्युपादानात् । यत्तच्छब्दरूपपरोक्षनिर्देशेन पुरुषर्षभ इति विपरीतकाक्वा च फलितमाह—स एवेति । त्वादृशः अस्थानस्नेहाद्याकुलः । अनन्तरश्लोकार्थप्रसङ्गायात्मनाशप्रतीकारनैरपेक्ष्याय च निगमयति—आत्मनां नित्यत्वादिति । एतावदिति, तितिक्षामात्रं न तु शोकादि । अत्रेति ; आगमापायिनां तत्त्वज्ञानेन निवर्तिष्यमाणसन्तानानाममृतत्व-लक्षणपरमपुरुषार्थोपायानुष्ठानेऽवर्जनीयसन्निधीनां शस्त्रपातादिदुःखानामागताविन्यर्थः । कर्तव्यमिति अकरणे त्वपवर्ग-रूपफलाभावः, स्वधर्मपरित्यागेन प्रत्यवायः, धैर्याद्यभावनिमित्ताकीर्त्यादिप्रसङ्गश्च स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

भा ॥ यस्त्वात्मनां नित्यत्वं देहानां स्वाभाविकं नाशित्वं च शोकानिमित्तमुक्तं * गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिता इति ; तदुपपादयितुमारभते—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६

भा ॥ असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते । सतश्चात्मनो नासद्भावः । उभयोः—देहात्मनोरुपलभ्यमानयोर्यथोपलब्धि तत्त्वदर्शिभिरन्तो दृष्टः—निर्णयान्तत्वान्निरूपणस्य निर्णय इहान्तशब्देनोच्यते । देहस्याचिद्वस्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपम् ; आत्मनश्चेतनस्य सत्त्वमेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः । विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वम् । अविनाशस्वभावश्च सत्त्वम् । यथोक्तं भगवता पराशरेण—* तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित्क्वचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम् (वि. २. १२. ४३) * सद्भाव ए[वं]षो भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् (वि. २. १२. ४५) * अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तत्तु नाशि न संदेहो नाशिद्रव्योपपादितम् ॥ (वि. २ १४. २४) * यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसंभूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम् ॥ (वि. २. १३. १००) इति । अत्रापि—* अन्तवन्त इमे देहाः (२. १८) * अविनाशि तु तद्विद्धि (२. १७) इति ह्युच्यते । तदेव सत्त्वासत्त्वव्यपदेशहेतुरिति गम्यते । अत्र तु सत्कार्यवादस्या[संगत]प्रस्तुतत्वान्न तत्परोऽयं श्लोकः । देहात्मस्वभावाज्ञानमोहितस्य तन्मोहशान्तये ह्युभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपस्वभावविवेक एव वक्तव्यः । स एव * गतासूनगतासून् इति च प्रस्तुतः । स एव च * अविनाशि तु तद्विद्धि * अन्तवन्त इमे देहाः इत्यनन्तरमुपपाद्यते । अतो यथोक्त एवार्थः ॥ १६ ॥

ता ॥ **नासतः** इति श्लोकं व्यवहितप्रकृतस्थापनोपक्रमतयाऽवतारयति—**यत्त्विति** । **स्वाभाविकं**—परिणामिस्वभावस्यावश्यंभावि, ननु हेतुनिरपेक्षम्; शोकानिमित्तं—शोकनिमित्तविरोधि, शोकाभावनिमित्तमित्यर्थः । इतःपूर्वं स्वभावकथनमात्रत्वात्—**उपपादयितु**मित्युक्तम् । अस्यापि श्लोकस्योपपादनार्थप्रतिज्ञामात्ररूपत्वात् **आरभत** इत्युक्तम् । सदसद्भावाभावादिशब्दानां प्रकरणोचितमर्थविशेषं विवृण्वन् व्याख्याति—**असत** इति । असतस्सतश्चेति व्याख्येयं पदम् । तस्य प्रकरणादिविशेषितार्थप्रतिपादनम्—**देहस्यात्मन** इति । **अनयो**रिति निर्देशफलितमुक्तम्—**उपलभ्यमानयो**रिति । तत्त्वदर्शनस्य तुशब्दद्योतितामुपलम्भानतिवृत्तिमभिप्रेत्याह—**यथोपलब्धितत्त्वदर्शिभि**रिति । एतेन तत्—ब्रह्म, तद्भावस्तत्त्वमिति शङ्करोक्तमपहसितम् । सच्छब्दनिर्दिष्टस्य नित्यस्य विनाशायोगादन्तशब्दस्य निर्णयार्थत्वम् । तत्र शब्दवृत्तिप्रकारम् इह देहात्मविवेकप्रकरणे **तत्त्वदर्शिभि**रित्यादिसन्निधौ च तस्यैवौचित्यं चाह—**निर्णयान्तत्वा**दिति । ननु देहस्य सद्भावो न विद्यत इत्ययुक्तं प्रत्यक्षादिविरोधात्; आत्मनोऽसद्भावो न विद्यत इति चायुक्तम्, *असदेवेदमग्र आसीत् (छा.६.२.१) इत्यादिसकलनिषेधदशायां तस्याप्यसच्छब्दवाच्यत्वात् । अवस्थाविशेषापेक्षयाऽपि सत्त्वमसत्त्वं च देहात्मनोर्द्वयोरपि समानम् । अतो भाष्यान्तरवत्सत्कार्यवादादिविषयतयाऽयं श्लोको व्याख्येय इत्यत्राह—**देहस्येति** । **अचिद्वस्तुनः चेतनस्य** इति पदाभ्यां सत्त्वासत्त्वयोः स्वभावत्वे हेतुः, चिदचिद्विषयतया सदसच्छब्दयोः प्रयोगश्च सूचितः । नन्वेवमपि देहात्मनोस्सदसत्त्वचोद्यं न परिहृतमित्यत्राह—**विनाशे**ति । हिशब्देन प्रयोगप्रसिद्धिर्द्योतिता । तामेव दर्शयति—**यथोक्त**मिति । **दशश्लोक्याम्** । वस्त्ववस्त्वस्तिनास्तिसत्यासत्यशब्दानां शारीरकभाष्ये पुराणोपक्रमोपसंहारादिना तत्प्रकरणोपक्रमोपसंहारादिना मध्ये *मही घटत्वम् (वि.२.१५.४२) इत्यादिना च सविकारत्वेनैवावस्तुत्वोपपादनात् श्रुतिस्मृत्यन्तरप्रत्यक्षाद्यनुरोधाच्च निर्विकारसविकारतया नित्यानित्यचेतनाचेतनविषयत्वं स्थापितम् । व्यवहारार्हत्वानर्हत्वादिविषयौ सदसच्छब्दौ; तयोः परमार्थापरमार्थविषयसत्यासत्यशब्दाभ्यां कथमैकार्थ्यमिति शङ्कायां नाशानाशयोरेव परमार्थापरमार्थादिशब्दप्रयोगहेतुत्वे महर्षिवचनमुपादत्ते—**अनाशीति** । विनाशोपलक्षितपरिणामवृद्ध्यादिभिः पूर्वावस्थाप्रहाणेन संज्ञान्तरयोगादेव अवस्तुशब्दवाच्यत्वं, तदभावाच्च वस्तुशब्दवाच्यत्वमित्यस्मिन्नर्थे स्पष्टोक्तिं दर्शयति—**यत्त्विति** । अत्रोत्तरश्लोकद्वयैकार्थ्याच्चायमेवार्थ इत्याह—**अत्रापीति** । एतेन क्वचिच्चेतनविषयासच्छब्दोऽपि देवादिनामरूपप्रहाणाद्यवस्थाविशेषापेक्षयेत्युक्तं भवति । स्वरूपतस्तु निर्विकारत्वात्सच्छब्दवाच्यत्वमेव । श्लोकयोः व्युत्क्रमेणोपादानम् **नासतः** इति क्रमापेक्षया । ततः किमित्यत्राह—**तदेवे**ति । प्रतिज्ञातस्यार्थस्य हेतुर्ह्यनन्तरं वाच्यः । तद्धेतुत्वं चात्र स्वरसतोऽवगम्यमानं परित्यज्यार्थान्तरपरत्वं व्याख्यातुं न युक्तमिति भावः । कुदृष्टिकल्पितव्याख्यां दूषयति—**अत्रेति** । नह्यत्र वैशेषिकादिनिरासः, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनं सांख्यसिद्धान्तोपन्यासादिर्वा प्रक्रियते । न च सत्कार्यवादेन देहात्मविवेकोत्पादनं शोकशान्तिर्वा सिध्येत् । सर्वस्य नित्यत्वाच्चेतनानामपि नित्यत्ववर्णनमसिद्धस्यात्यन्तासिद्धेन साधनमिति भावः । उक्तार्थपरत्वे महाप्रकरणसङ्गतिमाह—**देहेति** । यदज्ञानान्मोहः, तस्यैव हि ज्ञापनं तन्निवृत्तये स्यादिति भावः । अत्र *तन्मोहशान्तये इति द्वितीयाध्यायार्थसंग्रहश्लोकस्सूचितः । सत्कार्यवादे पूर्वोत्तरविरोधमभिप्रयन् स्वोक्तस्यावान्तरप्रकरणसङ्गतिमप्याह—**स एवेति** वाक्यद्वयेन । **अनन्तर**मिति । नहि मात्रयाऽप्यन्यव्यवधानमस्तीति भावः । **प्रस्तुत उपपाद्यत** इति शब्दाभ्यामपौनरुक्त्यं दर्शितम् । उपसंहरति—**अत** इति । **यथोक्त एवे**त्यवधारणेनान्येषामपि व्याख्यातॄणामसत्प्रतिभासा निवर्त्यन्ते । यत्तूक्तं **यज्ञस्वामिना**—*असच्छब्देनाशुभं रजस्तमस्तत्कार्यं दुःखादिकं गृह्यते । सच्छब्देन तु सत्त्वतत्कार्यसुखादि-

क्रम् । भावाभावशब्दाभ्यां चाभ्युदयानभ्युदयपर्यायौ भूत्यभूती । उभयोरपि दृष्टोऽन्त इति च राशिद्वयस्य नश्वरत्वमुच्यते । ततश्च पूर्वोक्तद्वन्द्वतितिक्षाहेतुभूतदुःखात्मकत्वनश्वरत्वयोरेव प्रपञ्चनं कृतं भवति—इति । तदयुक्तं, रजस्तमःप्रभृतीनामसदादिशब्दैरुपादाने प्रकरणाद्ययोगात् । एतदभिप्रायेण च **स एव प्रस्तुत** इत्युक्तम् । ननु * मात्रास्पर्शास्तु इति श्लोके मात्राशब्देन सत्त्वादिगुणा उच्यन्ते । तथा च कपिलासुरी[ये]यके * गुणाः गुणमात्राः, गुणलक्षणं गुणा अवयवं, सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः । (भा. शा. ३२६) इत्युच्यन्ते । सत्त्वा[दी]दिगुणानां गुणाश्च तेषां मात्रा अपदेश्यन्ते । तत्र तत्त्वदर्शनताभयनाशस्वभावताप्रसन्नेन्द्रियतासुखस्वप्नबोधनतेति सत्त्वमात्रा इत्यादौ । उपकरणेषु च मात्राशब्दः प्रयुज्यते * लघुमात्रः परिव्रजेत् इत्यादिषु । मात्राशब्देन शब्दादिविषयग्रहणे तु शीतोष्णशब्दपौनरुक्त्यं च स्यात् इति । तदप्यसत्—मात्राशब्दस्य सत्त्वादिषु मुख्यप्रयोगाभावात्, अन्यत्रापि प्रसिद्ध्यभावात्, अत्राप्रसिद्धार्थस्वीकारहेत्वभावाच्च । शीतोष्णशब्दपौनरुक्त्यं तु सामान्यविशेषपरत्वात्, प्रदर्शनार्थत्वाच्च परिहृतम् । अस्तु तर्हि प्रस्तुतयोस्सुखदुःखयोरेव सदसच्छब्दाभ्यां ग्रहणम् । मैवम् ; तयोरेवाभ्युदयानभ्युदयरूपत्वविवक्षायां तद्धेतुतया व्यतिरेकनिर्देशायोगात् । सुखदुःखयोर्दुःखसुखकारणत्वनि[षेध]र्देशश्च लोकवेदविरुद्धः । सुखा[वेशाद]दिनैश्वर्यनिवृत्त्यादिकथनं च प्रस्तुतानुपयुक्तम् । एवं योजनान्तरेष्वपि दूषणमूह्यम् । अतो महाप्रकरणपूर्वापरादिसङ्गतेर्यथोक्त एवार्थः ॥ १६ ॥

भा ॥ आत्मनस्त्वविनाशित्वं कथमवगम्यत इत्यत्राह—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥ १७

तदात्मतत्त्वमविनाशीति विद्धि, येनात्मतत्त्वेन चेतनेन तद्व्यतिरिक्तमिदमचेतनतत्त्वं सर्वं ततं—व्याप्तम् । व्यापकत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वादात्मनो विनाशानर्हस्य तद्व्यतिरिक्तो न कश्चित्पदार्थो विनाशं कर्तुमर्हति, तद्व्याप्यतया तस्मात् स्थूलत्वात् । नाशकं हि शस्त्रजलाग्निवाय्वादिकं नाश्यं व्याप्य शिथिलीकरोति मुद्गरादयोऽपि हि वेगवत्संयोगेन वायुमुत्पाद्य तद्द्वारेण नाशयन्ति । अत आत्मतत्त्वमविनाशि ॥ १७ ॥

ता ॥ अथ प्राप्यविशेषणतया तदनुप्रवेशात्पुरुषार्थभूतस्य सहसैव शोकनिवृत्तिहेतोरात्मनित्यत्वस्य *नासतः इति श्लोके चरमप्रतिज्ञातस्यापि बुद्धिस्थक्रमेण प्रथममुपपादनं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—**आत्मनस्त्विति** । तुशब्देन जननमरणादेस्सर्वलोकसाक्षिकत्वात् * एतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति (बृ. ४. ४. १२) इति देहसमानयोगक्षेमत्वश्रवणाच्च कथमात्मनो देहाद्विशेष इत्यभिप्रेतम् । एवमपि विशेषोऽस्तीति श्लोकस्थतुशब्दार्थः । तच्छब्दार्थं नपुंसकतात्पर्यं प्रतिज्ञांशं तत्राप्याश्रयसाध्यधर्मयोर्भेदं च व्यनक्ति—**तदात्मतत्त्व**मिति । न विनष्टुं शीलमस्येत्यविनाशि । हेत्वंशप्रतिपादकद्वितीयपादं व्याकुर्वन् सर्वशब्दस्य वाक्यान्वयौचित्यप्राप्तं सङ्कोचम् इदंत्वनिर्देशस्वारस्यसूचितं बाह्यानां पराक्त्वं तद्विपर्ययेणात्मनः फलितं चेतनत्वं तत एवाचेतने चेतनस्यात्मत्वेन व्याप्तिं च गमयति—**येनेति** । चेतनसमुदायेनाचेतनसमुदायस्तिलतैलदारुवह्न्यादिवद्यथांशं व्याप्त इत्यर्थः । यद्वा सर्वाचेतनानुप्रवेशयोग्यत्वमिह विवक्षितमित्युभयथाऽपि नात्माणुत्वविरोधः । अत्रायं प्रयोगः—आत्मा शस्त्राद्यधीनविनाशो न भवति, तद्व्यापकत्वेन ततस्सूक्ष्मत्वात्, यथाऽऽकाशः । व्यतिरेकेण वा—यो यदधीनविनाशः, स ततस्सूक्ष्मो न भवति, यथा वायुविनाश्यो दीपः—इति । इमं प्रयोगं व्यञ्जयन् प्रयोगान्तरपरतयोत्तरार्धं व्याचष्टे—**व्यापकत्वेनेति । विनाशानर्हस्ये**त्यव्ययशब्दार्थः । तस्य हेतुः **निरति-**

शयसूक्ष्मत्वादिति । इदं च निरतिशयसूक्ष्मत्वमचेतनापेक्षया । **कश्चित्** इत्यस्येश्वरोऽपीति पर[स्य]व्याख्या स्वदर्शनविरुद्धेत्यभिप्रायेणाह—**तद्व्यतिरिक्तः कश्चित्पदार्थ** इति । धर्मिनिर्देशोऽयम् । आत्मनो विनाशं कर्तुं नार्हतीति साध्यार्थः । तत्र हेतुमाह—**तद्व्याप्यतया तस्मात्स्थूलत्वादि**ति । तस्मात्स्थूलत्वादित्येव हेतुः । तस्यासिद्धिपरिहारायोक्तं—**तद्व्याप्यतये**ति । व्याप्तिपूर्वं दृष्टान्तमाह—**नाशक**मिति । घटादिनाशकमुद्गरादावनैकान्त्यमाशङ्क्य परिहरति—**मुद्गरे**ति । अयमभिप्रायः—न तावन्मुद्गरादेस्संयोगमात्रं घटादिनाशकम्, मुद्गरोपरिस्थापितघटस्य नाशप्रसङ्गात् । नापि वेगमात्रम्, असंयोगेऽपि ध्वंसप्रसङ्गात् । नापि तदुभयमात्रम्, वेगवत्तृणसंयोगेऽपि प्रसङ्गात् । न च वेगवद्द्रव्यविशेषसंयोगो नाशकः, तस्यैव पृष्ठभागसंयोगे नाशादर्शनात् । अतो वेगवत्काठिन्यादिविशिष्टद्रव्यविशेषभागविशेषसंयोगविशेष एव नाशक इत्यविवादम् । तथा च वायुविशेषोत्पत्तिरपि प्रायशः प्रत्यक्षसिद्धत्वादविवादा । वायोश्च तत्तद्द्रव्यानुप्रवेशेन नाशकत्वं कठिनतरशब्दाभिघातसंक्षोभ्यमाणपदार्थेष्वभ्युपगतम् । एवं सति क्लृप्तकारणभावस्यात्रापि विद्यमानस्य वायुविशेषस्य नाशहेतुत्वमवश्याभ्युपगमनीयम् । स च वायुः घटाद्यपेक्षया सूक्ष्मः । यत्र तु वेगाभावेऽप्याक्रमणादिमात्रेण नाशकत्वम्, तत्र मुद्गरावयवनुन्ना घटादिद्रव्यावयवविशेषा भागान्तरं स्वस्मात्स्थूलतरमनुप्रविश्य भिन्दन्ति, आक्रमणमूलान्तरवायुनिस्सरणवशाद्वा वायुपूरितभस्त्रिकाक्रमणादिष्विवेति । **अत** इति । उक्तहेतुद्वयेन शस्त्रादेरनाशकत्वात् आत्म[भ्यो]नोऽपि सूक्ष्मतरस्य तन्नाशकस्यान्यस्यादर्शनादीश्वरस्यापि तन्नाशसङ्कल्पाभावादिति भावः ॥ १७ ॥

भा ॥ देहानां तु विनाशित्वमेव स्वभाव इत्याह—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताश्शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८

भा॥ * दिह उपचये इत्युपचयरूपा इमे देहा अन्तवन्तः—विनाशस्वभावाः । उपचयात्मका हि घटादयोऽन्तवन्तो दृष्टाः । नित्यस्य शरीरिणः कर्मफलभोगार्थतया भूतसंघातरूपा देहाः * पुण्यः पुण्येन इत्यादिशास्त्रैरुक्ताः कर्मावसानविनाशिनः । आत्मा त्वविनाशी ; कुतः ? अप्रमेयत्वात् । न ह्यात्मा प्रमेयतयोपलभ्यते, अपि तु प्रमातृतया [च] । तथा च वक्ष्यते—* एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः (गी. १३ १) इति । न चानेकोपचयात्मक आत्मोपलभ्यते, सर्वत्र देहे अहमिदं जानामि इति देहस्य चान्यस्य च प्रमातृतयैकरूपेणोपलब्धेः । न च देहादेरिव प्रदेशभेदे प्रमातुराकारभेद उपलभ्यते । अत एकरूपत्वेन अनुपचयात्मकत्वात् प्रमातृत्वाद्व्यापकत्वाच्च आत्मा नित्यः । देहस्तु उपचयात्मकत्वात् शरीरिणः कर्मफलभोगार्थत्वात् अनेकरूपत्वात् व्याप्यत्वाच्च विनाशी । तस्माद्देहस्य विनाशस्वभावत्वादात्मनो नित्यस्वभावत्वाच्च उभावपि न शोकस्थानमिति शस्त्रपातादिपरुषस्पर्शानवर्जनीयान् स्वगतानन्यगतांश्च धैर्येण सोढ्वा अमृतत्वप्राप्तये अनभिसंहितफलं युद्धाख्यं कर्मारभस्व ॥ १८ ॥

ता ॥ नासतः इति प्रतिज्ञांशस्योपपादकतयोत्तरश्लोकमवतारयति—**देहाना**मिति । अवधारणेन स्वभावशब्देन च असद्व्यपदेशैकान्त्यं सूचितम् । **अन्तवन्तः** इति साध्यस्य हेत्वाकाङ्क्षां शमयन् धर्मिप्रतिपादकमेव देहशब्दं निर्वक्ति—**दिह उपचय** इति । उपचयरूपास्सावयवा इत्यर्थः । देहशब्दो रूढ्या धर्मिप्रतिपादकः ; योगेन हेतुप्रतिपादनपर इति भावः । साध्यनिर्देशे प्रकृतिप्रत्यययोरर्थमाह—**विनाशस्वभावा** इति । नात्र निरूपणापेक्षया देशाद्यपेक्षया वा निर्णयपरिमाणादिरन्तो विवक्षितः । मतुप् च नित्ययोगादिविषय इत्यर्थः । व्याप्तिदृष्टान्तावाह—**उपचयेति** । श्रुतितदर्थापत्तिभ्या-

मपि शरीरस्य विनाशस्वभावतामुपपादयतीत्याह—**नित्यस्येति । नित्यस्य शरीरिणः** इति पदद्वयसूचिते श्रुतितदर्थापत्ती । कथं कैरुक्ता इत्याकाङ्क्षां शमयति—**कर्मे**त्यादिना । शरीरिण इतीनिप्रत्ययेन षष्ठ्या च प्रतीतस्य संबन्धस्य कर्माख्यो हेतुः प्रकृतोपयोगाद्दर्शितः । ईश्वरादिशरीराणामकर्माधीनत्वात्तद्व्यवच्छेदार्थम् **इमे** इति निर्देशसूचितमुक्तम्—**भूतसङ्घातरूपा** इति । अनेकभूतसङ्घातात्मकत्वमपि अनित्यत्वे हेतुः । **कर्मावसानविनाशिन** इति शरीरशब्दनिर्वचनफलितम् । विशरणाद्धि शरीरम् । कैश्चिच्छास्त्रैस्तावद्देहानामुत्पत्तिविनाशौ द्वावप्यभिधीयेते । यैश्च कर्माधीनोत्पत्तिमात्रमुक्तम्, तैरप्यर्थात्कर्मावसाने विनाशोऽप्युक्त एव स्यादिति भावः । एवं च **इमे देहाश्शरीरिणः** इति पदत्रयेण सूचितं भूतसङ्घातरूपत्वसावयवत्वकर्मफलभोगार्थत्वरूपं शरीरानित्यत्वे हेतुत्रयमुक्तम् । **अनाशिनोऽप्रमेयस्येति** पदद्वयमात्मनित्यत्वाख्यसाध्यतद्धेतुपरतया व्याख्याति—**आत्मा त्विति** । नित्यत्वस्य नाशानर्हत्वेन स्थिरीकरणात् **नित्यस्य अनाशिनः** इत्यनयोरपुनरुक्तिः; स्थूलसूक्ष्मनाशविरहाभिप्रायाद्वा । असिद्धो हेतुः, आत्मनोऽप्यस्मत्सिद्धान्ते प्रमाविषयत्वादित्यत्राह—**न ह्यात्मेति** । प्रमेयत्वपर्युदासः प्रमेयैकस्वभावशरीरादिव्यावर्तनमुखेन प्रमातृत्वपर्यवसितः, नञोऽत्र तदन्यवाचित्वात् । एवमेव हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेको वक्ष्यत इत्याह—**तथा चेति** । एतेन ज्ञानाविषयत्व[मात्रं]मत्र व्याकुर्वन्निरस्तः । प्रमेयत्वं चात्र भोग्यत्वपर्यवसितम् । तद्व्यतिरेकश्च पूर्वोक्तकर्मफलभोगार्थत्वरूपहेतुव्यतिरेक[रूपो]रूपेण भोक्तृत्वपर्यवसितः । ततश्चायं पूर्वोक्तहेत्वन्तरद्वयव्यतिरेकस्यापि प्रदर्शनार्थ इति मत्वा तयोरपि व्यतिरेकमाह—**न चेत्यादिना** । सावयवत्वे योग्यानुपलब्धिमाह—**सर्वत्रेति** । सर्वशब्दोऽत्र देहांशकार्त्स्न्यपरः । तेनाणोरप्यात्मनः पादे मे वेदना, शिरसि मे सुखमित्यादिसुखदुःखनिमित्ततत्तदवयवावच्छिन्नव्यवहारदशायामपि निरवयवत्वोपलब्धिरुक्ता । यद्वा देवादिरूपेण विचित्रप्रकारेष्वनन्तेषु देहेषु क्वचिदपि देहे देहिनस्सावयवत्वं नोपलब्धमित्यर्थः । अहमित्येकवचनमेकस्मिन् देहेऽभिमन्तुरात्मन एकत्वं सूचयति । यद्यात्मा सावयवस्स्यात्, [अवयवोऽहमिति] तदा वयमिति कदाचिदुपलभ्येत, प्रत्येकं तदवयवानामपि चैतन्यस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् । सावयवत्वे ह्यवयवसङ्घातरूपोऽवयविरूपो वा स्यात्, उभयथाऽप्यवयवगतविशेषगुणमन्तरेण न तत्र विशेषगुणसिद्धिः । किण्वादिष्वपि हि प्रत्येकमसिद्धाऽपि मदशक्तिः पाकविशेषाद्रसविशेषादिवत्प्रत्येकं जायते । शक्तेश्चापर्यनुयोज्यत्वेऽपि विशेषगुणेष्वयं नियमो दुस्त्यजः । ज्ञानस्य द्रव्यत्वपक्षेऽप्येवमेव, निष्प्रभसमुदाये सप्रभत्वायोगवत् । एवं च सति समाजवदेकस्मिन् देहिनि मिथः कलहासूयेर्ष्यानिग्रहानुग्रहादयोऽप्युपलभ्येरन् । समुदायावयविनोश्चातिपीडायामवयवव्यतिरिक्तयोरभावादवयवानामेवानुभवितृत्वं स्यात् । तथा सति पाण्याद्यवच्छिन्नात्मावयवानुभूतं तदन्योऽवयवो न प्रतिसन्दधीतेति दक्षिणहस्तेन मयैव स्पृष्टं वामहस्तेन पुनः स्पृशामि इत्यादिप्रतिसन्धानं न स्यात् । न चात्मावयवानामाशुतरसञ्चारात्तदुपपत्तिः, आत्मनश्चूर्णपुञ्जकल्पत्वप्रसङ्गेन सङ्घातविशेषस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । न च वस्त्रादिषु मृगमदवासनेवान्यवासनासंक्रमः, मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेनापि स्मरणप्रसङ्गात् । न च भेदाभेदात्सर्वोपपत्तिः, तस्यैव व्याघातादिदुःस्थत्वस्य शारीरकभाष्यादिषु प्रपञ्चितत्वात् । तदेवम् अहमित्येकत्वेनोपलम्भो निरवयवत्वमन्तरेण नोपपद्यते । एतेनार्था द्देहेन्द्रियप्राणानामप्यात्मत्वं निरस्तं वेदितव्यम् । तथाहि—न हि पाण्याद्यारब्धोऽवयव्यस्ति, सत्कार्यवादस्थापनात् । न च पाण्यादय एवात्मानः, प्रत्येकमहंत्वाद्यभावात्, अविवादनियमासंभवाच्च । न चात्र परस्परोपकार्योपकारकभावाभिमानस्सुवचः । अत एव च न तत्समुदायः । एवमिन्द्रियग्रामे प्राणाख्यसङ्घातेऽपि—इति । **देहस्य चान्यस्य चेति** । गृहक्षेत्रादितुल्यो ममेदम् इति देहस्येदंग्रहः । स्थूलोऽहम् इत्यादिकं तु प्रबुद्धस्यापृथक्सिद्धेः,

अप्रबुद्धस्य तु भ्रान्त्येति न कश्चिद्दोष इति भावः । **प्रमातृतयेति** । विमर्शदशायां प्रमेयस्याप्यात्मनः प्रमातृत्वेनैव हि सर्वदा विषयग्रहणवेलायां स्फुरणम् । अज्ञासिषम् इत्येवमादिरूपेण अन्यदाऽपि प्रमातृत्वं परामृष्टम् । आत्मग्रहणेऽपि मां जानामि इति प्रमातृत्वमपि सुस्थितमेवेति भावः । **एकरूपेणेति** । सावयवत्वे कस्यचिदवयवस्य कदाचित्प्रमातृत्वेऽन्येषां चाप्रमातृत्वेन स्फुरणं स्यात् । न ह्यनेकेषां चेतनानामवयवानां प्रमाप्रसरयौगपद्यनियमोऽस्तीति भावः । अथ पूर्वोक्तमेव मुखभेदेन साधयन् विजातीयसङ्घातात्मकत्वे योग्यानुपलब्धिं चाह—**नचेति** । पाञ्चभौतिकेषु देहादिषु तत्तद्भूतांशभूतत्वगसृङ्मांसादौ तत्तद्भूतप्रयुक्ताकारभेद उपलभ्यते; नैवं प्रमातरि । तथा च श्रूयते—* कृत्स्नः प्रज्ञानघन (बृ. ६. ५. १३) एव इत्यादि । यद्वा **आकारभेद** इति पाणिपादादिसन्निवेशभेदो विवक्षितः । तदेवमात्मनो नित्यत्वे देहस्य विनाशित्वे च प्रत्येकं हेतुचतुष्टयं श्लोकद्वयसिद्धं सुखग्रहणाय सङ्कलय्य दर्शयति—**अत इति** । **एकरूपत्वेन**—अभूतसङ्घातात्मकत्वादित्यर्थः । **अनुपचयात्मकत्वात्**—निरवयवत्वादित्यर्थः । नन्विदमखिलमपि हेतुजातमनुपपन्नम्; तथा हि—तत्रासङ्घातरूपत्वस्य निरवयवत्वस्य च रूपरसादिभिर्महदादिभिश्चानैकान्त्यम्; प्रमातृत्वं च यदि कर्मफलभोक्तृत्वं विवक्षितम्, तदानीम् असाधारणानैकान्त्यम्, सकलसपक्षविपक्षव्यावृत्तेः । तत्र चेश्वरादेरपि पक्षीकारे भागासिद्धिश्च । यदि प्रमाश्रयत्वमात्रं विवक्षितम्, तदा सर्वप्रमातृपक्षीकरणे पूर्ववदसाधारण्यम् । जीवमात्रपक्षीकारे त्वीश्वरनित्यत्वस्यापि दृढाभ्युपगमाभावात्तस्मिन् दृष्टान्ते संदिग्धसाध्यवैकल्यादिदोषः । व्यापकत्वं च यदि सर्वव्यापकत्वम्, तदा स्वरूपासिद्धिः, प्रत्येकं क्षेत्रज्ञानामणूनां तदभावात्, ईश्वरापेक्षया व्याप्यत्वाच्च । यदि कतिपयव्यापकत्वम्, तदा शस्त्राकाशादिभिरेवानैकान्त्यम् । शरीरानित्यत्वसाधकं सावयवत्वमपीश्वरदिव्यविग्रहाभरणायुधादिविशेषैः; एवं कर्मफलभोगार्थत्वं च यदि तद्धेतुत्वम्, तदेश्वरजीवस्वरूपादिभिः पूर्ववदनैकान्त्यम् । यदि तदर्थमुत्पन्नत्वम्, तदा व्यर्थविशेषणत्वम्, उत्पन्नत्वमात्रेण व्याप्तिसिद्धेः । सङ्घातरूपत्वमपि सावयवत्ववदनैकान्तिकम् । व्याप्यत्वं च यदि सर्वापेक्षया तदा त्वसिद्धिदोषः । न हि शरीरादिकं पर्वतादिभिर्व्याप्यते । अप्रसिद्धत्वं च हेतोः, कुत्रचिदपि तस्याभावात् । यदि कतिपयापेक्षया, तदेश्वरव्याप्यैर्जीवदिव्यमङ्गलविग्रहादिभिरनैकान्त्यम् । यदि जीवव्याप्यत्वमिति विशेष्येत, तदा नित्यसूरिविग्रहविशेषादिभिः प्रकृत्यादिभिश्च प्राग्वद्व्यभिचारः । एतेन क्षेत्रज्ञव्याप्यत्वमित्यपि निरस्तम् । यदि पुनरव्यापकत्वं विवक्षितम्, तदाऽणिमाद्यैश्वर्यवद्योगिप्रभृतिशरीरेषु स्वरूपासिद्धिः, तच्छरीराणां शिलाद्युन्मज्जननिमज्जनादेरपि योग्यत्वात्—इति । अत्रोच्यते—असङ्घातत्वनिरवयवत्वयोस्तावत् अर्जुनबुद्ध्या घातकतया प्रस्तुतशस्त्राग्न्याद्यधीनविनाशनिवृत्तेस्साध्यत्वान्न महदादिभिरनैकान्त्यम् । द्रव्यत्वेन विशेषणान्नाग्न्यादिनाश्यरूपादिभिरनैकान्त्यम् । एवं प्रत्यक्षादिसिद्धनाशकनिषेधे महदादिवत्केवलमीश्वरसङ्कल्पादिना नाशश्शङ्क्येत, तदपि श्रुत्यैव प्रतिषिध्येतेति भावः । प्रमातृत्वस्य भोक्तृत्वपर्यवसाने कर्मफलभोगार्थत्वरूपप्रमेयत्वनिषेधमुखेनानुत्पत्तिपर्यवसितत्वादनुत्पन्नत्वस्य च नित्यत्वेन व्याप्तिसिद्धेः आत्मस्वरूपानुत्पत्तेश्च शास्त्रसिद्धत्वान्न कश्चिद्दोषः । प्रमाश्रयत्वमात्रस्य हेतुत्वे त्वीश्वरो दृष्टान्तः । तत्र साध्यसन्देहो **न त्वेवाहम्** इत्यस्य व्याख्यानदशायां निराकृतः । व्यापकत्वस्य प्रयोगस्तु पूर्वमसद्व्याख्यातप्रकारेण शस्त्रादिविषयतया पठितव्य इति न तत्रापि दोषः । शरीरानित्यत्वसाधनेषु च सावयवत्वभूतसङ्घातत्वयोः प्राकृतत्वे सतीति विशेषणान्न व्यभिचारः । एतदर्थं हि **इमे देहाः** इत्युक्तम् । कर्मफलभोगार्थत्वमपि तदर्थमुत्पन्नत्वमेव; न च व्यर्थं विशेषणम्, मुक्तात्मज्ञानविकासस्य व्यवच्छेद्यत्वात् । न हि सोऽनुत्पन्नः, प्रागभावात् । निवृत्ते प्रतिबन्धके करणनिरपेक्षस्वरूपाधीनोत्पत्तित्वमात्रेण हि स्वाभाविक[मु]उच्यते;

न त्वनुत्पन्नत्वेन । * दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा । प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥ (वि. ध. १०४) इत्यादिकं त्ववबोधादिस्वरूपस्यानुत्पन्नतामाह, न तु तद्विकासस्य । अथवाऽवस्थारूपत्वेन तस्योत्पन्नत्वं मा भून्नाम ; [पृथक्चिन्त्यतात्] । तदवस्थावस्थितस्य व्यवच्छेदाय विशेषणं स्यात् । अस्तु वा विशेषणनैरपेक्ष्यम् ; तथाऽप्युत्पन्नत्वमात्रेणानित्यत्वं तावत्सिद्धम्, अज्ञातोत्पत्तिषु केषुचिच्छरीरेषु हेत्वसिद्धिशङ्कापरिहारः कर्ममूलत्वप्रदर्शनेन क्रियते । कर्मावसानविनाशित्वस्य वा साध्यत्वात्तदौचित्याय चेदं विशेषणं सार्थम् । व्याप्यत्वं च शस्त्राद्यपेक्षया विवक्षितम् । साध्यं च तदधीनविनाशित्वमिति न कश्चिद्दोषः । ननु यो यद्व्याप्यः स तदधीनविनाश इति न व्याप्तिः, ईश्वरव्याप्यैः प्रकृतिपुरुषकालादिभिरनैकान्त्यादिति चेन्न ; योग्यत्वस्य साध्यत्वात्तत्रापि तत्सद्भावात् । ईश्वरनित्येच्छापरिग्रहादेव हि तन्नित्यत्वम्, अन्यथा यदीश्वरो जीवादिस्वरूपमपि संजिहीर्षेत्, कस्तस्य शासिता ? तर्हि जीवाकाशादिव्याप्यैस्तदधीननाशरहितैः शरीरादिभिर्व्यभिचार इति चेन्न, तेषामपि तन्नाश्यत्वयोग्यत्वात् । तन्नाशकैरीश्वरस्तु न तत्र जीवादीन्युपकरणीकरोतीति विशेषः । ततश्चैवं प्रयोगः—शरीरादि शस्त्राद्यधीनविनाशयोग्यम्, तद्व्याप्यत्वात् । यत् यद्व्याप्यं तत्तदधीनविनाशयोग्यम्—इति । यद्वा तिष्ठतु सामान्यव्याप्तिः, शस्त्रादिनाश्यत्वमेव साध्यम्, शस्त्रादिव्याप्यत्वादित्येव च हेतुः ; यच्छस्त्रादिव्याप्यं तच्छस्त्रादिनाश्यम्, यथा कदलीकाण्डा[दीति]दि । न चाकाशादि शस्त्रादिव्याप्यम्, सूक्ष्मत्वे सत्यनुप्रवेशस्य विवक्षितत्वात्, सूक्ष्मत्वस्य चात्र यत्र यत्प्रतिहन्यते, तत्राप्रतिहतत्वं ततस्सूक्ष्मत्वमिति निष्कर्षात् । योगिप्रभृतिशरीराणां तु शस्त्रादिव्याप्यत्वमेव परिणामविशेषादेर्निवृत्तम् । अतस्तदधीननाशाभावः । शस्त्राद्यपेक्षया व्यापकत्वमेव तेषामिति तैर्न व्यभिचारः । ततोऽपि सूक्ष्मतरैरीश्वरसङ्कल्पस्वसङ्कल्पादिभिस्तु तन्नाशः । एतेन शस्त्रास्त्रादिप्रतिबन्धकौषधाद्यनुगृहीतशरीरवृत्तान्तोऽपि व्याख्यातः ; औषधादिभिस्तत्र प्रवेशप्रतिबन्धात् । तस्मात्सिद्धमष्टावपि हेतवोऽष्टदिग्विजयिनः--इति । ननु—किमर्थमिह लोकसिद्धं शरीरानित्यत्वं प्रसाध्यते । केषुचिच्छरीरेषु प्रत्यक्षत एव नाशो दृष्टः । अविनष्टेषु भीष्मादिशरीरेष्वपि तत्तुल्यतया नाशित्वं निश्चितमेव । अन्यथा शत्रून् प्रति शस्त्रादिकमपि न प्रहीयेत । स्वयमपि शत्रुशस्त्रादिकं न निवारयेत् । अतः शरीरानित्यत्वस्य संप्रतिपन्नत्वात्संदिग्धे च न्यायापेक्षणान्निरर्थकमिह सावयवत्वाद्यनुमानचतुष्टयम्—इति । अत्रोच्यते—प्रथमं तावदात्मनित्यत्वानुमानानां यच्छस्त्राद्यधीनविनाशम्, तत्सावयवं यथा शरीरमिति व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनमेकं प्रयोजनम् । तत एव देहात्मनोर्विरुद्धधर्मप्रपञ्चनेन भेदस्थापनं द्वितीयम् । शस्त्रादिनिवारणरसायनसेवादिभिर्नित्यत्वमपि किं संभवेदिति संदेहापाकरणं तृतीयम् । एवं देहानां नाशतद्धेत्वोरवश्यंभावित्वप्रतिपादनेन स्वदेहवैराग्यजननं चतुर्थम् । परदेहेषु च स्वस्यैकस्यैव नाशहेतुत्वभ्रमनिरसनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वतन्त्रकर्तृत्वाभिमानक्षालनं पञ्चमम् । नाशहेतौ सत्यवश्यं नश्यतीति प्रतिपादनात्फलाभिसन्धिरहितकर्मानुष्ठानादिनाऽत्यन्तनाशस्यापि संभावनाद्योतनं षष्ठम् । नश्वरस्वभावत्वादशोचनीयत्वं सप्तमम् । शीघ्रं मोक्षसाधने प्रवर्तितव्यमित्यष्टमम् । एवं यथोचितमन्यदपि भाव्यम्—इति । **तस्माद्युध्यस्व भारत** इत्यत्र तस्मादित्यस्य व्याख्यानं—**देहस्ये**त्यादि, **न शोकस्थान**मि[ती]त्यन्तम् । **मात्रास्पर्शास्तु** इत्यादिश्लोकद्वयप्रतिपादितेन द्वन्द्वतितिक्षारूपपरिकरेणामृतत्वरूपफलेन च पूरयन्नाह—**शस्त्रेति** । अत्र परगतान् प्रति शोचतः स्वगताभिधानं मर्मोद्घाटनेन मानजननार्थम् । शास्त्रीयत्वादेव हि स्वगतमपि दुःखं सह्यते, तथा यज्ञपशुशत्रुप्रभृतिगतमपि सोढव्यमिति प्रदर्शनार्थं च । युद्धस्यानीप्सितराज्यादिक्षुद्रभोगान्तरप्रधानकत्वव्युदासाय प्रकरणारम्भोक्तमेव फलमुचितमिति **अमृतत्वप्राप्तये** इत्युक्तम् । धात्वर्थस्य

पराभिमतं करणतयाऽन्वयमपाकुर्वन् **युध्यस्वे**त्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थौ विविच्याह—**युद्धाख्यं कर्मारभस्वेति**। अयमर्थः **सेश्वरमीमांसायां** प्रपञ्चितोऽस्माभिः ॥ १८ ॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९

भा ॥ एनम्—उक्तस्वभावमात्मानं प्रति, हन्तारं हननहेतुं कमपि यो मन्यते ; यश्चैनं केनापि हेतुना हतं मन्यते ; तावुभौ न विजानीतः, उक्तैर्हेतुभिरस्य नित्यत्वादे[वायं हननहेतुर्नैनं]नमयं हननहेतुर्न हन्ति, अत एव चायमात्मा न हन्यते। हन्तिधातुरप्यात्मकर्मकः शरीरवियोगकरणवाची । *न हिंस्यात् सर्वा भूतानि, *ब्राह्मणो न हन्तव्यः इत्यादीन्यपि शास्त्राणि अविहितशरीरवियोगकरणविषयाणि ॥ १९ ॥

ता॥ अथ **अविनाशि तु** इति श्लोकेनोक्तं **नैनं छिन्दन्ति** इति प्रपञ्चयिष्यमाणं शस्त्रादीनामात्मनश्च हन्तृत्व-हन्तव्यत्वायोग्यत्वं तद्विपर्ययवेदिनिन्दया द्रढयति—**य एन**मिति । सामानाधिकरण्यभ्रमनिरासायोक्तं—**प्रतीति** । हन्तारम् इत्यस्य तृन्नन्तत्वात् एनमिति द्वितीया *न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् (अष्टा. ३. ३. ६९) इति कृद्योगषष्ठीनिषेधात् । **हननहेतु**मिति । प्रत्ययस्यात्र हेतुमात्रविवक्षेति भावः । न कश्चित्कर्तुमर्हति इति पूर्वोक्तवत्पदार्थविवक्षया पुल्लिङ्गत्वोपपत्तिरिति ज्ञापनायोक्तम्—**कमपीति** । छेदनादिहेतुषु कञ्चिदपीत्यर्थः । ननु *हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ (क. १. २. १९) इत्यस्य कठवल्लीवाक्यस्योपबृंहणरूपोऽयं श्लोकः । तस्य च वाक्यस्यात्मनो हन्तृत्वहन्तव्यत्वनिषेधार्थत्वं *कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् (ब्र. २. ३. ३३) इत्यधिकरण-भाष्ये पूर्वपक्षिणोक्तम् । सिद्धान्ते च *यदुक्तं हन्ता चेन्मन्यते इत्यादिना हननक्रियायामकर्तृत्वमात्मनः श्रूयत इत्येव-मनूद्य, *तदात्मनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावादुच्यत इति परिहृतम् । तत् कथमत्रैनं हन्तारमित्यादिना स्वरससिद्धसामा-नाधिकरण्यादिभङ्गेन हननहेतुं कमपीत्यध्याहृत्य व्याख्यायते? उच्यते—न तावदत्र शारीरकभाष्यविरोधः, ऐकार्थ्यात् । अत्र हि यस्य कस्यापि हेतोरात्महननहेतुत्वं नास्तीत्युक्तम् । तथा सत्यात्मनोऽप्यात्महननहेतुत्वं नास्तीत्युक्तं भवति । एवं चात्र सामान्योक्तस्य विशेषनिष्ठतामभ्युपेत्योक्तं शारीरके । न तत्र सामानाधिकरण्याभ्युपगमः, आत्मनो हन्तार-मिति वैयधिकरण्येऽपि फलितोक्तेः । तत्र ह्यपेक्षितपदान्तरस्य योग्यविभक्त्यन्ततयाऽध्याहारः । अत्र तु सामानाधिक-रण्यादपि, क्रियाकर्मणोराकाङ्क्षादिमतोः परस्परान्वय एव स्वारसिकः । सामान्यविषयत्वे च प्रकरणौचित्यम् । आत्मनो हन्तृत्वनिषेधरूपविशेषोपसंहारस्तु *वेदाविनाशिनम् इति श्लोके भविष्यति । तस्मादयमिति शब्दस्य भिन्नार्थत्वादिक-मपि न दोषायेति सिद्धम् । प्रतिज्ञान्तरत्वभ्रमव्युदासायाह—**उक्तैरिति । अस्य नित्यत्वादिति** । तत्कार्यशक्तमपि न हि तदयोग्ये प्रवर्तेत इति भावः । **एनम्** इति पूर्ववाक्यादनुकृष्योक्तम् । **अत एव चेति** । अयोग्यतया हेत्वभावे तत्क्रियाविषयत्वरूपफलाभाव इति भावः । अयं हननहेतुः, अयमात्मा इत्युभयत्र अयंशब्दप्रयोगात्तन्त्रेणोच्चरितोऽयं शब्दो हन्ति, हन्यते इत्यनयोर्विवक्षाभेदात्कर्तृकर्मसमर्पक इति भावः । कथं तर्हि मनुष्यं हन्ति इत्यादिप्रयोगः । न ह्यसौ शरीरमात्रहननविषयः, मृतशरीरघातकेषु पितृहा मातृहा इत्यादिप्रयोगोपक्रोशाद्यभावात् । मनुष्यादिशब्दा-श्चात्मपर्यवसिता इति नस्सिद्धान्तः । मां जिघांसति इत्यादिप्रयोगेषु व्यक्तमेव हन्तेरात्मकर्मकत्वम् । अतो हिंसा-योग्यश्चेतन एव हन्तिधातोः कर्मभूतः । तथा सति *नायं हन्ति न हन्यते इत्युक्तमुभयमपि नोपपद्यते इत्याशङ्क्याह—**हन्तिधातुरिति** । आत्मकर्मक इत्यनेन शङ्कासूचनम् । सत्यमात्मकर्मक एव स्वतो हन्तिधातुः, न तु [तत्र] तत्स्वरूप-

प्रच्युतिप्रतिपादकः; किंतु मारणपरः । तथैव हि लोकवेदयोः प्रयोगः । मारणं च शरीरविश्लेषणात्मकम् । *मृङ् प्राणत्यागे इति चानुशिष्यत इति भावः । एवं लोकप्रयोगो निर्व्यूढः । *न हिंस्यात्सर्वा भूतानि इति शास्त्रप्रयोगस्य कोऽर्थः ? स चास्तु यःकश्चित्, स तावत् सामान्यतो विशेषतश्च निषिद्धत्वादकर्तव्य इत्याशङ्क्याह—**न हिंस्या**दिति । पर[ाभि]मतप्रक्रिययोत्सर्गापवादन्यायाद्वा स्वमतेन विहितशरीरवियोगकरणस्य पशुशत्रुप्रभृतीनामपि हिततमत्वेन हिंसात्वस्यैवाभावाद्वेति भावः ॥ १९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०

भा ॥ उक्तैरेव हेतुभिर्नित्यत्वेनापरिणामित्वादात्मनो जननमरणादयस्सर्व एवाचेतनदेहधर्मा न सन्तीत्युच्यते। तत्र जायते, म्रियते इति वर्तमानतया सर्वेषु देहेषु सर्वैरनुभूयमाने जननमरणे कदाचिदप्यात्मानं न स्पृशतः। नायं भूत्वा भविता वा न भूयः—अयं कल्पादौ भूत्वा भूयः कल्पान्ते च न न भविता; केषुचित्प्रजापतिप्रभृतिदेहेष्वागमेनोपलभ्यमानं कल्पादौ जननं कल्पान्ते च मरणमात्मानं न स्पृशतीत्यर्थः। अतस्सर्वदेहगत आत्मा अजः, अत एव नित्यः, शाश्वतः, प्रकृतिवदविशदनन्तपरिणामैरपि नान्वीयते, पुराणः—पुराऽपि नवः, सर्वदा अपूर्ववदनुभाव्य इत्यर्थः। अतश्शरीरे हन्यमाने न हन्यतेऽयमात्मा ॥ २० ॥

ता ॥ अथ **विपश्चित्** इत्यधीतस्य अत्र **कदाचित्** इत्येकपदमात्रविशेषितस्य न जायते इति कठवल्लीश्लोकस्य पौनरुक्त्यप्रत्यक्षविरोधादिदोषमाशङ्क्याह—**उक्तैरेवेति** । एतेन प्रतिज्ञामात्रत्वशङ्का परास्ता । **नित्यत्वेनापरिणामित्वादिति**—अविनाशत्वेन विकारमात्रस्यापि निरस्तत्वादित्यर्थः । तथाहि—विनाशो नाम पूर्वावस्थाप्रहाणरूपनामान्तरभजनार्हावस्थान्तरापत्तिः । यथा घटादिद्रव्यस्य कपालाद्यवस्था; तदवस्थौन्मुख्यं च तस्या अपक्षयः । सैव कपालाद्यवस्थस्य तस्यैव द्रव्यस्योत्पत्तिः । एवं परिणामवृद्ध्यादिकमुदाहरणीयम् । वक्ष्यति चेममर्थम्—*जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यत्र । अतो विनाशित्वनिराकरणेन जननादिकमप्यर्थतो निरस्तम्। **सर्व एवेत्य**पौनरुक्त्यार्थमुक्तम् । एवकारोऽत्र अपिशब्दसमानार्थः । न केवलं हन्तव्यत्वमात्रमेव नास्ति; अपि तु जन्यत्वादिकमपीत्यपुनरुक्तिरिति भावः । **देहधर्मा** इति हन्यमाने शरीरे इति सूचितजननमरणादिव्यवहारविषय उक्तः; तत्र हेतुः—**अचेतनेति** । जननादयो देहधर्मा आत्मनो न सन्तीत्युच्यत इत्यात्मनि देहधर्मान् प्रत्यक्षादिनाऽभिमन्यमानायार्जुनाय *न जायते इत्युपनिषन्मन्त्रेणैव यथावस्थिताकारो विविच्याभिधीयते; न तु देहसंयोगवियोगलक्षणजनिमरणप्रतिक्षेपः क्रियत इत्यर्थः । वाशब्दश्चार्थः । श्लोकस्थपदानां पौनरुक्त्यपरिहाराय वर्तमानादिनिर्देशसिद्धां व्यवस्थां व्यञ्जयन्नाह—**तत्रेति** । ननु कदाचिदित्यनेन वर्तमानकालविवक्षायां वैयर्थ्यम्, लकारेणैव गतार्थत्वात् । भूतभविष्यतोस्संग्रहे वर्तमाननिर्देशो न सङ्गच्छत इत्याशङ्क्योक्तम्—**वर्तमानतयेत्यादि** । तत्तत्कालीनैः पुरुषैस्तेषुतेषु देहेषु जायते म्रियते इति वर्तमानतयैव हि जननमरणयोरनुभवः । अतस्तदपेक्षया वर्तमाननिर्देशोपपत्तिः । तेन कल्पाद्यन्तव्यतिरिक्तस्समस्तः कालः **कदाचि**दिति संगृहीत इति भावः । **भूत्वा** इति पूर्वकालनिर्देशाभिप्रेतमाह—**कल्पादा**विति । तत्र भूयश्शब्दः कल्पान्तपरः । **भूत्वा भविता** इत्यनयोः क्रिययोः प्रत्येकं नञन्वयभ्रमव्युदासायोक्तम्—**न न भवितेति** । भूत्वा न भवितेति विशिष्टं नञन्तरेण प्रतिषिध्यते । ननु **नायं भूत्वा** इत्यादिकं किमर्थमुच्यते ? **न जायते** इत्यादिनैव संग्रहीतुं शक्यत्वादित्याशङ्क्याह—**केषुचि**दिति। अयं भावः—कालविशेषे देहविशेषेषु सृष्टिप्रलयविशेषः श्रूयते । स च न देहसंबन्धतद्वियोगमात्रम्, *तोयेन जीवान्

व्यससर्ज भूम्याम् (ना. १. ४) इति कण्ठोक्तेः, प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेः एकस्यैव बहुभवनसङ्कल्पादेश्चेति जीवस्वरूपोत्पत्तिनाशावेवाभ्युपगन्तव्याविति जीवानामाप्रलयावस्थायित्ववादशङ्कानिरासाय नायं भूत्वा इत्याद्युक्तम्। तत्र चैवमुत्तरम्–जीवानां विसृष्टिर्नाम सदेहीकरणेन विक्षेपः। प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणं नामरूपविभागाभावात्। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकस्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरकतया परिणामात्। अत एव बहुभवनसङ्कल्पाद्युपपत्तिश्च। अतः कल्पाद्यन्तयोरपि ज्ञानसङ्कोचविकासकरदेहविश्लेषसंश्लेषमात्रमेव, न पुनः स्वरूपोत्पत्तिः–इति। **अजो नित्यः** इत्यनयोः पूर्वोक्तार्थस्य सङ्कलय्य निगमनरूपतया तत्तत्कालेषु जन्मादिनिषेधेन सर्वदेहगतात्माजत्वादिविवक्षया वाऽपौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेणाह–**अतस्सर्वदेहगत** इति। **अतएव नित्य** इति, उत्पत्तिरहितत्वान्नाशित्वरहित इत्यर्थः। सृष्ट्यवस्थागतस्थूलपरिणामानामात्मनि निरस्तत्वात्प्रलयाद्यवस्थागतसूक्ष्मपरिणामनिरासपरश्शाश्वतशब्द इत्यभिप्रायेणाह–**प्रकृतिवदिति**। पुराणशब्दमपि अक्षरसाम्यान्निर्ब्रूयात् इत्युक्तन्यायेन निर्वक्ति–**पुराऽपि नव** इति। किमिदं पुराऽपि नवत्वम्, अनुत्पन्नस्य कदाचिदपि नवत्वायोगात्। उत्पन्नत्वेऽपीदानीमपि नव इति वा परस्तादपि नव इति वा वक्तव्यम्, पुरा नवत्वस्याविसयनीयत्वादित्याशङ्क्याह–**सर्वदेति**। पुराशब्दस्य कालत्रयोपलक्षणतया वा [व्या]वृत्त्यन्तर्गताभिप्रायकापिशब्दसमुचितकालान्तरतात्पर्येण वा पुरातनोऽपि नव इति विरोधाभिप्रायेण वा निर्वाहः। नवशब्दोऽप्यत्र नवत्वसहचरिताश्चर्यत्वपरः। वक्ष्यति च * आश्चर्यवत् (२. २९) इत्यादीति भावः। यद्वा सावयवानामवयवाप्यायनादिना नवीकरणं स्यात्, अयं तु निरवयवत्वेनानवीकार्यतया पुराऽपि नव इत्युपपादितम्। इममर्थमर्जुनस्य शङ्क्यमानविषये निगमयतीत्यभिप्रायेणाह–**अत** इति ॥ २० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१

भा ॥ एवमविनाशित्वेनाजत्वेन व्ययानर्हत्वेन च नित्यमेनमात्मानं यः पुरुषो वेद, स पुरुषो देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरशरीरावस्थितेष्वात्मसु कमप्यात्मानं कथं घातयति? कं वा कथं हन्ति–कथं नाशयति; कथं वा तत्प्रयोजको भवतीत्यर्थः। एतानात्मनो घातयामि हन्मीत्यनुशोचनमात्मस्वरूपयाथात्म्याज्ञानमूलमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

ता ॥ य एनम् इत्युक्तविपर्ययपरे वेद इत्यादिश्लोके नित्यमिति परमसाध्यानुवादः। अविनाशिनमित्यादिकं तु तद्धेतुरित्यभिप्रायेणाह–**एवमिति**। व्ययशब्देनात्र जन्मनाशव्यतिरिक्तविकाराः विवक्षिताः; अपक्षय एव वा छेदनादियोग्यावयवविश्लेषादिर्वा। कमिति निर्धारणस्यानिर्धारितानेकव्यक्तिसापेक्षत्वादाह **देवमनुष्ये**त्यादि। घातयतिहन्त्योः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य बुद्धिस्थक्रमेणार्थमाह–**कथं नाशयती**त्यादि। वेदितुर्विशेषेण हन्तृत्वादिनिषेधो न युज्यते। आत्मनो नित्यत्वे तदवेदितुरपि तद्धननायोगादित्याशङ्कापरिहाराय फलितार्थं वदन् प्रकृतेन सङ्गमयति–**एतानिति**। नात्र श्लोके हन्तृत्वादिमात्रं निषिध्यते; किंतु तत्प्रयुक्तं शोचनम्; तदुत्पादकप्रकारप्रतिषेधायैव ह्यत्र कथंशब्द इति भावः ॥ २१ ॥

भा ॥ यद्यपि नित्यानामात्मनां शरीरविश्लेषमात्रं क्रियते; तथाऽपि रमणीयभोगसाधनेषु शरीरेषु नश्यत्सु तद्वियोगरूपं शोकनिमित्तमस्त्येवेत्यत्राह–

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२

भा ॥ **धर्मयुद्धे शरीरं त्यजतां त्यक्तशरीरादधिकतरकल्याणशरीरग्रहणं शास्त्रादवगम्यत इति [जी]र्णानि वासांसि विहाय नवानि कल्याणानि वासांसि गृह्णतामिव हर्षनिमित्तमेवात्रोपलभ्यते ॥ २२ ॥**

ता ॥ शङ्कापूर्वकं **वासांसि** इति श्लोकमवतारयति—**यद्यपीति** । ननु सार्वभौमादिशरीरपरित्यागे तत्तत्कर्मानु-[रू]पनारकितिर्यक्स्थावरादिशरीरपरिग्रहसंभावनया प्रलयवदपरिगृहीतशरीरतयाऽवस्थितिसंभावनया चास्त्येव शोकनिमि-[त्त]म् । न च नूतनत्वमात्रं सुखाय, चिरन्तननरपतिभवनपरित्यागेनापि नूतनकारागारप्रवेशादेः जीर्णांशुकप्रहाणेन नूतन-[श्र]ोणीग्रहणादेश्च दुःखरूपत्वात् । नच वयमिह मानुषादिशरीरविलयसमनन्तरमभिनववसनपरिधानवदनिमिषदेहादिसंग्रह-[म]ुपलभामह इत्यत्राह—**धर्मयुद्ध** इति । **अधिकतरे**ति कल्याणविशेषणम् । नवशब्दाभिप्रेतोक्तिः—**कल्याणानीति** । **हर्ष-[नि]मित्तमेवेति**—पुरा शोकाविषयमात्रे शोकः कृतः; इदानीं तु तद्विपरीतहर्षविषये क्रियत इति भावः ॥ २२ ॥

भा ॥ **पुनरपि * अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् इति पूर्वोक्तमविनाशित्वं सुखग्रहणाय [व्य]ञ्जयन् द्रढयति—**

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यस्सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४

भा ॥ **शस्त्राग्न्यम्बुवायवः छेदनदहनक्लेदनशोषणान्यात्मानं प्रति कर्तुं न शक्नुवन्ति सर्वगतत्वा-[दा]त्मनस्सर्वतत्त्वव्यापनस्वभावतया सर्वेभ्यस्तत्त्वेभ्यस्सूक्ष्मत्वादस्य तैर्व्याप्त्यनर्हत्वात्; व्याप्यकर्तव्यत्वाच्च [छे]दनदहनक्लेदनशोषणानाम् । अत आत्मा नित्यः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः स्थिरस्वभावोऽप्रकम्प्यः [प]ुरातनश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥**

ता ॥ पूर्वोक्तेन पुनरुक्तिं दार्ढ्यसुखग्रहणरूपप्रयोजनभेदेन परिहरन् **नैनम्** इति श्लोकद्वयमवतारयति—**पुन-[र]पीति** । **नैनम्** इत्यादौ सार्धश्लोके वैशद्याय पृथगुक्तं करणासामर्थ्यं विषयायोग्यत्वं च परस्परप्रतियोगितया अन्यतरत्र [इ]तरदन्तर्भवतीति भाष्ये पृथगनुपात्तम् । **अच्छेद्यः** इत्यादौ प्रत्ययोऽर्हार्थः । तेन **नैनं छिन्दन्ति** इत्यादिष्वपि तदर्हत्वं [श]स्त्रादेः प्रतिषिध्यत इति दर्शयति—**न शक्नुवन्तीति** । सर्वगतपदं पूर्वोक्तहेत्वनुवादतया व्याचष्टे—**सर्वगतत्वादात्मन** [इ]ति । अणोरात्मनः कथं सर्वगतत्वमित्याशङ्क्याह—**सर्वतत्त्वेति** । नात्र बहुश्रुत्यादिविरुद्धं जीवविभुत्वं सर्वगतशब्दे-[न]ोच्यते; किंत्वनुप्रवेशविशेषयोग्यतेति स्वभावशब्दं प्रयुञ्जानस्य भावः । व्यापित्वस्य पूर्वोक्तं हेतुत्वप्रकारं प्रपञ्चयति **[स]र्वेभ्य** इति । **अत आत्मा नित्य** इति—सूक्ष्मत्वेन छेदनाद्ययोग्यत्वादात्मा नाशरहित इत्यर्थः । **स्थिरेत्यादि** । **[स्]थाणुरचल** इति पदद्वयं नित्यत्वप्रपञ्चनरूपम्, नाशायोग्यत्वनाशकाविषयत्वपरं वा, स्वाभाविकौपाधिकाविशदपरिणाम-[र]हित्यपरं वेति भावः । **पुरातन** इति । अत्र नित्यशब्देनानन्तत्वस्योक्तत्वात्सनातनशब्दोऽनादित्वपरतया सङ्कोचनीय [इ]ति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५

भा ॥ छेदनादियोग्यानि वस्तूनि यैः प्रमाणैर्व्यज्यन्ते ; तैरयमात्मा न व्यज्यत इत्यव्यक्तः ; अतश्छेद्यादिविसजातीयः । अचिन्त्यश्च —सर्ववस्तुविजातीयत्वेन तत्तत्स्वभावयुक्ततया चिन्तयितुमपि नार्हः; अतश्चाविकार्यः—विकारानर्हः । तस्मादुक्तलक्षणमेनमात्मानं विदित्वा तत्कृते नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

ता ॥ पूर्वोक्तानुमानानामुपलम्भयुक्तिविरोधपरिहारमुखेन सर्वदूषणपरिहारपरं प्रकृतोपसंहारपरं च **अव्यक्तः** इति श्लोकं व्याख्याति—**छेदने**ति । शरीरादीनि यैः प्रमाणैश्छेदनादियोग्यतया प्रत्याय्यन्ते ; तैस्तथाऽसौ न प्रत्याय्यते । अहं जानामि इत्यादिरूपेणैव ह्यात्मन उपलम्भः । शास्त्रतस्तु नित्यत्वादिविशिष्टरूपेणेति न पूर्वोक्तानुमानानां धर्मिग्राहकविरोध इति भावः । निरूपितश्च मोक्षधर्मे व्यक्ताव्यक्तशब्द[ार्थ]:—*इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः । अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् (भा.शा.३३०.४१) इति । ननु कुसूलनिहितबीजस्याङ्कुरायोग्यत्वे साध्ये न तावद्व्यक्त्यपेक्षया धर्मिग्राहकविरोधः । तथाऽप्यन्वयव्यतिरेकविषयभूतबीजत्वजात्याक्रान्ततया सामान्यतो विरोध एव भवति । तद्वदत्रापि दृष्टसजातीयतया विरोधस्स्यादित्याशङ्क्याह—**अतश्छेद्यादिविसजातीय** इति । साजात्यग्राहकाभावाद्वैजात्यग्रहाच्चेति भावः । सहेतुकं सप्रकारं चाचिन्त्यशब्दार्थमाह—**सर्वे**ति । एतेन सौगताद्यभिमतानामात्मानित्यत्वसाधनानां सत्त्वादीनां तदनुग्राहकतर्काणां चोपलम्भागमादिविरोधात् मूलशैथिल्यमुक्तं भवति । **अतश्चे**ति । पूर्वोक्तप्रमाणानां बाधकाभावादपीत्यर्थः । यद्वा अनुमानान्तरमिदमुच्यते । तथा हि—आत्मा विकारानर्हः, विकारित्वग्राहकप्रमाणशून्यत्वात्, यथेश्वरस्वरूपम्, इत्यन्वयदृष्टान्तः, यथा घटादिः, इति व्यतिरेकः । यद्वा सामान्येन व्याप्तिः—यद्यादृशाकारग्राहकप्रमाणशून्यम्, तत्तादृशाकारं न भवति, यथा नीलं न पीताकारमिति । अविकार इत्येतावति निर्दिष्टे कादाचित्कविकाराभावमात्रेण सिद्धसाधनता[शङ्का] स्यादिति तत्परिहार[कं]करं प्रत्ययार्थं विवृणोति- **विकारानर्हे** इति । निषेधापेक्षया वेदनस्य पूर्वकालत्वात् क्त्वानिर्देशः ; नतु शोकापेक्षया । तेनात्मवेदनस्य शोकाभावहेतुत्वमुक्तं भवति । **अर्हसि**—आत्मवेदिनस्ते शोकयोग्यतैव न स्यादिति भावः ॥ २५ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथाऽपि त्वं महाबाहो! नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६

भा ॥ अथ नित्यजातं नित्यमृतं देहमेवैनमात्मानं मनुषे, न देहातिरिक्तमुक्तलक्षणम् ; तथाऽप्येवमतिमात्रं न शोचितुमर्हसि, परिणामस्वभावस्य देहस्योत्पत्तिविनाशयोरवर्जनीयत्वात् ॥ २६ ॥

ता ॥ एवं देहातिरिक्तात्माभ्युपगमे शोकनिमित्ताभाव उक्तः । अथ नास्तिकदृष्ट्या देहात्मवादेऽपि शोकनिमित्तं नास्तीत्युच्यते—**अथचे**त्यादिना श्लोकत्रयेण । अथेति पक्षान्तरारम्भार्थः, प्रश्नार्थो वा, अभ्युपगमार्थो वा । वाशब्दो विशेषणद्वयसमुच्चयार्थः । **नित्यजातं नित्यमृतं** नियतोत्पत्तिनाशमित्यर्थः । उत्तरश्लोके चेममर्थं प्रपञ्चयिष्यति । न हि नित्यस्य जातत्वमृतत्वसंभवः । न च जन्ममरणक्रियास्वरूपं नित्यत्वेन विशेषयितुं शक्यम् । व्यस्तस्य नित्यशब्दस्यात्मविशेषणत्वभ्रमव्युदासाय **नित्यजातम्** इतिवत् **नित्यमृतम्** इति समस्योक्तम् । **देह**मिति विशेषणादिसामर्थ्यफलितमुक्तम् । **एवे**ति चशब्दार्थः । अवधारणफलितमाह—**नदेहे**ति । पूर्वमात्मनो नाशाभावाच्छोकप्रसङ्ग एव नास्तीत्युक्तम् । इदानीं देहतयाऽभिमतस्यात्मनो नाशे सत्यपि दुष्परिहरत्वान्महाबाहुस्त्वं नातीव शोचितुमर्हसीत्यभिप्रायेण **एवंशब्दः** । यद्वा पूर्वं देहातिरिक्तात्माभ्युपगमात्परलोकादिमयेनातिमात्रशोकोऽपि युज्येत । इदानीं तु संसारमोचकादिवन्महाबाहो-

स्तवातिमात्रप्रीतिस्थाने कथमतिमात्रशोक इति भावः। त्वं महाबाहो इति शूरस्य ते स्वपरमरणोद्वेगो न युक्त इत्याकूतम्। प्रतिज्ञाया हेतुसाकाङ्क्षत्वादुत्तरश्लोकस्थं वा विशेषणद्वयसूचितं वा हेतुं निष्कृष्याह—**परिणामे**ति ॥ २६ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७

भा ॥ उत्पन्नस्य विनाशो ध्रुवः- अवर्जनीय उपलभ्यते; तथा विनष्टस्यापि जन्म अवर्जनीयम्। कथमिदमुपपद्यते—विनष्टस्योत्पत्तिरिति, सत एवोत्पत्त्युपलब्धेः, असतश्चानुपलब्धेः। उत्पत्तिविनाशादयस्सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः। तन्तुप्रभृतीनि हि द्रव्याणि सन्त्येव रचनाविशेषयुक्तानि पटादीन्युच्यन्ते। असत्कार्यवादिनाऽप्येतावदेवोपलभ्यते। न हि तत्र तन्तुसंस्थानविशेषातिरेकेण द्रव्यान्तरं प्रतीयते। कारकव्यापारनामान्तरभजनव्यवहारविशेषाणामेतावतैवोपपत्तेः न द्रव्यान्तरकल्पना युक्ता। अत उत्पत्तिविनाशादयस्सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः। उत्पत्त्याख्यामवस्थामुपयातस्य द्रव्यस्य तद्विरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिर्विनाश इत्युच्यते। मृद्द्रव्यस्य पिण्डत्वघटत्वकपालत्वचूर्णत्वादिवत् परिणामिद्रव्यस्य परिणामपरम्परा अवर्जनीया। तत्र पूर्वावस्थस्य द्रव्यस्योत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः। सैव तदवस्थस्य चोत्पत्तिः। एवमुत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामपरम्परा परिणामिनो द्रव्यस्यापरिहार्येति न तत्र शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

ता ॥ ध्रुवमृत्युमृतादिशब्दानामर्थान्तरव्युदासाय प्रकृतोपपादकं **जातस्ये**त्यादिकं व्याख्याति—**उत्पन्नस्ये**त्यादि। **उपलभ्यत** इति हिशब्दसूचितप्रमाणप्रसिद्धिरुच्यते। हेतुपरत्वेऽपि हिशब्दस्यार्थात्तत्सिद्धिः। मृतस्य जन्मव्याघाताभिप्रायेण चोदयति—**कथ**मिति। यदि केवलमौपदेशिकोऽयमर्थस्स्यात्, तदाऽभ्युपगम्येत। अत्र तु *जातस्य हीति लोकसिद्धानुवादेन [उ]ह्युच्यते। लोके च प्रागसत एवोत्पत्तिर्दृष्टा; न तु कदाचिदुत्पद्य निरुद्धस्य। यदि च नष्टं पुनर्जायेत, तदा दुःखात्यन्तनिवृत्तेरशक्यत्वादपवर्गशास्त्रमखिलमप्रमाणं स्यात्। व्याधिशत्रुविजयादिप्रयासश्च निरर्थकस्स्यात्। पुत्रादिमरणे च न शोचनीयम्। अतो नेदमुपपत्तिमदिति भावः। परिहरति—**सत ए**वेति। नन्विदमुभयमप्ययुक्तम्, सत उत्पत्तिनैरपेक्ष्यात्, प्रागसतामेव च घटादीनामुत्पत्तिदर्शनादित्याशङ्क्याह—**उत्पत्ती**ति। निदर्शयति—**तन्तुप्रभृतीनि ही**ति। अ[न्त्य]न्यतन्तुसंयोगात्पूर्वं दीर्घैकतन्त्वारब्धे च त्वयाऽप्येवमिष्यत इति भावः। उक्तं च **नारायणाचार्यैः**—*एकस्माद्दीर्घतमात्तन्तोः पटादेरुत्पत्तिर्दृष्टा—इति। असत्कार्यवादिनं प्रति किमवयवीति कश्चिदवयवसमुदायातिरिक्तः पदार्थो दृश्यते कल्प्यते वेति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमकल्पे दूषणमाह—**असदि**ति। **एतावत्**—रचनाविशेषयुक्तत्वमात्रमित्यर्थः। **वादिनोपलभ्यत** इति पदाभ्यां वाङ्मनसविसंवादमभिप्रैति। एतावदेवेत्युक्तमर्थं प्रपञ्चयति—**नही**ति। द्वितीयकल्पं दूषयति—**कारके**ति। यदि साङ्ख्यवद्वयमपि सर्वस्याप्यनागन्तुकत्वं वदामः, तदा भवेदेव कारकव्यापार[ादि]नैरर्थक्यादिदोषः। वयं हि द्रव्याणां सर्वेषामनागन्तुकत्वं तदवस्थानां चागन्तुकत्वं ब्रूमः। घटादिवत्प्रदीपादिष्वप्यवस्थान्तरापत्तिरनुमीयते। चूर्णितविशीर्णघटस्येव तु सूक्ष्मावस्थाप्राप्त्याऽनुपलम्भः। अतो न कश्चिद्दोष इति भावः। व्यवहारविशेषोऽत्र उदकाहरणादिरभिमतः, नामान्तरभजनस्य पृथगुक्तत्वात्। एतेन कारणसंख्यापरिमाण[ादि]बुद्धिसंस्थानादिभेदः पूर्वत्वोत्तरत्वनष्ट[त्व]ानष्टत्वादिरपि निर्व्यूढः। द्रव्यान्तरकल्पनायां गुरुत्वान्तरकार्यादिप्रसङ्गस्यावयवावयविगुरुत्वयोरन्यतरप्रतिबन्धादिना निर्वाहश्चातिक्लिष्ट इत्यभिप्रायेणाह—**न द्रव्यान्तरे**ति। आहुश्च—*यदि द्रव्यान्तरं कार्यं कारणेभ्यो भवेदिह। गुरुत्वमतिरिच्येत कार्ये तच्च न दृश्यते। द्विपलं घट इत्येतद्व्यपदेशो न युज्यते (भा.मो.) इति। निगमयति—

अत इति । तावत एवोपलम्भादन्यस्याप्यनुपलम्भात्कल्पकानां चान्यथैवोपपन्नत्वादित्यर्थः । ननु भवतु नामोत्पत्तिर्द्रव्यस्यावस्थाविशेषः; विनाशस्त्वभावरूपः, तद्विरुद्धश्च कथं तदवस्थेत्युच्यत इत्यत्राह—**उत्पत्त्याख्यामिति** । अयमभिप्रायः—न तावदभावाख्यं किञ्चित्पदार्थान्तरं विविच्योपलभामहे । नापि नास्तिव्यवहारादिना कल्पयितुं युक्तम्, उभयसंप्रतिपन्नावस्थान्तरादिनैव तन्निर्वाहात् । न च श्यामावस्थाप्रहाणेन रक्तावस्थापरिग्रहे घटनाशव्यवहारप्रसङ्गः, कपालाद्यवस्थावद्रक्तावस्थाया घटावस्थाविरोधित्वस्य भवताऽप्यनभ्युपगमात् । न च भावत्वेनैकराश्यनुप्रविष्टानां विरोधो न युज्यत इति वाच्यम्, तेजस्तिमिरशीतोष्णतृणदहनादीनां भावानामेव सहानवस्थानवध्यघातुकत्वलक्षणविरोधदर्शनादभावाभावस्य च भावत्वस्वीकारात् । अन्यथा पदार्थत्वेनैकराशेरभावस्यापि भावविरोधो न कथञ्चिदुपपद्येत । तदेवं विरोध्युत्तरावस्था प्रध्वंसः । विरोधिपूर्वावस्था प्रागभावः । वस्त्वन्तरगतासाधारणविरोधिधर्म एव समानाधिकरणव्यधिकरणनिषेधभेदेनान्योन्याभावोऽत्यन्ताभावश्च । देशकालसंभेदविशेषस्तत्कृतावस्थाविशेषो वा संसर्गाभावः । प्रतियोग्यादिभेदाच्च पितृत्वपुत्रत्वादिव्यवहारवत् अस्तिनास्तीत्यादिव्यवहारवैचित्र्यमिति । ननु यदि कपालत्वाद्युत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः, तर्हि कपालविनाशे घटविनाश एव विनष्टः स्यादिति चूर्णावस्थायां घटोन्मज्जनप्रसङ्गः । यदि च पिण्डावस्था घटप्रागभावः, तदा पिण्डीकरणात्पूर्वं प्रागभावाभावाद्घटसिद्धिर्घटात्यन्ताभावो वा स्यादित्यत्राह—**मृद्द्रव्यस्येति** । अयमभिप्रायः—न तावदेकैव कपालत्वावस्था घटत्वावस्थाविरोधिनी, चूर्णत्वाद्यवस्थानामपि तद्विरुद्धत्वात् । अभावरूपं प्रध्वंसमभ्युपगच्छतोऽपि विरोध्यवस्थापरंपरा अवर्जनीया । ततः कपालत्वचूर्णत्वादीनां विरोध्युत्तरावस्थात्वाविशेषात्तासु सर्वास्ववस्थासु घटविनाशव्यवहारोपपत्तिः । एवं प्रागभावेऽपि विरोधिपूर्वावस्थापरम्परया निर्वाहः । एवमनभ्युपगमे [अ]व्यतिरिक्ताभावपक्षेऽप्युक्तदोषो दुर्वारः । तत्रापि हि यदि घटाख्यं द्रव्यं घटप्रागभावनिवृत्तिः, तर्हि घटनिवृत्तौ घटप्रागभावनिवृत्तिरेव निवृत्तेति पुनः घटप्रागभावोन्मज्जनप्रसङ्गः । तथाच सति मध्ये प्रागभावस्य विच्छेदायोगाद्घट एव न स्यात् । प्रागभावस्य च सामग्रीसम्पत्तौ भावशिरस्कत्वान्नष्टाया एव घटव्यक्तेः पुनरुन्मज्जनं स्यात् । एवं यदि प्रध्वंसस्य घट एव प्रागभावः, तदा घटोत्पत्तेः पूर्वं प्रध्वंसप्रागभावाभावात्पिण्डावस्थायां घटप्रध्वंसः स्यात् । तथा च सति घट एव कदाचिदपि नोत्पद्येत, स्वप्रध्वंसे वर्तमाने स्वोत्पत्त्ययोगात्, अन्यथा कपालाद्यवस्थायामपि तदुन्मज्जनप्रसङ्गात् । एवं च पिण्डावस्थायां घटविनाशप्रसङ्गे विनाशस्य भावोत्तरकालीनत्वात्पिण्डात्प्रागेव घटसिद्धिः स्यात् । ततश्च तत्सिद्धिनाशकालयोर्द्वयोरपि कारकव्यापारानर्थक्यं स्यात्—इत्यादि दूषणशतं देयम् । अतस्सुष्टूक्तं **विरोध्यवस्थापरम्परैव प्रागभावप्रध्वंसौ** इति । **पिण्डत्वघटत्वेत्यादिना** *मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः । (वि. २.१२.४३) इति भगवत्पराशरवचनं स्मारयति । तत्र हि प्रकरणे नास्त्यवस्त्वसत्यादिशब्दानामवस्थान्तरापत्तिनिबन्धनत्वं स्पष्टम् । व्याख्यातं च **शारीरकभाष्ये** । नन्वेवमपि ***जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः** इत्येतावदुपपद्यताम्, उत्पन्नस्य घटादेर्नाशदर्शनात् । ***ध्रुवं जन्म मृतस्य च** इति तु नोपपद्यते, नष्टस्य घटादेः पुनरुत्पत्त्यदर्शनात् । न च पुनरुत्पत्तिरस्य शोकनिमित्तम्, येन तस्यावर्जनीयत्वं प्रतिपाद्येतेत्यत्राह—**तत्रेति** । अयमभिप्रायः—यदवस्थस्य द्रव्यस्य विनाशः, न तदवस्थस्यैव पुनरुत्पत्तिरुच्यते, किंतु तस्यैव द्रव्यस्यावस्थान्तरविशिष्टस्य । एकमेव हि द्रव्यं घटाकारेण नष्टं कपालाकारेणोत्पद्यते । एकैव हि कपालावस्था घटावस्थस्य द्रव्यस्य नाशः कपालावस्थस्य तस्यैवोत्पत्तिः । अत एवमुपपन्नं नष्टस्योत्पत्तिरिति । **सैव**—उत्तरावस्थाप्राप्तिरित्यर्थः । अत्र प्राप्तिशब्देन प्रथमक्षणागमस्य विवक्षितत्वादुत्तरेषु क्षणेषूत्पत्तिशब्दप्रयोगाभाव उपपन्न

इति सूचितम् । एवं सति पुनरुत्पत्तेरवर्जनीयत्वप्रतिपादनं च नाशावर्जनीयत्वप्रतिपादनमेव । तत एव शोकापनोदनार्थताऽपि युक्ता । यद्वा य[दि]दीदमचिद्द्रव्यं नष्टमिति शोचसि, तर्हि तदेव द्रव्यं तदुत्तरावस्थतयोत्पन्नमिति किं न प्रीयस इति भावः । एकस्यैव परिणामस्य निरूपणभेदादुत्पत्त्याख्या विनाशाख्या चेति **उत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामे**त्युक्तम् । एवं प्रलयापेक्षया सृष्टेर्विनाशत्वेऽपि पुरुषार्थयोगायोगादिविवक्षया व्यवहारव्यवस्था । **परिणामिन** इति अपरिहार्यत्वकारणं तत्स्वभावत्वमुक्तम् । इतिशब्देनापरिहार्यपदं हेत्वभिप्रायमिति व्यञ्जयति ॥ २७ ॥

भा ॥ सतां द्रव्यस्य पूर्वावस्थाविरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिदर्शनेन योऽल्पीयाञ्छोकः, सोपि मनुष्यादिभूतेषु न संभवतीत्याह—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८

मनुष्यादिभूतानि सन्त्येव द्रव्याण्यनुपलब्धपूर्वावस्थान्युपलब्धमनुष्यत्वादिमध्यमावस्थान्यनुपलब्धोत्तरावस्थानि स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति न तत्र परिदेवनानिमित्तमस्ति ॥ २८ ॥

ता॥ एवमपरिहार्यत्वेनाशोचनीयत्वमुक्तम् । अथ तत्तद्वस्तूनां प्रतिनियतस्वभावत्वेन पूर्वोत्तरावस्थायां सुखरूपत्वदुःखरूपत्वयोरन्यतरविवेकानर्हानुपलभ्यदशापत्त्या चाशोचनीयत्वमुच्यते—**अव्यक्तादीनी**ति । भूतशब्दस्यात्र देहपरत्वार्थमुक्तम्—**मनुष्यादीनी**ति । अव्यक्तव्यक्तादिशब्दानां प्रकृत्यवस्थाविशेषादिपरत्वभ्रमव्युदासाय **यादवप्रकाशो**क्तसद्ब्रह्मादिपरत्वस्य च प्रकृतानुपयोगज्ञापनायोक्तम्—**अनुपलब्धे**त्यादि । * अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं गतः । नासौ तव न तस्य त्वं वृथा किमनुशोचसि ॥ (भा. स्त्री. २. १२) इति ह्यन्यत्राप्युच्यते । **स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त** इति । अयमभिप्रायः—न तावदेषां द्रव्याणां मनुष्यत्वादिव्यक्तावस्था स्वभावः, संहतिविशेषादिसाध्यत्वात् । नाप्यव्यक्तपूर्वोत्तरावस्था, तस्या अपि विभागादिसाध्यत्वात् । अतस्सामान्यतः परिणामित्वमात्रं स्वभावः । ततश्च यथा परिणामिनो द्रव्यस्याव्यक्तपूर्वावस्था व्यक्तमध्यावस्था च न शोकनिमित्तम् ; एवमुत्तरावस्थाऽ[पीति]पि । एवकारोऽत्रावर्जनीयत्वपरः, स्वभावप्रातिपरो वा । यद्यव्यक्तावस्थैव स्वभाव इति मनुषे, तदा स्वभावपरित्यागलक्षणमनुष्यत्वाद्यवस्थैव शोचनीया । यदि पुनर्मनुष्यत्वाद्यवस्थैव स्वभावः प्रतिबन्धकवशादव्यक्तावस्थेति मन्वीथाः, तदाऽपि प्रतिबन्धकस्यावर्जनीयत्वादागन्तुकस्य तस्य कदाचिदपगमे पुनर्मनुष्यत्वादिसिद्धेश्चायत्नलभ्यत्वान्न कथञ्चिदपि शोचनीयम् । यदि तु स्वभाव एव वस्तूनां सामान्यतश्शोकनिमित्तम्, तर्हि प्रतिनियतविचित्रस्वभावानन्तवस्तुसन्तते जगति सर्वस्य सर्वदा दुःखजलनिधावेव मज्जनमिति नेदानीं विशेषतश्शोकनिमित्तमस्ति । अथौपाधिकस्यापि सुखहेतोर्वियोगाच्छोकः, तदा दुःखहेतूनां शत्रुप्रभृतीनां भैक्षचर्यादेश्च परमार्थतश्शोकनिमित्तत्वम्; न तु सुखहेतोश्शत्रुनिरसनस्य सार्वभौमत्वादेर्वा । अथ सुखहेतोः स्वशरीरादेर्नाशात् बिभेषि? तर्हि महाबाहुना भारतेन त्वया जिघांसूनां सन्निधौ यथाशक्ति व्यापारेण शरीरादिरक्षणं कार्यम् । यदि च बन्धुवधादिनिमित्तलोकापवादादेर्भीतिः, तदा समर्थस्य ते बन्धुसंरक्षणाद्यभावनिमित्तो महीयानपवादस्स्यात्, भीरुत्वादिनिमित्ता मरणातिरिक्ता चाकीर्तिस्स्यात्, नचायं दुस्त्यजः शीतातपादिसांस्पर्शिकदुःखवच्छोकः, किंत्वविचारितरमणीयाभिमानमूलतया तन्निवृत्त्या परिहार्यः ; अत एव[वं] देहात्ममोहमहाग्रहगृहीतस्त्वं लोकायतसमयरहस्यतत्त्वविचारेणापि न कथञ्चिदपि शोचितुमर्हसीति परिदेवना [का—] किंनिमित्तेत्यर्थः । तदिदमुक्तम्—**न तत्र परिदेवनानिमित्तमस्ति**—इति ॥

भा ॥ एवं शरीरात्मवादेऽपि नास्ति शोकनिमित्तमित्युक्त्वा शरीरातिरिक्त आश्चर्यस्वरूप आत्मनि द्रष्टा वक्ता श्रोता श्रवणायत्तात्मनिश्चयश्च दुर्लभ इत्याह—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९

भा ॥ एवमुक्तस्वभावं स्वेतरसमस्तवस्तुविसजातीयतया आश्चर्यवदवस्थितमनन्तेषु जन्तुषु महता तपसा क्षीणपापः उपचितपुण्यः कश्चित्पश्यति । तथाविधः कश्चित्परस्मै वदति । एवं कश्चिदेव शृणोति । श्रुत्वाऽप्येनं यथावदवस्थितं तत्त्वतो न कश्चिद्वेद । चकारात् द्रष्टृवक्तृश्रोतृष्वपि तत्त्वतो दर्शनं तत्त्वतो वचनं तत्त्वतश्श्रवणं दुर्लभमित्युक्तं भवति ॥ २९ ॥

ता ॥ एवमन्वारुह्यवादपरिसमापनेन पूर्वोक्तं स्वसिद्धान्तमेव देहात्ममोहमूलदुरितावलीमलीमसे जगति तदधिकारिदुर्लभत्वादिकथनेन प्रशंसतीत्याह—एवमिति । कतिपयपदविशेषितोऽयमौपनिषद एव *आश्चर्यवदित्यादिश्लोकः । **एवमुक्तस्वभावम्** इति **एन**मित्यस्यार्थः । अव्यक्तोऽयम् इत्यादिनोक्तं वैजात्यम् आश्चर्यत्वहेतुतयाऽऽह—**स्वेतरे**ति । आश्चर्यवच्छब्दस्य पश्यत्यादिक्रियाविशेषणत्वभ्रमव्युदासायोक्तम्—**आश्चर्यवद**वस्थितमिति । आत्मनो वैलक्षण्यकथनमेवात्रोचितमिति भावः । एतेन कर्तृदृष्टान्ततया शङ्करोक्तं योजनान्तरमपि दूषितम् । कश्चिदिति निर्धारणार्थमाह—**अनन्तेष्वि**ति । ज्ञानेन हीनानां नराणामपि पशुभिस्समत्वदर्शनायोक्तम्—**जन्तुष्विति** । **कश्चि**दित्यस्य तात्पर्यार्थमाह—**महते**ति । यथा चोच्यते—*कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते इति । अन्यशब्दोऽत्र पूर्वोत्तरवाक्यगतकश्चिच्छब्दसमानार्थः । **परस्मा** इत्यर्थलब्धोक्तिः । **श्रुत्वाऽपि न वेद** इत्युक्ते व्याघातशास्त्रानारम्भादिदोषस्स्यादित्याशङ्कयोक्तम्—**यथावदवस्थितं तत्त्वत** इति । प्रामाणिकसमस्ताकारयुक्तमनारोपितेन प्रकारेणेत्यर्थः । तत्त्ववेदिनोऽत्र दुर्लभत्वमात्रे तात्पर्यं, श्रुत्वाऽपीत्यादिवाक्यस्थचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वं, तत्समुच्चेतव्यानि चाह—**चकारा**दिति । देहातिरिक्तस्यात्मनो द्रष्टैव तावद्दुर्लभः ; किमुत यथावस्थितद्रष्टा ? तथाविधेषु सत्स्वपि वक्तैव दुर्लभः ; किमुत सकलरहस्यवक्ता ? तादृशेषु सत्स्वपि श्रोतैव दुर्लभः ; किंपुनर्बाह्यान्तरसकलशिष्यगुणसम्पन्नतया यथावस्थितश्रोता त्वादृशः ? इत्यभिप्रायः । प्रथमं श्रवणम् , ततो मननाच्छ्रवणायत्तात्मनिश्चयः, ततश्च वचनयोग्यता, तत्रापि चिराभ्यासादिना यथावस्थितवचनयोग्यता, ततश्च निदिध्यासनाद्दर्शनम् , ततो[ऽपि] रत्नतत्त्ववत् चिरनिरीक्षणसंस्कारात्सविशेषदर्शनमिति वा क्रमः । अत्र देहातिरिक्तश्चेदात्मा, किं तथा नोपलभ्यते ? इति शङ्कापाकरणाय दुर्ज्ञानत्वकथनम् । सर्वैर्ज्ञातुमशक्ये वा वस्तुनि किं त्वामेकमुपालभे ? इति भावः ॥ २९ ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३०

भा ॥ सर्वस्य देवादिदेहिनो देहे वध्यमानेऽप्ययं देही नित्यमवध्यो मन्तव्यः । तस्मात्सर्वाणि देवादिस्थावरान्तानि भूतानि विषमाकाराण्यप्युक्तेन स्वभावेन स्वरूपतस्समानानि नित्यानि च । देहगतं तु वैषम्यमनित्यत्वं च । ततो देवादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न शोचितुमर्हसि ; न केवलं भीष्मादीन्प्रति ॥ ३० ॥

ता ॥ अथ यथा देवादिस्थावरान्तेषु भूतेषु देहांशे जातिगुणदेशकालदुर्भेदत्वसुभेदत्वादिवैषम्यमुपलभ्यते ; तद्व-

देहिन्यपि सुखित्वदुःखित्वादिवैषम्यं दृश्यते। देवादिशब्दाश्च देवत्वादिविशिष्टात्मपर्यन्ताः। एवं नित्यत्वानित्यत्वादिलक्षणवैषम्यमपि संभाव्येतेति शङ्कानिराकरणायोच्यते—**देहीति**। **वध्यमानेऽपी**ति सामर्थ्यानीतमुक्तं *हन्यमाने शरीरे (२.२०) इतिवत्। अन्यथा देहे सर्वस्येत्यस्य नैरर्थक्यं, देहीत्येतावतैव देहवर्तित्वसिद्धेः। भूतशब्दोऽत्र क्षेत्रज्ञपर्यन्तः। **सर्वाणि** इत्यादिसूचितशङ्काहेतुः **विषमाकाराण्यपि** इत्यनूदितः। देवादिभेदात्तत्प्रयुक्तसुखादिभेदाच्चेति शेषः। **उक्तेन स्वभावेने**ति। पूर्वोक्तसूक्ष्मत्वाच्छेद्यत्वादिनेत्यर्थः। **नित्यानि चे**ति। न तु नित्यत्वानित्यत्वलक्षणवैषम्यं शङ्कनीयमित्यर्थः। **देहगतं तु वैषम्य**मिति। देहमात्रगतं देवादिसन्निवेशवैषम्यम्। सुखादिवैषम्यं त्वात्मगतमपि तत्तद्देहौपाधिकधर्मभूतज्ञानावस्थाविशेषतारतम्यात्मकम्। चेतनानां देहादिशब्दैर्व्यपदेशस्तु शरीरस्यापृथक्सिद्धिमात्रनिबन्धन इति भावः। प्रकृतसङ्गतिज्ञापनाय सर्वाणीत्यस्य व्यवच्छेद्यमाह—**न केवलं भीष्मादीन् प्रती**ति ॥ ३० ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१

भा॥ अपि चेदं प्रारब्धं युद्धं प्राणिमारणमपि अग्नीषोमीयादिवत् स्वधर्ममवेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि। धर्म्यात्—न्यायतः प्रवृत्ताद्युद्धादन्यन्न हि क्षत्रियस्य श्रेयो विद्यते। *शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ (१८. ४३) इति हि वक्ष्यते। अग्नीषोमीयादिषु च न हिंसा पशोः, निहीनतरच्छागादिदेहपरित्यागपूर्वककल्याणतरदेहस्वर्गादिप्रापकत्वश्रुतेस्संज्ञपनस्य *न वा उ वे तन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ इदेषि पथिभिस्सुगेभिः। यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः। तत्र त्वा देवस्सविता दधातु। (यजु. ४. ६. ९. ४६; यजु. ब्रा. ३ ७. ७. ९४) इति हि श्रूयते। इह च युद्धे मृतानां कल्याणतरदेहप्राप्तिरुक्ता, वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति इत्यादिना। अतश्चिकित्सकशल्यादिकर्म आतुरस्येवास्य रक्षणमेवाग्नीषोमीयादिषु संज्ञपनम् ॥ ३१ ॥

ता॥ एवम् *अशोच्यानन्वशोचस्त्वम् इत्यादिना *न त्वं शोचितुमर्हसि इत्यन्तेनास्थानकारुण्यमपोदितम्। अथ **स्वधर्म**मित्यादिना **मरणादतिरिच्यते** इत्यन्तेन धर्माधर्मधीरपोद्यते—**अपि चे**ति। समुच्चेतव्यहेत्वन्तरपरप्रकरणभेदद्योतनार्थः। *धर्म्याद्धि युद्धात् इति वाक्यशेषप्रदर्शितं *स्वधर्मम् इत्यस्य विशेष्यमाह—**इदं युद्ध**मिति। स्वो धर्मः स्वस्य, वा धर्मः स्वधर्मः। विकम्पितुमित्येतत्सामर्थ्यसिद्धमुक्तं—**प्रारब्ध**मिति। अधर्मधीहेतुं सामान्यनिषेध[विषय]मनुवदति—**प्राणिमारणमपीति**। प्रबलं विशेषशास्त्रं निषेधशास्त्रात्, निषेधस्याप्रसक्तिं वा स्मारयति—**अग्नीषोमीयादिव**दिति। धर्मयुद्धव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदन्यस्य श्रेयसः क्षत्रिये स्वरूपनिषेधभ्रमं व्युदस्यन् क्षत्रियस्य प्रशस्यतरं ध[र्मि]र्म्ययुद्धादन्यन्नास्तीत्येतदर्थमन्वयमाह—**धर्म्या**दिति। धर्म्यत्वं धर्मादनपेतत्वम्। तद्धेतुर्न्यायतः प्रवृत्तत्वम्। तच्च निरायुधनिवृत्तशरणागतादिषु शस्त्रप्रयोगाद्यभावात्। हिशब्दसूचितं वक्ष्यमाणमाह—**शौर्य**मिति। ननु अग्नीषोमीयादिवत् इत्येतदेव न संप्रतिपन्नम्, तस्यापि हिंसात्वेनाधर्मत्वस्यावर्जनीयत्वात्। न च निषिद्धत्वमुपाधिः; *न हिंस्यादिति सामान्यनिषेधेन तस्य साधनव्यापकत्वात्। नापि विहितेतरत्वमुपाधिः, अविहिताप्रतिषिद्धेष्वपि तस्य विद्यमानत्वेन साध्यव्यभिचारात्। न च [साध्यसमव्याप्तत्वाभिप्रायेण] सामान्यनिषेधो विशेषविधिवाक्यविरोधात्सङ्कुचितविषयः, सङ्कोचहेतोर्विरोधस्यैवाभावात्, सामान्यविशेषवाक्ययोः प्रत्यवायक्रतुसाधनत्वपरत्वादेकस्यैव क्रतुप्रत्यवायसाधनत्वाविरोधात्। न च प्रत्यवायसाधनं न विधीयेतेति वाच्यम्, हरीतकीभक्षणादिष्विव क्रत्वनुप्रविष्टप्रायश्चित्तार्हहिंसासाध्यदुःखस्याल्पतया क्रतुसाध्यसुखस्य च

भूयस्तया तदुपपत्तेः । उक्तं च **साङ्ख्यैः**—* हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यति (सां. कौ. २) इत्यादि । आह च **पञ्चशिखाचार्यः**—* स्यात् स्वल्पस्सङ्करः [स]सुपरिहरस्सप्रत्यवमर्शः (व्या.भा.२.१३) इति । अतोऽग्नीषोमीयवदित्यसिद्धस्यासिद्धमेव निदर्शनमुक्तमित्यत्राह—**अग्नीषोमीयादिषु चे**ति । अधर्मसाधको हिंसात्वहेतुरसिद्धः । उपाधिश्च न पक्षव्यापकः, पक्षस्याहिंसारूपत्वात्, तत एव निषेधाभावाच्चेति भावः । अहिंसात्वमेवोपपादयति—**निहीनतरे**ति । अनर्थप्रापकव्यापारत्वं हि हिंसालक्षणम् । अत्र तु तद्विपरीतत्वेन रक्षणत्वमेव युक्तमिति मन्त्रलिङ्गेन ज्ञापयति- **नवा** इति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । सुगेभिरिति—सुगैरित्यर्थः । पिष्टपश्वादिविधिस्तु कार्तयुगधर्मनिष्ठाधिकारिविशेषनियतः * पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैर्मादृशो यष्टुमर्हति (भा. मो. १७५. ३४) इत्यादिवचनाच्चेति भावः । अस्त्वग्नीषोमीयादौ श्रुतिबलादहिंसात्वम्, इह तु कथमित्यत्राह—**इह चे**ति । अयमप्यर्थः श्रुतिस्मृतिसिद्ध इति भावः । ननु *अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः (छा. ८. १५. १) इत्यादिनाऽग्नीषोमीयादेर[पि]न्यस्य हिंसात्वं प्रतीयते; अन्यथाऽन्यत्रेति तद्व्यवच्छेदानुपपत्तेरित्यत्राह—**अत** इति । अयमभिप्रायः—न तावदिह दुःखजननमात्रं हिंसा, रक्षणरूपेषु चिकित्सकशल्यप्रयोगादिष्वपि प्रसङ्गात् । नापि प्राणवियोजनमात्रम्, अनद्रूपेषु सर्वस्वहरणनारकपीडादिषु हिंसाशब्दप्रयोगदर्शनात् । न चायमुपचारः, नियामकाभावात्, विपरिवर्तस्यापि दुर्वारत्वात् । अतोऽनर्थपर्यवसितस्तादात्विकदुःखजनको व्यापारो हिंसेत्येव तत्त्वम्—इति । ततश्च * अन्यत्र तीर्थेभ्यः इत्येतत्पश्वादेर्भाविपुरुषार्थविशेषानभिज्ञपामरदृष्ट्योक्तम् । तस्मिन्नपि वाक्ये हिंसात्वं नास्तीत्येव तात्पर्यम् । उक्तं च मनुना—* तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः (मनु. ५. ३९) इति । अत्रापि वध इति पामरदृष्ट्याऽनुवादः । अवध इति तत्त्वकथनम् । यद्यपि क्रत्वनुप्रविष्टानां सोमोच्छिष्टभक्षणप्रभृतीनां हिंसालक्षणव[त्तु]न्न लक्षणान्तरेण व्यवच्छेदश्शक्यः; तथाऽपि तेषां प्रत्यवायानाधायकत्ववचनबलादेव तथात्वमङ्गीकुर्मः; पुनः क्रत्वर्थतया विधानमात्रेण । नन्वेवमुत्सर्गापवादन्यायस्य कीदृशो विषयः? तादृश एव, यत्र निरवकाशविशेषवाक्यविरोधादेव सावकाशसामान्यशब्दसङ्कोच इति निस्तरङ्गमेतत् ॥ ३१ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२

भा ॥ अयत्नोपनतमिदं निरतिशयसुखोपायभूतं निर्विघ्नमीदृशं युद्धं सुखिनः पुण्यवन्तः क्षत्रिया लभन्ते ॥ ३२ ॥

ता ॥ पुनरपि प्राणिमारणस्यापि युद्धस्य प्रशंसामुखेनाधर्मभ्रममुन्मूलयति—**यदृच्छये**ति । यदृच्छयोपपन्नमित्यत्राहेतुकत्वादिभ्रमव्युदासायाह—**अयत्नोपनतमि**ति । प्राक्तननिरतिशयपुण्यविपाकलभ्यत्वादिदानीमयत्नोपनतत्वम् । **निरतिशयसुखोपायभूतमि**ति । स्वर्गशब्दो हि * यस्मिन्नोष्णं न शीतं * दुःखेन यन्न संभिन्नं नच ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं यत्तत्सुखं स्वः पदास्पदम् ॥ (शा.भा. ६.१.१) इति निरतिशयसुखविशेषे व्युत्पन्नः । देशविशेषस्तु तादृशसुखभोगस्थानतया स्वर्गः । धर्माणां च स्वतो निरतिशयसुखसाधनत्वं स्वभावः । फलाभिसन्ध्यादिलक्षणप्रतिबन्धकवशादन्यथात्वमिति च्विप्रत्ययमप्रयुञ्जानस्य भावः । अपावृतशब्दाभिप्रेतं निर्विघ्नत्वम् । सुखिन इत्यस्य **पुण्यवन्त** इति प्रतिपदम् । नहि सुखमेवेदृशयुद्धलाभहेतुः; अतोऽत्र सुखशब्देन सुखसाधनं लक्ष्यत इति भावः । यद्वा, अत्र सुखिशब्दः सुखयोग्यत्वलक्षणसंबन्धपरः । तद्योग्यत्वं च पुण्यवत्त्वमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३

भा ॥ अथ क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतमिमम्—आरब्धं संग्रामं मोहान्न करिष्यसि चेत्—ततः प्रारब्धस्य धर्मस्याकरणात्स्वधर्मफलं निरतिशयसुखं विजयेन निरतिशयां च कीर्तिं हित्वा पापं निरतिशयमवाप्स्यसि ॥

ता ॥ एवं युद्धस्य धर्म्यत्वेन निरतिशयसुखसाधनत्वमुक्तम् । अथ तदकरणे प्रत्यवायमाह—**अथचेदि**ति । युद्धाकरणस्य ब्राह्मणादीनां पापहेतुत्वाभावात् त्वंशब्दः क्षत्रियत्वपर इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**क्षत्रियस्य स्वधर्मभूत**मिति । **इमम्** इति निर्देशाभिप्रेतमुक्तम्—**आरब्ध**मिति । **मोहात्**—धर्मेऽप्यधर्मत्वभ्रमादित्यर्थः । न हि युद्धस्याकरणमात्रं क्षत्रियस्यापि प्रत्यवायहेतुः, सर्वदा युद्धकरणप्रसङ्गादित्यत उक्तं—**प्रारब्धस्ये**ति । **स्वमर्धफल**मिति । धर्मशब्दोऽत्र फलपरः, अन्यथा पौनरुक्त्यात्, अनुवादमात्रत्वेऽनिष्टप्रसङ्गपर्यवसानाभावाच्चेति भावः । आगामिकीर्तिविषयत्वायोक्तं—**विजयेने**ति । न केवलं दृष्टादृष्टरूपनिरतिशयपुरुषार्थहा[नि]निमात्रम्, निरतिशयदुःखहेतुभूतं पापमप्यवाप्स्यसीति वाक्यार्थः ॥ ३३ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिः मरणादतिरिच्यते ॥ ३४

भा ॥ न ते केवलं निरतिशयसुखकीर्तिहानिमात्रम्, पार्थो युद्धे प्रारब्धे पलायितः इत्यव्ययां—सर्वदेशकालव्यापिनीमकीर्तिं च समर्थान्यसमर्थान्यपि सर्वाणि भूतानि कथयिष्यन्ति । ततः किमिति चेत्—शौर्यवीर्यपराक्रमादिभिस्सर्वसंभावितस्य तद्विपर्ययजा ह्यकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ; एवंविधाया अकीर्तेर्मरणमेव तव श्रेय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ता ॥ एवं दृष्टादृष्टरूपफलहानिरदृष्टप्रत्यवायश्चोक्तः । अथ दृष्टप्रत्यवायमाह—**अकीर्तिं चे**ति । अकीर्तिरिह दुष्कीर्तिः । न ते केवलमित्यादौ नापि पारलौकिकनिरतिशयपापमात्रमित्यनुसन्धेयम् । **प्रारब्धे पलायित** इति कान्दिशीकतया प्रथमव्यापारमप्यकृत्वेति भावः । अव्ययशब्देनाविनाशित्वाभिधानात्सर्वकालव्यापित्वमुच्यताम् ; सर्वदेशव्यापित्वं तु कथमुच्यते ? इत्थं—यद्यकीर्तिस्सर्वदेशव्यापिनी न स्यात्, सर्वकालव्यापिन्यपि न स्यात्, कालक्रमेण सङ्कोचाद्विच्छेदोपपत्तेः—इति । यद्वा देशतः कालतश्चान्यूनत्वमेवात्र अव्ययत्वं विवक्षितम् । भूतान्यपीति [अपि]शब्दान्वयः । चापीत्यनतिरिक्तार्थत्वे निष्प्रयोजनत्वम् । ततो भूतानि इति सामान्यनिर्देशात्, अपिशब्दान्वयबलाच्चोक्तं **समर्थान्यसमर्थान्यपी**त्यादि । अकीर्तेरिष्टत्वमाशङ्क्योत्तरार्धमुच्यत इत्याह—**ततः किमि**ति । चशब्दः शङ्कानिराकरणार्थः । अर्जुनस्य संभावितत्वहेतूनाह—**शौर्ये**ति । **सर्वसंभावितस्ये**ति । पूर्वनिर्दिष्टैस्समर्थैरसमर्थैश्च भूतैस्संभावितस्येत्यर्थः । ननु मरणादतिरेकः किं हेयतया, उपादेयतया वा? न प्रथमः, *जीवन् भद्राणि पश्यति (भा. वि. ३८. ४४), *आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् (भा. उ. १२७,४९) इत्यादिवचनात् । न द्वितीयः प्रकरणविरोधादित्यत्राह—**एवंविधाया** इति । *जीवन् भद्राणि इत्यादिकं तु क्षत्रियापुत्रस्य तेऽद्य नोपादेयम् । न चेयमकीर्तिर्लघीयसी, येन मरणाच्छ्रेयसी स्यात् । किंत्वेवंविधा सर्वदेशकालव्यापिनी, इयं च नरकायापि स्यात्, तथैव स्मृत्यादिसिद्धत्वात् । तथाचोत्तरत्रित् रामायणे रघुनाथवाक्यम्—*अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् । पतत्येवाधमान् लोकान्यावच्छब्दस्स कीर्त्यते ॥ (४५. ११,१२) इति । युद्धे मरणं तु तत एव स्वर्गाय स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

भा ॥ बन्धुस्नेहात्कारुण्याच्च युद्धान्निवृत्तस्य शूरस्य ममाकीर्तिः कथमागमिष्यतीत्यत्राह—

भयाद्रणादुपरतं मंस्य[मन्य]न्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५

भा ॥ येषां कर्णदुर्योधनादीनां महारथानामितःपूर्वं त्वं शूरो वैरीति बहुमतो भूत्वेदानीं युद्धे समुपस्थिते निवृत्तव्यापारतया लाघवं—सु[नि]ग्रहतां यास्यसि, ते महारथास्त्वां भयाद्युद्धादुपरतं मंस्यन्ते । शूराणां हि वैरिणां शत्रुभयादृते बन्धुस्नेहादिना युद्धादुपरतिर्नोपपद्यते ॥ ३५ ॥

ता ॥ एवं धर्माधर्मभ्रमो निवारितः । अथास्थानस्नेहः क्षिप्यते *भयात् इत्यादिना । बन्धुस्नेहादित्यादि । शूरस्य सतः स्नेहकारुण्याभ्यां निवृत्तस्य मे कीर्तिरेव स्यादिति भावः । येषामित्यतिप्रसिद्धपरामर्शात्कर्णदुर्योधनादीनामित्युक्तम् । तेनापकार[रि]वर्गं स्मारयति । यद्यपि भीष्मादयो याथार्थ्यं जानीयुः, तथाऽपि कर्णादयो न तथेति भावः । भूत्वेत्यस्य यास्यसीत्युत्तरक्रियैकरस्येन स्नात्वा होष्यामि इत्यादिष्विव क्रियापेक्षया पूर्वेणापि भविष्यता कालेन संबन्धभ्रमव्युदासायोक्तम्—[इतः]पूर्वमिति । बहुभिर्गुणैर्बहुत्वेन मतो हि बहुमत इत्यभिप्रायेणाह—शूरो वैरीति । यदि शूरस्त्वं प्रागपि निर्वैरः, यदि च वैरी त्वं शौर्यरहितः, तदा हि महारथा न त्वां गणयेयुरिति भावः । तत्क्षणावधि वैरानुवृत्तिसूचनायोक्तम्—इदानीमिति । लाघवफलं सु[नि]ग्रहता लाघवशब्देनोपचरिता । सु[नि]ग्रहत्वं चात्र सु[नि]ग्रहत्वाभिमानविषयत्वम्, बन्धुस्नेहादित्याद्युक्तां शङ्कां निराकरोति—शूराणां हीति । यदि शूरत्ववैरित्वयोरन्यतरन्न स्यात्, तदा युज्येताप्यन्यथासिद्धिरिति भावः ॥ ३५ ॥

भा ॥ किंच,

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६

भा ॥ शूराणामस्माकं सन्निधौ कथमयं पार्थः क्षणमपि स्थातुं शक्नुयात्, असत्सन्निधानादन्यत्र ह्यस्य सामर्थ्यमिति तव सामर्थ्यं निन्दन्तः शूराणामवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तव शत्रवो धार्तराष्ट्राः; ततोऽधिकतरं दुःखं किं तव ? एवंविधावाच्यश्रवणान्मरणमेव श्रेय इति त्वमेव मंस्यसे ॥ ३६ ॥

ता ॥ एवं प्राचीनमपकारं भविष्यल्लाघवारोपं चाभिधाय पुनरागामिनाऽप्यपकारेणास्थानस्नेहत्वं द्रढयतीत्यभिप्रायेणाह—किंचेति । प्रस्तुतोदन्तफलितं सामर्थ्यनिन्दाप्रकारमाह—शूराणामस्माकमित्यादिना । शूराणामवाच्यवादांश्च बहूनिति । शूरान् प्रति ये न वाच्याः, किंतु कान्दिशीकान् प्रति, तान् पारुष्याश्लीलपरिहासादिवादानित्यर्थः । अहितशब्दोऽत्र अवाच्यवादहेतुपर इत्यभिप्रायेणाह—शत्रवो धार्तराष्ट्रा इति । यदि च भीष्मद्रोणकृपशल्यादयः किञ्चिद्वदेयुः, तदा शौर्यगौरवादिना सह्येतापि । कथं पुनरशूरैश्शूराभिमानिभिर्महापकारिभिः कृतान् बहूनवाच्यवादान् सहेथा इति भावः । ननु गुणविशिष्टवाचिशब्देषु हि तरबाद्यौचित्यम्; न जात्यादिशब्देषु; नहि घटतर इत्यादिकं प्रयुज्यत इत्यत्राह—तत इति । ततोऽवाच्यवादात् तच्छ्रवणादिति फलितम् । दुःखशब्दः प्रातिकूल्यविशिष्टवाची । प्रतिकूलतरमितिवद्दुःखतरमित्युक्तमित्यधिकतरशब्देन प्रत्ययार्थं निष्कृष्य वदतो भावः । तवेति—नहि त्वं रथ्यापुरुषः, न च समाध्यादिनिष्ठः, येनात्र दुःखिता न स्यादिति भावः । किंशब्दः पूर्वश्लोकोक्तदुःखतरमरणतत्पर इत्याह—एवमिति ।

त्वमेव मंस्यसे इति । गाण्डीवसामर्थ्यादिनिन्दाप्रसङ्गे धर्मपुत्रमपि हि भवान् हन्तुमुद्योक्ष्यते, किं पुनः कर्णादीन् । अत इदानीं निवृत्तोऽपि तदा दुस्सहतरदुःखप्रेरितो युद्धं करिष्यसीति हृदयम् ॥ ३६ ॥

भा ॥ अतश्शूरस्यात्मना परेषां हननमात्मनो वा परैर्हननमुभयमपि श्रेयसे भवतीत्याह—

हतो वा प्राप्स्य[से]सि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७

भा ॥ धर्मयुद्धे परैर्हतश्चेत्तत एव परमनिःश्रेयसं प्राप्स्यसि; परान्वा हत्वा अकण्टकं राज्यं भोक्ष्यसे; अनभिसंहितफलस्य युद्धाख्यस्य धर्मस्य परमनिःश्रेयसोपायत्वात् तच्च परमनिःश्रेयसं प्राप्स्यसि; तस्माद्युद्धायोद्योगः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमिति निश्चित्य तदर्थमुत्तिष्ठ । कुन्तीपुत्रस्य तवैतदेव युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

ता ॥ हतो वा इति श्लोकं पूर्वश्लोकवाक्यशेषतयाऽवतारयति—**अत** इति । उभयथाऽपि तव लाभ इति भावः । प्राप्स्यसे, भोक्ष्यसे इत्यर्जुनं प्रत्यभिधानेऽपि शूरस्येत्यादिसाधारणाभिधानं भीष्मादिहननस्य तच्छ्रेयोहेतुतया शोकहेतुत्वं नास्तीति ज्ञापनार्थम् । श्रेयस इत्यनेन यथेच्छं स्वर्गराज्यादिसुखापवर्गान् संगृह्णाति । न हि हतत्वमात्रात्पुरुषार्थ इत्यत उक्तं—**धर्मयुद्ध** इति । **तत एवे**ति । श्रेयस्साधनतया शास्त्रसिद्धहननादेवेत्यर्थः । **परमनिश्श्रेयसमि**ति । स्वर्गशब्दोऽत्रामृतत्वप्रकरणात्परमनिःश्रेयसपरः, तत्स्थानपरो वा । यथा *स एतेन प्राज्ञेनात्मनाऽस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वा अमृतस्समभवत् (ऐ. ३. ४.) *अनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति (के.४.९) *स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते (क. १.१.१३) इति, राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् (२. ८) इति क्षुद्रस्वर्गापेक्षकार्जुनोद्देशेन वचनाचायमेवार्थ इति भावः । **परान्वा हत्वे**ति । महारथानां भीष्मद्रोणकर्णादीनां जयो हि हननमन्तरेण न युज्यत इति भावः । *जित्वा *भोक्ष्यसे इत्युभाभ्यां फलितमुक्तम्—**अकण्टकमि**ति । प्रतिकूलेषु जाग्रत्सु राज्यं सिद्धमपि हि न भोगाय स्यादिति भावः । अर्जुनानादृतराज्यभोगमात्रपर्यवसानव्युदासायाह—**अनभिसंहिते**ति । मुमुक्षोर्हि राज्यभोगादिरानुषङ्गिकः । संबुद्धितात्पर्यमाह—**कुन्तीपुत्रस्ये**ति । *[मृ]शतं सूते क्षत्रिया राजपुत्री (भा. द्रो. ७७. १८) इति हि प्रसिद्धम् । नहि सिंहीसुतेन हरिणीकुमारचरितमनुसरणीयम् । न च शुद्धक्षेत्रजन्मना त्वया महीयसो धर्मस्य विच्छेदः कार्य इति भावः ॥ ३७ ॥

भा ॥ मुमुक्षोर्युद्धानुष्ठानप्रकारमाह—

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८

भा ॥ एवं देहातिरिक्तमस्पृष्टसमस्तदेहस्वभावं नित्यमात्मानं ज्ञात्वा युद्धे चावर्जनीयशस्त्रपातादिनिमित्तसुखदुःखार्थलाभालाभजयपराजयेष्वविकृतबुद्धिः स्वर्गादिफलाभिसन्धिरहितः केवलकार्यबुद्ध्या युद्धमारभस्व । एवं कुर्वाणो न पापमवाप्स्यसि—पापं दुःखरूपं संसारं नावाप्स्यसि; संसारबन्धान्मोक्ष्यस इत्यर्थः ॥३८॥

ता ॥ एवमस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलत्वमुपशमितम् । अथ धर्मत्वेन स्थापितस्य मुमुक्षुविषयानुष्ठानप्रकारं वदतीत्याह—**मुमुक्षोरि**ति । नहि राज्यादिका[मा]मिनामीदृशी बुद्धिरपेक्षिता । अतोऽल्पास्थिरदुःखमिश्रयुद्धसाध्यफलेन किं

ममेति नाशङ्कनीयमिति भावः । पूर्वोक्तमात्मतत्त्वज्ञानमनुष्ठानदशायामनुवर्तनीयतया दर्शयति—**एवमिति** । **देहातिरिक्त**मिति । सति धर्मिणि हेयविरहादिधर्मचिन्तेति भावः । पौनरुक्त्यभ्रमपरिहाराय लाभालाभयोर्धनादिविषयत्वमुक्तम् । विषमयोस्सुखदुःखप्रवाहयोस्समीकरणं कथमित्यत्रोक्तम्—**अविकृतबुद्धि**रिति । विकारो हर्षशोकादिरूपः ; तदभावकथनेन विवेकादिसप्तकान्तर्गतानवसादानुद्धर्षयोर्ग्रहणम् । **युद्धाये**ति । तादर्थ्यविभक्तिसूचितान्यार्थत्वनिवृत्तिरुच्यते—**स्वर्गादी**ति । * मा फलेषु कदाचन (२. ४७) * एतान्यपि तु (१८. ६) इत्यादिवक्ष्यमाणमत्रानुसंहितम् । तत इत्यस्योपयुक्तहेतुविशेषपरत्वमेवोचितम्, आनन्तर्यादिपरत्वं तु अनुपयुक्तमित्यभिप्रायेणाह—**केवलकार्यबुद्ध्ये**ति । पापशब्दोऽत्र न गुरुवधादिशङ्कितपापपरः, युद्धस्य स्वधर्मतामात्रेण तन्निवृत्तौ सुखदुःखसाम्यादिबुद्धिविशेषस्य *एवमित्यनूदितस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गात् । न च कृतपापपरः, नावाप्स्यसीत्यनन्वयात् । करिष्यमाणे च न प्रायश्चित्तम् । न च विद्यान्यतिरिक्तेपूत्तराघाश्लेषः । अतोऽत्रामृतत्वप्रकरणान्मुमुक्ष्वपेक्षयाऽनिष्टफलत्वाविशेषेण पुण्यपापरूपसकलसांसारिककर्मपरः । ततश्च तत्फलभूतस्संसारोऽत्र लक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाह—**दुःखरूपं संसार**मिति । * नैवं पापमवाप्स्यसि इत्युक्ते पापहेतुत्वाभावमात्रं प्रतिभातीत्यत्राह—**संसारबन्धा**दिति । परम्परयेति शेषः । * सोऽमृतत्वाय कल्पते (२.१५) इति पूर्वोक्तमिह स्मारितम् ॥ ३८ ॥

भा ॥ एवमात्मयाथात्म्यज्ञानमुपदिश्य तत्पूर्वकं मोक्षसाधनभूतं कर्मयोगं वक्तुमारभते

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९

भा ॥ सङ्ख्या बुद्धिः ; बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मतत्त्वं साङ्ख्यम् । ज्ञातव्ये आत्मतत्त्वे तज्ज्ञानाय या **बुद्धिरभिधेया** * न त्वेवाहम् इत्यारभ्य * तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि इत्यन्तेन, सेयं तेऽभिहिता । आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मानुष्ठाने यो बुद्धियोगो वक्तव्यः, स इह योगशब्देनोच्यते । * दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात् (२. ४९) इति हि वक्ष्यते । तत्र योगे या बुद्धिर्वक्तव्या, तामिमामभिधीयमानां शृणु, यया बुद्ध्या युक्तः कर्मबन्धं प्रहास्यसि ; कर्मणा बन्धः कर्मबन्धः, संसारबन्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

ता॥ अथ पूर्वप्रकरणोक्तशोकापनोदनहेतुषु प्रधानार्थेनोत्तरप्रकरणारम्भं संगमयति—**एवमिति** । तत्पूर्वकशब्देनात्मज्ञानकर्मयोगयोः क्रमाभिधानौचित्यमुक्तम् ; आत्मयाथात्म्यज्ञानोपदेशानन्तरं तच्चिन्तनरूपज्ञानयोगाभिधानस्यौचित्येऽपि तस्य कर्मयोगसाध्यत्वात्प्रथमं कर्मयोग उच्यते । पश्चात्तु तत्फलतया * प्रजहाति यदा कामान् (२. ५५) इत्यादिना ज्ञानयोगो वक्ष्यते । **वक्तुमिति**—प्रसक्तं प्राधान्येन प्रपञ्चयितुमित्यर्थः । सांख्ययोगाख्यवेदविरोधितन्त्राभिधानभ्रमं सांख्यशब्दस्यात्र * ज्ञानयोगेन सांख्यानाम् (३. ३) इति वक्ष्यमाणज्ञानयोगविषयत्वभ्रमं च व्युदस्यन्नाह—**संख्ये**ति । * बुद्धिर्मतिश्च मेधा संख्या संवित्तिरुपलब्धिः इति नैघण्टुकाः । * पुरुषं निर्गुणं सांख्यम् (म. उ) इत्याद्यौपनिषदप्रसिद्ध्या परमात्मवदात्मन्यपि सांख्यशब्द उपपन्नः । नच *ज्ञानयोगेन सांख्यानाम् इत्यादिष्वर्थवैरूप्यप्रसङ्गः, तद्बुद्धियोगेन सर्वत्र तच्छब्दप्रयोगात् । सदपि च वैरूप्यं प्रकरणाद्यानुगुण्येन सर्वत्र सह्यते । एकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वज्ञापनाय—**आत्मतत्त्व**मित्युक्तम् । **तज्ज्ञानाये**त्यनेन तन्निर्णयमात्रमव्यवहितफलमिति दर्शितम् । **बुद्धि**रिति । निर्णयफलवाक्ययुक्तिपरामर्शगर्भा बुद्धिर्विवक्षितेति न साध्यसाधनभावविरोधः । अथवा बुद्धिरिह शास्त्रनिष्पाद्यो निर्णयः ।

तज्ज्ञानायेति साक्षात्कारादिपरः। आत्मतत्त्वाभिधानप्रदेशमवच्छिद्याह—**न त्वेवे**ति। ततः परस्तात्तु स्वधर्ममित्यादिना धर्माधर्मभ्रमास्थानस्नेहयोराक्षेपो हि क्रियत इति भावः। योगशब्दस्यात्र प्रकरणादिविशेषितमर्थमाह—**आत्मज्ञाने**त्यादिना। इहेत्यभिप्रेतं विवृणोति—**दूरेणे**ति। **इमा**मिति निर्देशसूचितमविलम्बिनाभिधानमाह—**अभिधीयमाना**मिति। एतेनानुष्ठानानुप्रविष्टबुद्धेस्तद्विषयाभिधीयमानबुद्धेश्च भेदोऽपि दर्शितः। यद्वा, अनुष्ठानप्रकारविषयबुद्धिजनकमभिधानं शृण्वित्यर्थः। एतेन कर्मयोगशब्दोऽप्यत्र बुद्धिविशेषयोगमूल इति दर्शितम्। बुद्ध्या ययेत्यनयोर्वैयधिकरण्येन क्रियाद्वयान्वयभ्रमं निरस्यति—**यया बुद्ध्या युक्त** इति। कर्मबन्धशब्दस्यानतिशयितार्थसमासान्तरमपाकरोति—**कर्मणा बन्ध** इति। *तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन (अष्टा. २.१.३०) इति तत्पुरुषः। बन्धशब्दस्यात्र मुख्यार्थासंभवात् अभिप्रेतमाह—**संसारे**ति। एतेनानुष्ठीयमानकर्मसंबन्धहानभ्रमोऽपि निरस्तः॥ ३९॥

भा॥ वक्ष्यमाणबुद्धियुक्तस्य कर्मणो माहात्म्यमाह—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्॥ ४०

भा॥ इह कर्मयोगे नाभिक्रमनाशोऽस्ति; अभिक्रमः—आरम्भः, नाशः फलसाधनभावनाशः, आरब्धस्यासमाप्तस्य विच्छिन्नस्यापि न निष्फलत्वम्, आरब्धस्य विच्छेदे प्रत्यवायोऽपि न विद्यते। अस्य कर्मयोगाख्यस्य धर्मस्य स्वल्पांशोऽपि महतो भयात्—संसारभयात् त्रायते। अयमर्थः *पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते (६. ४०) इत्युत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते। अन्यानि हि लौकिकानि वैदिकानि च साधनानि विच्छिन्नानि न फलाय भवन्ति, प्रत्यवायाय च भवन्ति॥४०॥

ता॥ ननु, *इमां शृण्वित्युक्तेऽनन्तरं *व्यवसायेत्यादि वक्तव्यम्, मध्ये *नेहाभिक्रम इत्येतन्न संगच्छत इत्यत्राह—**वक्ष्यमाणे**ति। उपक्रमे माहात्म्यकथनेन बुभुत्सातिशयजननाय प्ररोचना क्रियत इति भावः। इहेत्यनेन सूचितं कर्मान्तरेभ्यो वैलक्षण्यमाह—**कर्मयोग** इति। अभिमुखक्रमणशङ्कां व्युदस्यति—**अभिक्रम आरम्भ** इति। उपक्रमशब्दवदयमिति भावः। क्रियारूपस्याभिक्रमस्य कथमविनाशित्वमित्यत्राह—**नाशः फलसाधनभावनाश** इति। तात्पर्यमाह—**आरब्धस्ये**ति। प्रत्यवायशङ्काहेतुं दर्शयन् द्वितीयं पादं व्याकरोति—**आरब्धस्य विच्छेद** इति। उक्तविवरणरूपमुत्तरार्धं व्याख्याति—**अस्ये**ति। **संसारभया**दिति। महत्त्वविशेषितं भयं संसारभयमेव हीति भावः। स्वल्पांशस्यापि संसारनिवृत्तिहेतुत्वं देशकालादिवैगुण्यात्प्रामादिकाकृत्यकरणादिना च विच्छिन्नस्याप्यवश्यं पुनस्सन्धानादिति दर्शयन्नस्य श्लोकस्योक्तार्थैकपरत्वं संग्रहविस्तररूपत्वेन वक्ष्यमाणापौनरुक्त्यं चाह—**अयमर्थ** इति। कृतांशस्य कथं नाशप्रसङ्ग इति शङ्कायामिहेत्यस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति—**अन्यानि** हीति। **लौकिकानी**त्यतिशङ्काहेतुदृष्टान्त उक्तः। **वैदिकानी**ति सामान्यनिर्देशस्यायं भावः—नित्यनैमित्तिकान्यपि विच्छेदे सति न फलाय स्युः; प्रत्यवायाय च भवेयुः। अशक्त्यादिमूलमीषद्वैकल्यमात्रं हि तत्र सह्यम्। काम्येषु त्वङ्गवैकल्येऽपि नैष्फल्यमिति विशेष इति। **प्रत्यवायाय च भवन्तीति**। न केवलं स्वर्गादेरलाभमात्रम्, ब्रह्मरक्षस्त्वप्राप्त्यादिरपि स्यादिति भावः॥ ४०॥

भा॥ काम्यकर्मविषयाया बुद्धेर्मोक्षसाधनभूतकर्मविषयां बुद्धिं विशिनष्टि—

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्॥ ४१

भा ॥ इह—शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणि व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका—मुमुक्षुणाऽनुष्ठेये कर्मणि बुद्धिर्व्यवसायात्मिका बुद्धिः, व्यवसायो निश्चयः, सा हि बुद्धिरात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्विका। काम्यकर्मविषया तु बुद्धिरव्यवसायात्मिका। तत्र हि कामाधिकारे देहातिरिक्तात्मास्तित्वज्ञानमात्रमपेक्षितम्, नात्मस्वरूपयाथात्म्यनिश्चयः। स्वरूपयाथात्म्यानिश्चयेऽपि स्वर्गादिफलार्थित्वतत्साधनानुष्ठानतत्फलानुभवानां संभवादविरोधाच्च। सेयं व्यवसायात्मिका बुद्धिः एकफलसाधनविषयतयैका; एकस्मै मोक्षाख्यफलाय हि मुमुक्षोस्सर्वाणि कर्माणि विधीयन्ते। अतश्शास्त्रार्थस्यैकत्वात् सर्वकर्मविषया बुद्धिरेकैव; यथैकफलसाधनतया आग्नेयादीनां षण्णां सेतिकर्तव्यताकानामेकशास्त्रार्थतया तद्विषया बुद्धिरेका, तद्वदित्यर्थः। अव्यवसायिनां तु स्वर्गपुत्रपश्वन्नादिफलसाधनकर्माधिकृतानां बुद्धयः फलानन्त्यादनन्ताः। तत्रापि बहुशाखाः; एकस्मै फलाय चोदितेऽपि दर्शपूर्णमासादौ कर्मणि *आयुराशास्ते इत्याद्यवगतावान्तरफलभेदेन बहुशाखत्वं च विद्यते। अतोऽव्यवसायिनां बुद्धयोऽनन्ता बहुशाखाश्च। एतदुक्तं भवति—नित्येषु नैमित्तिकेषु कर्मसु प्रधानफलान्यवान्तरफलानि च यानि श्रूयमाणानि, तानि सर्वाणि परित्यज्य मोक्षैकफलतया सर्वाणि कर्माण्येकशास्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानि; काम्यानि च स्ववर्णाश्रमोचितानि तत्तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतया नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथाबलमनुष्ठेयानि—इति ॥

ता ॥ एवं माहात्म्याभिधानव्याजेनास्य कर्मणस्सर्वकर्मभ्यो वैषम्यमुक्तम्। अथोपदेष्टव्यतया प्रतिज्ञातां तद्विषयबुद्धिं काम्यकर्मविषयबुद्धिभ्यो हेतुफलवैषम्येण विशिंषन्नुपदिशतीत्याह—**काम्ये**ति। *इह इति सङ्गृहीतमाह—**शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणी**ति। अविहिताप्रतिषिद्धलौकिककर्मणां भिन्नफलत्वात्तद्विष[ये]यत्वेऽप्यैक्यं मा भूदित्यत उक्तं **शास्त्रीय** इति। यद्वा संग्राहकोपाधिकथनमिदम्। प्रस्तुतयुद्धादिमात्रव्युदासाय **सर्वस्मिन्नि**ति नित्यनैमित्तिककाम्यतदवान्तरविधाभेदसंग्रहः। नानाकर्मविषयनानाबुद्धेः कथमेकत्वमिति शङ्कायां विशेषणप्रकरणसामर्थ्यफलितेन विषयेण बुद्धिं विशिनष्टि—**मुमुक्षुणे**ति। व्यवसायशब्देन कृत्यध्यवसायभ्रमं निरस्यति—**निश्चय** इति। पौनरुक्त्यव्युदासाय [व्यवसाय] विषयं समासांशोत्तरपदलक्ष्यं च दर्शयन् मुमुक्षुणेत्युक्तमुपपादयति—**सा ही**ति। व्यवसायात्मिकेत्येतद्व्यवच्छेद्यमाह—**काम्ये**ति। ननु देहातिरिक्तपारलौकिकात्मज्ञानमन्तरेण कथं देहान्तरानुभाव्यस्वर्गादिसाधनयागादिमहाप्रयासानुष्ठानमित्यत्राह—**तत्र ही**ति। कामनयाऽधिक्रियत इति वा, कामेनाधिकारो यत्रेति वा कामाधिकारः काम्यकर्म, तदधिकारित्वं वा। यद्वा तच्छास्त्रम्। अधिकारश्च मदभिलषितसाधनत्वान्मदर्थमिदं कर्मेत्यभिमानः। **देहातिरिक्तात्म**शब्देन देहान्तरपरिग्रहार्हस्थिरत्वमभिप्रेतम्; अन्यथाऽतिरेकमात्रनिर्णयेऽपि देहसमकालनाशित्वभ्रमे सति पारलौकिककाम्यकर्माननुष्ठानप्रसङ्गात्। मात्रशब्दाभिप्रेतं विवृणोति—**नात्मे**ति। आत्मस्वरूपयाथात्म्यं चात्र नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वानन्दत्वभगवत्प्रकारत्वस्वभाविकापहतपाप्मत्वादिरूपमभिप्रेतम्। ननु देहोत्तरकालमनुभाव्ययोः स्वर्गापवर्गयोः क्वचिदात्मास्तित्वज्ञानमात्रमपेक्षितम्; क्वचित्तद्याथात्म्यनिश्चय इति कुतोऽयं विवेक इत्यत्राह—**स्वरूपे**ति। अयमभिप्रायः—कामाधिकारे याथात्म्यनिश्चयोऽनुपपत्त्या शास्त्रबलाद्वाऽपेक्ष्यते? पूर्वत्रापि याथात्म्यनिश्चयाभावे किं स्वर्गादिफलेच्छैव न स्यात्, उत तत्साधनानुष्ठानम्, उत तत्फलानुभवः? न प्रथमः, सुखरूपतया प्रमाणसिद्धेषु स्वरसत इच्छासिद्धेः। न द्वितीयः, तदर्थिनस्तदनुकूलकरणकलेबरादिमतः स्वस्य तत्फलकालेऽप्यवस्थानं निश्चिन्वतः पामरकृष्यादिन्यायेनानुष्ठानोपपत्तेः। न तृतीयः, अविकलानुष्ठितोपायस्य फलोत्पत्तेरन्यनिरपेक्षत्वात्, अनुभवार्थमेवोत्पन्नतया च तदनुभवसिद्धौ सार्वभौमादिभोगेष्विव स्वर्गादिभोगेष्वनुभववेलायाम[प्य]ात्मयाथात्म्यानुभवनैरपेक्ष्यात्। तदेतदखिलमुक्तं **संभवा**दित्यन्तेन। अनुपपत्त्यभावोऽत्र संभवः। नापि शास्त्रबलादिति वक्तुं युक्तम्; शास्त्रमपि दृष्टार्थं वा विदधीत; अदृष्टार्थं वा? [अ]तत्र केवल-

दृष्टार्थत्वं दत्तोत्तरम् । अन्यत्रापि न तावद्यागादिकरणशरीरनिर्वर्तकत्वम्, तदनालोचनात् । नापि कर्तुरात्मनस्संस्कारतयाऽनुप्रवेशः, कामाधिकारप्रकरणेषु प्रोक्षणादिविधिवत् आत्मानं तत्त्वतो जानीयात् इति विध्यभावात्, वेदान्तविहितज्ञानस्यातिशयितफलान्तरार्थत्वादिना कर्मशेषत्वाभावस्य **शारीरके** समर्थितत्वात् । आत्मतत्त्वानभिज्ञानामपि च स्वर्गादिफलं प्रतिपादयन्ति हि—*प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः (मु. १. २. ७) इत्याद्याश्श्रुतयः । *यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः इत्यादि चानन्तरमेवोच्यते । अविदुषां धूमादिमार्गेण स्वर्गारोहणादिकं चोपनिषत्सु जोगुप्स्यते । अतो विध्यभावादेवारादुपकारकत्वमपि निरस्तम् । तदेतदखिलमुक्तम्—**अविरोधाच्चे**ति । शास्त्रादिविरोधाभावादित्यर्थः । पक्षान्तरे च शास्त्र[ान्तर]विरोधस्स्यादिति भावः । मोक्षाधिकारे तु निखिलमिदमन्यथा । तथाहि—यथावस्थितस्वरूपप्राप्तिरेव हि मोक्षपुरुषार्थः । स कथमनिश्चीयमान इष्येत । कथं च तज्ज्ञानं तदिच्छामप्यन्तरेण तत्साधनमनुष्ठीयेत । स्वरूपयाथात्म्यज्ञानं च विहिततया साधनानुप्रवेशीति कथं तद्व्यतिरेके[ण] साधनं पुष्कलमनुष्ठितं स्यात् । कथं च स्वरूपाविर्भावलक्षणफलानुभवः स्वनिश्चयशून्यस्य स्यात्—इति युक्तिविरोधः । चोदयन्ति च शास्त्राणि मोक्षस्य सर्वविधोपकारकतया आत्मतत्त्वज्ञानम् । अतस्तदभावे शास्त्रविरो[धः]धोऽपि स्यादिति । ननु व्यवसायात्मिकाया बुद्धेः किमिदमेकत्वम्? न तावद्व्यक्त्यैक्यम्, तथाविधबुद्धिसन्तानसंभवात् । नापि विषयैक्यादेकरूपत्वम्, अङ्गप्रधानाद्यवान्तरविषयभेदेन तदयोगात् । नापि समुदायगोचरत्वात्तद्योगः, काम्यकर्मस्वपि तत्साम्यादित्यत उक्तम्—**एकफलसाधनविषयतये**ति । तदेवोपपादयति—**एकस्मा** इति । **सर्वाणी**ति । नित्यनैमित्तिककाम्यानां सर्वेषां कर्मणां मुमुक्षुणाऽनुष्ठितानां साक्षात्परम्परया वा मोक्षसाधनोपकारित्वेन मोक्ष एक एव प्रधानफलम् । *सर्वमायुरेति (छा. ४. ११. २) इत्याद्यवान्तरफलाभिधानमपि तदुपयोगित्वमात्रादिति भावः । अस्तु सर्वेषामेकफलसाधनत्वम्, तथाऽपि क्रमभाविकर्मस्वरूपनानात्वे कथं तद्बुद्धेरैक्यमित्यत्राह—**अत** इति । एकफलसाधनतया सर्वेषां कर्मणामेकविधिगृहीतत्वेनैकशास्त्रार्थत्वात्तद्गोचरबुद्धिरवान्तरकर्मभेदसद्भावेऽप्येकशास्त्रार्थगोचरत्वादेकेत्युच्यत इत्यर्थः । पृथग्विधिसिद्धानां पृथग्वाक्यसिद्धेतिकर्तव्यताकानां कथमेकशास्त्रार्थत्वमित्यत्रोक्तप्रकारेणैकत्वे दृष्टान्तमाह—**यथे**ति । आग्नेयादयो हि सेतिकर्तव्यताकाष्षड्यागाः उत्पत्तिवाक्यैः पृथगुत्पन्नास्समुदायानुवादिवाक्यद्वयेन समुदायद्वयत्वमापन्नाः कामाधिकारे पुनरेकफलसाधन[त्व]वेषेणैकतया विधीयन्ते । तथा चैकशास्त्रार्थगोचरतया तद्बुद्धिरप्येकैव तद्वदित्यर्थः । *अव्यवसायिनाम् इति हेतुपरमित्याह—**स्वर्गपुत्रे**त्यादिना । **फलानन्त्यादनन्ता** इति । फलबाहुल्याद्बहुलः; सर्गाद्यनन्तफलभेदेन तत्साधनानामपि कर्मणां भिन्नशास्त्रार्थत्वात्तद्विषया बुद्धयोऽपि यावत्फलभेदं भेदिन्य इत्यर्थः । अनन्तबहुशाखशब्दयोः प्रधानाप्रधानस्वरूपभेदप्रकारभेदविषयतया पौनरुक्त्यं परिहरन् कर्मभेदापादकत्वाभावेऽपि वैषम्यान्तरपरं बहुशाखशब्दं व्याचष्टे—**तत्रापी**ति । एकैकस्यैव बहुशाखत्वमुपपादयति—**एकस्मा** इति । एकैकमपि हि काम्यकर्म प्रधानफलावच्छिन्नवेषेण एकपादपस्थानीयमविरोधिगुणफलाद्यवच्छिन्नतत्तदंशभेदेन बहुशाखं भवति । मोक्षशास्त्रे तु सर्वायुःप्राप्त्यादिकमपि साधनानुष्ठानाद्यर्थत्वेन मोक्षोपयोगितया तदेकफलान्तर्भूतमित्युक्तम् । वैषम्यद्वयोपपत्तिस्थैर्याभिप्रायेण निगमयति—**अत** इति । प्रधानावान्तरफलभेदादित्यर्थः । आकाङ्क्षाक्रमेणान्वयप्रदर्शनायानन्ता बहुशाखा इति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । ननु कथं भिन्नप्रधानावान्तरफलसाधनतयैव विहितानां नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मणामेकमेव फलं स्यात्; कथंतरामेकशास्त्रार्थत्वम्? काम्यानां च कर्मणां निष्कामेन कथमनुष्ठानम्? यदि च तत्तत्काम्यफलाभावेऽपि तत्तत् [काम्य]कर्मानुष्ठानम्, तर्हि तत्तदधिकाराभावेऽपि ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिधर्मानुष्ठानप्रसङ्गः;

सर्वकाम्योपसंहारः फलादिविरोधाद्व्याहतो दुष्करश्च । कतिपयोपसंहारे तु किं कियदनुष्ठेयमित्यत्र किंनियामकमित्यादिशङ्कापरिहाराय बुद्ध्यैकत्वबहुत्वोक्तेः [फल] प्रयोजनमाह—**एतदुक्त**मिति । नित्यनैमित्तिकयोः प्रधानफलान्यवान्तरफलानि च प्राजापत्यलोकादिप्राप्त्युपात्तदुरितक्षयाकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारादिरूपाणि । संवलितनित्यनैमित्तिकयोरप्यत्र नित्यनैमित्तिकशब्देन संग्रहः । काम्यशब्दः केवलकाम्यपरः । ननु तानि सर्वाणि परित्यज्येत्ययुक्तम्, मुमुक्षोरप्युपात्तदुरितक्षयादेरवश्यापेक्षितत्वादित्यत उक्तम्—**मोक्षैकफलतये**ति । दुरितक्षयादेरप्यन्तःकरणशुद्धिद्वारेणोपकारकत्वान्न पृथक्फलत्वमिति भावः । **एकशास्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानी**ति । विनियोगभेदादन्यत्र भिन्नफलत्वं भिन्नशास्त्रार्थत्वं च । अत्र तु सर्वेषामप्येकत्र विनियुक्तानां फलैक्यं शास्त्रार्थैक्यं च युज्यते । सिद्धं च नित्यकाम्यज्योतिष्टोमादावपि विनियोगपृथक्त्वमिति भावः । **स्ववर्णाश्रमोचितानी**ति । कस्यचिद्धि किञ्चित्फलमुद्दिश्य कानिचित्कर्माणि विधीयन्ते । तेषामेव कर्मणां फलान्तरार्थतया विनियोगेऽपि स एवाधिकारी भवितुमर्हति * क्लृप्तकल्प्यविरोधे तु युक्तः क्लृप्तपरिग्रहः इति न्यायादधिकार्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । यथा नित्यकाम्यज्योतिष्टोमादौ, यथा चाध्ययनस्य जपादाविति भावः । निष्कामस्य काम्यकर्मानुष्ठानोपपादनायोक्तम्—**तत्तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतये**ति । **नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्ये**ति—एकफलसाधनतयैकशास्त्रार्थीकृत्येत्यर्थः । **यथाबलमिति** । शक्त्यनुरोधेन हि शास्ति शास्त्रम् । आह च **मनुः**—* तद्धि कुर्वन्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् (मनु. ४. १८) इति । एवं नित्यनैमित्तिकयोरिव काम्येष्वपि मुमुक्षोः कतिपयाङ्गवैकल्येऽपि न दोष इत्युक्तं भवति । एतेन विच्छेदे प्रत्यवायाभावकथनमपि न ज्योतिष्टोमाद्यैकैकान्तर्विच्छेदपरम्; अपि त्वामोक्षादनुष्ठेयैकशास्त्रार्थभूतकर्मकलापे प्रयाजादिवदितिकर्तव्यतास्थानीयैकैककर्मानुष्ठानेऽपि देशादिवैगुण्यकृतोत्तराननुष्ठानपरमिति च दर्शितम् ॥ ४१ ॥

भा ॥ अथ काम्यकर्माधिकृतान्निन्दति—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४

भा॥ यामिमां पुष्पितां—पुष्पमात्रफलाम्, आपातरमणीयां वाचमविपश्चितः—अल्पज्ञाः भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानां प्रवदन्ति, वेदवादरताः—वेदेषु ये स्वर्गादिफलवादाः तेषु सक्ताः, नान्यदस्तीति वादिनः—तत्सङ्गातिरेकेण स्वर्गादेरधिकं फलं नान्यदस्तीति वदन्तः, कामात्मानः—कामप्रवणमनसः, स्वर्गपराः—स्वर्गपरायणाः, स्वर्गादिफलावसाने पुनर्जन्मकर्माख्यफलप्रदां, क्रियाविशेषबहुलां—तत्त्वज्ञानरहिततया क्रियाविशेषप्रचुरां, भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानां यामिमां पुष्पितां वाचं ये प्रवदन्तीति संबन्धः। तेषां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तया—वाचा भोगैश्वर्यविषयया अपहृतज्ञानानां यथोदितव्यवसायात्मिका बुद्धिः, समाधौ मनसि न विधीयते,—नोत्पद्यते; समाधीयतेऽस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मनः । तेषां मनस्यात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मविषया बुद्धिः कदाचिदपि नोत्पद्यते इत्यर्थः । अतः काम्येषु कर्मसु मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

ता ॥ एवं काम्यकर्मविषयबुद्धितो मोक्षसाधनभूतकर्मविषयाया बुद्धेः वैलक्षण्यमुपपाद्य अनन्तरं मोक्षसाधने प्रवृत्तिशैघ्र्यार्थमितरफलवैतृष्ण्यजननाय तत्तत्फलसाधनकर्माधिकृतान् निन्दतीत्युपरितनश्लोकत्रयमवतारयति—**अथे**ति । **काम्यकर्माधिकृतानि**ति । काम्यकर्मसु स्वर्गादिस्वाभिलषितसाधनत्वस्वार्थताबुद्धियुक्तानित्यर्थः । पुष्पितामित्येतत्फलव्यवच्छेद-

सुखेनासुखोदर्कत्वपरमित्यभिप्रायेणाह—**आपातरमणीया**मिति । **अल्पज्ञा** इति । विविधं पश्यच्चित्त्वं हि विपश्चित्त्वम् । *पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (अष्टा. ६. ३. १०९) इति पश्यच्छब्दावयवस्य यच्छब्दस्य लोपः । तच्च बहुज्ञत्वम् । तद्व्यतिरेकश्चात्रोपनिषत्साध्यस्थिरास्थिरादिविवेकाभावादल्पज्ञत्वमिति भावः । जन्मकर्मेत्यादेः गतिविशेषणत्वभ्रमव्युदासाय गतिं प्रतीत्यस्यापेक्षितपूरणाय च क्रममुलङ्घ्य प्रागेवोपात्तं **भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमाना**मिति । एतेन वाचमित्येतस्य काम्यविधिभागपरत्वमुक्तं भवति । सामान्येन वैदिकनिन्दाभ्रममपाकरोति—**स्वर्गादिफलवादा** इति । वेदशब्दोऽत्र *वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते (वि. ६. ४. ४०) इत्यादाविव कर्मभागपरः । तत्रापि विधिभागफल[ार्थ]वादभागविषयतया पुरुषवाक्यवेदवाक्यविषयतया वा *वाचं, *वेदवादेत्यनयोरपौनरुक्त्यमिति भावः । नान्यदस्तीतिवादे पूर्वोत्तरपदानामर्थं हेतुतया उपादत्ते—**तत्सङ्गातिरेकेणे**ति । अपवर्गस्वरूपनिषेधोऽशक्य इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**अधिकं फल**मिति । वादिनः इत्यनेन तथावदनशीलत्वविवक्षाव्यञ्जनाय **वदन्त** इति वर्तमानप्रत्ययान्तेन व्याख्यातम् । **कामप्रवणमनस** इति । कामेष्वात्मा मनो येषां ते कामात्मान इति व्यधिकरणबहुव्रीहिरिति भावः । **स्वर्गपरायणा** इति । स्वर्गः परः परायणं परमप्राप्यं येषां ते स्वर्गपराः; मोक्षविमुखा इति भावः । कामात्मानः स्वर्गपराः इतिपदद्वयस्य सामान्यविशेषविषयतया दृष्टादृष्टविषयतया वा हेतुसाध्यविषयतया वा कामौन्मुख्यान्यवैमुख्यपरतया वा पुनरुक्तिपरिहारः । स्वर्गादिफलभोगमध्ये जन्मादिभ्रमं व्युदस्यति—**स्वर्गादिफलावसान** इति । *यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते (छा. ५. १०. ५) *प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ॥ (बृ. ६. ४. ६) *आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन (गी. ८. १६) *स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः (वि. ६. ५. ५०) इत्यादिश्रुतिस्मृतय इह द्रष्टव्याः । जन्मवत्कर्मणोऽप्यनुशयाख्यकर्मशेषफलत्वख्यापनाय समानाधिकरणसमासतां दर्शयति—**जन्मकर्माख्यफलप्रदा**मिति । कर्मशेषेण पुनरुत्कृष्टापकृष्टजन्मप्राप्तौ श्रुतिस्तावत्—*प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरां मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति (मु. १. २. ७), *तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणाः अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा (छा. ५. १०. ७) इत्यादिः । जन्मकर्मादेस्सर्वस्य कर्मशेषमूलत्वे स्मृतयश्च—*वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य स्वकर्मफलमनुभूय ततश्शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते । विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति (गौ. २. ११. १०, ११) इति । तथा *ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । तच्चक्रवदुभयोर्लोकयोस्सुख एव वर्तते (आ. २. १. २, ३) इत्यादयः । वैराग्यपादे चायमर्थो व्यक्तमनुसन्धेयः । अत्र जन्माख्यकर्मफलप्रदामिति केषुचित्कोशेषु **पाठः** । ननु ज्योतिष्टोमादिक्रियाविशेषस्वरूपमात्रं कामिनो ज्ञानिनश्च समानम्; तत्कथं क्रियाविशेषबहुलाम् इति कामिनो विशिष्याभिधीयते ? तत्रोक्तम्—**तत्त्वज्ञानरहिततये**ति । ज्ञानिनां हि सर्वं कर्म क्रियमाणमपि ज्ञानप्रचुरमेव । तच्चैकफलसाधनतया एकशास्त्रार्थरूपम् । न च मोक्षानुपयुक्तास्सर्वे क्रियाविशेषास्तेन क्रियन्ते । अतः प्रयासबहुलं परिमितनश्वरफलं चामुमुक्षोः कर्मेति भावः । अन्येषां वाचा अन्येषामपहृतचित्तत्वभ्रमं निरस्यन् षष्ठ्यन्तपदयोरदृष्टविशेष्ययोः प्रस्तुतविशेष्यविषयत्वं चाह—**तेषा**मिति । **तये**ति यद्वृत्तप्रतिनिर्देशरूपव्याख्येयोपादानम् । तत्परामृष्टं प्रकृतं चेतोपहरणहेतुमाह—**भोगैश्वर्यविषय**-

येति । अपहृतचेतसाम् इत्यस्य पूर्वपदेनार्थपौनरुक्त्यपरिहाराय तदर्थस्य प्रकृतव्यवसायात्मकबुद्ध्यभावहेतुत्वाय चोक्तम्—**अपहृतात्मज्ञानानामि**ति । **यथोदिने**ति—प्रागुक्तप्रकारेत्यर्थः । न विधीयते—केनचिद्धेतुना न क्रियत इत्यर्थः । ततः फलितमुच्यते—**नोत्पद्यत** इति । समाधिशब्दस्य बुद्धिविशेषविवक्षायामत्रानन्वयान्मनोविषयत्वे व्युत्पत्तिमाह—**समाधीयतेऽस्मिन्नि**ति । निधीयतेऽस्मिन्निति निधिवत् । यथोदितेत्याद्युक्तं प्रकारं विवृणोति—**तेषां मनसी**त्यादिना । विधीयत इति वर्तमाननिर्देशतात्पर्यसिद्धमुक्तम्—**कदाचिदपी**ति । एषां निन्दा किमर्थेत्यत आह—**अत** इति । व्यवसायात्मकबुद्धिविरोधादित्यर्थः । **मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्य** इति—निस्सङ्गेन काम्यानामपि करणमनुमन्यते । स्वरूपमात्रस्य मोक्षविरोधित्वाभावात् मोक्षेच्छाऽस्ति चेद्धन्यकेच्छा न कार्येत्युक्तं भवति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

एवमत्यल्पफलानि पुनर्जन्मप्रसवानि कर्माणि मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरतया आत्मोज्जीवने प्रवृत्ता वेदाः किमर्थं वदन्ति, कथं वा वेदोदितं त्याज्यतयोच्यत इत्यत आह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६

भा ॥ त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि ; सत्त्वरजस्तमःप्रचुराः पुरुषास्त्रैगुण्यशब्देनोच्यन्ते ; तद्विषया वेदाः ; तमःप्रचुराणां रजःप्रचुराणां सत्त्वप्रचुराणां च वत्सलतरतयैव हितमवबोधयन्ति वेदाः । यद्येषां स्वगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेव हितं नावबोधयन्ति, तदैते रजस्तमःप्रचुरतया सात्त्विकफलमोक्षविमुखाः स्वापेक्षितफलसाधनमजानन्तः कामप्रावण्यविवशा अनुपादेयेषु उपादेयभ्रान्त्या प्रविष्टाः प्रनष्टा भवेयुः, अतस्त्रैगुण्यविषया वेदाः, त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव—इदानीं सत्त्वप्रचुरस्त्वं तदेव वर्धय ; नान्योन्यसङ्कीर्णगुणत्रयप्रचुरो भव ; न तत्प्राचुर्यं वर्धयेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः—निर्गतसकलसांसारिकस्वभावः, नित्यसत्त्वस्थः—गुणद्वयरहितनित्यप्रवृद्धसत्त्वस्थो भव ; कथमिति चेत् ; निर्योगक्षेमः आत्मस्वरूपातप्राप्त्युपायबहिर्भूतानामर्थानां योगं प्राप्तानां च क्षेमं परित्यज्य आत्मवान् भव—आत्मस्वरूपान्वेषणपरो भव । [अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः ।] एवं वर्तमानस्य ते रजस्तमःप्रचुरता नश्यति ; सत्त्वं च वर्धते । न च वेदोदितं सर्वं सर्वस्योपादेयम् ; यथा-सर्वार्थपरिकल्पिते सर्वतःसंप्लुतोदके उदपाने पिपासोर्यावानर्थः—यावदेव [पानीयं] प्रयोजनम्, तावदेव तेनोपादीयते न सर्वम् । एवं सर्वेषु च वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः—वैदिकस्य मुमुक्षोः यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयम् ; नान्यत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ता ॥ अथैवं काम्यकर्मसु तदधिकृतेषु च निन्दितेषु हिततमोपदेशिनश्शास्त्रस्येदृशकर्मविधानमनुपपन्नम् । विहितस्य चात्र त्याज्यतयोपदेशो व्याहतः ; कर्मविधिशास्त्राणामप्रामाण्यं वा, तत्प्रामाण्ये वा तन्निषेधोपदेशस्याप्रामाण्यं प्रसज्यत इति शङ्कामुत्तरश्लोकद्वयेन परिहरतीत्याह—**एवमत्यल्पे**त्यादिना । पुनर्जन्म येषां प्रसवभूतं तानि पुनर्जन्मप्रसवानि । संसारविपिनवानस्पत्यानां हि कर्मणां परिणिनंसोः फलस्य नियतपूर्वत्वसूचकत्वादिभिर्देहविशेषपरिग्रहः प्रसूनस्थानीयः । प्रियहितोपदेशितया मातापित्रोरुपादानम् । सर्वजन्मानुवृत्तिसूचनाय सहस्रशब्दः । सर्वात्मसाधारणतया चतुर्विधपुरुषार्थसकलपुरुषार्थनिवृत्तितत्साधनाभिधायितया कदाचिदप्यनुपरमादिना च वत्सलतरत्वोक्तिः । अतिशयहेतुत्रयम् **आत्मोज्जीवने प्रवृत्ता** इति त्रिभिस्सूचितम् । न हि देहादेरारोग्यादिमात्रे कदाचिदेव व्यापृता इति क्रमात्त्रयाणां भावः । **किमर्थं वदन्ती**ति । न तावत्प्रतारणार्थं, हितोपदेशित्वात् । नापि हितान्तरपर्यवसितोपच्छन्दनार्थं, प्रतिप्रकरणं तत्त-

फलमात्रपर्यवसितत्वात् । अतोऽनाधेयातिशयपरमकारुणिकपुरुषोत्तमाज्ञारूपाणां वेदानामामूलपर्यवसानमपरिमितदुःखदुर्दिनानुबन्धिसुखकणखद्योतसाधनोपदेशो विषसंपृक्तमधुभोजनोपदेशवदयुक्तः; निषेध एव तु तत्र कर्तव्यः । यद्वा न सोऽपि, प्रत्यक्षादेस्तत्प्रसञ्जकत्वाभावात्; स्वयं प्रसज्य प्रतिषेधस्य जम्बालमज्जनक्षालनसमत्वादित्यभिप्रायः । **कथंचे**ति । वेदविरुद्धं हि त्याज्यतयोपदेश्यं, न तु वेदविहितमिति भावः । **त्रयो गुणास्त्रैगुण्य**मिति । अत्रार्थान्तरासंभवात् चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे इत्युपसङ्ख्यानात् स्वार्थिकप्रत्ययः । गुणशब्दस्य प्रयोगप्राचुर्यात् संख्याविशेषान्वयबलात् (अष्टा. वा. ५. १. १२४) वक्ष्यमाणपर्यालोचनाच्च सिद्धमर्थविशेषं निर्दिशति—**सत्त्वरजस्तमांसी**ति । स्वर्गादिफलकरणेति-कर्तव्यताधिकारिविशेषादिविषया हि वेदाः; न पुनस्सत्त्वरजस्तमोविषया दृश्यन्त इत्यत्राह—**सत्त्वरजस्तमःप्रचुरा** इति । तत्तद्गुणप्राचुर्यात्पुरुषास्तत्तच्छब्देनोपचर्यन्ते । भाष्यान्तरोक्ता तु फललक्षणा मन्दा; अधिकारिव्यवस्थापनं त्वत्रोपयुक्ततममिति भावः । अस्त्वेवं गुणत्रयप्रचुरपुरुषविषया वेदाः; चोद्यस्य किमायातमित्यत्राह—**तम** इति । एकस्मिन्नेवाधिकारिणि गुणत्रयप्राचुर्यभ्रमनिरासेन तत्तद्विधिनिषेधविषयाधिकारिवैचित्र्याभिव्यक्त्यर्थं **तमःप्रचुराणा**मित्यादिपृथङ्निर्देशः । तामसाद्यधिकारिबाहुल्याल्पत्वाल्पतरत्वप्रकाशनाय सत्त्वरजस्तमसामत्र व्युत्क्रमपाठः । ततश्च क्रमादैहिकामुष्मिकापवर्गाभिलाषिण उपलक्ष्यन्ते । **सत्त्वप्रचुराणा**मिति दृष्टान्ताभिप्रायम् । अत एव ह्युपपादकग्रन्थे **यथैषा**मित्यादिना रजस्तमःप्रचुराणामेव ग्रहणम् । **स्वगुणानुगुण्येने**ति । यथा वातपित्तकफोपात्तशुद्धसमसङ्कीर्णप्रकृतीन् पुरुषानालोच्य हितोपदेशिनो वैद्यास्तत्तत्प्रकृत्यनुकूलं भोजनभेषजादि विदधति, अ[सात्म्या]पथ्यादीनि च निषेधन्ति; तदभावे च यथा दुरुपदेशादिमूढचेतसः प्राणिनोऽपथ्यगरलादिसेवया प्रणश्यन्ति, यथा च ताम्बूलाद्यर्थिनः पुत्राः पित्रादिभिस्तत्प्रदानाभावे चौर्यादिना प्रणश्यन्ति, तथाऽत्रापीति भावः । **स्वर्गादिसाधनमेवे**ति—न हि पिपासादिपीडितानां तदानीं रसायनादिकं विधेयमिति भावः । मोक्षवैमुख्यं स्वापेक्षितफलसाधनाज्ञानं च तमःकृत्यम् । कामप्रावण्यादिकं तु यथांशं रजस्तमःकृत्यम्; कामप्रावण्यविवशाः काम्यफलाभिसन्धिबलेनात्मानं नियन्तुमशक्ताः । **अनुपादेये**ष्वित्यादि—यथा बौद्धादय इति भाव्यम् । **प्रनष्टा भवेयु**रिति—दुष्कर्मविपाकेन स्थावरादिभावमप्याश्रित्याचित्कल्पतया पुरुषार्थयोग्यतागन्धरहिता भवेयुरित्यर्थः । **अत** इति—उक्तप्रकारेण काम्योपदेशस्य हिततमत्वादित्यर्थः । **त्वं त्वि**ति तुशब्देनाधिकारिवैषम्यं द्योतयति । किमस्याधिकारिणो वैषम्यं, कथं च संसारिणस्त्रैगुण्यनिषेधः, तथा सति नित्यसत्त्वस्थः इत्यनेन विरोधश्च स्यादित्यत्राह—**इदानीं सत्त्वप्रचुर** इति । *शिष्यस्तेऽहम् (२.७) इत्यादिवचनपरामर्शादिदमुक्तम् । अर्जुनशब्दसंबुद्धितात्पर्यलब्धो विशेषोऽस्य सत्त्वप्राचुर्यम् । अर्जुनशब्दस्यावदातपर्यायत्वात् सत्त्वस्यापि शुक्लशब्दव्यपदेशादधिकारिवैषम्यस्य चापेक्षितत्वात्तथा प्रसिद्ध्यादिबलाच्चेदमेवात्र तात्पर्यम् । **तदेव वर्धये**ति—न तु सिद्धं सत्त्वप्राचुर्यं परित्यज्य विहिताकरणनिषिद्धकरणादिना रजस्तमसी वर्धयेत्यर्थः । *निस्त्रैगुण्यो भव इति निषेधे गुणत्रयसाधारणे सति कथं सत्त्वं वर्धयेत्युच्यत इत्यत्राह—**नान्योन्ये**ति । सत्यं गुणत्रयसाधारणो निषेधः; स तु संकीर्णविषयः, अन्यथा नित्यसत्त्वस्थः इति वक्ष्यमाणानुपपत्तेरितिभावः । निस्त्रैगुण्यो भवेत्येतत् अरोगो भवेत्यादिवत्पुरुषव्यापारासाध्यत्वेन प्रेषणानुपपत्तेः आशीरूपमिव दृश्यत इत्यत्राह—**न तदिति** । रजस्तमःप्राचुर्यहेतुभूताहारादिकं परित्यजेत्युक्तं भवति । **निर्गते**त्यादि । द्वन्द्वशब्दः पुण्यपापमूलसकलसांसारिकस्वभाववर्गद्वयपर इति भावः । एतेन फलस्वरूपं वा साधनानुष्ठानदशासमकालीनस्वास्थ्यं वा द्वन्द्वतितिक्षारूपेतिकर्तव्यता वा विवक्षिता । **गुणद्वयरहिते**ति । नित्यसत्त्वस्थपदमब्भक्षादिवदवधारणगर्भमिति भावः । यद्वा

नित्यपदेन कदाचिदपि गुणान्तरानभिभूतत्वमिहाभिप्रेतम् । अत एव च प्रवृद्धत्वम् । गुणान्तराभिभवे हि नित्यप्रवृद्धिर्न स्यादिति भावः । सत्त्वसंबन्धमात्रस्य सर्वक्षेत्रज्ञसाधारणत्वान्नित्यप्रवृद्धेत्युक्तम् । ननु रजस्तमःप्राचुर्यं न वर्धयेति निषेधः, सत्त्वप्राचुर्यं वर्धयेति विधिश्च नोपपद्यते । न ह्यसौ एतद्रजः, इदं च तमः, इदमहं वर्धयामि इति बुद्ध्या प्रवर्तते; यतो निषिद्ध्येत; यतश्च सिद्धे रजस्तमसी शमयेत् । न चासौ सत्त्वतदुपायौ जानाति, येन तत्र प्रवर्तेत । अतः किमसौ कथं कुर्यादित्यभिप्रायेण शङ्कते—**कथमिति चेदि**ति । तत्र निषेधस्य विधेश्चोपपादकतया निर्योगक्षेम आत्मवान् इति पदद्वयं क्रमाद्व्याचष्टे—**आत्मस्वरू**पेत्यादिना । निर्योगक्षेमः इति सामान्येन निषेधो मुमुक्षोर्विहितव्यतिरिक्तविषय इति ज्ञापनाय बहिर्भूतानामित्यन्तमुक्तम् । आत्मवान् भव इत्यत्र मत्वर्थानुपपत्तिमाशङ्क्याह—**आत्मस्वरूपान्वेषणपर** इति । स्वस्यैवाप्रमत्ततागर्भस्वबुद्धिविशेषतः प्राप्त्यपेक्षया संबन्धविषयः प्रत्ययः । यद्वा स्वरूपान्वेषणादेव ह्ययमात्मानं लभते, अन्यथा आत्महानिरेव स्यादिति भावः । एवं निषेधस्य विधेश्चानुष्ठानाय विषय उक्तः । ततः किमित्यत्र तदुभयाधीनं फलद्वयमाह—**एवमि**ति । न साक्षाद्गुणान्विपर्याकृत्य तव किञ्चित्कर्तव्यम्, तेषां तु निर्योगक्षेमत्वात्मवत्त्वाभ्यामसात्त्विकाहारादित्यागहेतुभ्यां स्वयमेव यथार्हं नाशोन्मेषौ स्यातामिति भावः ॥ ४५ ॥

ता ॥ अथ सनिदर्शनमधिकारिभेदं प्रतिपादयन्तं *यावानर्थः इति श्लोकं व्याचष्टे—**न चे**ति । वर्णाश्रमप्रवरचरणादिभेदेन प्रतिनियताधिकारिविषया हि वेदोदिता धर्मा इति भावः । **सर्वार्थपरिकल्पित** इति—तत्तत्प्रयोजनाभिलाषिसर्वाधिकार्यर्थं परिकल्पिते । यद्वा सर्वशब्दः प्रयोजनकार्त्स्न्यपरः; स्नानपानादिनानाप्रयोजनार्थं परिकल्पिते । एतच्च *सर्वतस्संप्लुतोदके इत्यनेनार्थसिद्धमुक्तम् । उदपानं कूपतटाकादि । **पिपासो**रिति दार्ष्टान्तिकप्रस्थनानुरोधेनाध्याहारः । नन्वत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः का सङ्गतिः ? न हि पिपासोरुदपाने यावत्प्रयोजनं, तावदेव विजानतस्सर्वेषु वेदेष्वित्याशङ्कां परिहर्तुं वाक्यपूरणायाध्याहृत्योक्तम्—**तावदेव तेनोपादीयत** इत्यादि । सर्वेषु चेति चकार उपादेयानुपादेयांशसङ्कलनद्योतनार्थः । ननु ब्राह्मणस्येत्येतत्प्रकरणासङ्गतम्, क्षत्रियायैव ह्युपदिश्यते । कश्चात्र ब्राह्मणस्य विशेषः, ब्रह्मविद्याया अपि त्रैवर्णिकसाधारणत्वात् । विजानत इति चायुक्तम्; विजानन्नेव हि कामाधिकारादिष्वपि प्रवर्तते । ब्राह्मणशब्दश्चात्र न *तदधीते (अष्टा. ४. २. ५९) इत्याद्यर्थान्तरपरः; *ब्राह्मोऽजातौ (अष्टा. ६. ४. १७१) इति निपातनेन जातिव्यतिरिक्तार्थेषु ब्राह्म इत्येव वक्तव्यत्वात् । तत्राह—**वैदिकस्य मुमुक्षो**रिति । ब्रह्म अणतीति निरुक्त्या ब्रह्मणः *शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम् (अष्टा. वा. ६.१.९४) इति पररूपे कृते प्रज्ञादित्वादण्प्रत्यये च ब्राह्मण इति रूपं भवति । ब्रह्म चात्र वेदः; वेदेष्वित्यत्रैव प्रसक्तत्वात् । अतोऽत्र ब्राह्मणशब्दो वैदिकमात्रपर इति न क्षत्रियार्थोपदेशाद्यनुपपत्तिः । ब्राह्मणशब्दस्यात्र सन्न्यासिपरत्वेन शङ्करव्याख्या त्वतिमन्दा । *अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः (बृ. ५.५.१) इति श्रुतिस्तु योगिनः प्रकृष्टतरान्तरसत्त्वमवस्थाविशेषमाह । *विजानत इति च विशिष्टज्ञानवत्त्वमुच्यते । विशिष्टत्वं च हेयोपादेय[विभाग]विषयतया । तथाविधज्ञानवांश्च मुमुक्षुरेव स्यादिति । तावानित्यस्य व्यवच्छेद्यमाह—**नान्य**दिति । वेदोदितमपि न मोक्षसाधनव्यतिरिक्तमुपादेयम्, अनधिकृतत्वात् । न ह्यन्यवर्णाश्रमान्यफलकामुकादिधर्मोऽन्यस्योपादेय इति भावः ॥ ४६ ॥

भा ॥ अतस्सत्त्वस्थस्य मुमुक्षोरेतावदेवोपादेयमित्याह—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७

भा ॥ नित्ये नैमित्तिके काम्ये च केनचित् फलविशेषेण संबन्धितया श्रूयमाणे कर्मणि नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोस्ते कर्ममात्रेऽधिकारः। तत्संबन्धितयाऽवगतेषु फलेषु न कदाचिदप्यधिकारः। सफलस्य बन्धरूपत्वात् फलरहितस्य केवलस्य मदाराधनरूपस्य मोक्षहेतुत्वाच्च। मा च कर्मफलयोर्हेतुर्भूः। त्वयाऽनुष्ठीयमानेऽपि कर्मणि नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोस्तवाकर्तृत्वमप्यनुसन्धेयम्। फलस्यापि क्षुन्निवृत्त्यादेर्न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेयम्। तदुभयं गुणेषु वा सर्वेश्वरे मयि वाऽनुसन्धेयमित्युत्तरत्र वक्ष्यते। एवमनुसन्धाय कर्म कुरु। अकर्मणि — अननुष्ठाने * न योत्स्यामीति यत्त्वयाऽभिहितं न तत्र ते सङ्गोऽस्तु; उक्तेन प्रकारेण युद्धादिकर्मण्येव सङ्गोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ४७ ॥

ता ॥ एवं तर्हि मोक्षसाधनेतरसकलपरित्यागे नित्यनैमित्तिकनिषेधशास्त्रातिलङ्घनेन कामचारदोषस्स्यात्; तावानिति च कियानुच्यत इति शङ्कायामुत्तरश्लोकमवतारयति—**अत** इति। न कामचारदोषः, एतावत उपादेयत्वात्; नाप्यन्येच्छोरन्योपायप्रवृत्तिदोषः, तत्तत्फलपरित्यागेन साधारणस्वरूपमात्रस्योपादेयत्वादिति भावः। कर्मणि इति सामान्यशब्दस्य योग्यान्विशेषानाह—**नित्य** इत्यादिना। * केनचित् इत्यादिकं राशित्रयेऽपि संबध्यते। तेन नित्यनैमित्तिकयोरपूर्वमात्रार्थतामिच्छतां कुदृष्टीनां दृष्टिरपहृता। कर्मान्तराधिकारोपात्तदुरितक्षयाकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारप्राजापत्यादिलोकपशुपुत्रादि यथासंभवं नित्यादेः फलम्। **फलविशेषेणे**ति। यथोत्पत्तिवाक्यैः स्वरूपेणैवोत्पन्नानां कर्मणां कामाधिकारे स्वर्गादिफलविशेषेण संबन्धितया श्रुतत्वात् स्वर्गादिकं फलमिष्यते; एवं मोक्षाधिकारेऽपि मोक्षाख्यफलविशेषेण संबन्धितया श्रुतत्वात् सोऽपि फलमिति भावः। ते इतिशब्दस्य प्रकृतान्विततात्पर्यमाह—**नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोरि**ति। मोक्षतत्साधनादिफलव्यवच्छेदाय **तत्संबन्धितयाऽवगतेष्वि**त्युक्तम्। स्वर्गपश्वादिष्विति शेषः। मेति न निषेधविधिः; किंत्वभावमात्रबोधक इति **न कदाचि**दित्युक्तम्। फलयोग्यतानिषेधात्तत्सङ्गनिषेधोऽपि फलितः। कर्ममात्राधिकारे फलानधिकारे च बुद्धिस्थक्रमेण हेतुद्वयमाह—**सफलस्ये**ति। न हि मोक्षमिच्छतो बन्धरूपफलाभिलाष उपपन्नः। न च तद्धेतुपरित्याग उचित इति भावः। **केवलस्ये**त्येतन्न फलराहित्यमात्रपरं, **फलरहितस्ये**त्युक्तत्वात्। अपि तर्हि स्वरूपत एव प्रयोजनत्वपरम्। तत्र हेतुः—**मदाराधनरूपस्ये**ति। **कर्मफलयो**रिति। पुनरुक्तिप्रसञ्जकषष्ठीसमासादपि उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व एवोचितः। वक्ष्यमाणाकर्तृत्वानुसन्धानसंग्रहश्चात्र युक्त इति भावः। *कर्मण्येवाधिकारस्ते, * मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि इति पूर्वोत्तरवचनाभ्यामयं कर्महेतुत्वनिषेधो व्याहन्येतेत्यत्राह—**त्वये**ति। नात्र वस्तुतो हेतुत्वं निषिध्यते; अपि तु हेतुत्वानुसन्धानमित्यर्थः। ननु फलहेतुत्वनिषेधः पुनरुक्तः, मा फलेषु कदाचन इत्युक्तत्वात्। यदि तु भोजनादिसाध्यक्षुन्निवृत्त्यादिफलनिषेधः; तदा तदुपायरागस्यापि निवृत्तेश्शरीरधारणादेरप्यभावप्रसङ्गेनोपायानुष्ठानस्यैव लोपस्स्यादित्यत्राह—**फलस्यापी**ति। **क्षुन्निवृत्त्यादे**रित्यनेन पौनरुक्त्यं परिहृतम्। **न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेय**मिति। नात्र क्षुन्निवृत्त्यादिस्वरूपं निषिध्यते। अपि त्वात्मनस्तद्धेतुत्वानुसन्धानमिति भावः। ननु कथं कर्मफलयोः स्वयं हेतुस्सन् न हेतुरित्यनुसन्धीयेत? एवं च चार्वाकादिवदनयोर्निर्हेतुकत्वमनुसन्धेयं स्यात्; ततश्चोपायानुष्ठानमेव हीयेत। अहेतुकतया बुध्यमाने प्रयासायोगादित्यत्राह—**तदुभय**मिति। उभयं कर्महेतुत्वं फलहेतुत्वं च। **उत्तरत्रे**ति। अयमेव हि तृतीयाध्यायप्रधानार्थः। तथा हि **संग्रहः**—* असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम्। सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये

कर्मकार्यता ॥ (७) इति । एवमहेतुकत्वचोद्यं तावत्परिहृतम् । तथाऽप्यात्महेतुकत्वानुसन्धाननिषेधेन अननुष्ठानप्रसङ्गस्तदवस्थ इति चेन्नैवम्; नह्यत्रानुष्ठानस्याननुष्ठानतया भ्रान्तिरुच्यते; नाप्यनुष्ठातृत्वस्य सतोऽप्यप्रतिपत्तिर्विधीयते; येन विरोधस्स्यात्; किंत्वनेकहेतुके कस्मिंश्चिदेकस्यैव हेतुत्वं त्रैगुण्याद्युपाधिके स्वरूपप्रयुक्तत्वं च भ्रान्तिसिद्धमिति तदुभयं निषिध्यते । वक्ष्यते हि * शरीरवाङ्मनोभिः (१८. १५) इत्यादौ, तृतीयाध्याये च । किंच, साक्षात्कर्तृत्वाननुसन्धानविधावपि नाकर्तृत्वानुसन्धानकर्तृत्वप्रतिपत्तिनिषेधयोरप्यननुष्ठानप्रसङ्गः । स हि कुर्वन्नेव स्वकृतोपकारनिगूहनवदाह[र्याव]र्यबोधेन तथा प्रतिपद्यते । अन्यत्र वा कर्मणि क्रियमाण इति न कश्चिद्दोषः । *सर्वेश्वर इति निर्देशः तस्मिन् कर्तृत्वाद्ध्यवसायौचित्यार्थः । जीवस्यापि हि कर्तृत्वं तत्त्वतः परमात्मायत्तमिति * परात्तु तच्छ्रुतेः (ब्र. २. ३. ४०) इत्यधिकरणे स्थापितम् । पूर्वोत्तरवाक्याद्यविरोधाय कर्मस्वरूपपरित्यागं परिहरति--**एवम्**इति । गुणेश्वराधीनत्वबुद्धावपि किं मे परित्यक्तफलेन दुःखस्वरूपेण भोजनादिकर्मणेति त्वया नोदासितव्यमिति भावः । **अननुष्ठान** इति । **अकर्मणी**त्यत्र कर्मशब्दः क्रियावाची; नञप्यत्र तदभावपर इति भावः । अननुष्ठानस्य प्रतिषेधार्थं प्रसङ्गं स्मारयति--**नयोत्स्यामी**ति । अकर्मसङ्गनिषेधफलितमन्यत्र सङ्गमाह--**उक्तेने**ति ॥ ४७ ॥

भा ॥ एतदेव स्फुटीकरोति—

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८

भा ॥ राज्यबन्धुप्रभृतिषु सङ्गं त्यक्त्वा युद्धादीनि कर्माणि योगस्थः कुरु, तदन्तर्भूतविजयादिसिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वा कुरु । तदिदं सिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वं योगस्थ इत्यत्र योगशब्देनोच्यते । योगसिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वरूपं चित्तसमाधानम् ॥ ४८ ॥

ता ॥ अनन्तरग्रन्थं संगमयति--**एतदेवे**ति । अवधारणेनार्थान्तरपरत्वव्युदासः । **स्फुटीकरोती**ति पौनरुक्त्यपरिहारः । **राज्यबन्धुप्रभृतिष्वि**ति । राज्यप्रभृतिषु सङ्गः फलद्वारा बाधकः; बन्धुप्रभृतिषु सङ्गस्तु युद्धाद्यननुष्ठानद्वारेति तदुभयमपि त्याज्यत्वादत्र सङ्गशब्देन संगृहीतमिति भावः । **युद्धादीनी**ति प्रकृतविशेषप्रदर्शनम् । आनुषङ्गिकत्वसूचनायोक्त--**तदन्तर्भूते**ति । * लाभालाभौ जयाजयौ (३८) इति पूर्वोक्तानुसन्धानेनाह--**विजयादी**ति । योगस्थः सिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वेत्यनयोरेकवाक्यत्वे पौनरुक्त्याद्भिन्नवाक्यत्वे तु तादृशश्रुतिवाक्यविशेषोपबृंहणौपयिकयोगशब्दार्थव्याख्यानरूपत्वेनापौनरुक्त्याच्च कुर्विति दमावर्तितम् । * विद्याविनयसंपन्ने (५. १८) इत्यादिप्रदेशान्तरोक्तसमत्वान्तरव्यावर्तनायोक्तम्--**तदिदं सिद्ध्यसिद्ध्योरि**ति । सार्वत्रिकयोगशब्दप्रयोगविषयव्यावृत्त्यर्थमुक्तम्--**योगस्थ इत्यत्रे**ति । योगशब्दस्य सिद्ध्यसिद्धिसाम्ये क्वचिदपि प्रयोगो न दृश्यत इत्यत्राह--**योग** इति । चित्तसमाधाने प्रयोगस्तावद्योगानुशासनादिसिद्धः । इदमपि समत्वं तद्रूपमिति योगशब्दार्थ इत्याकूतम् ॥ ४८ ॥

भा ॥ किमर्थमिदमसकृदुच्यत इत्यत आह—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९

भा ॥ **योऽयं प्रधानफलत्यागविषयोऽवान्तरफलसिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वविषयश्च बुद्धियोगः, तद्युक्तात्कर्मण इतरत् कर्म दूरेणावरम्। महदिदं द्वयोरुत्कर्षापकर्षरूपं वैरूप्यम्। उक्तबुद्धियोगयुक्तं कर्म निखिलसांसारिकदुःखं विनिवर्त्य परमपुरुषार्थलक्षणं च मोक्षं प्रापयति ; इतरदपरिमितदुःखरूपं संसारमिति। अतः कर्मणि क्रियमाणे उक्तायां बुद्धौ शरणमन्विच्छ ; शरणं—वासस्थानम्। तस्यामेव बुद्धौ वर्तस्वेत्यर्थः। कृपणाः फलहेतवः—फलसङ्गादिना कर्म कुर्वाणाः कृपणाः—संसारिणो भवेयुः ॥ ४९ ॥**

ता ॥ अभ्यासरूपतात्पर्यलिङ्गविवक्षामभिप्रयन् पौनरुक्त्यशङ्काद्वारेणोत्तरश्लोकमवतारयति—**किमर्थ**मिति । इदं साम्यानुसन्धानरूपं चित्तसमाधानम्। तद्ध्यनन्तरं प्रशस्यते। कर्ममात्रनिन्दाभ्रमं परिजिहीर्षन् बुद्धियोगशब्दस्य प्रकरणविशेषितं वाच्यांशं तावदाह—**योऽय**मिति । अजहल्लक्षणया बुद्धिप्राचुर्यहेतुकतया लक्षितमाह—**तद्युक्तात्कर्मण** इति । **इतर**दित्यनेन प्रकरणविहितकर्मव्यतिरिक्तविषयाऽत्र कर्मनिन्देति सूचितम्। दूरावरशब्दयोरत्र विवक्षितं निष्कर्षति—**महदि**ति । तृतीया प्रकारे । कृपणाः फलहेतव इत्यनन्तरवाक्येन बुद्धियुक्त इत्यादिना च वक्ष्यमाणं श्रुतिस्मृत्यन्तरादितश्च सिद्धं वैरूप्यप्रकारमाह—**उक्ते**ति । नीतिमन्त्रौषधकेवलयागादिव्यावर्तनाय निखिलशब्दः । तस्योपाधिविशेषावच्छिन्न[त्वात्]कार्त्स्न्येऽपि प्रयोगादवच्छेदकोपाध्यन्तरव्यावर्तनायोक्तम्—**सांसारिके**ति । केवलकर्मसाध्यस्वर्गादिव्यावर्तनाय परमशब्दः । अपरिमितशब्देन स्वभावसंख्याकालादिप्रयुक्तसंभावितसमस्तपरिच्छेदनिरासः । हिशब्दस्य हेत्वर्थतामभिप्रयन्नाह—**अत** इति । प्रकरणादिविरुद्धसाङ्ख्याद्युक्तकर्मस्वरूपपरित्यागपूर्वकज्ञानमात्रोपादानभ्रमव्युदासायोक्तं **कर्मणि क्रियमाण** इति । **उक्ताया**मिति । तात्पर्यातिशयव्यक्त्यर्थं पूर्वोक्तमभ्यस्यत इति भावः । * उपाये गृहरक्षित्रोश्शब्दश्शरणमित्ययम् (अहि. ३६. ३४) इत्यादिनाऽवगतं शरणशब्दस्य रक्षकार्थान्तरं व्यावर्तयन् विवक्षितं वक्तुं वाच्यं तावदाह—**वासस्थान**मिति । नन्विदमसङ्गतं बुद्धेर्वासस्थानभूतगृहाद्याश्रयत्वाभावादित्यत्राह—**तस्यामे**वेति । कर्मयोगनिष्ठा ह्यत्रोपदिश्यत इति भावः । * कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः (नाम. ३. वि. ४९) इति कृपणशब्दस्य पुरुषविशेषे रूढत्वात्, बुद्धियुक्त इत्यादिना फलाभिसन्धिरहितपुरुषाणां प्रशस्यमानत्वात्, * मा कर्मफलहेतुर्भूः (४७) इति पुरुषे फलहेतुशब्दस्य प्रकृतत्वात् * कृपणाः फलहेतवः इत्यत्रापि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मकारिणः पुरुषा एव निन्द्यन्ते, न तु फलहेतुमात्रमित्यभिप्रायेणाह—**फलसङ्गादिने**ति । पुरुषाणामपि हि स्वकर्मद्वारा फलहेतुत्वमस्त्येव, * जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः इत्यादेः प्रतिरूपतया परमनिश्श्रेयसवैधुर्यस्यात्र कृपणशब्देनाभिधातुमुचितत्वात् **संसारिण** इत्युक्तम् । अकृपणप्रदर्शनपरानन्तरश्लोकपरामर्शाच्चायमेवार्थ उचित इति भावः ॥ ४९ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५०

भा ॥ **बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाणः उभे सुकृतदुष्कृते अनादिकालसञ्चिते अनन्ते बन्धहेतुभूते जहाति। तस्मादुक्ताय बुद्धियोगाय युज्यस्व । योगः कर्मसु कौशलम्—कर्मसु क्रियमाणेष्वयं बुद्धियोगः कौशलम्—अतिसामर्थ्यम्। अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥**

ता ॥ * बुद्धियुक्तो जहातीह इत्यस्येह—कर्मणि क्रियमाणे बुद्धियुक्त इत्यन्वयमभिप्रेत्याह—**बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाण** इति । यद्वा **कर्म कुर्वाण** इति प्रकरणापन्नमुक्तम्, इहशब्दस्य तु जहातिनाऽन्वयः, * इहैव तैर्जितस्सर्गः

(५. १९) इत्यादिवत् । ततश्च प्रतिबन्धकनिवृत्तिरुक्ता भवति । बुद्धिरहितकेवलकर्मादिभिरनिवर्त्यत्वार्थमाह—**अनादिकालसंचितेऽनन्ते** इति । अनादिकालसंचितत्वमनन्तत्वनिदानम् । सुकृतस्य हानिरपुरुषार्थः स्यादित्यत्रोक्तम्—**बन्धहेतुभूते** इति । न हि काञ्चनकालायसशृङ्खलयोर्बन्धहेतुत्वे कश्चिद्विशेषः, मुमुक्ष्वपेक्षया च स्वर्गादिकारणं सुकृतमपि दुष्कृतमेव ; अलौकिकत्वे सत्यनिष्टफलसाधनत्वात् । स्वर्गादेरपि हि मुमुक्ष्वपेक्षया निरयत्वम् *एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः (भा. मो. १९८. ११) इत्यादिभिः प्रतिपादितमिति भावः । *बुद्धियुक्तः इत्यस्य, *योगाय इत्यस्य च भिन्नार्थपरत्वव्युदासायाह—**तस्मादुक्ताय बुद्धियोगायेति** । युज्यस्व—सन्नह्यस्व, उद्युक्तो भवेत्यर्थः । *समत्वं योग उच्यते इतिवद्योगशब्दव्याख्याभ्रमनिरासायाह—**कर्मस्विति** । कौशलशब्दस्य तात्पर्यं वक्तुं वाच्यं तावदाह—**अतिसामर्थ्यमिति** । बुद्धियोगस्य कर्मसामर्थ्यात्मकत्वं कथमित्यत्राह—**अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थ** इति । कार्ये कारणशब्द उपचरितः । अनेन श्लोकेन बन्धकसुकृतदुष्कृतहानमुक्तम् ॥ ५० ॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१

भा ॥ बुद्धियोगयुक्ताः कर्मजं फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्तः, तस्मात् जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः अनामयं पदं गच्छन्ति । हि—प्रसिद्धं ह्येतत्सर्वासूपनिषत्स्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ता ॥ अथ तत्फलभूतबन्धनिवृत्तिपूर्वकामृतत्वप्राप्तिपरस्य *कर्मजम् इति श्लोकस्य हेतुफलभावक्रमेणान्वयमाह—**बुद्धियोगयुक्ता** इति । कर्मजं फलं सांसारिकम् ; जन्मबन्धो जन्मना बन्धः, स्वच्छन्दत्वहानिः ; अथवा जन्मैव बन्ध इति कर्मधारयः । अनामयं पदं—स्थानविशेषो वा, परमप्राप्यं परमात्मस्वरूपं वा, प्रकरणवशादत्र ब्रह्मपर्यन्तजीवस्वरूपं वा । पद्यते गम्यत इति पदम् । त्रयमपि हि साक्षादन्यथा वा मुक्तप्राप्यत्वात्पदशब्दवाच्यम् । हिशब्दस्यात्र हेतुत्वादिपरत्वासंभवत्वात्प्रसिद्धिपरत्वम् । प्रसिद्धिस्थलं चाह—**प्रसिद्धमिति** ॥ ५१ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२

भा॥ उक्तप्रकारेण कर्मणि वर्तमानस्य तया वृत्त्या निर्धूतकल्मषस्य ते बुद्धिर्यदा मोहकलिलम्—अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूतं मोहरूपं कलुषं व्यतितरिष्यति, तदा अस्मत्त इतःपूर्वं त्याज्यतया श्रुतस्य फलादेरितःपश्चाच्छ्रोतव्यस्य च कृते स्वयमेव निर्वेदं गन्तासि—गमिष्यसि ॥ ५२ ॥

ता ॥ एवमुक्तप्रकारो हेयोपादेयविभागो युक्त्यागमनिरपेक्षं तवैव स्पष्टो भविष्यतीति चमत्कारार्थमुच्यते—*यदा इति श्लोकेन । मोहतरणहेतुं प्रकृतं दर्शयति—**उक्तेति** । पुण्यपापरूपसांसारिककर्मणा हि मोहः ; तच्च फलाभिसन्ध्यादिरहितकर्मणा निवर्त्यम् । ततः कारणाभावात्कार्याभाव इति भावः । **अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूत**मित्यनेन मोहस्येदानीं निर्वेदप्रतिबन्धकत्वमुच्यते । मोहस्वरूपातिरिक्तस्य तत्साध्यस्य कालुष्यस्याभावात् **मोहरूप**मित्युक्तम् । **कलुषशब्दो**ऽत्र कालुष्यपरः । **अस्मत्त** इति । आप्ततमेभ्य इति भावः । **त्याज्यतयेति** निर्वेदयोग्यत्वायोक्तम् । न हि श्रोतव्येषु श्रुतेषु च उपादेयांशो निर्वेदहेतुः । यद्वा श्रोतव्यस्येत्यस्योपादेयविषयत्वाय श्रुतस्येत्यत्र त्याज्यतयेति विशेषणम् । हेय-

ङ्गमुपादेयवैतृष्ण्यं च परामृश्य भवति हि निर्वेदः। स च स्वावज्ञारूपः। यथाऽऽहुः गान्धर्ववेदिनः—* तत्त्वज्ञाना-दीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् (दश. ४५.) इति। श्रोतव्यस्येत्यादेस्संबन्धसामान्यषष्ठ्या विवक्षितविशेषकथनम्—**कृत** ति। **स्वयमेवेति**। अस्मद्वाक्यादिनिरपेक्ष इत्यर्थः। * गन्तासि इत्यत्र पदभेदभ्रमं निरस्यति **गमिष्यसीति**। गन्तासि इत्यत्र द्वितीयान्वयात्तृजन्तत्वं न युज्यते। तृन्नन्तत्वे तु भविष्यत्त्वविवक्षा न स्वारसिकी। अतो लुड[न्त-यै]न्तैकपद्यं युक्तम्। एवं * जेतासि (११. ३४) इति वक्ष्यमाणेऽपि। अनद्यतनविहितलुडन्तोऽपि शब्दो व्यति-रिष्यतीत्येतत्तुल्यतया भविष्यन्मात्रार्थेन व्याख्यातः [इति] ॥ ५२ ॥

भा ॥ * **योगे त्विमां शृणु इत्यादिनोक्तस्यात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकस्य बुद्धिविशेषसंस्कृतस्य धर्मानुष्ठा-नस्य लक्ष्यभूतं योगाख्यं फलमाह—**

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३

भा ॥ **श्रुतिः—श्रवणम्। अस्मत्तः श्रवणेन विशेषतः प्रतिपन्ना, सकलेतरविसजातीयनित्यनिरति-शयसूक्ष्म[तत्त्व]त्मविषया, स्वयमचला एकरूपा, बुद्धिरसङ्गकर्मानुष्ठानेन निर्मलीकृते मनसि, यदा निश्चला स्थास्यति, तदा योगम्—आत्मावलोकनम्, अवाप्स्यसि। एतदुक्तं भवति—शास्त्रजन्यात्मज्ञानपूर्वककर्मयोगः स्थितप्रज्ञताख्यज्ञाननिष्ठामापादयति; ज्ञाननिष्ठारूपा स्थितप्रज्ञता तु योगाख्यमात्मावलोकनं साधयति—इति ॥ ५३**

ता ॥ * नित्यात्मासङ्गकर्मेहागोचरा साङ्ख्ययोगधीः। द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥ (६) इति **संग्रहश्लोक**मनुसन्दधानो ज्ञानयोगाभिधानोपक्रमभूतमुत्तरश्लोकमवतारयति—**योगे त्विति**। बुद्धिविशेषो * व्यवसायात्मिका इत्यादिना पूर्वोक्तः। **लक्षभूतम्**—उद्देश्यभूतमित्यर्थः। श्रुतिविप्रतिपन्ना इत्यस्य प्रकृतानुपयुक्ताप्रकृतवैदिकवाक्यविरो-धार्थताभ्रमं * श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च इति प्रकृतानुरोधेन व्युदस्यति—**श्रुतिः श्रवणमित्यादिना**। **अस्मत्त** इति—सार्वज्ञ्य-सर्वशक्तिपरमकारुण्यादिभिरनाघ्रातभ्रमविप्रलम्भप्रमादादिदोषगन्धादव्याजबन्धोरीश्वरादिति भावः। विशब्दस्य विरुद्धार्थ-त्वव्युदासाय वैशिष्ट्यार्थतामीश्वराच्छ्रवणेन सिद्धां दर्शयति—**विशेषत** इति। स्थास्यतीति स्थायित्वं ह्युक्तम्, विशेषं पूर्वोक्तं व्यनक्ति—**सकलेतरेति**। * अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् इति हि प्रसिद्धमिति भावः। निश्चला-चलशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारायोक्तम्—**स्वयमित्यादि**। उद्देश्यान्तर्गतमचलत्वम्, निश्चलत्वं तु तत्र विधेयो विशेष इति स्वयंशब्दस्य भावः। एकरूपार्थविषयत्वादेकरूपा विषयान्तरसञ्चाररहिता चेत्यर्थः। अथवा * श्रुतिविप्रतिपन्ना इति श्रवणस्योक्तत्वान्मननस्थिरीकृतत्वं कुतर्कैरकम्पनीयत्वं च पदाभ्यां विवक्षितम्। यद्वा पूर्वोक्तबहुशाखत्वानन्तत्वनिषेधपरो-ऽचलशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**एकरूपेति**। समाधीयते अस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मन इति निर्वचनेन तैलधारावदवि-च्छिन्नस्थितिहेतुतामभिप्रयतोक्तम्—**असङ्गेत्यादि**। समाधिशब्दस्यात्र बुद्धिविशेषपरत्वे पुनरुक्त्यादिः, तत्कालपरत्वे तु लक्षणा च स्यादिति भावः। योगशब्दस्यात्र ज्ञानयोगरूपनिश्चलबुद्धिसाध्यफलविषयत्वात् **आत्मावलोकन**मित्युक्तम्। * योगस्सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु (नाम. ३. ना. १७९) इत्यादिभिरनेकार्थतया प्रसिद्धोऽयं शब्दस्तद्वाक्यानु-कूल्यमनुसन्धेयः। ननूपायतया हि योगो विहितः, स कथं फलतयाऽत्र निर्दिश्यते। आत्मज्ञानपूर्वकस्य च कर्मयोगस्यात्म-ज्ञानमेव साध्यं चेदात्माश्रयादिदोषः। श्रवणमननाभ्यां स्थितप्रज्ञस्य ह्यनुष्ठानम्; तथा च कथमनुष्ठानसाध्या स्थित-

प्रज्ञता ; निश्चलप्रज्ञास्थितिमन्तरेण च कोऽसावपरस्तदापाद्यो योग इत्यत्राह—**एतदुक्त**मिति । तत्र प्रथमचोद्यं **कर्मयोग**-शब्देन **योगाख्यमात्मावलोकन**मित्यनेन च परिहृतम् । शास्त्रजन्यात्मज्ञानात्मावलोकनशब्दाभ्यामात्माश्रयादिनिरासः आत्मज्ञानज्ञाननिष्ठाशब्दाभ्यां श्रवणमात्रसिद्धतत्त्वनिश्चयज्ञानयोगविषयाभ्यां तृतीयस्य परिहारः । चतुर्थोऽप्युक्तप्रकारेण साक्षात्कारतद्धेतुस्मृतिसन्ततिभेदात्परिहृतः । प्रथमं शास्त्रतस्तत्त्वज्ञानम्, ततः स्मृतिसन्ततिरूपमुपासनम्, ततस्तन्मूलस्साक्षात्कार इति ज्ञानपर्वभेदः प्रदर्शितः ॥ ५३ ॥

भा ॥ एवमुक्तः पार्थोऽसङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगसाध्यस्थितप्रज्ञताया योगसाधनभूतायास्स्वरूपम् स्थितप्रज्ञस्यानुष्ठानप्रकारं च पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४

भा ॥ समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा— को वाचकश्शब्दः? तस्य स्वरूपं कीदृशमित्यर्थः स्थितप्रज्ञः किं च भाषणादिकं करोति ? ॥ ५४ ॥

ता॥ प्रश्नरूपस्योत्तरश्लोकस्यावतारं तत्र पूर्वोत्तरार्धयोः क्रमान्निष्कृष्टप्रश्नार्थं चाह—**एव**मिति । पूर्वार्धस्याभिप्रेतं वक्तुमन्वयं तावदाह—**समाधी**ति । समाधिरत्र पूर्वनिरुक्तप्रकारं मनः । तत्र स्थितिः तद्वशीकरणेनावस्थानम् । * किं प्रभाषेत इत्यनेन पुनरुक्तिपरिहाराय * स्थितप्रज्ञस्य का भाषा इत्यत्र कर्तृतयाऽन्वयशङ्कामपाकरोति—**को वाचकश्शब्द** इति ननु * स्थितप्रज्ञः इत्येव वाचके सिद्धे किं वाचकान्तरं पृच्छ्यते, किं चात्र वाचकप्रश्नस्य प्रयोजनमित्यत्राह—**तस्ये**ति केनचिद्वाचकेन हि कस्यचित्प्रकारभूतप्रवृत्तिनिमित्तविशि[ष्टं]ष्टस्वरूपं निर्देष्टव्यमिति भावः । स्थितप्रज्ञशब्दात् स्थितधीशब्दस्यार्थान्तरपरत्वभ्रमनिरासाय * स्थितप्रज्ञः इति पूर्वार्धोक्तशब्द एवात्रावर्तितः । **किंच भाषणादिक**मिति । * किं प्रभाषेत इत्यादयः किंशब्दाः क्रियाविशेषणतयाऽन्वीयमानाः क्रियाप्रकारप्रश्नपरा इति भावः । * किं प्रभाषेत इति वाचिके * किं व्रजेत इति कायिके च पृष्टे * किमासीत इति मानसपरम्, ध्यानार्थत्वादत्रासनस्य ॥ ५४ ॥

भा ॥ वृत्तिविशेषकथनेन स्वरूपमप्युक्तं भवतीति वृत्तिविशेष उच्यते—

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५

भा ॥ आत्मन्येवात्मना, मनसा आत्मैकावलम्बनेन तुष्टस्तेन तोषेण तद्व्यतिरिक्तान् सर्वान्मनोगतान कामान् यदा प्रकर्षेण जहाति ; तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ; ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयम् ॥ ५५ ॥

ता ॥ एवं करणत्रयानुष्ठानप्रकारप्रश्नस्य साक्षादुत्तरेषु * प्रजहाति इत्यादिषु चतुर्षु श्लोकेषु प्रथमस्य स्वरूपप्रश्नोत्तरतामपि दर्शयति—**वृत्तिविशेषे**ति । प्रकृष्टानुकूल्ययोगिन्यात्मनि प्रीतिरूपस्य तोषस्य कामान्तरप्रहाणहेतुत्वात्तथाऽन्वयमाह—**आत्मन्येवे**ति । सर्वशब्दस्य * आत्मनि तुष्टः इत्येतत्सन्निधानसिद्धं सङ्कोचमाह—**तद्व्यतिरिक्ता**निति । यद्वा * आत्मन्येवात्मना तुष्टः इति यथाक्रममेवान्वयः ; आत्मैकविषयेण मनसाऽन्यतोजातालंबुद्धिरूपसन्तोष इत्यर्थः ।

एतदभिप्रायेणोक्तम्—**मनसाऽऽत्मैकावलम्बनेन तुष्ट** इति। **तेन तोषेणे**ति। * न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः (वि. १. १७. ३९) इतिवत्। **प्रकर्षेणे**ति—अपुनरङ्कुरमित्यर्थः। स्थितप्रज्ञविषयश्लोकचतुष्टयं तदवस्थाचतुष्टयविषयमिति मन्वानश्चतुर्थीयमवस्थेत्याह—**ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेय**मिति। उक्तं च **हैरण्यगर्भैः**—* दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् (पा. सू. १. १६) इति। ऐहिकामुष्मिकसकलफलविमुखस्य यस्तेषु फलेषु सवासनरागत्यागः, सा वशीकारसंज्ञेत्युच्यत इत्यर्थः॥ ५५॥

भा॥ अनन्तरं ज्ञाननिष्ठस्य ततोऽर्वाचीनादूरविप्रकृष्टावस्थोच्यते—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनास्सुखेषु विगतस्पृहः।
वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते॥ ५६

भा॥ प्रियविश्लेषादिदुःखनिमित्तेषु उपस्थितेष्वनुद्विग्नमनाः न दुःखी भवति; सुखेषु विगतस्पृहः—प्रियेषु सन्निहितेष्वपि विगतस्पृहः, वीतरागभयक्रोधः—अनागतेषु स्पृहा रागः, तद्रहितः; प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुदर्शननिमित्तं दुःखं भयं, तद्रहितः, प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुभूतचेतनान्तरगतदुःखहेतुभूतस्वमनोविकारः क्रोधः, तद्रहितः; एवंभूतो मुनिः—आत्ममननशीलः स्थितधीरित्युच्यते॥ ५६॥

ता॥ अथैकेन्द्रियसंज्ञाख्यतृतीयावस्थोच्यत इत्याह—**ततोऽर्वाचीने**ति। * ओ विजी भयचलनयोः इति धातुरत्र चलनार्थः, * वीतरागभय इति भयस्य पृथगभिधानात्। यद्वा * अनुद्विग्न इति निर्दुःखत्वमात्रं विवक्षितम्, तत एव * दुःखेषु इत्येतदपि दुःखहेतुपरमिति मन्वान आह—**दुःखनिमित्तेष्वि**ति। आदिशब्देनाप्रियागमनसंग्रहः। भयहेतुव्यावृत्त्यर्थमुक्तम्। **उपस्थितेष्वि**ति—दुःखोत्पादनप्रवृत्तेष्वित्यर्थः। दुःखशब्दवदेवात्र सुखशब्दस्यापि हेतुपरतां तत्रापि पृथङ्निर्दिष्टरागविषयाद्विलक्षणतां चाह—**प्रियेषु सन्निहितेष्वपी**ति। विगतस्पृहवीतरागशब्दयोरपुनरुक्तितां व्यनक्ति—**अनागतेषु स्पृहा राग** इति। स्पृहारागशब्दौ सामान्यविशेषविषयौ। ततश्च विशेषशब्दसन्निधाने गोबलीवर्दन्यायात्सामान्यशब्दस्तद्व्यतिरिक्तपर इति भावः। पुनरुक्तिपरिहाराय भयस्य दुःखविशेषतामाह—**प्रियेत्यादिना हेतुदर्शननिमित्तं दुःखमित्यन्तेन**। प्रियविश्लेषाप्रियागमनयोर्दुःखरूपयोस्सामग्रीदशामापन्नो यो हेतुः सूचकश्च निमित्तादिः, तस्य यद्दर्शनं सकलसहकारिसंपत्त्युत्प्रेक्षागर्भम्, दर्शनमिति ज्ञानमात्रपरं वा; तेन यद्दुःखं तदानीमेवाङ्गकम्पादिहेतुरुत्पद्यते, तद्भयमित्यर्थः। क्रोधलक्षणे प्रियविश्लेषादिस्त्रैकालिकः, सर्वत्र क्रोधोत्पत्तिदर्शनात्। अचेतनेषु वातातपकण्टकादिषु बाधकेष्वपि क्रोधाभावात् **चेतने**त्युक्तम्। यस्तून्मत्तस्तत्रापि कुप्यति, सोऽपि चेतनत्वाध्यासेन। अन्तरशब्देन स्वदुःखहेतुस्वमनोविकारव्यावर्तनम्। स हि तथाविधो निर्वेदादिरूपस्स्यात्। क्रोधादात्महननाद्यपि परपीडाभिसन्धिगर्भम्। मनोविकारोऽत्र **रजस्तमस्समुन्मेषकृ**तो व्यापारविशेषः। तदधीनो ज्ञानविशेष इह तच्छब्देनोपचर्यते। मुनिर्मननशीलइति व्युत्पत्तिः, तस्य मननस्यात्र साक्षात्करिष्यमाणात्मविषयत्वव्यक्त्यर्थमुक्तम्—**आत्ममननशील** इति। एवमस्यास्तृतीयावस्थाया उद्वेगस्पृहादिविरहसाम्येऽप्यौत्सुक्यमात्रक्षमवासनाशेषस्य भस्मच्छन्नदहनवदवस्थितत्वाच्चतुर्थावस्थातो विशेषः॥ ५६॥

भा॥ ततोऽर्वाचीनदशा प्रोच्यते—

यस्सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ ५७

भा ॥ यस्सर्वत्र प्रियेष्वनभिस्नेहः—उदासीनः, प्रियसंश्लेषविश्लेषरूपं शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दनद्वेषरहितः, सोऽपि स्थितप्रज्ञः ॥ ५७ ॥

ता ॥ अथ व्यतिरेकसंज्ञाख्या द्वितीया दशोच्यत इत्याह—**ततोऽर्वाचीनदशे**ति । अप्रियेषु स्नेहप्रसङ्गाभावात्प्रियमात्रविषयः सर्वत्रेतिशब्द इति दर्शयति—**प्रियेष्वि**ति । अभिस्नेहस्य प्रवृत्तिपर्यन्ततया तदभावोऽत्र तद्विषयोपादानप्रवृत्तिराहित्यपर्यन्त इत्याह—**उदासीन** इति । एतेन प्रियेत्यादिना च व्यतिरेकसंज्ञात्वं व्यनक्ति । अपक्वान् कषायान् पक्वेभ्यः पृथगनुसन्धाय तेषामपि पाकापादनदशा हि व्यतिरेकसंज्ञा । तत्र स्वयंप्रियेषु प्रवृत्तिरहितो दैवागतप्रियसंश्लेषविश्लेषयोश्चाभिनन्दनादिरहित इत्युक्ते पक्वेतरेषां रागादीनां पाकाभिलाषेण मनोव्यापारविशेषनिवारणमुक्तं स्यात् । अभिनन्दनं चात्राभितो नन्दनम्—अनुबन्धिषु कालान्तरे च प्रीत्यनुवृत्तिहेतुभूतनन्दनमित्यर्थः; एवं द्वेषेऽपि ॥ ५७ ॥

भा ॥ ततोऽर्वाचीनदशामाह—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८

भा ॥ यदेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् स्प्रष्टुमुद्युक्तानि, तदैव कूर्मोऽङ्गानीवेन्द्रियार्थेभ्यस्सर्वशः प्रतिसंहृत्य मन आत्मन्यवस्थापयति, सोऽपि स्थितप्रज्ञः । एवं चतुर्विधा ज्ञाननिष्ठा पूर्वपूर्वा उत्तरोत्तरनिष्पाद्या ॥ ५८ ॥

ता ॥ अथ यतमानसंज्ञाख्या प्रथमा दशोच्यते इत्याह—**ततोऽर्वाचीनदशे**ति । प्रसक्तप्रतिषेधार्थमाह—**स्प्रष्टुमुद्युक्तानी**ति । तेन वार्धकरोगादिप्रयुक्ताशक्तिसुषुप्त्यादिकृतनिवृत्तिव्यवच्छेदः । **तदैवे**ति भोगानन्तरनिवृत्तिव्युदासः । कूर्मोऽङ्गानीवेत्यनेनेन्द्रियाणां सङ्कल्पविशेषमात्रनियाम्यत्वमुच्यते । **सर्वश** इति विलोकनभाषणविलासपरिहासादिनिवृत्तिपरः; विषयदोषदर्शनादिहेतुप्रकारपरो वा । **प्रतिसंहृत्ये**त्यनेनेन्द्रियनिरोधस्यात्ममननाङ्गता दर्शिता । अत्र च ज्ञाननिष्ठावस्थाविशेषप्रकरणे सुषुप्त्यादिविलक्षणा व्यापारोपरतिस्तत्साध्यात्मगोचरमनोवस्थापनपर्यन्ता विवक्षितेत्याह—**मन आत्मनी**ति । किमर्थमिदमवस्थाचतुष्टयं विभज्योपदिश्यत इत्यत आह—**एवमि**ति । प्रथमं बाह्येन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य मन आत्मनि व्यवस्थापयितुं यतेत; इयं यतमानसंज्ञा । अथ बलात्संहृतान्यपि बाह्येन्द्रियाणि सावशेषरागद्वेषादिदोषकलुषितं मनः पुनःपुनरवसरे प्रेरयेत्, स्वयं चात्मनि स्थातुं न शक्नुयात्; अतः पक्वावशिष्टरागद्वेषादीनौदासीन्यानभिनन्दनादिक्रमेण पचेत् । इयं व्यतिरेकसंज्ञा । ततः पक्वेऽपि दोषशेषे[ण] अनादिविषयानुभवभावितवासनामात्रमात्मानमनुबुभूषन्तीं शेमुषीं प्रतिबिभत्सेत्; तत्र निरतिशयानन्दरूपमात्मानं पुरुषद्वेषिण्या योषित इव युवानं प्रदर्श्य प्रदर्श्य क्रमादात्मनि तोषमुत्पाद्य तेन तोषविशेषेण दवीयसा च स्मृतिविधुरेण कालेन बाह्यविषयवासनाजालमुन्मूलयितुमीहेत । सेयमेकेन्द्रियसंज्ञा । या पुनस्समस्तवासनाविलयादौत्सुक्यमात्रस्याप्यसंभवेन परमवैराग्यदशा; सा वशीकारसंज्ञा ज्ञाननिष्ठाकाष्ठा योगाख्यमात्मावलोकनं साधयति । तच्चावलोकनं परम्परया निरतिशयपुरुषार्थभूतामृतत्वाय कल्पत इति दर्शितं भवति । कामानां तथात्वेनादर्शनं, तथा दृश्यमानेष्वपि निस्सङ्गता, सङ्गलेशेन भुज्यमानेष्वपि नातिस्नेहः, प्रचुरेऽपि रागे तन्निरोधसंरम्भ इति चावस्थावैषम्यम् । आत्मरतित्वं तस्य स्वरूपम्, * आश्चर्यवद्वदति इति तस्य तदेकभाषणं, तदनुसन्धानरूपं तदासनं, तत्प्राप्त्यर्थप्रवृत्तिरूपं तस्य व्रजनं चेति प्रश्नचतुष्कोत्तरं सिद्धम् ॥ ५८ ॥

भा ॥ इदानीं ज्ञाननिष्ठाया दुष्प्रापतां तत्प्राप्त्युपायं चाह—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९

भा ॥ इन्द्रियाणामाहारा विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिनो विषया विनिवर्तमाना रसवर्जं विनिवर्तन्ते ; रसो रागः, विषयरागो न निवर्तत इत्यर्थः । रागोऽप्यात्मस्वरूपं विषयेभ्यः परं सुखतरं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

ता ॥ अथोत्तरप्रकरणं पूर्वेण पृथगर्थं प्रदर्श्य सङ्गमयन्नवतारयति—**इदानीमि**ति । ज्ञाननिष्ठायाश्चतुर्विधाया अपीति शेषः । निराहारस्येत्यनेन भोजननिषेधभ्रमं व्युदस्यति—**इन्द्रियाणा**मित्यादिना । * न चैकान्तमनश्नतः, * युक्ताहारविहारस्य (६. १६, १७) इति हि वक्ष्यते । अन्यत्रापि * अत्याशनादतीपानात् (ना. १. ३४) इति ह्युच्यते । **मोक्षधर्मे** च—* दशैतानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्याहारसिद्धये (२३८. ९) इति सर्वेन्द्रियविषयाणामाहारशब्देन ग्रहणं दृष्टम् । न च प्रसिद्धाहारनिषेधमात्रादशेषविषयनिवृत्तिः, तस्य कतिपयेन्द्रियविषयत्वादिति भावः । रसवर्जमित्येतावति वाक्यतात्पर्यमिति द्योतनाय विनिवर्तमाना इत्यनूदितम् । आत्मगोचररागव्यवच्छेदायाह—**विषयराग** इति । प्रस्तुता एव विषयाः परमिति निर्देशस्यावधित्वमर्हन्तीति **विषयेभ्यः पर**मित्युक्तम् । कालादिकृतपरत्वमात्रस्यात्रानुपयुक्तत्वाद्विषय[राग]निवर्तनौपयिकं परशब्दार्थमाह—**सुखतर**मिति । विषया हि सुखरूपाः ; आत्मस्वरूपं तु ततोऽप्यतिशयेन सुखरूपम् । अत्र * दृष्ट्वा निवर्तते इति दर्शनस्य रागकर्तृकतया निर्देश औपचारिकः । यद्वा दृष्ट्वा स्थितस्यास्य देहिनो रागो निवर्तत इत्यन्वयः । एवमात्मदर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तत इत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६०

आत्मदर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तते, अनिवृत्ते विषयरागे विपश्चितो यतमानस्यापि पुरुषस्येन्द्रियाणि प्रमाथीनि— बलवन्ति, मनः प्रसह्य हरन्ति । एवमिन्द्रियजय आत्मदर्शनाधीनः, आत्मदर्शनमिन्द्रियजयाधीनमिति ज्ञाननिष्ठा दुष्प्रापा ॥ ६० ॥

ता ॥ अथानिवृत्ते विषयरागे दुर्जयानीन्द्रियाणीत्युच्यते—*यतत इति श्लोकेन । विपश्चित्त्वं यतमानत्वे हेतुरिति द्योतनायोक्तं—**विपश्चितो यतमानस्यापी**ति । अत्र विपश्चित्त्वं शास्त्रजन्यहेयोपादेयविवेकवत्त्वम् । बलवतां प्रमाथित्वं हि * बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति (मनु. २. २१५) इति स्मर्यते—इति ज्ञापनाय **बलवन्ती**त्युक्तम् । इन्द्रियाणां बलं च रागादिरेव । उक्तश्लोकद्वयतात्पर्यसिद्धमन्योन्याश्रयणं तत्फलं चाह—**एव**मिति ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१

भा ॥ अस्य सर्वस्य परिजिहीर्षया विषयानुरागयुक्ततया दुर्जयानीन्द्रियाणि संयम्य चेतसश्शुभाश्रयभूते मयि मनोऽवस्थाप्य समाहित आसीत । मनसि मद्विषये सति निर्दग्धाशेषकल्मषतया निर्मलीकृत विषयानुरागरहितं मन इन्द्रियाणि स्ववशानि करोति । ततो वश्येन्द्रियं मन आत्मदर्शनाय प्रभवति । यथोक्तम्— * यथाऽग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥ (वि. ६. ७. ७४ ; गा. पू. २२२. १६) इति, तदाह—वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति ॥ ६१ ॥

ता ॥ तर्ह्यन्योन्याश्रयदूषितेऽर्थे साध्यसाधनभावः कथं पूर्वमुपदिष्ट इत्यत्रोच्यते—तानि सर्वाणि इति । **अस्येति** । अन्योन्याश्रयादिदोषस्येत्यर्थः । **संयम्येति** । विषयस्पर्शनिवारणमात्रमत्रोच्यते, न त्विन्द्रियजयावस्था । मत्परः इत्यत्र वक्तृविग्रहवैशिष्ट्यविवक्षया सिद्धं शुभाश्रयविग्रहविशेषवत्त्वं **चेतस** इत्यादिना विवृतम् । शुभशब्देन हिरण्यगर्भादेः आश्रयशब्देन परिशुद्धात्मस्वरूपस्य च व्यवच्छेदः । युक्तशब्देनात्र विषयस्वभावात्सुकरं चित्तसमाधानं विवक्षितमित्याह—**समाहित** इति । मत्परः इत्येतावता कथमन्योन्याश्रयादिपरिहार इत्यत्राह—**मनसीति** । अत्राशेषशब्देनोपायविरोधिसर्वकर्मसंग्रहः । **निर्मलीकृतं**—रजस्तमोविरहितं ; तत एव शब्दादिविषयानुरागरहितम् । अत्र प्रज्ञाशब्दस्य ज्ञाननिष्ठाफलपर्यन्तत्वमात्मदर्शनशब्देनोक्तम् । शुभाश्रयानुसन्धानस्य कल्मषविनाशकत्वे स्मृत्यन्तरसंवादमाह—**यथेति** । आत्मदर्शनमन्तरेणैवेन्द्रियजयसिद्धेर्नान्योन्याश्रयः । अतः पूर्वोक्तसाध्यसाधनभावोपपत्तिरित्युत्तरार्धेनोच्यत इत्याह—**तदाहेति** ॥ ६१ ॥

भा ॥ एवं मय्यनिवेश्य मनः स्वयत्नगौरवेणेन्द्रियजये प्रवृत्तो विनष्टो भवतीत्याह—

ध्यायतो विषयान्पुंसस्सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३

भा ॥ अनिरस्तविषयानुरागस्य हि मय्यनिवेशितमनस इन्द्रियाणि संयम्यावस्थितस्याप्यनादिपापवासनया विषयध्यानमवर्जनीयं स्यात् । ध्यायतो विषयान् पुंसः पुनरपि सङ्गोऽतिप्रवृद्धो जायते । सङ्गात्संजायते कामः । कामो नाम सङ्गस्य विपाकदशा । पुरुषो यां दशामापन्नो विषयानभुक्त्वा स्थातुं न शक्नोति स कामः ॥ कामात्क्रोधोऽभिजायते—कामे वर्तमाने, विषये चासन्निहिते, सन्निहितान् पुरुषान् प्रत्येभिरस्मदिष्टं विहतमिति क्रोधो भवति । क्रोधाद्भवति संमोहः—संमोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता, [त]या सर्वं करोति । ततश्च प्रारब्धे इन्द्रियजयादिके प्रयत्ने स्मृतिभ्रंशो भवति । स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशः—आत्मज्ञाने यो व्यवसायः कृतस्तस्य नाशः स्यात् , बुद्धिनाशात्पुनरपि संसारे निमग्नो विनष्टो भवति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

ता ॥ उक्तान्योन्याश्रयणफलभूताया इन्द्रियजयात्मदर्शनयोरसिद्धेः प्रकारः श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यत इत्याह—**एवमिति** । अदृष्टात्मस्वरूपस्य विषयान् ध्यायत इत्यनुवादसिद्धां विषयेषु स्वरसवाहितां सहेतुकमाह—**अनिरस्तेति** । अत्र संयम्येति निमीलनादिमात्रकृतं निवारणमुच्यते । उपजायत इत्यत्रोपसर्गाभिप्रेतं विविच्य दर्शयति—**अतिप्रवृद्धो जायत** इति । सङ्गकामयोरभेदात्कार्यकारणभावानुपपत्तिरित्यत्राह—**कामो नामेति** । विपाकदशाशब्देन सामान्यत उक्तेऽपि व्यावृत्ताकारप्रतिपत्तिर्न स्यादिति तल्लक्षणमाह—**पुरुष** इति । सर्वदा कामस्य क्रोधहेतुत्वं नास्तीत्यत उक्तं—**विषये चासन्निहित** इति । न केवलं कामप्रतिबन्धकानेव पुरुषान् प्रति क्रोधः, अपि तु कृत्याकृत्यविवेकान्धतया तस्यां दशायामुपलभ्यमानान् सर्वान् प्रत्यपीति द्योतनाय **सन्निहितानित्युक्तम्** । ईश्वरोऽपि क्रोधवेगमभिनयन् कस्मिंश्चिदेव रक्षसि द्रुह्यति *सदेवगन्धर्वमनुष्यपन्नगं जगत्सशैलं परिवर्तयाम्यहम् (रा. आ. ६४. ७६) इत्याह । अयं चाभिजायत इत्यत्रोपसर्गाभिप्रेतार्थः ; अभितो जायत इत्यर्थः । समित्येकीकारे, ततोऽत्र संमोहः कृत्याकृत्याविवेकात्मा मोह इत्यभिप्रायेणाह—**कृत्येति** । संमोहस्य स्मृतिभ्रंशहेतुत्वेऽवान्तरव्यापारमाह—**तयेति** । *क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि (रा. सु. ५५. ४) इत्याद्यनुसारेणोक्तम्—**सर्वमिति** । **ततश्चेति** । सावान्तरव्यापारात्संमोहादित्यर्थः । स्मर्तव्ये प्रस्तुतविषये स्मृतिभ्रंशं योजयति—**प्रारब्धेति** । स्मृतिभ्रंशादित्युत्तरवाक्यशृङ्खलावशात् स्मृतिविभ्रमशब्दस्य तदेकार्थत्वा-

योक्तम्-**स्मृतिभ्रंशो भवती**ति । बुद्धिनाश इत्यत्र प्रकृतं बुद्धेर्विशेषमाह—**आत्मे**ति । न तावदिह सामान्यतो ज्ञानमात्रं बुद्धिशब्दार्थः, न चेतःपूर्वमात्मदर्शनं सिद्धम् ; न च भविष्यदात्मदर्शनादिकमिदानीं नाशयोग्यम् । अतस्तल्लिप्सया कृतस्तदुपायानुष्ठानाध्यवसाय इहोपायस्मृतिसाध्यो बुद्धिशब्देनोच्यत इति भावः । प्रणश्यतीत्यत्र नित्यस्यात्मनो नाशो ह्यसत्समत्वम् । तच्च यथावस्थिताकारानुपलम्भः । स च देहात्मभ्रमादिकृतः, तत्रापि हेतुर्देहसंबन्ध इत्यभिप्रायेणोक्तं—**संसारे निमग्न** इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४

भा ॥ उक्तेन प्रकारेण मयि सर्वेश्वरे चेतसश्शुभाश्रयभूते न्यस्तमना निर्दग्धाशेषकल्मषतया रागद्वेषवियुक्तैरात्मवश्यैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन् विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमानो विधेयात्मा—विधेयमनाः प्रसादमधिगच्छति । निर्मलान्तःकरणो भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

ता ॥ अथ *तानि सर्वाणि (६१) इत्युक्तार्थकरणेऽन्योन्याश्रयपरिहारप्रकारः परमप्रयोजनभूतसंसारनिवृत्तिश्च श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यते—**रागद्वेषे**ति । रागद्वेषवियोगोऽपि कुत इत्यत्र पूर्वोक्त एव हेतुरित्यभिप्रायेणाह—**उक्तेने**ति । रागद्वेषवियोगोऽत्रेन्द्रियाणामात्मवश्यताहेतुः । विषयांश्चरन्नित्यनेन विषयभोगभ्रमव्युदासायात्मवश्यत्वफलितमाह—**विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमान** इति । चरतिरत्र गत्यर्थः, आक्रमणरूपगतिपरः, भक्षणार्थो वा, संहरणपर इत्युभयथाऽपि तत्तिरस्कारार्थत्वमत्र विवक्षितम् । तिरस्कारोऽत्रानादरः, तथा च नैघण्टुकाः—*अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिय (नाम. १. ना. २०४) इति । बाह्येन्द्रियतद्विषयविजयो हि मनोविजयार्थ इत्यभिप्रायेणाह—**विधेयमना** इति । *विधेयात्मेति मनसः प्रसक्तत्वात् *प्रसन्नचेतस इति वक्ष्यमाणत्वाच्च प्रसादो मनोनैर्मल्यमित्याह—**निर्मले**ति ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५

भा ॥ अस्य पुरुषस्य मनःप्रसादे सति प्रकृतिसंसर्गप्रयुक्तसर्वदुःखानां हानिरुपजायते । प्रसन्नचेतसः आत्मावलोकनविरोधिदोषरहितस्य मनसः तदानीमेव हि विविक्तात्मविषया बुद्धिः पर्यवतिष्ठते । अतो मनःप्रसादे सर्वदुःखानां हानिर्भवत्येव ॥ ६५ ॥

ता ॥ *प्रसादे इति श्लोके प्रसादहानिशब्दयोः क्रमात् षष्ठीद्वयान्वयभ्रमं व्युदस्यन्नन्वयप्रकारमाह—**अस्ये**ति । *दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः (वि. ६. ७. २२) इत्याद्यभिप्रेतौपाधिकत्वेन हानियोग्यत्वार्थमाह—**प्रकृती**ति । प्रतिबन्धकाभावे ह्याशु कार्योत्पत्तिरित्यभिप्रायेण प्रसन्नचेतस इत्यस्यार्थमाह—**आत्मावलोकनविरोधिदोषरहितस्य [मनस]** इति । मनःप्रसादस्य सर्वदुःखहानिहेतुत्वमात्मदर्शनहेतुत्वादुपपद्यत इति हेत्वर्थस्य हिशब्दस्यार्थमाह—**अत** इति ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६

भा ॥ मयि सन्न्यस्तमनोरहितस्य स्वयत्नेनेन्द्रियनियमने प्रवृत्तस्य कदाचिदपि विविक्तात्मविषया बुद्धिर्न सेत्स्यति। अत एव तस्य तद्भावना च न संभवति। विविक्तात्मानमभावयतो विषयस्पृहाशान्तिर्न भवति। अशान्तस्य—विषयस्पृहायुक्तस्य कुतो नित्यनिरतिशयसुखप्राप्तिः ॥ ६६ ॥

ता ॥ अथ पूर्वोक्तान्योन्याश्रयफलभूतामात्मदर्शनासिद्धिं * बुद्धिनाशात्प्रणश्यति (६३) इत्येतद्विवरणरूपेणानूद्य ततः परमप्रयोजनस्याप्यलाभप्रकार उच्यते—**नास्तीति**। *युक्त आसीत मत्परः (६१) इति पूर्वोक्तस्य निवृत्तिरयुक्तशब्देनोच्यत इति तात्पर्येणाह—**मयीति**। * यततो ह्यपीति (६०) पूर्वोक्तं स्मारयति—**स्वयत्नेने**ति। नास्तीत्यनेनाभिप्रेतमाह—**कदाचिदपीत्या**दिना। अतिचिरकालप्रयासेनापीत्यर्थः। द्वितीयपादस्थमयुक्तस्येति पदं शृङ्खलौचित्यायायुक्तत्वफलभूतबुद्ध्यभावलक्षकमिति तात्पर्येणाह—**अत एवे**ति। यद्वा तस्येत्ययुक्तपरामर्शः, अत एवेति तु बुद्ध्यभावादेवेत्यर्थः। अथवा परम्परया हेतुत्वमभिप्रेत्यायुक्तत्वादेवेति विवक्षा; भिन्नविषयभावनान्तरनिषेधायोगात्तद्भावनेत्युक्तम्। * रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते (५९) * रागद्वेषवियुक्तैः (६४) * सुखेषु विगतस्पृहः (५६) इत्याद्यानुगुण्येन शान्तिं विशिनष्टि—**विषयस्पृहाशान्ति**रिति। अशान्तस्यैव स्वर्गादिसुखलाभादमृतत्वप्रकरणसिद्धं सुखस्य विशेषमाह—**नित्यनिरतिशये**ति। अनेन श्लोकेन प्रत्याहारादियोगावयवचतुष्टयस्य तत्फलस्य निःश्रेयसस्य च यथासंभवमभिधातात्पर्याभ्यां पूर्वपूर्वाभावादुत्तरोत्तरस्यालाभस्सूचितो भवति ॥ ६६ ॥

भा ॥ पुनरप्युक्तेन प्रकारेणेन्द्रियनियमनमकुर्वतोऽनर्थमाह—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७

भा ॥ इन्द्रियाणां विषयेषु चरतां वर्तमानानां वर्तनमनु यन्मनो विधीयते—पुरुषेणानुवर्त्यते तन्मनोऽस्य विविक्तात्मप्रवणां प्रज्ञां हरति—विषयप्रवणां करोतीत्यर्थः; यथाऽम्भसि नीयमानां नावं प्रतिकूलो वायुः प्रसह्य हरति ॥ ६७ ॥

ता ॥ अथेन्द्रियनिग्रहाभावे बुद्ध्यभावस्य पूर्वोक्तस्य प्रकारः * इन्द्रियाणाम् इत्यनन्तरश्लोकेनोच्यत इत्यपुनरुक्तिः; आदरार्थं वा पुनरुक्तिरित्यभिप्रायेणाह—**पुनरपीति**। केवलस्पन्दादिमात्रव्युदासाय **विषयेष्वि**त्युक्तम्। इन्द्रियाणां सर्वेषां न विषयेषु संचारोऽस्ति, अतस्तदौन्मुख्यमर्थ इति व्यञ्जनाय * इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते (गी. ५. ९) इति प्रयोगान्तरानुसारेण **वर्तमानाना**मित्युक्तम्। यत्तच्छब्दयोर्मनोविषयत्वमेवोचितं, प्रज्ञाहरणे तस्यैव प्रधानत्वात्; मनसो बाह्येन्द्रियानुविधाने सर्वेन्द्रियसाधारण्येन वक्तव्ये यदिति निर्धारणस्य प्रयोजनाभावात् बाह्येन्द्रियस्य मनोनुविधाने प्रज्ञाहरणाभावाच्च। * यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् (मनु. २. ९९) इति मनुवचने तु मनसोऽनुक्तत्वादिन्द्रियशब्दाभ्यासादेकशब्दबलाच्च निर्धारणार्थतैव। नच तत्तुल्यत्वमस्यापि वाक्यस्य निर्बन्धनीयमिति कृत्वा **वर्तनमनु यन्मन** इत्याद्युक्तम्। विधीयते इत्यस्य कर्त्रपेक्षां पूरयति—**पुरुषेणे**ति। स्वस्यैवायमविनय इति भावः। अनभिसंहितदेशप्रापणं हि दृष्टान्तेऽभिप्रेतमिति प्रदर्शयन् हरतेर्विनाशनार्थताभ्रमव्युदासाय चाह—**विषयप्रवणा**मिति। अम्भसीत्यस्य हरतिनाऽन्वयभ्रान्तिमपाकरोति—**अम्भसि नीयमाना**मिति। अनिष्टविषयप्रापणनिदर्शनत्वायोक्तं—**प्रतिकूल** इति ॥ ६७ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८

भा ॥ तस्मादुक्तेन प्रकारेण शुभाश्रये मयि निविष्टमनसो यस्येन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशो निगृहीतानि, तस्यैवात्मनि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ६८ ॥

ता ॥ *यदा संहरते इत्याद्युपक्रान्त इन्द्रियनिग्रहोपदेश उपसंह्रियते--तस्मादिति श्लोकेन ॥ तस्मादिति--इन्द्रि-यानुविधायिनो मनसः प्रज्ञाप्रतिष्ठाविरोधित्वादित्यर्थः । निग्रहहेतुं प्रागुक्तमनुकर्षति–उक्तेनेत्यादिना ॥ ६८ ॥

भा ॥ एवं नियतेन्द्रियस्य प्रसन्नमनसस्सिद्धिमाह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९

भा ॥ या आत्मविषया बुद्धिः सर्वभूतानां निशा—निशेवाप्रकाशा, तस्यामात्मविषयायां बुद्धौ इन्द्रि-यसंयमी प्रसन्नमनाः जागर्ति—आत्मानमवलोकयन्नास्त इत्यर्थः । यस्यां—शब्दादिविषयायां बुद्धौ सर्वाणि भूतानि जाग्रति—प्रबुद्धानि भवन्ति ; सा शब्दादिविषया बुद्धिरात्मानं पश्यतो मुनेर्निशेवाप्रकाशा भवति ॥ ६९॥

ता ॥ एवमुपायमुपदिश्य फलमुपदिशतीत्याह–एवमिति । प्रागुक्तस्यैव फलस्य प्रशंसापरत्वादपुनरुक्तिः, अतो *या निशा इत्यादिभिः त्रिभिः श्लोकैः *प्रजहाति इत्यादिनोक्तावस्थाचतुष्टयसिद्धिः निगम्यते । *विहाय कामान्, *निःस्पृहः इत्युभाभ्यां यतमानव्यतिरेकसंज्ञयोरुपलक्षणम् । यद्वा श्लोकद्वयेनावस्थाचतुष्टयफलं, तृतीयेन त्ववस्थाचतुष्टयं निगम्यत इति विभागः । *या इति प्रसिद्धतया निर्देशोऽत्र प्रस्तुतप्रज्ञाविषयः, साक्षान्निशाया देशकालभेदेन विपरि-वर्तमानायाः सर्वभूतसाधारण्याभावादिति तात्पर्येणाह–या आत्मविषयेति । उपचारनिमित्तं व्यनक्ति–निशेवाप्रकाशेति । स्वप्रकाशाया अपि बुद्धेरप्रसृतदशायामप्रकाशत्वमुपपद्यते । इन्द्रियनिग्रहस्य प्रकृतत्वात्स एवात्र संयमिशब्दार्थ इत्यभिप्राये-णोक्तम्–इन्द्रियसंयमीति । या पुनः *त्रयमेकत्र संयमः इति धारणाध्यानसमाधीनां समुच्चितानां संयमत्वेन पातञ्जलपरिभाषा (३. ४) साऽत्र न विवक्षितेति भावः । इन्द्रियसंयमस्य बुद्धिजनने अवान्तरव्यापारं पूर्वोक्तमाह–प्रसन्नमना इति । जागर्तीत्यत्र मुख्यार्थायोगादाह–आत्मानमिति । बुद्धौ जागरणशब्दनिर्दिष्टं प्रबुद्धत्वं प्रकाशमान-प्रसृतबुद्धिविशिष्टत्वमेव ; सा च सविषया प्रकाशत इति भावः । बुद्धिप्रकरणत्वाद्यस्यामिति निर्देशोऽपि बुद्धिविषयः ; सा च बुद्धिः भूतानीत्यसंयमिनिष्ठतया व्यपदेशादात्मदर्शिनो निशात्ववचनाच्च शब्दादिविषयेत्युक्तम् । सर्वभूताना-मित्यत्र समासनिमग्नोऽपि सर्वशब्दो भूतानीत्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्यान्वेतव्य इति सर्वाणीत्युक्तम् । पश्यत इत्यत्र कर्माकाङ्क्षायाम् आत्मानमिति प्रकरणसिद्धमुक्तम् ॥ ६९ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७०

भा ॥ यथा स्वेनैवापूर्यमाणमेकरूपं समुद्रं नादेय्य आपः प्रविशन्ति, आसामपां प्रवेशेऽप्यप्रवेशे च समुद्रो न कश्चन विशेषमापद्यते ; एवं सर्वे कामाः—शब्दादयो विषयाः यं संयमिनं प्रविशन्ति—इन्द्रियगोचर-तां यान्ति, स शान्तिमाप्नोति—शब्दादिष्विन्द्रियगोचरतामापन्नेष्वनापन्नेषु च स्वात्मावलोकनतृप्त्यैव यो न विकारमाप्नोति, स एव शान्तिमाप्नोतीत्यर्थः । न कामकामी—यश्शब्दादिभिर्विक्रियते, स कदाचिदपि न शान्तिमाप्नोति ॥ ७० ॥

ता ॥ एवं शब्दाद्यदर्शनपर्यवसितात्मदर्शनमयी सिद्धिरुक्ता ; एतस्या एव सिद्धेरर्वाचीनामदूरविप्रकृष्टां शब्दादिविषयदर्शनेऽप्यविकारतारूपामवस्थामाह—**आपूर्यमाण**मिति । अत्र प्रवेशाप्रवेशयोरविशेषोपलम्भस्य विवक्षितत्वात् **आपूर्यमाण**मिति न प्रविशन्तीभिर्नादेयीभिरद्भिरापूरणं विवक्षितम्, अपि तु दार्ष्टान्तिके विवक्षितायाः स्वात्मावलोकनतृप्तेः प्रतिनिर्देशः क्रियते इति दर्शयति—**स्वेनैवे**ति । अचलप्रतिष्ठशब्दोऽत्र सीमातिलङ्घनादिहेतुभूतवृद्धिह्रासराहित्यपर इत्याह—**एकरूप**मिति । नादेय्य इत्यनेन समुद्रप्रयत्ननिरपेक्षं स्वतस्समुद्रप्रावण्यं सूच्यते । दृष्टान्ते निर्मथितार्थमाह—**आसा**मिति । कामा इत्यत्र कर्मणि व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह—**शब्दादयो विषया** इति । अविकारतासिद्ध्यर्थं यच्छब्दस्य पूर्वोक्तसंयमित्वाभिप्रायतामाह—**यं संयमिन**मिति । रूपादिविषयाणां पुरुषे प्रवेशो नान्नपानादिवच्छरीरान्तःप्रवेशः । अतः तत्तदिन्द्रियद्वारा ज्ञानविषयत्वमेव विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**इन्द्रिये**ति । यस्येति शेषः । तद्वदित्यनेन सिद्धमाह—**शब्दादिष्वि**ति । नित्यनिरवद्यनिरतिशयस्वात्मानुभवानन्दसन्दोहमग्नो नश्वरदुःखमिश्रसातिशयविषयानुभवानन्दबिन्दुषु न सज्जत इति भावः । * न कामकामी इत्येतत्पूर्वोक्तस्यार्थस्य व्यतिरेकेण दृढीकरणमिति व्यञ्जयति—**य** इति । विकारस्य प्रसक्तत्वात्कामित्वं स्वकार्यं विकारमप्यजहल्लक्षणया लक्षयतीति **विक्रियत** इत्युक्तम् । कामान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी । **कदाचिदपी**ति—यावत्कामपरित्यागमित्यर्थः । एतेन, यो विक्रियते, स न शान्तिमाप्नोतीत्यनयोरैकार्थ्यशङ्का परिहृता । विषयदर्शने विक्रियमाणोऽन्यदाऽपि स्पृहारहितो न स्यादित्यर्थः ॥ ७० ॥

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥　　७१

भा ॥ काम्यन्त इति कामाश्शब्दादयः । यः पुमान् शब्दादीन् सर्वान्विषयान् विहाय तत्र निस्स्पृहः तत्र ममतारहितश्च, अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितश्चरति : स आत्मानं दृष्ट्वा शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

ता ॥ किं कामकामिनः सर्वदा शान्तिर्न स्यादिति शङ्कामपाकुर्वन्नदर्शनाविकारत्वावस्थयोः कारणभूतां विषयसंग्रहणस्पृहाममकारदेहात्मभ्रमाणां क्रमात्कार्यकारणभावनिबन्धनानुलोमप्रतिलोमान्वयव्यतिरेकद्वयानां निवृत्तिरूपामवस्थामाह—**विहाये**ति । पूर्वत्रात्र च श्लोके प्रयुक्तं कामशब्दं निर्वक्ति—**काम्यन्त** इति । **चरती**ति वर्तत इत्यर्थः । आत्मदर्शिपुरुषपर्वभेदविषयौ पूर्वश्लोकौ ; अयं त्वात्मदर्शनार्थिपुरुषविषय इति विवेकं द्योतयति—**आत्मानं दृष्ट्वे**ति । अनयोश्श्लोकयोर्विषयानुभवनिवृत्तिलक्षणा * सा निशा इति पूर्वश्लोकोक्त[ा]शान्तिरुक्ता ॥ ७१ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥　　७२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

भा ॥ एषा नित्यात्मज्ञानपूर्विका असङ्गकर्मणि स्थितिः स्थितधीलक्षा ब्राह्मी—ब्रह्मप्रापिका, ईदृशीं कर्मणि स्थितिं प्राप्य न विमुह्यति—पुनस्संसारं नाप्नोति, अस्यां स्थित्यामन्तिमेऽपि वयसि स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति—निर्वाणमयं ब्रह्म गच्छति, सुखैकतानमात्मानमवाप्नोतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

ता ॥ *एषा इति श्लोकेन परमप्रयोजनतया प्रकृतायास्संसारनिवृत्तिलक्षणशान्तेरुपसंहारः क्रियते ; यद्वा श्लोकत्रये शान्तिनिर्वाणशब्दाभ्यामेकमेव फलमुच्यते । *ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति (४. ३९) इत्यत्र परं निर्वाणमाप्नोतीति हि व्याख्यास्यति । *एषा ब्राह्मी इति श्लोकेनाध्यायार्थस्य निगमनं फलाव्यभिचारस्थापनं च । *एषा इति निर्देशस्य पूर्वोक्तनिखिलप्रकारपरामर्शित्वात्तं प्रकारमाह—**नित्ये**ति । स्थितधीर्लक्ष्यं यस्यास्सा स्थितधीलक्षा—ज्ञानयोगाख्यस्थितप्रज्ञतासाधनभूतेत्यर्थः । ब्राह्मीत्यत्र तद्धितविवक्षितसंबन्धविशेषं दर्शयति—**ब्रह्मप्रापिके**ति । एनामित्यन्वादेशोऽपि सप्रकारपरामर्शीति व्यञ्जयति—**ईदृशो**मिति । मोहनिषेधफलितमाह—**पुन**रिति । अन्तकाल इत्युत्क्रान्तिकालभ्रमव्युदासायाह—**अन्तिमेऽपि वयसी**ति । *उत्तमे चेद्वयसि साधुवृत्तः (बो. सू.) इत्यादिवत् । एतेन बाल्यादिषु विषयप्रवणस्यापि पश्चान्निर्विण्णस्याधिकारस्सूचितः । किंपुनर्ब्रह्मचर्यादिकालमारभ्य स्थित इति च भावः । स्थित्यां स्थितिस्तत्संबन्धः । षष्ठीसमासभ्रमापाकरणायाह—**निर्वाणमयं ब्रह्मे**ति । निर्वाणब्रह्मशब्दयोरत्रार्वाचीनविषयतामाह—**सुखे**ति ॥

भा ॥ एवमात्मयाथात्म्यं युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतश्शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य तेन च मोहेन युद्धान्निवृत्तस्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया साङ्ख्यबुद्धिः, तत्पूर्विका च असङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञतायोगसाधनभूता द्वितीयेऽध्याये प्रोक्ता; तदुक्तं *नित्यात्मासङ्गकर्मेहागोचरा साङ्ख्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥ (सं. ६) इति ॥

ता ॥ ननु नित्यात्मज्ञानतत्साक्षात्कारयोरपि प्रकृतत्वात्कर्मनिष्ठामात्रनिगमनपरोऽयं श्लोक इत्ययुक्तमिति शङ्कायां प्रधानभूततदनुबन्धेनान्यकथनमिति दर्शयन्नुत्तराध्यायचतुष्टयसङ्गतिं वक्तुमुक्तमर्थं च सङ्कलय्य वदन् *नित्यात्मेत्यादिकं द्वितीयाध्यायार्थसंग्रहश्लोकमपि व्याख्याति—**एव**मिति । मोहस्य हेतुस्वरूपकार्याणि विशदयति—**आत्मे**त्यादिना **निवृत्तस्ये**त्यन्तेन । व्याख्यानव्याख्येयात्मना संग्रहश्लोकस्थसमासान्तर्गतपद[द्वन्द्व]द्वयस्य यथासङ्ख्यं संबन्धं व्यनक्ति—**नित्यात्मे**त्यादिना । **साङ्ख्यबुद्धि**रिति । कर्मयोगात्प्राक् *एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिः (३९) इत्युक्तमात्मतत्त्वज्ञानमुच्यते ; तद्व्यक्त्यर्थं हि **नित्यात्मविषये**त्युक्तम् । ज्ञानयोगस्तु कर्मयोगसाध्यतयाऽनन्तरं पृथगेवोपादीयते । **स्थितधीलक्षे**ति । अत्र स्थितधीशब्दो भावप्रधानः ; तल्लक्षत्वं च तत्साधनत्वम् । **स्थितप्रज्ञतायोगे**त्यत्र स्थितप्रज्ञताशब्दो योगशब्देन सह विशेषणविशेष्यभावेन द्वन्द्वेन वाऽत्र समस्यते; योगाख्यं फलमित्यपि पूर्वं पृथगुक्तेः । सांप्रदायिकत्वायाह—**तदुक्त**मिति ॥

॥ इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भा॥ तदेवं मुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदान्तोदितनिरस्तनिखिलाविद्यादिदोषगन्धानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तमप्राप्त्युपायभूतवेदनोपासनध्यानादिशब्दवाच्यां तदैकान्तिकात्यन्तिकभक्तिं वक्तुं तदङ्गभूतं * य आत्माऽपहतपाप्मा (छा. ८. ७. १) इत्यादिप्रजापतिवाक्योदितं प्राप्तुरात्मनो याथात्म्यदर्शनं तन्नित्यताज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मनिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तम्। प्रजापतिवाक्ये हि दहरवाक्योदितपरविद्याशेषतया प्राप्तुरात्मनस्स्वरूपदर्शनं * यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति (छा. ८. ७. १) इत्युक्त्वा जागरितस्वप्नसुषुप्त्यतीतं प्रत्यगात्मस्वरूपमशरीरं प्रतिपाद्य * एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते (छा. ८. १२. २) इति दहरविद्याफलेनोपसंहृतम्। अन्यत्रापि * अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति (क.२.१२) इत्येवमादिषु देवं मत्वेति विधीयमानपरविद्याङ्गतया अध्यात्मयोगाधिगमेनेति प्रत्यगात्मज्ञानमपि विधाय * न जायते म्रियते वा विपश्चित् (१८) इत्यादिना प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य * अणोरणीयान् इत्यारभ्य (२०) * महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति (२२) * नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम् ॥ (२३) इत्यादिभिः परस्वरूपं तदुपासनमुपासनस्य च भक्तिरूपतां प्रतिपाद्य * विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ (३. ९) इति परविद्याफलेनोपसंहृतम्। अतःपरमध्यायचतुष्टयेनेदमेव प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रप[ञ्च्यते]ञ्चयति—

ता ॥ अथ सङ्गतिं विवक्षुस्साक्षान्मोक्षोपायं वक्ष्यमाणं तत्स्वरूपं तत्प्राप्यं च दर्शयन् द्वितीयाध्यायोक्त[स्य]ार्थस्य साक्षान्मोक्षोपायत्वाभावेनापवर्गप्रधाने शास्त्रे सङ्गत्यभावाशङ्कां परिहर्तुमितिकर्तव्यतात्वं प्रथयति—**तदेव**मिति। तत्—शङ्कराद्युक्तप्रकारनिराकरणेन यथावत् द्वितीयाध्यायनिर्वाहादित्यर्थः। एवमिति स्वोक्तौचित्यं निर्दिशति। * ब्रह्मविदाप्नोति परम् (आ.१) * परं ज्योतिरुपसंपद्य (छा.८.३.४) * परात्परं पुरुषमुपैति (मु.३.२.८) * रसँ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति (आ. ७) * परमं साम्यमुपैति (मु.३.१.३) इत्यादिश्रुतिशतं * कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च (ब्र.१.२.४) इत्यादिसूत्रगणं चाभिप्रेत्योक्तम्—**मुमुक्षुभिः प्राप्यतये**ति। मुमुक्षुभिरिति बहुवचनेन सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठानां प्राप्यमेकमिति द्योतयति। उपबृंहणीयानुरोधेन तदुपबृंहणार्थवर्णनाय **वेदान्तोदिते**त्युक्तम्। प्राप्यत्वोपयुक्तं प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यं सगुणनिर्गुणादिश्रुतिविषयव्यवस्थाम्, * आनन्दादयः प्रधानस्य (ब्र. ३. ३. ११) * अक्षरधियां त्ववरोधः (ब्र. ३. ३. ३३) इत्यादिसूत्रोक्तं सर्वविद्योपास्यसाधारणाकारं चाभिप्रेत्य **निरस्ते**त्यादिकमुक्तम्। कारणशोधकवाक्यैकार्थ्ये सामान्यशब्दानां विशेषोपसंहारम्, तत एव त्रिमूर्त्यैक्यसाम्यातिरेकव्यक्त्यन्तरत्वनिरासम्, एकस्यैव जगदुपादाननिमित्तत्वम्, उदाहरिष्यमाणश्रुतौ * स उत्तमः पुरुषः (छा. ८.१२.३) इत्युक्तिम्, * उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः (१५. १७) इति वक्ष्यमाणप्रकरणार्थं च दर्शयितुं समाख्याद्वयमाह—**परब्रह्मपुरुषोत्तमे**ति। ज्ञानकर्मसमुच्चयान्यतरानुगृहीतान्यतरैकैकमात्रपक्षाणां निराकरणाय * नान्यः पन्थाः (पु.) * नायमात्मा (क. १. २. २३) इत्यादिनिषेधतात्पर्यं वेदनादिसामान्यशब्दानां भक्तिलक्षणचरमविशेषे पर्यवसानं चाभिप्रेत्योक्तम्—**उपायभूते**त्यादि। **तदैकान्तिके**त्यत्र तत्क्रतुन्यायसिद्धोपास्यप्राप्यैक्यद्योतनाय तच्छब्दः। एकत्रान्तो निश्चय एकान्तः; तन्निबन्धना भक्तिरैकान्तिकी। ऐकान्तिकत्वं नाम देवतान्तरफलान्तरपरित्यागेन

प्राप्यप्रापकभूतैकनिष्ठत्वम् । उक्तं च **मोक्षधर्मे**—*ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम् ॥ (३४२. ३६) इत्यादि । स्मरन्ति च—*परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि (बा. स्मृ.) इति । वक्ष्यति चात्रैव *भक्त्या त्वनन्यया (११.५४) *मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी (१३.१०) इत्यादि । विनाशाभावोऽत्यन्तशब्देन विवक्षितः । ततोऽत्र फलदशायामप्यनिवर्त्यत्वमात्यन्तिकत्वम् । एकैव भक्तिर्बहुल-बहुलतरबहुलतमादिभावेनोपायदशामारभ्य फलदशापर्यन्तं प्रचीयमाना निरतिशयतामापद्यते । तद्यथा शारीरकेऽपीति-कर्तव्यताचिन्तनात्परस्ताद्भक्तिरङ्गिनी स्वरूपतो विशोधिता, तद्वदत्रापीत्यभिप्रायेणाह—**भक्तिं वक्तुं तदङ्गभूत**मित्यादि । अङ्गतायां प्रमाणमाह—**य आत्मे**ति । **प्राप्तु**रिति परव्यावृत्त्यर्थम् । आत्मदर्शनस्य परविद्याङ्गतायां प्रमाणं प्रपञ्चयति—**प्रजापती**ति । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम् । तत्र सन्निधिस्तावदुच्यते—**दहरे**ति । प्रत्यगात्मविषयत्वव्यक्त्यर्थं तत्प्र-करणोदितप्रत्यगात्मपरिशोधनप्रकारमाह—**जागरिते**ति । प्रजापतिर्हि क्रमाज्जागरिताद्यवस्थात्रयविशिष्टं प्रत्यगात्मानमुपदि-देश । इन्द्रस्तु *नाहमत्र भोग्यं पश्यामि (छा. ८. ९. २) इति तत्रतत्र विमुखः पुनःपुनः पप्रच्छ ; ततः शुश्रूषोर्यो-ग्यतां विज्ञाय प्रजापतिः *अशरीरं वाव सन्तम् (छा. ८. १२. १) इति परिशुद्धं स्वरूपमुक्तवान् । अत्राङ्गत्वसिद्ध्यर्थं दहरविद्यातः पृथक्फलाभावं तदेकफलत्वं चाह—**एवमेवे**ति । एतदुक्तं भवति—प्रजापतिवाक्यं हि दहरविद्याप्रकरणगतम् । नच प्रजापतिवाक्योदितप्रत्यगात्मदर्शनस्य निःश्रेयसातिरिक्तं फलमुक्तम् ; न च केवलं प्रत्यगात्मदर्शनं निःश्रेयससाधनम्, *नान्यः पन्थाः (पु.) इत्यादिविरोधात्, तत्क्रतुन्यायाच्च । नचात्र जीवप्राप्तिरेव फलमुच्यते, *परं ज्योतिः इति विशे-षणात् (ना.) *नारायण परो ज्योतिः (पु.) इत्यादिना च परज्योतिश्शब्दस्य परमात्मविषयत्वप्रसिद्धेः, दहरविद्यायां पूर्व-त्रापि तस्यैव परंज्योतिश्शब्देनोक्तेः, उपसंपत्तुरुपसंपत्तव्याद्भेदस्य च स्वरससिद्धेः, प्राप्तुरात्मनः तत्र परब्रह्मसाम्यापन्न-पुरुषलभ्यनिरतिशयस्वच्छन्दभोगनिर्दुःखताद्यभिधानाच्च । अतः प्रधानफलस्यैवात्र तदङ्गेऽपि निर्देशात्परविद्याङ्गं प्रत्यगात्म-दर्शनम्—इति । अथ *न जायते म्रियते इत्यादिभिः कतिपयपदावापोद्वापभेदितैः श्लोकैः प्रत्यभिज्ञातार्थतया भगवद्गीता-प्रबन्धसमानाकारां भक्तिशब्दकण्ठोक्तिमतीं कठवल्लीमुपनिषदमुक्तस्यार्थस्य निर्विशङ्कं विशदीकरणायोदाहरति—**अन्यत्रा-पी**ति । साङ्गसफलप्रधानविधिवाक्ये प्रधानांशमङ्गांशं च विभजते—**देवं मत्वे**ति । *अध्यात्मयोगाधिगमेनेत्यत्र साक्षा-त्परविषययोगपरत्वे मत्वेत्यस्य साध्यत्वायोगात्, शास्त्रजन्यज्ञाने योगशब्दस्यावाचकत्वात्, मत्वेत्यत्र शास्त्रेणेत्यध्याहृत्य व्युत्क्रमान्वयानौचित्याज्जीवस्यापि परवत्तत्रैव वि[वरि]चारयिष्यमाणत्वाच्च जीवालम्बनयोगपरत्वं युक्तम् । अङ्गतया विहितस्य ज्ञानस्य ज्ञेयैकनिरूपणीयस्वरूपस्यापेक्षितज्ञेयस्वरूपशोधनोपदेशमाह—**न जायत** इति । एवं प्रथमषट्कोपबृंहणीयांश उक्तः । यथा संगृहीतं—*ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते ॥ (गीसं.२) इति । अथ द्वितीयतृतीयषट्कोपबृंहणीयांशमुदाहरति—**अणोरणीयान्**इत्यादिना । इदमपि संगृहीतम्—*मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥ प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् । कर्मधीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः ॥ (३, ४) इति । अणोरणीयानित्यादेरर्थमाह—**परस्वरूप**मिति । महान्तं विभुमित्याद्युक्तमाह—**तदुपासन**मिति । नायमात्मेत्यस्याभिप्रेतमाह—**उपासनस्य चे**ति । केवलमनन[निदिध्यासन]ध्यान-श्रवणनिषेधमुखेन भक्त्याख्यवरणीयताहेतुगुणविशेषविधिपरमिदं वाक्यमिति **शारीरकभाष्यादिषु** विशदं व्याख्यातम् । *मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति (क.१.२.१२) *मत्वा धीरो न शोचति (क.१.२.२२) इत्युक्तस्यैव परविद्याफलस्योप-

संहारेऽपि विशदोपदेशं प्रत्यगात्मज्ञान[स्य]स्यैतदेकफलत्वप्रदर्शनायाह—**विज्ञाने**ति । एवमुपक्रमोपसंहारादिभिः परविद्यामयेऽस्मिन् प्रकरणे [तु] *अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा (क. १. २. १२) इति परमात्मज्ञानकारणतया निर्दिष्टं पृथक्फलरहितं च प्रत्यगात्मज्ञानं परविद्याङ्गतया सिद्धमिति तदुपबृंहणतया प्रतीयमानेऽस्मिन्नपि प्रकरणे तथात्वमध्यवसातव्यमित्युक्तं भवति । एवं सङ्क्षेपोक्तिपर्यवसाने प्रतिपत्तिसौकर्याय कुमतिमतभङ्गाय चात्मज्ञानस्य वक्ष्यमाणपरविद्याङ्गतामुपपाद्योक्तविस्तररूपस्य प्रथमषट्कशेषस्योक्तांशेन सङ्गतिमाह—**अतःपर**मिति । एकस्मिन्नेव षट्के संग्रहविस्तररूपेण पेटिकाभेदप्रवृत्तिः । इदमेवेत्यवधारणेनास्मिन्नध्यायचतुष्टये परमात्मप्रसङ्गतद्व्यानादेः *युक्त आसीत मत्परः (२.६१) इति पूर्ववदेवात्मदर्शनशेषत्वमवगमयति । पुनरुक्तिपरिहाराय **प्रपञ्चयती**त्युक्तम् । सप्रयोजनत्वाय प्रपञ्चनप्रकारमाह—**ससाधन**मिति ॥

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन । तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २

भा । यदि कर्मणो बुद्धिरेव ज्यायसीति ते मता, किमर्थं तर्हि घोरे कर्मणि मां नियोजयसि । एतदुक्तं भवति—ज्ञाननिष्ठैवात्मावलोकनसाधनम्ः कर्मनिष्ठा तु तस्याः निष्पादिका; आत्मावलोकनसाधनभूता च ज्ञाननिष्ठा सकलेन्द्रियमनसां शब्दादिविषयव्यापारोपरतिनिष्पाद्येत्यभिहिता । इन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यमात्मावलोकनं चेत्सिषाधयिषितं, सकलकर्मनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठायामेवाहं नियोजयितव्यः । किमर्थं घोरे कर्मणि सर्वेन्द्रियव्यापाररूपे आत्मावलोकनविरोधिनि कर्मणि मां नियोजयसीति । अतो मिश्रवाक्येन मां मोहयसीव प्रतिभाति । तथा ह्यात्मावलोकनसाधनभूतायास्सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपाया ज्ञाननिष्ठायास्तद्विपर्ययरूपं कर्म साधनं तदेव कुर्विति वाक्यं विरुद्धं व्यामिश्रमेव; तस्मादेकममिश्ररूपं वाक्यं वद; येन वाक्येनाहमनुष्ठेयरूपं निश्चित्य श्रेयः प्राप्नुयाम् ॥ १ ॥ २ ॥

ता ॥ अत्रार्जुनः प्रागेव समरव्यापारविरतिवासनायन्त्रितः कर्मयोगज्ञानयोगाख्यप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकसाधनोपदेशे निवृत्त्युपदेशांशरसिकश्चोद्यमुखेन पृच्छति—**ज्यायसी**ति । प्रथमश्लोकस्यान्वयं तावदाह—**यदी**ति । कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति कुत्रोपदिष्टम्? *दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात् (२. ४९) इत्यादि तु बुद्धिविशेषविशिष्टकर्मयोगपरमिति व्याख्यातम् । ज्यायस्त्वं च किंरूपमिहाभिमतम्? बुद्धेर्ज्यायस्त्वे च कर्मणि यथाधिकारं नि[यम]योगस्य को दोषः? घोरशब्दश्च भयङ्करपर्यायः । नच कर्मयोगो भयङ्करः । किंशब्दश्चात्र प्रश्नपरो वा प्रतिक्षेपपरो वा? इत्यादिकमाशङ्क्याह—**एतदुक्त**मिति । तत्र बुद्धेर्ज्यायस्त्वप्रकारं पूर्वं तदुक्तिप्रकारं चाह—**ज्ञाननिष्ठैवे**ति । स्थितप्रज्ञताप्रकरणे कर्मणो ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वमुक्तम्; ज्ञाननिष्ठाया एव चात्मावलोकनहेतुत्वम् । ततश्च अव्यवधानाद्बुद्धिर्ज्यायसीति यथाधिकारं नियोगानर्हत्वाय ज्ञाननिष्ठानिष्पादनस्य कर्मप्रत्यनीकरूपत्वमुक्तं प्रकटयति—**आत्मे**ति । *यदा संहरते (५८) इत्याद्युक्तं स्मारयति—**सकलेन्द्रिये**त्यादिना । किंशब्दस्य प्रतिक्षेपपरत्वं ज्यायसीचेदित्यत्र चेच्छब्दस्य निश्चितविषयत्वं चाभिप्रेत्य फलितमाह—**इन्द्रियव्यापारे**ति । सकलकर्मेत्यसङ्गकर्मसंग्रहणपरम् । **किमर्थ**मिति । न तावत् स्वप्रयोजनार्थम्, परिपूर्णत्वात् । नच सांसारिकफलप्रदानार्थम्, जनार्दनस्य जनिनिरासकस्य तव तन्निवर्तनस्वाभाव्यात् । नापि भूभारभूतधार्तराष्ट्रादिवधनिमित्तीकृत-

मद्विप्रलम्भार्थम्, प्रपन्नं मां प्रति केशवस्य ब्रह्मरुद्रादिपितुस्ते तदनौचित्यात्। नापि फलशैघ्र्यार्थम्, पारम्पर्यस्य पूर्वमुपदिष्टत्वात्। नच सौकर्यार्थम्, अकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं वा, सकलेन्द्रियव्यापाररूपत्वेन तदुपरतिनिष्पाद्यात्मावलोकनविरोधितया मुमुक्षोर्घोरत्वात्। न च लोकसंग्रहार्थम्, लोकस्यापि यथावस्थिताकारोपदेशस्यैवोचितत्वात्। अतो भवतः प्राणसमतया भवतैवोद्धोषितं मां भवदनभिमते कर्मणि न नियोजयितुमर्हसीति भावः। घोरशब्दस्यात्र शास्त्रीयप्राणिपीडनपरत्वायोगात्प्रकृतोपयुक्तमभिप्रे[त्या]तमाह—**सर्वेन्द्रियव्यापाररूप** इति। अथापि कथं घोरत्वमित्यत्राह—**आत्मावलोकनविरोधिनी**ति। उक्तमर्थं हेतूकुर्वन् द्वितीयश्लोकार्थमाह—**अत** इति। अचेतनाया बुद्धेर्मोहनस्यौपचारिकत्वान्मामित्युक्तम्। इवशब्दद्योतितमाह—**प्रतिभाती**ति। एतेन कारुणिकत्वात् त्वं तावन्न मोहयसि, अहं तु मन्दो मुह्यामीत्युक्तं भवति। व्यामिश्रशब्दाभिप्रेतं व्याघातं तत्प्रकारं चोपपादयति—**तथाही**ति। तद्विपर्ययरूपं कर्म तस्याः कथं साधनम्, तद्विरुद्धं च कथं तदर्थिना कर्तव्यमिति व्याहतिद्वयमिहाभिप्रेतम्। **एक**मित्येतन्न ज्ञानकर्मणोरन्यतरविषयम्, तयोरेकस्यैव कर्मण उपदिष्टत्वात्। तत्र च स्वस्यानुपपन्नताप्रतिभासे तथा भ्रमनिवृत्तेश्चानन्तरमपेक्षणीयत्वात्तस्याश्च व्यामिश्रत्वनिवृत्तिसाध्यत्वाद्वाक्यशब्दस्य चैतच्छ्लोकगतस्य विशेष्यसमर्पकत्वौचित्यादित्यभिप्रेत्योक्तम्—**अमिश्ररूपं वाक्य**मिति। पूर्वेणान्वयभ्रमव्युदासाय निश्चित्येत्यादेरर्थमाह—**येने**ति। निश्चित्येत्यस्य न तावद्वदेत्यनेनान्वयः, सर्वज्ञस्य तस्य प्रागप्यनिश्चयायोगात्, व्यामिश्रवाक्येनापि परव्यामोहनमात्रस्य शङ्कितत्वात्। अतोऽर्जुनस्यैव निश्चयाकाङ्क्षा; ततश्च निश्चित्य श्रेयः प्राप्नुयामित्येवान्वयः। निश्चयसापेक्षं संदिग्धविषयमाह—**अनुष्ठेयरूप**मिति ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३

भा ॥ पूर्वोक्तं न सम्यगवधृतं त्वया। पुरा ह्यस्मिन् लोके विचित्राधिकारिपूर्णे, द्विविधा निष्ठा ज्ञानकर्मविषया यथाधिकारमसङ्कीर्णैव मयोक्ता। न हि सर्वो लौकिकः पुरुषस्संजातमोक्षाभिलाषस्तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारे प्रभवति, अपि त्वनभिसंहितफलेन केवलपरमपुरुषाराधनवेषेणानुष्ठितेन कर्मणा विध्वस्तस्वान्तमलः, अव्याकुलेन्द्रियो ज्ञाननिष्ठायामधिकरोति। * यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ (१८. ४६) इति परमपुरुषाराधनैकवेषता कर्मणां वक्ष्यते। इहापि * कर्मण्येवाधिकारस्ते (२. ४७) इत्यादिना अनभिसंहितफलं कर्मानुष्ठेयं विधाय तेन विषयव्याकुलतारूपमोहादुत्तीर्णबुद्धेः * प्रजहाति यदा कामान् (२. ५५) इत्यादिना ज्ञानयोग उदितः। अतस्साङ्ख्यानामेव ज्ञानयोगेन स्थितिरुक्ता। योगिनां तु कर्मयोगेन। सङ्ख्या बुद्धिः, तद्युक्तास्साङ्ख्याः—आत्मैकविषयया बुद्ध्या संबन्धिनस्साङ्ख्याः; अतदर्हाः कर्मयोगाधिकारिणो योगिनः। विषयव्याकुलबुद्धियुक्तानां कर्मयोगेऽधिकारः; अव्याकुलबुद्धीनां तु ज्ञानयोगेऽधिकार उक्त इति न किंचिदिह विरुद्धं व्यामिश्रमभिहितम् ॥ ३ ॥

ता ॥ एवमसङ्कीर्णरूपे वाक्ये बुभुत्सिते पूर्वोक्तस्यैवासङ्कीर्णरूपतां प्रकटयन् श्रीभगवानुवाच—**लोकेऽस्मि**न्निति। मया प्रोक्तेति निर्देशात्काक्वा च फलितमाह—**पूर्वोक्त**मिति। * अस्मिन् लोके इत्यस्य प्रकृतोपयोगितात्पर्यमाह—**विचित्राधिकारिपूर्णे** इति। तेन ज्ञानयोगकर्मयोगयोरधिकारिभेदसंभवः, परस्परविरुद्धानामपि धर्माणां प्रतिनियताधिकारिविषयत्वव्यवस्थापकवर्णाश्रमदेशकालकामनानिमित्तादिदृष्टान्तश्च सूचितः। अनघशब्देनाप्येतदेवाभिप्रेतम्। यथाऽस्मिन्

लोकेऽनघतया त्वमपवर्गसाधनेऽधिकरोषि, इतरे तु काम्यादौ, तद्वदनघमात्रस्य कर्मयोगेऽधिकारः, अनघतराणां तु ज्ञानयोग इति संसारदाहज्वरचिकित्सकस्य सर्वज्ञस्य भिषजस्तत्तदवस्थोचितोऽयमुपदेशः। प्रोक्तेत्यस्य सोपसर्गस्याभिप्रेतमाह—**यथाधिकार**मिति। अधिकारानतिलङ्घनमत्र प्रकर्षः। द्वैविध्यमात्रस्य ज्ञातत्वात्तदुक्त्यभिप्रेतमाह—**असङ्कीर्णै**वेति। **मये**ति। तत्तदधिकारभेदवेदिना तत्तद्धितकामेनास्पृष्टभ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्तिगन्धेनेत्यर्थः। ज्यायसि ज्ञानयोगे तिष्ठति कर्मयोगः कथमाद्रियेतेत्यत्राह—**न ही**ति। मोक्षाभिलाषे जातेऽपि जन्मान्तरशतसुचरितमृदितक[षाया]ल्मषाणां केषाञ्चिदेव तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारः, तथा दर्शनात्; ततश्शक्ताशक्तविषयतया ज्ञानकर्मयोगयोर्व्यवस्थेति भावः। **नन्वशक्तानां** कदाचिदपि ज्ञानयोगाधिकारो न स्यात्, तच्छक्तिहेतुतयोक्तस्य कर्मयोगानुष्ठानस्य तत्प्रातिकूल्यचोद्यस्थितेरित्यत्राह—**अनभिसंहिते**ति। सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वकारुण्यादिविशिष्टभगवदनुग्रहरूपादृष्टद्वारा ज्ञानहेतुत्वाय परमपुरुषाराधनरूपतोक्तिः। व्याकुलेन्द्रियत्वं हि ज्ञाननिष्ठाविरोधि, तच्च स्वान्तमलमूलम्, तदप्यनादिपुण्यपापरूपदुष्कर्ममूलरजस्तमोमयम्; तच्च सत्त्वोन्मेषहेतुभूतैवंविधकर्मनिर्हरणीयम्; अतो ज्ञाननिष्ठाहेतुभूतशान्तिहेतुत्वात्तदनुकूल एव कर्मयोग इत्युक्तं भवति। * धर्मेण पापमपनुदति (ना. ५०) इत्यादिकमिहाभिप्रेतम्, अनभिसंहितफलत्वं पूर्वमेवोक्तमिति कृत्वा केवलपरमपुरुषाराधनवेषतायां कर्मणैव सिद्धिप्राप्तौ च वक्ष्यमाणं दर्शयति—**यत** इति। प्रोक्तशब्दनिर्दिष्टमव्यामिश्राभिधानमभिसंहितफलत्वोक्तिं च व्यनक्ति- **इहापी**ति। * यदा ते मोहकलिलं (२.५२) * श्रुतिविप्रतिपन्ना ते (५३) इत्याद्यर्थं **स्मारयति**—**विपर्ये**ति। आभिप्रायिकमवधारणं व्यञ्जयन्नुत्तरार्धं व्याचष्टे—**अतस्साङ्ख्यानामे**वेति। साङ्ख्यशब्दस्यात्र **सिद्धान्त**विशेषनिष्ठपरत्वं व्युदस्यति—**सङ्ख्या बुद्धि**रित्यादिना। अतदर्हा इत्यशक्तिविषयत्वं सूचितम्। **कर्मयोगाधिकारिण** इति। योगिशब्दस्थो योगो ह्यत्र कर्मयोगः; प्रत्ययार्थस्संबन्धश्चात्र तद्योग्यतारूप इत्यर्थः। अतदर्हत्वं तदर्हत्वं च विशदयन्विरोधशङ्कापरिहारस्य फलितत्वेनाव्यामिश्राभिधानमुपसंहरति—**विपर्ये**ति ॥ ३ ॥

भा ॥ सर्वस्य लौकिकस्य पुरुषस्य मोक्षेच्छायां जातायां सहसैव ज्ञानयोगो दुष्कर इत्याह—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४

भा ॥ न शास्त्रीयाणां कर्मणामनारम्भादेव, पुरुषो नैष्कर्म्यं—ज्ञाननिष्ठां प्राप्नोति । न चारब्धस्य शास्त्रीयस्य त्यागात्ः यतोऽनभिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनवेषस्य कर्मणस्सिद्धिस्साः अतस्तेन विना तां न प्राप्नोति । अनभिसंहितफलैः कर्मभिरनाराधितगोविन्दैरविनष्टानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसञ्चयैरव्याकुलेन्द्रियतापूर्विकाऽऽत्मनिष्ठा दुस्संपादा ॥ ४ ॥

ता ॥ ननु मोक्षेच्छैव हि कर्मयोगेऽपि पुरुषं प्रवर्तयति; सा यदि जाता, ततः किमव्यवहिते ज्ञानयोगे न प्रवर्तयतीति शङ्का * न कर्मणाम् इति श्लोकेन निराक्रियत इत्याह—**सर्वस्ये**ति। लौकिकस्येत्यनेन संसारलोकान्तर्गततया विषयव्याकुलेन्द्रियत्वमभिप्रेतम्। **सहसैवे**ति। कर्मयोगमकृत्वेत्यर्थः। निषेधस्यान्यविषयत्वज्ञापनाय शास्त्रीयशब्दः। नैष्कर्म्यशब्दस्याननुष्ठानादिपरत्वे साध्याविशेषादिदोषस्स्यात्, अतो निष्कर्मा निष्क्रान्तकर्मयोगः पर्यवसितकर्मयोगः ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः; तस्य भावो नैष्कर्म्यमित्यभिप्रायेणाह—**ज्ञाननिष्ठा**मिति। संन्यसनशब्दस्याप्यत्र कर्मणामित्यनेनैवान्वयं संन्यसनस्वभावादारब्धविषयत्वं तत एव सव्यसाचिनः समरजिहासावृत्तान्तं चाभिप्रेत्याह—**न चारब्धस्ये**ति। नैष्कर्म्यशब्दानुषङ्गेऽपि संभवति पुनस्सिद्धिशब्देनाभिधानस्य तात्पर्यं व्यञ्जयति—**यत** इति। अनारम्भं संन्यसनं च सङ्कलय्याह—

अतस्तेन विनेति । कारणभूतकर्माभावे कथं कार्यं स्यादिति भावः । पञ्चम्या हेतुपरत्वं निषेधान्वयेन [तत्तन्नि]निषेध्यान्वयेन वा योज्यम् । पूर्वत्र कर्मयोगानारम्भे ज्ञानयोगासिद्धिस्स्यादिति वाक्यार्थः ; उत्तरत्र तु यत्कर्मयोगत्यागादेव ज्ञानयोगसिद्धिरित्यभिप्रेतम्, तदयुक्तम्, सा हि तेनैव जन्येति तात्पर्यम् । तदिमामुभयीमपि वाक्यवृत्तिमभिप्रेत्य श्लोकाभिप्रेतमर्थमाह—**अनभिसंहिते**ति । कर्मभिरित्यस्यानाराधितेत्यनेनान्वयः । एतेन * अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःखभागिनः (वि. ध. २९. १३) इत्यादिकं स्मारितम् । अनभिसंहितफलकर्माभावे निःश्रेयसौपयिकपरमपुरुषप्रीत्यभावः, तदभावाच्च पापसञ्चयानुपरमः, तेन च रजस्तमोमयमनोमलानपायः, ततश्च रागद्वेषादिदोषाणां दीर्घायुष्ट्म्, तेषु च जीवत्सु नेन्द्रियव्याकुलताशान्तिः, बहिर्विषयव्याकुलेषु च तेषु न प्रत्यगर्थनिष्ठेति तादृशकर्मपरित्यागेन ज्ञाननिष्ठामनुतिष्ठासुस्सप्तभौमस्य गोपुरस्य सप्त[मं तलं]मनन्तरं प्रथमं चिकीर्षतीत्यपहास्यमिति भावः ॥ ४ ॥

भा ॥ एतदेवोपपादयति—

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५

भा ॥ न ह्यस्मिन् लोके वर्तमानः पुरुषः कश्चित्कदाचिदपि कर्माकुर्वाणस्तिष्ठति ; न किंचित्करोमीति व्यवसितोऽपि सर्वः पुरुषः प्रकृतिसंभवैस्सत्त्वरजस्तमोभिः प्राचीनकर्मानुगुणं प्रवृद्धैर्गुणैः स्वोचितं कर्म प्रत्यवशः कार्यते—प्रवर्त्यते । अत उक्तलक्षणेन कर्मयोगेन प्राचीनं पापसंचयं नाशयित्वा गुणांश्च सत्त्वादीन् वशे कृत्वा निर्मलान्तःकरणेन संपाद्यो ज्ञानयोगः ॥ ५ ॥

ता ॥ अनन्वयशङ्कां परिहरन्ननन्तरश्लोकमवतारयति—**एतदेवे**ति । परमपुरुषाराधनवेषस्य कर्मणस्त्यागे ज्ञाननिष्ठाया दुस्संपादत्वमेवेत्यर्थः । प्रथमो हिशब्दः पूर्वश्लोकार्थोपपादनद्योतकः । द्वितीयस्त्वेतच्छ्लोकपूर्वार्धोक्तोपपादनार्थः । प्रकरणारम्भे * लोकेऽस्मिन् इत्युक्ताधिकारिवैचित्र्यमपि * कश्चित् * सर्वः इत्याभ्यामभिप्रेतमिति ज्ञापनाय—**अस्मिन् लोके** इत्युक्तम् । जातुशब्दो दिवसादिस्थूलकालपरः । क्षणशब्दस्त्वत्र * क्षणो व्यापारवैकल्ये कालभेदाल्पकालयोः इत्यनेकार्थपाठात्तदन्तर्गताल्पकालविषय इत्यपौनरुक्त्यम् । तदुभयसंग्रहेण **कदाचिदपी**त्युक्तम् । प्रलयादिदशाव्यतिरिक्ते सर्वस्मिन् काल इत्यर्थः । स्वपतोऽपि हि स्वापाख्यं कर्म, अत एव हि तत्र देशकालादिनियमेनानुज्ञाप्रतिषेधौ भवतः । * अकर्मकृत् इत्यत्राकर्मणः कर्ता न विवक्षितः ; किंतु कर्मणोऽकर्तेति व्यञ्जनाय—**कर्माकुर्वाण** इत्युक्तम् । सर्वशब्दाभिप्रेतमाह—**न किञ्चित्करोमीति व्यवसितोऽपी**ति । अयं चार्थः * कर्मेन्द्रियाणि संयम्येत्युत्तरश्लोके व्यक्तो भविष्यति । प्रकृतिजत्वेन विशेषणात्सत्त्वरजस्तमोभिरिति विशेषलाभः । प्रकृतौ नित्यं विद्यमानानां कथं प्रकृतिजत्वमित्यत्रोक्तं—**प्राचीने**त्यादि । तथा चाहुः—* कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते (वि. २. १३. ७०) इति । एतेन कर्मयोगतनूकृतगुणकज्ञाननिष्ठव्यवच्छेदः । स्वोचितशब्देन तृतीयषट्के वक्ष्यमाणः प्रकारो दर्शितः । स्वशब्दोऽत्र गुणपरः ; * अवशस्सर्वः इत्युद्देश्यविशेषणत्वभ्रमव्युदासाय—**अवशः कार्यत** इत्युक्तम् । कार्यते इत्यस्य प्रयोज्यकर्मपरत्वव्युदासेन प्रयोज्यकर्तृविषयत्वव्यक्त्यर्थं—**प्रवर्त्यत** इत्युक्तम् । व्याख्यातश्लोकद्वयतात्पर्यमाह—**अत** इति । अतः—गुणपरतन्त्रतया कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयोगस्य दुस्सम्पादत्वादित्यर्थः । पापनाशाद्गुणवशीकरणम् ; तच्च मोक्षार्थप्रवृत्त्यनुकूलत्वम् । रजस्तमःप्राचुर्यनिवृत्तिर्वा तत्कार्यरागद्वेषाद्यभावो वा निर्मलत्वमिहाभिप्रेतम् ॥ ५ ॥

भा ॥ अन्यथा ज्ञानयोगाय प्रवृत्तो मिथ्याचारो भवतीत्याह—

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६

भा ॥ अविनष्टपापतया अजितान्तःकरणः आत्मज्ञानाय प्रवृत्तो विषयप्रवणतया आत्मनि विमुखीकृतमनाः विषयानेव स्मरन् य आस्ते, अन्यथा संकल्प्य अन्यथा चरतीति स मिथ्याचार उच्यते ; आत्मज्ञानायोद्युक्तो विपरीतो विनष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ता ॥ अकरणे बाधं वदतीत्याह—**अन्यथेति** । कर्मयोगमकृत्वेत्यर्थः । *मनसा स्मरन् इत्यनेनार्थसिद्धं हेतुमाह—**अविनष्टेति** । **आत्मनि विमुखीकृतमना** इति । *विमूढात्मा इत्यत्रात्मशब्दो मनोविषयः । विमूढत्वमात्मवैमुख्यम् । येभ्य एवेन्द्रियाणि निरोद्धुमिष्टानि तानेवेत्येवकारार्थः । मिथ्याचारप्रकारमाह—**अन्यथासङ्कल्प्येति** । अन्यथाभाव एव ह्यन्ततः सर्वत्र मिथ्यात्वम् । अत्रापि सङ्कल्पितज्ञानयोगविपरीताचारतया ज्ञानयोगाभिमतस्तस्याचारो मिथ्येत्युक्तं भवति । मिथ्याचारसंज्ञा[न]मात्रव्युदासेन दोषपर्यवसानायाह—**आत्मेति** । विपरीतविनष्टशब्दाभ्यामुपायवैपरीत्यात्फलवैपरीत्यमिति दर्शितम् । द्वितीयेऽध्याये *ध्यायतो विषयान्, इत्यारभ्य *बुद्धिनाशात्प्रणश्यति (२. ६२, ६३) इत्यन्तेनास्यैवार्थस्य प्रपञ्चनं कृतमिति विनष्टशब्देन स्मारितम् ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तस्स विशिष्यते ॥ ७

भा ॥ अतः पूर्वाभ्यस्तविषयसजातीये शास्त्रीये कर्मणि इन्द्रियाण्यात्मावलोक[ने]नप्रवृत्तेन मनसा नियम्य तैस्स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरसङ्गपूर्वकं यः कर्मयोगमारभते ; सोऽसंभाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते ॥ ७ ॥

ता ॥ प्रथममेव ज्ञानयोगमारुरुक्षुमपोद्य कर्मयोगिनं प्रशंसति—**यस्त्विति** श्लोकेन । प्रकृतेन संगमयन् व्याख्याति—**अत** इति । न हि कश्चिदित्यादिना ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वे यो हेतुरुक्तः, तस्यैव कर्मयोगं प्रत्युपकारकत्वेन सौकर्यप्रतिपादनार्थं—**पूर्वाभ्यस्तविषयसजातीये** इत्युक्तम् । इन्द्रियाणां निश्शेषनियमनस्य कर्मयोगारम्भस्य च मिथो विरुद्धत्वादविरोधसिद्ध्यर्थमुक्तं—**शास्त्रीये कर्मणि** इति । यदि पूर्वाभ्यास उपकारकत्वेन स्वीक्रियते, तर्हि निषिद्धेभ्यो नियमनमशक्यम्, तेष्वेव वासनायाः प्राचुर्यादिति शङ्कानिरासाय, कर्मणः फलान्तरपरित्यागाय चोक्तम्—**आत्मावलोक[ने]नप्रवृत्तेनेति** । निषिद्धानामात्मावलोकनविरोधित्वाध्यवसायात्तेषु स्थिराऽपि वासना तिरस्क्रियत इति भावः । *कर्मेन्द्रियैः इत्यनेनाभिप्रेतं सौकर्यं विशदयति—**स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरिति** । असङ्गस्य कर्मयोगारम्भापेक्षितत्वादसक्तपदस्य यद्वृत्तवाक्यांशेऽन्वयमाह—**असङ्गपूर्वकमिति** । वैशिष्ट्यप्रकारं विशेषस्य चावधिं दर्शयति—**असंभाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपीति** ॥ ७ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८

भा ॥ नियतं—व्याप्तम्; प्रकृतिसंसृष्टेन [अभि]हि व्याप्तं कर्म, [अनादिवासनया प्रकृतिसंसृष्टस्त्वं नियतत्वेन] प्रकृतिसंसृष्टस्त्वमनादिवासनया नियतत्वेन सुशकत्वादसंभावितप्रमादत्वाच्च कर्मणः कर्मैव कुरु; अकर्मणो ज्ञाननिष्ठाया अपि कर्मैव ज्यायः। * नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते (३. ४) इति प्रक्रमादकर्मशब्देन ज्ञाननिष्ठैवोच्यते; ज्ञाननिष्ठाधिकारिणोऽप्यनभ्यस्तपूर्वतया ह्यनियतत्वेन दुश्शकत्वात्सप्रमादत्वाच्च ज्ञाननिष्ठायाः कर्मनिष्ठैव ज्यायसी; कर्मणि क्रियमाणे चात्मयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वानुसन्धानमनन्तरमेव वक्ष्यते। अत आत्मज्ञानस्यापि कर्मयोगान्तर्गतत्वात्स एव ज्यायानित्यर्थः। कर्मणो ज्ञाननिष्ठाया ज्यायस्त्ववचनं ज्ञाननिष्ठायामधिकारे सत्येवोपपद्यते; यदि सर्वं कर्म परित्यज्य केवलं ज्ञाननिष्ठायामधिकरोषि, तर्ह्यकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्य ज्ञाननिष्ठोपकारिणी शरीरयात्राऽपि न सेत्स्यति। यावत्साधनसमाप्ति शरीरधारणं चावश्यं कार्यम्; न्यायार्जितधनेन महायज्ञादिकं कृत्वा तच्छिष्टाशनेनैव शरीरधारणं कार्यम्, * आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिस्सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः (छा· ७. २६. २) इत्यादिश्रुतेः; * ते त्वघं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् (३. १३) इति वक्ष्यते। अतो ज्ञाननिष्ठस्यापि कर्माकुर्वतो देहयात्राऽपि न सेत्स्यति; यतो ज्ञाननिष्ठस्यापि ध्रियमाणशरीरस्य यावत्साधनसमाप्ति महायज्ञादि नित्यनैमित्तिकं कर्मावश्यं कर्तव्यम्; यतश्च कर्मयोगेऽप्यात्मनोऽकर्तृत्वभावनयाऽऽत्मयाथात्म्यानुसन्धानमन्तर्भूतम्; यतश्च प्रकृतिसंसृष्टस्य कर्मयोगस्सुशकोऽप्रमादश्च; अतो ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि ज्ञानयोगात्कर्मयोगो ज्यायान्। तस्मात्त्वं कर्मयोगमेव कुर्वित्यभिप्रायः॥ ८॥

ता ॥ अथ सौकर्यनिष्प्रमादत्वदुस्त्यजत्वादिहेतुभिः कर्मयोगस्यैव ज्यायस्त्वं दर्शयन् * ज्यायसी चेत्कर्मणः इत्यादेस्साक्षादुत्तरमाह—**नियत**मित्यादिना। नियतशब्दस्य मन्दप्रयोजनात्क्रियाविशेषणत्वादपि प्रभूतप्रयोजनसमानाधिकरणकर्मविशेषणत्वमेवोचितम्। ततश्च कर्मणो नियतत्वं स्वभावतश्शास्त्रतो वा स्यादुभयतो वा। तत्रैकस्मिन्नुभयविवक्षाक्लृप्तिस्तावद्गरीयसी। * शरीरयात्रा इत्यत्र तु शास्त्रीयकर्म[णि]नियमाभिप्रायो व्याख्यास्यते। अतोऽत्र स्वभावतो नियतत्वं विवक्षितम्। ज्ञाननिष्ठाया दुष्करत्वे प्रस्तुते कर्मनिष्ठा[याः]यां सौकर्यमेव चानन्तरं वक्तुमुचितमित्येतदखिलमभिप्रेत्याह—**नियतं व्याप्त**मित्यादि। केन किंनिबन्धना व्याप्तिरित्यत्राह—**प्रकृतिसंसृष्टेने**ति। * अकर्मण इतिपदे नञस्तदन्यविषयत्वं विभक्तेश्च पञ्चमीत्वेनावधिविषयत्वं व्यञ्जयति—**ज्ञाननिष्ठाया अपी**ति। अत्राकर्मशब्दस्य ज्ञाननिष्ठाविषयत्वं कथम्? * मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि (२. ४७) इत्यत्र हि स एव कर्माभावविषयतया व्याख्यातः; तद्वदत्राप्यनुष्ठानत्यागे प्रसक्ते तस्मादनुष्ठानमेव ज्याय इति वक्तुमुचितमित्यत्राह—**नैष्कर्म्यमि**ति। अत्र उपक्रमे कर्मयोगज्ञानयोगयोः तारतम्यमनुयुक्तम्; तस्यैव चोत्तरमिह विवक्षितम्। मुमुक्षुसाध्यत्वेन निर्दिष्टस्य नैष्कर्म्यस्य सुषुप्त्यादिसुलभकर्माभावत्वं चायुक्तम्, कर्मानारम्भान्नैष्कर्म्यमित्यत्र साध्याविशेषप्रसङ्गाच्च। अतो ज्ञाननिष्ठैवात्राकर्मशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः। कर्मनिष्ठाया ज्यायस्त्वे वक्ष्यमाणं हेत्वन्तरमाह—**कर्मणि क्रियमाणे चे**त्यादिना। **अनन्तरमेवे**त्यासन्नत्वाभिधानेन तस्येहाभिप्रेतत्वं दर्शितम्। ज्ञानयोगशक्तस्यापि कर्मयोगानुष्ठानायाभिप्रायिकमर्थमाह—**कर्मण** इति। इह **ज्ञाननिष्ठाया** इति पञ्चमी। अप्रसक्तप्रतियोगिकं ज्यायस्त्ववचनमयुक्तमिति भावः। उत्तरार्धस्यावतारमाह—**यदी**ति। अत्र त्वकर्मण इति बहुव्रीहिः, ते इत्यनेन सामानाधिकरण्यादिति व्यञ्जनाय **अकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्ये**त्युक्तम्। ननु सर्वकर्मपरित्यागिनो यदि शरीरयात्राऽपि न स्यात्ततो लब्धोपायस्य तस्य स्वरसतः प्रतिबन्धनिवृत्तेरयत्नलभ्यैव मुक्तिस्स्यादित्याशङ्क्याह—**याव**दिति। न हि साधनानुप्रवेशमात्रात्फलसिद्धिः, किंतु साधनसंपूर्तेरेव। सा च न त्रिचतुरदिवसलभ्या; **येन** शरीरमुपेक्षेमहि। चिरकालसाध्यायां च साधनसंपूर्तौ तावन्तं कालं शरीरमवश्यं रक्षणीयम्। अनिष्पन्नोपाय-

स्यौदासीन्यात्तत्परित्यागे प्रत्यवायोऽपि स्यादिति भावः। अस्तु शरीरधारणमपेक्षितम्, तथाऽपि तन्न स्वेच्छया चिरकालं कर्तुं शक्यम्, नाप्यौदासीन्यमात्रात्तन्निवृत्तिः, आरम्भककर्मविशेषेण शरीरस्य नियतावधिकत्वात्। स्मरन्ति च कर्मिणां प्रतिनियतानि *विवाह[ा] जन्ममरण[म्] (इ. स. ३) इत्यादीनि। अस्तु वा स्वेच्छया शरीरधारणम्, तथाऽपि यत्किञ्चिल्लौकिककर्मणैव तत्सुशकमित्यत्राह—**न्यायार्जिते**ति। अयमभिप्रायः—द्विविधानि कर्मफलानि, नियतानि, अनियतानि चेति। प्रबलशापादिसंभवानि नियतानि; इतराण्यनियतानि। अनियतत्वं च तेषां देशकालाद्यपेक्षया, न तु स्वरूपतः; येन कर्मणां निष्फलत्वप्रसङ्गस्स्यात्। ततश्च यान्यत्रानियतानि तत्र स्वव्यापारविषयतया तान्यधिकृत्य प्रायश्चित्तमन्त्रौषधनीतिशास्त्रादीनि। अन्यथा विजिगीषुभिरुपपन्नपरिपन्थिभिरपि न चतुरङ्गादिकमङ्गीक्रियेत; आतुरैरपि न भेषजमुपभुज्येत; स्वेच्छया किञ्चित्करणाभावे स्वारसिककर्तृत्वाभावाच्छास्त्रस्याप्यनुदयः; अत एवं ज्ञानयोगमारुरुक्षता त्वया कर्मवश्यत्वमेव जगतो निर्वर्तितमिति सम्यगयत्नसिद्धो मोक्षस्समर्थितः—इति। एवकारेण न्यायार्जनयज्ञशिष्टाशनादेर्नियमविधित्वं द्योतितम्। एवं शरीरधारणाभावे स्वारसिकं विशरारुत्वं द्योतयति शरीरशब्दः। एवंविधा च शरीरयात्रा ज्ञानयोगसाध्यभक्तियोगदशायामप्यविच्छेद्येत्यभिप्रायेणाहारशुद्धिश्रुत्युपादानम्। श्रौतस्यार्थस्यात्रापि विवक्षितत्वज्ञापनाय वक्ष्यमाणतामाह—**ते त्वघ**मिति। पूर्वोपपादितान् हेतून् बुद्धिस्थक्रमेण विविच्योद्ग्रहणाभिप्रायिकं शाब्दं चाखिलमर्थं सुखग्रहणाय सङ्कलय्य दर्शयति—**यत** इति। ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि कर्मयोगो ज्यायान्, तस्मात्त्वं ज्ञानयोगयोग्योऽपि कर्मयोगमधिकुर्विति वा; न त्वमिदानीं ज्ञानयोगयोग्यः, अतः कैमुत्यात्कर्मयोगमेव कुर्विति वा त्वंशब्दाभिप्रायः॥ ८॥

भा॥ एवं तर्हि द्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽहङ्कारममकारादिसर्वेन्द्रियव्याकुलतागर्भत्वेनास्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भविष्यतीत्यत्राह—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गस्समाचर॥ ९

भा॥ यज्ञादिशास्त्रीयकर्मशेषभूताद्द्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽन्यत्रात्मीयप्रयोजनशेषभूते कर्मणि क्रियमाणेऽयं लोकः कर्मबन्धनो भवति। अतस्त्वं यज्ञार्थं द्रव्यार्जनादिकं कर्म समाचर। तत्रात्मप्रयोजनसाधनतया यस्सङ्गः, तस्मात्सङ्गान्मुक्तस्तत्समाचर। एवं मुक्तसङ्गेन यज्ञाद्यर्थतया कर्मणि क्रियमाणे यज्ञादिभिः कर्मभिराराधितः परमपुरुषोऽस्यानादिकालप्रवृत्तकर्मवासनामुच्छिद्याव्याकुलात्मावलोकनं ददातीत्यर्थः॥ ९॥

ता॥ *यज्ञार्थात् इति श्लोकः कर्मविधिनिषेधयोर्विषयव्यवस्थापक इति ज्ञापयितुं शङ्कते—**एवं तर्ही**ति। **द्रव्यार्जनादे**रित्यत्रादिशब्देन महायज्ञादिग्रहणम्। **ममकारादी**त्यत्र तु रागद्वेषाभिनिवेशवचनादानविहरणादिग्रहणम्। अहंकारममकारादेर्मनोवृत्तिविशेषत्वादिन्द्रियव्याकुलतारूपत्वोक्तिः। **अस्य पुरुषस्ये**ति। मुमुक्षोरपीति भावः। **कर्मवासनये**ति। प्राचीनयाऽनुपरतयाऽद्यतनव्यापाराभ्यासोपबृंहितया चेति भावः। **बन्धनं भविष्यती**ति। उत्तरोत्तरशरीरबन्धादिना संसारानुवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। अत्र *यज्ञो वै विष्णुः (श. ब्रा. १.१.१.२.१३; यजु. १.७.४.४) इति **श्रुतेः**। *यज्ञ ईश्वरः इति परैर्व्याख्यातम्; तच्चाविरुद्धमस्माकम्; तथाऽपि समनन्तरश्लोकादिपठितयज्ञशब्दैकार्थ्यमुचितमित्यभिप्रायेणाह—**यज्ञादिशास्त्रीयकर्मे**ति। यज्ञादीत्यादिशब्देन यज्ञशब्दस्योपल[क्षण]क्ष्यपरत्वं ज्ञाप्यते। शास्त्रीयकर्मशब्देनोपलक्षणोपलक्ष्याणां सामान्यतस्संग्राहकाकारं तदर्थकर्मणो निर्दोषत्वहेतुं च दर्शयति। **यज्ञार्थात्**—यज्ञप्रयोज-

नात् । तदिदं दर्शितम्—**शेषभूता**दिति । कर्मैव बन्धनं कर्मणा वा बन्धनं यस्य स कर्मबन्धनः ; तस्य च बन्धकत्वं स्ववासनाद्वारा, न पुनः पापतया ; अविहिताप्रतिपिद्धविषयत्वादत्र कर्मबन्धनशब्दस्य । * अस्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भविष्यतीति शङ्काग्रन्थेनायमर्थो दर्शितः । लोकोऽत्र संसारिचेतनवर्गः । **अत** इति । यज्ञार्थस्य कर्मणो बन्धहेतुत्वाभावादित्यर्थः । द्रव्यादिलाभहेतुभूतयुद्धप्रोत्साहनस्य व्यक्त्यर्थं **द्रव्यार्जनादिक**मित्युक्तम् । तादर्थ्यं सङ्गत्यागश्चेत्युभयमपि विधेयमिति ज्ञापनाय पृथग्वाक्यकरणम् । कर्तृत्वफलत्यागयोर्विलक्षणं सङ्गत्यागस्य स्वरूपं दर्शयति—**तत्रे**ति । यत्किञ्चित् प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इतिचेत्सत्यम् ; प्रयोजनसाधनत्वबुद्ध्यभावेऽपि सुहृदुपचारवद्भगवत्समाराधनरूपतया स्वरूपेण प्रयोजनत्वबुद्ध्या प्रवृत्त्युपपत्तिः । **मुक्तसङ्ग** इत्यत्र सङ्गस्य बन्धकत्वविवक्षया **सङ्गान्मुक्त** इत्युक्तम् । प्रकृतचोद्यस्यादृष्टद्वारा फलप्रदत्वेन परिहारं वदन्नतदर्थस्य बन्धहेतुत्वोक्त्या फलितं तदर्थस्य मोक्षहेतुत्वप्रकारं दर्शयति—**एवमि**ति । एतेन कर्मणामप्रामाणिकापूर्वद्वारा फलप्रदत्वमिति कुदृष्टिमतं निरस्तम्, आर्थवादिकापेक्षितदेवताप्रीतिद्वारैव फलप्रदत्वोपपत्तौ * स एनं प्रीतः प्रीणाति (यजु. ५.५.१०.४८) इत्यादिश्रुतहानाश्रुतकल्पनाद्यनुपपत्तेः । **कर्मभिराराधित** इत्यनेन हविर्ग्रहणं प्रीतिश्चाभिप्रेते ; **परमपुरुष** इति तदविनाभूतादित्यवर्णादिश्रुतिसिद्धविग्रहविशेषवत्त्वम्, सर्वब्रह्माण्डयुगपत्कर्मसन्निधिशक्तिश्च, **ददाती**ति वरप्रदत्वमिति विग्रहादिपञ्चकप्रदर्शनम् । **कर्मवासनामुच्छिद्ये**ति विपरीतवासनाचोद्यं परिहृतम् ॥ ९ ॥

भा ॥ यज्ञशिष्टेनैव सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानां शरीरधारणकर्तव्यतामयज्ञशिष्टेन शरीरधारणं कुर्वतां दोषं चाह—

सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १०

भा ॥ * पतिं विश्वस्य (ना.) इत्यादिश्रुतेर्निरुपाधिकः प्रजापतिशब्दः सर्वेश्वरं विश्वस्य स्रष्टारं विश्वात्मानं परायणं नारायणमाह । पुरा—सर्गकाले स भगवान् प्रजापतिरनादिकालप्रवृत्ताचित्संसर्गविवशा उपसंहृतनामरूपविभागास्स्वस्मिन् प्रलीनाः सकलपुरुषार्थानर्हाश्चेतनेतरकल्पाः प्रजास्समीक्ष्य परमकारुणिकस्तदुज्जिजीवयिषया स्वाराधनभूतयज्ञनिर्वृत्तये यज्ञैस्सह तास्सृष्ट्वैवमुवाच—अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वम्, आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वम् ; एष वो यज्ञः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षाख्यस्य कामस्य तदनुगुणानां च कामानां प्रपूरयिता भवतु ॥ १० ॥

ता ॥ उक्तमर्थद्वयं * सह यज्ञैः इत्यारभ्य * मोघं पार्थ स जीवति इत्यन्तेन निन्दाप्रशंसादिभिर्द्रढयतीत्याह—**यज्ञशिष्टेनैवेति । सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठाना**मित्यनेन * प्रजास्सृष्ट्वा इति सामान्यनिर्देशफलितमुक्तम् । अत्र प्रजापतिशब्दस्य हिरण्यगर्भादिविषयत्वव्युदासायाह—**पतिं विश्वस्येती**ति । हिरण्यगर्भादेरपि, नतु हिरण्यगर्भादिवदण्डाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः । तत एवोक्तम्—**निरुपाधिक** इति । श्रुतार्थस्वभावादपि स एव सर्वप्रजापतिरिति प्रदर्शनाय **सर्वेश्वर**मित्यादिविशेषणोक्तिः । **नारायणम्**—एतदखिलं नारायणशब्दवाच्यस्यैव हि नारायणानुवाकादिषु प्रतिपाद्यत इति भावः । उक्तं च जगत्पतित्वं स्रष्टृत्वादिकं च समुच्चित्य भगवता **पराशरेण**—* कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वस्रष्टारमीश्वरम् (वि. ६. १. ५०) इति । * अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिः (वि. १. ४. ७) इति च वराहरूपे भगवति **प्रजापतिशब्दः तेन** * प्रजापतिः (ना. १. १) इत्यादिश्रुत्यनुसारात्प्रयुक्तः । किंच स्वतन्त्रस्य कर्मपरतन्त्रान्प्रति नियोगो

ह्ययम् । अतोऽत्र *प्रजास्सृष्ट्वा इति प्रजाशब्दस्सर्वान् ब्रह्मपर्यन्तान् जगदन्तर्व्यवस्थितान् कर्मजनितसंसारवशवर्तिनो यज्ञाद्यधिकारिणः प्राणिनः संगृह्णाति । अतोऽत्र प्रजापतिशब्द उपक्रमस्थप्रजाशब्दानुरोधात्संकोचेन तद्वैरूप्यायोगाच्च परित्यक्तरूढिरकर्मवश्यं नियोक्तारं सर्वेश्वरं नारायणमाह । तथा सृज्यसमस्तक्षेत्रज्ञविषयो ह्ययमनवच्छिन्नः प्रजाशब्दः, **पुरे**ति प्रलयानन्तरकालाभिधानात् । ततश्च *सदेव सोम्येदमग्र आसीत् तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति (छा. ६. २. १) *सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनाः (छा. ६. ८. ४) *एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः इत्यारभ्य, *तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत बुद्बुदात्र्यक्षश्शूलपाणिः पुरुषोऽजायत (महो. १. १), *सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः (मनु. १. ८) इत्यादिषु हिरण्यगर्भादेरपि प्रजात्वावगमान्नारायणस्य च तज्जनकत्वावगतेः *प्रजास्सृष्ट्वेत्यनवच्छेदेन निर्दिष्टो विश्वस्य स्रष्टा नारायण एवेति स एवात्र प्रजापतिः । किंच *तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः, ऋचस्सामानि जज्ञिरे *सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः, नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते (पु.) इति यज्ञैस्सह सर्वप्रजानां स्रष्टृतया निर्दिष्टोऽप्यधिकार-पुरुषस्यापि स्रष्टा सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टः [महा]परमपुरुष एव । अतोऽपि *सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वेति निर्दिष्टः प्रजापतिः विश्वस्य स्रष्टा स एव । तथा *सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते (वि. ध. ६८. ५१) इत्यादिवचनबला-द्धिरण्यगर्भाख्यप्रजापतिमुखेनापि विश्वस्रष्टा *सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः (सु. ७) इति श्रुतस्स एव विश्वात्मा । किं चात्र निर्दिश्यमानं देवानां भावनादिकं परमात्मात्मकानामेवेति *अहं हि सर्वयज्ञानाम् (९. २४) इत्यादौ व्यक्तं भविष्यति । *यस्मिन्निदं सं च वि चैति, *प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः (ना. ६. १) इत्यादिकम्—**विश्वस्य स्रष्टारं विश्वात्मानमि**ति विशेषणाभ्यां सूचितम् । अतोऽप्यत्र विश्वात्मानं तमेवाह । तथा *प्रजापतेस्सभां वेश्म प्रपद्ये (छा. ८. १४. १) इत्यत्र परमप्राप्यतया च प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टोऽपि परमात्मैवेति *न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः (ब्र. ४. ३. १३) इति सूत्रे प्रत्यपादि । अतोऽपि परायणं तमेवाह । एवं **सर्वेश्वर**मित्यादिविशे-षणैस्तत्तत्प्रमाणसूचनं कृतम् । एवं श्यामैकरूपसप्तदशायातयामाज्यदैवतविष्णुविषयप्रजापतिशब्दश्रुतिरप्यनुसन्धेया । पुराशब्दस्य वचनान्वयप्रतीतिव्युदासेन ब्रह्माद्यगोचरसृष्ट्यन्वयव्यक्त्यर्थमाह– **पुरा सर्गकाल** इति । श्रुतिस्मृत्यादिषु सृष्टि-प्रकरणप्रसिद्धिप्रकारमभिप्रैति–**स भगवा**निति । भगवच्छब्देन सृष्ट्यादिपञ्चकृत्योपयुक्तहेयप्रत्यनीककल्याणगुणविशिष्टत्वं दर्शितम् । तथा मानवे धर्मशास्त्रे प्रथमम् *आसीदिदं तमोभूतमिति प्रलयमभिधाय *ततस्स्वयंभूर्भगवान् इति भगव-च्छब्देन सर्वस्रष्टा निर्दिष्टः । अनन्तरं च *ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः *तद्विसृष्टस्स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते (मनु. १. अ.) इति हिरण्यगर्भाख्यप्रजापतेः स्रष्टा नारायण इत्युक्तम् । अत्र प्रजापतिरुवाचेति पराक्तया निर्देशस्तु सारथिभूतस्य स्वस्य प्रजापतिशब्दप्रतिपन्नात् स्वस्माद्भेदोपचारेणेति मन्तव्यम् । एवमुत्तरत्रापि सर्वत्र पराक्त्व-निर्देशेषु यथार्हमनुसन्धेयम् । सर्वत्र सृष्टेस्संहारपूर्वकत्वदर्शनादत्रापि तथा विवक्षन्, संहारस्य प्रयोजनं सृष्टेर्हेतुं चाह– **अनादी**ति । अनवरतसुखदुःखोपभोगायासपरिश्रान्तानां विश्रमार्थम् अश्रान्तापथप्रवृत्तिवासनाविच्छेदार्थं चोपसंहारः । अतो न संहारे नैर्घृण्यदोषः । तादृशसुखदुःखोपभोगप्रदाने च परमात्मनित्यसङ्कल्पसिद्धजीवस्वातन्त्र्यनिबन्धनानादिकर्म-प्रवाहहेतुकाचित्संसर्ग एव हेतुरिति न तत्रापि वैषम्यनैर्घृण्ये । सूत्रितं च *वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति (ब्र. २. १. ३४) *न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च (ब्र. २. १. ३५), *कृतप्रयत्ना-पेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः (ब्र. २. ३. ४९) इति । **उपसंहृतनामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीना** इति

असद्व्यपदेश एकत्वव्यपदेशादिश्च निर्व्यूढः। नामरूपप्रहाणं स्वस्मिन् प्रलयश्च मोक्षवत्पुरुषार्थ एव स्यादित्याशङ्क्याह—**सकले**ति। त्रिवर्गेऽप्यनर्हाः; किं पुनरपवर्ग इति भावः। तत्र हेतुमाह—**चेतनेतरकल्पा** इति। स्वप्रकाशत्वेऽप्यत्यन्तज्ञानसङ्कोचात्तत्कल्पत्वम्; न तु ज्ञानविनाशात्। प्रजाः—हिरण्यगर्भादिकाः; समीक्ष्य—सम्यगवलोक्य; एतेन *जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः (भा. मो. ३४८. ७२) *नावेक्षसे यदि (स्तो. १०) इत्यादिकमभिप्रेतम्। *स एकाकी न रमेत (महो.१) इति श्रुतेः *परमकारुणिकः किल त्वम् (वि.ध.९८.३७) इत्यादिस्मृतिसिद्धगुणविशेषे तात्पर्यमाह—**परमकारुणिक** इति। अवाप्तसमस्तकामस्य जगद्व्यापारानुपपत्तिं परिहरति—**तदुज्जिजीवयिषये**ति। कारुणिका हि स्वार्थनिरपेक्षा एव परोज्जिजीवयिषया प्रवर्तन्ते, सैव प्रवृत्तिरस्य लीलाऽपीति न दोष इति भावः। यज्ञैस्सहेति निर्देश उज्जीवनोपायविशेषनिष्पत्त्यर्थ इत्यभिप्रायेणाह—**स्वाराधने**ति। यज्ञैरिति वैविध्यसूचनाय बहुवचननिर्देशे पूर्वं कृतेऽपि अनेनेत्येकवचनेन परामर्शो जात्येकत्वपर इत्यभिप्रायेणाह—**अनेन यज्ञेने**ति। *सहयज्ञाः इति शंकरयादवप्रकाशीयपाठस्त्वप्रसिद्धेरनादृतः। *प्रसविष्यध्वमित्यत्र *षूञ् प्राणिप्रसवे *षूङ् गर्भविमोचने इति धातुद्वयेऽपि प्रजननमात्रप्रतीतिस्स्यात्; न च द्वादशाहादिवत्सर्वेषां यज्ञानां प्रजामात्रं फलम्। अतस्सन्तत्युपलक्षिता स्वनिष्पाद्या समृद्धिरत्र विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह—**आत्मनो वृद्धिं कुरुध्व**मिति। यज्ञसाध्यः कामो निषिद्धेतरधर्माविरुद्धसमस्तकाम्यवर्गः; तत्रापि मोक्षतत्साधनोपकारिषु तात्पर्यभूयस्त्वमित्यभिप्रायेण मोक्षतदनुगुणोपादानम्। रुचिवैचित्र्यज्ञापनायेष्टशब्देन विशेषणम्। मोक्षस्येष्टकामशब्देन संग्रहाय—**परमपुरुषार्थलक्षणे**त्युक्तम्। अवधीरितस्वर्गाय अर्जुनायोपदेशात् *मा फलेषु (२. ४७) *श्रेयः परमिति पूर्वापरानुगुण्याच्चात्र मोक्षार्थतोक्तिर्युक्ता। **प्रपूरयिते**ति। *दुह प्रपूरणे इति हि धातुः। ननु प्रपूरणं हि पूरणाभावेऽनुशिष्टम्, प्रस्थानप्रस्मरणादिष्विवात्रापि प्रशब्दस्याभावविषयत्वात्। अत एव हि *गां दोग्धि इत्यादिप्रयोगः। सत्यम्, तथाऽपि गां दोग्धीत्यत्रापि गोरेव पयोरेचनम्, न तु पयसः स्वरूपवैकल्यम्; तद्वदत्रापि गोस्थानीयाद्यज्ञतः क्षीरस्थानीयाः कामा लभ्यन्ते; तैस्तस्य रेचनं स्यात्; फलदातुस्सकाशात्फलमादाय युष्मभ्यं ददात्वित्यर्थः; तेन यज्ञाराधितोऽहं युष्मभ्यं कामान् ददामीत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

भा ॥ कथम्?

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११

भा ॥ अनेन देवताराधनभूतेन देवान् मच्छरीरभूतान् मदात्मकानाराधयत। *अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च (९. २४) इति हि वक्ष्यते। यज्ञेनाराधितास्ते देवा मदात्मकाः स्वाराधनापेक्षितान्नपानादिकैर्युष्मान् पुष्णन्तु। एवं परस्परं भावयन्तः परं श्रेयो मोक्षाख्यमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

ता ॥ यज्ञेनात्मनो वृद्धिः कथम्? क्षणिक[:] क्रियारूपश्च यज्ञः कथं कालान्तरभाविफलसाधनम्? *नान्यः पन्थाः (पु.) इत्यादिना ज्ञानस्यैव मोक्षप्रदत्वे सिद्धे कथं स्वर्गादिसाधनतया निर्दिष्टो यज्ञो मोक्षसाधनम्? स्मरन्ति च *कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते। तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ (भा. मो.२४७.७) इति। तथा *नैव धर्मी न चाधर्मी (भा.आश्व.१९.७) *ज्ञानं संन्यासलक्षणम् (ना.प.उ; भा.आश्व.४३.२६) इति च; कथं च मोक्षबहिर्भूतानां विचित्रसांसारिककामानां तदनुगुणत्वम्? इति शङ्कास्तबकमभिप्रेत्याह—**कथ**मिति। तत्र *देवान्

भावयतेति प्रथमस्योत्तरम् । देवताराधनं ह्याराधकस्यातिशय एव, अतस्स एवात्मनो वृद्धिः । * यज देवपूजायामिति यज्ञ-पदप्रकृतिं धातुं स्मारयति—**देवताराधनभूतेने**ति । यज्ञस्य मोक्षहेतुत्वानुपपत्तिपरिहारायाह—**मदात्मका**निति । परमात्म-समाराधनतया कृतं कर्मैव मोक्षसाधनज्ञानाङ्गतया स्थित्वा मोक्षं साधयतीति प्रागेवोक्तम् । मदात्मकानित्यस्यान्तर्यामि-ब्राह्मणादिसिद्धत्वसूचनाय **मच्छरीरभूता**नित्युक्तम् । यज्ञेन देवानां भावनं हि सन्तोषवत्तया भावनमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**आराधयते**ति । तदभिप्रायेण च ब्राह्मणं * तस्मादितः प्रदानं देवा उपजीवन्ति (यजु.३.२.९.७) इति । मदात्मका-नित्यस्यात्रानुक्तस्य कथमुपादानमित्यत्राह—**अर्हं** हीति । क्षणिकस्य फलप्रदानानुपपत्तिपरिहाररूपं द्वितीयं पादं व्याख्याति—**यज्ञेने**त्यादिना **पुष्णन्त्वि**त्यन्तेन । प्रस्तुताकारपरामर्शितच्छब्दार्थः **यज्ञेनाराधिता** इति । देवानां फलप्रदानशक्ति-सिद्ध्यर्थं पुनः **मदात्मका** इत्युक्तम् । एवं च क्षणिकस्यापि देवताप्रीतिरूपापूर्वद्वारा फलसाधनत्वम् ; महाप्रलये त्वि-न्द्रादिलयेऽपि परदेवताप्रीतिद्वारा पुनः फलप्रदत्वमुपपन्नमित्युक्तं भवति । चतुर्थशङ्कापरिहारमभिप्रेत्याह—**स्वाराधने**ति । देवैराराधकानां भावनं नाम अपेक्षितैः पोषणमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**पुष्णन्त्वि**ति । उत्तरार्धमुक्तस्यैवार्थस्य मोक्षोपयोगित्व-ज्ञापकमित्यभिप्रायेणाह—**एव**मिति । स्वर्गादिरूपश्रेयोव्यावृत्त्यर्थं परत्वविशेषणमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**मोक्षाख्य**मिति ॥११॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२

भा ॥ यज्ञभाविताः—यज्ञेनाराधिताः मदात्मका देवाः इष्टान् भोगान् वो दास्यन्ते—उत्तमपुरुषार्थ-लक्षणं मोक्षं साधयतां ये इष्टा भोगास्तान् भोगान् पूर्वपूर्वयज्ञभाविता देवा दास्यन्ते, उत्तरोत्तराराधनापेक्षितान् सर्वान् भोगान् वो दास्यन्ते इत्यर्थः । स्वाराधनार्थतया तैर्दत्तान् भोगान् तेभ्योऽप्रदाय यो भुङ्क्ते चोर एव सः । चौर्यं हि नाम—अन्यदीये तत्प्रयोजनायैव परिक्लृप्ते वस्तुनि स्वकीयताबुद्धिं कृत्वा तेन स्वात्मपोषणम् । अतोऽस्य न परमपुरुषार्थानर्हतामात्रम् ; अपि तु निरयगामित्वं च भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

ता ॥ * ते देवा भावयन्तु वः इत्युक्तस्य पोषणस्य प्रकारो * देवान् भावयतेत्यस्य व्यतिरेके प्रत्यवायश्चो-च्यते—**इष्टानि**ति श्लोकेन । इष्टानित्यस्यार्थः—**उत्तरोत्तराराधनापेक्षिता**निति । न हि मुमुक्षुभिरुदरपूरणाद्यर्थं भोगा इष्यन्त इति भावः । बहुवचनासङ्कोचमभिप्रेत्योक्तम्—**सर्वा**निति । दास्यन्त इति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलात्मनेपदस्वभावानु-रोधेनात्मार्थपाचकानां चोरत्वसिद्ध्यर्थं—**स्वाराधनार्थतये**त्युक्तम् । ननु किमत्र चोरत्वम् ? न हि देवानां भोगानसौ गूढं प्रसह्य वा हरति । न च तैर्दत्तस्य स्वहस्तागतस्य भोगश्चौर्यम् । न हि राजादिसेवकास्तद्दत्तभोजिनश्चोरा इति शूलमारो-प्यन्ते । एवं च सति सर्वेषां यज्ञादिफलभुजामविशेषेण चोरत्वं प्रसज्यत इत्याशङ्क्याह—**चौर्यं** हीति । परबुद्ध्या पर-प्रयोजनत्वेन परिकल्पितस्य स्वकीयस्य, परानुमत्या स्वप्रयोजनतया परिकल्पितस्यान्यदीयस्य च व्यवच्छेदाय **अन्यदीय** इत्यादिविशेषणद्वयम् । तेन स्वात्मपोषणमिति चौर्यस्य फलम् । अन्यदीये स्वकीयताबुद्धिकरणमित्येव लक्षणम् । तत्प्र-योजनतयेत्यन्यदीयत्वफलम् । तेन स्वात्मपोषणानौचित्यद्योतनम् । वस्तुशब्देन चोरयितव्यावान्तरभेदाविवक्षां द्योतयति । **बुद्धिं कृत्वे**त्यनेन चौर्यस्य न कायिकव्यापारोऽवश्यापेक्षित इति सूचितम् । बुद्धिपूर्वत्वं च द्योतितम् । एवं च सति * योऽन्यथा सन्तम् (भा. उ. ४२. ३५) इत्याद्युक्तात्मचौर्यमपि लक्षितं भवति । भगवदीये तद्गतातिशयाधानेच्छयैव परिकल्पिते प्रत्यगात्मनि स्वातिशयावहस्वतन्त्रत्वाभिमानरूपत्वात्तस्य । नन्वेवमप्यत्रोदाहरणे कथं चोरत्वम् ? उच्यते—

देवा हि कर्मभिराराधिता अपि हविर्ग्रहणार्थमेव फलं प्रयच्छन्ति ; यथा राजानष्षड्भागसंग्रहाय स्वाराधकेभ्यः क्षेत्रादिकम् ; तत्र करप्रदानविमुखाः पुरुषा इव हविरादिकमप्रयच्छन्तो दण्ड्या एव—इति । चोरत्वनिर्देशफलितं व्यनक्ति—**अत** इति । चोरत्वादित्यर्थः । **पुरुषार्थानर्हते**त्यनेन विहितकर्माकरणस्याधिकारित्वनिवृत्तिहेतुत्वमपि ख्यापितम् । **भविष्यती-**त्यनेन [illegible] ॥ १२ ॥

॥ अवधेयं शोधनम् ॥

अत्र १४, १५ फारयोः [१०५ प्रभृति १२० पर्यन्तपुटेषु] प्रच्युतानि शोधनानान्यधस्तात्सूच्यन्ते

पुट.	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०५	१०	दत्तानात्मार्थे	दत्तान्यात्मार्थे
	१३	यष्टव्याकार	यष्टव्याद्याकार
	१९	साधकविषयम्	साधुविषयम्
	२४	तलप्रख्ये	तले प्रख्ये
	२५	किल्विष	किल्बिष
१०६	७	ब्रह्मोद्भवं	ब्रह्मोद्भवं
	९	पर्जन्य इति	पर्जन्यो भवतीति
	१२	१. २. ९.	१. १. ९.
	१३	इति हि	इति
	१३	प्रकृनि	प्रकृति
	१८	मानम् । इह	मानमिह—
	२७	ससुद्भव	समुद्भव
	३०	वा	जीवविषयत्वे वा
१०६	३१	चकत्वा	चकत्वापत्त्याऽ
१०७	५	तद्द्व्य	तद्द्व्य
	७	१. ९.	१. १. ९.
	२१	भृतानि	भूतानि (गी. १८. ६१)
	२७	अन्नादित्याना	अन्नादित्यादिना
	२८	भवन	भूतशब्देन भवन
१०८	३	मन्योन्य	मन्योन्यं
		यद्वा	यद्वा, कस्यचित्कार्यत्वं
	६	साधने	साधने वर्तमानो
	७	वर्तमाने	वर्तमानो
	२१	योग्यादिकं	भोग्यादिकं

विघातिनो भक्तियोगाद्विशेषसूचनाय—**उपार्जिते**त्युक्तम् । * आत्मकारणादित्यत्र कारणशब्दः प्रयोजनरूपहेतुपर इति ज्ञापनायोक्तम्—**आत्मार्थतये**ति । पचनमात्रस्याघभोजनत्वेन निन्दानुपपत्तेः * आत्मकारणात्पचन्तीत्यनेनार्थसिद्धमुक्तम्—**अश्नन्ती**ति । पुलिङ्गोऽत्र पापशब्दस्तद्गुणसारन्यायात्पापविशिष्टविषय इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**पापात्मान** इति । पापस्वभावा इत्यर्थः । अघशब्दस्य भोज्यनिन्दार्थमौपचारिकत्वद्योतनायाघ**मेवे**त्येवकार उक्तः । उपचारनिमित्तं संबन्धमाह—**अघपरिणामित्वादि**ति । अघहेतुत्वादित्यर्थः । फलितमनिष्टद्वयमाह—**आत्मावलोकनविमुखा** इति । आत्मार्थं पचमानस्य

पूर्वकिल्बिषनिवृत्त्यभावादात्मावलोकनवैमुख्यम्; उत्तरोत्तरकिल्बिषहेतुत्वाच्च पुनर्नरकप्राप्तिरिति * केवलाघो भवति केवलादी (अष्ट. २. ८; ऋग्वे. ८. ६. २३. १०. १०. ११७. ६) इति वचनाभिप्रेतमाह—**नरकायैवेति**। न पुनरैहिकायामुष्मिकाय वा सुखायेति भावः ॥ १३ ॥

भा ॥ पुनरपि लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सर्वस्य यज्ञमूलत्वं दर्शयित्वा यज्ञानुवर्तनस्यावश्यकार्यतामननुवर्तने दोषं चाह—

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः। यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः॥ १४

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्। तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्॥ १५

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः। अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति॥ १६

भा ॥ अन्नात्सर्वाणि भूतानि भवन्ति पर्जन्याच्चान्नसंभव इति सर्वलोकसाक्षिकं यज्ञात्पर्जन्य इति च शास्त्रेणावगम्यते * अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिः (ब्र. पु. २९. ४) इत्यादिना। यज्ञश्च द्रव्यार्जनादिकर्तृव्यापाररूपकर्मसमुद्भवः, कर्म च ब्रह्मोद्भवम्। अत्र च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरम्। * तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते (मु. १.२.९) इति हि ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा; इहापि * मम योनिर्महद्ब्रह्म इति हि वक्ष्यते। अतः कर्म ब्रह्मोद्भवम् इति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं कर्मेत्युक्तं भवति। *ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् इत्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा, अन्नपानादिना तृप्ताक्षराधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति कर्मसाधनभूतं शरीरमक्षरसमुद्भवम्; तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म सर्वाधिकारिगतं शरीरं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञमूलमित्यर्थः। एवं परमपुरुषेण प्रवर्तितमिदं चक्रम्—अन्नात् भूतशब्दनिर्दिष्टानि सजीवानि शरीराणि, पर्जन्यादन्नम्, यज्ञात्पर्जन्यः, यज्ञश्च कर्तृव्यापाररूपात्कर्मणः, कर्म च सजीवाच्छरीरात्, सजीवं शरीरं पुनरप्यन्नात्—इत्यन्योन्यकार्यकारणभावेन चक्रवत्परिवर्तमानम्। इह साधने वर्तमानो यः कर्मयोगाधिकारी ज्ञानयोगाधिकारी वा नानुवर्तयति—न प्रवर्तयति, यज्ञशिष्टेन देहधारणमकुर्वन् सोऽघायुर्भवति; अघारम्भायैव यस्यायुरघपरिणतं वोभयरूपं वा सोऽघायुः; अत एवेन्द्रियारामो भवति, नात्मारामः; इन्द्रियाण्येवास्योद्यानानि भवन्ति; अयज्ञशिष्टवर्धितदेहमनस्त्वेनोद्रिक्तरजस्तमस्क आत्मावलोकनविमुखतया विषयभोगैकरतिर्भवति। अतो ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं पार्थ स जीवति॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य प्रमाणप्रदर्शनपूर्वकप्रपञ्चनम् * अन्नाद्भवन्ति इत्यादिना क्रियत इत्यादरार्थत्वादपौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेणाह **पुनरपीति**। यद्यपि लोकदृष्ट्या साक्षाद्यज्ञमूलत्वं दर्शयितुमशक्यम्, तथाऽपि शास्त्रदृष्टिसमुच्चितवेषेणैतदुच्यत इत्यदोषः। विभजिष्यते च लोकशास्त्रदृष्ट्योर्विषयांशः। पर्जन्यशब्देनात्र पर्जन्यकार्यं वर्षं लक्ष्यते। अन्नादित्यादौ * वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः (मनु. ३. ७६) इत्ययमंशो लोकसिद्धत्वादनुपात्तः। * कर्मसमुद्भवः इत्युक्ते पुण्यपापरूपकर्मसमुद्भव इति धीस्स्यात्, तद्व्युदासाय—**द्रव्यार्जनेत्या**द्युक्तम्। अत्र मुख्यार्थसंभवाद्यज्ञशब्देनापूर्वलक्षणां वदन्तो निरस्ता इति भावः। आदिशब्देन द्रव्यस्यार्जितस्य पचनादि गृह्यते। ननु कर्तृव्यापाररूपस्य कर्मणः कथं ब्रह्मोद्भवत्वम्, तद्धि प्रत्यगात्मजन्यं शरीरेन्द्रियादिजन्यमिति वा निर्देष्टुं युक्तम्; न च सर्वसाधारणं ब्रह्मणो हेतुत्वमिह विशिष्य निर्देष्टव्यम्; ब्रह्मणश्चाक्षरसमुद्भवत्वमनुपपन्नम्; ब्रह्मशब्दस्य परमात्मविषयत्वे वा द्वयोरपि नित्यत्वात् तत्कारणभूतस्य कस्यचिदक्षरस्याभावात्। ब्रह्माक्षरशब्दयोर्वेदपरमात्मविषयतया शङ्करव्याख्याऽपि चक्रत्वासङ्गता। यादवप्रकाशाद्युक्तं ब्रह्मशब्दस्य

स्फोटादिपरत्वमक्षराणां तद्व्यञ्जकत्वादिकं च तत्तत्प्रक्रियादूषणादेव निरस्तम् । *स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः (हरि. २७९.५४) इति तु वर्णानां स्वार्थस्फुटीकरणशक्तिपरमित्याद्याशङ्क्याह—**अत्र चे**ति । चश्शङ्कानिवृत्तौ । अत्रेत्यनेन ब्रह्मशब्दस्य साक्षात्परमपुरुषे मुख्यत्वेऽपि प्रकरणादिबलात्तस्मादन्यत्र तद्गुणलेशयोगादौपचारिकोऽयमित्यभिप्रेतम् । द्रव्यार्जनादिकर्मणश्शरीरिणा साध्यत्वात्तत्र शरीरांशस्याक्षरशब्देन विविच्य वक्ष्यमाणत्वात् शरीरांशस्य विवक्षयाऽयं ब्रह्मशब्द इति—**प्रकृतिपरिणामरूपं शरीर**मित्युक्तम् । प्रकृतिपरिणामरूपे शरीरे तद्व्यत्वेन ब्रह्मशब्दनिर्देशाय प्रकृतौ तत्प्रयोगं तावदाह—**तस्मादेत**दिति । एतत् प्रधानाख्यं ब्रह्म कार्याकारेण नामरूपविभागविभक्तं चेतनभोग्यं च जायते इति हि श्रुत्यर्थः । न च तत्र ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयः *यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म (मु. १. ९) इति परमात्मनः पृथङ्निर्दिष्टत्वात् । नापि प्रत्यगात्मविषयः, *नामरूपमन्नं च इत्यनेन साक्षात्संबन्धायोगात्; अन्नत्वं चात्यन्तामुख्यं स्यात्—इति भावः । योनिशब्दनिर्देशान्ममेति परमात्मनः पृथङ्निर्देशाच्च *मम योनिर्महद्ब्रह्म (१४. ६) इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतिविषयत्वं सिद्धम् । **अत** इति—ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ प्रयोगाच्छरीरस्य च तत्परिणामरूपत्वाद्द्रव्यार्जनादेश्शरीरसाध्यत्वात्परमात्मनश्च जन्यत्वायोगादित्यर्थः । एवमत्रत्यब्रह्मशब्दस्य शरीरविषयत्वे सिद्धे तदासन्ने प्रत्यगात्मनि अक्षरशब्दो युक्त इत्यभिप्रायेणाह-**ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यत्रे**ति । जीवस्य चाक्षरशब्दवाच्यत्वं *क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः (श्वे. १. १०) *कूटस्थोऽक्षरः (१५. १३) इत्यादिसिद्धम् । नन्वेवमपि *ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् इत्ययुक्तम्, **स्वशरीरस्य सर्वस्य** स्वबुद्धिपूर्वत्वाभावात् । न चात्र चक्रत्वं दृश्यते, अन्नप्रभृतिशरीरपर्यन्तस्य कार्यकारणभावेऽपि शरीरहेतोरक्षरस्य अन्नादिजन्यत्वाभावात् । नच *अन्नाद्भवन्ति भूतानि इति जीवो निर्दिष्टः, तत्र भूतशब्दस्यान्नविकारशरीरमात्रविषयत्वात्; तत्राह—**अन्नपानादिने**ति । अयमभिप्रायः—न तावदिह शरीरमात्रमक्षरजन्यतया निर्दिष्टम्, किंतु *कर्म ब्रह्मोद्भवम् इत्यनेन कर्मसाधनभूतम्; तत्साधनत्वं च शरीरस्य प्रत्यगात्माधिष्ठितस्यैव; तस्य चाधिष्ठातृत्वशक्तिरन्नपानादिजनिततृप्तिनिबन्धना । एवं च सति कर्मसाधनत्वविशिष्टं शरीरं प्रत्यगात्माधिष्ठानहेतुकत्वादक्षरसमुद्भवमिति युक्तमेव; चक्रत्वं चोपपन्नम्, अक्षरस्यापि शरीराधिष्ठाने अन्नपानादिसापेक्षत्वात्; न ह्यवश्यमुत्पत्तावेवापेक्षा चक्रत्वहेतुः; यद्वा कर्म जीवाधिष्ठितशरीरजन्यम्, जीवाधिष्ठितं शरीरं चान्नजन्यम्, *अन्नाद्भवन्ति भूतानि इति वचनात् । भूतशब्दश्चात्र *भ्रामयन् सर्वभूतानि इत्यादाविव सजीवशरीरपरः । अतोऽत्र चक्रत्वमुपपन्नम्—इति । इमं च प्रकारमनन्तरं वक्ष्यति । एवमस्मिन् चक्रेऽनुवर्तनीये पुरुषस्य शास्त्रवश्यस्य कर्तव्यांशनिष्कर्षायोच्यते—**तस्मादि**ति । सङ्कुचितस्य शरीरस्य सर्वव्याप्तत्वायोगादक्षरस्य च तदाधारस्य निर्दिष्टत्वात्तदवान्तरभेदसंग्रहपरस्सर्वशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**सर्वाधिकारिगतमि**ति । न केवलं कर्मयोगाधिकारिणः शरीरं यज्ञसापेक्षम्, किंतु ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपीत्यर्थः । यज्ञे प्रतिष्ठितमित्यत्राधिकरणत्वाद्ययोगादाह—**यज्ञमूलमित्यर्थ** इति । प्रवर्तितमित्यस्य प्रवर्तकापेक्षायां *सह यज्ञैः इत्यादिना प्रकृतो *देवान् भावयत इत्यादिना यज्ञेषु प्रजाः प्रवर्तयन् प्रजापतिरेवासौ भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणोक्तम्—**परमपुरुषेणे**ति । लोकदृष्टिशास्त्रदृष्टिभ्यां सिद्धमन्याशक्यत्वमपरोक्षयतोक्तम्—**इद**मिति । अन्नादित्याना पुनरप्यन्नादित्यन्तेन चक्रत्वं व्यज्यते; न तावदत्र भवनक्रियायोगिमात्रं निर्दिश्यते, महदादेः कार्यस्यान्नजन्यत्वाभावात्; अत एव न महाभूतानि, नापि वेतालादिसहपठितभूतजातिः, तत्कथनस्यात्रानुपयुक्तत्वात्, अन्नजन्यत्वे विशेषाभावाच्च; नापि शरीरमात्रम्, केवलस्य शरीरस्यानुत्पत्तेः, शरीरलक्षणाक्रान्तस्य सर्वस्यान्नजन्यत्वाभावाच्च; नापि केवलजीवः, तत्स्वरूपनित्यत्वादेरुक्त-

त्वात् । अतः परिशेषाद्भूतशब्दोऽत्र जीवविशिष्टाचित्परिणामविशेषपर इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**सजीवानि शरीराणी**ति । *कर्म ब्रह्मोद्भवं *ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् इत्याभ्यां फलितं समुच्चित्य चक्रत्वसिद्ध्यर्थं निर्दिशति—**कर्म च सजीवाच्छरीरा**दिति । **अन्योन्यकार्यकारणभावेने**ति यथासंभवं साक्षात्परम्परया च सिद्धमुक्तम् ; न हि साक्षात्सर्वेषामन्योन्यकार्यत्वं कारणत्वं वा, अन्योन्याश्रयग्रस्तत्वात् ; यद्वा कस्यचित्कारणत्वं च सङ्कलय्यान्योन्यकार्यकारणभाव उक्तः । चक्रशब्दोपचारनिमित्तं व्यनक्ति—**चक्रवत्परिवर्तमान**मिति । इह लोके वर्तमानो यः पुरुष इति अधिकरणाधिकर्तव्ययोस्सामान्यनिर्देशादपि इह साधने योऽधिकारिविशेष इति विशेषपरामर्श एवोचितः, इदंशब्दादेस्सन्निहितपरामर्शप्रावण्यात्, अनपेक्षिताभिधानादपि अपेक्षिताभिधानौचित्याच्च—इति **साधने वर्तमान** इत्यादेर्भावः । अनुवर्तयतीत्यत्रानुमन्तृत्वादिमात्रव्यवच्छेदार्थं पुरुषव्यापारप्राधान्यद्योतनार्थं च **प्रवर्तयती**ति व्याख्यातम् । श्लोके चानुशब्दप्रयोगः परमपुरुषप्रवर्तितानुवर्तनरूपत्वात्प्रवाहरूपत्वाद्वा । अघायुरित्यादीनां त्रयाणां पृथक्पृथग्दोषत्वव्यक्त्यर्थं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वज्ञापनार्थं च भवतीति पृथग्वाक्यकरणम् । अघकारणत्वादघकार्यत्वादुभयसंग्राहकाघसंबन्धित्वमात्राद्वाऽत्राघशब्देनायुषो लक्षणेत्यभिप्रायेण—**अघारम्भायैवे**त्यादि निर्वाहत्रयमुक्तम् । **अत एवे**ति—उक्तप्रकारेणाघायुष्ट्वादेवेत्यर्थः । इन्द्रियाराम इत्यस्याभिप्रेतं व्यवच्छेद्यमाह—**नात्माराम** इति । विशेषणत्वादिसिद्धव्यवच्छेदाभिप्रायसिद्ध्यर्थं समासतदंशयोरर्थमाह—**इन्द्रियाण्येवे**ति । इन्द्रियाणां कथमारामत्वमिति शङ्कायाम् *एवं प्रवर्तितम् इत्यादिना *इन्द्रियारामः इत्यन्तेन फलितमाह—**अयज्ञशिष्टे**ति । **अत** इति—विषयभोगैकरतित्वादित्यर्थः । स इति निर्देशस्य पूर्वव्याख्यातप्रकारयच्छब्दार्थविषयत्वात् मोघशब्दस्य निष्फलप्रयत्नताविषयस्य प्रतिहन्तव्यप्रयत्नसाकाङ्क्षत्वाच्चाह—**ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपी**ति ॥ १६ ॥

भा ॥ असाधनायत्तात्मदर्शनस्य मुक्तस्येव महायज्ञादिवर्णाश्रमोचितकर्मानारम्भ इत्याह—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८

तस्मादसक्तस्सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९

भा ॥ यस्तु ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्षः स्वत एवात्मरतिरात्माभिमुखः, आत्मनैव तृप्तो नान्नपानादिभिरात्मव्यतिरिक्तैः, आत्मन्येव च सन्तुष्टो नोद्यानस्रक्चन्दनगीतवादित्रनृत्तादौ, धारणपोषणभोग्यादिकं सर्वमात्मैव यस्य, तस्यात्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते, स्वत एव सर्वदा दृष्टात्मस्वरूपत्वात् । अत एव तस्यात्मदर्शनाय कृतेन तत्साधनेन नार्थः—न किंचित्प्रयोजनम् ; अकृतेनात्मदर्शनसाधनेन न कश्चिदनर्थः ; असाधनायत्तात्मदर्शनत्वात् । स्वत एवात्मव्यतिरिक्तसकलाचिद्वस्तुविमुखस्यास्य सर्वेषु प्रकृतिपरिणामविशेषेष्वाकाशादिभूतेषु सकार्येषु न कश्चित्प्रयोजनतया व्यपाश्रयः ; यतस्तद्विमुखीकरणाय साधनारम्भः ; स हि मुक्त एव । यस्मादसाधनायत्तात्मदर्शनस्यैव साधनाप्रवृत्तिः, यस्माच्च साधने प्रवृत्तस्यापि सुशकत्वादप्रमादत्वादन्तर्गतात्मयाथात्म्यानुसन्धानत्वाच्च ज्ञानयोगिनोऽपि मात्रया कर्मानुवृत्त्यपेक्षत्वाच्च कर्मयोग एवात्मदर्शननिवृत्तौ श्रेयान्, तस्मादसङ्गपूर्वकं कार्यमित्येव सततं यावदात्मप्राप्ति कर्मैव समाचर । *असक्तः, कार्यम् इति वक्ष्यमाणाकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकं च कर्माचरन् पुरुषः कर्मयोगेनैव परमाप्नोति *आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

ता ॥ एवं ज्ञानयोगाद्यधिकारिणोऽपि कर्मकर्तव्यताया उक्तत्वात्, *तस्मादसक्तः इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वाच्च तन्मध्ये *यस्त्वात्मरतिः इत्यादिश्लोकौ न ज्ञानयोगाद्यधिकारिविषयौ, किंतु फलदशाविषयावित्यभिप्रायेणाह—**असाधना-**

यत्तेति । एतेन * अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् (भा. आश्व. ४६. १८) इत्याद्युक्तसंन्यासाश्रमिपरत्वेन परव्याख्यानं निरस्तम्, तस्यापि स्वाश्रमधर्मनिष्ठस्य सर्वकर्मनिवृत्त्यभावात् । वर्णाश्रमविशिष्टस्यैव हि [भिन्न]वर्णाश्रम-धर्मारम्भः, न पुनर्वर्णाश्रमादिनामरूपविनिर्मुक्तस्येति मुक्तशब्दस्य भावः । यस्त्विति तुशब्दः साधननिष्ठव्यावृत्त्यर्थ इत्यभिप्रायेण **ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्ष** इत्युक्तम् । कथं तर्हि साधनाभावे साध्यसद्भावः इत्यत्राह—**स्वत एवे**ति । प्रतिबन्धकं हि तन्निवर्त्यम्; आत्माभिमुखत्वं तु स्वतःप्राप्तमिति भावः । रतिशब्दोऽत्राभिमुख्यविषयः, तृप्त्यादेः पृथङ्निर्देशात् । * आत्मरतिरेव * आत्मन्येव इति पूर्वापरवत् * आत्मतृप्तः इत्यत्राप्यवधारणं विवक्षितमित्यभिप्राये-णाह—**आत्मनैवे**ति । तृप्तितुष्टिशब्दौ हि पोषकभोग्यजन्यप्रीतिविषयतया प्रसिद्धावित्यभिप्रेत्य तत्तदुचितं व्यवच्छेद्यमाह—**नान्नपानादिभिरि**ति, **नोद्याने**त्यादि च । *आत्मरतिः इत्यादेर्व्यवच्छेद्यत्रयं सङ्कलय्य सूचयन्वाक्यार्थमाह—**धारणे**ति । आदिशब्देन भोगस्थानादि विवक्षितम्; यस्य तु ज्ञानयोगनिष्ठस्यापि धारणादिकमन्नपानादिभिरेव, तस्य कर्तव्यं विद्यत एवेति भावः । ननु * तस्य कार्यं न विद्यते इत्युक्तम्, मुक्तस्यापि * जक्षत् क्रीडन् (छा. ८. १२. ३) इत्यादिकार्य-श्रवणात् । न चात्र कार्यमिति * न तस्य कार्यम् इतिवच्छरीरादि निर्दिश्यते, तन्निषेधस्येदानीमनुपयुक्तत्वात्, तदत्यन्त-निषेधस्य च * द्वादशाहवत् (शा. ४. ३. १२) इत्यादिसूत्रतद्विषयश्रुतिभिर्विरुद्धत्वादित्याशङ्क्योक्तम्—**आत्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते** इति । यस्त्वात्मरतिः इत्यादिनाऽभिप्रेतं हेतुं व्यनक्ति—**स्वत एवे**ति । * स्वत एव सर्वदा इत्युभा-भ्याम् उत्पत्त्यर्थं विनाशपरिहारार्थं च साधनापेक्षा नास्तीति ज्ञापितम् । अर्थशब्दस्यात्र प्रयोजनविषयतां वदन् * तस्य कार्यं न विद्यते इत्यनेन पौनरुक्त्यं परिहरति—**न किंचित्प्रयोजन**मिति । प्रयोजनाभावात्कर्तव्यं नास्तीत्युक्तं भवति । नाकृतेनेत्यत्रार्थो न निषेध्यः, किंत्वकरणे प्रत्यवाय इत्यभिप्रायेणाह—**न कश्चिदनर्थ** इति । अर्थानर्थौ ह्यात्मदर्शनतदभावौ; तत्र पूर्वस्य सिद्धत्वात् न साध्यत्वम्, उत्तरस्य चात्यन्तनिवृत्तत्वान्न निवर्तनीयत्वमित्यभिप्रायेणाह—**असाधनायत्तात्म-दर्शनत्वा**दिति । * न चास्य इत्यादिना प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमपेक्षा नास्तीत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**स्वत एवे**त्यादि । अस्येतिशब्द आत्मरतिरित्यादिनिर्दिष्टप्रकारपरामर्शीत्यभिप्रायेणोक्तम्—**सकलाचिद्वस्तुविमुखस्ये**ति । सर्वशब्दस्यात्रा-सङ्कोचनेन सावान्तरभेदसमस्तप्राकृतभोग्यविषयतामाह—**प्रकृती**त्यादिना **सकार्येष्वि**त्यन्तेन । परिणामशब्देनात्र भूत-शब्दस्य भवनक्रियायोगिपरत्वं दर्शितम् । * अर्थव्यपाश्रयः इत्यत्रार्थशब्दो भावप्रधान इति व्यनक्ति—**प्रयोजनतया व्यपाश्रय** इति । व्यपाश्रयः स्वीकरणम् । अर्थ एव व्यपाश्रयः स्वीकरणीयमिति वाऽभिप्रेतम् । एतेन प्रयोजननिमित्तो व्यपाश्रय इति परव्याख्या निरस्ता । न चास्येत्यादेर्हेत्वभिप्रायेण वा मुक्त एव हि साधननिरपेक्ष इति श्लोकद्वयार्थनिगम-नाभिप्रायेण वोच्यते—**स हि मुक्त एवे**ति ॥ १७ ॥ १८ ॥

ता ॥ तस्मादित्येतत्कर्मणः कर्तव्यतायां पूर्वोक्तसमस्तहेतुपरामर्शीत्यभिप्रायेणाह—**यस्मा**दिति * असक्तः कार्यम् इत्युभयमपि कर्मणोऽनुष्ठानप्रकारपरमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**असङ्गपूर्वकं कार्यमित्येवे**ति । कार्यमित्येव, न तु तत्कार्य-स्वर्गाद्यपेक्षयेत्यर्थः । सततमित्यत्र ज्ञानयोगाधिकारे सत्यपि कर्मयोगस्यैवानुष्ठेयत्वायाह—**यावदात्मप्राप्ती**ति । ज्ञानयोग-व्यवधानमन्तरेणापि कर्मयोग एवात्मप्राप्तिं साधयतीति * असक्तो हि इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**असक्त** इति । **कर्माचरन्....परमाप्नोती**ति । न पुनः कर्माचरणानन्तरमन्यत्कृत्वेत्यर्थः । कर्माचरन् परमाप्नोतीत्युक्ते अर्थसिद्धं कर्मणस्साधनत्वं व्यनक्ति—**कर्मयोगेनैवे**ति । अत्र प्राप्यतया निर्दिष्टः परो देहातिरिक्तात्मप्रकरणत्वात्प्रकृतेः परो जीव इत्यभिप्रायेणाह—**आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः** इति ॥ १९ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

भा ॥ यतो ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोग एवात्मदर्शने श्रेयान् ; अत एव हि जनकादयो राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसराः कर्मयोगेनैव संसिद्धिमास्थिताः—आत्मानं प्राप्तवन्तः ॥

ता ॥ कर्मयोगस्य ज्यायस्त्वं शिष्टानुष्ठानेनोदाह्रियते—**कर्मणैवे**ति—हिशब्दसूचितं ज्ञानयोगाधिकारं दर्शयति—**राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसरा** इति । राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः ; तत्रापि ऋषित्वादतीन्द्रियार्थद्रष्टारः, तत्राप्यात्मविदः, तत्रापि निसर्गनिगृहीतेन्द्रियत्वात्प्रकृष्टोत्पत्तिकसत्त्वादिना च तेषामग्रगण्या इत्यर्थः । कर्मणैवेत्येवकारो ज्ञानयोगशक्तस्यापि कर्मयोगानुपरतिपरः । संसिद्धिशब्दस्य परमाप्नोतीत्युक्तनिदर्शनपरत्वात्—**आत्मानं प्राप्तवन्त** इत्युक्तम् । एवं च सति कर्मणैवेति पूर्वप्रसक्तज्ञानयोगनैरपेक्ष्यपरमवधारणमप्युपपन्नं भवति ॥ २० ॥

भा ॥ एवं प्रथमं मुमुक्षोर्ज्ञानयोगानर्हतया कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोग एव कार्य इत्युक्त्वा ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगात्कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम् । इदानीं शिष्टतया व्यपदेश्यस्य सर्वथा कर्मयोग एव कार्य इत्युच्यते—

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २०
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१

भा ॥ लोकसंग्रहं पश्यन्नपि कर्मैव कर्तुमर्हसि ; श्रेष्ठः कृत्स्नशास्त्रज्ञतयाऽनुष्ठातृतया च प्रथितो यद्यदाचरति ; तत्तदेवाकृत्स्नविज्जनोऽप्याचरति ; अनुष्ठीयमानमपि कर्म श्रेष्ठो यत्प्रमाणं यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति तदङ्गयुक्तमेवाकृत्स्नविल्लोकोऽप्यनुतिष्ठति । अतो लोकरक्षार्थं शिष्टतया प्रथितेन श्रेष्ठेन स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म सकलं सर्वदाऽनुष्ठेयम् ; अन्यथा लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेत् ॥ २१ ॥

उत्तरसङ्गत्यर्थमुक्तं संग्रहेणोद्गृह्णाति—**एवमि**ति । इदानीमित्यनेन लोकसंग्रहमित्यादिकं * विद्वान्युक्तस्समाचरन् (२६) इत्यन्तमविच्छिन्नं—**सर्वथे**ति । लोकरक्षार्थम्, लोकोपप्लवजनितस्वपापेन ज्ञानयोगादपि प्रच्यावकेनोभयभ्रष्टत्वपरिहारार्थं चेत्यर्थः । लोकसंग्रहमपीत्यन्वये लोकसंग्रहस्याप्रधानता प्रतीयेत, पश्यन्नपीत्युक्ते तु कर्मकर्तव्यतायां पूर्वोक्तहेतुभ्यो लोकसंग्रहस्याधिक्यं द्योत्येतेत्ययमन्वय उक्तः । एवकारो ज्ञानयोगव्यवच्छेदाय कर्तुमेवार्हसीत्यन्वेतव्य इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**कर्मैव कर्तुमर्हसी**ति । यद्वा लोकसंग्रहमेवेत्येवकारो लोकसंग्रहस्य नैरपेक्ष्यपरः, कर्मैवेति तु प्रकरणापन्नमुक्तम् । अर्हसीत्यनेन कर्मयोगैकानुष्ठानकारणमर्जुनस्य वैशिष्ट्यं द्योत्यते—**श्रेष्ठ** इति । * प्रशस्यस्य श्रः (अष्टा. ५. ३. ६०) इत्यनुशासनात्प्रशस्यतम इत्यर्थः । तच्चास्य प्रशस्यतमत्वमनुष्ठातॄणामनुविधेयानुष्ठानत्वोपयोगीति मत्वा * तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् (२९) इति वक्ष्यमाणं चानुसन्धाय—**कृत्स्नशास्त्रज्ञतयाऽनुष्ठातृतया च प्रथित** इत्युक्तम् । अकृत्स्नविदोऽनुष्ठातुः कृत्स्नवित्त्वेऽप्यननुष्ठातुरुभयाकारवत्त्वेऽपि अप्रसिद्धस्यानुविधेयानुष्ठानता नास्तीति तद्व्यवच्छेदाय पदत्रयम् । * स यत्प्रमाणं कुरुते इत्यत्र स यच्छास्त्रं प्रमाणीकरोति तदनुवर्तते लोक इत्यस्मिन्नर्थे तदनुवर्तनस्य तदर्थानुष्ठानरूपत्वादर्थतः पुनरुक्तिस्स्यात् ; कुरुत इति चैतद्बुध्यत इत्येतस्मिन्नर्थे नेतव्यम् । *लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसीति पूर्ववाक्ये च कर्तुमर्हसीत्येतावन्मात्रमुक्तम्, श्रुतिस्मृत्यादिकमपि प्रमाणीकर्तुमर्हसीत्यनुपन्यस्तम् ; येन तदर्थमिदमुच्येत * यद्यदाचरतीत्यङ्गिन्यनुष्ठेयस्वरूपे निर्दिष्टे तत्प्रकारे त्वपेक्षिते बुभुत्सा जायते ; अतस्तदभिधानमेवो-

चेतमित्यभिप्रायेण यत्प्रमाणं यदङ्गयुक्तमित्युक्तम् । प्रमाणशब्दोऽत्रावधिपरः ; अनुष्ठेयकर्मस्वरूपस्य चावधिरङ्गान्येव; अत एव हि विध्यन्तशब्देनेतिकर्तव्यतामुपचरन्ति । यत्प्रमाणं यथाभूतमिति यादवप्रकाशभाष्यमप्येतत्परमेव । अस्मिन्नर्थे कुरुते इतिशब्दस्वारस्यप्रदर्शनाय—**अनुतिष्ठतीत्युक्तम्** । अन्यथाऽर्थान्तरे लक्षणा स्यादिति भावः । यत्प्रमाणमिति निर्दिष्टविशिष्टसिद्ध्यर्थं तच्छब्दार्थमाह—**तदङ्गयुक्त**मिति । ननु यच्छब्देनाङ्गे निर्दिष्टे कथं तच्छब्देनाङ्गविशिष्टपरामर्शः ? इत्थम्, यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति तदाचरतीत्युक्ते तदङ्गमाचरतीत्येव शब्दवृत्तिः अङ्गस्यचाङ्गिपृथग्भावायोगादर्थतस्तदङ्गविशिष्टमिति सिद्धम् । आभिप्रायिकौ करणाकरणयोरर्थानर्थौ प्रकाशयति—**अत** इति । लोकानुविधेयानुष्ठानत्वादित्यर्थः—**सर्वदे**ति । यावदात्मप्राप्तीत्यर्थः । ननु स्वयं यदि ज्ञानयोगेन मुक्तो भवति किमस्य लोकेन संगृहीतेनासंगृहीतेन वेत्यत्राह—**अन्यथे**ति । ज्ञानयोगाधिकार्यहमिति कृत्वा कर्मयोगपरित्यागे सतीत्यर्थः । ज्ञानयोगादपीत्यपिशब्द उभयभ्रष्टतां द्योतयति ॥ २१ ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२

भा ॥ न मे सर्वेश्वरस्याप्तकामस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य त्रिषु लोकेषु देवमनुष्यादिरूपेण स्वच्छन्दतो वर्तमानस्य किंचिदपि कर्तव्यमस्ति, यतोऽनवाप्तं कर्मणाऽवाप्तव्यं न किंचिदप्यस्ति; अथापि लोकरक्षायै कर्मण्येव वर्ते ॥ २२ ॥

ता ॥ मयाऽपि हि निरपेक्षेणैव लोकक्षोभे निष्प्रत्यवायेनापि परमकारुणिकतया लोकरक्षार्थं कर्मैव क्रियते; त्वया तु सापेक्षेण सप्रत्यवायेन किं पुनरित्युच्यते *न मे पार्थेत्यादि श्लोकत्रयेण । मे इति पदेन कर्मवश्यचेतनान्तरव्यावृत्तो यथावस्थितो हीश्वरः परामृश्यत इत्यभिप्रायेण विलक्षणनित्यसिद्धविभूतिगुणपौष्कल्यस्य व्यञ्जनानि सर्वेश्वरस्येत्यादिविशेषणान्युक्तानि—**सर्वेश्वरस्ये**ति । श्रुतिस्मृती हि ममैवाज्ञा, सा चान्यैरनुवर्तनीया, न हि मे नियन्त्रन्तरमस्ति, यदधीनप्रत्यवायभयात्कुर्यामिति भावः । **आप्तकामस्ये**ति । न च मे सङ्कल्पमात्रादसाध्यमितःपूर्वमभिलाषदशामात्रापन्नं प्रयोजनमस्ति, यदुपायतया कर्म कर्तव्यमिति भावः—**सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्ये**ति । नापि मे कर्मवश्यानां देवमनुष्यतिरश्चां सजातीयतयाऽवतीर्णस्यापि तेषामिव ज्ञानसङ्कोच इच्छाप्रतिघातो वाऽस्ति, यन्निवृत्त्यर्थं कर्म कार्यमित्याशयः । त्रिषु लोकेष्वित्यत्रार्थसिद्धं विशेषमध्याहृत्याह—**देवमनुष्ये**ति । उक्तं च भगवता **पराशरेण**—*समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वरः । देवतिर्यङ्मनुष्याख्या चेष्टावन्ति स्वलीलया ॥ जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा । चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका ॥ (वि. ६. ७. ७१, ७२) इति । *नानवाप्तमवाप्तव्यम् इत्येतत्कर्तव्याभावेऽपेक्षितहेतुपरतया व्याख्याति—**यत** इति । उत्तरश्लोकपर्यालोचनसिद्धं प्रयोजनमाह—**अथापि लोकरक्षायै** इति । अथापीति चकारस्यार्थः कर्मणि वर्त एवेत्युक्ते न कदाचिदपि कर्मणो विरम्य ज्ञानयोगमनुतिष्ठामीति फलितम् ; तद्व्यञ्जनायोक्तम्—**कर्मण्येव वर्ते** इति । यद्वा प्रकरणौचित्यादेवकारोत्र भिन्नक्रमः ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् । सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४

भा ॥ अहं सर्वेश्वरस्सत्यसङ्कल्पः स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलश्छन्दतो जगदुपकृतिमर्त्यो जातोऽपि मनुष्येषु शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवगृहेऽवतीर्णस्तत्कुलोचिते कर्मण्यतन्द्रितस्सर्वदा यदि न वर्तेय, मम

शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवसूनोर्वर्त्मकृत्स्नविदश्शिष्टास्सर्वप्रकारेणायमेव धर्म इत्यनुवर्तन्ते ; ते च स्वकर्तव्याननुष्ठाने- नाकरणे प्रत्यवायेन चात्मानमलब्ध्वा निरयगामिनो भवेयुः ; अहं कुलोचितं कर्म न चेत्कुर्याम् , एवमेव सर्वे शिष्टलोका मदाचारायत्तधर्मनिश्चयाः अकरणादेवोत्सीदेयुः—नष्टा भवेयुः । शास्त्रीयाचाराननुपालनात्सर्वेषां शिष्टकुलानां संकरस्य च कर्ता स्याम् । अत एवेमाः प्रजाः उपहन्याम् । एवमेव त्वमपि शिष्टजनाग्रेसरपाण्डुतनयो युधिष्ठिरानुजोऽर्जुनस्सन् यदि ज्ञाननिष्ठायामधिकरोषि ; ततस्त्वदाचारानुवर्तिनोऽकृत्स्नविदश्शिष्टा मुमुक्षवः स्वाधिकारमजानन्तः कर्मनिष्ठायां नाधिकुर्वन्तो विनश्येयुः । अतो व्यपदेश्येन विदुषा कर्मैव कर्तव्यम् ॥ २४ ॥

ता ॥ कर्तव्यप्रयोजनयोरभावे किमर्थं तर्हि कर्म क्रियत इति शङ्कायामुच्यते यदि ह्यहमिति । पूर्वश्लोकः त्रिषु लोकेष्विति निर्देशात्सर्वावतारपरः ; अयं तु मनुष्या इति दर्शनात्कृष्णावतारासाधारणः । तस्मादहमिति निर्देशस्येश्वरस्वभाव- समुचितकृष्णावतारासाधारणाकारविषयतामाह—**सर्वेश्वर** इत्यादिभिः । **सर्वेश्वरस्सत्यसङ्कल्प** इति । पूर्ववत् आप्तकाम- त्वाविरोधायोच्यते—**स्वसङ्कल्पकृते**ति । स्वसङ्कल्पमात्रेण सर्वं नियन्तुं शक्तोऽपि ज्ञानप्रदानादिद्वारा प्रवर्तनार्थं जग- दुपकृतिमर्त्यो जातोऽपीत्युक्तम् , अन्यथा भूतावेशन्यायेन प्रवर्तितानां शास्त्रवश्यताभावात्तत्तदनुष्ठानाधीनं फलं न स्यात् ; छन्दतस्संप्रवर्तते इत्याद्यनुसारेणाह—**छन्दत** इति । न तु कर्मणेत्यर्थः । कर्मफलभोक्तृत्वं व्युदस्यता **जगदुपकृतिमर्त्य** इत्यनेन * जगदुपकृतिमर्त्यं को विजेतुं समर्थः (वि. ५. ३०. ८०) इति पुराणोक्तिस्स्मारिता । अपिशब्देनाकर्मव- श्यावतारोऽपीत्यभिप्रेतम् । * अजायमानो बहुधा विजायते (ना) * नाकारणात्कारणाद्वा (वि. ५. १. ५१) * इच्छा- गृहीताभिमतोरुदेहः (वि. ६. ५. ८४) इत्यादिकमत्रानुसंहितम् । अनुविधेयानुष्ठानत्वसिद्ध्यर्थं हिशब्दद्योतितप्रसि- द्धिप्रकारविवरणार्थं चोक्तम्—**मनुष्येष्वि**त्यादि । नन्वयमीश्वरः कस्मिन् कर्मणि वर्तेत, न ह्यस्य परमार्थतो वर्णाश्रमा- स्सामान्यधर्मयोग्यं मनुष्यत्वादिकं वाऽस्ति, येनाकर्मवश्य इच्छया कर्म कुर्वाणोऽपि तत्तदुचितं कर्मोपाददीत—इति शङ्कायां * कुलोचितमतिः क्षात्रं धर्मं स्वं बहुमन्यते (रा. अ. १.१६) इत्याद्यनुसारेणाह—**तत्कुलोचित** इति । अयं भावः—सत्यमस्य परमार्थतो वर्णाश्रमादिकं नास्ति, तथाऽपि तत्तदुचितकर्मकरणाय प्राकृतमेव विग्रहं तत्तज्जातीयसन्निवेशं परिणमयति ; तत्र तत्तज्जातीयत्वबुद्ध्या पुरुषाणामनुविधेयानुष्ठा[नः]नत्वं स्यात्—इति । **अतन्द्रितः**—अनुदासीनः । **सर्वदे**ति जातुशब्दार्थः ; जात्वपीति हि तदभिप्रायः । अनुविधेयत्वोपयुक्तप्रकारविवक्षां ममेत्यत्रापि दर्शयति—**मम शिष्टे**ति । सर्वश इति प्रमाण- पौष्कल्यपरम् , सेतिकर्तव्यताकत्वपरं वेत्यभिप्रायेणाह—**सर्वप्रकारेणे**ति । **अनुवर्तन्ते**—अनुवर्तेरन्नित्यर्थः ; प्रसङ्गरूपस्यापि सिद्धवत्काराभिप्रायेण वर्तमानव्यपदेशः । वक्ष्यमाणप्रसङ्गार्थं मनुष्याणां पूर्वसिद्धस्यानुवृत्तिमात्राभिप्रायेण [वा] अनिष्ट- प्रसङ्गपरत्वायाह—**ते चे**ति । शास्त्रमेवानुसृत्य तथाकरणं नाद्रियेरन्नित्यत्राह—**उत्सीदेयु**रिति । लोकशब्दस्याचारपरजन- विषयतामौचित्यसिद्धामभिप्रेत्योक्तम्—**शिष्टलोका** इति । इमे इतीदंशब्दबहुवचनयोस्सामर्थ्यात्—**सर्वे** इत्युक्तम् । सर्वेषां शास्त्रार्थानां सर्वैर्निश्चेतुमशक्यत्वाच्छिष्टाचारदत्तदृष्टीनामुक्ताया अनुवृत्तेः प्रकारमालोच्योक्तम्—**मदाचारे**त्यादि । विशर- णाद्यर्थासंभवात्पुरुषार्थहानापुरुषार्थप्राप्तिरूपो नाश इहोत्साद इत्याह—**नष्टा भवेयु**रिति । * असन्नेव (आ. ६) इत्यादि- वदेतत् । अकरणस्योत्सादहेतुत्वेऽवान्तरव्यापारस्सङ्करः ; स च ब्राह्मणादिधर्मस्य युद्धनिवृत्त्यादेः क्षत्रियादिभिरनुष्ठानम् । उपहतिः पश्चादपि कर्मानर्हता । स्वात्मनि दृष्टान्तभूते दर्शितमर्थं दार्ष्टान्तिकेऽभिप्रेतं व्यञ्जयति—**एवमेव त्वमि**ति । * न मे पार्थ (२१) इति पार्थशब्दसंबुद्ध्यभिप्रेतमनुविधेयत्वोपयोग्याकारत्रयमाह—**शिष्टे**ति । युधिष्ठिरशब्दोपादानं युद्धप्रोत्साहनाय रणयज्ञाख्यक्षत्रधर्मनिष्ठताद्योतनार्थम् ; किं तव पित्रादिप्रतिसंबध्यन्तरेण, स्वयमेव हि शिष्टजनाग्रेसर-

तयोर्वंशीविराटतनयादिवृत्तान्तैः प्रसिद्धस्त्वमित्यभिप्रायेणाह—**अर्जुनस्त्वमिति** । धर्मो हि शिष्टैनानुष्ठेयः; ज्ञानयोगश्च परमधर्मः; ततश्च तदनुवर्तनं लोकस्य मोक्षायैव स्यादिति सर्वलोकरक्षैव भवेदिति शङ्कायामुक्तम्—**स्वाधिकारमजानन्त** इति । तदनधिकारिणां तत्रानुप्रवेशेनोभयभ्रष्टता स्यादिति भावः । लोकसंग्रहमित्यादिनोक्तमुपसंहरति—**अत** इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तस्समाचरन् ॥ २६

भा ॥ अविद्वांसः—आत्मन्यकृत्स्नविदः, कर्मणि सक्ताः कर्मण्यवर्जनीयसंबन्धाः आत्मन्यकृत्स्नवित्तया तदभ्यासरूपज्ञानयोगेऽनधिकृताः कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोगमेव यथा आत्मदर्शनाय कुर्वते; तथा आत्मनि कृत्स्नवित्तया कर्मण्यसक्तो ज्ञानयोगाधिकारयोग्योऽपि व्यपदेश्यश्शिष्टो लोकरक्षार्थं स्वाचारेण शिष्टलोकानां धर्मनिश्चयं चिकीर्षुः, कर्मयोगमेव कुर्यात् । अज्ञानामात्मन्यकृत्स्नवित्तया ज्ञानयोगोपादानाशक्तानां मुमुक्षूणां कर्मसङ्गिनामनादिकर्मवासनया कर्मण्येव नियतत्वेन कर्मयोगाधिकारिणां कर्मयोगादन्यदात्मावलोकनसाधनमस्तीति न बुद्धिभेदं जनयेत् । किं तर्हि? आत्मनि कृत्स्नवित्तयाज्ञानयोगशक्तोऽपि पूर्वोक्तरीत्या कर्मयोग एव ज्ञानयोगनिपेक्ष आत्मावलोकनसाधनमिति बुद्ध्या युक्तः कर्मैवाचरन् सकलकर्मस्वकृत्स्नविदां प्रीतिं जनयेत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

ता ॥ लोकस्य कर्मयोगज्ञानयोगयोरधिकारानधिकारप्रकारो विदुषस्तु स्वाधिकारतिरस्कारेण तदधिकारानुरूपाचरणं लोकसङ्ग्रहप्रकारश्चोच्यते—**सक्ता** इत्यादिश्लोकद्वयेन । अवेदनं प्रस्तुतविषयमिति ज्ञापनायोक्तम्—**आत्मन्यकृत्स्नविद** इति। एवमुत्तरत्र विद्वानज्ञानामिति शब्दयोरपि द्रष्टव्यम्। अत्यन्तानात्मज्ञताव्युदासायाकृत्स्नशब्दः। पूर्वोक्तं प्रकृतिसंबन्धेन कर्मणोऽवर्जनीयत्वं सक्ताः इत्यनेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**कर्मण्यवर्जनीयसंबन्धा** इति । अविद्वांसः कर्मणि सक्ता इत्युभयं न सांसारिककर्मतत्परपुरुषविषयम्, तथा सति कर्मयोगमपि परित्यज्य सांसारिककर्माण्येव विदुषाऽप्यनुष्ठेयानि स्युः; तस्माज्ज्ञानयोगानधिकारः कर्मयोगाधिकारश्च ताभ्यां सूच्यत इत्यभिप्रायेण **आत्मन्यकृत्स्नवित्तये**त्यादिकमुक्तम्। एवमुत्तरत्र *अज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् (२६) इत्यत्रापि ग्राह्यम्; यथा कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्येतदपि न केवलं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकविषयम्, अपि तु येन प्रकारेण स्वानुष्ठानं दृष्ट्वाऽन्ये कर्म कुर्युः, तेन प्रकारेण विद्वानाचरेदित्येतदभिप्रायम्; तथासति हि *चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् (२५) इत्यपि संगतं भवतीत्यभिप्रयन्वाक्यार्थमाह—**आत्मनी**त्यादिना **कुर्या**दित्यन्तेन। विद्वान् असक्तः इत्युभाभ्यां फलितमुक्तं—**ज्ञानयोगाधिकारयोग्योऽपी**ति । संग्रहशब्देन लोकरञ्जनादिभ्रमव्युदासायाह—**धर्मनिश्चय**मिति । लोकस्य संग्रहणमेकीकृत्य स्वीकरणं स्वानुष्ठाने समानाभिप्रायतया सयूथ्यतापादनमित्यर्थः । कर्मवासना उत्तरोत्तरपुण्यपापारम्भकपूर्वपूर्वपुण्यपापांशविशेषः; उत्तरोत्तरशरीरप्रेरणसमर्थस्मृतिहेतुः पूर्वपूर्वशरीरप्रेरणानुभवविशेषजनितसंस्कारो वा; वादित्रवादनादिसंस्कारवत् । बुद्धिभेदो बुद्धेरन्यथाकरणम्; तच्च प्रकृतविषयं दर्शयति—**कर्मयोगादन्य**दित्यादिना । *युक्तः इत्यनेन लोकसंग्रहार्थं कुर्वतः स्वापेक्षितविलम्बाभावाय प्रागुक्तनिरपेक्षत्वबुद्धियोगो विवक्षित इति—**बुद्ध्या युक्त** इत्युक्तम् । *जोषयेत् इत्यस्यार्थः—**प्रीतिं जनये**दिति । *जुषी प्रीतिसेवनयोः इति हि धातुः । कर्मसङ्गिनः पुरुषान् सर्वकर्माणि जोषयेदित्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

भा ॥ कर्मयोगमनुतिष्ठतो विदुषोऽविदुषश्च विशेषं प्रदर्शयन् कर्मयोगापेक्षितमात्मनोऽकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारमुपदिशति—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८

भा ॥ प्रकृतेर्गुणैस्सत्त्वादिभिः स्वानुरूपं क्रियमाणानि कर्माणि प्रति अहङ्कारविमूढात्माऽहं कर्तेति मन्यते ; अहङ्कारेण विमूढ आत्मा यस्यासावहङ्कारविमूढात्मा ; अहङ्कारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावहमभिमानः ; तेन अज्ञात[त्म]स्वरूपो गुणकर्मसु अहं कर्तेति मन्यत इत्यर्थः । गुणकर्मविभागयोः—सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे च तत्त्ववित् गुणास्सत्त्वादयः स्वगुणेषु स्वेषु कार्येषु वर्तन्त इति मत्वा गुणकर्मसु अहं कर्तेति न सज्जते ॥ २७ ॥ २८ ॥

ता ॥ प्रकृतेः इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्यार्थमाह—**कर्मयोग**मिति । **विदुषोऽविदुषश्चे**ति व्युत्क्रमेण श्लोकद्वयार्थः । तृतीये त्वेतद्विशदीकरणमुखेनाविचालनमुक्तम् । **कर्मयोगापेक्षितं** कर्मयोगेतिकर्तव्यताभूतमित्यर्थः । **प्रकृतेर्गुणैः** इत्युक्ते प्रसिद्धिप्रकर्षादिसिद्धं विशेषं प्रस्तुतानुपयुक्तशब्दादिप्राकृतगुणव्यवच्छेदायाह—**सत्त्वादिभि**रिति । वक्ष्यमाणसात्त्विकादिकर्मविभागं सर्वशः इति प्रकारवाचिपदसूचितमाह—**स्वानुरूप**मिति । कर्ता इति तृजन्तयोगात् षष्ठीप्राप्तिस्स्यादिति तत्परिहाराय कर्मसु कर्तृत्वाहंत्वोक्तिभ्रमव्युदासाय च **कर्माणि प्रती**त्युक्तम् । तृन्नन्तत्वविवक्षायां त्वियं फलितोक्तिः । **अहङ्कारविमूढात्मे**ति—समासांशत्रयस्य बह्वर्थपरस्य अत्रार्थं विवक्षन् विगृह्णाति—**अहङ्कारेणे**ति । नात्राहंभावमात्रमुच्यते, तस्यात्मस्वभावान्तर्गतत्वात् ; नापि अहङ्काराख्यमचिद्द्रव्यम् , तस्यापि देहात्मभ्रमं द्वारीकृत्य कार्यकरत्वे सति अव्यवहितस्य तस्यैव वक्तुमुचितत्वात् ; नापि गर्वः, उत्कृष्टपरिभवादिहेतुत्वेनानिर्देशात् । अतोऽहङ्कार इति देहात्मभ्रम एवात्र विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—**अहङ्कारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावहमभिमान** इति । एतेनाहङ्कारशब्दस्याभूततद्भावे च्विप्रत्ययेन व्युत्पत्तिर्दर्शिता । **अज्ञात[त्म]स्वरूप** इति । विमूढः आत्मा स्वरूपं यस्य स विमूढात्मा दिशो विमुह्येयुः इतिवद्विमूढशब्दोऽत्र मोहविषयसमानाधिकरण इति भावः । गुणकर्मविभागयोः इत्यत्र उपसर्जनान्वयिषष्ठीत्वादपि विषयसप्तमीत्वमुचितमिति मत्वोक्तं—**सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे चे**ति । विभागशब्दो द्वन्द्वात्परत्वात्प्रत्येकमन्वितः । गुणानां साक्षाद्गुणेषु वृत्त्यभावात्परोक्तप्रक्रिययेन्द्रियतद्विषयादिविवक्षायां पदद्वयोपचारात् सप्तम्यन्तो गुणशब्दो गुणकार्येष्वौपचारिक इत्यभिप्रायेणोक्तं—**स्वगुणेषु स्वेषु कार्येष्वि**ति । गुणकार्याणि च विभजिष्यन्ते । यद्वा कारणस्य प्राधान्यात्कार्यस्य च तदपेक्षया गुणत्वादेवमुक्तम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढास्सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९

भा ॥ अकृत्स्नविदस्स्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ताः प्रकृतिसंसृष्टतया प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि संमूढा गुणकर्मसु क्रियास्वेव सज्जन्ते, न तद्विविक्तात्मस्वरूपे ; अतस्ते ज्ञानयोगाय न प्रभवन्तीति कर्मयोग एव तेषामधिकारः । एवंभूतांस्तान् मन्दानकृत्स्नविदः कृत्स्नवित् स्वयं ज्ञानयोगावस्थानेन न विचालयेत् । ते किल मन्दाः श्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः कर्मयोगादुत्थितमेनं दृष्ट्वा कर्मयोगात् प्रचलितमनसो भवेयुः, अतश्श्रेष्ठस्स्वयमपि कर्मयोगे तिष्ठन्नात्मयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वमनुसन्दधानः, कर्मयोग एवात्मावलोकने निरपेक्षसाधनमिति

दर्शयित्वा तानकृत्स्नविदो जोषयेदित्यर्थः। ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगादस्यैव ज्यायस्त्वं पूर्वमेवोक्तम्। अतो व्यपदेश्यो लोकसंग्रहायैतमेव कुर्यात्। प्रकृतिविविक्तात्मस्वभावनिरूपणेन गुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठानप्रकार उक्तः। गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानं चेदम्—आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम्, अपि तु गुणसम्पर्ककृतमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणकृतम्—इत्यनुसन्धानम्॥ २९॥

ता॥ प्रकृतेर्गुण इति श्लोके तावन्न निषिद्धादिसङ्गो विवक्षितः, तदानीमविचाल्यत्वानुपपत्तेः; अतः पुरुषार्थोपायेषु केषुचित्सङ्गो वक्तव्यः; प्रस्तुतश्च पुरुषार्थोऽत्रात्मदर्शनम्; तत्र चाकृत्स्नविदधिकारे कस्मिंश्चित्तदुपाये सङ्गो विवक्षित इत्यभिप्रायेण—**अकृत्स्नविदस्त्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ता** इत्याद्युक्तम्। * अहङ्कारविमूढात्मा (२७) इत्यात्मविषयो हि संमोहः प्रकृतः; अतो गुणैस्संमूढा इत्येव समासः; उपसर्जनस्यापि च गुणशब्दस्य * देवदत्तस्य गुरुकुलम् इत्यादिष्विव प्रकृतेरित्यनेनान्वय एवोपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तं—**प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि संमूढा** इति। * गुणकर्मसु इत्यस्य कर्मयोगपर्यवसानायोक्तं—**क्रियास्वेवे**ति। परिसंख्यापरत्वव्यक्त्यर्थमेवकारः। तत्सूचितं व्यवच्छेद्यमाह—**न तदि**ति। गुणकर्मसङ्गोक्तिफलितमविचालनहेतुमाह—**अतस्त** इति। **न प्रभवन्ति**—न समर्था इत्यर्थः। तेषां प्रतिषेध्यविचालनप्रसङ्गाय मन्दानित्युक्तमित्यभिप्रायेण विचलनप्रक्रियामाह—**ते किल मन्दा** इति। स्वयं मन्दत्वाच्छ्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः। मन्दत्वं चात्र स्वयमाचारनिर्णयापाटवं विवक्षितम्; अकृत्स्नवित्त्वफलितं विचालनीयत्वकारणम् अधैर्यलक्षणमल्पत्वं वा। * मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः इति नैघण्टुकाः। न विचालयेत् इत्येतत्पूर्वोक्तजोषणशेषमिति दर्शयति—**अत** इति। ज्ञानयोगाधिकारिणः कर्मयोगे स्थितिर्निकृष्टाधिकारपरिग्रहस्स्यादित्याशङ्क्याह—**ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपी**ति। स्वकार्यमात्रसमीक्षयाऽपि कर्तव्यं किमुत परार्थसमुच्चिते स्वार्थत्व इत्यभिप्रायेणाह—**अत** इति। उत्तरश्लोकमवतारयितुमुक्तांशमुद्गृह्णाति—**प्रकृती**ति। वक्ष्यमाणश्लोकप्रकारेण तु सर्वेश्वरे सर्वकर्मसंन्यासः कार्यः; मध्ये गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानकथनं तावताऽपि देहात्मविवेकादिकं सिध्यतीत्यभिप्रायेणेति भावः। **आरोप्य**—अनुसंधायेत्यर्थः। एतां दशामवलम्ब्य पल्लवग्राहिणां कापिलादीनां मतं समुत्थितमिति तन्मतव्यावर्तनायाचेतनानां गुणानां कथं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नलक्षणं कर्तृत्वमिति शङ्काव्युदासाय चाह—**गुणेष्वि**ति। **इदम्**—वक्ष्यमाणम्। **इदं कर्तृत्व**मिति—पुण्यपापादिकर्तृत्वमित्यर्थः। स्वाभाविकं हि कर्तृत्वं मुक्तावस्थायामपि नापैति, तस्य गुणसंपर्ककृतत्वाभावात्। **प्राप्ताप्राप्तविवेकेने**ति—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां युक्तायुक्तनिश्चयेन वेत्यर्थः। अत्राकर्तृत्वोक्तेरकरणशेषत्वं पूर्वापरविरुद्धम्; अनुसन्धानशेषार्थत्वं तु पूर्वापरसङ्गतमित्यभिप्रायेणानुसन्धानोक्तिः। एतेन * कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् (ब्र. २. ३. ३३) इत्यधिकरणार्थस्सूचितः॥ २९॥

भा॥ इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः॥ ३०

भा॥ मयि सर्वेश्वरे सर्वभूतान्तरात्मभूते सर्वाणि कर्माण्यध्यात्मचेतसा संन्यस्य, निराशीर्निर्ममश्च विगतज्वरो युद्धादिकं सर्वं चोदितं कर्म कुरुष्व। आत्मनि यच्चेतस्तदध्यात्मचेतः, आत्मस्वरूपविषयेण श्रुतिशतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः। * अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मा……अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम् (यजु. आ.

३. ११. २१, २३) * य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः (बृ.५.७.२३) इत्येवमाद्याः श्रुतयः परमपुरुषप्रवर्त्यं तच्छरीरभूतमेनमात्मानम्, परमपुरुषं च प्रवर्तयितारमाचक्षते। स्मृतयश्च * प्रशासितारं सर्वेषाम् (मनु. १२. १२२) इत्याद्याः। * सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च (१५. १५) * ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥ (१८. ३१) इति वक्ष्यते। अतो मच्छरीरतया मत्प्रवर्त्यात्मस्वरूपानुसन्धानेन सर्वाणि कर्माणि मयैव क्रियमाणानीति मयि परमपुरुषे संन्यस्य तानि च केवलं मदाराधनानीति कृत्वा तत्फले निराशीः तत एव तत्र कर्मणि ममतारहितो भूत्वा विगतज्वरो युद्धादिकं कुरुष्व। स्वकीयेनात्मना कर्त्रा स्वकीयैश्चोपकरणैस्स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषस्सर्वशेषी सर्वेश्वरः स्वयमेव स्वकर्माणि कारयतीत्यनुसन्धाय कर्मसु ममतारहितः प्राचीनेनानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसञ्चयेन कथमहं भविष्यामीत्येवंभूतान्तर्ज्वरविनिर्मुक्तः परमपुरुष एव कर्मभिराराधितो बन्धान्मोचयिष्यतीति सुखेन कर्मयोगमेव कुरुष्वेत्यर्थः। * तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम् (श्वे. ६. ७), * पतिं विश्वस्य (ना. ११. ३. २०८), * पतिं पतीनाम् (श्वे. ६. ७) इत्यादिश्रुतिसिद्धं हि सर्वेश्वरत्वं सर्वशेषित्वं च। ईश्वरत्वम्—नियन्तृत्वम्, शेषित्वम्—पतित्वम्॥३०॥

ता॥ अथ तदनन्तरस्य * परात्तु तच्छ्रुतेः (ब्र. २. ३. ४०) इत्यधिकरणस्यार्थे तत्परोऽयमित्यभिप्रायेणोत्तरश्लोकमवतारयति—**इदानी**मिति। नियाम्यतायाः स्वरूपत्वोक्तिः, स्वरूपनिरूपकत्वात्। **भगवती**त्यादिपदत्रयेण * मयि इत्यभिप्रेतस्योक्तिः। **भगवती**ति नियन्तृत्वोपास्यत्वफलप्रदत्वाद्युपयुक्तकल्याणगुणजातवति हेयप्रत्यनीके चेति भावः। **पुरुषोत्तम** इति। नियमनार्थानुप्रवेशादिनाऽप्यस्पृष्टहेयप्रसक्तौ * उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः (१५. १७) इति वक्ष्यमाणप्रकारवैलक्षण्यवतीति भावः। **सर्वात्मभूते गुणकृतं चे**ति। त्रिगुणस्याचिद्द्रव्यस्यापि सर्वात्मभूतस्स एव हि नियन्तेति भावः। एतेन * असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम्। सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता॥ (सं. ७) इति तृतीयाध्यायसंग्रहश्लोके तुल्यविकल्पो नाभिमत इत्यपि सूचितं भवति। मयीत्यनेनाभिप्रेते सर्वेश्वरत्वे हेतुतया सर्वभूतान्तरात्मभूतत्वोक्तिः। * ईश्वरस्सर्वभूतानाम् (१८. ६१) इत्यादि वक्ष्यमाणं चानेन ख्यापितम्। **सर्वाणी**ति—स्वकृतानि गुणकृतानि चेत्यर्थः। * युध्यस्व इत्येतच्छास्त्रीयोपलक्षणमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**युद्धादिक**मिति। **आत्मनी**ति। * अध्यात्म इति। सप्तम्यर्थे समास इत्यर्थः। अत्र चेतश्शब्दस्य श्रुतिशतसिद्धतत्त्वानुसन्धानरूपज्ञानगोचरतां व्यनक्ति—**आत्मस्वरूपे**ति। श्रुतिशतसिद्धं प्रकारं दर्शयति—**अन्तर**िति। अन्तःप्रविष्टत्वशासितृत्वाभ्यां नृपादिगगनादिव्यावर्तकाभ्यां सर्वात्मत्वसिद्धिः। **कर्तार**मिति—जीवव्यापारेषु प्रयोजककर्तारमित्यर्थः; यद्वा प्रेरणक्रियाकर्तारमित्यर्थः; तदुच्यते—**प्रवर्तयितार**मिति। उपात्तश्रुतीनामैदंपर्यदृढीकरणाय मन्वाद्युपबृंहणानुग्रहमाह—**स्मृतयश्चे**ति। एतस्मिन्नपि शास्त्रेऽभ्यासलिङ्गायास्यैवार्थस्य वक्ष्यमाणतामाह—**सर्वस्य चे**ति। * मयि सर्वाणि इत्यस्याभिप्रायव्यञ्जनाय पार्थसारथेरीश्वरस्य च प्रत्यक्पराङ्निर्देशयोरीश्वरैकविषयत्वं दर्शयितुं वचनद्वयोपादानम्। एवमर्थस्वरूपमुपपाद्य तज्ज्ञानस्य कर्तृत्वसंन्यासहेतुतां *संन्यस्य, निराशीः, निर्ममः इति त्रयाणां पदानां कर्तृत्वत्यागफलत्यागस्वकीयतासङ्गत्यागविषयतामुत्तरोत्तरस्य च पूर्वपूर्वहेतुकतां पाठक्रमसूचितां प्रकाशयति—**अत** इति—अस्यार्थस्य श्रुतिस्मृत्यन्तरादिसिद्धत्वादित्यर्थः। **मयैव क्रियमाणानी**ति—भृत्यप्रवर्तकेन राज्ञेव सद्वारकमद्वारकं चेति भावः। ऋत्विज इव परस्य कर्तृत्वेऽपि स्वस्य फलाभिसन्धिस्स्यादिति तन्निरासाय निराशीरित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह—**तानि चे**ति। **तत एवे**ति—फलद्वारा हि कर्मणि ममता;

मदभिलषितसाधनत्वान्मदर्थमिदं कर्म इति कर्मण्यैश्वर्यबोधो ह्यधिकार इति भावः। ननु यदीश्वरे कर्तृत्वं संन्यस्तम्, कथं तर्हि युध्यस्वेति जीवः कर्तृतया निर्दिश्यते? यदि चासौ निराशीः, कथं परमपुरुषाराधनरूपेऽपि कर्मणि प्रवर्तेत, यदि च निर्ममः, स कथं *ममेदं कर्म इति बुध्यमानः कर्म कुर्यात्? यदिच स्वव्यापारं नानुसन्धत्ते, तदा त्यागरूपव्यापारमपि न मन्येत, ततश्च विगतज्वर इत्यप्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—**स्वकीयेनात्मना कर्त्रे**ति। स्वशेषभूतेन जीवेन प्रयोज्यकर्त्रेत्यर्थः। **स्वकीयैश्चोपकरणै**रिति। यथाऽसौ जीवः परशेषभूतः; तथा तस्य स्वशेषतया प्रागभिमतं हविरादिकमपि परशेषभूतमिति भावः। **स्वाराधनैकप्रयोजनाये**ति—शेषस्य शेष्यतिशयाधानमेव प्रयोजनमिति भावः। आह च **वेदार्थसंग्रहे**—*परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपं स शेषः, परश्शेषी इति। स्वकीयेनेत्यादौ प्रमाणसूचनाय सर्वशेषीत्याद्युक्तम्। **स्वयमेवे**ति। आराध्यभूत एवाराधनं कारयतीति भावः। एवकारेण प्रवर्तकान्तरं च व्युदस्तम्। **कारयती**ति—सर्वेश्वरस्सन् स्वेष्टं सर्वं स्वयमेव कर्तुं शक्तोऽपि स्वशेषभूतजीवानां शास्त्रवश्यत्वतत्फलभोक्तृत्वादिसिद्ध्यर्थं तान् कर्तॄन् कारयतीति भावः। प्राकरणिकं प्रतिषेध्यज्वरविशेषप्रसङ्गं दर्शयति—**प्राचीने**त्यादिना। अस्तु श्रुतिसिद्धमीश्वरत्वम्, कारयितृत्वस्य किमायातमित्यत्राह—**ईश्वरत्वं नियन्तृत्व**मिति। **शेषित्वं पतित्व**मिति—चेतनगतं शेषित्वं पतित्वमेवेति भावः। यद्वा श्रुतिभाष्यपठितयोश्शेषित्वेश्वरत्वयोः को भेद इति शङ्काऽपाक्रियते—**ईश्वरत्वं नियन्तृत्वमित्या**दिना॥ ३०॥

भा॥ अयमेव साक्षादुपनिषत्सारभूतोऽर्थ इत्याह—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः॥ ३१

भा॥ ये मानवाश्शास्त्राधिकारिणोऽयमेव शास्त्रार्थ इत्येतन्मे मतं निश्चित्य तथाऽनुतिष्ठन्ति, ये चाननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्दधाना भवन्ति, ये चाश्रद्दधाना अप्येवं शास्त्रार्थो न संभवतीति नाभ्यसूयन्ति—अस्मिन् महागुणे शास्त्रार्थे दोषमनाविष्कुर्वन्तो भवन्तीत्यर्थः; ते सर्वे बन्धहेतुभिरनादिकालारब्धैस्सर्वैः कर्मभिर्मुच्यन्ते; तेऽपि कर्मभिः इत्यपिशब्दादेषां पृथक्करणम्। इदानीमननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्दधाना अनभ्यसूयवश्च श्रद्धया चानसूयया च क्षीणपापा अचिरेणेममेव शास्त्रार्थमनुष्ठाय मुच्यन्त इत्यर्थः॥ ३१॥

ये मे मतम् इति श्लोके मे मतमित्यौपनिषदपुरुषस्य सिद्धान्ताभिमानप्रदर्शनान्मोक्षसाधनत्वोपदेशमात्रस्य कृतकरत्वाच्च तत्प्राशस्त्यपरोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह—**अयमेव साक्षा**दिति। ज्ञानयोगनिरपेक्ष इत्यर्थः। सारभूतः प्रधानभूतः *सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु (नाम. ३. ना. ३२६) इति नैघण्टुकाः। प्राधान्यं चात्र मोक्षसाधने ज्यायस्त्वम्। मानवशब्दस्यात्रानधिकृतशूद्रादिसंग्राहकत्वादधिकृतदेवादिप्रतिक्षेपकत्वाच्च तदुभयपरिहाराय **य** इति प्रमाणसिद्धानुवादेनाधिकारिमात्रोपलक्षकोऽयं शब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**ये मानवाश्शास्त्राधिकारिण** इति। नित्यमनुतिष्ठन्तीत्युक्तं नित्यमनुष्ठानं निर्णयपूर्वकमेव प्रामाणिकत्वनिश्चयशून्यस्यानुष्ठानं कदाचिद्भज्येतापीत्यभिप्रायेणोक्तम्—**अयमेव शास्त्रार्थ** इत्यादि। एतत्—अयमेवेत्युक्तम्; यद्वा एतन्मे मतं शास्त्रार्थ इति निश्चित्येत्यन्वयः; शासितुर्मतमेव हि शास्त्रार्थ इति भावः। **श्रद्धावन्त** इति पदमनुष्ठानात्पूर्वावस्थापरमित्याह—**ये चाननुतिष्ठन्तोऽपी**ति। ततोऽप्यर्वाचीनावस्थाऽनसूयेत्याह—**ये चाश्रद्दधाना** इति। गुणेषु दोषाविष्करणमसूयेत्यसूयालक्षणाभिप्रायेणाह—

अस्मिन्निति । अपिशब्दो वर्ग[द्व]त्रयसमुच्चयपर इति **ते सर्वे** इत्युक्तम् । ननु *संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ; श्रद्धावन्त इत्यादौ च भवन्तीत्यध्याहारश्चानुचितः । यच्छब्दस्य चैकत्र प्रयुक्तस्यावृत्तिरनुपपन्नेत्यत्राह—**तेऽपीति** । **एषामिति**—अधिकारिणाम्, बुद्धिस्थानां वाक्यानां वा । अयमभिप्रायः—नात्रैकवाक्यत्वं संभवति, अपिशब्दानन्वयात् अपिशब्दो ह्यत्रानुष्ठातृभिस्सहाधिकार्यन्तरसमुच्चयपरो वा, अनुष्ठातॄणामपकर्षपरो वा स्यात् । तत्र ज्ञानयोगिनां समुच्चयस्संभवन्नप्यत्रानपेक्षितः ; कर्मयोगप्रशंसाप्रकरणानुचितश्च । ज्ञानयोगिभ्यः कर्मयोगिनामपकर्षसूचनं त्वत्रात्यन्तविरुद्धम् ; नित्यमनुष्ठातॄणां *श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तः इति विशेषणाभिधानं च निरर्थकम्, न हि नित्यमनुतिष्ठन्तोऽश्रद्दधाना असूयन्तश्च भवेयुः । अवस्थात्रयविषयत्वे तु समुच्चयपरतया वा अर्वाचीनावस्थापकर्षपरतया वा शक्यमपिशब्दा नेतुमिति । अनुष्ठातॄणां श्रद्धानसूयामात्रवतां च तुल्यफलत्वेऽनुष्ठानविधायकशास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह—**इदानीमिति** । श्रद्धानसूययोः पापनिर्हरणहेतुत्वं च *धर्मश्श्रुतो वा दृष्टो वा स्मृतो वा कथितोऽपि वा । अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनाति पुरुषं सदा ॥ (भा. आश्व. ९४. २९) इत्यादिसिद्धम् ॥ ३१ ॥

भा ॥ भगवदभिमतमौपनिषदमर्थमननुतिष्ठतामश्रद्दधानानामभ्यसूयतां च दोषमाह—

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२

भा ॥ ये त्वेतत्सर्वमात्मवस्तु मच्छरीरतया मदाधारं मच्छेषभूतं मदेकप्रवर्त्यमिति मे मतं नानुतिष्ठन्ति—नैवमनुसन्धाय सर्वाणि कर्माणि कुर्वते, ये च न श्रद्दधते, ये चाभ्यसूयन्तो वर्तन्ते ; तान् सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेण मूढांस्तत एव नष्टानचेतसो विद्धि ; चेतःकार्यं हि वस्तुयाथात्म्यनिश्चयः ; तदभावादचेतसो विपरीतज्ञानास्सर्वत्र विमूढाश्च ॥ ३२ ॥

ता ॥ व्यतिरेकनिन्दयाऽप्युक्तार्थप्राशस्त्यातिरेक उच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**भगवदिति** । पूर्वोक्तव्यतिरेकरूपत्वादभ्यसूयोक्तिरश्रद्धोपलक्षणतयेत्यभिप्रायेण **अश्रद्दधानानामि**त्युक्तम् । आधेयं शेषभूतं विधेयमपि हि शरीरमित्यभिप्रायेण मदाधारमित्यादि पदत्रयम्, स्वरूपस्थितिप्रवृत्तितादधीन्यपरं च । परबुद्धिवृत्तिविशेषरूपं मतं कथमनुष्ठेयमननुष्ठेयं वा, सिद्धवस्तुनि च कथमनुष्ठानमित्यत्राभिप्रेताध्याहारेणाह—**नैवमनुसन्धायेति** । सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेण मूढानिति यथावस्थितात्मस्वरूपानभिज्ञतया अहं ममेत्यादिषु सर्वेषु ज्ञानेषु ज्ञातव्यवस्तूनां यथावस्थितस्वरूपप्रकारानभिज्ञानित्यर्थः । **नष्टानिति**—पुरुषार्थायोग्यानित्यर्थः । किं तत्त्वज्ञानरहितस्यान्तःकरणमपि नास्तीत्यत्राह—**चेतःकार्यमिति** । कार्यादर्शनात्कारणं नास्तीत्युपचर्यत इति भावः । फलितमाह—**विपरीतज्ञानास्सर्वत्र विमूढाश्चेति** ॥ ३२ ॥

भा ॥ एवं प्रकृतिसंसर्गिणस्तद्गुणोद्रेककृतं कर्तृत्वं तच्च परमपुरुषायत्तमित्यनुसन्धाय कर्मयोगयोग्येन ज्ञानयोगयोग्येन च कर्मयोगस्य सुशकत्वादप्रमादत्वादन्तर्गतात्मज्ञानतया निरपेक्षत्वादितरस्य दुश्शकत्वात् सप्रमादत्वात् शरीरधारणाद्यर्थतया कर्मापेक्षत्वात्कर्मयोग एव कर्तव्यः ; व्यपदेश्यस्य तु विशेषतस्स एव कर्तव्यः इति चोक्तम्, अतःपरमध्यायशेषेण ज्ञानयोगस्य दुश्शकतया सप्रमादतोच्यते—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३

भा ॥ प्रकृतिविविक्तमीदृशमात्मस्वरूपं तदेव सर्वदाऽनुसन्धेयमिति च शास्त्राणि प्रतिपादयन्तीति ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः प्राचीनवासनायास्सदृशं प्राकृतविषयेष्वेव चेष्टते ; कुतः? प्रकृतिं यान्ति भूतानि—अचित्संसृष्टा जन्तवोऽनादिकालप्रवृत्तवासनामेव यान्ति ; तानि वासनानुयायीनि भूतानि [प्रति] शास्त्रकृतो निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

ता ॥ उत्तरप्रघट्टकसंगत्यर्थं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं च पूर्वोक्तं सङ्कलय्य दर्शयति—**एव**मिति । मुक्तानां कर्तृत्वस्य गुणाधीनत्वाभावात्—**प्रकृतिसंसर्गेण** इत्युक्तम् । ज्ञानयोगानादरहेतुभूतदुश्शकत्वादिसमर्थनपरमनन्तरप्रकरणमित्यभिप्रायेणाह—**अतःपर**मिति । नानुतिष्ठन्तीत्यस्य हेतुरपि सदृशमित्यादिनाऽभिप्रेतः । **ज्ञानवानपी**त्यत्र न तावल्लौकिकज्ञानमात्रमुच्यते, तस्य प्रकृत्यनुकूलप्रवृत्तिविरोधित्वाभावेनापिशब्दानन्वयात् । नाप्यात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं ज्ञानं, तस्यामवस्थायां प्रकृत्यनुवर्तित्वप्रसङ्गाभावात् । अतो यदालम्ब्य ज्ञानयोगे प्रवर्तितुमुत्सहते, तज्ज्ञानमिह विवक्षितम्; तच्च शास्त्रजन्यं यथावस्थितात्मतत्त्वज्ञानमित्यभिप्रायेणाह—**प्रकृतिविविक्त**मिति । **ईदृश**मिति—यथावस्थितपरशेषत्वादिविशिष्टस्वरूपनिर्देशः । **तदेवे**ति—विषयानुभवव्यवच्छेदः । **सर्वदे**ति—आ फलावाप्तेरित्यर्थः । स्वस्याः प्रातिस्विक्या इत्यर्थः । चेतनप्रवृत्तिरूपचेष्टाया असाधारणकारणं हि रागद्वेषौ, तौ चानन्तरश्लोकेऽभिधीयेते । तन्मूलञ्च प्राचीनवासनैव । अतोऽत्र प्रकृतिशब्देन स्वभावव्यपदेशार्हानादिवासनैव विवक्षितेत्यभिप्रायेणोक्तं- **प्राचीनवासनाया** इति । सदृशमित्यनेनाभिप्रेतमानुरूप्यमाह—**प्राकृतविषयेष्वि**ति । शब्दादिविषयवासनया पुनरपि तत्रैव प्रवर्तत इत्यर्थः । **कुत** इति । ज्ञानवांश्चेत् ज्ञानानुरूपं चेष्टताम्, कुतः प्रकृत्यनुरूपं चेष्टत इत्यर्थः । अत्रोत्तरं *प्रकृतिं यान्ति भूतानि इति । पुनरुक्तिशङ्कां परिहरन्नुत्तरत्वं विवृणोति- **अचिदि**ति । अचित्संसृष्टा जन्तव इति भूतशब्दार्थः । अनादिकालप्रवृत्ताचित्संसर्गकृतापरोक्षाभङ्गुरदेहात्मभ्रमजनितामत्यन्तप्रचितां वासनामद्यतनपरोक्षशास्त्रजन्यज्ञानं न सहसैव निरोद्धुं क्षममित्यभिप्रायः । तदेव विवृणोति—**तानी**ति । **निग्रह** इति—नियमनमित्यर्थः । अत्र मम वाऽन्यस्य वेति निग्रहकर्त्रध्याहारो न युक्तः । *अनिच्छन्नपि (३६) इत्यादिप्राकरणिकार्थानुसारेण शास्त्रकृतत्वमेवोचितम् । **किं करिष्यती**ति- न किञ्चिदपि निरोद्धुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

भा ॥ प्रकृत्यनुयायित्वप्रकारमाह—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४

भा ॥ श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थे शब्दादौ वागादिकर्मेन्द्रियस्य चार्थे वचनादौ प्राचीनवासनाजनिततदनुबुभूषारूपो यो रागोऽवर्जनीयो व्यवस्थितः ; तदनुभवे प्रतिहते चावर्जनीयो यो द्वेषो व्यवस्थितः ; तावेवं ज्ञानयोगाय यतमानं नियमितसर्वेन्द्रियं स्ववशे कृत्वा प्रसह्य स्वकार्येषु संयोजयतः ; ततश्चायमात्मस्वरूपानुभवविमुखो विनष्टो भवति । ज्ञानयोगारम्भेण रागद्वेषवशमागम्य न विनश्येत् ; तौ हि रागद्वेषावस्य दुर्जयौ शत्रू ज्ञानाभ्यासं वारयतः ॥ ३४ ॥

ता ॥ वासनायास्स्वानुरूपचेष्टाहेतुत्वेऽवान्तरव्यापारोऽनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**प्रकृत्यनुयायित्वे**ति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येतिवीप्सा सर्वेन्द्रियसंग्रहार्थेत्यभिप्रायेण ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियोपादानम् । अर्थशब्दोऽत्र विषयपरः । साध्यस्य च व्यापारविषयत्वाद्वचनादेरप्यत्रार्थशब्दार्थता दर्शिता । व्यवस्थितावित्यत्रोपसर्गार्थविवरणम्—**अवर्जनीय** इति ।

वासनाया इच्छाद्वारेणैव प्रवृत्तिहेतुत्ववचनात् ज्ञानवासनैव कर्महेतुत्ववेषेण कर्मवासनेत्युच्यते ; नतु वासनान्तरमस्तीत्यपि सूचितं भवति । *इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितावित्युक्ते शब्दादिविषयेषु रागवद्द्वेषोऽपि किं स्वरसवाहीति शङ्का स्यात्, तद्व्युदासायाह—**तदनुभव** इति । ततः किमिति शङ्कायां *सदृशं चेष्टते इत्यनेनैकीकृत्यानुसन्दधानस्तात्पर्यार्थमाह—**तावेवमिति** । एवम्—उक्तवासनानुयायित्वप्रकारेणेत्यर्थः । **नियमितसर्वेन्द्रियमि**त्यनेन बलात्क्षणमात्रनिमीलनादिनियमनमुच्यते । **स्वकार्येष्वि**ति—विषयानुभवेषु वचनादानादिषु कर्मसु चेत्यर्थः । *सङ्गात्संजायते इत्यारभ्य *बुद्धिनाशात्प्रणश्यतीत्यन्तं पूर्वप्रपञ्चितमवसरे स्मारयति—**ततश्चाय**मिति । *तयोर्न वशमागच्छेदित्येतन्न तावद्रागद्वेषनिषेधमात्रम्, तदा ह्यौचित्यात् ज्ञानयोगाङ्गविधानं स्यात् । तच्च ज्ञानयोगानादरणीयताप्रकरणासङ्गतम्; अतोऽत्र यया वचनव्यक्त्या ज्ञानयोगानादरणीयता उच्येत, सैव ग्राह्येत्यभिप्रायेणाह—**ज्ञानयोगे**ति । कर्मयोगारम्भे तु चिराभ्यस्तसजातीयविषयेषु प्रवृत्तेर्न रागद्वेषयोर्बलात्कार इति भावः । **आगम्य न विनश्ये**दिति—विनाशहेतुभूतं तद्वशगमनं परिहरेदित्यर्थः । तद्वशगमने कथं विनाश इति शङ्कायां चतुर्थपादमवतारयति—**तौ ही**ति । *काम एष क्रोध एष इत्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यमाणमाकारमभिप्रेत्य **दुर्जयौ शत्रू** इत्युक्तम् । परिपन्थित्वं प्रकृतविषयं योजयति—**ज्ञानाभ्यासं वारयत** इति । मुक्तिघण्टापथे लुण्टाकवदवस्थितावित्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५

भा॥अतस्सुशकतया स्वधर्मभूतः कर्मयोगो विगुणोऽप्यप्रमादगर्भः प्रकृतिसंसृष्टस्य दुश्शकतया परधर्मभूतात् ज्ञानयोगात्स्वगुणादपि किंचित्कालमनुष्ठितात् सप्रमादाच्छ्रेयान्; स्वेनैवोपादातुं योग्यतया स्वधर्मभूते कर्मयोगे वर्तमानस्यैकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतया निधनमपि श्रेयः, अनन्तरायहततयाऽनन्तरजन्मन्यप्यव्याकुलकर्मयोगारम्भसंभवात् । प्रकृतिसंसृष्टस्य स्वेनैवोपादातुमशक्यतया परधर्मभूतो ज्ञानयोगः प्रमादगर्भतया भयावहः ॥ ३५ ॥

ता ॥ श्रेयानित्यत्र श्लोके स्वधर्मपरधर्मशब्दौ न तावद्वर्णाश्रमाद्यपेक्षया प्रयुज्येते, परवर्णाश्रमादिधर्मानुष्ठानस्य दूरतो निरस्तत्वेन तन्निषेधायोगात्, अत्रच तत्प्रसङ्गाभावात्; परधर्मात्स्वनुष्ठितात्स्वधर्मो विगुणश्श्रेयानिति चोक्ते श्रेयश्शब्दस्य प्रशस्यतरवाचित्वात्स्वनुष्ठितपरधर्मस्य प्रशस्यत्वमात्रं प्रसज्येत; न च तदुपपद्यते, स्वनुष्ठितस्य दुरनुष्ठितस्य वा परधर्मस्याधर्मत्वेन गर्हणीयत्वात् । अथ क्षत्रधर्मभूतयुद्धपरित्यागाभिलाषिणोऽर्जुनस्य स्वधर्मभूतयुद्धप्रशंसा ब्राह्मणादिधर्मभूततत्परित्यागनिन्दा च क्रियत इतिचेत्—अस्त्वेतावताऽपि निषेध्यस्य प्रसङ्गः, तस्य प्रशस्यत्वमात्रप्रसङ्गचोद्यं तु न परिहृतम्; न चात्र स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मं कुर्यामित्यर्जुनस्याभिसन्धिः; अत्रैव ह्यस्येदानीं स्वधर्मत्वबुद्धिः; स्वधर्मतया भ्राम्यतः परधर्मत्वमत्र ज्ञाप्यत इतिचेत्—तन्न, स्वनुष्ठितात्परधर्मादित्यनुवादरूपत्वानुपपत्तेः; परधर्मतया संप्रतिपन्नत्वे ह्येवं व्यपदेश उपपद्यते; तत्रच परधर्मत्वज्ञापनं निष्प्रयोजनम्, अधर्मत्वमात्रस्यैव ज्ञाप्यत्वात्; अतोऽत्र स्वधर्मपरधर्मशब्दौ प्रशस्यतयाऽनादरणीयतया च प्रकृतकर्मयोगज्ञानयोगविषयौ; एवंच सति ज्ञानयोगस्य प्रशस्यत्वमात्रप्रसङ्गोऽपि न दूषणम्; पूर्वश्लोकद्वयप्रकृतवासनानुवर्तित्वेन सङ्गतिश्च स्यात्; अथ केनेत्युत्तरश्लोकस्थप्रश्नोऽप्येवमेवोपपद्यते । अत्र ह्यनिच्छतोऽपि पापाचरणहेतुः क इति प्रश्नः; स च ज्ञानयोगदुष्करत्वकथनेनैव संगच्छेत; अनिच्छतोऽपि मे क्षत्रधर्मत्यागः

केनेति प्रश्नार्थ इतिचेत्, न, अस्यानिच्छत्वाभावात्, *काम एष क्रोध एषः (३७) इत्याद्युत्तरानुपपत्तेश्च; नहि कामक्रोधाभ्यामर्जुनो युद्धं परित्यजति, किंतु कारुण्यादिनेत्युपक्रमेऽप्युक्तम्; अतस्स्वधर्मपरधर्मशब्दौ स्वशक्यपरशक्यधर्मविषयौ; तदेतदखिलमभिप्रेत्याह—**अतस्सुशकतये**ति। अतः—श्लोकद्वयोक्तवासनानुवर्तित्ववशादित्यर्थः। **विगुणोऽपि**—अङ्गवैकल्ययुक्तोऽपीत्यर्थः। विगुणस्य कथं श्रेयस्त्वमित्यत्रोक्तम्—**अप्रमादगर्भ** इति। वैगुण्यमात्रं स्वरूपविच्छेदाद्वरमिति भावः। स्वनुष्ठितादित्यस्य वैगुण्यप्रतियोग्याकारपरतया सुशब्दस्साद्गुण्यपर इत्याह—**सगुणादपी**ति। अनुष्ठितशब्दस्य भूतार्थप्रत्ययान्तत्वाद्भूतत्वस्य चातिक्रान्ततारूपत्वात्प्रागनुष्ठानं पश्चाद्विच्छेदश्च सूचित इत्यभिप्रायेणोक्तं—**कंचित्कालमनुष्ठितात्सप्रमादादि**ति। एवं विच्छेदाविवक्षायां स्वनुष्ठिताज्ज्ञानयोगाद्विगुणः कर्मयोगश्श्रेयानित्येतदसङ्गतं स्यात्, सगुणस्याविच्छिन्नस्य फलाविनाभावादिति भावः। सुशकतयेत्युक्तहेतुविवरणमुखेन स्वधर्मशब्दार्थं च विवृण्वन् विगुणस्य कर्मणः फल[ाविना]भावात्कथं श्रेयस्त्वमिति शङ्कापरिहारतया तृतीयं पादं व्याख्याति—**स्वेनैवे**ति। स्वेनैव—प्रकृतिसंसृष्टतया व्याप्रियमाणेन्द्रियेणैवेत्यर्थः। यद्वा स्वेच्छयैवेति भावः। **एकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतये**ति। अयमभिप्रायः—यद्यप्यात्मसाक्षात्कारादिफलार्थतया विहितत्वात्कर्मयोगः काम्यकर्मैव; तथाऽप्यस्य काम्यकर्मणोऽयं विशेषः, यद्विगुणानुष्ठितमपि जन्मान्तरेऽपि सगुणानुष्ठानद्वारा फलं साधयतीति। वैगुण्यं त्वस्य फलविलम्बमात्रप्रयोजकम्, काम्यकर्मान्तरवन्न फलाभावप्रयोजकमिति। एकस्मिन् जन्मनीत्यभिप्रेतं विवृण्वन् जन्मान्तरेऽपि विगुणस्य कथं फलसाधनत्वमित्यत्राह—**अनन्तरायहततये**ति। इन्द्रियाणामनुभूतसजातीयविषयसमर्पणेन कर्मयोगस्वरूपस्यात्यन्तविच्छेदाभावादित्यर्थः। अव्याकुलत्वमत्राविकलत्वम्॥ एतच्च सर्वं *नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति (२. ४०) इति पूर्वं सङ्ग्रहेणोक्तम्। *पार्थ नैवेह नामुत्र (६. ४०) इत्यादिना प्रपञ्चयिष्यते च। अव्यवहितानन्तरजन्मनि पौष्कल्यनिर्णयाभावेन **संभवा**दित्युक्तम्। अनन्तरे ततोऽनन्तरे वा फलं तावत्सिद्धमिति भावः। यदि विगुणस्य कर्मयोगस्य जन्मान्तरस्थं फलमभिप्रेत्य श्रेयस्त्वमुच्यते; तर्हि ज्ञानयोगस्यापि तथा किं न स्यादित्यत्र चतुर्थं पादं व्याख्याति—**प्रकृती**ति। जन्मान्तरेऽपि फलं न संभवतीत्यभिप्रायेण भयावह इत्युच्यते। स्वरूपेण विच्छिन्नस्य कथं जन्मान्तरेऽपि फलम्? [अ]विच्छिन्नस्य विगुणस्य फलं विलम्बितमिति भावः॥ ३५॥

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः॥ ३६

भा॥ अथायं ज्ञानयोगाय प्रवृत्तः पुरुषः स्वयं विषयाननुभवितुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तो विषयानुभवरूपं पापं बलान्नियोजित इव चरति॥ ३६॥

ता॥ ननु *सदृशं चेष्टते इत्यादिना वासनानुवर्तित्वमुक्तम्; वासना च चेतनस्येच्छाद्वारेण प्रवर्तिका। एवं च सति ज्ञानयोगमिच्छतस्तद्विरोधितया विषयानुभवमनिच्छतोऽपि कथं वासनाविषयानुभवे प्रवृत्तिहेतुरिति पृच्छति—**अथ केने**ति। अत्र *अनिच्छमानोऽपि बलादाताड्येव नियोजितः इति यादवप्रकाशपाठोऽपपाठः। अथशब्दोऽत्र प्रश्नार्थकः, कार्त्स्न्यपरो वा। **ज्ञानवानपी**ति ज्ञानवत्त्वेन निर्दिष्टपरामर्शकोऽयं शब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**अयं ज्ञानयोगाय प्रवृत्त** इति। न ह्ययं वासनयाऽप्यनिच्छापूर्वं प्रवर्तते चेतनत्वादिति पुरुषशब्दस्य भावः। अनिच्छन्तोऽपि

वायूदकादिप्रेरिताः प्रवर्तन्ते; तद्वदत्रापि केनचित्प्रेरकेण बलवता भवितव्यमिति मत्वोक्तं—**बलादित्यादि** । *बलादिव नियोजितः इत्यस्य केनेत्यादिप्रश्नविरुद्धावगतार्थतां परिहर्तुं क्रमभेदेनान्वय उक्तः । वायूदकादिबलान्नियोजितो यथाऽनिच्छिन्नप्याचरति, तथाऽयमप्याचरति; तत्र केन प्रयुक्त इति प्रश्नार्थः ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७

भा ॥ अस्योद्भवाभिभवरूपेण वर्तमानगुणमयप्रकृतिसंसृष्टस्य ज्ञानायारब्धस्य रजोगुणसमुद्भवः प्राचीनवासनाजनितश्शब्दादिविषयः कामो महाशनः शत्रुः विषयेष्वेनमाकर्षति ; एष एव प्रतिहतगतिः प्रतिहतिहेतुभूतचेतनान् प्रति क्रोधरूपेण परिणतो महापाप्मा परहिंसादिषु प्रवर्तयति । एनं रजोगुणसमुद्भवं सहजं ज्ञानयोगविरोधिनं वैरिणं विद्धि ॥ ३७ ॥

ता ॥ अथ *इन्द्रियस्येत्यादिना संग्रहेणोक्तमेवार्थं प्रश्नस्योत्तरतया प्रपञ्चयन् भगवानुवाच—**काम एष** इति । विषयानुभववासनाबीजानां कामक्रोधाद्यङ्कुरोत्पादने रजोगुणस्सलिलसेकः ; कामादिर्ह्यस्मन्मते ज्ञानविशेषरूप आत्मधर्मः ; रजस्तु प्रकृतिगुणः ; अन्यधर्मस्य कथमन्यत्र कार्यकरत्वमित्यत्रोक्तम्—**गुणमयप्रकृतिसंसृष्टस्ये**ति । औष्ण्याश्रयदहनसंयोगाद्यथा करतलादौ स्फोटादिः, तथा गुणाश्रयप्रकृतिसंसर्गादात्मनि कामादिरिति भावः । तर्हि गुणत्रयमयप्रकृतिसंसर्गात्सत्त्वादिकार्यज्ञानादिरपि युगपदेव किं न स्यादित्यत्रोक्तम्—**उद्भवाभिभवरूपेण वर्तमाने**ति । पूर्वश्लोकोक्तार्यशब्दस्यात्रापेक्षयाऽस्येति विपरिणम्यानुषङ्गः । रजोगुणप्रचुरस्यास्य कथं ज्ञानयोगप्रारम्भमात्रमपीति चोद्यमुद्भवाभिभवक्रमेण मात्रया मध्ये कदाचित्सत्त्वोन्मेषसंभावनया निरस्तमित्यभिप्रेत्य—**ज्ञानायारब्धस्ये**त्युक्तम् । आरब्ध इति भुक्ता ब्राह्मणाः इतिवत्कर्तरि क्तः । एष इति पदेन पापाचरणे प्रयोजकः प्रश्नविषयः परामृश्यते । तेनैव *सदृशं चेष्टते (३३) *इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे (३४) इति श्लोकद्वयोक्तार्थोऽप्यत्र स्मारित इत्यभिप्रेत्य—**प्राचीने**त्यादिविशेषणद्वयमुक्तम् । पूर्वोक्तरागद्वेषावस्थान्तरापन्नावत्र कामक्रोधशब्देन व्यपदिश्येते इति भावः । महाशनत्वविवरणम्—**विषयेष्वेनमाकर्ष**तीति । महदशनं भोग्यं यस्य स महाशनः । एष इति निर्देशस्यावृत्त्या वाक्यभेदः । अत्र च वाक्यद्वयस्यैकमेव मुखभेदेन प्रतिपाद्यम् । अन्यथा कः पापाचरणे प्रयोजक इति प्रश्ने काम एष क्रोधश्च इत्यादिप्रकारेण निर्देष्टव्यम् । अनन्तरं च विद्ध्येताविह वैरिणौ इति वक्तव्यम् । उत्तरत्रच षट्स्वपि श्लोकेषु *तेन, एतेन, कामरूपेण, अस्य, एनं, यः, कामरूपम् इति सर्वत्रैकवचननिर्देशः काममात्रनिर्देशश्च क्रियते ; न तु कामात्क्रोधस्य पृथक्त्वेनाभिधानम् । ततश्च काम एवावस्थाभेदेन क्रोधतयाऽत्र विवक्षितः; तदवस्थाद्वयविषयतया च वाक्यभेद उचितः । महाशनो महापाप्मेति पदद्वयमपि बाहुल्यानुसारेणौचित्यात्क्रमेण तदुभयविषयमित्येतदखिलमभिप्रेत्याह—**एष एवे**ति । प्रतिहतगतिरिति क्रोधाख्ये परिणामे हेतुरुक्तः । एकस्यैव शब्दादिविषयकामावस्थातः क्रोधावस्थाया विषयतो भेदप्रदर्शनार्थमतिप्रसङ्गपरिहारार्थं चोक्तम्—**प्रतिहतीत्यादि** । महापाप्मतां विवृणोति—**परहिंसादिषु प्रवर्तयती**ति । महान् पाप्मा कार्यतया यस्यास्तीति स महापाप्मा । *क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि (रा. सु. ५५.५) इति हि प्रसिद्धम् । एतच्छ्लोकोक्तं रजोगुणाख्यं पूर्वोक्तं प्रकृतिशब्दव्यपदेश्यार्हं वासनाख्यं कारणं चोपस्थाप्य तदुभयकार्यताविशिष्टम् एनमित्यन्वादेशः परामृशतीत्यभिप्रायेण **रजोगुणसमुद्भवं सहजमिति**

पदद्वयमुक्तम् । इह वैरिणमित्यत्र इहशब्दः प्रमादवत्तया बुभुत्सितज्ञानयोगविषय इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**ज्ञानयोगविरोधिन**मिति ॥ ३७ ॥

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८

भा ॥ यथा धूमेन वह्निराव्रियते ; यथाऽऽदर्शो मलेन ; यथा चोल्बेनावृतो गर्भः ; तथा तेन—कामेन इदं जन्तुजातमावृतम् ॥ ३८ ॥

ता ॥ वैरित्वप्रकार उच्यते—**धूमेने**ति । तत्र यथेत्यन्तमेकं वाक्यम् । आदर्शो मलेन चेत्यत्र चकाराद्यथाशब्दोऽनुषक्त इति व्यञ्जनाय **यथा धूमेने**त्युक्तम् । पूर्वस्मिन् श्लोके क्रोधस्यापि कामावस्थान्तरत्वव्यपदेशादुत्तरत्र च *कामरूपेण, कामरूपम् इति तस्यैवानुवृत्तेरत्रापि तच्छब्देन काम एव परामृश्यत इति व्यञ्जनाय—**तेन कामेने**त्युक्तम् । इदमिति सामान्यनिर्देशेऽप्यचिद्ग्रहणासंभवात्प्रकरणवशात्सर्वक्षेत्रज्ञसंग्रहणौचित्यादिदंशब्दस्य वक्ष्यमाणपरत्वादपि लोकप्रतीतपरत्वस्वारस्याच्च *यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता (वि. ६. ७. ६२) इत्यादिवत् क्षेत्रज्ञानामावरणमिहोच्यत इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**इदं जन्तुजात**मिति । जन्तुशब्देन शरीरित्वस्य विवक्षितत्वादावरणार्हत्वं दर्शितम् । नपुंसकनिर्देशस्य सामान्यविषयत्वप्रदर्शनाय जातशब्दः । अनादिवासनानुबन्धित्वेन सहजत्वम्, निवृत्तस्यापि पुनःपुनरुपाधिवशादागमनम्, स्वेच्छया निवर्तयितुमशक्यत्वं च दर्शयितुं दृष्टान्तत्रयोपादानम् ॥ ३८ ॥

भा ॥ आवरणप्रकारमाह—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९

भा ॥ अस्य जन्तोः ज्ञानिनो ज्ञानस्वभावस्यात्मविषयं ज्ञानमेतेन—कामाकारेण विषयव्यामोहजननेन नित्यवैरिणा आवृतम् ; दुष्पूरेण—प्राप्त्यनर्हविषयेण, अनलेन च—पर्याप्तिरहितेन ॥ ३९ ॥

ता ॥ *आवृतं ज्ञानम् इत्यादेः पौनरुक्त्यव्युदासायाह—**आवरणप्रकारमाहे**ति । अत्र *तेनेदमावृतमित्युक्ते किं तदावृतमित्याकाङ्क्षाया अपि कथंताकाङ्क्षा युक्तेति भावः । अत्र ज्ञानिशब्दो न तावन्निष्पन्नज्ञानविषयः, तदवस्थस्य तस्य कामावृतज्ञानत्वाभावात् । ततश्चानिष्पन्नज्ञानसर्वक्षेत्रज्ञपरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेण—**अस्य जन्तोर्ज्ञानिन** इत्युक्तम् । ज्ञानिन इत्यत्र मतुप्प्रत्ययस्य श्रुतिसिद्धस्वाभाविकसंबन्धपरत्वप्रदर्शनायावरणस्यौपाधिकत्वद्योतनाय च **ज्ञानस्वभावस्ये**त्युक्तम् । क्षेत्रज्ञस्यापि कर्मफलभोक्तुश्शब्दादिविषयज्ञानावरणाभावात्—**आत्मविषयं ज्ञान**मित्युक्तम् । कामरूपशब्दस्य स्वेच्छागृहीतरूपत्वे प्रसिद्धेस्तद्भ्रमव्युदासायोक्तम्—**कामाकारेणे**ति । कामस्वभावादर्थादाक्षिप्तमात्मविषयज्ञानावरणप्रकारं व्यञ्जयति—**विषयव्यामोहजननेने**ति । **नित्यवैरिणा**—आत्मसाक्षात्कारोत्तरावधिनाऽनादिवैरिणेत्यर्थः । नित्यसंसारिसद्भावपक्षे चास्य केषुचिदात्मसु नित्यवैरित्वं सिद्धम् । योग्यैर्लब्धैरलंभावराहित्यमनलशब्दार्थः । *तृष्णाखनिरगाधेयं दुष्पूरा केन पूर्यते । या महद्भिरपि क्षिप्तैः पूरणैरेव खन्यते ॥ इत्युक्तप्रकारेणायोग्येषु दुर्लभेषु प्रवृत्तिहेतुत्वं दुष्पूरशब्दविवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**दुष्पूरेण प्राप्त्यनर्हविषयेण, अनलेन च पर्याप्तिरहितेने**ति । यद्वा अनलशब्दोऽग्निपर्यायः कामे गौणः ; नह्यग्नेर्विषयविभागः पर्याप्तिर्वा स्यात्, तद्वदिति भावः ॥ ३९ ॥

भा ॥ कैरुपकरणैरयं काम आत्मानमधितिष्ठतीत्यत्राह—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४०

भा ॥ अधितिष्ठत्येभिरयं काम आत्मानमितीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानम्; एतैरिन्द्रियमनोबुद्धिभिः कामाधिष्ठानभूतैर्विषयप्रवणैर्देहिनं प्रकृतिसंसृष्टं ज्ञानमावृत्य विमोहयति—विविधं मोहयति, आत्मज्ञानविमुखं विषयानुभवपरं करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

ता ॥ एवमावरणप्रकार उक्तः; अथावरणोपकरणान्यनन्तरं नियन्तव्यत्वोपदेशायोच्यन्त इत्यभिप्रायेणाह—**कै**रिति । आत्मानमधितिष्ठति—स्वतन्त्रमात्मानमाक्रम्य परतन्त्रं करोतीत्यर्थः । इन्द्रियशब्दोऽत्र गोबलीवर्दन्यायाद्बाह्येन्द्रियपरः । बुद्धिरत्रापुरुषार्थेषु पुरुषार्थत्वाध्यवसाय । प्रकृतानुपयुक्ताधिकरणादिधीव्युदासाय करणव्युत्पत्तिं दर्शयति—**अधितिष्ठत्येभि**रिति । एतैर्विमोहयतीति ह्युच्यत इति भावः । अधिष्ठानक्रियाकरणभूतानामिन्द्रियादीनामवान्तरव्यापारप्रदर्शनाय—**विषयप्रवणै**रित्युक्तम् । **प्रकृतिसंसृष्ट**मिति । देहिशब्देनेन्द्रियादेरवर्जनीयत्वं गुणवश्यत्वं च सूच्यत इति भावः । विशब्दः *अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या चास्वे स्वमिति या मतिः (वि. ६. ७. ११) इत्याद्युक्तभ्रान्तिवैविध्यपर इत्यभिप्रायेणाह—**विविधं मोहयती**ति । भ्रान्तिवैविध्यं भोग्ये स्वात्मन्यभोग्यताभ्रमेणाभोग्येषु च विषयेषु भोग्यताभ्रमेण विवृण्वन् प्रकृतोपयोगित्वं [च] दर्शयति—**आत्मज्ञाने**ति ॥ ४० ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१

भा ॥ यस्मात्सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपे ज्ञानयोगे प्रवृत्तस्यायं कामरूपश्शत्रुः विषयाभिमुख्यकरणेनात्मनि वैमुख्यं करोति, तस्मात्प्रकृतिसंसृष्टतयेन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वमादौ—मोक्षोपायारम्भसमय एव, इन्द्रियव्यापार[नु]रूपे कर्मयोगे इन्द्रियाणि नियम्यैनं ज्ञानविज्ञाननाशनम्—आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानस्य तद्विवेकविषयस्य च नाशनं पाप्मानं कामरूपं वैरिणं प्रजहि—नाशय ॥ ४१ ॥

ता ॥ अथ कामस्यात्माधिष्ठानोपकरणेष्विन्द्रियमनोबुद्धिषु प्रथममिन्द्रियाणां नियमनं कामविजयोपायतयोपदिश्यते—**तस्मा**दिति श्लोकेन । तस्मादित्येतत्प्रकृतस्य ज्ञानयोगस्योक्तप्रकारदुष्करत्वपरामर्शीत्याह—**यस्मा**दित्यादिना । त्वमितिनिर्देशोऽर्जुनस्य तदानींतनावस्थापर इत्यभिप्रायेणोक्तं—**प्रकृतिसंसृष्टतया इन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्व**मिति । आदावित्यनेनाभिप्रेतमाह—**मोक्षे**ति । नात्रेन्द्रियनियमनमत्यन्तव्यापारोपरमः, आदौ तस्याशक्यत्वात्; प्रपञ्चितं च तत्प्रागेव । कर्मयोगार्थं चेन्द्रियनियमनं प्रागपि *यस्त्विन्द्रियाणि मनसा (७) इत्यादावुक्तम् । अतोऽत्रापि तथैव वर्णनीयमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**इन्द्रियव्यापारानुरूप** इत्यादि । ज्ञानविज्ञानयोः द्वयोरप्यात्मविषयत्वं प्रकरणात्सिद्धम् । तत्र च *ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः (मनु. १. ९७) इतिवत्स्वरूपतद्विवेकविषयत्वादपौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**आत्मस्वरूपे**त्यादि । विज्ञानं—विविच्य ज्ञानम्, व्यावृत्ततया ज्ञानमित्यर्थः । प्रत्यग्ज्ञानानन्दत्वादिविशिष्टमात्मनः स्वरूपम् । अणुत्वनित्यत्वज्ञातृत्वभोक्तृत्वकर्तृत्वादिर्भेदको धर्मवर्गोऽत्र विवेकः । यद्वा देहातिरिक्तः कश्चिदात्माऽस्तीत्येतावत्स्वरूपमिह विवक्षितम्; प्रत्यक्त्वादयोऽप्यणुत्वादिवद्विवेकतया विवक्षिताः । अथवा तत्सर्वं **स्वरूपम्; विवेको**

विवेककरणं शास्त्रम्; ततः प्रमेयं प्रमाणं चोक्तं भवति। एनं पाप्मानमित्यन्वादेशात्प्रस्तुतकामविषयः पाप्मशब्दः; तस्य पाप्मशब्देनाभिधानं निषेधविषयतया, ज्ञानविरोधित्वेनानिष्टफलत्वाच्चेत्यभिप्रेत्य **कामरूपं वैरिण**मित्युक्तम्॥ ४१॥

भा॥ ज्ञानविरोधिषु प्रधानमाह—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः॥ ४२

भा॥ ज्ञानविरोधे प्रधानानीन्द्रियाण्याहुः, यत इन्द्रियेषु विषयव्यापृतेषु आत्मनि ज्ञानं न प्रवर्तते। इन्द्रियेभ्यः परं मनः—इन्द्रियेषु उपरतेष्वपि मनसि विषयप्रवणे आत्मज्ञानं न संभवति। मनसस्तु परा बुद्धिः—मनसि वृत्त्यन्तरविमुखेऽपि विपरीताध्यवसायप्रवृत्तौ सत्यां ज्ञानं न प्रवर्तते। सर्वेषु बुद्धिपर्यन्तेषु उपरतेष्वपीच्छापर्यायः कामो रजस्समुद्भवो वर्तते चेत्—स एवैतानीन्द्रियादीन्यपि स्वविषये वर्तयित्वा आत्मज्ञानं निरुणद्धि; तदिदमुच्यते * यो बुद्धेः परतस्तु सः इति; बुद्धेरपि यः परस्स काम इत्यर्थः॥ ४२॥

ता॥ एवं विरोधिमात्राणामिन्द्रियाणां नियन्तव्यत्वमुक्तम्। अथ मनोबुद्धिकामानां नियन्तव्यतरतमत्वादिसिद्ध्यर्थमुत्तरोत्तरं विरोधितमत्वेन निर्दिश्यन्त इत्यभिप्रायेणाह—**ज्ञानविरोधिष्वि**ति। परशब्दस्यात्र कारणत्वादिपरत्वायोगात्प्राधान्यमेव विवक्षितम्। तच्च प्रकरणवशात् ज्ञानविरोधापेक्षयेत्यभिप्रायेणोक्तं—**ज्ञानविरोधे प्रधानानी**ति। प्राधान्यं चेन्द्रियाणां देशकालादिरूपसामान्यविरोध्यन्तरापेक्षया, शरीरापेक्षया वा सूक्ष्मत्वदुर्ग्रहत्वादिभिः। इन्द्रियाणां प्राधान्यहे[तु]तुं विरोधित्वप्रकारमाह—**यत** इति। इन्द्रियेभ्यो मनसः परत्वे हेतुमाह—**इन्द्रियेष्वि**ति। पूर्ववाक्याद्यत इत्यनुषञ्जनीयम्। एवमुत्तरत्रापि हेतुवाक्ये भाव्यम्। विषयासन्निधानहठात्करणादिना बाह्येन्द्रियेषु विषयेभ्य उपरतेष्वपि मनसा तत्तद्विषयेषु चिन्त्यमानेष्वात्मज्ञानं न स्यात्; ततो बाह्येन्द्रियोपरतिवेलायामपि विरोधित्वादस्य तेभ्यः परत्वम्। मनसो बुद्धेः परत्वे हेतुमाह—**मनसि वृत्त्यन्तरे**ति। ननु मनसो विषयान्तरवृत्तिवैमुख्ये कथं तद्गोचराध्यवसायप्रवृत्तिः; मनसा कञ्चिद्विषयमालम्ब्य तत्रैव हि कुर्यां न कुर्यामित्याद्यध्यवसीयते? उच्यते—नात्र मनसो निश्शेषव्यापारनिवृत्तिः वृत्त्यन्तरवैमुख्यं विवक्षितम्; किंतु बलादप्यशक्यनिरोधस्वारसिकविषयान्तरप्रावण्यनिवृत्तिः। सूचितं चैतत्पूर्ववाक्ये * मनसि विषयप्रवणे इति। अतो यदृच्छया निद्रालस्यादिभिः मनसः स्वरसतो विषयैकशरणत्वाभावेऽपि दुराग्रहादिमात्रेण विपरीताध्यवसायप्रवृत्तौ मनसस्तथाविधमपि प्रावण्यं स्यादेव। एवं च मनसस्त्विति तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः; एवंविधवैलक्षण्यार्थो वा। अध्यवसायादपि कामस्य परत्वे हेतुमाह—**सर्वेष्वि**ति। वासनाकार्यत्वस्य स्वानुरूपाध्यवसायहेतुत्वस्य च द्योतनाय—**इच्छापर्याय** इत्युक्तम्। इन्द्रियमनोबुद्ध्युपरतिवेलायां कथं कामस्योत्पत्तिरित्यत्रोक्तं—**रजस्समुद्भव** इति। प्राचीनकर्मोन्मिषितरजोदूषितमनोमात्रसंभव इत्यर्थः। नन्विन्द्रियादीनां विषयान्तरवैमुख्ये सिद्धे विषयेच्छायास्सद्भावेऽपि को विरोधः? आत्मानुभवेच्छया तत्रैवाध्यवसायमनःप्रावण्ययोरुपपत्तेरित्यत्रोक्तं—**स एवे**त्यादि। सत्यम्, आत्मेच्छाऽप्यस्त्येव, सा हि कादाचित्काल्पसत्त्वमूला, विषयेच्छा तु प्रचितप्राचीनकर्मोद्भावितनिरन्तरानुवृत्तरजोमूला; तस्मादात्मेच्छा यावदात्मदर्शनाध्यवसायादिकं करोति, तावद्विषयेच्छा प्रबला विषयानुभवाध्यवसायादिकमेव कुर्यादिति भावः। एवमत्र कामस्य पूर्वेषां प्रवर्तकत्ववचनं बुद्धिमनसोरपि पूर्वपूर्वप्रवर्तकत्वस्योपलक्षणं मन्तव्यम्। **रजस्समुद्भवः, वर्तयित्वे**ति पदाभ्यां कामस्याध्यवसायादिनिरपेक्षोत्पत्तिकत्वतदुपकरणत्वलक्षणं वैषम्यं तुशब्दद्योतितं

विवृतम् । अर्थान्तरपरत्वमनन्वयभ्रमं च निरस्यन्नुक्तार्थपरतया चतुर्थं पादमुपादत्ते—**तदिदमुच्यत** इति । परत इति शब्दस्य पूर्ववाक्यत्रयस्थपरशब्दतुल्यार्थत्वात्सार्वविभक्तिकप्रत्ययेन प्रथमार्थत्वं स इत्यस्य प्रकरणसिद्धं विशेष्यं च व्यञ्जयति—**बुद्धेरपीति** । *अहङ्कारस्य भोक्तृत्वादधिष्ठानत्वाच्च बुद्धेः परत्वमिति केषाञ्चिद्व्याख्यानं प्रकृतासङ्गत्यादिभिरनादरणीयम् । ननु, *इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ (कठ. ३. १०, ११) इति हि कठवल्ल्यां नियन्तव्यवर्गश्श्रूयते । स्पष्टं चेदम् *आनुमानिकमप्येकेषाम् (ब्र. १. ४. १) इत्यधिकरणे व्याख्यातम् । अस्मिन्नपि श्लोके तत्प्रत्यभिज्ञायते; न चेन्द्रियमनसोर्मध्येऽर्थानामदर्शनात् *महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः इत्यनयोरनुपादानाच्च भिन्नार्थत्वमिति वाच्यम्; संग्रहविस्तररूपेण कतिपयाभिधानसकलाभिधानयोरुपपत्तेः; सृष्टिप्रकरणादिषु कतिपयसमस्तसृज्यतत्त्वादिनिर्देशवत् । *आहुरिति वचनात् क्वचिदन्यत्रास्यार्थस्याभिधानमवश्याभ्युपगन्तव्यम्; ततश्च *यो बुद्धेः परतस्तु सः इत्यस्य *बुद्धेरात्मा महान्परः इत्यनेन तुल्यार्थत्वादात्मविषयत्वमेवोचितम्; एवं च सति *एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वेत्यादौ उत्तरश्लोकेऽपि द्वितीयान्तात्मशब्दश्चेतनविषयतयोपपन्नतरस्स्यात्; अतः कथं स काम इति व्याख्यायते? उच्यते—यद्यपीन्द्रियादित्रयं तदेवात्र प्रत्यभिज्ञानम्; तथाऽपि स एव क्रमोऽत्र कार्त्स्न्येन न विवक्षितः; पूर्वत्र *इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः (४०) इति श्लोके निर्दिष्टानामिन्द्रियादिकामपर्यन्तानां चतुर्णां विरोधिनामेवात्र तारतम्यनिर्देशोपपत्तेः, इन्द्रियमनोबुद्धीनां च क्रमस्यात्र न कश्चिद्भङ्गः । कठवल्ल्यर्थपरत्वे त्वर्थानामत्रानिर्देशान्मात्रया क्रमभङ्गस्स्यात् । विरोधित्वे जेतव्यत्वे च प्रधानतया पूर्वत्रोत्तरत्र च काम एव व्यपदिश्यते । अतस्स एवात्र सर्वप्रधानतया *यो बुद्धेः परतस्तु सः इति निर्देशमर्हति; अन्यथा स इति शब्दस्य विशेष्यमौपनिषदं दूरस्थं स्यात् । यदि त्वात्माऽप्यत्र नियन्तव्यतयाऽभिमतः, तदा *इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरित्यत्रात्माऽप्यधिष्ठानतया व्यपदिश्येत; नचैतत्तथा कृतम्; आत्मा हि तत्र चतुर्भिर्मोहनीयतया व्यपदिष्टः; अतश्चतुर्णां नियमनमेवानेन कार्यम्; तथा सत्युत्तरश्लोकस्थात्मशब्दोऽप्येतदनुरोधेन वर्णनीयः; एतस्यैवानुवादो हि एवं बुद्धेः परमिति व्यक्तः । पादद्वयस्थितस्य बुद्ध्वा इत्यादिक्रियाद्वयस्य कर्मद्वयं च भिन्नमेव स्वरसप्रतीतम् । अतस्तत्र द्वितीयान्तात्मशब्दो नियन्तव्यतया निर्दिष्टमनोविषयः । तृतीयान्तस्तु मनोनियमनकरणभूताध्यवसायविषयः । आहुरिति निर्देशस्तु नावश्यमुपनिषदभिप्रायेण; *इन्द्रियाणां [तु सर्वेषां] हि चरतां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ (मनु. २. ९९) इत्याद्यनुसारेण मन्वादय आहुरित्यपि विवक्षोपपत्तेः । तस्मात् *यो बुद्धेः परतस्तु सः इति काम एव निर्दिश्यते । तदेतदखिलमभिप्रेत्योक्तं—**तदिदमुच्यत** इत्यारभ्य **स काम इत्यर्थ** इत्यन्तम् ॥ ४२ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३

॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु **कर्मयोगो** नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भा ॥ एवं बुद्धेरपि परं कामं ज्ञानयोगविरोधिनं वैरिणं बुद्ध्वा आत्मानं—मनः आत्मना—बुद्ध्या कर्मयोगेऽवस्थाप्य एनं कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि—नाशय ॥ ४३ ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ता ॥ *सदृशं चेष्टते इत्याद्युपक्रान्तज्ञानयोगसप्रमादतोपसंहारद्वारा मनसः कर्मयोगेऽवस्थापनमभिधायाध्यायार्थोऽप्युपसंह्रियते—एवमितिश्लोकेन । कामविजयात्पूर्वं मनसस्संस्तम्भनं नाम कर्मयोगे स्थापनमेव, न पुनरत्यन्तवशीकृतत्वम्, सति हि कामे मनसोऽपि क्षोभस्स्यादिति पूर्वमेवोक्तमित्यभिप्रायेण—**कर्मयोगेऽवस्थाप्ये**त्युक्तम् । **दुरासदम्**—अननुष्ठितकर्मयोगैरनिरस्तपापैरगृहीतसुदृढसत्त्वकवचैर्दोपदर्शनेऽप्यपाकर्तुमशक्यमित्यर्थः । अचेतनस्य कामस्य शत्रुत्वारोपेण हिंसनीयत्वोक्तिफलितं तु नाशनमेवेत्यभिप्रायेण प्रजहि, जहि इत्यनयोर्नाशयेति व्याख्या ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भा ॥ तृतीयेऽध्याये प्रकृतिसंसृष्टस्य मुमुक्षोस्सहसा ज्ञानयोगेऽनधिकारात् कर्मयोग एव कार्यः ज्ञानयोगाधिकारिणोऽप्यकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वककर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम् ; शिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम् । चतुर्थेनेदानीमस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रढयित्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य, कर्मयोगस्वरूपम्, तद्भेदाः, कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते । प्रसङ्गाच्च भगवदवतारयाथात्म्यमुच्यते ।

श्रीभगवानुवाच—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १
एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः । भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३

भा ॥ योऽयं तवोदितो योगः स केवलं युद्धप्रोत्साहनायेदानीमुदित इति न मन्तव्यम् । मन्वन्तरादावेव निखिलजगदुद्धरणाय परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतयेमं योगमहमेव विवस्वते प्रोक्तवान्, विवस्वांश्च मनवे, मनुरिक्ष्वाकवे ; इत्येवं संप्रदायपरम्परया प्राप्तमिमं योगं पूर्वे राजर्षयो विदुः । स महता कालेन तत्तच्छ्रोतृबुद्धिमान्द्याद्विनष्टप्रायोऽभूत् । स एवायमस्खलितस्वरूपः पुरातनो योगः सख्येनातिमात्रभक्त्या च मामेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्तः—सपरिकरस्सविस्तरमुक्त इत्यर्थः । मदन्येन केनापि ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यम्, यत इदं वेदान्तोदितमुत्तमं रहस्यं ज्ञानम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

ता ॥ अथ चतुर्थसंगतिं वक्तुं तृतीयाध्यायार्थं संग्रहेणोद्गृह्णाति—**तृतीयेऽध्याय** इति । **सहेतुक**मिति—ज्ञानयोगकर्मयोगयोस्सप्रमादत्वनिष्प्रमादत्वादिहेतुपूर्वकमित्यर्थः । एतेन *असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ॥ (७) इति संग्रहश्लोकोऽपि व्याख्यातः । अशक्तस्य शक्तत्वेऽप्यप्रसिद्धस्य च, स्वार्थनिपुणस्य च कर्मयोग एव कार्यः; प्रसिद्धस्य त्वशक्तस्य, शक्तस्य वा स्वार्थं लोकरक्षार्थं च स एव कार्य इति तृतीयाध्यायेनाधिकारिचिन्तनम् कर्मयोगस्य ज्ञानयोगाद्वैषम्यचिन्तनं च कृतमिति भावः । अथाधिकर्तव्यतयोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रामाणिकत्वं, ज्ञानमिश्रत्वं, स्वरूपं, तद्वैविध्यं, ज्ञानांशप्राधान्यं, प्रासङ्गिको भगवदवतार इति षडर्था इहोच्यन्त इत्याह—**चतुर्थेने**ति । ननु *प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च । भेदाज्ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते ॥ (८) इति चत्वारोऽर्थास्संगृहीताः; तत्कथमत्र षडर्थानुकीर्तनम्? उच्यते—प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिरित्यत्र प्रसङ्गः प्रामाणिकत्वप्रसङ्गः,

अस्य च भेदाः इत्यत्र स्वरूपमन्तरेण तद्भेदस्य दुर्ज्ञानत्वात्स्वरूपमपि विवक्षितम्; चकारेण वा तत्समुच्चय इति संग्रहेऽपि षडर्था एव विवक्षिताः। स्वस्वभावोक्तिः—स्वस्याकर्मवश्यावतारत्वादिस्वभावोक्तिः। कर्मणोऽकर्मता—कर्मयोगस्यान्तर्गतज्ञानतया ज्ञानयोगाकारता; ज्ञानस्य माहात्म्यं—कर्मयोगान्तर्गतज्ञानांशस्य प्राधान्यम्; एवं *चतुर्थेनेत्यादिभाष्येणायमपि श्लोको व्याख्यातः। कर्तव्यता हि तृतीयाध्याये प्रोक्ता; अतस्तद्दार्ढ्यमात्रमत्र पुरावृत्ताख्यानेन क्रियत इति—**कर्तव्यतां द्रढयित्वे**त्यस्य भावः। साक्षादध्यायार्थानां सङ्गतिं प्रदर्श्य प्रासङ्गिकं पृथगाह—**प्रसङ्गाच्चे**ति। इममितिनिर्देशपूर्वकमुपदेशपरम्पराकथनस्य तात्पर्यमाह—**योऽय**मित्यादिना **न मन्तव्य**मित्यन्तेन। योगोऽत्र कर्मयोगः। अत्र ज्ञानयोगपरत्वेन परव्याख्यानं प्रकृतासंगतं, कुरु कर्मेत्यादिवक्ष्यमाणविरुद्धं चेति भावः। मनोरपि जनयित्रे तदुपदेष्ट्रे च विवस्वते प्रोक्तत्वादर्जुनेन चादावित्यनुवदिष्यमाणत्वात्फलितमुक्तं—**मन्वन्तरादा**विति। **निखिलजगदुद्धरणाये**ति। न केवलं युद्धप्रोत्साहनार्थमर्जुनमात्रार्थं वा, किंतु समस्ताधिकारिवर्गापवर्गदानायेत्यर्थः। मन्वन्तरादावुपदेशात्तस्य निखिलजगत्साधारण्यं सूचितम्। नित्यसर्वज्ञे भगवति स्थितत्वादव्ययत्वम्। अथवा अव्ययत्वमिह फलद्वारा। इममिति निर्देशश्च पूर्वोक्तमोक्षसाधनत्वमप्यभिप्रैतीति ज्ञापनाय **परमे**त्याद्युक्तम्। प्रागपि न फलान्तरार्थमुक्तमिति भावः। अहं प्रोक्तवानित्यनेन मन्वन्तरादौ, महाकल्पारम्भे, भारतसमरारम्भे वा मदन्यः कश्चिदस्य यथावज्ज्ञाता वक्ता च दुर्लभ इत्यभिप्रेतम्। प्रसङ्गादवश्यं ज्ञातव्यं स्वावतारयाथात्म्यं वक्तुं स्वस्य मन्वादिकालविरोधरूपशङ्कोत्थापनं च कृतमिति व्यञ्जनाय **अहमेवे**त्युक्तम्। **विवस्वते प्रोक्तवा**निति न ह्ययमसुरादिभ्यो मयोपदिष्टो बुद्धाद्यागमार्थः, किंतु सर्वे[वेदा]देवात्मने विवस्वत इति भावः। **विवस्वांश्च मनवे, मनुरिक्ष्वाकव** इति—*यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजम् (यजु. २. २. १० ५४) इति सकलजगद्भेषजभूतवचनतया प्रसिद्धमर्यादाप्रवर्तनविशदाधिकृतकोटिनिविष्टपित्रादिक्रमेण ह्युपदेशपरंपरा प्राप्ता नतु संभवद्विप्रलम्भकुहकपाषण्ड्यादिसंसर्गप्रवृत्तेति भावः। एतत्सर्वम्—**एवं संप्रदायपरंपरये**त्यनेन व्यक्तम्। परंपराशब्देनेक्ष्वाकोरर्वाचीनानामपि ग्रहणात्कृतादियुगे संप्रदायाविच्छेदो विवक्षित इति चाभिप्रायः। इदानीं नाशस्याभिधानात् **पूर्वे राजर्षय** इत्युक्तम्। **राजर्षयो विदुः**—राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः, तत्रापि ऋषित्वादतीन्द्रियार्थदर्शनक्षमाः; ते च बहवः; ते चाश्वपतिजनकाम्बरीषप्रभृतयस्सर्वेऽप्यविगानेनेमं कर्मयोगमनुष्ठितवन्त इति भावः। कालदैर्घ्यस्य विच्छेदहेतुत्वप्रकारमिहशब्दसूचितमाह—**तत्तच्छ्रोतृबुद्धिमान्द्यादि**ति। इह, विचित्राधिकारिपूर्णे जगति—कृतत्रेतादिषु युगेषु कालक्रमेण बुद्धिशक्त्यनुष्ठानादयोऽपचीयमाना दृष्टाः, श्रुताश्चेति भावः। नष्ट इत्यत्रात्यन्तविच्छेदो नाभिमतः, व्यासभीष्माक्रूरादेरिदानीमपि विद्यमानत्वादित्यभिप्रायेणोक्तं—**विनष्टप्रायोऽभूदि**ति। स एवायमिति सप्रत्यभिज्ञसावधारणनिर्देशफलितमुक्तम्—**अस्खलितस्वरूप** इति। पुरातनोऽद्येति निर्देशाभ्यां कालभेदमात्रेणापि न स्वरूपे वा प्रकारे वा भेद इति सूचितम्। भक्तोऽसीति वर्तमाननिर्देशादनिवृत्ता भक्तिस्सूचिता। अल्पीयसी तु भक्तिः कदाचिन्निवर्तेतापीत्यभिप्रायेणोक्तम्—**अतिमात्रे**ति। **भक्तोऽसि**—शास्त्रदृष्टमहत्त्वानुसंधानेन प्रीतिमानसीत्यर्थः; सखा चासि अवतारदृष्टसौलभ्यविशेषेण प्रणयविस्रम्भवानसीत्यर्थः। ते, मयेति शब्दावपि *शाधि मां त्वां प्रपन्नम् (२.७) इति प्रागुक्तप्रपत्तृप्रपत्तव्ययोः प्रत्यभिज्ञापकावित्ययमपि प्रवचनहेतुरिति ज्ञापनायोक्तं—**मामेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्त** इति। प्रोक्त इत्यत्र सोपसर्गधात्वर्थं विवृणोति—**सपरिकरस्सविस्तरमि**ति। परिकरोऽङ्गम्; शब्दस्य प्रपञ्चो विस्तरः; अङ्गोक्तिरप्यसविस्तरेति भावः। अहं प्रोक्तवान् मयाऽद्य प्रोक्त इत्याभ्यां सूचितमाह—**मदन्येने**ति। प्रलयेन वा, युगादिस्वभावेन

संप्रदायविच्छेदे सति पुनरहमेव संप्रदायप्रवर्तकस्स्याम्; करणायत्तज्ञानेन मदन्येन हिरण्यगर्भादिनाऽपि मदुपदेशमन्तरेण ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमित्यर्थः। सख्यभक्तिप्रपत्त्यादिगुणपौष्कल्ययुक्तायोपदेश्यत्वे भगवद्व्यतिरिक्तेन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यत्वे हेतुपरं रहस्यमित्यादीति दर्शयति—**यत** इति। हिशब्दोऽत्र हेतुपरः; रहस्यत्वाद्योग्यायोपदेश्यम्; उत्तमरहस्यत्वान्मदन्येन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमिति विभागः। उत्तमरहस्यत्वे हेतुः—**वेदान्तोदित**मिति। नपुंसकनिर्देशयोग्यं विशेष्यमुक्तं **ज्ञान**मिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

भा ॥ अस्मिन् प्रसङ्गे भगवदवतारयाथात्म्यं यथावत् ज्ञातुमर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

अवरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४

भा ॥ कालसङ्ख्यया अवरम्, अस्मज्जन्मसमकालं हि भवतो जन्म। विवस्वतश्च जन्म कालसङ्ख्यया परम्—अष्टाविंशतिचतुर्युगसङ्ख्यासङ्ख्यातम्। त्वमेवादौ प्रोक्तवानिति कथमेतदसंभावनीयं यथार्थं जानीयाम्? ननु जन्मान्तरेणापि वक्तुं शक्यम्, जन्मान्तरकृतस्य महतां स्मृतिश्च युज्यत इति नात्र कश्चिद्विरोधः। न चासौ वक्तारमेनं वसुदेवतनयं सर्वेश्वरं न जानाति, य[त] एवं वक्ष्यति * परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्। पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ आहुस्त्वामृषयस्सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा। असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ (१०. १२, १३) इति। युधिष्ठिरराजसूयादिषु भीष्मादिभ्यश्चासकृच्छ्रुतं * कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः। कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम् ॥ (भा. स. ३८. २६) इत्येवमादिषु। कृष्णस्य हि कृते इति कृष्णस्य शेषभूतमिदं कृत्स्नं जगदित्यर्थः। अत्रोच्यते—जानात्येवायं भगवन्तं वसुदेवसूनुं पार्थः। जानतोऽप्यजानत इव पृच्छतोऽयमाशयः—निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य सर्वेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्यावाप्तसमस्तकामस्य कर्मपरवशदेवमनुष्यादिसजातीयं जन्म किमिन्द्रजालादिवन्मिथ्या? उत सत्यम्? सत्यत्वे च कथं जन्मप्रकारः? किमात्मकोऽयं देहः? कश्च जन्महेतुः? कदा च जन्म? किमर्थं च जन्मेति परिहारप्रकारेण प्रश्नार्थो विज्ञायते ॥ ४ ॥

ता ॥ *प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः (८) इति **संग्रहश्लोकानुसारेणाह—अस्मिन् प्रसङ्ग** इति। कर्तव्यतादृढीकरणार्थकथाप्रसङ्गे इत्यर्थः। **भगवदवतारयाथात्म्यम्**—अकर्मवश्यत्वादिरूपम्। **यथावदि**ति—प्रातिभासिकत्वादिप्रतिक्षेपकप्रमाणोपपत्तिपूर्वकमित्यर्थः। परावरशब्दाभ्यां न दैवमानुषत्वस्वरूपजातिवैषम्यमुच्यते, तस्योपदेशविरोधित्वाभावात्, देवानामपि देवत्वेन च कृष्णस्य विदितत्वात्, जन्मशब्दस्य च जननवाचितया साक्षाज्जातिवाचकत्वाभावात्, आदाविति कालविरोधस्य च व्यक्तमुक्तत्वात्, *बहूनि मे व्यतीतानि (५) *यदा यदा हि (७) *युगेयुगे (८) इत्येवमादिरूपस्योत्तरस्य च कालविरोधपरिहाररूपत्वात्। अतः परावरशब्दौ कालसङ्ख्योत्कर्षापकर्षविषयावित्यभिप्रायेणोक्तम्—**कालसङ्ख्ययेति**। अवरत्वहेतुतया विवक्षितं कालावधिं दर्शयति—**अस्मदि**ति। **समकाल**मिति—अदूरविप्रकृष्टमित्यर्थः। त्वंशब्द इदानीन्तनत्वाभिप्रायतया विरोधपर इति द्योतनाय **त्वमेवे**त्युक्तम्। कथमेतदित्याक्षेपसूचितमुक्तम्—**असंभावनीय**मिति। विजानीयामित्यत्रोपसर्गविवक्षितमाह—**यथार्थ**मिति। जन्मान्तरस्यैवाभावाद्वा, जन्मान्तरानुभूतस्य स्मृत्ययोगाद्वा, वक्तुर्जन्मान्तरस्मृतिमत्तया श्रोतुरविदितत्वाद्वा खल्वेतज्जन्मावलम्बनेन विरोधचोद्यम्; नचैतदखिलमत्र संभवतीति

प्रश्नमाक्षिपति—**नन्विति** । **जन्मान्तरेणापि वक्तुं शक्य**मिति । न हि तदानीन्तनेन जन्मना तदानीन्तनायोपदेशो विरुद्ध इत्यर्थः । **महता**मिति । न केवलमीश्वरस्य कृष्णस्य, अन्येषामपि महतामिति भावः । श्रूयन्ते हि जातिस्मर[ण]-वृत्तान्ताः । * जातिं स्मरति पौर्विकीमिति च **मनुः** (४. १४८) । **युज्यत** इति । अनुभवेन संस्कारे प्रागेव निष्पन्ने तस्य च अदृष्टविशेषादिवशादुद्बोधे जन्मान्तरानुभूतस्मृतौ न काचिदयुक्तिः; यथा प्रथमस्तन्यपाने स्तन्यस्य पिपासाशान्ति-हेतुत्वस्मृताविति भावः । महतामन्येषां स्मृतिः; ईश्वरस्य तु प्राचीनवृत्तान्तगोचरस्साक्षात्कारः स्मृतिरित्युपचर्यते । **कश्चि**दिति । कालविप्रकर्षरूपो वा कारणाभावादिरूपो वेत्यर्थः । **असा**विति । वृद्धोपसेवादिभिः श्रुतादिबहुलोऽर्जुनः । **वक्तार**मिति । विवस्वते प्रोक्तवानहमिति स्वस्मै वक्तारम्, यद्वा विवस्वते वक्तारमित्यर्थः । **एनं वसुदेवतनय**मिति । मानुषव्यापारजन्मभ्यां तिरोहितेश्वरभावमपीत्यभिप्रायः । **सर्वेश्वर**मिति । विवस्वदादीनामपीश्वरमिति भावः; यद्वा, गोवर्धनोद्धरणाद्यतिमानुषवृत्तान्तैरवतारदशायामेव चतुर्भुजत्वादिना च व्यञ्जितेश्वरत्वमिति भावः । उक्तज्ञानसद्भावं कार्येण, व्यवहारेण, कारणेनोपदेशेन च स्थापयति—**यत एव**मिति । **एवम्**—अनेकाप्ततमोपदेशादिभिरीश्वरत्वनिष्कर्षपूर्वक-मित्यर्थः । अर्जुनस्य स्ववाक्येन स्वोक्तमहर्षिगणोपदेशेन च ज्ञानानुमानमुक्तम्; भारतकथावगतेन बन्धूपदेशेन च ज्ञान-वत्तामाह—**युधिष्ठिरे**ति । बहुष्वपि वृत्तान्तेष्वाप्ततमेभ्यो बहुभ्यो बहुधा श्रुतमित्यर्थः । **कृष्ण एवे**ति । स्थितिहेतुत्वेन प्रसिद्धस्स एवोत्पत्त्यादेरपि हेतुः, न तु ब्रह्मरुद्रादिः प्रधानादिर्वा । यद्वा लौकिकैः पुरुषैः वसुदेवतनयतया प्रतीयमानः कृष्ण एवेत्यर्थः । हिशब्दः * एको ह वै नारायण आसीत् (महो. १. १) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं दर्शयति । **लोकाना**-मिति । * लोकस्तु भुवने जने (नाम. ३. ना. १५७) । तत्रान्यतरविवक्षायामितरदार्थम्; उत्पत्त्यप्ययशब्दावत्रोत्पादक-नाशकपरौ । चकारः प्रसिद्धिप्रकर्षादनुक्तं स्थितिहेतुत्वादिकं समुच्चिनोति । एवं * यतो वा इमानि भूतानि (भृ. १) इत्यादिना ब्रह्मलक्षणतयोक्तं सर्वकारणत्वमुक्तम् । अत एव हि * परं ब्रह्म इत्यर्जुनोक्तिः । कृष्णस्य हीत्यत्र हिशब्देन * पतिं विश्वस्य (ना. १०. १) * करणाधिपाधिपः (श्वे. ६. ९) इत्यादिप्रसिद्धिस्सूच्यते । कृते इत्यस्य अनेकार्थसाधा-रणत्वात्तादर्थ्यपरत्वव्यञ्जनायाह—**कृष्णस्य शेषभूत**मिति । अत्र च्विप्रत्ययाभावात् स्वाभाविकत्वं सूचितम्; * दास-भूतास्स्वतस्सर्वे (पाद्म.) इत्यादिवत् । कृष्णस्य कृते भूतमिति कृष्णार्थमुत्पन्नं सत्तायोगि चेत्यर्थः । * जन्माद्यस्य यतः, (ब्र. १. १. २) * इमानि भूतानि (भृ. १) इत्यादिवदत्रापीदंशब्दस्तत्तत्प्रमाणसिद्धविचित्रचेतनाचेतनसमुदायपरः; पूर्वा-र्धोक्तसृज्यत्वसंहार्यत्वादिप्रकारानुवादपरो वा । तेन तदधीनोत्पत्त्यादिमत्त्वात्तादर्थ्ये हेतुरुक्तो भवति, * कस्योदरे (स्तो. र. १४) इत्यादिवत् । अथ चोद्यवादिनोक्तमभ्युपगमेन प्रतिवक्ति—**जानात्येवे**ति । अवधारणेन नास्मिन्नंशे विवाद इति सूचितम् । अयमिति निर्देशः पूर्ववद्भुतार्थत्वं सूचयति । वसुदेवसूनुं भगवानिति जानातीत्यर्थः । नामपरो गुणपरो वाऽत्र भगवच्छब्दः । वसुदेवसूनुपार्थशब्दाभ्यां मातुलसुतत्वपैतृष्वसेयत्वसूचनेन इतरपुरुषवदीश्वरत्वादितिरोधायकप्राकृतसंबन्धे सत्यपि सुकृतवशादुपदेशवशाच्च जानातीत्यभिप्रेतम् । तर्हि प्रश्नो निरवकाश इत्यत्राह—**जानतोऽपी**ति । नात्यन्ताज्ञात-मनेन पृच्छ्यते, ज्ञातमेव विशेषान्तरजिज्ञासया परिपृष्टमिति भावः । **अजानत इवे**त्यनेन विनयगर्भपरिप्रश्नप्रकारश्च सूचितः । अज्ञातांशबुभुत्सां जन्मादेर्मिथ्यात्वादिशङ्कां च जनयन्तो भगवति ज्ञातांशविशेषा उपादीयन्ते—**निखिले**त्यादि-षष्ठ्यन्तपदैः । **निखिलहेयप्रत्यनीके**ति । यः परगतमपि जन्मजरादिहेयं निवर्तयति, स कथं स्वयं तदेवोपाददीतेति भावः । **कल्याणैकतानस्ये**ति । स्वरूपानन्दतृप्तस्य किं जन्मनेति भावः । **सर्वेश्वरस्ये**ति । यदि कश्चित्स्वच्छन्दीऽस्य

नियन्ता स्यात्तदा जन्मादि घटेत, न च सोऽस्तीत्याशयः। **सर्वज्ञस्येति**। यद्यसौ स्वस्य हितमहितं च न जानाति, तदा हि स्वेच्छयैव बालादीनामग्न्यादिस्पर्शवज्जन्मादिपरिग्रहः स्यादित्यभिप्रायः। **सत्यसङ्कल्पस्येति**। हिताहितज्ञाने सत्यपि कश्चिच्छुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पतति; न चासौ तथेति हृदयम्; यद्वा लोकरक्षणाद्यर्थमेवावतार इति हि परमोत्तरं स्यात्; तदप्ययुक्तं, सङ्कल्पमात्रेण रक्षणाद्युपपत्तेरिति भावः। **अवाप्तसमस्तकामस्येति**। यदि साध्यं किंचित्प्रयोजनं स्यात्, तदा तदर्थं जन्मादि परिगृह्येत; नच तदप्यस्तीति भावः। एवं च सतीश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान्, अकर्मवश्यत्वात्, मुक्तात्मवत् इत्यन्वयेन; यो जन्मादिमान्, स कर्मवश्यः, यथा संसारी इति व्यतिरेकेण चैकमनुमानम्। तत्रैव पक्षसाध्यादौ जन्मकारणभूतेश्वरादिनियोगाविषयत्वादिति द्वितीयम्। द्वयोरप्यनुमानयोः यो यत्कारणरहितः न स तत्कार्यवान्, यथा संप्रतिपन्न इति सामान्यतो वा व्याप्तिः; सर्वेश्वरत्वादित्युक्ते तु न दृष्टान्तः। केवलव्यतिरेकिविवक्षा तु देहपरिग्रहरहितघटादिसपक्षसद्भावात्केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यस्य च सामान्यतो यामुनाचार्यादिभिर्निरस्तत्वादयुक्ता। एवं देहपरिग्रहाद्यभावे संकुचितज्ञानशून्यत्वात्, प्रतिहतसङ्कल्परहितत्वात्, अपूर्णकामत्वरहितत्वात्, साध्यप्रयोजनरहितत्वादिति मुक्तात्मघटादिदृष्टान्तेन हेतवः। यद्वा परमसाम्यापन्नान् मुक्तानेव दृष्टान्तीकृत्य सर्वज्ञत्वात्सत्यसंकल्पत्वादवाप्तसमस्तकामत्वादित्येव हेतवः। एवं यदि जन्मादयस्स्युः, तदा कर्मवश्यत्वमनीश्वरत्वमसर्वज्ञत्वमसत्यसंकल्पत्वमपूर्णकामत्वं च क्षेत्रज्ञवत्स्यादिति प्रसङ्गाश्च विवक्षिताः। * निखिलहेयेत्याद्युक्तोभयलिङ्गत्वे च हेतवस्सर्वेश्वरत्वादयः। पूर्वोक्ताकारविरोधितया मिथ्यात्वशङ्काहेतुः सामान्यतो विदितो जन्मप्रकार उच्यते—**कर्मपरवशदेवमनुष्यादिसजातीयमिति**। कर्मपरवशा देवमनुष्यादयः, तेषां सजातीयं तज्जन्मसमानतया प्रतीयमानमित्यर्थः। यद्वा जन्मशब्दोऽत्र जायमानविग्रहपरः, ईश्वरेण परिगृह्यमाणत्वादिन्द्रजालादिवदित्युक्तम्। स्वेच्छया परेषां विचित्रभ्रमजननं हीन्द्रजालम्; तेनात्र तत्प्रतिभातलक्षणा। आदिशब्देन शैलूषभूमिकापरिग्रहादि गृह्यते। मिथ्यात्वपक्षे न तत्र कश्चित्प्रकारो निरूपणीय इति कृत्वा सत्यत्वपक्षे शङ्कते—**सत्यत्व** इति। **कथमिति**। किं पारमेश्वरस्वभावपरित्यागेन, अन्यथा वेत्यर्थः। **किमात्मक** इति। किं त्रिगुणात्मकः, उताप्राकृत इत्यर्थः। **अयमिति**। भूतसङ्घसंस्थानवत्प्रतीयमान इति भावः। **देह** इति। उपचयरूपतया ह्युपलभ्यत इति भावः। **कश्च जन्महेतुरिति**। किं सङ्कल्पमात्रसुतेश्वरस्यापि स्वेच्छापरिगृहीते पुण्यपापे इत्यर्थः। **कदा चेति**। किं पुण्यपापविपाककाले, उत धर्मग्लान्यादिकाल इत्यर्थः। **किमर्थं चेति**। किं सुखदुःखोपभोगार्थम्, उत साधुपरित्राणाद्यर्थमित्यर्थः। इत्ययमाशय इत्यन्वयः। ननु * अवरमिति श्लोके व्याघातमात्रमेव चोद्यते; तत्र बहुषु प्रश्नेष्वाशय इति कुतोऽवगतमित्यत्राह—**परिहारेति**। अयमभिप्रायः—न ह्यन्यस्य प्रश्ने तदन्यविषयतया प्रतिवचनमुपपद्यते; तथा सति प्रतिवक्तुरनभिप्रायज्ञतादिप्रसङ्गात्। अतो यावद्विषयं प्रतिवचनं तावद्विषय एवायं परिप्रश्न इत्यभ्युपगन्तव्यम्। अत्र च प्रतिवचने चतुर्भिः श्लोकैर्जन्मसत्यत्वं, जन्मप्रकारः [जन्म]देहयाथात्म्यं, जन्मनो हेतुकालप्रयोजनानि च क्रमात्प्रतिपाद्यानि प्रतीयन्ते; अतस्तान्येव प्रष्टव्यतयाऽभिप्रेतानीति ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५

भा ॥ अनेन जन्मनस्सत्यत्वमुक्तम्, बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानीति वचनात्, तव चेति दृष्टान्ततयोपादानाच्च ॥ ५ ॥

ता ॥ एतदुत्तरं क्रमाद्भगवानुवाच—* बहूनीत्यादिभिः । नहि पूर्वजन्मनामेकत्वबहुत्वे पृष्टे, न च तज्ज्ञानाज्ञाने, इति शङ्कायामाह—अनेनेति । कथं जन्मनस्सत्यत्वमुक्तं बहुत्वातीतत्वतज्ज्ञानादिर्हि वाचनिकतया प्रतीयत इत्यत्राह—बहूनीति । अयमभिप्रायः—इदानीन्तनस्त्वं तदानीन्तनाय कथमुक्तवानिति प्रश्ने जन्मान्तरेणाहमुक्तवान्, तच्चेदानीमनुसन्धाय वदामीति साक्षादुत्तरमुच्येत, तस्य च प्रश्नस्यान्यपरत्वस्य पूर्वं सहेतुकमुक्तत्वादवश्यं प्रष्टव्येष्वर्थेषु यत्परत्वमत्र व्याकर्तुं शक्यं तत्पराण्येव बहूनीत्यादिविशेषणानि ; सत्यत्वे हि बहुत्वातीतत्वादीनि स्वरसानि, जन्मानीति चोक्तम्, न जन्मप्रतिभासा इति, तव चेत्यपृष्टस्यार्थस्य उपादानमप्येतत्सत्यत्वदृष्टान्ताभिप्रायमन्तरेण न घटते, नचार्जुनस्य जन्म मिथ्या, तस्य वा तथात्वप्रतिभासः, तत्संभवे वा कृष्णजन्मनि कुतोऽस्य संशयः—इति ॥ ५ ॥

भा ॥ अवतारप्रकारम्, देहयाथात्म्यम्, जन्महेतुं चाह—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६

भा ॥ अजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादि सर्वं पारमेश्वरं प्रकारमजहदेव स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय आत्ममायया संभवामि । प्रकृतिः—स्वभावः, स्वमेव स्वभावमधिष्ठाय स्वेनैव रूपेण स्वेच्छया संभवामीत्यर्थः । स्वस्वरूपं हि * आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् (पु.) * क्षयन्तमस्य रजसः पराके (सा. उ. १७. २. ४. २) * य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः (छा. १. ६. ६) * तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः अमृतो हिरण्मयः (शीक्षा. ६. १) * सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि (ना. ६. १. ८) * भारूपस्सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसः (छा. ३. १४. २) * माहारजनं वासः (बृ. ४. ३. ६) इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । आत्ममायया आत्मीयया मायया * माया वयुनं ज्ञानम् इति ज्ञानपर्यायोऽत्र मायाशब्दः । तथाचाभियुक्तप्रयोगः—* मायया सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभम् इति । आत्मीयेन ज्ञानेन—आत्मसङ्कल्पेनेत्यर्थः । अतोऽपहतपाप्मत्वादिसमस्तकल्याणगुणात्मकत्वं सर्वमैशं स्वभावमजहत् स्वमेव रूपं देवमनुष्यादिसजातीयसंस्थानं कुर्वन्नात्मसङ्कल्पेन देवादिरूपस्संभवामि । तदिदमाह *अजायमानो बहुधा विजायते (पु.) इति श्रुतिः । इतरपुरुषसाधारणं जन्माकुर्वन्देवादिरूपेण स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रक्रियया जायत इत्यर्थः * बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि * तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहं * जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः इति पूर्वापराविरोधाच्च ॥ ६ ॥

ता ॥ अथ प्रकारादिप्रश्नत्रयोत्तरमनन्तरश्लोक इत्याह—अवतारेति । अजाव्ययशब्दाभ्यां प्रकृतिपुरुषयोरिव स्वरूपतो धर्मतश्च विकारा न सन्तीत्युच्यते । अजाव्ययशब्दौ कर्मकृतजन्ममरणनिवृत्तिपरौ वा ; तेन हेयप्रत्यनीकत्वमुक्तं भवति । * भूतानामीश्वरोऽपीति कल्याणगुणाकरत्वाप्रच्युतिरुपलक्ष्यते । यद्वा अजशब्देन स्वरूपतः शरीरद्वारा च जन्मयुक्ताचित्क्षेत्रज्ञाभ्यां व्यावर्तनम् । * अव्ययात्मेत्यात्मशब्दस्य स्वभावपरतया नञोऽत्यन्ताभावपरतया च कदाचिज्ज्ञानसङ्कोचादिमतो मुक्ताद्व्यावृत्तिः । ईश्वरशब्देन नित्यासङ्कुचितज्ञानेभ्यो नित्येभ्यो व्यवच्छेदः । * अव्ययात्मेत्यत्रापि पूर्वोत्तरवत् अपि सन्नित्यनुषञ्जनीयम् । अत्र च पूर्वार्धेन तृतीयचतुर्थपादाभ्यां च प्रश्नत्रयस्य क्रमात्परिहारः । आदिशब्देनेश्वरत्वोपलक्षितसर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वावाप्तसमस्तकामत्वादीनि गृह्यन्ते । सर्वमिति । न कस्यचिदपि स्वभावलेशस्य हानिरिति भावः । परमेश्वरसंबन्धि पारमेश्वरं परमेश्वरत्वप्रयुक्तमित्यर्थः । अपि सन्नित्यस्य वर्तमाननिर्देशस्य तात्पर्यमाह—अजहदेवेति । एतेन तत्तदवतारेषु तासुतास्ववस्थासु च पारमेश्वरस्वभावस्य सत एव स्वेच्छया तिरोधानमात्रमिति

सूचितम् । तथा चाहुः *गुणैष्षड्भिरित्युपक्रम्य *भवान् सर्वत्रैव त्वगणितमहामङ्गलगुणः (व. स्त. १६) इति । अवतारेषु हि परमेश्वरत्वं व्यपदिश्यते । *ईशन्नपि महायोगी (भा. उ. ६७. १४) *कृष्ण एव हि लोकानां (भा.स. ३८. २३) *व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा (रा. यु. ११४. १४) इत्यादिभिः । नात्र प्रकृतिशब्देन *प्रकृतिं स्वामव-ष्टभ्य विसृजामि (गी. ९. ८) इत्यादिष्विव त्रिगुणा प्रकृतिरुच्यते, अवतारे[ष्व]पि तद्विग्रहस्य त्रिगुणोपादानकत्वाभा-वात् । तथा चोक्तं *न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः (भा.) *न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसंभवा (वा. पू. ३४.४० ; वरा. १४.४१) इति । अतोऽत्रावतारोपयुक्ताऽन्या प्रकृतिरुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**प्रकृतिस्स्वभाव** इति । *प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे इति नैघण्टुकाः । विग्रहस्यापि *नित्यालिङ्गा स्वभावसंसिद्धिः (र. ब्रा.) इत्यैकायनश्रुत्यनुसारेण निरुपाधिकस्वासाधारणविशेषणत्वात्, स्वभावशब्देनोपादानम् । गोबलीवर्दन्यायाच्चात्र विग्रहाख्य-स्वभावविशेषपरता । स्वभावपर्यायप्रकृतिशब्देनापृथक्सिद्ध[द्धि]लाभेऽपि स्वामितिनिर्देशो जीवसाधारणत्रिगुणप्रकृतिव्यव-च्छेदार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**स्वमेवे**ति । अन्तरादित्याधिकरणभाष्येऽप्येतद्व्याख्यातं *स्वमेव स्वभावमास्थाय, न सं-सारिणां स्वभावमित्यर्थः (१.१.२१) इति । प्रकृतिशब्दस्यात्र विग्रहपरतामधिष्ठायेत्यनेन सूचितं स्वातन्त्र्यं च दर्शयति—**स्वेनैव रूपेणे**ति । यद्वा स्वमेव स्वभावमित्याद्येकवाक्यं सङ्कलितार्थपरम्, तदधिष्ठायेत्येतदन्तं पूर्वार्धस्यार्थः ; स्वेनैव रूपे-णेति तु तृतीयपादस्य ; स्वेच्छयेति चतुर्थपादस्य ; अस्यां योजनायां प्रकृतिशब्दोऽवतारोपादानभूतदिव्यविग्रहमेवाह । अवतारविग्रहोपादानभूतप्रकृतेर्बहुश्रुतिसिद्धतामाह—**स्वस्वरूप**मिति । *स्वरूपं ब्रह्मणोऽपरम् (वि. १.२२.६१)इति प्रयो-गात् स्वरूपशब्दोऽत्र विग्रहपरः । *आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् (पु.) इत्यनेनाप्राकृतत्वम्, स्वासाधारणनिरतिशयदीप्ति युक्तत्वं च सिद्धम् । तत्प्रकरणे च देशविशेषवर्तित्वनित्यसूरिसेव्यत्वलक्ष्मीपतित्वादिकमपि भाव्यम् । *क्षयन्तमित्यत्र रज-श्शब्दोऽपि मूलप्रकृतिविषयः, न तु लोकविषयः *तमसः परस्तादित्यनेन तुल्यार्थत्वात् । रजोगुणकत्वाच्च रजश्शब्दे-नोपादानम् । व्याप्तस्य देशविशेषे *क्षयन्तमिति निवासवचनाद्विग्रहवत्त्वं सिद्धम् । एवं परमपदनिलयनित्यविग्रह-सद्भावश्श्रुतिद्वयेन दर्शितः । तस्यैव विग्रहस्यावतारदशां दर्शयति—**य एष** इति । *आदित्यवर्णं *हिरण्मयः इति च एक एव वर्णः प्रतियोगिभेदाधीनप्रातिकूल्यानुकूल्याभ्यां मुखभेदेन निर्दिश्यते । यथाऽऽहुर्**द्रमिडाचार्याः** *हिरण्मय इति रूपसामान्याच्चन्द्रमुखवत् (१. १. २१. सारे) इति । यद्वा, हिरण्यविकारत्वव्यवच्छेदार्थं द्रमिडभाष्यम् । [अ]तत्र *मयूरकण्ठच्छविशुद्धहेम इति शिल्पशास्त्रानुसाराच्छ्यामत्वसिद्धिः । अथवा स्वेच्छया तत्रतत्र रूपभेदेऽपि न दोषः ; युगादिभेदे पर्यायतः सितरक्तादिविकल्पितवासुदेवादिव्यूहरूपभेदवत् । तस्यैव हृदयान्तर्वर्तित्वे श्रुतिमुदाहरति—**तस्मि-न्नि**ति । **मनोमय** इति—विशुद्धेन मनसा प्रचुरः, ग्राह्य इत्यर्थः । आभ्यां श्रुतिभ्यामुपासनस्थानविशेषस्थितिर्दर्शिता । कारणवाक्येऽपि तस्य सद्भावं दर्शयति—**सर्वे** इति । विद्युत इति पदं विद्युद्वर्णादित्यन्यत्र व्याख्यातम् । *शान्त उपा-सीत (छा. ३. १४. १) इति पूर्वोक्तमुपासनं *स क्रतुं कुर्वीत इत्यनूद्य तच्छेषतया विधीयमानेषु पारमार्थिकेषु गुणेषु विग्रहस्य सहपाठं दर्शयति—**भारूप** इति । भास्वररूप इत्यर्थः । *माहारजनं वासः (बृ. ४. ३. ६) इत्येषा श्रुतिः **शारीरके** व्याख्याता—*तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासः (३. २. २०) इत्यादिनाऽऽकारविशेषं चाभिधाय, इति । सर्वासु चासु श्रुतिषु विलक्षणस्थानविशिष्टत्ववर्णविशेषपुरुषशब्दादिभिः पूर्वोपात्तपुरुषसूक्तवाक्यैकार्थत्वं सिद्धम् । षष्ठीसमासे स्वस्वामित्वलक्षणस्संबन्धोऽत्र विवक्षित इत्याह—**आत्मीयये**ति । *माया वयुनं ज्ञानम् इति

निघण्टूपादानम् । स्वेच्छावतरणप्रकरणे स एवार्थ उचित इति भावः । निघण्टुसिद्धमर्थं तन्मूलभूताभियुक्तप्रयोगेण द्रढयति—**तथाचे**ति । *मायया वेत्ति इति निर्देशादियं माया निघण्टुसिद्धं ज्ञानमेव, परप्रसिद्धमायायास्तत्त्वार्थप्रकाशकत्वाभावादिति भावः । **एतेन** प्रकृतिशब्दस्यात्र त्रिगुणात्मकप्रकृतिविषयत्वं मायाशब्दस्य मिथ्यार्थपरत्वं च शङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् । *आत्ममायया इत्यस्य न परमार्थतो लोकवदिति व्यवच्छेदश्चायुक्तः ; अन्येषामपि जन्मनस्तन्मते मिथ्यात्वाद्यविशेषात् । फलितं वक्तुमाह—**आत्मीयेन ज्ञानेने**ति । ज्ञानमात्रस्य कथमवतारहेतुत्वम्? तथा सति सर्वदाऽवतारप्रसङ्गादित्यत्राह—**आत्मसंकल्पेनेत्यर्थ** इति । श्लोकस्य पिण्डितार्थं विशदयति—**अत** इति । **अपहतपाप्मत्वादी**त्यनेन दहरविद्यासुबालोपनिषत्प्रभृतिषु निर्दोषत्वमङ्गलगुणाकरत्वप्रतिपादकानां वाक्यानां स्मारणम् । **समस्तकल्याणगुणात्मकत्व**मित्यादिना *समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशा[वृ]द्धृतभूत[व]सर्गः । इच्छागृहीताभिमतोरुदेहस्संसाधिताशेषजगद्धितो [यः]ऽसौ (वि.६.५.८४) इत्यादि स्मारितम् । ईश्वरस्वभावस्सर्वोऽप्युभयलिङ्गत्वेन संगृहीत इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**सर्वमैशं स्वभाव**मिति । स्वमेव रूपमित्यादिना *समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर । देवतिर्यङ्मनुष्या[दि] ख्याचेष्टावन्ति स्वलीलया ॥ (वि.६.७.७१) इत्यादि भगवत्पराशरवचनं स्मारितम् । अजत्वश्रुत्या स्मृतिरियं बाध्येतेत्यत्राह—**तदिदमाहे**ति । अजायमानत्वजायमानत्वोक्त्या व्याहतत्वादन्यपरेयं श्रुतिरित्यत्राह—**इतरे**ति । *अजायमानः इति सामान्यनिषेधो *बहुधा विजायते (पु.) इति विशेषविधिसन्निधानात्सङ्कुचितविषयः । अतो विरोधे शान्ते तात्पर्यान्तरं न कल्प्यम् । न चेदं *बहु स्याम् (छा.६.२.३ ; आ.६.२) इतिवज्जगद्रूपेण बहुभवनम् , *तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम् (पु.) इत्यनन्तरवाक्यैर्मुमुक्षूणामत्यन्तोपकारकावताररहस्यज्ञानस्यैव वक्तुमुचितत्वात्, अस्य च तदैकार्थ्यादिति भावः । सत्यमिथ्यात्वाभ्यां विरोधपरिहारशङ्कां प्रतिक्षेप्तुं *प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय इत्यस्य विग्रहपरत्वे, मायाशब्दस्य ज्ञानपरत्वे च हेत्वन्तरमाह—**बहूनी**ति । वेद, सृजामि, दिव्यम् इति शब्दैर्जन्मनो बुद्धिपूर्वत्वेच्छामात्रकृतत्वदिव्यत्वादीनि प्रतीयन्ते । मायादिशब्दस्याविद्यादिपरत्वे तु तदखिलं विरुध्येत । नह्यत्र जन्मशब्दो जन्मप्रतिभासवाची ; न च प्रध्वस्तपर्यायो व्यतीतशब्दो बाधपरः ; न च मायागृहीतस्य सर्ववेदित्वम् ; नापि मिथ्याभूते सृष्टिशब्दः ; न च त्रिगुणप्रसूतस्य दिव्यत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

भा ॥ जन्मकालमाह—

यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७

भा ॥ न कालनियमोऽस्मत्संभवस्य : यदा यदा हि धर्मस्य वेदोदितस्य चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यव्यवस्थयाऽवस्थितस्य कर्तव्यस्य ग्लानिर्भवति ; यदा यदा च तद्विपर्ययस्याधर्मस्याभ्युत्थानं तदाऽहमेव स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रकारेणात्मानं सृजामि ॥ ७ ॥

ता ॥ कदेति प्रश्नस्योत्तरमुच्यत इत्याह—**जन्मकालमाहे**ति । युगानियमस्य वक्ष्यमाणत्वात् *यदायदा इति वीप्सा युगान्तर्वर्तिकालानियमपरेत्यभिप्रायेणाह—**न काले**ति । जीववत्पुण्यापुण्यविपाककृतो वा, व्यवस्थितस्वसङ्कल्पकृतो वा मन्वन्तरमहाकल्पादिरूपो वा कालनियमो नास्तीत्यर्थः । प्रमाणतस्स्वरूपतश्च ग्लानिप्रकारसूचनाय बाह्यधर्मधर्मैकदेशव्यवच्छेदाय च **वेदोदितस्ये**त्यादिविशेषणम् । *वेदोदितस्य कर्तव्यस्येति धर्मलक्षणमप्युक्तं भवति । अधर्मशब्दे

नञो विरोधिविषयत्वमभिप्रेत्योक्तं—**तद्विपर्ययस्ये**ति । ततश्चावैदिकागमोदितस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थारहितस्य तत एवाकर्तव्यस्येति पूर्वोक्तप्रकारवैपरीत्यं फलितम् । धर्मग्लानेरधर्मोत्थानस्य च तुलाग्रनमनोन्नमनवत्परस्पराविनाभावित्वं च दर्शितम् । तदेत्यत्रापि * यदायदा इत्येतत्प्रतिनिर्देशरूपत्वाद्वीप्साऽनुसंधेया । धर्मस्य ग्लानिमपि न सहे, किंपुनर्विच्छेदमिति ग्लानिशब्दतात्पर्यम् । एवमधर्मस्योद्गममात्रमपि न सहे, किमुत शाखानुशाखतामित्यभ्युत्थानशब्दाभिप्रेतम् । * अहं सृजामि इत्यत्रापेक्षणीयान्तरादर्शनात् **अहमेव स्वसंकल्पेने**त्युक्तम् । तेन कालस्याप्यधिष्ठानुस्तस्य कालपरतन्त्रत्वं परिहृतं भवति । * आत्मानं सृजामि इत्येतत्र तावत्स्वरूपविषयं, तस्य नित्यत्वात्, आत्माश्रयादिप्रसङ्गाच्च; नापि जीवविषयं, तस्य प्रकरणासङ्गतत्वात्; नाप्याद्यविग्रहविशिष्टस्वात्मविषयं, तस्यापि रूपस्य नित्यत्वात्; अतोऽवतारविग्रहविशिष्टस्वात्माऽत्र * आत्मानमिति निर्दिश्यत इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**उक्तप्रकारे**णेति ॥ ७ ॥

भा ॥ जन्मनः प्रयोजनमाह—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥ ८

भा ॥ साधव उक्तलक्षणधर्मशीला वैष्णवाग्रेसरा मत्समाश्रयणे प्रवृत्ता मन्नामकर्मस्वरूपाणां वाङ्मनसागोचरतया मद्दर्शनेन विना स्वात्मधारणपोषणादिकमलभमानाः क्षणमात्रकालं कल्पसहस्रं मन्वानाः प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयुरिति मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनरूपस्याराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च देवमनुष्यादिरूपेण युगेयुगे संभवामि; कृतत्रेतादियुगविशेषनियमोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ता ॥ किमर्थमिति प्रश्नस्योत्तरमुच्यत इत्याह—**जन्मन** इति । साधुशब्दोऽत्र नासमर्थादिविषयः, दुष्कृच्छब्दप्रतियोगिरूपत्वात्; अतस्सुकृतिविषयोऽयमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**उक्तलक्षणधर्मशीला** इति । **उक्तलक्षणशब्देन** * वेदोदितस्य इत्यादि परामृश्यते । ये पुनरुक्तलक्षणधर्मेण देवतान्तराण्येव उपासते; येच वैष्णवाः प्रतर्दनविद्या[दि]न्यायेन तत्तद्देवताविशिष्टवेषेणैव भगवन्तमुपासते; न तेषामवतारप्रदर्शनेऽत्यन्तनिर्बन्धः; तत्तद्देवताकञ्चुकितवेषेणैव तदपेक्षितसकलप्रदानोपपत्तेरित्यभिप्रायेणोक्तम्—**वैष्णवाग्रेसरा** इति । भगवद्भक्तवर्या इत्यर्थः । **उक्तलक्षणधर्मशीला** इति **वैष्णवाग्रेसरा** इति पदाभ्यां * न चलति निजवर्णधर्मतो यः (वि. ३. ७. २०) * वर्णाश्रमाचारवता (वि. ३. ८. ९) इत्यादि सूचितम् । यथावस्थितमुपायं प्राप्यं चावलम्बमाना इति च फलितम् । त्राणं हि नामात्रानिष्टनिवर्तनपूर्वकेष्टप्रापणम् । एवंविधवैष्णवाग्रेसराणाम् अनिष्टश्च भगवदलाभः; तत्समाश्रयणपूर्वकतल्लाभेनैव च तस्यानिष्टस्य निवर्तनमित्यभिप्रेत्योच्यते—**मत्समाश्रयणे**त्यारभ्य, **आलापादिदानेने**त्यन्तम् । न ह्यमीषामन्नपानताम्बूलादि धारणपोषणादिकम्, किंत्वहं कृष्ण एव सर्वमित्यभिप्रायेणोच्यते—**मद्दर्शनेन विना स्वात्मधारणपोषणादिकमलभमाना** इति । अदर्शनं चानिष्पन्नयोगावस्थत्वात् । यद्यमी मत्साक्षात्कारात्पूर्वमल्पं कालं लोचने मीलयित्वा सहेरन्, तदाऽहमपि तादृशीं तेषामवस्थां सहेयापि, नत्वेते तथेत्यभिप्रायेणोक्तं—**क्षणे**त्यादि । * त्रुटि युगायते त्वामपश्यताम् (भाग. १०. ३१. १५) इत्यादिकमिह भाव्यम् । अदर्शनदुःखस्य च चरमावस्थोच्यते-**प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयु**रिति । स्वविश्लेषपरिक्लिष्टानामुज्जीवनाय प्रवृत्तस्य क्रमाद्भक्तानुभाव्याकारा उच्यन्ते—**मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेने**ति । नह्यप-

वर्गसुखादिवदवतारमन्तरेण स्वसंकल्पमात्रेणै[व] तद्दातुं शक्यमिति भावः । *परित्राणाय इत्यत्रोपसर्गेण विविधानिष्ट-निवृत्तिपूर्वकविविधेष्टप्राप्तिस्सूचितेत्यभिप्रायेण **मन्नाम[गुण]कर्मे**त्यादिकं **धारणे**त्यादिकं **स्वरूपचेष्टिते**त्यादिकं चोक्तम् । स्वरूपमत्र विग्रहः । एवं साधूनामान्तरभयात्परित्राणमुक्तम्; अथ तेषामेव बाह्यभयात्परित्राणमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**तद्विपरीतानां विनाशाय चे**ति । चकारोऽन्वाचयार्थः । इदमप्युक्त**मन्तरादित्याधिकरणभाष्ये** *साधवो ह्युपासकाः, तत्परित्राणमेवोद्देश्यम्; आनुषङ्गिकस्तु दुष्कृतां विनाशः, संकल्पमात्रेणापि तदुपपत्तेः (१. १. २१) इति । भागवतापराधो हि दुष्कृत्यकाष्ठेत्यभिप्रायेण—**तद्विपरीताना**मित्युक्तम् । *रिपूणामपि वत्सलः (रा. यु. ५०. ५६) *मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि (रा. यु. ४१. ६८) इतिवद्दुष्कृतामपि विनाशो नात्यन्तविनाशः; किंतु, वैपरीत्यहेतु-भूतराक्षसप्रभृतिशरीरग्रन्थ्यादि[वि]निवर्तनम्; तन्निवृत्तौ च तेषामपि धार्मिकत्वं संभवेदिति सोऽपि धर्मसंस्थापनपर्यवसितः । मच्छेषभूतमाराधनं मयैव हि स्थापनीयमित्यभिप्रायेण—**मदाराधनरूपस्ये**त्युक्तम् । अनुष्ठानमुखेनोपदेशमुखेन च धर्म-प्रवर्तनं व्यासादिद्वाराऽपि शक्यम्; आराध्यरूपप्रदर्शनेन भक्त्युत्पादनमवतारासाधारणप्रयोजनम्; परश्शतपरुषवादी जन्मत्रयशत्रुश्शिशुपालोऽपि हि कृष्णदर्शनेन प्रीतिमान्भूत्वा मुक्तिं गत इत्यभिप्रायेण—**आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेने**त्युक्तम् । *रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् (रा. अ. ३. २९) इत्यादि च भाव्यम् । एतेन धर्मस्य सम्यक्स्थापनं हि स्वपर्यन्ततया स्थापनमित्युक्तं भवति । युगेयुग इति वीप्सातात्पर्यं व्यनक्ति—**कृतत्रेतादी**ति । नतु प्रतियुगमवश्यं संभवामि, नापि युगविशेषनिर्बन्ध इति भावः ॥ ८ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९

भा ॥ एवं कर्ममूलहेयत्रिगुणप्रकृतिसंसर्गरूपजन्मरहितस्य सर्वेश्वरत्वसार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादि-समस्तकल्याणगुणोपेतस्य साधुपरित्राणमत्समाश्रयणैकप्रयोजनं दिव्यम्—अप्राकृतं मदसाधारणं मम जन्म चेष्टितं च तत्त्वतो यो वेत्ति, स वर्तमानं देहं परित्यज्य पुनर्जन्म नैति, मामेव प्राप्नोति, मदीयदिव्यजन्मचेष्टितयाथात्म्य-विज्ञानेन विध्वस्तसमस्तमत्समाश्रयणविरोधिपापोऽस्मिन्नेव जन्मनि यथोदितप्रकारेण मामाश्रित्य मदेकप्रियो मदेकचित्तो मामेव प्राप्नोति ॥ ९ ॥

ता ॥ प्रासङ्गिकस्यावतारयाथात्म्यकथनस्य परमप्रकृतमोक्षोपयोगित्वमुच्यते—*जन्म कर्मेति श्लोकेन । **एव**मिति । *अजोऽपीत्यादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । दिव्यमित्यस्यैवार्थः **अप्राकृत**मिति । **मदसाधारण**मित्यनेन *बहु स्यां प्रजायेय (आ. ६) इत्युक्तजन्मव्यवच्छेदः । वह्न्यौष्ण्यादिवद्धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धः पदार्थान्तरेष्वदृष्टश्च प्रकारो न तर्क-बाध्य इति च भावः । *जन्म कर्म च मे दिव्यम् इत्युक्ते [जन्मबन्धहेतुभूतं]जन्मवत्तद्धेतुभूतं पुण्यमपि किमस्तीति शङ्काव्युदासाय **चेष्टित**मिति व्याख्यातम् । **तत्त्वत** इति । संशयविपर्ययरहितमित्यर्थः । देहं परित्यज्येत्युक्ते प्रारब्ध-कर्मपर्यवसानदेहं परित्यज्येति साधारणप्रतीतिस्स्यात्, तद्व्यवच्छेदाय—**वर्तमानदेहं परित्यज्ये**त्युक्तम् । एतच्च *यो वेत्ति स पुनर्जन्म नैति इति वेदितृत्वावस्थापेक्षया पुनर्जन्मप्रतिषेधात्फलितम् । *पुनर्जन्म नैति इत्यनेन विरोधि-निवृत्तिरुच्यते; मामेतीतीष्टप्राप्तिः । न केवलं विरोधिनिवृत्तिमात्रेण स्वात्मानन्दानुभवमात्रम्, अपि त्ववताररहस्यज्ञानवा-न्मामेव प्राप्नोतीत्यवधारणार्थः । ननु वर्तमानदेहं परित्यज्येत्याद्ययुक्तम्, प्रारब्धकर्मावसाने हि मोक्षश्शारीरके निर्णीतः;

प्रारब्धस्य च कर्मणः कियन्ति जन्मानि साध्यानीति न नियमः; व्यासादिष्वनियमदर्शनात्। न च जन्मकर्मज्ञानमात्रान्मोक्षः, दीर्घकालनैरन्तर्यादरसेवनीयदुष्करतरकर्मज्ञानानुगृहीतोपासनशास्त्रार्थनैरर्थक्यप्रसङ्गादित्यत्राह—**मदीयेति**। दिव्यजन्मचेष्टितज्ञानेनोपासनविरोधिनां समस्तानां पापानां निवृत्तत्वादस्मिन्नेव जन्मनि जन्मान्तरारम्भकपापांशप्रशमनसमर्थपुष्कलोपासननिष्पत्तेर्न जन्मान्तरपरिग्रहः। स्मरन्ति च * विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि (वि. ६. ७. ३५) इति। एवं चोपासनपौष्कल्यहेतुतयाऽस्याभिधानात्परम्परया मोक्षसाधनत्वमिति नोपासनशास्त्रवैयर्थ्यमिति भावः। **यथोदितप्रकारेण मामाश्रित्येति** पुष्कलध्यानावस्थोच्यते। **मदेकप्रिय** इति तु भक्तिरूपापन्नतोक्तिः। अहमेक एव प्रियः प्रीतिविषयो यस्य स मदेकप्रियः; * प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम् (७. १७) इति वक्ष्यते। एतेन पुरुषार्थान्तरनिष्ठव्यवच्छेदः। **मदेकचित्त** इति समाध्यवस्था। मय्येकस्मिन्नेव चित्तं यस्य स मदेकचित्तः॥ ९॥

भा॥ तदाह—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः॥ १०

भा॥ मदीयजन्मकर्मतत्त्वज्ञानाख्येन तपसा पूता बहव एवं संवृत्ताः। तथा च श्रुतिः * तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम् (ना) इति। धीराः—धीमतामग्रेसराः एवं तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्यर्थः॥ १०॥

ता॥ उपासनवैयर्थ्य[मित्य]ादिशङ्कोत्तरत्वेन योऽयमर्थ उक्तः, अयमेव * वीतराग इति श्लोकेनोच्यत इत्याह—**तदाहेति**। तदेव पूर्वप्रस्तुतं ज्ञानमिह * ज्ञानतपसेत्युच्यते; * मन्मया मामुपाश्रिताः इति तु परम्परया तत्साध्यज्ञानमित्यभिप्रायेणाह—**मदीयेति**। अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोके व्याख्यातप्रायत्वात् **एवं संवृत्ता** इति संग्रहेणोक्तम्। तथा हि ज्ञानतपसा पूता इत्यस्यार्थो **मदीये**त्यारभ्य **पाप** इत्यन्तेन प्रपञ्चितः। * मामाश्रित्य इत्यनेन * मामुपाश्रिताः इत्यस्यार्थ उक्तः। * मदेकप्रियः इत्यनेन * वीतरागभयक्रोधाः इत्यस्यार्थोऽभिप्रेतः; विषयान्तरेषु प्रीतिर्हि रागः; तद्विरोधिषु निरसनेच्छा क्रोधः; आगामीष्टविरोध्यनिष्टागमोत्प्रेक्षा भयम्। तदेतदखिलमपि न वासुदेवभक्तानामस्ति, तदेकप्रियत्वेन विषयान्तरे रागाभावात्, तत एव तन्मूलक्रोधाभावात्, तल्लाभालाभव्यतिरिक्तेष्टानिष्टाभावेन भयाभावाच्च। इदं च * न क्रोधो न च मात्सर्यम् (वि. स.) इत्यादिषु प्रसिद्धम्। * मदेकचित्तः इति * मन्मयाः इत्यस्यार्थः। ज्ञानविषयभूतेन मया प्रचुरा मन्मयाः, तादात्म्यविकारार्थयोरत्रानुपपन्नत्वात्; अन्तर्यामित्वविवक्षायां तस्य सर्वसाधारणत्वाच्च। मन्मया इत्यत्रेश्वराभेददर्शिन इति शङ्करोक्तं शास्त्रोपक्रमादिविरोधाच्छब्दस्यावाचकत्वाच्च निरस्तम्। * मामेव प्राप्नोतीत्यनेन * मद्भावमागताः इत्यस्यार्थो दर्शितः। मुक्त्यवस्थायामपि तादात्म्यस्य श्रुतिस्मृतितदर्थापत्तिसूत्रादिविरुद्धत्वात्, अत्रापि * मामेति सोऽर्जुन इति कर्मकर्तृव्यपदेशात्, * मम साधर्म्यमागताः (१४. २) इति परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वाच्च, * मद्भावमागताः इत्यस्य मत्स्वभावमपहतपाप्मत्वादिकं प्राप्ता इत्यर्थः। यद्वा * ब्रह्मैव भवति (मु. ३. २. ९) इत्यादाविवात्यन्तसाम्यात्तद्व्यपदेशः। अवताररहस्यस्य च ज्ञातव्यत्वे श्रुतिरप्यस्तीत्याह—**तथा चेति**। उक्तार्थसंवादित्वं विवृणोति—**धीमतामग्रेसरा** इत्यादिना। एवं धीरशब्दनिर्वचनेन प्रागुक्तभगवत्प्राप्तिपर्यन्ताभङ्गुरज्ञानवत्त्वमुक्तं भवति। * परिजानन्तीत्यत्रोपसर्गेण पूर्वोक्तयथावस्थितप्रकारोऽभिप्रेतइति ज्ञापनाय **एवं तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्युक्तम्**। धीमतामग्रेसरा एवेति पाठे तु विशेषविधेः शेषनिषेधः फलित इति भावः॥ १०॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११

भा ॥ न केवलं देवमनुष्यादिरूपेणावतीर्य मत्समाश्रयणापेक्षाणां परित्राणं करोमि, अपि तु ये मत्समाश्रयणापेक्षा यथा—येन प्रकारेण स्वापेक्षानुरूपं मां संकल्प्य प्रपद्यन्ते—समाश्रयन्ते; तान् प्रति तथैव तन्मनीषितप्रकारेण भजामि— मां दर्शयामि । किमत्र बहुना, सर्वे मनुष्याः मदनुवर्तनैकमनोरथा मम वर्त्म—मत्स्वभावं सर्वं योगिनां वाङ्मनसागोचरमपि स्वकीयैश्चक्षुरादिकरणैस्सर्वशस्स्वापेक्षितैस्सर्वप्रकारैरनुभूयानुवर्तन्ते ॥ ११ ॥

ता ॥ एवं साधुपरित्राणाद्यर्थदेवमनुष्यादिसजातीयस्वेच्छावतारवर्णनमुखेनोपासनोपयुक्तं स्वस्य सौलभ्यमुक्तम् । अथ तस्यैव काष्ठाप्राप्तां दशां दर्शयति—* ये यथेति श्लोकेन । अत्र कृष्णावतारवृत्तान्तेन सहार्चावतारवृत्तान्तोऽपि संगृहीतः । ये यथा, तांस्तथैवेति शब्दाः पूर्वोक्ताधिकारितदनुष्ठानप्रकारादिनियमनिवृत्तिपरा इत्यभिप्रायेणाह—**न केवल**मिति । **स्वापेक्षानुरूप**मिति—पतित्वपुत्रत्वसारथित्ववाराहनारसिंहादिप्रक्रिययेत्यर्थः । **सङ्कल्प्य**—मनोरथविषयं कृत्वेत्यर्थः । एतदेवात्र प्रपदनमित्याह—**समाश्रयन्त** इति । तांस्तथैव भजाम्यहमित्यत्र तद्भजनप्रकारेणाहमपि तान्भजामीत्येतदसङ्गतमिति शङ्कानिरासाय तथैवेत्यस्यार्थमाह—**तन्मनीषितप्रकारेणे**ति । न तु स्वकीयपरत्वानुरूपप्रकारेणेति भावः । अत्र यथाभिलषितफलप्रदानेन पक्षपातपरिहारार्थत्वं परोक्तं पूर्वोत्तराभ्यां नात्यन्तसङ्गतम्, * चातुर्वर्ण्यम् (१३) इत्यादिनाऽर्थतः पुनरुक्तिश्च स्यात् । सेवकान् प्रति सेव्यस्य भजनं नाम सुलभदर्शनत्वमित्यभिप्रायेण **मां दर्शयामी**त्युक्तम् । उक्तार्थस्य लोकेऽपि प्रदर्शनपरमुत्तरार्धम्; नपुनः * यदि ह्यहं न वर्तेयम् (३.२३) इत्यादाविव स्वस्य लोकानुविधेयानुष्ठानवत्त्वपरम्, तस्येहासङ्गतत्वादित्यभिप्रायेण वाङ्मनसागोचरसौलभ्यपरतां विवृणोति—**किमत्र बहुने**ति । मनुष्यशब्दः स्त्र्यादीनामपि संग्राहक इत्यभिप्रायेण सर्वशब्दः । अत्र वर्त्मशब्दो न साक्षात्सरणिवाचकः, असङ्गतवाक्यार्थत्वप्रसङ्गात् । नाप्याचारपरः, तस्याप्यत्रासङ्गतत्वेनोक्तदूषणत्वात् । अत एव * एवं प्रवर्तितं चक्रम् (३. १६) * तेनैव स्थापिता ब्रह्ममर्यादा लोकभाविनी इत्याद्युक्तशास्त्रमर्यादानुवर्तनपरत्वमपि निरस्तम् । अतोऽत्र सौलभ्योपदेशप्रकरणे स्वासाधारणविग्रहचेष्टासौशील्यादिस्वभावसमुदायपरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेणोक्तं—**मम वर्त्म मत्स्वभावं सर्व**मिति । सरणिवाचकमपि हि शब्दमुपचारात्स्वभावविषयतया प्रयुञ्जते । यथा * कोऽयं पन्था यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयीत्थमिति । मनुष्या इत्यनेन सूचितमुच्यते **योगिनामि**ति । योगपरिशुद्धमनसां वाङ्मनसागोचरमपि मांसचक्षुषो मनुष्या बाह्येन्द्रियैरप्यनुभवन्तीत्यर्थः । प्रियतमपितृपुत्रसुहृद्भ्रातृभृत्यसारथित्वादिरूपाण्यर्चावताररूपाणि च * सर्वशः इत्यनेन विवक्षितानीत्याह—**स्वापेक्षितै**रिति । **अनुभूयानुवर्तन्ते**—अनुभवन्तो वर्तन्त इत्यर्थः । अलङ्करणयात्रोत्सवसेवादिर्वाऽत्र प्रकारः । अत्र योगिनां वाङ्मनसागोचरमपि *चक्षुरादिकरणैरिति वचनादर्चावताररूपेऽपि पररूपत्वानुसन्धानं दर्शितम् । यथा स्मरन्ति * तामेव ब्रह्मरूपिणीम् (वि.ध.१०३.३०) इति । वक्ष्यति च भगवान् * भुजैश्चतुर्भिः (भा.मौ.५.३४) इत्यादि । एवं प्रसङ्गात् सौलभ्यातिरेकं सारथ्यादिना पश्यतोऽपि पाण्डवस्योपासिसिषापूर्त्यर्थं कण्ठोक्त्याऽप्युपदिदेश । नन्वेतावताऽपि चोद्यानुमानतर्काणां कः परिहार उक्तो भवति? तदुच्यते—हेयप्रत्यनीकः स्वयं हेयं कथमुपाददीतेति चोद्यमवतारादेर्हेयत्वाभावादेव निरस्तम्; तदभावश्चाकर्मवश्यत्वाप्राकृतत्वस्वेच्छाकृतत्वादिभिः । पुण्यपापाद्यभावे नियन्त्रन्तराभावे च कथं जन्मादीत्येतदपि स्वेच्छया परिहृतम् । हिताहिताज्ञानाशक्त्यादिचोद्यमकर्मवश्यस्य लीलयाऽवतरतो-

ऽस्याहिताभावात्तदज्ञानाभावाच्च निरस्तम् । प्रयोजनाभावचोद्यं तु साधुपरित्राणादिप्रयोजनवर्णनेनापाकृतम् । यत्तु साधुपरित्राणादौ सङ्कल्पमात्रेणापि शक्ये किमवतारादिनेति, तदपि *परित्राणाय साधूनाम् (८) इत्यत्र *मन्नामेत्यारभ्य *आलापादिदानेन तेषां परित्राणायेत्यन्तेन भाष्येण, *धर्मसंस्थापनार्थायेत्यत्र *आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेनेत्यनेन, *ये यथा (११) इत्यत्र सर्वसाधारणस्वसौलभ्यातिरेकप्रदर्शनेन च परिहृतम् । यदुक्तम्–ईश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान् अकर्मवश्यत्वात्, मुक्तात्मवदिति, तत्रेश्वराभ्युपगमानभ्युपगमयोर्धर्मिग्राहकबाधाश्रयासिद्धी । किंच किमत्र कर्महेतुकजन्मादिरहित इति साध्यार्थः ? उताकर्महेतुकजन्मादिरहित इति ? अथवा सामान्येन जन्मादिमात्ररहित इति ? न प्रथमः, सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः, हेतोरप्रयोजकत्वात्; न हि कर्मनिवृत्तिरकर्महेतुकं जन्मापि निवर्तयति; निषेध्यस्वरूपसमर्पकप्रमाणेन बाधश्च; यथाऽग्नेरनौष्ण्यानुमाने । न तृतीयः, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्; मुक्तस्यापि हि शरीरपरिग्रहो *जक्षत्क्रीडन् रममाणः (छा. ८. १२. ३) *स एकधा भवति त्रिधा भवति (छा. ७. २६. २) इत्यादिश्रुतिसिद्धः । तर्हि मुक्तोऽपि पक्षीकृत इति चेत्, तदा को दृष्टान्तः ? घटादिरितिचेन्न, तत्र शरीरपरिग्रहाद्यभावस्य अचेतनत्वोपाधिकत्वात् । एतेन यो जन्मादिमान् स कर्मवश्य इति व्यतिरेकोऽपि भग्नः । यस्त्वीश्वरनियोगाविषयत्वादिति, सोऽपि प्रथमेन तुल्यार्थः; पुण्यपापनिरूपकशास्त्रस्यैवेश्वराज्ञारूपत्वात् । यत्तु तत्कारणरहितत्वात्, यो यत्कारणरहितः, न स तद्वानिति, तदप्यसत्, उपादानकारणविवक्षया प्रयोगे त्वप्राकृताकर्मनिमित्तावतारोपादाननित्यविग्रहसद्भावोपपादनाद्धेत्वसिद्धेः । निमित्तविवक्षया प्रयोगे तु संकल्पादिनिमित्तोपपादनात् । सामान्यविवक्षाऽपि तत एवोक्तोत्तरा । एवं संकुचितज्ञानशून्यत्वादित्यादिष्वपि धर्मिग्राहकबाधादिकं भाव्यम् । साध्यप्रयोजनरहितत्वादित्यत्र हेत्वसिद्धिश्च, साधुपरित्राणलीलादिप्रयोजनस्योक्तत्वात् । तथाऽपीदानींतनं सुखं [तदा] प्राक् नास्तीति तेनांशेनापूर्णत्वं प्रसज्यत इतिचेन्नेदमपूर्णत्वम्, इष्टविघाताभावात्, इच्छाकाले च तत्सिद्धेः, तदानीमपि यदीच्छेत्सिध्येदिति योग्यतासद्भावात्, उत्तरकालीनस्यापि तस्य प्रागपीश्वरेण सर्वज्ञेन स्वसुखतयाऽनुसंधीयमानत्वात् । एवमतीतेऽपि भाव्यम् । भविष्यतोऽपि सुखत्वेन प्रकाशमानत्वे किमर्था तत्रेच्छेति चेदुत्पत्त्यर्थेति ब्रूमः । तया किं प्रयोजनमिति चेत्सैव । सा तर्हि पूर्वोत्तरकालयोर्नास्तीति तयोः कालयोरपूर्णत्वमिति चेन्न, तत्कालीनतया तयैव सर्वदा ज्ञायमानया पूर्णत्वात् । ननु कस्यचिदिष्यमाणत्वं तदलाभे दुःखादितिचेन्न, तल्लाभस्य प्रयोजनत्वेनैव तदुपपत्तेः । अशक्तस्य हि तदिच्छतस्तदसिद्धे दुःखं जायते; शक्तस्य तु तदिच्छैव तत्सुखत्वं पुष्यतीति न संकटं किंचिदिति । एतेन साध्यप्रयोजनरहितत्वे हेतौ मुक्तदृष्टान्तोऽपि साधनविकलः, *जक्षत्क्रीडन्नित्यादिश्रुतेः । ये तु परमसाम्यापन्नदृष्टान्तेन सर्वज्ञत्वादित्यादिहेतवः, तेष्वपि साध्यविकलत्वादिदोषस्समानः । प्रसङ्गाश्चानुमानवद्व्याप्त्यग्राह्यभावेन दूषिता इति । तदेवं सिद्धं जन्मादिकमीश्वरस्य सत्यम्, तत्प्रतिपादकं च वचः प्रमाणमिति । यत्त्ववतारेषु दुःखशोकभयादिकं क्वचिदुच्यते, तदस्यापहतपाप्मत्वादिबलात् *तेन वञ्चयते लोकान् (भा. उ. ६७. १५) इत्यादिवचनबलाच्चाभिनयमात्रं मन्तव्यमिति ॥ ११ ॥

भा ॥ इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तथाविधकर्मयोगाधिकारिणो दुर्लभत्वमाह—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२

भा ॥ सर्व एव पुरुषाः कर्मणां फलं काङ्क्षमाणाः इन्द्रादिदेवतामात्रं यजन्ते—आराधयन्ति, न तु कश्चिदनभिसंहितफलः इन्द्रादिदेवतात्मभूतं सर्वयज्ञानां भोक्तारं मां यजते । कुत एतत्? यतः क्षिप्रमस्मिन्नेव मानुषे लोके कर्मजा पुत्रपश्वन्नाद्यादिसिद्धिर्भवति । मनुष्यलोकशब्दस्स्वर्गादीनामपि प्रदर्शनार्थः । सर्व एव लौकिकाः पुरुषा अक्षीणानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसंचयतयाऽविवेकिनः क्षिप्रफलाकाङ्क्षिणः पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गाद्यर्थतया सर्वाणि कर्माणीन्द्रादिदेवताराधनमात्राणि कुर्वते; न तु कश्चित्संसारोद्विग्नहृदयो मुमुक्षुरुक्तलक्षणं कर्मयोगं मदाराधनभूतमारभत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ता ॥ एवमध्यायार्थतयाऽभिहितेषु षट्सु प्रसक्तं प्रासङ्गिकं चोक्तम्, अथ प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तदुपोद्घाततया षट् श्लोकाः प्रवर्तन्ते । तत्राधिकारिविषयाश्चत्वारः, कर्मस्वरूपविषयौ द्वावित्यवान्तरविषयविभागः । तदिदमभिप्रयन् प्रथमं श्लोकमवतारयति—इदानीमिति । * काङ्क्षन्तः इत्यत्र विशेषनिर्देशाभावात् सर्व एव पुरुषा इत्युक्तम् । ये मुमुक्षुतया संभाव्यन्ते, तेऽपि हि प्रथमं त्रिवर्गप्रवणा इत्येवकाराभिप्रायः । * कर्मणां सिद्धिम् इत्यत्र कर्मस्वरूपसिद्धिशङ्काव्युदासायोक्तम्—फलमिति । इहशब्दाभिप्रेतमाह—इन्द्रादिदेवतामात्रमिति । इह या देवतात्वेन प्रतीयन्ते, ता इत्यर्थः । * यज देवपूजायामिति धात्वर्थव्यञ्जनाय—आराधयन्तीत्युक्तम् । एतेन तत्तद्देवताराधनभूतानां दानहोमादीनामपि संग्रहः । * सर्वाणि कर्माणीत्यनन्तरमेतद्व्यञ्जयिष्यति । व्यतिरेकरूपमाभिप्रायिकं कर्मयोगाधिकारिदौर्लभ्यमाह—न तु कश्चिदिति । सर्वयज्ञानां भोक्तारमित्यनेन * अहं हि सर्वयज्ञानाम् (९. २४) * भोक्तारं यज्ञतपसाम् (५. २९) इत्यादि वक्ष्यमाणं सूचितम् । हेतुपरहिशब्दार्थव्यञ्जनाय शङ्कते—कुत एतदिति । महति फले स्थिते क्षुद्रफलाकाङ्क्षा किंनिबन्धनेत्यर्थः । क्षिप्रमानुषशब्दाभ्यां कालतो देशतश्चासत्तिरुच्यते । * वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता (यजु. २. १. १) इत्यादिकं क्षिप्रशब्देन स्मारितम् । अस्मिन्नेवेत्यनेन मानुषशब्दफलितदेशासत्तिद्योतनम् । क्षिप्रलाभादस्मिन्नेव लोके लाभाच्च क्षुद्रेष्वपि फलेषु प्रथममाकाङ्क्षा स्यादिति भावः । मानुषलोकौचित्येन सिद्धिं विशेषयति—पुत्रपश्वित्यादि । अपवर्गफलप्रकरणफलितमाह—मनुष्येति । अतिशयितफलसद्भावेऽपि क्षुद्रफलाकाङ्क्षायां तदनुषङ्गिदुःखसन्तानानुद्वेगे च हेतुं दर्शयन् कण्ठोक्तमाभिप्रायिकं च सङ्कलय्य वाक्यार्थमाह—सर्व एवेति । लौकिका इति त्रिवर्गप्रावण्यनिदर्शनार्थमुक्तम् । अविवेकिनः—अविवेकित्वादित्यर्थः । क्षिप्रफलाकाङ्क्षिण इति क्षुद्रत्वनश्वरत्वदुःखानुबन्धित्वादिदोषपुञ्जानादरेण * वरमद्य कपोतः श्वो मयूरात् इतिवन्मन्यमाना इति भावः । उपलक्षणोपलक्ष्यभूतैहिकामुष्मिकसङ्कलनेनोक्तम्—पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गादीति । एतेन * कर्मणां सिद्धिमित्यत्र सिद्धिशब्दसामान्यविषय इति दर्शितम् । सर्वाणि कर्माणि—यागदानहोमादीनि ॥ १२ ॥

भा ॥ यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापक्षयहेतुमाह—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३

भा ॥ चातुर्वर्ण्यप्रमुखं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् सत्त्वादिगुणविभागेन तदनुगुणशमादिकर्मविभागेन च विभक्तं मया सृष्टम् । सृष्टिग्रहणं प्रदर्शनार्थम्; मयैव रक्ष्यते, मयैव चोपसंह्रियते । तस्य—विचित्रसृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं मां विद्धि ॥ १३ ॥

ता ॥ नन्वक्षीणानन्तपापसंचयत्वं सर्वेषां समम्, ततश्चाविवेकित्वात्क्षिप्रफलकाङ्क्षित्वमपि समानम्; अतः कस्यापि मुमुक्षाविरहान्मोक्षोपायशास्त्रमप्रमाणं स्यादित्याशङ्क्य श्लोकद्वयेन तत्परिहारः क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—**यथोक्तेति**। पूर्वश्लोकोक्तेषु देवतान्तराधीनेषु क्षुद्रफलेष्वपि सर्वकर्तुः स्वस्यैव हेतुत्वं चातुर्वर्ण्यमित्यादिना दर्शितम्। व्यष्टिसृष्ट्यन्तर्गतचातुर्वर्ण्यकथनं समस्तव्यष्टिसृष्टिसंग्रहार्थमित्यभिप्रायेण **चातुर्वर्ण्यप्रमुख**मित्युक्तम्। वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारप्रस्तावाय व्यष्टिसृष्ट्युपादानम्। *गुणकर्मविभागशः इत्येतत्प्रपञ्चयिष्यमाणसत्त्वादिविभागविषयमित्यभिप्रायेण—**सत्त्वादी**त्युक्तम्। सत्त्वादिमूलत्वात्सर्वव्यापाराणां **तदनुगुणे**त्युक्तम्। *तमश्शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम् (भा. आश्व. ३९. ११) इत्यादिगुणविभागः, *ब्राह्मणक्षत्रियविशाम् (गी. १८. ४१) इत्यादिकर्मविभागः। **शमादिकर्मे**ति—शमाद्यनुष्ठेयकर्मेत्यर्थः। *शमो दमः (१८.४२) इत्युपक्रम्य *ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् इति वक्ष्यते। एवं देवतिर्यङ्मनुष्यादिजातिषु वाराहपाद्मेशानकल्पादिषु च पुराणादिषु प्रपञ्चितस्तत्तद्गुणोद्रिक्तो विषमसृष्टिप्रकारो द्रष्टव्यः। श्रुत्यादिषु सृष्ट्यादिसमस्तहेतुतयेश्वरस्य ज्ञातव्यत्वविधानादत्र सृष्टिग्रहणं रक्षादेरपि प्रदर्शनपरमित्याह—**सृष्टी**ति। एतेन व्यष्टिसृष्ट्यादिव्यापारत्रयस्यापि स्वकर्तृकत्ववचनात्, *सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते (वि. ध. ६८. ५१) इत्यादेरर्थोऽप्युक्तो भवति। सूत्रितं चैतत् *संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् (ब्र. २. ४. १७) इति ॥ १३ ॥

भा ॥ कथमित्यत्राह-

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४

भा ॥ यत इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न लिम्पन्ति—न मां संबध्नन्ति; न मत्प्रयुक्तानि तानि देवमनुष्यादिवैचित्र्याणि, सृज्यानां पुण्यपापरूपकर्मविशेषप्रयुक्तानीत्यर्थः। अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विचित्रसृष्ट्यादेर्नाहं कर्ता; यतश्च सृष्टाः क्षेत्रज्ञाः सृष्टिलब्धकरणकलेवराः सृष्टिलब्धं भोग्यजातं फलसङ्गादिहेतुस्वकर्मानुगुणं भुञ्जते; सृष्ट्यादि[फले]कर्मफले च तेषामेव स्पृहेति न मे स्पृहा। तथाऽऽह सूत्रकारः—*वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् (२. १. ३४) इति। तथा च भगवान् पराशरः—*निमित्तमात्रमेवा[यं]सौ सृज्यानां सर्गकर्मणि। प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ निमित्तमात्रं मुक्त्वेदं नान्यत्किंचिदपेक्षते। नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् ॥ (वि. १. ४. ५१, ५२) इति। सृज्यानां देवादीनां क्षेत्रज्ञानां सृष्टेः कारणमात्रमेवायं परमपुरुषः; देवादिवैचित्र्ये तु प्रधानकारणं सृज्यभूतक्षेत्रज्ञानां प्राचीनकर्मशक्तय एव। अतो [निमित्तमात्रं मुक्त्वा—सृष्टेः कर्तारं परमपुरुषं मुक्त्वा इदं क्षेत्रज्ञवस्तु देवादिविचित्रभावे नान्यदपेक्षते; स्वगतप्राचीनकर्मशक्त्यैव हि देवादिवस्तुभावं नीयत इत्यर्थः। एवमुक्तेन प्रकारेण सृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं सृष्ट्यादिकर्मफलसङ्गरहितं च यो मामभिजानाति; स कर्मयोगारम्भविरोधिभिः फलसङ्गादिहेतुभिः प्राचीनकर्मभिर्न संबध्यते—मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ता ॥ एककार्यापेक्षयैकस्यैव कर्तृत्वं तदभावश्चेति व्याहतमित्यभिप्रायेण चोदयति—**कथ**मिति। कर्तृत्वं तावन्मुख्यम्, अकर्तृत्वं तु वैषम्यप्रयोजकत्वाभावादुच्यत इति व्यञ्जयति—**यत** इति। कर्मशब्दोऽत्र न पुण्यपापविषयः, प्रकृतानुपयुक्तत्वादिदानीं कर्मवश्यत्वशङ्काभावात्, शङ्कितविरोधपरिहारात्मकत्वस्यैव युक्तत्वादनपेक्षितविधानादपेक्षितविधानप्राबल्याच्चेत्यभिप्रायेण **इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि कर्माणी**त्युक्तम्। *न मां लिम्पन्तीत्यस्य मुख्यासङ्गतेर्लक्ष्यं

तावदाह—**न मां संबध्नन्तीति**। कथमेतावता विरोधपरिहार इत्यत्राह—**न मत्प्रयुक्तानीति**। वैषम्यांशे विशेषहेतुत्वं निषिध्यत इति न विरोध इति भावः। कस्तर्हि विषमसृष्टेर्विशेषहेतुरित्यत्राह—**तानीति**। उक्तहेतुवशादकर्तृत्वव्यपदेशौचित्यं निगमयति—**अत** इति। **प्राप्ताप्राप्तविवेकेन**—पुण्यपापतारतम्यानुगुणसुखदुःखादिविषमसृष्टितारतम्यदर्शनकृतविशेषनिष्कर्षेणेत्यर्थः। यथा विचित्रेष्वङ्कुरेषु क्षितिजलादीनि सामान्यकारणानि, वैचित्र्यं [तु] तत्तद्बीजवैचित्र्यहेतुकं, तद्वदिति भावः। एवं विशेषप्रयोजकत्वाभावेनाकर्तृत्वमुक्तम्। अथ विशेषसृष्टिफलनिःस्पृहत्वेनाकर्तृत्वमुच्यत इत्यभिप्रायेण * न मे कर्मेत्यादिकं व्याख्याति—**यतश्चेति**। स्वस्य स्पृहानिषेध इतरेषां स्पृहासत्त्वाभिप्राय इति व्यञ्जनाय **सृष्टा** इत्यादिकमुक्तम्। **सृष्टाः क्षेत्रज्ञा** इति [कर्म]कर्मनिर्देशेन भोक्तृत्वदशापन्नक्षेत्रज्ञसिद्ध्यर्था सृष्टिरित्यभिप्रेतम्। भोक्तृत्वोपयुक्ताकार उच्यते **सृष्टिलब्धकरणकलेबरा** इति। नहि मदीयकरणादिलाभार्था सृष्टिरिति भावः। फलसङ्गादिहेतुशब्दो बहुव्रीहितत्पुरुषयोरन्यतरेण स्वकर्मविशेषकः। फलसङ्गादिहेतुभिरिति वा पाठः। स्वकर्मानुगुणं, न तु तन्निरपेक्षकेवलमत्सङ्कल्पविशेषानुगुणमिति भावः। कर्मफल इत्यत्रापि कर्मशब्दः प्रस्तुतसृष्ट्यादिकर्मविषयः; फलस्वभावात्तु पुण्यपापरूपं कर्म फलितमित्यभिप्रायेण **सृष्ट्यादि [फले] कर्मफले** चेत्युक्तम्। प्रवाहानादिवासना[दि]मूलतत्तदिच्छानुरूपं प्रवर्तयन् तत्तदिच्छाहेतुकतत्तत्पुण्यपापानुगुणं फलं प्रयच्छामि, न तु स्वेच्छानुरूपं प्रयच्छामि, नापि स्वातन्त्र्यमात्रेण विषमं फलं ददामि, न च स्वप्रयोजनार्थं परान्पीडयामीत्येतदखिलमपि न मे स्पृहेत्यन्तोनोक्तं भवति। * अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् (भा. आ. १. २७९) इति पञ्चमवेदे गीतोपनिषत्संग्रहीतुश्शारीरकसूत्रेणोक्तार्थं संवादयति—**तथा ऽऽहेति**। तत्पितुर्दैवतापारमार्थ्यविदो वचनं च दर्शयति—**तथा चेति**। तत्र हि वराहप्रादुर्भावमभिधाय * भूराद्यांश्चतुरो लोकान्पूर्ववत्समकल्पयत् (वि. १. ४. ४९) इत्यन्तेन पृथिवीसमुद्धरणभूपर्वतादिविभागलोकविभागादिकमुक्त्वा * ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ रजसा वृतः। चकार सृष्टिं भगवांश्चतुर्वक्त्रधरो हरिः (वि. १. ४. ५०) इति चतुर्मुखशरीरस्य भगवतो विष्णोः स्वर्गादिलोकान्तर्वर्तिसृष्टिरेव प्रसक्ता। ततो * निमित्तमात्रम् (वि. १. ४. ५१, ५२) इति श्लोकद्वयमुक्तम्। अनन्तरं च * यथा ससर्ज देवोऽ[सौ]यं देवर्षिपितृदानवान्। मनुष्यतिर्यग्वृक्षादीन् भूव्योमसलिलौकसः॥ इत्यादिः * विस्तरात् (वि. १. ५. १,२) इत्यन्तो मैत्रेयप्रश्नोऽपि देवादिविषमसृष्टिविषयः। प्रतिवक्त्रा च भगवता **पराशरेण** * मैत्रेय कथयाम्ये[तत्]त्त श्रृणुष्व सुसमाहितः। यथा ससर्ज देवोऽसौ देवादीनखिलान्विभुः॥ (वि.१.५.३) इत्यारभ्य * किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि (वि. १. ५. २६) इत्यन्तेनाल्पविस्तरे कृते पुनरतिविस्तरे मैत्रेयेण पृष्टे * कर्मभिर्भाविताः पूर्वैः कुशलाः कुशलैस्तु ताः। ख्यात्या तयाऽप्यनिर्मुक्तास्संहारेऽप्युपसंहृताः। स्थावरान्तास्सुराद्याश्च प्रजा ब्रह्मंश्चतुर्विधाः॥ (वि. १. ५. २८) इत्यादिना तत्तत्कर्माधीनदेवादिविषमसृष्टिर्हि प्रपञ्च्यते। अतः पूर्वापरपर्यालोचनया सृज्यशब्देनात्र देवमनुष्यादयः सृज्यविशेषा निर्दिश्यन्ते; शक्तिशब्देन च तत्तत्कर्मैव। वक्ष्यति हि कर्मण्यपि शक्तिशब्दम् * अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते (वि. ६. ७. ६१) इत्यादौ। * निमित्तमात्रमिति च नोपादानत्वनिषेधः, श्रुतिस्मृतिसूत्रपूर्वापरव्याकोपप्रसङ्गात्। अतस्तत्तत्कर्मविशेषप्रयुक्ततया प्रकरणोदितविषमसृष्टेर्वैषम्यांशं प्रति प्राधान्यमनेन निषिध्यते, * मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् (गी.११.३३) इतिवत्। * प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः (वि. १. ४. ५१,५२) इति ह्यत्राप्युच्यते। नन्वेवं सत्यप्रधानत्वमीश्वरस्योक्तं स्यात्, तदपि सूत्रादिविरुद्धं, कर्तृत्वविरुद्धं च; * स्वतन्त्रः कर्ता (अष्टा. १. ४. ५४) इति हि कारकचक्रं प्रति प्राधान्यं कर्तृलक्षणं स्मरन्ति। अतोऽयं प्रधानशब्द उपादानपर इति चेत्, तन्न, निमित्तोपादानैक्यश्रुत्यादिविरोधात्; उपादाने

करणशब्दानौचित्याच्च । नचास्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, विशेषप्रयोजकस्य करणभूतस्यादृष्टस्यापि तत्सापेक्षत्वात् । अतो द्वितीयश्लोकेनापि साधारणकारणतयेश्वराकाङ्क्षणमसाधारणकारणान्तरनैरपेक्ष्यं चोच्यते । तदेतदखिलमभिप्रेत्य श्लोकद्वयं व्याख्याति—**सृज्याना**मिति । सृज्यशब्दस्य प्रकरणविशेषितोऽर्थः **क्षेत्रज्ञाना**मित्यनेनोक्तः । निमित्तशब्दस्यात्रोपादानसहपठितनिमित्तपरत्वव्युदासायाह—**कारणमात्र**मिति । सृज्यशक्तय इत्यत्र समानाधिकरणसमासभ्रमव्युदासाय **सृज्यभूते**त्याद्युक्तम् । प्रलयकाले करणकलेबरादिरहितानामविभागापन्नानां कथं कर्मेति शङ्काव्युदासाय—**प्राचीने**त्युक्तम् । पूर्वकल्पसंभवशरीरैः कर्माणि निष्पन्नानि, *नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि (ब्र. कै. प्र. २६. ७०) इति हि स्मरन्ति ; न च नित्यानां क्षेत्रज्ञानां प्रलयेऽप्यत्यन्ताविभागः । सूत्रितं चैतत्—*न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च (ब्र. २. १. ३५) इति । वस्तुशब्दोऽत्र प्रकरणादिसिद्धसृज्यविशेषविषय इत्यभिप्रायेण **इदं क्षेत्रज्ञवस्त्वि**त्युक्तम् । स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतां नीयते इत्युक्ते अवस्थान्तरं नीयत इत्येवोक्तं भवति ; प्रागसतस्सत्तायोगित्वविवक्षायां सत्कार्यवादसिद्धान्तविरोधात्, *स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतामित्यत्र आत्माश्रयादिप्रसङ्गाच्च । तच्चावस्थान्तरमस्मिन्प्रकरणे प्रलयदशापन्नानां देवादिभाव एवेत्यभिप्रायेण **देवादिवस्तुभाव**मित्युक्तम् । तदेवं कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरविरोध उपपादितः । उक्तार्थस्य प्रकृतोपयोग उच्यते—**इति मा**मित्यादिना । इतिशब्दः *चातुर्वर्ण्यमित्यादिकं सर्वं परामृशतीत्यभिप्रायेणाह—**एव**मिति । कर्मभिरिति सामान्यतो निर्देशेऽपि प्रकृतज्ञानमात्रात्सर्वकर्मविनाशायोगात्, *एवं ज्ञात्वा कृतं कर्मेत्यनन्तरवाक्यानुरोधाच्च संकोचे कार्ये प्रकृतोपयुक्तो विशेषोऽयमेवेत्यभिप्रायेण **कर्मयोगारम्भविरोधिभि**रित्याद्युक्तम् । विरोधित्वेऽवान्तरव्यापारकथनं **फलसङ्गादिहेतुभि**रिति । यद्वा फलसङ्गादिना कृतत्वात्फलादिद्वारा कर्मयोगारम्भविरोधिभिरिति भावः । अत्र प्राचीनशब्देन निष्पन्नोपासनस्य ह्युत्तराघाश्लेष इत्यभिप्रेतम् । प्राचीनैः प्रागेव बद्धस्य कस्तैरबन्ध इत्यत्राह—**मुच्यत इत्यर्थ** इति । एवं श्लोकद्वयेन यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापक्षयहेतुरुक्तः ॥ १४ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५

भा ॥ एवं मां ज्ञात्वा विमुक्तपापैः पूर्वैरपि मुमुक्षुभिरुक्तलक्षणं कर्म कृतम् । तस्मात्त्वमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपापः पूर्वैर्विवस्वन्मन्वादिभिः कृतं पूर्वतरं—पुरातनं तदानीमेव मयोक्तं वक्ष्यमाणाकारं कर्मैव कुरु ॥ १५ ॥

ता ॥ तत्पूर्वकं कर्मयोगं शिष्टानुष्ठानप्रदर्शनेन द्रढयन् अर्जुनं प्रत्यनुशास्ति—*एवमिति श्लोकेन । **एव**मिति—कर्तृत्वाकर्तृत्वादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । *ज्ञात्वा कृतं कर्मेत्युक्ते ज्ञानस्य कर्मकरणहेतुत्वं सूचितम् । *कर्मभिर्न स बध्यते इति च पूर्वमुक्तम् । अतो विरोधिपापनिवर्तनद्वारा ज्ञानस्य कर्महेतुत्वमिति व्यञ्जनाय—**ज्ञात्वा विमुक्तपापै**रित्युक्तम् । कर्मशब्दोऽत्र मुमुक्षुकर्तव्यविषयत्वाद्व्यवहितमपि प्रधानप्रकृतं कर्मयोगमवलम्बत इत्यभिप्रायेण—**उक्तलक्षण**मित्युक्तम् । त्वंशब्दो गृहीतस्वयाथात्म्योपदेशतां सूचयतीत्यभिप्रायेण—**त्वमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपाप** इत्युक्तम् । *इमं विवस्वते (४. १) इत्यादावुदाहृतानुष्ठातारः पूर्वैरिति परामृश्यन्त इत्यभिप्रायेण **विवस्वन्मन्वादिभि**रित्युक्तम् । पूर्वतरमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वव्युदासायाह—**पुरातन**मिति । तदभिप्रेतमाह—**तदानीमेव मयोक्त**मिति । एवं प्रवाहानादित्वमिह विवक्षितम् । कर्मयोगस्वरूपनिष्कर्षोपोद्घातरूपत्वादस्य **वक्ष्यमाणाकार**मित्युक्तम् ॥ १५ ॥

भा ॥ वक्ष्यमाणस्य कर्मणो दुर्ज्ञानतामाह—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६

भा ॥ मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयं कर्म किंरूपम्, अकर्म च किम्; अकर्मेति कर्तुरात्मनो याथात्म्यज्ञानमुच्यते; अनुष्ठेयं कर्म तदन्तर्गतं ज्ञानं च किंरूपमित्युभयत्र कवयः—विद्वांसोऽपि, मोहिताः—यथावन्न जानन्ति । एवमन्तर्गतज्ञानं यत्कर्म तत्ते प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वाऽनुष्ठाय अशुभात्—संसारबन्धात् मोक्ष्यसे; कर्तव्यकर्मज्ञानं ह्यनुष्ठानफलम् ॥ १६ ॥

ता ॥ * किं कर्मेति श्लोके कर्माकर्मशब्दाभ्यां पृथक् ज्ञातव्यभ्रमस्स्यादिति तद्व्युदासायाह—**वक्ष्यमाणस्य कर्मण** इति । * कर्मण्यकर्म यः पश्येत् (४. १८) इत्यादिना कर्माकर्मणोर्द्वयोरप्येककर्मयोगांशत्वं हि वक्ष्यते; अत्रापि श्लोके *तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामीति ह्युच्यत इत्यभिप्रेत्य **वक्ष्यमाणस्य कर्मण** इत्युक्तम् । दुर्विज्ञानत्वज्ञापनायाह—**मुमुक्षुणाऽनुष्ठेय**मिति । *अकर्मेति कर्माभावादिव्युदासायाह—**आत्मनो याथात्म्यज्ञान**मिति । अनुष्ठानोपयोगित्वज्ञापनाय **कर्तु**रित्युक्तम् । * कवयः क्रान्तदर्शिनः इति प्रसिद्ध्याऽर्थान्तरप्रसिद्धेरत्रानुपयोगाच्च **विद्वांस** इत्युक्तम् । * मोहिताः इत्यत्राज्ञानमयथाज्ञानं च विवक्षितम्; तदुभसंग्रहायाह—**यथावन्न जानन्ती**ति । मोहिताः—विप्रकीर्णैश्शास्त्रैरिति शेषः । * किं कर्म किमकर्मेति द्वयोः प्रकृतत्वेऽपि * कर्म प्रवक्ष्यामि * कुरु कर्मैव (३.८) * गहना कर्मणो गतिः (४.१७) इति पूर्वापरपरामर्शेन कर्मणः प्राधान्यमकर्मणस्तद्विशेषणत्वं च विवक्षितमित्यभिप्रायेण तच्छब्दाभिप्रेतं वैशिष्ट्यं व्यनक्ति—**एवमन्तर्गतज्ञान**मिति । संसारबन्धादिपरमप्रयोजनविवक्षयोक्तम्—**ज्ञात्वा मोक्ष्यस** इति । एतावति निर्दिष्टे अनुष्ठायेति कुतो लब्धमित्यत्राह—**कर्तव्यकर्मज्ञान**मिति । अत्र ज्ञात्वेतिपदमजहल्लक्षणया कर्मज्ञानानुष्ठाने अपि गृह्णाति । * कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम् (४. १५) इति ह्यनन्तरमेवोक्तम्; अन्यथा कर्मानुष्ठानविधिनैरर्थक्यं च स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

भा ॥ कुतोऽस्य दुर्ज्ञानतेत्यत्राह—

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७

भा ॥ यस्मान्मोक्षसाधनभूते कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्ति, विकर्मणि; च नित्यनैमित्तिककाम्यरूपेण, तत्साधनद्रव्यार्जनाद्याकारेण च विविधता[मा]पन्नं कर्म विकर्म । अकर्मणि—ज्ञाने च बोद्धव्यमस्ति । गहना—दुर्विज्ञाना मुमुक्षोः कर्मणो गतिः । विकर्मणि बोद्धव्यं—नित्यनैमित्तिककाम्यद्रव्यार्जनादौ कर्मणि फलभेदकृतं वैविध्यं परित्यज्य मोक्षैकफलतयैकशास्त्रार्थत्वानुसन्धानम् । तदेतत् * व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका (२. ४१) इत्यत्रैवोक्तमिति नेह प्रपञ्च्यते ॥ १७ ॥

ता ॥ * तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामीत्युक्ते अनन्तरं कर्मैवोपदेश्यम्, * कर्मणो ह्यपीत्यादि तु कस्यामाकाङ्क्षायामुच्यत इत्यत्राह—**कुतोऽस्ये**ति । **यस्मा**दिति हिशब्दार्थः । कर्मणो बोद्धव्यमित्यादिरूपेण वचनं बोद्धव्यांशविशेषनिष्कर्षपरमिति व्यञ्जनाय **कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्ती**त्युक्तम् । अत्र संबन्धसामान्ये षष्ठी । * गहना कर्मणो गतिः इत्यत्र गतिशब्दो बोद्धव्यप्रकारपर इत्यपि स्वरूपशब्दाभिप्रायः । अत्र विकर्मशब्देन * पाषण्डिनो विकर्मस्थान् (वि.३.१८.९७) इत्यादा-

विव न विरुद्धं कर्मोच्यते, तस्यात्रोपयोगाभावात्; अतोऽत्र विशब्दोऽनुष्ठेयवैविध्यपरः; वैविध्यं च तत्र नित्यादिरूपं प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह—**नित्ये**ति। आदिशब्देन रक्षणतदुपायप्रवृत्त्यादि गृह्यते। अत्र विकर्माकर्मशब्दयोः प्रतिषिद्धकर्मतूष्णींभावपरत्वेन परव्याख्यानं *गहना कर्मणो गतिरिति निगमनेन विरुद्धम्। तत्रापि विकर्माद्युपलक्षणार्थत्वं क्लिष्टम्। एवमुत्तरेष्वपि श्लोकेष्वैदमर्थ्येन व्याख्यानं निरस्तम्। यस्मादिति पूर्वमुक्तत्वात्, गहनेत्यत्र तस्मादिति भाव्यम्। गहनत्वं दुष्प्रवेशत्वम्; तच्चात्र ज्ञानत इत्यभिप्रायेण—**दुर्विज्ञाने**त्युक्तम्। ननु मुमुक्षोः फलान्तरार्थेऽपि कर्मणि किं बोद्धव्यमिति शङ्कायां वक्तव्यं परिशेषयितुं तस्योक्ततामाह—**विकर्मणी**ति। किमत्र प्रमाणमित्यत्राह—**तदेत**दिति। **नेह प्रपञ्च्यते**—अस्माभिर्भगवता वेति शेषः॥ १७॥

भा॥ कर्माकर्मणोर्बोद्धव्यमाह—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्॥ १८

भा॥ अकर्मशब्देनात्र कर्मेतरत्प्रस्तुतमात्मज्ञानमुच्यते। कर्मणि क्रियमाण एवात्मज्ञानं यः पश्येत्, अकर्मणि चात्मज्ञाने वर्तमान एव यः कर्म पश्येत्। किमुक्तं भवति? क्रियमाणमेव कर्मात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानाकारं यः पश्येत्, तच्च ज्ञानं कर्म[योगा]ण्यन्तर्गततया कर्माकारं यः पश्येदित्युक्तं भवति। क्रियमाणे हि कर्मणि कर्तृभूतात्मयाथात्म्यानुसन्धाने सति तदुभयं संपन्नं भवति। एवमात्मयाथात्म्यानुसन्धानगर्भं कर्म यः पश्येत्, स बुद्धिमान्—[स]कृत्स्नशास्त्रार्थवित्, मनुष्येषु स युक्तः—मोक्षायार्हः, स एव कृत्स्नकर्मकृत्—कृत्स्नशास्त्रार्थकृत्॥ १८॥

ता॥ एवमुपोद्घातः स्थितः; अथ प्रकृतमुपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह—**कर्माकर्मणो**रिति। *कर्मण्यकर्म यः पश्येदिति कर्मणि बोद्धव्यमुच्यते। *अकर्मणि च कर्म यः इति तु ज्ञाने। अकर्मशब्दस्यात्र परोक्तकर्माभावस्वतन्त्रज्ञाननिष्ठाविषयतामपास्य तदन्यव्युत्पत्त्या आसत्त्या च सिद्धमाह—**अकर्मे**ति। **अत्र**—कर्मयोगोपदेशप्रकरण इत्यर्थः। अन्वयार्थं दर्शयति—**कर्मणी**ति। अवधारणं शङ्काहेतुभूतविरोधद्योतनेन ज्ञानकर्मणोरनन्वितत्वपरिहारार्थम्। नन्विदमयुक्तं, अन्यानुष्ठानेऽन्यदर्शनस्यानपेक्षितत्वात्, अन्यस्मिन्ननुष्ठीयमाने तदन्यज्ञानस्य दुष्करत्वात्, अन्यस्मिंश्चानुसन्धीयमाने तदन्यस्य कर्तुमशक्यत्वात्; अन्यतरत्रेतरदर्शनेच तदन्यप्रतिक्षेपश्च स्यादित्यभिप्रायेण चोदयति—**किमुक्तं भवती**ति। यदेतद्युगपदशक्यत्वं चोदितं, तत्किं शास्त्रार्थत्वाकारभेदेन? अन्यथा वा? इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति—**क्रियमाणमेवे**ति। ज्ञानविशिष्टस्य कर्मणः उपायतया विहितत्वेन परस्परमन्वितत्वमिति न भिन्नशास्त्रार्थत्वमिति भावः। एतेन परस्परनिरपेक्षार्थद्वयपरतया परस्परप्रतिक्षेपशङ्काऽपि प्रत्युक्ता। द्वितीयेऽपि किं स्वरूपभेदमात्रेण दुष्करत्वम्? उत विरुद्धत्वात्? न प्रथमः, एकेनैव प्रेक्षणगमनभाषणादेर्युगपदनुष्ठानात्। न द्वितीयः, गमनस्थानयोरिव ज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावात्। नचानुपयोगः, ध्यानविशेषविशिष्टविषनिर्हरणार्थचेष्टाजपादिन्यायादित्यभिप्रायेणाह—**क्रियमाणे ही**ति। **तदुभयम्**—कर्मणो ज्ञानविशिष्टत्वं, ज्ञानस्य कर्मविशिष्टत्वं च। **बुद्धिमानि**त्यत्र *भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः (अष्टा. वा.५.२.९४) इति प्रत्ययवशात् प्रकृष्टा बुद्धिर्विवक्षितेत्याह—**कृत्स्नशास्त्रार्थविदि**ति। **कृत्स्नकर्मकृदि**ति ह्यनन्तरमुच्यते; तदनुरूपैव च बुद्धिरत्राभिधेयेति भावः। *बुद्धिमान् कृत्स्नकर्मकृदिति ज्ञानेऽनुष्ठाने च अभिहिते तदधीनफलयोग्यत्वमेव हि योग्यपर्यायेण युक्तशब्देनात्राभिधेयमित्यभिप्रेत्य

मोक्षायार्ह इत्युक्तम् । *स बुद्धिमान् *स युक्त इति तच्छब्दद्वयेन वाक्यभेदे सिद्धे कृत्स्नकर्मकृदित्येतदपि भिन्नवाक्यमेव भवितुमर्हति; ज्ञानफलयोः पौष्कल्यस्येवानुष्ठानपौष्कल्यस्यापि प्रशंसाहेतुत्वे प्राधान्यादित्यभिप्रायेण तच्छब्दानुषङ्गमाह—**स एव कृत्स्नकर्मकृ**दिति ॥ १८ ॥

भा ॥ प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्य कर्मणो ज्ञानाकारता कथमुपपद्यत इत्यत्राह—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९

भा ॥ यस्य मुमुक्षोस्सर्वे द्रव्यार्जनादिलौकिककर्मपूर्वकनित्यनैमित्तिककाम्यरूपकर्मसमारम्भाः कामवर्जिताः—फलसङ्गरहिताः; सङ्कल्पवर्जिताश्च—प्रकृत्या तद्गुणैश्चात्मानमेकीकृत्यानुसन्धानं सङ्कल्पः; प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया तद्रहिताः; तम्—एवं कर्म कुर्वाणं पण्डितं कर्मान्तर्गतात्मयाथात्म्यज्ञानाग्निना दग्धप्राचीनकर्माणमाहुस्तत्त्वज्ञाः । अतः कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुपपद्यते ॥ १९ ॥

ता ॥ प्रत्यक्षेणेति । प्रत्यक्षविरुद्धं न शास्त्रेणोपपत्त्या वा प्रतिपादयितुं शक्यमिति भावः । **क्रियमाणस्ये**ति । नहि चिरप्रध्वस्तं स्मृतिदशापन्नं ज्ञानमात्रपरिशेषाज्ज्ञानाकारमित्युच्यते, किंतु क्रियमाणमेवेदं कर्मेति भावः । यद्वा **प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्ये**ति पदाभ्यां ज्ञानविषयस्य ज्ञानकार्यस्य च कथं ज्ञानैक्यमित्यभिप्रेतम् । **कथमुपपद्यत** इति । नेदमुपपत्तिसहम्; यदि परं दृष्टिविधानादाविव भावनीयम्, तदा आत्मयाथात्म्यानुसन्धानगर्भमित्यादि नोपपद्यत इति भावः । सर्वशब्दासङ्कोचात् द्रव्यार्जनादिसंग्रहः । कामसङ्कल्पवर्जिता इत्यत्र न तावत्काम एव सङ्कल्प इति समासः, पर्यायत्वादिप्रसङ्गात् । नापि कामानां सङ्कल्प इति, उपयुक्तोभयपदार्थप्रधाने द्वन्द्वे संभवत्येकपदार्थप्रधानतत्पुरुषायोगात् । अतः कामसङ्कल्पाभ्यां वर्जिता इत्येवार्थ इत्यभिप्रेत्याह—**कामवर्जिता** इति । वर्जितशब्दस्य प्रत्येकमन्वयं दर्शयता द्वन्द्वो ह्ययं समासान्तरात्प्रबल इति सूचितम् । कर्मप्रकरणे कामो हि फलसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह—**फलसङ्गरहिता** इति । सङ्कल्पोऽत्र न कर्मानुष्ठानसङ्कल्पः, तदभावेऽनुष्ठानायोगात् । नापि फलसङ्कल्पः, कामशब्देन कृतकरत्वात् । अतोऽत्र प्रकृतिवियुक्तात्मोपदेशप्रकरणे तदुपयुक्तः कश्चिदर्थो वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह—**प्रकृत्ये**ति । समित्येकीकारे, कल्पो भ्रान्तिज्ञानम्, प्रकृत्येति देहरूपेण परिणतयेति शेषः । तद्गुणैरात्मन एकीकरणं नाम गुणहेतुके कर्मविशेषे स्वहेतुत्वानुसन्धानम्; यद्वा प्रकृतिगुणभूतानां सत्त्वरजस्तमसां देवत्वमनुष्यत्वादिसन्निवेशानां स्थौल्यकार्श्यशुक्लकृष्णादीनां च स्वमात्मानं प्रति गुणत्वेनानुसन्धानम् । एतेन अस्वे गृहादौ स्वमिति बुद्धिरपि संगृहीता भवति । एवंविधकामसङ्कल्पराहित्ये पण्डितशब्दाभिप्रेतं हेतुमाह—**प्रकृतिवियुक्ते**ति । **पण्डितं**—हेयोपादेयभूतदेहात्मादिविवेकज्ञानवन्तम्; ऊहापोहक्षमा हि बुद्धिः पण्डा । चरमोक्तस्यापि पण्डितशब्दस्य तं पण्डितमित्युद्देश्यनिवेशः; पापनिवर्तकत्वलक्षणज्ञानप्राशस्त्यविध्यौचित्यात् । अप्रस्तुतस्वतन्त्रज्ञानान्तरव्यवच्छेदायोक्तं—**कर्मान्तर्गते**ति । नह्यत्र क्रियमाणमेव कर्म ज्ञानाग्निना दह्यते, निष्फलत्वप्रसङ्गात्; नाप्युत्तरं, तस्य विद्यामाहात्म्यनिवर्त्यत्वात्; अतः **प्राचीने**त्युक्तम् । **तत्त्वज्ञा** इति । प्राप्यस्य प्राप्तुश्चात्मनः प्रापकस्य च कर्मयोगस्यासन्दिग्धाविपरीतस्वरूपज्ञा बुधशब्देन विवक्षिता इति भावः । **शङ्कोत्तरत्वं** निगमयति—**अत** इति ॥ १९ ॥

भा ॥ एतदेव विवृणोति—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २०

भा ॥ कर्मफलसङ्गं त्यक्त्वा नित्यतृप्तः—नित्ये स्वात्मन्येव तृप्तः निराश्रयः—अस्थिरप्रकृताबाश्रयबुद्धिरहितो यः कर्माणि करोति, स कर्मण्याभिमुख्येन प्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्कर्म करोति—कर्मापदेशेन ज्ञानाभ्यासमेव करोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

ता ॥ अनन्तरश्लोकस्यार्थान्तरपरत्वपौनरुक्त्ययोर्व्युदासायाह—**एतदेव विवृणोती**ति । नित्यतृप्त इत्यत्र नित्यं तृप्त इति नार्थः, तृप्तिहेत्वनुक्तेः; कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वेति कामवर्जितत्वविवरणेन अनित्यत्यागेऽभिहिते सङ्कल्पवर्जितत्वविवरणतया नित्यस्वीकारस्य च वक्तुमुचितत्वादित्यभिप्रेत्य **नित्ये स्वात्मन्येव तृप्त** इत्युक्तम् । * निराश्रयः इत्यत्र न तावदाश्रयभूतदेशादिमात्रं निषिध्यते, तत्परित्यागस्य अशक्यत्वात्; अतोऽत्र लौकिकानां य आश्रयणीयत्वबुद्धिविषयः, तस्याश्रयणीयत्वबुद्धिरेव निषिध्यत इत्यभिप्रेत्योक्तम्—**अस्थिरे**त्यादि । तद्वृत्तस्य आकाङ्क्षया य इत्यध्याहृतम् । अभिशब्दार्थ आभिमुख्यं तदेकपरता । नैव किंचिदित्युक्ते सामान्यतो ज्ञानमपि निषिद्धं स्यादिति तद्व्युदासायोचितं विशेष्यमाह—**नैव किंचित्कर्मे**ति । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोतीति व्याहतमिदमित्याशङ्क्याह—**कर्मापदेशेने**ति । विपरीतविषयसंचरणेन ज्ञानाभ्यासविरोधिनामिन्द्रियाणामनुकूलविषयसंचरणमात्रं हि कर्मयोग इति भावः ॥ २० ॥

भा ॥ पुनरपि कर्मणो ज्ञानाकारतैव विशोध्यते—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१

भा ॥ निराशीः—निर्गतफलाभिसन्धिः; यतचित्तात्मा यतचित्तमनाः; त्यक्तसर्वपरिग्रहः—आत्मैकप्रयोजनतया प्रकृतिप्राकृतवस्तुनि ममतारहितः यावज्जीवं केवलं शारीरमेव कर्म कुर्वन् किल्बिषं—संसारं नाप्नोति, ज्ञाननिष्ठाव्यवधानरहितकेवलकर्मयोगेनैवंरूपेणात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ता ॥ * यस्य (१९) इति श्लोकेन ज्ञानाकारत्वमुपपादितम्; * त्यक्त्वा (२०) इति श्लोकेन तदेव विवृतम् । अतःपरं श्लोकत्रयेण तदेव विशोध्यत इत्यपुनरुक्ततामाह—**पुनरपी**ति । उक्तार्थस्य दुर्ज्ञानत्वाद्विशदप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वं बहुप्रदेशेषु व्याकीर्णाभिहितानां संकलय्य प्रतिपत्त्यर्थम् अस्यैवार्थस्यादरविषयत्वद्योतनार्थं चोक्त एवार्थः पुनरपि विविच्य प्रतिपाद्यते । कर्मपौष्कल्यादिविषयसर्वाशीर्निषेधपरत्वव्युदासाय **निर्गतफलाभिसन्धि**रित्युक्तम् । यतचित्तात्मेत्येतन्नियन्तव्यविषयम् । तत्र नियन्तव्यस्य नियन्तृव्यतिरेकस्स्वारसिकः । आत्मशब्दस्य चित्तस्वरूपाद्यर्थकत्वं तु निरर्थकम् । अतो मनोविषयत्वे युक्ते तदवस्थाविशेषरूपस्य बुद्ध्यहङ्काराख्यवृत्तिसहपठितस्य चित्तस्य वाचकोऽयं चित्तशब्द इत्यभिप्रायेण—**यतचित्तमना** इत्युक्तम् । विषयान्तरचिन्तारहितमना इत्यर्थः । * अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यते इति **शारीरकभाष्ये** (२.४.५) व्यक्तमुक्तम् । सृष्ट्यादिप्रकरणेषु तु बुद्ध्यादिशब्दो महदादिवाचकः । अत्र चित्तस्य पृथगभिधानं मनसो बुद्ध्यहङ्कारावस्थयोरप्युपलक्षणम् । **प्रकृतिप्राकृते**ति—सर्वशब्दाभिप्रेतभोग्यभोगोपकरणादिसंग्रहः । सर्वविषयः परिग्रहः सर्वपरिग्रहः । स च स्वकीयताभिमानः । * पर्यासौ च

परीवार आलवाले परिच्छदे । पत्नीस्वीकारशपथमूल्येष्वपि परिग्रहः ॥ इति **वैजयन्ती** । शारीरशब्दसामर्थ्याच्छरीरावधिकत्वं सिद्धमिति **यावज्जीव**मित्युक्तम् । **शारीरं** शरीरसंबन्धि; शरीरिणो दुस्त्यजमिति भावः । यद्वा बुद्धिव्यापारभूतफलसङ्गादिराहित्यात् **शारीर**मित्युक्तम् । अथवा शारीरमेव—शरीरधारणाद्यर्थमेव, न तु स्वर्गाद्यर्थमिति भावः । मनोनियमनातिशयसापेक्षज्ञानयोगव्यवच्छेदाय वा शारीरशब्दः । अत्र पारिव्रज्यासङ्गतेर्द्रव्याग्निसाध्यकर्मव्यवच्छेदः परोक्तो न युक्तः । किल्बिषशब्दफलितमुक्तम्—**संसार**मिति । *शारीरं केवलं कर्म इत्युक्ते यज्ञादिकर्मणोऽपि निषेधः प्रतीयेतेति तद्व्युदासार्थं केवलशब्दस्यात्र व्यवधाननिषेधपरत्वमाह—**ज्ञाने**ति ॥ २१ ॥

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥ २२

भा ॥ यदृच्छोपनतशरीरधारणहेतुवस्तुसन्तुष्टः, द्वन्द्वातीतः—यावत्साधनसमाप्त्यवर्जनीयशीतोष्णादिसहः, विमत्सरः—अनिष्टोपनिपातहेतुभूतस्वकर्मनिरूपणेन परेषु विगतमत्सरः, समस्सिद्धावसिद्धौ च—युद्धादिकर्मसु जयादिसिद्ध्यसिद्ध्योस्समचित्तः, कर्मैव कृत्वाऽपि—ज्ञाननिष्ठां विनाऽपि, न निबध्यते—न संसारं प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥

ता ॥ *शारीरं कर्म कुर्वन्नित्युक्ते शरीरधारणार्थद्रव्यार्जनादिष्ववश्यं प्रवृत्तिस्स्यात्, ततश्चावर्जनीयाश्शस्त्रपातादिशीतोष्णमृदुपरुषादिस्पर्शाः, तत्रच प्रवृत्तिविघातिषु क्रोधस्स्यात्, विहतायां च प्रवृत्तौ मोघप्रयत्नतया संतापो लाभे प्रहर्षश्च स्यातामिति कर्मयोग एवात्मदर्शनविरोधिसमस्तवैरिणामुत्थापकः प्रसज्यत इति शङ्कानिरासाय दृष्टफलेष्वसङ्ग उच्यते—*यदृच्छेति श्लोकेन । तत्र शरीरधारणाद्यर्थेषु साभिसन्धिकात्यन्तव्यापारनिवृत्तिपरं प्रथमपादं व्याख्याति—**यदृच्छोपनते**ति । समस्तव्यापारनिवृत्तौ विवक्षितायां स्वयमुपनतानां निगरणादिव्यापारोऽपि निवृत्तस्स्यात्; अतो व्याप्रियमाणस्यैवाभिसन्ध्यादिनिवृत्तिरिह विवक्षिता । एतेन यदा स्वयमेव यत्किञ्चिच्छरीरधारणवस्त्वागमः, तदा ततोऽतिशयितमाधुर्यादिविशिष्टेषु न प्रवर्तितव्यमित्यप्युपदिष्टं भवति । **यावदि**त्यादिना—*मात्रास्पर्शास्तु (२. १४) इत्यादि[ना] पूर्वप्रपञ्चितं स्मारितम् । **अनिष्टे**त्यादि । यथा आतपादिहेतुषु तपनादिषु स्वकर्मनिरूपणेन न क्रोधः, यथा छत्रादिभिरातपनिवारणादिमात्रमेव क्रियते, तावदत्रापि कर्तव्यमिति भावः । **युद्धादी**त्यादिना *सुखदुःखे समे कृत्वा (२. ३८) सिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वा (२. ४८) इत्यादिकं स्मारितम् । कृत्वेत्यस्य सामर्थ्यात् **कर्मैवे**त्युक्तम् । बन्धहेतौ सत्यपि न बध्यत इति विरोधव्युदासाय अपिशब्दतात्पर्यमाह—**ज्ञाननिष्ठां विने**ति । कर्मयोगानुष्ठानपूर्वकस्वतन्त्रज्ञानयोगं विनाऽपीत्यर्थः । न निबध्यत इत्यस्य कर्मणैव ज्ञाननिष्ठाफलसिद्धौ तात्पर्यमाह—**न संसार**मिति ॥ २२ ॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३

भा ॥ आत्मविषयज्ञानावस्थितमन[स्कत्वे]स्त्वेन निर्गततदितरसङ्गस्य तत एव निखिलपरिग्रहविनिर्मुक्तस्य उक्तलक्षणयज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये वर्तमानस्य पुरुषस्य बन्धहेतुभूतं प्राचीनं कर्म समग्रं प्रविलीयते—निश्शेषं क्षीयते ॥ २३ ॥

ता ॥ *त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम् (२०) *त्यक्तसर्वपरिग्रहः, *यतचित्तात्मा (२१) इत्येतैः पूर्वं बुद्धिपूर्वस्सङ्गपरित्यागादिरुक्तः । इदानीं तथाविधनियमवतोऽवस्थान्तरे यज्ञाद्यर्थद्रव्यार्जनादिव्याप्तस्यापि स्वरसत एव सङ्गाभावादिकं

वदन्ननन्तस्यापि विरोधिकर्मणः कर्मयोगप्रभावान्निवृत्तिमाह—*गतसङ्गस्येति श्लोकेन । पूर्वोक्तैर्बुद्धिपूर्वसङ्गत्यागादिभिः आत्मज्ञाने मनोऽवस्थितम् । अतो नेदानीं नियन्तव्यम् । ततश्च सङ्गोऽपि निरतिशयभोग्यस्यात्मनोऽनुसन्धानात्सवासनं स्वयमेव गतः । एवं सङ्गेऽपि निवृत्ते न स्वयं सर्वपरिग्रहास्त्याज्याः ; किंतु, तैरयं मुक्तः । एवं जितसमस्तजेतव्यस्य यथावस्थितोपाये निष्प्रत्यूहं प्रवर्तमानस्य आत्मसाक्षात्कारतत्प्राप्तिविरोधि पूर्वकृतं पुण्यपापरूपं सर्वं कर्म विनश्यतीत्येतदखिलं दर्शयति—**आत्मविषये**ति । कर्मशब्दः प्रथमान्तः *प्रविलीयत इत्यनेनान्वितः । *आचरत इत्यस्य तु कर्मविषयत्वं स्वरससिद्धम् । अन्यथा *समग्रं प्रविलीयत इत्येतदपि साकाङ्क्षं स्यादित्येतदभिप्रेत्य **यज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये वर्तमानस्ये**त्याद्युक्तम् । **यज्ञाये**त्यनेन स्वकुक्षिभरणादिमात्रनिरासः । समग्रशब्दस्य उपसर्गस्य चाभिप्रायात् **निश्शेष**मित्युक्तम् । *सहाग्रेण फलेन वर्तत इति परव्याख्यानमप्रसिद्धार्थत्वादर्थसिद्धकथनरूपत्वाच्च हेयम् । धातोश्श्लेषे कारणापत्तौ च प्रयोगात्तद्व्युदासाय क्षीयत इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

भा ॥ प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम्, इदानीं सर्वस्य सपरिकरस्य कर्मणः परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारत्वमाह—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४

भा ॥ ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशेष्यते, अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं स्रुगादि, तद्ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म, ब्रह्म यस्य हविषोऽर्पणं तद्ब्रह्मार्पणम्, ब्रह्म हविः ब्रह्मार्पणं हविस्स्वयं च ब्रह्मभूतम्, ब्रह्माग्नौ—ब्रह्मभूते अग्नौ ब्रह्मणा कर्त्रा हुतमिति सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति यस्समाधत्ते, स ब्रह्मकर्मसमाधिः, । तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम्, ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मभूतमात्मस्वरूपं गन्तव्यम् । मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षादात्मावलोकनसाधनम्; न ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

ता ॥ *ब्रह्मार्पणमिति श्लोकोऽपि प्रकारभेदेन कर्मणो ज्ञानाकारत्वोपपादक इति पूर्वेण सङ्गतिं दर्शयति—**प्रकृतीति** । **सर्वस्य**—नित्यनैमित्तिकादिरूपस्य । **सपरिकरस्य**—स्रुक्स्रुवहविरादिविशिष्टस्येत्यर्थः । ब्रह्मशब्दः पुरुषोत्तम एव मुख्यवृत्त इति शारीरकभाष्यारम्भे प्रपञ्चितम् । अत्र च मुख्ये संभवति गौणत्वमन्याय्यम् ; सर्वस्य च परमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानं शास्त्रसिद्धम् । स्वयं च वक्ष्यति *मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् (९.१६) इतीत्यभिप्रायेण परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानोक्तिः । अत्र ब्रह्मव्यतिरिक्तार्पणहविरादिमिथ्यात्वभावनं, ब्रह्मण एव यज्ञत्वकल्पनादिकं च परोक्तं प्रत्यक्षादिविरोधप्रकृतासङ्गत्यादिभिर्निरसनीयम् । एकवाक्यत्वे संभवति वाक्यभेदायोगात्, ब्रह्मार्पणमित्यस्य व्यस्तपदत्वेन वाक्यभेदभ्रमव्युदासायाह—**ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशेष्यत** इति । ब्रह्मण्यर्पणं प्रक्षेपो यस्येति समासे व्यधिकरणबहुव्रीहिस्स्यात्, ब्रह्माग्नौ हुतमित्यनेन पौनरुक्त्यं च; अतस्समानाधिकरणबहुव्रीहिरयम्; अर्पणशब्दश्चात्र करणव्युत्पत्त्यास्रुगादिविषयः। अधिकरणादिव्युत्पत्तावपि पूर्वोक्तपौनरुक्त्यादिदोष इत्येतदभिप्रेत्याह—**अर्प्यतेऽनेने**ति । ब्रह्मकार्यत्वादिति हेतुः सर्वत्रानुषञ्जनीयः । ब्रह्मणि स्रुगादिदृष्टिविधिभ्रमव्युदासाय **ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म, स्वयं च ब्रह्मभूतं, ब्रह्मभूतेऽग्ना**वित्याद्युक्तम् । ब्रह्मणा हुतमित्यत्रार्पणहविरग्निशब्दवद्विशेष्यनिर्देशाभावात्करणस्य च ब्रह्मार्पणमित्युक्तत्वात् पारिशेष्यात्कर्तरि तृतीयेति व्यञ्जनाय **ब्रह्मणा कर्त्रा हुत**मित्युक्तम् । नन्वत्र पूर्वोत्तरार्धयोरन्वयो न दृश्यते ; न च पूर्वार्धं पृथग्वाक्यम्, अपूर्णत्वात्; अत आह—**इतीत्यादि समाधत्त**इत्यन्तम् । **ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममय**मिति ।

तत्कार्यत्वेन, तच्छरीरतया वा तदात्मकत्वात्, तदितिव्यपदेशार्हमित्यर्थः। एतेन ब्रह्मकर्मसमाधिशब्दोऽपि व्याख्यात इत्याह—**स** इति। ब्रह्मात्मके कर्मणि समाधिरनुसन्धानं यस्य स तथोक्तः। गत्यभावादिह व्यधिकरणबहुव्रीहिः। यद्वा समाधत्त इति समाधिशब्दार्थः; ब्रह्मरूपं कर्म समाधत्ते—अनुसन्धत्ते। *ब्रह्मैव तेन गन्तव्यमित्यत्रापि कर्मयोगसाक्षात्कार्यमात्मस्वरूपमत्र स्रुग्घविरग्न्यादिवत् ब्रह्मशब्देनोच्यत इत्याह—**ब्रह्मात्मकतये**ति। फलितं ज्ञानाकारत्वं वदन् वाक्यार्थमाह—**मुमुक्षुणे**ति। **आत्मावलोकनसाधन**मित्यनेन *ब्रह्म गन्तव्यमित्यस्यार्थो दर्शितः। **साक्षाच्छब्देन न ज्ञाननिष्ठे**त्यादिना च एवकारार्थो विवृतः॥ २४॥

भा॥ एवं कर्मणो ज्ञानाकारतां प्रतिपाद्य कर्मयोगभेदानाह—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति॥ २५

भा॥ दैवम्—देवार्चनरूपं यज्ञम् अपरे कर्मयोगिनः पर्युपासते—सेवन्ते, तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः। अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति; अत्र यज्ञशब्दो हविस्स्रुगादियज्ञसाधने वर्तते; *ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति न्यायेन यागहोमयोर्निष्ठां कुर्वन्ति॥ २५॥

ता॥ उक्तार्थसंगतिपूर्वकं *दैवमेव इत्यादेः *प्राणान्प्राणेषु जुह्वति (४. ३०) इत्यन्तस्य प्रघट्टकस्यार्थमाह—**एवं कर्मण** इति। देवसंबन्धि दैवम्, तत्संबन्धित्वं च तदर्चनरूपत्वमिति—**देवार्चनरूप**मित्युक्तम्। दैवमेवेत्यवधारणेन अपरे इत्यादिना च विकल्पस्सिद्धः; ततश्च देवसंबन्धमात्रं साधारणं नात्र वाच्यम्, अतोऽर्चनशब्देन वक्ष्यमाणयागहोमादिभ्यो व्यावृत्तिस्सूचिता। यागादेरपि देवार्चनत्वेऽपि तत्तद्देवतारूपादिसपर्यायां ह्यर्चनशब्दः प्रसिद्धः। *कर्मयोगेन योगिनाम् (३. ३) इत्युपक्रमवदत्रापि योगिशब्दः कर्मयोगनिष्ठविषय इति ज्ञापनाय **कर्मयोगिन** इत्युक्तम्। दैवस्य यज्ञत्वेन दृष्टिरत्र विधीयत इति भ्रमव्युदासाय निरन्तरानुष्ठानप्रयुक्तचरणपर्यायेण व्याख्याति—**सेवन्त** इति। *सेवा भक्तिरुपास्तिः इति नैघण्टुकाः। अत्र सेवोपासनशब्दौ सेव्यं प्रति करणत्रयस्यानुकूलवृत्तिनैरन्तर्यपरौ; न तु ध्यानमात्रपरौ; भक्तिशब्दस्तु ध्यानस्य प्रीतिरूपतां वक्ति। ननु मन्वादिभिः *देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च (मनु. २. १७६) इति नित्यकर्मतया स्मरणाद्देवतार्चनरूपो यज्ञस्सर्वेषामपि कर्मयोगिनामवश्यकर्तव्यः; स कथं विकल्प्यत इत्यत्राह—**तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थ** इति। ननु *ब्रह्मार्पणमित्यत्र श्लोके कश्चित्कर्मयोगभेदोऽभिहितः; अर्पणहविरग्न्यादिविशेषनिर्देशेनावान्तरभेदप्रतीतेः। तत्र च तेनेति कर्ताऽपि निर्दिष्टः; तत्प्रतियोगिकोऽयमपरशब्द इति किं नाङ्गीक्रियते? तदुच्यते—*ब्रह्मार्पणमितिश्लोको न कर्मयोगस्वरूपभेदविषयः; किंतु सर्वेषामपि कर्मयोगानां ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानाख्यसाधारणगुणविषयः; तत्रैव ब्रह्मकर्मसमाधिनेति सामान्येनोक्तेः। अतोऽर्पणहविरादिग्रहणं तत्तत्कर्मयोगभेदापेक्षिततत्तत्कारकविशेषोपलक्षणार्थम्। अत एव निवृत्तिलक्षणयज्ञप्रसङ्गात् *दैवमेवापरे इत्यादिभिः प्रवृत्तिलक्षणयज्ञोक्तिरिति परोक्तं परास्तम्। *ब्रह्माग्नावपरे यज्ञमित्यत्र यज्ञस्वरूपस्य, परमात्मादेर्वा साक्षाद्धोतव्यत्वहोमसाधनत्वानुपपत्तेर्यज्ञसाधनलक्षणया द्वितीयान्तयज्ञशब्दो हविर्विषयः; तृतीयान्तस्तु स्रुगादिविषय इत्याह—**अत्रे**ति। ननु *ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् (२४) इति पूर्वमेवोक्तम्, अत्रापि *ब्रह्माग्नावपरे इत्युच्यते, अतोऽत्र यज्ञं यज्ञेनेत्यनयोरर्थोऽन्यथा वर्णनीयः; इतरथा पौनरुक्त्यप्रसङ्गः; सर्वकर्मयोगसाधारणस्यार्थस्य विशेषतया निर्देशोऽप्यनुपपन्न इत्यत्राह—**ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिति न्यायेने**ति। अत्र यज्ञशब्दाज्जुह्वतिशब्दाच्च यागहोमयोर्निष्ठाया एव विवक्षितत्वादवान्तरभेदत्व-

मपौनरुक्त्यं चोपपन्नमिति भावः। अत्राग्नित्वेन कल्पिते ब्रह्मणि यज्ञशब्दनिर्दिष्टं जीवमपूर्वं वा हविष्ट्वेन परिकल्प्य प्रक्षिपन्तीत्यादिपरव्याख्यानानि शब्दवृत्तिपरिक्लेशादेव निरस्तानि। कर्मप्रकरणाच्चात्र सर्वत्र मानसयज्ञत्वक्लृप्तिपक्षोऽप्ययुक्तः॥ २५॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति।
शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति॥ २६

भा॥ **अन्ये श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां संयमने प्रयतन्ते। अन्ये योगिनः इन्द्रियाणां शब्दादिविषयप्रवणतानिवारणे प्रयतन्ते॥ २६॥**

ता॥ *श्रोत्रादीनीत्यत्र संयमस्य साक्षादग्नित्वाभावाच्छ्रोत्रादेश्च होतव्यत्वाभावात्तात्पर्यमाह—**अन्य** इति। संयमस्याग्नित्वं श्रोत्रादीनां निर्व्यापरत्वलक्षणभस्मसात्करणात्। नन्विन्द्रियनियमनमपि सर्वकर्मयोगिसाधारणं कथमत्र विशिष्योच्यत इत्यत्रोक्तम्—**संयमने प्रयतन्त** इति। एवमुत्तरत्रापि प्रयतन्त इत्यनयोस्तात्पर्यं ग्राह्यम्। तथा निष्ठाशब्देऽपि। अत्र प्रतीन्द्रियं संयमभेदात्संयमाग्निष्विति बहुवचनम्। *शब्दादीनित्यत्र इन्द्रियेषु शब्दादिविषयान् समर्पयन्तीति भ्रमव्युदासायाह—**इन्द्रियाणां शब्दादिविषयप्रवणतानिवारण** इति। इन्द्रियाणां नियमनं हि श्रोत्रादीनीत्यादिनोक्तम्; अत्र तु *इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः (कठ. १. ३. १०) इतिवद्विषयमनसोर्हि नियमनं क्रमेणोच्यते। विषयस्य नियमनं नाम दूरीकरणम्, तत्सन्निधिपरिहार इति यावत्। तत एवेन्द्रियाणां तत्प्रवणता निवर्तत इति भावः। कस्तर्हीन्द्रियाग्निषु शब्दादेर्होमो नाम? उच्यते—होमेन हविषो विनाशः क्रियते, तद्वदत्र शब्दादेरिन्द्रियेषु विनाशो नाम तत्संबन्धविनाशो विवक्षितः—इति। यद्वा श्रोत्रदीनीत्यत्र विषयसन्निधिपरिहारो विवक्षितः; इह तु सन्निहितानामपि विषयाणामकिञ्चित्करत्वापादनमिति विभागः। **विषयप्रवणतानिवारण** इत्यनेनात्यन्तसमस्तविषयनिवृत्तेर्दुष्करत्वान्निषिद्धादिभ्योऽत्यन्तनिवारणं धर्माविरुद्धेष्वतिसङ्गनिवृत्तिश्च विवक्षिता॥ २६॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते॥ २७

भा॥ **अन्ये ज्ञानदीपिते मनस्संयमयोगाग्नौ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च जुह्वति; मनस इन्द्रियप्राणकर्मप्रवणतानिवारणे प्रयतन्त इत्यर्थः॥ २७॥**

ता॥ इन्द्रियार्थयोर्नियमने अभिहिते *अर्थेभ्यश्च परं मन इति क्रमेण मन एव नियन्तव्यतया वक्तव्यम्, अतोऽत्रात्मसंयमशब्देन मनोनियमनमुच्यत इति ज्ञापयति—**मनस्संयमयोगाग्ना**विति। मनस्संयम एव योगसाधनत्वादिना योगः; मनस्संयमस्य वा योगः—प्राप्त्यादिः; तस्य ज्ञानदीपितत्वं देहातिरिक्तशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानमूलत्वम्। श्रोत्रादीनां शब्दादीनामिव चात्र[ापि] होतव्यतयोक्तानामिन्द्रियकर्मणां प्राणकर्मणां च नियमनमुच्यते चेत्पौनरुक्त्यादिदोषस्स्यादिति शङ्काव्युपासायाह—**मनस** इति। इन्द्रियकर्म—दर्शनस्पर्शनादिकं, वचनादानादिकं च; प्राणकर्म—उच्छ्वासनिश्वासादिकम्। यद्वा प्राणसंवादादिसिद्ध इन्द्रियव्यापारादिहेतुस्सूक्ष्मो व्यापारविशेषः। तेन वक्ष्यमाणप्राणायामाद्यवच्छेदः। अत्रापि प्रवणतानिवारणशब्दतात्पर्यं पूर्ववत्। श्रोत्रादीनां पूर्वमुपादानात्कर्मेन्द्रियमात्रनियमनपरो वाऽयं श्लोकः॥ २७॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८

भा ॥ केचित्कर्मयोगिनो द्रव्ययज्ञाः—न्यायतो द्रव्याण्युपादाय देवतार्चने प्रयतन्ते, केचिच्च दानेषु, केचिच्च यागेषु, केचिच्च होमेषु, एते सर्वे द्रव्ययज्ञाः । केचित्तपोयज्ञाः कृच्छ्रचान्द्रायणोपवासादिषु निष्ठां कुर्वन्ति । योगयज्ञाश्चापरे पुण्यतीर्थपुण्यस्थानप्राप्तिषु निष्ठां कुर्वन्ति । इह योगशब्दः कर्मनिष्ठाभेदप्रकरणात्तद्विषयः । केचित्स्वाध्यायाभ्यासपराः । केचित्तदर्थज्ञानाभ्यासपराः । यतयः— यतनशीलाः, संशितव्रताः— दृढसङ्कल्पाः ॥ २८ ॥

ता ॥ प्रत्येकं यज्ञशब्दप्रयोगाद्बहुविधकर्मयोगभेदनिष्ठा उच्यन्ते । तत एवापरशब्दोऽपि प्रत्येकमन्वितः । तत्र द्रव्यैर्यज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः । यद्वा द्रव्यात्मका यज्ञा येषामिति विग्रहः । द्रव्यशब्दसामर्थ्यात्तत्साध्ययज्ञविशेषास्सर्वे संगृहीता इति देवतार्चनदानयागहोमाः पृथगुक्ताः । अतो द्रव्ययज्ञा इत्यादि बहुवचनमपि तत्तदवान्तरभेदविषयमिति भावः । ननु देवतार्चनयागादेः पूर्वमेवोक्तत्वान्निरर्थकं पुनर्वचनमितिचेन्न, द्रव्यशब्दस्य साधारणत्वेन दानस्यापि संग्रहात्, पूर्वं च तस्यानुक्तत्वेनापौनरुक्त्यात् । तर्हि दानयज्ञा इति विशिष्य वक्तव्यम् ; तदपि न, अर्चनदानयागहोमयज्ञानां चतुर्णामपि तपोयज्ञादिभ्यो व्यावृत्तावान्तरसंग्राहकसूचनार्थतया न्यायार्जितद्रव्यसाध्यत्वज्ञापनार्थतया च सामान्यशब्दोपयोगात् । तदेतदभिप्रेत्योक्तम्—**एते सर्वे द्रव्ययज्ञा** इति । यद्वा अर्चनादिस्वरूपस्य यज्ञत्वं प्रागुक्तम् ; इहतु तदर्थद्रव्यार्जनादेरेवेत्यभिप्रायेण **न्यायत** इत्यादि **प्रयतन्त** इत्यन्तमुक्तम् । तपः शास्त्रीयो भोगसङ्कोचः ; तदवान्तरभेदप्रदर्शनम् **कृच्छ्रे**त्यादि । * योगयज्ञाः इत्यत्र योगस्संयोगः, प्राप्तिरित्यर्थः । सा चात्र पुण्यतीर्थाद्यभिगमनतन्निवासादिरूपा विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह—**पुण्यतीर्थे**ति । पुण्यस्थानशब्दोऽत्र देवतास्थानाश्रमजनपदविशेषादिसंग्राहकः । नन्विह योगशब्दः साक्षाद्योगे कर्मयोगमात्रे वा किं न वर्तत इत्यत्राह—**इहे**ति । कर्मनिष्ठाप्रकरणत्वात्साक्षाद्योगविषयत्वं न युक्तम्; तद्भेदप्रकरणत्वात् तत्सामान्यविषयत्वं चानुचितम् ; तद्भेदेषु च पारिशेष्याद्योगशब्दसामर्थ्याच्च तीर्थादिप्राप्तिरेव ग्राह्या । सूचितं चैतत्**संग्रहे** परमाचार्यैः * कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम् (२३) इतीति भावः । स्वाध्यायाभ्यासतदर्थज्ञानयोः पृथग्धर्मत्वेन पृथग्यज्ञ[त्वेन] त्वनिर्देशोपपत्तेः, द्वन्द्वस्य प्राधान्याच्च विभज्य निर्दिशति—**केचित्स्वाध्यायाभ्यासपरा** इति । स्वाध्याय[इति] सहपाठौचित्यादात्मज्ञानस्य च सर्वसाधारणत्वादर्थज्ञानस्यानुष्ठानेऽप्युपयोगात्—**केचित्तदर्थज्ञानाभ्यासपरा** इत्युक्तम् । परशब्दोऽत्र साधारण्यव्यवच्छेदाय तन्निष्ठतामाह । यतिशब्दस्यात्राश्रमविशेषपरत्वानौचित्यात्सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणविशेषपरत्वौचित्याच्च प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागेन निर्वक्ति—**यतनशीला** इति । सर्वप्रयोगानुगतः सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणश्च सङ्कल्पोऽत्र व्रतशब्दार्थ इत्यभिप्रेत्य **दृढसङ्कल्पा** इत्युक्तम् । संशितत्वमत्राकुण्ठत्वम् । तच्च दृढत्वमेव ॥ २८ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।

भा ॥ अपरे कर्मयोगिनः प्राणायामेषु निष्ठां कुर्वन्ति । ते च त्रिविधाः पूरकरेचककुम्भकभेदेन; अपाने जुह्वति प्राणमिति पूरकः, प्राणेऽपानमिति रेचकः, प्राणापानगती रुद्ध्वा .... प्राणान् प्राणेषु जुह्वति इति कुम्भकः । [सप्राणायामेषु] प्राणायामपरेषु त्रिष्वप्यनुषज्यते नियताहारा इति ॥ २९ ॥

ता ॥ *प्राणायामपरायणाः इत्यनेन वर्गत्रयस्य सामान्यसंग्रहः क्रियत इति व्यञ्जनाय—**प्राणायामेषु निष्ठां-कुर्वन्ती**ति पृथग्वाक्यं कृतम् । प्राणायामनिष्ठानामवान्तरभेदज्ञापनाय **पूरके**त्यादिना प्राणायामावान्तरभेदप्रदर्शनम् । तत्तद्भेदप्रतिपादकांशं विविनक्ति—**अपान** इत्यादिना । ऊर्ध्वप्रवृत्तस्य प्राणस्य अधःप्रवेशनं हि पूरकः । ततश्च **अपाने जुह्वती**त्येतदुपचारादुपपन्नम् । एवमधःस्थितस्य वायोरूर्ध्वप्रवर्तनं हि रेचक इति **प्राणेऽपान**मि[त्यप्यु]त्युपचरितम् । वायोरूर्ध्वाधोगमननिवारणेनावस्थापनं कुम्भक इति **प्राणापानगती रुद्ध्वे**त्यादेरभिप्रायः । प्राणान्—प्राणवृत्तिभेदानित्यर्थः । आहारनियमस्तु दृष्टादृष्टोपकारद्वारा सर्वप्राणायामसाधारणतया विहित इत्याह—**प्राणायामपरेषु त्रिष्वपी**ति ॥

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३०
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

भा ॥ [दैव] द्रव्ययज्ञप्रभृति प्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगभेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे *सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा (३. १०) इत्यभिहितमहायज्ञपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदः तन्निष्ठाः तत एव क्षपित-कल्मषाः यज्ञशिष्टामृतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एव कर्मयोगे व्यापृताः सनातनं ब्रह्म यान्ति ॥

ता ॥ किमेतेषामुच्चावचकर्मयोग[भेद]निष्ठानामवान्तरफलभेदोऽस्ति, किं प्राणायाम[ादि]निष्ठानां यज्ञादिकं त्याज्यमिति शङ्काद्वयं निराक्रियते *सर्वेपीति श्लोकेन । **स्वसमीहितेष्वि**ति वचनादविशिष्टफलतया विकल्पे न्याय्ये तत्तत्सामर्थ्याद्यनुसारिणी स्वेच्छैव हि विशेषनियामिकेति सूचितम् । सामान्यस्य यज्ञशब्दस्य असङ्कोचप्रदर्शनाय **सहयज्ञै**रित्यादिकमुक्तम् । *यज्ञक्षपितकल्मषाः *यज्ञशिष्टामृतभुजः इत्याभ्यां *यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो मुच्यन्ते सर्व-किल्बिषैः (३. १३) इत्यादिप्रागुक्तप्रत्यभिज्ञानात्तत्प्रकरणे च यज्ञशिष्टाशनस्य शरीरयात्रार्थत्वप्रपञ्चनात् तत्स्मरणायोक्तम् **यज्ञशिष्टामृतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एवे**ति । प्राणायामादिषु निष्ठावतामपि नित्यत्वादिना यज्ञादिकमवश्यकार्य-मित्यपि सिद्धम् । एवकारेण नैवंविधशरीरधारणादिव्यापार आत्मावलोकनविरोधी, किंतूपयुक्त इत्यभिप्रेतम् । **व्यापृता** इति । अन्यथा व्यापार एवाशक्य इति भावः । *ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम् (२४) इति पूर्वव्याख्याततुल्यार्थत्वादुपसंहारस्थं *सनातनं ब्रह्म यान्तीत्येतदव्याख्यातम् ॥

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१

भा ॥ अयज्ञस्य—महायज्ञादिपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरहितस्य, नायं लोकः—न प्राकृतलोकः, प्राकृतलोकसंबन्धिधर्मार्थकामाख्यः पुरुषार्थो न सिध्यति । कुत इतोऽन्यो मोक्षाख्यः पुरुषार्थः ? परमपुरुषा-र्थतया मोक्षस्य प्रस्तुतत्वात्तदितरपुरुषार्थः अयं लोकः इति निर्दिश्यते ; स हि प्राकृतः ॥ ३१ ॥

ता ॥ कर्मयोगावान्तरभेदनिष्ठत्वाभिमानेन सामान्यधर्मभूतनित्यनैमित्तिकादिपरित्यागिनः सकलपुरुषार्थानर्हतो-च्यते—*नायमित्यर्धेन । **अयज्ञस्ये**ति व्याख्येयं पदम् । *नायं लोकः इत्यत्रायमिति निर्देशाभिप्रेतं दर्शयति—**न प्राकृतलोक** इति । लोकस्वरूपमात्रनिषेधभ्रमव्युदासायाह—**प्राकृतलोकसंबन्धी**ति । *अयं लोकः इति प्रत्यक्षसिद्ध-भूलोकपरत्वौचित्यात् *कुतोऽन्यः इतीदं स्वर्गादिपरं किं न स्यादित्याशङ्क्याह—**परमपुरुषार्थतये**ति । अयज्ञस्य मोक्षा-भावे प्रतिपादिते हि तदर्थं तदुपादानं स्यादिति भावः । मोक्षव्यतिरिक्तदृष्टानुश्रविकपुरुषार्थवर्गत्रयस्यायं लोक इति

निर्देशहेतुभूतसाधारणोपाधिं प्रस्तुतपरमपुरुषार्थविरुद्धरूपत्वं च व्यञ्जयितुमाह—**स हि प्राकृत** इति। प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वात्तत्संसृष्टस्य प्राप्यत्वाच्च प्राकृतत्वोक्तिः ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२

एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगाः ब्रह्मणो मुखे विततः आत्मयाथात्म्यावाप्तिसाधनतया स्थिताः; तान्—उक्तलक्षणानुक्तभेदान् कर्मयोगान्सर्वान्कर्मजान्विद्धि—अहरहरनुष्ठीयमाननित्यनैमित्तिककर्मजान् विद्धि। एवं ज्ञात्वा यथोक्तप्रकारेणानुष्ठाय मोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

ता ॥ एवं कर्मयोगावान्तरभेदानुपदिश्य तत्तद्भेदेऽपि साधारणानां नित्यनैमित्तिकानामवश्यानुष्ठेयत्वं तत्परित्यागे प्रत्यवायश्चाभिहितः; अस्यैवार्थस्योपसंहारः क्रियते *एवमिति श्लोकेन। बहुप्रकारकर्मयोगभेदोपदेशानन्तरमेव *एवं बहुविधा यज्ञाः इति वचनं प्रकृतविषयमेव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह—**एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा** इति। ब्रह्मशब्दोऽत्र यथावस्थितात्मविषयः, वेदादिपरत्वे प्रकृतौचित्याभावात्। मुखशब्दश्चोपायविषयः। आहुश्च नैघण्टुकाः *मुखं तु वदने मुख्ये ताम्रे द्वाराभ्युपाययोः इति। आत्मनः प्राप्त्युपाये कर्मयोगे अवान्तरभेदतया वितता इत्यर्थः। तदाह—**आत्मयाथात्म्ये**ति। तानिति निर्देशः प्रस्तुतसमस्ताकारपरामर्शी, **सर्वा**निति चाशेषावान्तरभेदसंग्रह इत्यभिप्रायेण **उक्तलक्षणानुक्तभेदान्**इत्युक्तम्। उभाभ्यां पदाभ्याम् एवंशब्दबहुविधशब्दयोरर्थोक्तिर्वा। अन्तर्भूतज्ञानतया ज्ञानाकारत्वमुक्तलक्षणत्वम्। उक्तलक्षणानिति वदताऽध्यायार्थतयाऽऽरम्भनिर्दिष्टेषु कर्मयोगस्वरूपाभिधानमपि कृतं भवतीति सूचितम्। *सर्वान्कर्मजान्विद्धीति पृथग्वचनात्प्राणायामादीनां प्राधान्यं नित्यनैमित्तिकादीनां तदर्थत्वं चाह—**अहरहरि**ति। अनेन तदकरणे सर्वानर्हतया यावत्फलमनुष्ठेयत्वं प्रतिदिवसं पापहरणेनोत्तरोत्तरसत्त्वोन्मेषहेतुत्वेनात्यन्तोपयुक्तत्वं च सूचितम् ॥ ३२ ॥

भा ॥ अन्तर्गतज्ञानतया कर्मणो ज्ञानकारत्वमुक्तम्; तत्रान्तर्गतज्ञाने कर्मणि ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यमाह—

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३

भा ॥ उभयाकारे कर्मणि द्रव्यमयादंशात् ज्ञानमयोंऽशश्श्रेयान्; सर्वस्य कर्मणस्तदितरस्य चाखिलस्योपादेयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः तदेव सर्वैस्साधनैः प्राप्यभूतं ज्ञानं कर्मान्तर्गतत्वेनाभ्यस्यते, तदेव [हि] अभ्यस्यमानं क्रमेण प्राप्यदशां प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

ता ॥ *श्रेयानित्यादेराध्यायपरिसमाप्तेर्ज्ञानविषयस्यैकप्रघट्टकस्य सङ्गतिपूर्वकमर्थमाह—**अन्तर्गते**ति। अवान्तरभेदप्रतिपादनरूपावान्तरप्रकरणात्प्राचीनेन कर्मणो ज्ञानाकारत्वप्रतिपादकप्रघट्टकेनास्य साक्षात्सङ्गतिः। ननु द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञश्श्रेयानिति निर्दिष्टे सत्यात्मसाक्षात्कारान्तरङ्गज्ञानयोगप्राधान्यं ग्रहीतुमुचितम्; *सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते इत्यनेन कर्मफलस्य सर्वस्य ज्ञानेऽन्तर्भावश्च प्रतीयते; *अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः (३६) *ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि (३७), *योगसंन्यस्तकर्माणम् (४१) इत्यादिनिर्देशाश्चानन्तरभाविनः कर्मयोग-

विरोधिनः ; * न हि ज्ञानेन (३८) इति श्लोकोऽपि कर्मयोगात् ज्ञानयोगस्य पावनत्वातिरेकपर इति प्रतीयते ; * ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति (३९) इत्येतदपि ज्ञानयोगस्यान्तरङ्गतया शीघ्रकारित्वमितरस्य विलम्बितफलत्वं व्यनक्ति ; * येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि (३५) इति ज्ञानस्वरूपकथनमपि ज्ञानयोगत्वं द्रढयति ; न हि कर्मयोगान्तर्गतेन आत्मज्ञानेनैव सर्वं साक्षात्क्रियते ; * स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च (२८) इत्यत्र च द्रव्ययज्ञादेः पृथक्त्वेन ज्ञानयज्ञो निर्दिष्टः ; अतो ज्ञानयोगप्रशंसाप्रकरणमिदमिति ग्राह्यमिति । अत्रोच्यते—* श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् इत्यत्र तावत् ज्ञानप्राधान्यमात्रम् ; न ज्ञानयोगविवक्षा वक्तुमुचिता, * कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः (३. ८) इत्यादिषु सर्वत्र तद्विपरीतकर्मप्राधान्यस्यैव प्रपञ्चितत्वात् ; उत्तराध्यायेऽपि * तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते (५. २) इत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात्, मध्ये तद्विरुद्धार्थप्रतिपादनायोगात् ; अतोऽत्र ज्ञानयज्ञशब्दः कर्मयोगांशविषयः । * स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च (४.२८) इत्यत्र तु स्वाध्यायार्थाभ्यासरूपज्ञानयज्ञपरत्वमुक्तम्, आत्मयाथात्म्यमपि स्वाध्यायार्थ इति तस्य चास्य च नातिप्रकर्षः । * तस्मादज्ञानसंभूतम् (४२) इत्यध्यायोपसंहारश्लोके च ज्ञानासिना संशयं छित्त्वा योगमातिष्ठोत्तिष्ठेति युद्धोत्साहविधानेन कर्मयोगस्तदन्तर्गतज्ञानं च व्यक्तं प्रतीयते ; न हि ज्ञानयोगस्य श्रेयस्तया युद्धार्थमुत्तिष्ठेति संगच्छते । * सर्वं कर्मेत्येतत्तु कर्मान्तर्गतज्ञानांशस्य प्राधान्यहेतुमात्रपरमेव, * अपि चेदसि (३६) * ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि (३७) * नहि ज्ञानेन सदृशम् (३८) इत्यादेरपि न ज्ञानयोगैकान्त्यम्, ज्ञानांशस्य पापनिवर्तकत्वरूपप्रशंसापरत्वात् । * योगसंन्यस्तकर्माणम् (४१) इत्यत्रापि कर्मणः फलसङ्गादिराहित्यज्ञानाकारतापत्तिमात्रं विवक्षितम् । * ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम् (३९) इति श्लोके [तु] कर्मयोगान्तर्गतज्ञानांशस्य साक्षात्काररूपपरिपाकावस्थोच्यते, * तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति, (३८) * श्रद्धावान् लभते ज्ञानम् (३९) इत्यनन्तरमेव परिपाकावस्थाया विशदीकरणात् । एतेन * येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि (३५) इत्येतदपि निर्व्यूढम् । तदेतदखिलमभिप्रेत्याह—**उभयाकार** इति । **कर्मणि** कर्मयोग इत्यर्थः । अनुष्ठेयपरो वाऽत्र कर्मशब्दः । **द्रव्यमयादंशा**दिति । यज्ञशब्दोऽत्र यज्ञांशविषय इति भावः । सर्वाखिलशब्दयोरत्र विषयभेदादपौनरुक्त्यमाह—**तदितरस्ये**ति । कर्मेतरत्किमन्यदिहोपादेयम् ? कथं च कर्मणस्तस्य ज्ञाने परिसमाप्तिः ? इत्यत्राह **तदे**वेति । **सर्वैस्साधनै**रिति—तदितरोपादेयप्रदर्शनम् । **प्राप्यभूत**मिति तत्र तत्परिसमाप्तिज्ञापनम् । कर्मणस्तत्र परिसमाप्तिं विवृणोति—**तदेवाभ्यस्यमान**मिति । अवधारणेन साध्यसाधनभावोऽवस्थाभेदमात्रनिबन्धन इत्यभिप्रेतम् । एतेन कर्मणस्स्वान्त[र्गत]भूतज्ञाने परिसमाप्तिस्साक्षात्कारलक्षणसाध्यदशाविवक्षयेत्युक्तं भवति ॥ ३३

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४

तदात्मविषयं ज्ञानं * अविनाशि तु तद्विद्धि (२. १७) इत्यारभ्य * एषा तेऽभिहिता (२. ३९) इत्यन्तेन मयोपदिष्टम् । तद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वं विपाकानुगुणं कालेकाले प्रणिपातपरिप्रश्नसेवादिभिर्विशदाकारं ज्ञानिभ्यो विद्धि । साक्षात्कृतात्मस्वरूपास्तु ज्ञानिनः प्रणिपातादिभिस्सेविताः ज्ञानबुभुत्सया परितः पृच्छतस्तवाशयमालक्ष्य ज्ञानमुपदेक्ष्यन्ति ॥ ३४ ॥

ता ॥ उपदिष्टमेव ज्ञानं तत्तद्विपाकदशायां प्रतिक्षणवैशद्याय पुनःपुनर्ज्ञानिभ्यः श्रोतव्यमित्युच्यते * तद्विद्धीति श्लोकेन । तदिति परोक्षवन्निर्देशः प्रकरणप्रारम्भोक्तप्रकारपरामर्शीति व्यञ्जनाय **अविनाशी**त्यादि **मयोपदिष्ट**मित्यन्त-

मुक्तम् । इतः पूर्वमनुपदिष्टस्य ज्ञानस्य कस्यचिच्छ्रोतव्यत्वं नात्रोच्यत इति भावः । **तद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वमि**ति विपाकहेतुः । **विपाकानुगुणं कालेकाल** इति प्रश्नावसरः । अदृष्टद्वारा प्रणिपातादेर्विपाकानुगुण्यं [वा] विवक्षितम् । * गुरुमेवाभिगच्छेत् (मु. १. २. १२) इत्यादिविधिप्राप्तं चैतत् । प्रणिपातादेरितरेतरयोगो विवक्षित इति व्यञ्जनाय– **प्रणिपातपरिप्रश्नसेवाभिः** इति द्वन्द्वसमासेन व्याख्या । * स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत् (वि. ६. ६. २) इत्यादीनि शास्त्राणि **कालेकाल** इति वीप्सया द्योतितानि । **विशदाकार**मिति पुनःश्रवणस्य नैष्फल्यपरिहारः । ननु किमिदानीं भगवता ज्ञानमविशदमुपदिष्टम्? किंवा बीभत्सुनाऽविशदेन ज्ञातम्, येनैतदुच्यते? इत्येतदपि **विपाकानुगुण**शब्देन परिहृतम्; विशदमेवोपदिष्टं भगवता, अवधानादिमांश्चार्जुनः, तथाऽप्यनादिकर्मोपार्जितैरनन्तैः पापकवाटैरन्तःकरणरूपस्य तत्त्वज्ञानप्रसरद्वारस्योपरुद्धत्वादिदानीं नातिवैशद्यं जायते; * पित्तभ्रमञ्जनमनाप्नुषि जातु नेत्रे नैव प्रभाभिरपि शङ्खसितत्वबुद्धिः (वै. स्त. १६) इतिवत् । यथावस्थितकर्मयोगनिरस्तेषु पापेषु विशदज्ञानार्हावस्था स्यात्, तदा च पूर्वोपदिष्टस्य सामान्यतो ज्ञातस्यार्थस्य ज्ञातांशसंवादायाज्ञातांशज्ञानाय विस्मृतप्रतिबोधनाय च पुनश्श्रवणं कार्य-मिति । अयमर्थोऽनुगीतावृत्तान्तेन व्यक्तो भविष्यति । **ज्ञानिनः** अहं वा, अन्ये वेति भावः । * तत्त्वदर्शिन इति विशेषणं तेषामेतज्ज्ञानोपदेष्टृत्वाधिकारं सूचयतीति व्यञ्जनाय–**साक्षात्कृतात्मस्वरूपा** इत्युक्तम् । तत्त्वदर्शिभिरपि * नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात् न विनयादिरहिताय च वक्तव्यमित्यादिविधिप्रयुक्तविलम्बोऽनतिलङ्घनीय इ[त्या]त्यत्राह– **प्रणिपातादिभि**रिति । * तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् इत्युपक्रम्य * प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् (मु. १. २. १३) इति श्रुतेर्विधिपरत्वं च जानन्तस्ते तत्त्वदर्शित्वाद्यथावदुपदेक्ष्यन्तीति भावः । प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातः; प्रश्न-पूर्वाङ्गभूतः प्रणामोपसंग्रह[ण]ादिर्विवक्षितः । परिप्रश्नः–स्वबुद्धिमत्तातिरेकगूहनेनाजानत इव साक्षात्प्रष्टव्यानभिधानेन तदनुबन्धिविषयः प्रश्नः । प्रतिवादिवत्कुयुक्तिभिः प्रत्यवस्थानं न कर्तव्यमिति भावः । सेवा तु भक्तिः, चिरानुवर्तनं वा ॥

भा ॥ आत्मयाथात्म्यविषयस्य ज्ञानस्य साक्षात्काररूपस्य लक्षणमाह–

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५

भा ॥ यत् ज्ञानं ज्ञात्वा पुनरेवं–दे[वा]द्यात्माभिमानरूपं तत्कृतं ममताद्यास्पदं च मोहं न यास्यसि, येन च देवमनुष्या द्याकारेणानुसंहितानि सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि, यतस्त्वान्येषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्तानां ज्ञानैकाकारतया साम्यम्, प्रकृतिसंसर्गदोषविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं सर्वं सममिति च वक्ष्यते * निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः (५. १९) इति । अथो मयि सर्वभूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि, मत्स्वरूपसाम्या[च्च]त् परिशुद्धस्य सर्वस्यात्मवस्तुनः; * इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः (१४. २) इति हि वक्ष्यते; तथा * तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति (मु. ३. १. ३१) इत्येवमादिषु नामरूपविनिर्मुक्तस्यात्मवस्तुनः परस्वरूपसाम्यमवगम्यते; अतः प्रकृतिविनिर्मुक्तं सर्वमात्मवस्तु परस्परं समं सर्वेश्वरेण च समम् ॥ ३५ ॥

ता ॥ कर्मान्तर्भूतस्यात्मयाथात्म्यज्ञानस्य विपाकानुगुणं कालेन वेदनीयस्य साक्षात्कारावस्थायाश्चिह्नं *यज्ज्ञात्वे-त्यनेन श्लोकेनोच्यत इत्याह–**आत्मयाथात्म्ये**ति । एवमित्यस्यार्थो **दे[वे]**हेत्यादिनोक्तः । * अशेषेणेत्यस्य तात्पर्यार्थ-माह–**देवमनुष्ये**त्यादि । तेन * विद्याविनयसंपन्ने (५. १८) इत्यादि वक्ष्यमाणं स्मारितम् । भूतशब्देनाचित्संसृष्ट-

क्षेत्रज्ञा विवक्षिताः । तेन देवाद्याकारानुसन्धाने हेतुर्दर्शितः । * आत्मन्यथो मयि इति सप्तम्योस्सामानाधिकरण्यभ्रमव्युदासाय—**स्वात्मन्येवे**त्युक्तम् । एवंविधस्य प्राकरणिकस्य साक्षात्कारस्य स्वात्मविषयत्वात् * अथो मयि इत्यनेन पृथग्भावसूचनाद्वक्ष्यमाणसमदर्शित्वविपाकक्रमाच्च व्यधिकरणतैवोचितेति भावः । **सर्वाणि भूतानि स्वात्मनि द्रक्ष्यसि**—प्रकृतिसंसर्गेण विषमतया प्रतिपन्नानि भूतानि परिशुद्धतया ज्ञाते स्वात्मनि निदर्शनभूते स्थालीपुलाकादिन्यायेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः । आधाराधेयभावाद्यर्थान्तरभ्रमव्युदासाय प्रकृतार्थे हेतुमाह—**यतस्त्वे**ति । **प्रकृतिवियुक्ताना**मिति । औपाधिकवैषम्यविगमावस्थायामिति भावः । * पुमान्न देवो न नरः (वि. २.१३.९८) * नायं देवो न मर्त्यो वा इत्याद्यनुसारेणाह—**ज्ञानैकाकारतये**ति । स्वात्मनि सर्वानुसन्धानहेतुतयोक्तं साम्यं परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वादिहानुक्तमित्यभिप्रायेणाह—**प्रकृतिसंसर्गे**ति । **अथो मयी**त्यादि । मन्निदर्शनेन स्वात्मानं परांश्च द्रक्ष्यसीत्यर्थः । अनीश्वराणां कर्मवश्यानां कथमीश्वरनिदर्शनेनानुसन्धानमित्यत्राह—**मत्स्वरूपसाम्यात्परिशुद्धस्ये**ति । हेतुतयोक्तमीश्वरसा[म्य]धर्म्यमपि परस्ताद्वक्ष्यत इति नेहोक्तमित्याह—**इद**मिति । परिशुद्धात्मनः परमात्मसाम्ये श्रुतिरप्यस्तीत्याह—**तथे**ति । पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः—पुण्यपापविगमात्तत्कृतप्रकृतिसंसर्गतत्प्रयुक्तक्लेशादिरहितः । **नामरूपविनिर्मुक्तस्ये**तिपदेन * तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः (मु. ३.२.८) इति तत्रत्यं वाक्यान्तरमपि स्मारितम् । ईश्वरसाम्यस्य काचित्कताशङ्कां निरस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धं हेतुं सङ्कलय्य दर्शयति—**अत** इति । एतेन श्रुत्यादिसिद्धमीश्वरसाम्यमपि जीवानां परस्परसाम्ये हेतुरित्यप्युक्तं भवति । एतेन क्षेत्रज्ञानां परस्परमीश्वरेण चैक्यमिहोच्यत इति वदन्तः प्रत्युक्ताः । ननु स्वात्मनि सर्वेश्वरे च सर्वेषामाधेयतया दर्शनमिह विधीयत इति प्रतीयते ; मैवं, स्वात्मनस्सर्वाधारत्वायोगात् । परमात्मपर्यन्तबुद्ध्योपपद्यत इति चेत्, न ; जीवसमाधेः प्रकरणार्थत्वात् । अतः स्वात्मनि परेषां दर्शनं सर्वसमानाकारानुसन्धानम् ॥ ३५ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६

भा ॥ यद्यपि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमोऽसि, सर्वं पूर्वार्जितं वृजिनरूपं समुद्रमात्मविषयज्ञानरूपप्लवेनैव संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

ता ॥ एवं ज्ञानांशस्य प्राधान्यं विपाकानुगुणं कालेकाले वेदनीयत्वं लक्षणं चोक्तम्, अथ तस्य विरोधिनिवर्तकत्वरूपं माहात्म्यमुच्यते—* अपिचेदितिश्लोकेन । चेच्छब्दपर्यायो यदिरपिश्च [संहतौ]सहितौ यद्विषयौ तद्विषयावत्रापिचेदित्येताविति व्यञ्जनाय **यद्यपी**त्युक्तम् । पापकृत्तमशब्दप्रतियोगित्वात्पापेभ्य इति शब्दः पापविशिष्टपुरुषविषयः, पापमात्रे वा हेतौ पञ्चमी । ज्ञानप्लवेन संतरिष्यसीत्यनयोस्सामर्थ्यात् **वृजिनरूपं समुद्र**मिति रूपितम् । समुद्रत्वानुगुणं सर्वशब्दोक्तमानन्त्यमनादिकालप्रवृत्ततयेत्याद्यभिप्रायेणाह—**पूर्वार्जित**मिति ॥ ३६ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७

भा ॥ सम्यक्प्रवृद्धोऽग्निरिन्धनसञ्चयमिवात्मयाथात्म्यज्ञानरूपोऽग्निर्जीवात्मगतमनादिकालप्रवृत्तानन्तकर्मसञ्चयं भस्मीकरोति ॥ ३७ ॥

ता ॥ नन्वेकस्य कथमनादिकालप्रवृत्तानन्तपापनिवर्तकत्वम्, * नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि (ब्र. कै. प्र. २६. ७०) इत्यादिवचनाच्च पापस्वरूपनिवर्तकत्वमनुपपन्नम्, केवलं विल[म्ब्य]म्बाय स्यादित्याशङ्कयोच्यते— *यथैधांसीति । समुद्रसंतरणदृष्टान्तः पुनःप्रवेशाविरोधी; काष्ठभस्मसात्करणदृष्टान्तेन तु पुनः कार्यकरत्वप्रसङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः । भस्मसात्कुरुते—भस्मीभूतानि कुरुते, अकार्यकराणि कुरुत इत्यर्थः । समिद्ध इत्यत्र सर्वदहनयोग्यत्वायोप-सर्गधात्वर्थयोर्व्यञ्जनम् **सम्यक्प्रवृद्ध** इति । एधांसीति बहुवचनमेकस्यानेकनिवर्तकत्वाभिप्रायमिति दर्शयति—**इन्धनसञ्चय**मिति । सर्वकर्माणीति वचनाद्विरोधित्वेन स्थितस्य सांसारिकपुण्यविशेषस्यापि निवर्तकत्वमवगतम् । * नाभुक्त-मित्यादि त्वन्यपरम्, अन्यथा प्रायश्चित्तशास्त्राण्यपि कुप्येयुरिति भावः ॥ ३७ ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८

भा ॥ यस्मादात्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं शुद्धिकरमिह जगति वस्त्वन्तरं न विद्यते, तस्मादात्मज्ञानं सर्वपापं नाशयतीत्यर्थः । तत्—तथाविधं ज्ञानं यथोपदेशमहरहरनुष्ठीयमानज्ञानाकारकर्मयोगसंसिद्धः कालेन स्वात्मनि स्वयमेव लभते ॥ ३८ ॥

ता ॥ लोकदृष्टान्तेन दर्शितोऽर्थो वह्नेः पदार्थान्तरादृष्टदाहकत्ववत्पवित्रतमस्वभावत्वेनोपपाद्यते * न हीत्यर्धेन । तदाह—**यस्मा**दिति । **वस्त्वन्तर**मिति ज्ञानरहितकर्मपुण्यस्थानादिकम्, * क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः (या. स्मृ. ३. १.) इत्युक्तादीश्वरज्ञानादर्वाचीनेषु परिशुद्धात्मज्ञानतुल्यं पावनं नास्तीत्यर्थः । ननु इदानीं तथाविधज्ञानं कुर्यामिति साभि-सन्धिकस्यापि तन्न जायते; अतस्तस्य पुरुषव्यापाराविषयत्वादविधेयत्वमिति शङ्का परिह्रियते—**तत्स्वय**मित्यर्धेन । तच्छ-ब्देन विपाकावस्थं परामृश्यत इत्याह—**तथाविध**मिति **यथोपदेश**मिति । शास्त्रीयत्वमविकलत्वं कालेकाले वेदनीयत्वं च सूचितम् । तथाविधज्ञानस्य संस्कारप्राचुर्याद्विरोधिपापनिवर्तनाच्च स्वयमागमे हेतुः * योगसंसिद्धः इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**ज्ञानाकारकर्मयोगसंसिद्ध** इति । पक्वकषायत्वलक्षणयोग्यतापन्न इत्यर्थः । स्वयंशब्देन तदानीमुप-देशनैरपेक्ष्यमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**स्वयमेवे**ति । ज्ञानस्वरूपस्य साक्षात्स्वप्रयत्नागोचरत्वेऽपि तन्मूलभूतोक्ताकारकर्म-योगद्वारा तस्य विधेयत्वमुपपद्यत इति भावः । अत्र * आत्मनीति विषयसप्तमी, इदानीं तद्रहितेऽपीत्यभिप्रायेणाधि-करणा[र्थे]र्थत्वं वा, स्वात्मसाक्षिकमिति वा विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

भा ॥ तदेव विस्पष्टमाह—

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९

भा ॥ एवमुपदेशात् ज्ञानं लब्ध्वा चोपदिष्टज्ञानवृद्धौ श्रद्धावान् तत्परः—तत्रैव नियतमनास्तदितर-विषयात्संयतेन्द्रियोऽचिरेण कालेनोक्तलक्षणविपाकदशापन्नं ज्ञानं लभते, तथाविधं ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्ति-मचिरेणाधिगच्छति—परं निर्वाणमाप्नोति ॥ ३९ ॥

ता ॥ पूर्वश्लोकार्धयोरनन्तरश्लोकार्धे व्युत्क्रमेण विवरणरूपे इत्यभिप्रायेणाह—**तदेव विस्पष्टमाहे**ति । श्रद्धाव-त्त्वादिकं स्वयं ज्ञानलाभे हेतुः; * अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च (४.४०) इति वक्ष्यमाणत्वादत्रापि ज्ञश्श्रद्धावांश्चेति विवक्षितमिति ज्ञापनार्थं, तत्र दशाभेदव्यञ्जनार्थं, श्रद्धोत्पत्तिसिद्ध्यर्थं चोक्तम्—**उपदेशाज्ज्ञानं लब्ध्वे**ति । **श्रद्धावान्** त्वरमाणः ।

*अश्रद्दधान इत्यत्र अत्वरमाणः इति हि व्याख्यास्यति। तदेव परमुपादेयतयाऽभिसन्ध्यास्पदं यस्य स तत्परः। तदाह—**तत्रैव नियतमना** इति। *अचिरेणेत्येतदुत्तरवाक्यस्थमपि *कालेन इत्येतत्सूचितविलम्बशङ्कापरिहारार्थमपेक्षितत्वात्पूर्वार्धेऽप्यन्वेतव्यमित्यभिप्रायेण **अचिरेण कालेनोक्तलक्षणे**त्याद्युक्तम्। भक्तियोगव्यवहितः प्रारब्धकर्मावसानभावी च मोक्षः कथमचिरेणेत्युच्येतेति भावः। *पूर्वं कालेन इति पदं द्वित्रदिनादिव्यवच्छेदार्थम्। *अचिरेणेति तु ज्ञानयोगदेहान्तरादिविलम्बनिषेधार्थमित्यविरोधः। शान्तिशब्दोऽत्रोपायस्य निश्शेषनिष्पन्नत्वान्न तदङ्गभूतशमविषय इति व्यञ्जनाय—**परं निर्वाणमाप्नोती**त्युक्तम्। *स शान्तिमाप्नोति न कामकामी *स शान्तिमधिगच्छति *ब्रह्म निर्वाणमृच्छतीति द्वितीयाध्यायान्तिमश्लोकत्रयेऽपि फलदशाविषये शान्तिनिर्वाणशब्दौ समानविषयौ। तत्र मध्यमश्लोकस्थं *शान्तिमधिगच्छतीत्येतदत्रापि प्रत्यभिज्ञातम्। तत्पूर्वोत्तरश्लोकस्मारणायात्र—**आप्नोति**पदं **निर्वाण**पदं चोक्तम्॥ ३९॥

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः॥ ४०

भा॥ अज्ञः—एवमुपदेशलब्धज्ञानरहितः, उपदिष्टज्ञानवृद्ध्युपाये चाश्रद्दधानः—अत्वरमाणः, उपदिष्टे च ज्ञाने संशयात्मा—संशयमनाः विनश्यति—विनष्टो भवति। अस्मिन्नुपदिष्टे आत्मयाथात्म्यविषये ज्ञाने संशयात्मनोऽयमपि प्राकृतो लोको नास्ति, न च परः, धर्मार्थकामरूपपुरुषार्थाश्च न सिध्यन्ति, कुतो मोक्ष इत्यर्थः; शास्त्रीयकर्मसिद्धिरूपत्वात्सर्वेषां पुरुषार्थानाम्, शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्च देहातिरिक्तात्मनिश्चयपूर्वकत्वात्। अतस्सुखलवभागित्वमात्मनि संशयात्मनो न संभवति॥ ४०॥

ता॥ उक्त एवार्थो व्यतिरेकेण स्थाप्यते *अज्ञश्चेति श्लोकेन। **उपदेशलब्धज्ञानरहित** इति। पूर्वक्रमनिर्देशौचित्यादश्रद्धाहेत्वाकाङ्क्षणात्, संशयदशासमभिव्याहाराच्च अज्ञशब्दोऽत्र शास्त्रजन्यज्ञाननिवृत्तिपर इति भावः। संशयस्य पृथगभिहितत्वात् *अश्रद्दधानः इत्येतन्न विश्वासनिषेधपरम्, किं त्वाकाङ्क्षानिषेधपरम्; प्रकृष्टाकाङ्क्षैव हि त्वरेत्यभिप्रायेण **अत्वरमाण** इत्युक्तम्। **संशयमना** इति—संशय्यतेऽनेनेति संशयः, संशयकारणं संशयहेतुभूतमना इत्यर्थः; यद्वा संशये मनो यस्येति विग्रहः। नित्यस्यात्मनः पुरुषार्थशून्यत्वलक्षणस्य विनाशस्य पूर्वापरभावेन संतन्यमानस्य प्राचीनस्यैवानुवृत्तिप्रदर्शनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदविवक्षया **विनष्टो भवती**त्युक्तम्। *विनष्टा वा प्रनष्टा वा (रा. सु. १३. १७) इत्यादिषु प्रध्वंसव्यतिरिक्तविषये प्रयोगोऽप्यनेन सूचितः। विनश्यतीत्यस्य विवरणमुत्तरार्धम्। अयमपीत्यनेनायंशब्देन निर्दिष्टक्षुद्रतासूचनम्। *नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम (४. ३१) इतिवदत्रापि लोकशब्दः पुरुषार्थविषयः। कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थं च *अयं लोक इत्युक्तम्। मोक्षप्रकरणत्वाच्चात्रायंशब्दपरशब्दयोर्न भौमदिव्यविषयत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह—**धर्मार्थे**ति। मोक्षोपायभूतार्थे संशयात्मनः कथं पुरुषार्थान्तरासिद्धिरित्यत्राह—**शास्त्रीये**ति। अस्तु तत्तच्छास्त्रैरेव तत्तत्सिद्धिः, किमनेन मोक्षोपयुक्तेनेत्यत्राह—**शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्चे**ति। अयमभिप्रायः—न ह्यायुर्वेदादिवत्केवलमै[हि]कदेहान्तर्भाविफलसाधनं कर्म तत्तच्छास्त्रैः प्रतिपाद्यते, येन देहातिरिक्तात्मज्ञाननिरपेक्षता स्यात्; देहान्तरभाव्येव हि यज्ञादिसाध्यं स्वर्गादिकं फलं प्राचुर्येण प्रतिपाद्यते; अतो देहातिरिक्तात्मनिश्चयोऽत्यन्तापेक्षितः—इति। उभयविधपुरुषार्थराहित्योपसंहारपरं *न सुखमित्येतदिति व्यञ्जनायाह—**अत** इति। यद्वाऽनन्तसुखदुःखभोगरूपनिश्श्रेयसनिरयपर्यन्तसंशयस्य मनस्तापहेतुत्वात्तदानीन्तनदुःखाभिप्रायेण *न सुखमित्युक्तम्। अथवा पुरुषार्थयोग्यताभिमानमूलसुखाभावोऽभिप्रेतः॥ ४०॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंच्छिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ ४१

भा ॥ यथोपदिष्टयोगेन संन्यस्तकर्माणम्—ज्ञानाकारतापन्नकर्माणं यथोपदिष्टेन चात्मज्ञानेनात्मनि संच्छिन्नसंशयम्, आत्मवन्तम्—मनस्विनम् उपदिष्टार्थे दृढावस्थितमनसं बन्धहेतुभूतप्राचीनानन्तकर्माणि न निबध्नन्ति ॥ ४१ ॥

ता ॥ अध्यायप्रधानार्थ उपसंह्रियते *योगसंन्यस्तेति श्लोकेन । **यथोपदिष्टयोगेने**ति * कर्मण्यकर्म यः पश्येत् (१८) इत्यादिनोपदिष्टबुद्धियोगेनेत्यर्थः । एतेनात्मावलोकनरूपयोगव्युदासः । संन्यस्तकर्माणमित्यत्र कर्मस्वरूपत्यागभ्रमव्युदासाय **ज्ञानाकारतापन्नकर्माण**मित्युक्तम् । कर्तृत्वादित्यागगर्भज्ञानाकारतापत्त्या कर्माकारत्वतिरस्कारोऽत्र कर्मणस्संन्यासशब्देनोपचर्यते । स्वरूपत्यागपरत्वे तु पूर्वापरादिविरोध इति भावः । ज्ञानयोगादिव्युदासाय **यथोपदिष्टेन चात्मज्ञानेने**त्युक्तम् । आत्मनो देहातिरिक्तत्वादिसंशयो ह्यत्र निषिध्यत इति व्यञ्जनाय **आत्मनी**त्युक्तम् । *आत्मवन्तमित्यत्रात्मशब्दः संबन्धविषयप्रत्ययसामर्थ्यात्प्रयोगप्रौढ्या च मनोविषय इत्यभिप्रायेण **मनस्विन**मित्युक्तम् । अतिशयेन संबन्धोऽत्र मतुबर्थः; स चातिशयः केनाप्यविचाल्यत्वमिति द्योतनायोक्तम्—**उपदिष्टार्थे दृढावस्थितमनस**मिति । परमप्रयोजनोपसंहाररूपत्वव्यञ्जनाय **बन्धहेतुभूते**त्यादिकमुक्तम् ॥ ४१ ॥

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु **ज्ञानयोगो** नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भा ॥ तस्मादनाद्यज्ञानसंभूतं हृत्स्थम् आत्मविषयं संशयं मयोपदिष्टेनात्मज्ञानासिना छित्त्वा मयोपदिष्टं कर्मयोगमातिष्ठ; तदर्थमुत्तिष्ठ भारतेति ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ता ॥ एवं विस्तरेणोपपाद्योपसंहृतोऽर्थोऽर्जुनं प्रति कर्तव्यतया निगम्यते—*तस्मादिति श्लोकेन । संशयस्याज्ञानसंभूतत्वं विशेषाग्रहस्य संशयहेतुत्वात् । **हृत्स्थं**—हृदि शल्यमिवार्पितम्, यद्वा हृत्स्थमित्य[स्य]ान्तरमिति भावः । *आत्मनः इति षष्ठ्या विषयविषयित्वलक्षणसंबन्धविशेषे पर्यवसानमत्र विवक्षितमिति द्योतनाय **आत्मविषयं संशय**मित्युक्तम् । यद्वा *एनं संशयमिति निर्देशादात्मविषयत्वं सिद्धम्; *आत्मनः इत्यस्य तु *ज्ञानासिना इत्यनेनान्वयाय **आत्मज्ञानासिने**त्युक्तम् । काकाक्षिन्यायेन उभयत्र वाऽन्वयः । **मये**त्यनेनोपदेष्टुस्सर्वज्ञत्वकारुणिकत्वादिपौष्कल्यादाप्ततमत्वं विवक्षितम् । कर्मयोगोपदेशोपसंहारतया योगशब्दोऽत्र नेतरविषय इति ज्ञापनाय **मयोपदिष्टं कर्मयोग**मित्युक्तम् । भरतकुलसंभूतार्जुनस्य स्वधर्मभूतयुद्धार्थमुत्थानमेव कर्मयोगार्थमुत्थानमिति भारतशब्दाभिप्रायव्यञ्जनाय **तदर्थमुत्तिष्ठ भारते**त्युक्तम् । तेनैव मोक्षोपाययोग्यत्वाय योगिवंशप्रसूतत्वमप्यर्जुनस्य सूच्यते ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भा ॥ चतुर्थेऽध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपभेदो ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम् ; ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गतात्मज्ञानत्वादप्रमादत्वत्सुकरत्वान्निरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्वं तृतीय एवोक्तम् । इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्राप्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाश्शैघ्र्यं कर्मयोगान्तर्गतकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशोध्यते ॥

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १

भा ॥ कर्मणां संन्यासं—ज्ञानयोगं पुनः कर्मयोगं च शंससि । एतदुक्तं भवति—द्वितीयेऽध्याये मुमुक्षोः प्रथमं कर्मयोग एव कार्यः, कर्मयोगेन मृदितान्तःकरणकषायस्य ज्ञानयोगेनात्मदर्शनं कार्यमिति प्रतिपाद्य, पुनस्तृतीयचतुर्थयोर्ज्ञानयोगाधिकारदशापन्नस्यापि कर्मनिष्ठैव ज्यायसी, सैव ज्ञाननिष्ठानिरपेक्षा आत्मप्राप्तौ साधनमिति कर्मनिष्ठां प्रशंससि—इति । तत्रैतयोर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावे यदेकं सौकर्याच्छैघ्र्याच्च श्रेयः—श्रेष्ठमिति सुनिश्चितम्, तन्मे ब्रूहि ॥ १ ॥

ता ॥ अथ पञ्चमस्यांशतस्तृतीयचतुर्थाभ्यां सङ्गतिप्रदर्शनायोक्तानुक्तांशविवेकेन पञ्चमस्यानुक्तांशे तात्पर्यप्रदर्शनाय चाह—**चतुर्थेऽध्याय** इति । **कर्मयोगस्य ज्ञानाकारते**त्यादिकं चतुर्थाध्यायप्रधानार्थोऽयमिति द्योतनार्थम्, सङ्गतिप्रदेशप्रदर्शनार्थं च । **तृतीय एवे**ति । कर्तव्यतोपदेशलक्षण एवेत्यर्थः । पञ्चमार्थमाह—**इदानी**मिति । अत्रैवं **संग्रह**श्लोकः—*कर्मयोगस्य सौकर्यं शैघ्र्यं काश्चन तद्विधाः । ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते ॥ (९) इति । अत्र *सौकर्यं शैघ्र्यमिति संगृहीतत्वेऽपि भाष्ये शैघ्र्यमात्रवचनं सौकर्यस्य तृतीयाध्यायोक्तस्यैवानुवादः पञ्चमे शैघ्र्यौपयिकतया क्रियत इति ज्ञापनार्थम्, शैघ्र्यं तु तत्रानुक्तत्वादत्र साक्षात्प्रतिपाद्यम् । *काश्चन तद्विधाः, ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च इत्युभयोर्व्याख्यानरूपेण **कर्मयोगे**त्यादिना तृतीयचतुर्थाभ्यामंशतस्सङ्गतिरुक्ता भवति । **ज्ञाननिष्ठाया** इति पञ्चमी । तत्र **प्रकार**शब्देन **विशोध्यत** इति वचनाच्चानुक्तांशतात्पर्येणापौनरुक्त्यं दर्शितम् । **तन्मूलं ज्ञान**मिति विपाकदशापन्नज्ञानं विवक्षितम् । अथ *तद्विद्धि प्रणिपातेन (४. ३४) इत्येतदनुसन्दधानोऽनुक्तमपेक्षितमंशं संजिज्ञासुरुक्तमेवार्थं परिपृच्छन्नर्जुन उवाच—*संन्यासमिति । संन्यासयोगशब्दावत्र प्रकृतवक्ष्यमाणसाङ्ख्ययोगविषयतया नार्थान्तरपराविल्यभिप्रायेणाह—**कर्मणां संन्यासं ज्ञानयोग**मिति । कर्मणामित्येतदुभयान्वितम् । ननु कर्मयोगस्य त्याज्यत्वं क्वचिदपि नोक्तम्; प्रत्युत तदेवोपादेयतया प्रपञ्चितम् ; न च ज्ञानयोगस्य प्रशंसा क्वापि कृता ; येन *संन्यासं....योगं च शंससीत्युच्यते । उभयोः प्रशंसने कृतेऽपि विकल्प इत्येव मन्तव्यम्, न पुनरन्यतराधिक्यप्रश्नावकाश इत्यत्राह—**एतदुक्त**मिति । **प्रतिपाद्ये**त्यन्तेन *संन्यासं कर्मणामित्यस्याभिप्रायो विवृतः । कषायनिवृत्त्यर्थः कर्मयोगः । तन्निवृत्तौ कर्मयोगं परित्यज्य ज्ञानयोग उपादेयः; अतो ज्ञानयोग एवात्मदर्शने साक्षात्साधनमिति द्वितीये प्रतिपादितमिति भावः । पूर्वं संन्यस्तस्य पुनर्योगं शंससीति भ्रमव्युदासाय *शंससीत्यनेन पुनश्शब्दान्वयमाह—**तृतीयतुर्थयो**रिति । द्वितीय इत्येतत्तृतीयचतुर्थयोरित्येतच्च भाष्यकारैस्स्वानुसन्धानेनोक्तम्, न पुनरर्जुनवाक्यानुकारः । अत्र मृदितकषायस्य कर्मयोग-

स्त्याज्यश्चेत्कथमुपादेयः, ज्ञानयोगस्य दर्शनसाधनत्वे कथमव्यवधानेन तत्संभव इति भावः । * कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः (३. ८.) इति ज्यायस्त्वेन [कथनात्प्र]शंसनमित्यभिप्रायेणाह—**प्रशंससी**ति । **तत्रे**ति द्वयोरप्यव्यवहितसाधनत्वे विवक्षिते इत्यर्थः । **एतयो**रित्यत्र निर्धारितान्यतरविषय एकशब्दः । तत्र सामान्याकारविवक्षया नपुंसकत्वम्, श्रेयश्शब्दविशेषणतया वा । **सौकर्याच्छैघ्र्याच्चेति** फलस्यैकत्वात्तन्निबन्धनं श्रैष्ठ्यमिहायुक्तमिति भावः । श्रेयस्सुनिश्चितमित्यन्वयः । श्रेयस्त्वेन सुनिश्चितमित्यर्थः । क्रियाविशेषणत्वं तु निरर्थकमित्यभिप्रायेणाह—**श्रेष्ठमिति सुनिश्चित**मिति । श्रेयश्शब्दस्य फलादिष्वपि प्रयोगप्राचुर्यात्तद्व्युदासाय तारतम्यप्रश्नानुगुण्येन प्रकृतिप्रत्ययार्थव्यञ्जनाय श्रेष्ठशब्देन व्याख्यातम् । अत्रैकफलसाधनत्वाद्विकल्पे प्राप्ते सौकर्यादिगुणयोगाच्छ्रेयस्त्वोक्तिः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २

भा ॥ संन्यासो ज्ञानयोगः कर्मयोगश्च ज्ञानयोगशक्तस्याप्युभौ निरपेक्षौ निश्श्रेयसकरौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासात्—ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव विशिष्यते ॥ २ ॥

ता ॥ अथ सद्वारकत्वाभिधानस्य अधिकारिविशेषनियततया द्वयोरप्यव्यवहितसाधनत्वमुपपादयंस्तत एव मृदितकषायस्यापि सौकर्यशैघ्र्यसङ्गिनस्तस्यैव कर्तव्यतां च द्रढयन्भगवानुवाच—*संन्यास इति । ज्ञानयोगाशक्तस्य कर्मयोगसापेक्षत्वात्तच्छक्तस्यैव निरपेक्षसाधनत्वोक्तिरुपपन्नेत्यभिप्रायेणाह—**ज्ञानयोगशक्तस्यापी**ति । * उभौ निश्श्रेयसकरावित्येतत्सामर्थ्यात् * एकमप्यास्थितस्सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् (४) इति वक्ष्यमाणानुसन्धानाच्च **निरपेक्षा**वित्युक्तम् । चकारेणाप्येतदेव व्यज्यते । अन्वाचयेतरेतरयोगसमाहारा हि पृथक्फलसाधनत्वप्रकरणविरुद्धाः । अतः पृथक्स्वातन्त्र्यगर्भस्समुच्चय एवात्र चार्थः । तर्हि द्वावप्यनियमेन यथेच्छमुपादेयौ, कर्मयोगस्य तु किमर्थं प्रशंसेति शङ्काव्युदासाय तुशब्दः । तदभिप्रायव्यञ्जनार्थमेवकारः ॥ २ ॥

भा ॥ कुत इत्यत्राह—

ज्ञेयस्स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३

यः कर्मयोगी तदन्तर्गतात्मानुभवतृप्तस्तद्व्यतिरिक्तं किमपि न काङ्क्षति, तत एव किमपि न द्वेष्टि, तत एव द्वन्द्वसहश्च; स नित्यसंन्यासी—नित्यज्ञाननिष्ठ इति ज्ञेयः । स हि सुकरकर्मयोगनिष्ठतया सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

ता ॥ द्वयोः श्रेयस्साधनत्वाविशेषे[ऽपि] कर्मयोग एव विशिष्यत इति प्रतिज्ञामात्रम्; तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां सौकर्याख्यं हेतुमाहेत्याह—**कुत इत्यत्राहे**ति । * ज्ञेयः इति श्लोकः * नित्यसंन्यासी इत्येतावता ज्ञानयोगनिष्ठविषय इति न मन्तव्यम्, * कर्मयोगो विशिष्यते इति प्रतिज्ञाय ज्ञानयोगनिष्ठस्य सुखेन मोक्षोक्तेरसङ्गतत्वात्, * संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः (६) इति वक्ष्यमाणविरोधाच्च । अतः कर्मयोगनिष्ठस्यैव प्रशंसेयमित्यभिप्रायेणाह—**यः कर्मयोगी**ति । काङ्क्षाया बाह्यमात्रविषयत्वव्यञ्जनार्थं तद्धेयत्वार्थं च **तदन्तर्गतात्मानुभवतृप्त** इत्युक्तम् । **काङ्क्षा** हि

प्रतिहन्यमाना द्वेषहेतुरित्यभिप्रायेण **तत एव किमपि न द्वेष्टीति** व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । द्वन्द्वस्वरूपनिवृत्तिव्युदासाय द्वन्द्वसहशब्दः । **तत एव द्वन्द्वसहश्चेति** । रागद्वेषवतो द्वन्द्वतितिक्षा न शक्येति भावः । नित्यसंन्यासित्वे हिशब्दस्य हेतुपरत्वव्यञ्जनाय **स हीत्युक्तम्** । सुखशब्दोऽत्र सौकर्यपर इत्याह—**सुकरकर्मयोगनिष्ठतयेति** ॥ ३ ॥

भा ॥ ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावेऽन्योन्यनैरपेक्ष्यमाह—

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितस्सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४

भा ॥ ज्ञानयोगकर्मयोगौ फलभेदात्पृथग्भूतौ ये प्रवदन्ति, ते बालाः—अनिष्पन्नज्ञानाः ; न पण्डिताः—अकृत्स्नविदः । कर्मयोगो ज्ञानयोगमेव साधयति ; ज्ञानयोग[एक एव]स्त्वेक आत्मावलोकनं साधयतीति तयोः फलभेदेन पृथक्त्वं वदन्तो न पण्डिता इत्यर्थः । उभयोरात्मावलोकनैकफलयोरेकफलत्वेन एकमप्यास्थितस्तदेव फलं लभते ॥ ४ ॥

ता ॥ निःश्रेयसकरावुभौ (२) इत्यभिप्रेतं विवृणोतीत्यभिप्रायेणाह—**ज्ञानयोगकर्मयोगयोरिति** । अत्र सांख्ययोगशब्दौ न कापिलहैरण्यगर्भसिद्धान्तविषयौ, तयोरप्रस्तुतत्वात्, महाप्रकरणासङ्गतत्वात्, * तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते (२) * संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः (६) इत्यादिपूर्वोत्तरविरोधात्, **शारीरकसूत्रेषु** च * रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च (२.२.१) * एतेन योगः प्रत्युक्तः (२.१.३) इत्यादिभिस्सूत्रैस्तयोरपि सिद्धान्तयोः महर्षिणैवापाकरणात् ; * बहवः पुरुषा राजन् सांख्ययोगविचारिणः । नैत इच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥ (भा. मो. ३५१. २) * समासेन तु तद्व्यासः पुरुषैकात्म्यमुक्तवान् (भा. मो. ३५१. ७) इति **मोक्षधर्मे** तयोर्विरुद्धांशवचनाच्च । अतस्संख्यया बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मतत्वं सांख्यम्, तदवधारणरूपं सांख्यम्, योगश्चात्र कर्मयोग इत्यभिप्रायेण ज्ञानयोगकर्मयोगशब्दोपादानम् । * पृथग्बालाः प्रवदन्तीति न स्वरूपपृथक्त्वं निषिध्यते, तस्य प्रामाणिकत्वात् । न च तत्समुच्चयविधानपरमिदम्, * एकमप्यास्थितस्सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्, * यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते (५), * संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः (६) इत्यादिभिः पृथगनुष्ठानस्यैव सिद्धत्वात् । अतः फलैक्यस्य * एकमप्यास्थितः इत्यादिना विधानात्, अत्र फलभेदकृतभेदनिषेधे तात्पर्यमित्याह—**फलभेदात्पृथग्भूताविति** । अस्य वाक्यस्य पृथक्फलवादिनां निन्दारूपत्वात्, **ये प्रवदन्ति ते बाला** इति बालत्वस्योपादेयतया वचनव्यक्तिर्दर्शिता । उत्तरश्लोकेऽप्येकफल[त्व]वादिप्रशंसायां * यः पश्यति (५) इत्यनूद्य * स पश्यतीति हि विधीयते । बालशब्दस्यात्र मुख्यायोगादुपचरितमाह—**अनिष्पन्नज्ञाना** इति । अपक्वयौक्तिकज्ञानेष्वपक्वपर्यायशब्दोपचारः, बालसाम्याद्वा बालाः । * न पण्डिताः इत्यत्र अशास्त्रीयानुष्ठानपर्यन्ताज्ञानव्युदासायोक्तम्—**अकृत्स्नविद** इति । * तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य (बृ.५.५.९) इत्यादिप्रसिद्धं सदाचार्यप्रसादैकसमधिगम्यार्थविषयं ज्ञानमिह पाण्डित्यम् ; अतो बालाः इत्युक्तेऽपि तदभावोक्तिर्न पुनरुच्यत इति भावः । फलादिभेदभ्रमप्रकारं * न पण्डिताः इत्यस्यापि * बालाः इतिवद्विधिविषयत्वं च दर्शयति—**कर्मयोग** इति । **ज्ञानयोगमेवेति** । न तु कस्मिन्नप्यधिकारिणि साक्षादात्मावलोकनमित्यर्थः । ये तु * ये बालास्त एवं वदन्ति, ये पण्डितास्ते तु न इति वचनव्यक्तिमाहुः ; तेषामप्ययमेवार्थः फलतोऽङ्गीकार्यः । उभयोः फलमेकेन कथं लभ्यमित्यत्राह—**उभयोरिति** । निर्धारणे षष्ठी ; एकशब्दश्चान्यतरपर्यायः ; द्वयोरपि तुल्यफलत्वादन्यतरास्थानेऽपि तत्फलं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भा ॥ एतदेव विवृणोति—

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५

भा ॥ सांख्यैः—ज्ञाननिष्ठैः । यदात्मावलोकनरूपं फलं प्राप्यते ; तदेव कर्मयोगनिष्ठैरपि प्राप्यते । एवमेकफलत्वेनैकं—वैकल्पिकं सांख्यं योगं च यः पश्यति, स पश्यति—स एव पण्डित इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ता ॥ भिन्नफलत्वेन पृथक्त्वाभिधायिनां निन्दा कृता ; अथैकफलत्वेनैक्याभिधायिनां प्रशंसनं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—एतदेव विवृणोतीति । * सांख्यैरित्यत्र सिद्धान्तविशेषनिष्ठभ्रमव्युदासायाह—ज्ञाननिष्ठैरिति । सांख्यमात्मज्ञानशास्त्रं तद्वेदिन इह सांख्याः ; यद्वा संख्या बुद्धिः, ज्ञानयोगः ; तन्निष्ठास्सांख्याः ; अथवा सांख्य आत्मा, तद्वेदिनोऽपि साङ्ख्याः । स्थानशब्दोऽत्र * विन्दते फलमितिवत्फलविषयः, न तु देशविशेषविषयः, ज्ञानयोगादिमात्रप्राप्यदेशविशेषाभावात् । तच्च फलं पूर्वोत्तरानुवृत्तमात्मावलोकनमित्यभिप्रायेण यदात्मावलोकनरूपं फलमित्युक्तम् । अत्र * यदेव साङ्ख्याः पश्यन्तीति यादवप्रकाशोक्तः पाठोऽप्रसिद्धत्वादनादृतः । * योगैरित्येतल्लक्षणया वा प्रत्ययविशेषाद्वा तन्निष्ठविषयमिति व्यञ्जनाय कर्मयोगनिष्ठैरित्युक्तम् । अत्र सांख्ययोगशब्दौ नोपायपरौ, बहुवचनानौचित्यादिति भावः । * एकमित्युक्ते[:] एकशास्त्रार्थत्वादिभ्रमव्युदासायाह—एवमेकफलत्वेनेति । अङ्गाङ्गिभावेतरेतरयोगरहितयोरुपाययोरेकफलत्वलक्षणं ह्यैक्यमनुष्ठाने विकल्पाय स्यात् । तथा च सूत्रम्—* विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् (ब्र. ३. ३. ५७) इति । तदाह—वैकल्पिकमिति । * स पश्यतीत्येतत् * न पण्डिताः (४) इत्येतत्प्रतिरू[पमिति]पं दर्शयति—स एव पण्डित इति ॥ ५ ॥

भा ॥ इयान् विशेष इत्याह—

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६

भा ॥ संन्यासः—ज्ञानयोगस्तु अयोगतः—कर्मयोगादृते प्राप्तुमशक्यः ; योगयुक्तः—कर्मयोगयुक्तः स्वयमेव मुनिः—आत्ममननशीलः सुखेन कर्मयोगं साधयित्वा नचिरेण—अल्पेनैव कालेन ब्रह्माधिगच्छति—आत्मानं प्राप्नोति । ज्ञानयोगयुक्तस्तु महता दुःखेन ज्ञानयोगं साधयति ; दुःखसाध्यत्वादात्मानं चिरेण प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ता ॥ ननु * कर्मयोगो विशिष्यते (२) इति वचनम्, अत्र वैकल्पिकत्ववचनं च कथमुपपद्यते, अत्यन्ततुल्यत्वे हि विकल्प इति शङ्कायां सौकर्यशैघ्र्याभ्यां वैशिष्ट्यम्, फलस्यात्यन्ततुल्यतया च विकल्पः ; अधिकारिभेदप्रतिनियतत्वाच्च न दुष्करविलम्बितोपायनैरर्थक्यमित्यभिप्रायेण वैषम्यमुच्यत इत्याह—इयान् विशेष इत्याहेति । तुशब्दोऽन्योन्यवैषम्यपरः ; * अयोगतः इत्यनेन कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयोगस्वरूपमेव न सिध्यतीत्यभिप्रेतम् ; तदाह—कर्मयोगादृत इति । * शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः (रा. कि. २८. ८) इत्यादिवद्दुःखशब्दस्यात्र नपुंसकत्वम् । मुनिशब्दे प्रकृतापेक्षितप्रकृतिप्रत्ययार्थविवरणम्—मननशील इति । तत्राकर्तृत्वानुसन्धानप्रकरणबलान्मननस्यात्मविषयत्वोक्तिः । स्वयमेव—ज्ञानयोगमन्तरेणेत्यर्थः । * दुःखमाप्तुमयोगतः इत्येतद्व्यतिरेकानुसन्धानात् सुखेन कर्मयोगं साधयित्वेत्युक्तम् । * न चिरेणेति नञः क्रियान्वये चिरेणाप्यधिगमो न स्यादिति भ्रमस्स्यात्, तद्व्युदासाय नचिरेणेत्युक्तम् । नैकादिवत्

नचिरेणेति समस्तप्रयोगः। ब्रह्मशब्दोऽत्र परिशुद्धात्मस्वरूपलक्षणकर्मयोगाव्यवहितफलविषय इति व्यञ्जनाय **आत्मानं प्राप्नोतीत्युक्तम्**। प्राप्तिरिह साक्षात्कारः। एवमव्यवहितात्मप्राप्तिसाधनत्वं वदता प्रकृतस्संन्यासो ब्रह्मशब्देनोच्यत इति शङ्करोक्तं प्रत्युक्तम्। तद्व्यतिरेकेण पूर्वोक्तं पूरयति—**ज्ञानयोगयुक्त** इति। दुःखसाध्यत्वाद्विलम्बितफलो ज्ञानयोगः; कर्मयोगस्तु सुखसाध्यत्वादविलम्बितफल इति वैषम्यमनेन श्लोकेनोक्तं भवति ॥ ६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७

भा ॥ **कर्मयोगयुक्तस्तु शास्त्रीये परमपुरुषाराधनरूपे विशुद्धे कर्मणि वर्तमानः तेन विशुद्धमनाः विजितात्मा स्वाभ्यस्ते कर्मणि व्यापृतमनस्त्वेन सुखेन विजितमनाः, ततएव जितेन्द्रियः कर्तुरात्मनो याथात्म्यानुसन्धाननिष्ठतया सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां देवादिभूतानाम् आत्मभूत आत्मा यस्यासौ सर्वभूतात्मभूतात्मा; आत्मयाथात्म्यमनुसन्दधानस्य हि देवादीनां स्वस्य चैकाकार आत्मा; देवादिभेदानां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपतयाऽऽत्माकारत्वासंभवात्। प्रकृतिवियुक्तस्सर्वत्र देवादिदेहेषु ज्ञानैकाकारतया समानाकार इति * निर्दोषं हि समं ब्रह्म (१९) इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते। स एवंभूतः कर्म कुर्वन्नपि अनात्मन्यात्माभिमानेन न लिप्यते—न संबध्यते। अतोऽचिरेणात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥**

ता ॥ कर्मयोगस्य सुखसाध्यत्वे शीघ्रफलाधिगमे च हेतुरुच्यते—* योगयुक्तः इति श्लोकेन। पूर्वावात्मशब्दौ मनोविषयौ, जितेन्द्रियसमभिव्याहारात्। * योगयुक्तः इत्यनेनैव सिद्धो विशुद्धमनस्त्वे हेतुः **शास्त्रीय** इत्यादिनोच्यते। विशुद्धिरत्र रजस्तमोनिवृत्तिस्तन्मूलरागद्वेषादिकषायनिवृत्तिश्च। प्राक्समर्थितं स्मारयति—**स्वाभ्यस्ते कर्मणी**ति। प्रधानस्य मनोनिग्रहस्य वक्तुमुचितत्वात्, * विजितदेहः इति परव्याख्यानं मन्दमिति भावः। सर्वेन्द्रियकूटस्थे मनसि जिते बाह्यानीन्द्रियान्तराणि जितानि भवन्तीत्यभिप्रायेण **तत एवे**त्युक्तम्। सर्वभूतेत्याद्युपपादनाय **कर्तु**रित्युक्तम्। प्रथमस्य भूतशब्दस्यात्र देवादिदेहमात्रविषयताम्, द्वितीयस्य क्रियात्मतां विग्रहं च दर्शयति—**सर्वेषा**मिति। भिन्नानामैक्यं हि विरुद्धमित्यत्राह—**आत्मयाथात्म्य**मिति। अयमभिप्रायः—सत्यम्, न स्वरूपैक्यं विधीयते, तस्य प्रत्यक्षानुमानागमपूर्वापरविरुद्धत्वात्, किन्त्वेकाकारत्वम्; यथा सर्वस्मिन् गृहे वर्तमानो व्रीहिरयमेवेत्युक्ते तज्जातीयत्वमुक्तं भवति, तद्वदत्रापि सर्वस्मिन् देहे वर्तमानोऽयमेवात्मेति प्रयोगेऽपि देहान्तरवर्तिनामस्य चात्मनस्समानत्वमुक्तं भवतीति। ननु समानत्वमपि प्रत्यक्षादिविरुद्धम्, देवतिर्यग्ब्राह्मणक्षत्रियब्रह्मचारिगृहस्थपण्डितापण्डितशक्ताशक्तधनिकदरिद्रस्थविरतरुणादिनिरवधिकवैषम्यनिर्भरत्वादात्मनाम्; अन्यथा * ब्राह्मणो यजेत (श. ब्रा. ५. १. ५. २) इत्याद्यात्मपर्यन्तशास्त्रीयप्रयोगोऽपि भज्येतेत्यत्राह—**देवादिभेदाना**मिति। अयं भावः—सत्यम्, देवादिवैषम्यं प्रामाणिकमेव, तत्तु न स्वरूपप्रयुक्तम्, तस्य कर्मोपाधिकप्रकृतिपरिणामभेदनिबन्धनत्वात्; शुद्धाकारविवक्षया तु समानत्वमिहोच्यते इति। साम्यस्यात्र विवक्षितत्वे संवादकमनन्तरमेव साम्याभिधानं दर्शयति—**प्रकृतिवियुक्त** इति। * कुर्वन्नपि न लिप्यते इत्यत्र न तावन्निषिद्धं कुर्वन्नपि न दुष्टो भवतीत्युच्यते, तथा सति बहुव्याकोपप्रसङ्गात्; न च कर्मयोगं कुर्वन्नपि तेनैव न लिप्यत इति, तथा च सति निष्फलप्रयासत्वेन तस्याननुष्ठानप्रसङ्गात्। अतोऽत्र न केवलं ज्ञानयोगनिष्ठः, अपि तु कर्मयोगं कुर्वन्नप्यात्मसाक्षात्काराख्यफलविरोधिना केनचिन्न लिप्यत इत्येवार्थ इत्यभिप्रायेण **अनात्मन्यात्माभिमानेने**-

त्याद्युक्तम् । *नैव किंचित्करोमि (८) इत्यादिकं ह्यनन्तरमुच्यत इति भावः । *न लिप्यते इत्यत्र सवासनं संबन्धनिषेधो विवक्षित इत्याह—**न संबध्यत** इति । प्रस्तुतार्थतया निगमयति—**अत** इति ॥ ७ ॥

भा ॥ यतस्सौकर्याच्छैघ्र्याच्च कर्मयोग एव श्रेयान्, अतस्तदपेक्षितं शृणु—

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यञ्शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपञ्श्वसन् ॥
प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९

भा ॥ एवमात्मतत्त्ववित् श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि, प्राणाश्च स्वविषयेषु वर्तन्त इति धारयन्—अनुसन्दधानो नाहं किंचित्करोमीति मन्येत; ज्ञानैकस्वभावस्य मम कर्ममूलेन्द्रियप्राणसंबन्धकृतमीदृशं कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमिति मन्येतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ता ॥ एवमर्जुनस्य परिपृच्छतस्साक्षात्प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् । अथ तदाशयविदो भगवत आभिप्रायिकं वाक्यमुत्तरसङ्गत्यर्थं दर्शयति—**यत** इति । युक्तोऽत्र योगनिष्ठः; तत्त्ववित्—तदन्तर्गतात्मतत्त्वविज्ञानवान्; तदाह—**एवमात्मतत्त्वविदि**ति । *पश्यन्, शृण्वन्, स्पृशन्, जिघ्रन्, अश्नन्निति चक्षुश्श्रोत्रत्वग्घ्राणजिह्वाख्यज्ञानेन्द्रियव्यापाराः । *गच्छन्, प्रलपन्, विसृजन्, गृह्णन्निति पादादिकर्मेन्द्रियव्यापाराः । तत्र *विसृजन्निति पायूपस्थव्यापारसंग्रहः । उक्तं च—*पायूपस्थे विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी । विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चाभिकामतः ॥ (भा. मो. २७५.२१) इति । *स्वपन् श्वसन्, उन्मिषन्, निमिषन् इति [तु] प्राणव्यापाराः । स्वापस्य तमोवृत्तित्वेऽपि प्राणाधीनत्वं सिद्धम् । *उन्मिषन्, निमिषन्निति तु व्यानाख्यप्राणव्यापारः । *श्वसन् इति तु प्राणसंज्ञकप्राणविशेषव्यापारः । गृह्णन्निति पाणिव्यापारपरोऽपि अपानव्यापारस्यापि तन्त्रेण ग्राहकः । *तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्स य एषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुः (ऐ. १. ३. १०) इति । एवं विभागज्ञापनाय **श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि प्राणाश्चे**त्युक्तम् । इन्द्रियशब्दोऽत्र सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुतया प्राणसंवादादिषु प्रसिद्धं मुख्यप्राणमजहल्लक्षणया लक्षयतीति तात्पर्यम् । *इन्द्रियार्थेष्वित्येतदपि तथैव लक्षकमिति व्यञ्जनाय **स्वविषयेष्वि**त्युक्तम् । नन्विन्द्रियप्राणेष्वकर्तृषु कर्तृत्वाध्यासः स्वस्याकर्तृत्वबुद्धिश्च भ्रान्तिरेव स्यात्; आत्मन एव कर्तृत्वस्य *कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् (ब्र. २. ३. ३३) इत्यादिभिः स्थापितत्वादित्यत्राह—**ज्ञानैकस्वभावस्ये**ति । कर्मणां मिथ्यात्वानुसन्धानमिह परोक्तमयुक्तम्, *इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इत्यस्याप्यननुसन्धेयत्वप्रसङ्गात् । मुक्तस्य स्वेच्छागृहीतेन्द्रिया[देः]दिव्यवच्छेदायोपाधीनामप्यौपाधिकत्वव्यञ्जनाय च **कर्ममूल**शब्दः । **ईदृश**मिति—पुण्यपापरूपमित्यर्थः । अत्र *तत्त्वविदिति निरुपाधिकस्वरूपपरत्वात्, *कार्यकारण (गी. १३. २०) इत्यादाविव न चिदचिद्व्यापारविभागोक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १०

भा ॥ ब्रह्मशब्देन प्रकृतिरिहोच्यते । *मम योनिर्महद्ब्रह्म (१४. ३) इति हि वक्ष्यते । इन्द्रियाणां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वेन इन्द्रियाकारेणावस्थितायां प्रकृतौ *पश्यञ्छृण्वन् इत्याद्युक्तप्रकारेण कर्माण्याधाय फलसङ्गं त्यक्त्वा नैव किंचित्करोमीति यः कर्माणि करोति, सः प्रकृतिसंसृष्टतया वर्तमानोऽपि प्रकृत्यात्माभि-

मानरूपेण बन्धहेतुना पापेन न लिप्यते। पद्मपत्रमिवाम्भसा—यथा पद्मपत्रमम्भसा संसृष्टमपि न लिप्यते तथा न लिप्यत इत्यर्थः॥ १०॥

ता॥ नन्वेवं फलाभिसन्धिपूर्वकेऽपि कर्मणि क्रियमाणे *नैव किंचित्करोमीति भावनया तत्करणेऽपि न दोषस्स्यात्; यदि च परमार्थतः स्वस्यैव कर्तृत्वं किं तस्यौपाधिकत्वानुसन्धानेन प्रयोजनम्; तथाऽनुसन्धानेऽपि प्रकृतिसंसर्गएवैनं देहात्मभ्रमे निमज्जयेदिति शङ्का निराक्रियते *ब्रह्मणीति श्लोकेन। न तावदत्र ब्रह्मशब्देन जीव उच्यते, तत्कर्तृत्वतिरस्कारप्रकरणत्वात्। नापि परं ब्रह्म, औपाधिकत्वप्रतिपादनप्रकरणे तदनपेक्षणात्, अनन्तरं च *सर्वकर्माणि मनसा (१३) इति श्लोकेन देहकर्तृत्वाभिसन्धानाभिधानात्। अतः पूर्वोक्तस्यार्थस्य आकाङ्क्षितफलनिर्देशपरत्वोपपत्तेः, ब्रह्मशब्दोऽत्रेन्द्रियाकारपरिणतप्रकृतिगोचरः। भवति हि प्रकृतिकार्येऽपि ब्रह्मशब्दप्रयोगः *तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते (मु. १. १. १०) इति। तदेतदखिलमभिप्रेत्याह—**ब्रह्मशब्देने**ति। ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ प्रयोगं भगवद्गीतायामेवोदाहरति—**मम योनि**रिति। भवतु प्रकृतौ ब्रह्मशब्दः, प्रस्तुतस्य किमायातमिति शङ्कायां पूर्वश्लोकार्थन्यायाभ्यामुपबृंहितं वाक्यार्थमाह—**इन्द्रियाणा**मिति। ननु बृहत्त्वगुणात्प्रयोगबलाच्च मूलप्रकृतिर्ब्रह्मशब्देनोच्यताम्, तत्र दर्शनश्रवणादिकर्तृत्वानुसन्धानमशक्यम्, मूलप्रकृतिरूपे तद्धेतुत्वाभावादिति शङ्कानिराकरणाय **अवस्थितायाम**ित्यन्तमुक्तम्। औपचारिकोऽपि कारणविषयः प्रयोगो द्रव्यैक्यात् कार्यमपि गोचरयेदिति भावः। **कर्माणी**ति बहुवचनं पूर्वोक्तवैविध्यपरमिति प्रदर्शनायोक्तम्—**पश्यञ्छृण्वन्नित्याद्युक्तप्रकारेणे**ति। *यः करोतीत्यात्मन्येव कर्तृत्वनिर्देशात्तदौपाधिकत्वस्मारणाय पूर्वोक्तमाकृष्टम्—**नैव किंचित्करोमी**ति। पापशब्दोऽत्र देहात्मभ्रमविषयः *योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा॥ (भा. आ. ७४. २८) इत्यादिषु चात्मान्यथाज्ञानस्य पापत्वं प्रसिद्धम्। आत्मनोऽकर्तृत्वानुसन्धानप्रकरणे तन्निवृत्तिरेव वक्तुमुचितेत्यभिप्रायेण **प्रकृत्यात्माभिमानरूपेणे**त्युक्तम्। **बन्धहेतुने**ति। तत्र पापलक्षणद्योतनम्। अलौकिकमनिष्टफलासाधारणकारणं हि पापम्। प्रयुक्तश्च पापशब्दोऽनेकेष्व[प्य]र्थेषु, यथा *न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते (छा. ८. ४. १) इति। ननु पद्मपत्रमम्भसा संस्पृष्टं कथमत्र दृष्टान्त इत्यत्राह—**यथे**ति। न संसर्गमात्रनिषेधायात्र दृष्टान्तः; किंतु यथा पद्मपत्रस्य जन्मस्थित्यादिकं सर्वमम्भस्येव, तथाऽपि न तत्कार्यक्लेशादिः, तद्वत् प्रकृत्यधीनभोगस्थित्यादेरस्य तत्कार्यदेहात्मभ्रमादिर्न स्यादिति भावः॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये॥ ११

भा॥ कायमनोबुद्धीन्द्रियसाध्यं कर्म स्वर्गादिफलसङ्गं त्यक्त्वा योगिन आत्मविशुद्धये कुर्वन्ति; आत्मगतप्राचीनकर्मबन्धविनाशाय कुर्वन्तीत्यर्थः॥ ११॥

ता॥ एवमुक्तार्थदृढीकरणाय शिष्टाचारसिद्धतोच्यते—*कायेनेति श्लोकेन। बुद्धिरत्र कृत्यध्यवसायः। *केवलैरिति कर्तृत्वाभिमानत्यागो विवक्षितः। अथवा ममत्वबुद्धिविषयतारहितैरित्यर्थः। तदा *कायेनेत्यादौ केवलेनेत्यादि परिणाम्यम्। यद्वा कायशब्देन कर्मेन्द्रियवर्गस्यापि लक्षणया संग्रहणात् *केवलैरिन्द्रियैरिति ज्ञानेन्द्रियाण्युच्यन्ते; तेषां च केवलत्वं वचनादानादिकर्मरहितत्वम्; ततश्च *धर्मश्श्रुतो वा दृष्टो वा (भा. आ. ९४. २९) इत्यादिकं सूचितं भवति। आत्मशुद्धेरत्रैव फलतया निर्देशात्, निष्फलप्रवृत्त्ययोगाच्च **स्वर्गादिफलसङ्ग**मित्युक्तम्। शुद्धिर्हि

केनचिद्दूषितस्यापेक्षिता ; स च दोषोऽत्र स्वतश्शुद्धस्याप्यात्मनोऽनादिकालकृतमात्मतत्त्वसाक्षात्कारविरोधि कर्मेत्यभिप्रायेणाह—आत्मगतेति ॥ ११ ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२

भा ॥ युक्तः—आत्मव्यतिरिक्तफलेष्वचपलः, आत्मैकप्रवणः कर्मफलं त्यक्त्वा केवलमात्मशुद्धये कर्मानुष्ठाय नैष्ठिकीं शान्तिमाप्नोति—स्थिरमात्मानुभवरूपां निर्वृतिमाप्नोति । अयुक्तः—आत्मव्यतिरिक्तफलेषु चपलः आत्मावलोकनविमुखः कामकारेण फले सक्तः कर्माणि कुर्वन् नित्यं कर्मभिर्बध्यते—नित्यसंसारी भवति। अतः फलसङ्गरहितः इन्द्रियाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्माणि संन्यस्य आत्मनो बन्धमोचनायैव कर्माणि कुर्वीतेत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

ता ॥ एकस्यैव कर्मणो बन्धहेतुत्वं मोक्षहेतुत्वं च फलसङ्गतदभावादिरूपसहकारिविशेषाद्युज्यत इतीममर्थं विशदयति *युक्त इति श्लोकेन । अत्र युक्तशब्देन समाहितचेतस्त्वमुच्यते, तच्चात्र फलान्तरविरक्तिपूर्वकमात्मप्रावण्यमेवेति व्यञ्जनाय आत्मव्यतिरिक्तेत्याद्युक्तम् । कर्मफलं त्यक्त्वेति वचनात्कर्मस्वरूपानुष्ठानं पूर्वोक्तमिहार्थसिद्धं दर्शितम् । नैष्ठिकीं शान्तिमित्यनेन साक्षान्मोक्षप्रतीतिस्स्यात्, तद्व्युदासायाह—स्थिरमिति । प्रकरणलब्धोऽयं विशेषः । निष्ठायां भवनीति नैष्ठिकी । *कामकारेणेति न स्वैरचारो विवक्षितः, तस्य दूरनिरस्तत्वात् ; अतः कामकर्तृकं प्रेरणं कामकारः, तेन यथाभिमतफलसङ्गमात्रं विवक्षितमित्याह—कामकारेण फले सक्त इति । निबध्यत इत्यत्रोपसर्गेण नितरां बन्धो विवक्षित इति दर्शयति—नित्यसंसारी भवतीति । वर्तमानव्यपदेशाद्वा तथा विवक्षा । *नैव किंचित्करोमि (८) इत्यादेः *फले सक्तो निबध्यते (१२) इत्यन्तस्य संकलितार्थमुत्तरश्लोकसङ्गत्यर्थमाह—अत इति ॥ १२ ॥

भा ॥ अथ देहाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्तृत्वसंन्यास उच्यते—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३

भा ॥ आत्मनः प्राचीनकर्ममूलदेहसंबन्धप्रयुक्तमिदं कर्मणां कर्तृत्वम् , न स्वरूपप्रयुक्तमिति विवेकविषयेण मनसा सर्वाणि कर्माणि नवद्वारे पुरे संन्यस्य देही स्वयं वशी देहाधिष्ठानप्रयत्नमकुर्वन् देहं च नैव कारयन् सुखमास्ते ॥ १३ ॥

ता ॥ अनन्तरश्लोकार्थमाह—अथेति । शरीराश्रितेष्विन्द्रियप्राणेषु कर्तृत्वसंन्यासाभिधानादनन्तरं तदाश्रये शरीर एव कर्तृत्वसंन्यास उच्यत इति सङ्गतिः। शरीरे कर्तृत्वसंन्यासं प्रति करणतयोक्तस्य मनसः करणीभावानुगुणव्यापारं दर्शयितुम् आत्मन इत्याद्युक्तम् । नहि देवादिदेहसंबन्धमात्रकृतं पुण्यपापकर्तृत्वं, तत्संबन्धमात्रस्याकर्मवश्येऽपि सद्भावात्, अतः प्राचीनकर्ममूलेत्युक्तम् । मुख्यैस्सप्तभिरर्वाग् द्वाभ्यां चात्र नवद्वारता ; *पुरमेकादशद्वारम् (क. २. ५. १) इति श्रुतौ नाभिब्रह्मरन्ध्राभ्यां सहैकादशद्वारतोक्तिः । पुरे संन्यस्य इति । पुरस्य संन्यसनक्रियाधिकरणत्वेनान्वयः प्रकृतानुपयुक्त इति भावः । *नवद्वारे पुरे इति निर्देशस्सावयवत्वनिरवयवत्वसच्छिद्रत्वनिश्छिद्रत्वपृथुत्वाणुत्वस्वतन्त्रत्वपरतन्त्रत्वनियन्तृत्वनियन्तव्यत्वादिभिर्देहात्मनोर्विवेकस्य प्रदर्शनार्थः । स्वयमिति । देहादिपारतन्त्र्यरहित इत्यर्थः ; यद्वा परिशुद्धेन

स्वेन रूपेणेति भावः। **वशी**—अभिमानबलात्काराद्यविषय इत्यर्थः। प्रयत्नाश्रयत्वशरीरस्पन्दादिहेतुत्वयोरौपाधिकत्वात् *नैव कुर्वन्नित्याद्युक्तम्। **सुखमास्ते**—कर्तृत्वाभिमानप्रयुक्तक्लेशादिरहित आस्त इत्यर्थः। पुरमिव शरीरम्, पौरानिवेन्द्रियाणि, सार्वभौममिव परमात्मानम्, भृत्यमिव स्वात्मानं पश्यतो भवति हि स्वास्थ्यम्, देहात्मभ्रमे हि पुरादिष्वासीनोऽहमिति मन्यते; तन्निवृत्तौ च देह एव पुरस्थानीयो भवतीति भावः॥ १३॥

भा॥ साक्षादात्मनस्स्वाभाविकं रूपमाह—

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते॥ १४

भा॥ अस्य देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मना प्रकृतिसंसर्गेण वर्तमानस्य लोकस्य देवाद्यसाधारणं कर्तृत्वं तत्तदसाधारणानि कर्माणि तत्तत्कर्मजन्यदेवादिफलसंयोगं च, अयं प्रभुः—अकर्मवश्यः स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थितआत्मा न सृजति—नोत्पादयति। कर्हि ? स्वभावस्तु प्रवर्तते। स्वभावः—प्रकृतिवासना; अनादिकालप्रवृत्तपूर्वपूर्वकर्मजनितदेवाद्याकारप्रकृतिसंसर्गकृततत्तदात्माभिमानजनितवासनाकृतमीदृशं कर्तृत्वादिकं सर्वम्; न स्वरूपप्रयुक्तमित्यर्थः॥ १४॥

ता॥ एवमौपाधिकस्य रूपस्योपाधिषु संन्यास उक्तः, अथ स्वस्मिन्ननुसन्धेयस्वाभाविकरूपमुच्यत इति सङ्गत्यभिप्रायेणाह—**साक्षादिति**। विचित्रजनविषयेण *लोकस्येत्यनेनाभिप्रेतमुपाधिवैचित्र्यादिकं दर्शयितुम् **अस्येत्या**द्युक्तम्। **कर्तृत्वं** प्रयत्नादिरूपम्, **कर्माणि** शरीरेन्द्रियादिचेष्टाः। यद्यात्मनां स्वाभाविकमिदं कर्तृत्वादिकम्; तदा सर्वेषामेकरूपं तत्स्यात्; न च तथा दृश्यत इत्यभिप्रायेण **देवाद्यसाधारणं कर्तृत्व**मित्याद्युक्तम्। देवाद्यसाधारणं देवत्वादिजातिमत्पिण्डपरिग्रहदशाप्रतिनियतमित्यर्थः। **फलसंयोगः**—फलस्यानुभवः। प्रकरणवशात् **प्रभु**शब्दोऽत्र जीवविषय इति प्रदर्शनार्थम् **अयं प्रभु**रित्युक्तम्। जीवे प्रभुशब्दाभिप्रेतमाह—**अकर्मवश्यः स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थित** इति। अत्र हि प्रकरणे *मयि सर्वाणि (३.३०) इत्यादिना जीवस्य कर्तृत्वं परमात्मन्यध्यस्यते; अतोऽत्राकर्तृविषयः प्रभुशब्दो न परविषय इति भावः। *न सृजतीत्यत्र *सृज विसर्गे इति धातोस्त्यागार्थत्वे कर्तृत्वादित्रयं स्वीकरोतीति वाक्यार्थस्स्यादिति तद्व्युदासायाह—**नोत्पादयती**ति। कारणान्तरादर्शनात् तस्यैव कर्तृत्वमित्यभिप्रायेण चतुर्थपादस्य शङ्कामाह—**कस्तर्ही**ति। सृजतीति शेषः। स्वभावशब्दं प्रकरणोपयुक्तविशेषे स्थापयितुं वाच्यं तावदाह—**प्रकृती**ति। ननु चेतनस्यात्मनः कर्तृत्वादिकं नास्ति, अचेतनायास्तु वासनायाश्चेतनगुणमात्रभूतायाः कर्तृत्वादिकमिति कथमिदं [ज्ञायते] जाघटीति? यद्यात्मनः स्वतश्शुद्धस्य न कर्तृत्वम्, तर्हि तस्य वासनाऽपि कुतस्समागता? यदि न कुतश्चित्, तदा वासनैव स्वाभाविकीति तत्कृतकर्तृत्वादिकमपि स्वाभाविकं स्यात्। यदि कुतश्चिद्धेतोः, तदा तस्यापि स्वाभाविकत्वे पूर्वदोषः; औपाधिकत्वे त्वकर्तुरात्मनस्तदागमोऽपि कुतः? यदि वासनया, तर्ह्यन्योन्याश्रयणम्; यद्यन्यस्मात्कुतश्चित्, तत्रापि तथैवेत्यनवस्थेत्यादिचोद्यनिरासाय **तु**शब्दः। तदाह—**अनादिकाले**ति। बीजाङ्कुरन्यायादन्योन्याश्रयादिपरिहारः। वासनाहेतुवैचित्र्यसिद्ध्यर्थं **देवाद्याकारे**त्याद्युक्तम्। यथा तप्तायःपिण्डे वह्निसंसर्गाद्वह्नित्वबुद्धिः, तथाऽत्रेति दर्शयितुं **संसर्गकृत**शब्दः। **वासनाकृतं**—वासनाख्यविशेषहेतूपाधिकमित्यर्थः॥ १४॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः॥ १५

भा ॥ कस्यचित् स्वसंबन्धितयाऽभिमतस्य पुत्रादेः पापं दुःखं नादत्ते—नापनुदति। कस्यचित् प्रतिकूलतयाऽभिमतस्य सुकृतं सुखं च नादत्ते—नापनुदति। यतोऽयं विभुः न क्वाचित्कः, न देवादिदेहाद्यसाधारणदेशः, अत एव न कस्यचित्संबन्धी, न कस्यचित् प्रतिकूलश्च। सर्वमिदं वासनाकृतम्। एवंस्वभावस्य कथमियं विपरीतवासनोत्पद्यते ? अज्ञानेनावृतं ज्ञानं—ज्ञानविरोधिना पूर्वपूर्वकर्मणा स्वफलानुभवयोग्यत्वाय अस्य ज्ञानमावृतं—संकुचितम्। तेन ज्ञानावरणरूपेण कर्मणा देवादिदेहसंयोगस्तत्तदात्माभिमानरूपमोहश्च जायते। ततश्च तथाविधात्माभिमानवासना, तदुचितकर्मवासना च; वासनातो विपरीतात्माभिमानः, कर्मारम्भश्चोपपद्यते ॥ १५ ॥

ता ॥ आत्मनोऽकर्तृत्वादिकस्य, वासनायाः कर्तृत्वादिकस्य च विवरणं *नादत्ते इति श्लोकस्यार्धद्वयम्। परगतपापसुकृतयोरादानप्रसङ्गाभावात्तन्निषेधोऽनुचितः; अतस्तत्कार्यं दुःखं सुखं च लक्ष्यते; तत्रापि परगतसुखदुःखयोस्स्वस्मिन्नाकर्षणं न शक्यम्; अनन्तदपनयनमात्रं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—कस्यचिदिति। कस्यचिदित्यनेन सूचितमपनोदनहेतुविशेषं दर्शयितुं स्वसंबन्धितयाऽभिमतस्येत्याद्युक्तम्। आदत्ते इत्यस्य करोत्याद्यर्थत्वानौचित्यादपहरणार्थत्वे च प्रयोगादपहरणनिषेधेनैव तुल्यतया करणनिषेधसिद्धेः नापनुदतीति व्याख्यातम् ॥ विभुरिति न परिमाणविशेषाद्यभिप्रायम्, जीवस्याणुतया श्रुत्यादिसिद्धेः। नापि प्रभुत्वपरम्, अत्रानुपयुक्तत्वात्। अतस्तत्तत्कर्मानुकूलसमस्तदेहानुप्रवेशयोग्यतामात्रं प्रतिनियतदेशराहित्यं विवक्षितम्। अत एव आगन्तुकेषु मित्रामित्रादिषु संबन्धित्वं प्रतिकूलत्वं च आगन्तुकानां तत्तद्देहानामेव, न त्वात्मन इति सिध्यति। तत एव चानुकूलप्रतिकूलपुरुषविषयदुःखाद्यपनयनमौपाधिकमित्यायातम्। तदेवं कार्याभावौपयिकहेतुभावप्रतिपादनपरो विभुशब्द इत्यभिप्रायेणाह—यतोऽयमिति। उत्तरार्धोत्थानाय शङ्कते—एवंस्वभावस्येति। विपरीतवासना—स्वभावविरुद्धवासनेत्यर्थः। अत्रोत्तरम्—*अज्ञानेनावृतं ज्ञानमिति। *अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते। यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता नृप सर्वगा ॥ संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसंततान्। तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ॥ सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन [वर्तते]लक्ष्यते ॥ (वि.६.८.६१-६३) इति भगवत्पराशरवचनमनुसरन्नाह—ज्ञानविरोधिनेति। अत्र नञस्तदन्यतदभावार्थत्वमावरणानुपयुक्तमिति भावः। स्वफलेत्यादि—न ह्य[साव]संकुचितज्ञानस्संसारतापानुभवयोग्य इति भावः। अत्यन्तविलोपपरिहारायावरणशब्दोपचरितमाह—संकुचितमिति। *न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते (बृ. ६. ३. ३०) इत्यादिश्रुतिसिद्धमनेन स्मारितम्। देवादिदेहसंयोग इति जन्तुशब्दाभिप्रेतोऽर्थः। स च मोहजनने कर्मणो द्वारम्। शङ्कोत्तरत्वमाह—ततश्चेति। आत्मनि प्रतिषिद्धस्येष्टानिष्टाचरणस्यान्यहेतुतामाह—वासनात इति ॥ १५ ॥

भा ॥ *सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि। (४. ३६), *ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा (४. ३७), *न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रम् (४. ३८) इति पूर्वोक्तं स्वकाले संगमयति—

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६

भा ॥ एवं वर्तमानेषु सर्वेष्वात्मसु येषामात्मनामुक्तलक्षणेनात्मयाथात्म्योपदेशजनितेन आत्मविषयेण अहरहरभ्यासाधेयातिशयेन निरतिशयपवित्रेण ज्ञानेन तत्—ज्ञानावरणमनादिकालप्रवृत्तानन्तकर्मसंचयरूपमज्ञानं नाशितम्, तेषां तत् स्वाभाविकं परं ज्ञानमपरिमितमसंकुचितमादित्यवत्सर्वं यथावस्थितं प्रकाश-

यति। तेषामिति विनष्टाज्ञानानां बहुत्वाभिधानादात्मस्वरूपबहुत्वम् *न त्वेवाहं जातु नासम् (२.१२) इत्युपक्रमावगतमत्र स्पष्टतरमुक्तम्। न चेदं बहुत्वमुपाधिकृतं, विनष्टाज्ञानानामुपाधिगन्धाभावात्। *तेषामादित्यवज्ज्ञानम् इति व्यतिरेकनिर्देशात् ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वमुक्तम्। आदित्यदृष्टान्तेन च ज्ञातृज्ञानयोः प्रभाप्रभावतोरिवावस्थानं च। ततएव संसारदशायां ज्ञानस्य कर्मणा संकोचो मोक्षदशायां विकासश्चोपपन्नः॥१६॥

ता॥ एवं तृतीयाध्यायोक्ताकर्तृत्वानुसन्धानस्य प्रकारविशेषाः प्रतिपादिताः; अथ चतुर्थाध्यायोक्तस्य ज्ञानविशेषस्य विशोधनं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—**सर्व**मिति। **स्वकाले**—अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारकथनादनन्तरं ज्ञानस्वरूपकथनावसर इत्यर्थः। यद्वा *तद्विद्धि प्रणिपातेन (४.३४) इत्यत्र *उपदेक्ष्यन्ति इति स्वेनैव निर्दिष्टे विपाककाल इत्यर्थः। **एवं वर्तमानेषु**—मुमुक्षुत्स्वपीत्यर्थः। यद्वा कर्मयोगनिष्ठेष्वित्यर्थः। अज्ञानेन ज्ञानमावृतं चेत्, कथं ज्ञानेन तस्य नाश इति शङ्कां व्यवच्छिन्दता तुशब्देन द्योतितं ज्ञानस्य विशेषं दर्शयितुम् **उक्तलक्षणेने**त्यादि **निरतिशयपवित्रेणे**त्यन्तमुक्तम्। आत्मनो ज्ञानेनेत्यन्वयः। **आत्मविषयेणे**ति। *आत्मनः इति षष्ठ्यास्संबन्धसामान्यमात्रपरत्वं, कर्तृविषयत्वं चात्रानुपयुक्तमिति भावः। तच्छब्दपरामृष्टप्रकारमाह—**ज्ञानावरण**मिति। अज्ञानस्वरूपस्यातिगहनत्वसूचनार्थम्, निरतिशयपवित्रस्य ज्ञानभास्वतो निश्शेषाज्ञानतिमिरकुक्षिंभरित्वप्रदर्शनार्थं च **अनादिकाले**त्याद्युक्तम्। उत्तरार्धगततच्छब्दार्थः **स्वाभाविक**मिति। सामानाधिकरण्यस्वारस्यात्परमिति ज्ञानविशेषणम्; तदर्थमाह—**अपरिमितमसंकुचित**मिति। ज्ञानस्य परत्वं ह्यनवच्छिन्नविषयत्वम्; तत्र च हेतुस्संकोचाभाव इत्यभिप्रायः। **सर्व**मिति प्रकाशयतेरर्थसिद्धकर्मोक्तिः। अज्ञाननिवृत्तौ च ज्ञानस्य सर्वगोचरत्वं श्रौतमिति भावः। *आदित्यवदिति दृष्टान्तसामर्थ्यसिद्धमाह—**यथावस्थित**मिति। एतेन परमित्यत्र पदमिति विशेष्याध्याहारः, परमार्थतत्त्वमिति विवक्षा वा परोक्ता निरस्ता। भेदव्यपदेशबलादद्वैतमतस्योपक्रमविरोधः प्रागुक्तः। मध्येऽपि स एव तात्त्विको भेदः स्पष्टमुपदिश्यत इति तस्य तात्पर्यविषयत्वं दर्शयति—**तेषा**मिति। **विनष्टाज्ञानाना**मिति—नहीदं बहुत्वं भ्रान्तिसिद्धमुपाधिसिद्धं वा वक्तुं शक्यमिति भावः। सत्यमिथ्योपाधिकृतभेदवादिनो**र्भास्करशङ्करयो**र्मतमनूद्य परिहरति—**न चेद**मिति। मिथ्याभूतस्याज्ञानाख्योपादानस्य विनाशे तदुपात्तमिथ्याभूतान्तःकरणाद्युपाधेरपि निवृत्तेरिति शङ्करं प्रति हेत्वर्थः। इतरं प्रत्यज्ञानशब्दवाच्यस्य **कर्मादे**र्विनाशे तन्निमित्तशरीरान्तःकरणाद्युपाधिनिवृत्तेरित्यर्थः। शङ्करमतदूषणप्रसङ्गे तदुक्तं ज्ञानमात्रात्मवादं दूषयितुं शुद्धदशायां ज्ञातृत्वं[त्वमत्र] सिद्धमिति दर्शयति—**तेषा**मिति। संबन्धविषयतया षष्ठी व्यतिरेकगर्भेति **व्यतिरेकनिर्देशा**दित्युक्तम्॥ विनष्टोपाधीनामात्मनां धर्मतया निर्देशात्, ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धित्वसिद्धेरागन्तुकचैतन्यवादोऽपि निरस्तः। आदित्यशब्दोऽत्रादित्यप्रभापरः, प्रभाद्वारेणैवादित्यस्य प्रकाशकत्वात्; धर्मभूतज्ञाने च सैव दृष्टान्तो भवितुमर्हति, *यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः। दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा॥ (वि. ध. १०४. ५५) इत्यादिसाम्याच्च; तदेतदभिप्रेत्य तत्फलितमाह—**आदित्यदृष्टान्तेने**ति। ततः प्रस्तुतस्य किमित्यत्राह—**तत एवे**ति। प्रभयथाया आवारकसन्निधौ संकोचस्तन्निवृत्तौ पुनर्विकासश्च दृश्यते, तथा ज्ञानस्यापीति भावः। यद्वा तेषामादित्यवदवस्थितानां प्रभातुल्यं ज्ञानमित्यर्थः। प्रभायाः प्रदीपादित्याद्यपृथक्सिद्धतेजोद्रव्यविशेषत्वं, ज्ञानस्यात्मधर्मत्वेऽपि द्रव्यत्वम्, संकोचविकासयो[र्गि]ग्यत्वादीनि च **शारीरकभाष्ये** प्रपञ्चितानि। एवं प्रभातुल्यद्रव्यत्वोपपादनेन प्रकृतमावृतवादिकं युज्यत इत्याह—**तत एवे**ति॥ १६॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७

भा ॥ तद्बुद्धयः—तथाविधात्मदर्शनाध्यवसायाः, तदात्मानः—तद्विषयमनसः, तन्निष्ठाः—तदभ्यासनिरताः, तत्परायणाः—तदेव परमप्रयोजनमिति मन्वानाः, एवमभ्यस्यमानेन ज्ञानेन निर्धूतप्राचीनकल्मषाः तथाविधमात्मानमपुनरावृत्तिं गच्छन्ति । यदवस्थादात्मनः पुनरावृत्तिर्न विद्यते, स आत्मा अपुनरावृत्तिः; स्वेनरूपेणावस्थितमात्मानं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ता ॥ आत्मानुभवसौधसोपानस्य ज्ञानस्यारोहणक्रमं दर्शयति—* तद्बुद्धयः इति श्लोकेन । तच्छब्देनात्र पूर्वप्रस्तुतस्वाभाविकात्मस्वरूपं पूर्वश्लोकोक्तं ज्ञानं वा परामृश्यत इत्यभिप्रायेण—**तथाविधात्मदर्शनाध्यवसाया** इत्युक्तम् । * तदात्मानः इत्यनेन द्रष्टव्यत्वाध्यवसायादनन्तरो दर्शनार्थप्रवृत्तियोग उच्यत इत्यभिप्रायेण—**तद्विषयमनस** इत्युक्तम् । तन्निष्ठत्वं विषयान्तरवैमुख्यात्तत्परायणत्वे हेतुः । अयनशब्दोऽत्र कर्मणि ल्युडन्तः प्राप्यपरः । वाक्यार्थज्ञानादिमात्रव्यावृत्त्यर्थम् **एवमभ्यस्यमानेने**त्युक्तम् । प्राप्तिप्रतिबन्धककल्मषनिवृत्तिर्ह्युपान्त्यपर्वं । अतोऽन्तिमं प्राप्यमत्रापुनरावृत्तिशब्देन विवक्षितम्; स च यथावस्थित आत्मैवेत्यभिप्रायेण—**तथाविधमात्मान**मिति । अपुनरावृत्तिशब्दस्यात्रानुद्दिष्टावध्यन्तरपरामर्श[सा]पेक्षसमासान्तरव्युदासेनात्मविशेषणत्वायाह—**यदवस्था**दिति । नन्वात्मन एव * क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति (९. २१) इति पुनरावृत्तिरुच्यते; यदवस्थादिति चायुक्तम्, मोक्षस्याप्यवस्थाविशेषत्वे नित्यत्वायोगात् पुनरावृत्तिप्रसङ्गादित्यत्राह—**स्वेन रूपेणे**ति । औपाधिकसमस्ताकारनिवृत्तिरूपावस्थाविनाशकासंभवात्परमतेऽपि प्रध्वंसरूपत्वादनिवर्त्यैति भावः ॥ १७ ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८

भा ॥ विद्याविनयसंपन्ने, केवलब्राह्मणे, गोहस्तिश्वश्वपचादिष्वत्यन्तविषमाकारतया प्रतीयमानेष्वात्मसु पण्डिताः—आत्मयाथात्म्यविदः, ज्ञानैकाकारतया सर्वत्र समदर्शिनः । विषमाकारस्तु प्रकृतेः, नात्मनः; आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया सम इति पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ता ॥ कीदृशोऽयमात्मसाक्षात्कार इत्याकाङ्क्षायां * येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि (४. ३५) इति प्रागुक्तं व्यनक्ति—* विद्याविनयेति श्लोकेन । * विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे इति पदद्वयं न समानाधिकरणम्, निर्विशेषणसमुदायसहपठितत्वात्, विद्याविनयसंपन्नविशेषणप्रतिशीर्षानुक्तेश्च । * गवि हस्तिनीत्याकारवैषम्यं बाह्यान्निदर्शितम्; श्वश्वपचशब्दाभ्यां वृत्त्यादिवैषम्यम्; तद्वत्पूर्वाभ्यामपि मिथो वैषम्यमेवाभिप्रेतम्; अतो * ब्राह्मणे इति ब्राह्मणत्वजात्याक्रान्त[ता]मात्रं विवक्षितमिति दर्शयति—**केवलब्राह्मण** इति । सात्त्विकराजसतामसरूपानेकोदाहरणाभिप्रेतमाह—**अत्यन्तविषमे**ति । **आत्मस्वि**ति । शरीराणामन्योन्यवैषम्यनिषेधो दुश्शक इति भावः । अत्र समदर्शित्वोपयुक्तमूहापोहक्षमत्वं पण्डितत्वमिति दर्शयितुम् **आत्मयाथात्म्यविद** इत्युक्तम् । समं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः । ननु प्रत्यक्षसिद्धं शरीरवैषम्यम्; शरीरिणामपि तत्तद्विशिष्टत्वात्तत्कृतज्ञानादिवैषम्यं च दुरपह्नवम्; अतोऽत्यन्तविषमेषु पदार्थत्वादिवत्स्थूलं सामान्यमकिञ्चित्करमित्यत्राह—**विषमाकारस्त्वि**ति । * प्रकृतेरिति संबन्धसामान्ये षष्ठी । तेन साक्षा-

त्प्रकृतिगतं देवत्वादिकम्, तत्प्रयुक्तं सुखित्वादिकं च कथंचित्संबन्धमात्रात् **प्रकृतेरित्युक्तम्**। न शरीरगतं वैषम्यं प्रतिषिध्यते, किंतु तदेवात्र प्रतिपाद्यते। न च तत्तच्छरीरविशिष्टत्वलक्षणम्, तन्मूलज्ञानसङ्कोचादिलक्षणं वा वैषम्यमपह्नूयते; अपि तु तस्यौपाधिकत्वमुच्यते। न च शरीरादिविशिष्टत्वं विरो[धि]धः, स्वाभाविकस्वरूपसाम्यमात्रपरत्वात्। न चैतदत्यन्तस्थूलम्, शुद्धानामात्मनां स्वरूपभेदस्य दुर्वचत्वात्स्फुटविशेषाकारान्तराभावादिति भावः। ननु तथाऽपि ब्राह्मणादिषु पूज्यत्वादिसाम्यबुद्धौ अभोज्यान्नत्वादिदोषः [कथं] स्मृतः? तत्राह—**आत्मा त्विति** ॥ १८ ॥

इहैव तैर्जितस्सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः॥ १९

भा ॥ इहैव—साधनानुष्ठानदशायामेव तैस्सर्गो जितः—संसारो जितः; येषामुक्तरीत्या सर्वेष्वात्मसु साम्ये स्थितं मनः। निर्दोषं हि समं ब्रह्म—प्रकृतिसंसर्गदोषवियुक्ततया सममात्मवस्तु हि ब्रह्म। आत्म[वस्तु] साम्ये स्थिताश्चेद्ब्रह्मणि स्थिता एव ते; ब्रह्मणि स्थितिरेव हि संसारजयः; आत्मसु ज्ञानैकाकारतया साम्यमेवानुसन्दधाना मुक्ता एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

ता ॥ इदानीम् [इह] समदर्शित्वं न कालान्तरभाविफलसाधनमात्रम्, किंत्विदानीमेव निश्श्रेयसकल्पां क्लेशनिवृत्तिं दिशतीति समदर्शिनां प्रशंसा क्रियते—*इहैवेतिश्लोकेन। **साधनानुष्ठानदशायामेवेति**। इहशब्दस्यात्र लोकपरत्वादपि स्वावस्थाविशेषपरत्वमेवोचितमिति भावः। **संसारो जित** इति—मुक्तप्रायास्त इत्यर्थः। सृष्ट्यादेरत्रानन्वयात्सर्गशब्दस्सृज्यत इति व्युत्पत्त्याऽत्र संसारपरः। ब्राह्मणचण्डालादीनां स्पृश्यत्वादिसाम्यप्रसङ्गव्युदासाय—**उक्तरीत्येत्युक्तम्**। निरुपाधिकात्मस्वरूपं ज्ञानैकाकारतया सममिति पूर्वभाष्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः। नन्वात्मन्येव स्थितिस्संसारजय[हेतु]: न तु तत्साम्ये; तत्राह—* निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति। ब्रह्मत्वमेव विधेयम्, अन्यथा *तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः इत्यनन्वयात्; समदर्शिनो ब्रह्मणि स्थिताः, समस्य ब्रह्मत्वात्—इति ह्यन्वयस्स्यात्; ततश्चोक्तचोद्यपरिहार इत्यभिप्रायेणाह—**आत्मवस्त्विति**। ततः किं प्रकृतस्येत्यत्राह—**ब्रह्मणि स्थितिरिति**। ब्रह्मशब्दोऽत्र शुद्धात्मनि ब्रह्मसाम्यात्। अत्र फलितं पिण्डितार्थमाह—**आत्मस्विति** ॥ १९ ॥

भा ॥ येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनस्समदर्शनरूपो ज्ञानविपाको भवति, तं प्रकारमुपदिशति—

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम्।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः॥ २०

भा ॥ यादृशदेहस्थस्य यदवस्थस्य प्राचीनकर्मवासनया यत्प्रियं भवति, यच्चाप्रियम्, तदुभयं प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात्। कथम्? स्थिरबुद्धिः—स्थिरे आत्मनि बुद्धिर्यस्य सः स्थिरबुद्धिः, असंमूढः—अस्थिरेण शरीरेण स्थिरमात्मानमेकीकृत्य मोहः—संमोहः, तद्रहितः; तच्च कथम्? ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः—उपदेशेन ब्रह्मवित्सन् तस्मिन् ब्रह्मण्यभ्यासयुक्तः। एतदुक्तं भवति—तत्त्वविदामुपदेशेन आत्मयाथात्म्यविद्भूत्वा तत्रैव यतमानो देहात्माभिमानं परित्यज्य स्थिररूपात्मावलोकनप्रियानुभवे व्यव[सि]स्थितः अस्थिरे प्राकृते प्रियाप्रिये प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात्—इति ॥ २० ॥

ता ॥ प्रियाप्रिये, तदधीनहर्षोद्वेगौ च देहतदवस्थाद्युपाधिभेदनिबन्धनाविति व्यञ्जयितुं—**यादृशदेहस्थस्य यदवस्थस्येत्याद्युक्तम्**। **यदवस्थस्येत्येतद्देहादिकृतज्ञानसङ्कोचाद्यवस्थाविषयं वा**। प्रियाप्रियरूपकारणागमे तत्कार्यहर्षो-

सन्धायोक्तम्—**यो बाह्यविषयानुभवं सर्वं विहायेति** । अन्तश्शब्दोऽत्र बाह्यव्यतिरेकादात्मपरः । आत्मैवात्मन्येव वा सुखं यस्य सोऽन्तस्सुखः । तत्र फलितोक्तिः—**आत्मानुभवैकसुख** इति । अवधारणस्याविशेषेण सर्वत्रान्वयादेकशब्दः । *अन्तरारामः इत्यस्याभिप्रेतं वक्तुं पदार्थं तावदाह—**आत्मैकोद्यान** इति । आरामो हि भोगस्थानभूतश्छायापल्लवपुष्पफलादिभिस्स्वगुणैस्सुखवर्धकः । तद्वदत्रापि स्वगुणैरपहतपाप्मत्वज्ञानानन्दादिभिः स्वविषयवादकरण[संवादकरण]ग्रन्थकरणादिक्रीडोत्थापकैरात्मैव सुखवर्धक इत्यारामशब्देनोपचर्यत इत्याह—**स्वगुणै**रिति । एवं भोग्यं भोगस्थानं च आत्मैवेत्युक्तम्; अथ भोगोपकरणादिकमपि स एवेति अन्तर्ज्योतिश्शब्देनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**आत्मैकज्ञानो यो वर्तेत** इति । अन्येषां हि भोग्यानां स्वरूपादुपकरणस्य भिन्नत्वादुपकरणमपि हि तदर्थतया पृथक् ज्ञातव्यम्; अतस्तेषु तदेकज्ञानत्वं नास्तीति भावः । यद्वा प्रकाश[क]ान्तरनैरपेक्ष्यं बाह्यप्रकाशाभावमात्रं वाऽत्र विवक्षितम् । पूर्वं शरीरात्माभिमानाद्देवमनुष्यादिभूतोऽयमिदानीं तु तन्निवृत्त्या यथावस्थितासंकुचितज्ञानादिस्वरूपेणावस्थित इति ब्रह्मभूतशब्दाभिप्रायः । ब्रह्मैव निर्वाणमिति वा, ब्रह्मणि निर्वाणमिति वा, समासार्थमभिप्रयन्नत्र विवक्षितमाह—**आत्मानुभवसुख**मिति । अत्र निर्वाणशब्दस्य परोक्तशान्त्यर्थत्वं सुखप्रकरणानौचित्यान्मन्दमिति भावः ॥ २४ ॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानस्सर्वभूतहिते रताः ॥ **२५**

भा ॥ छिन्नद्वैधाः—शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ताः, यतात्मानः—आत्मन्येव नियमितमनसः, सर्वभूतहिते रताः—आत्मवत्सर्वेषां भूतानां हितेष्वेव निरताः, ऋषयः—द्रष्टारः आत्मावलोकनपराः, य एवंभूतास्ते क्षीणाशेषात्मप्राप्तिविरोधिकल्मषाः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते ॥ २५ ॥

ता ॥ समदर्शित्वरूपज्ञानविपाकसिद्ध्यर्थम् अनुष्ठानप्रकारो हि *न प्रहृष्येत् (२०) इत्यादिनोच्यते । तत्र हर्षोद्वेगनिवृत्तिः, बाह्यविषयनिस्सङ्गत्वम्, तदर्थदोषदर्शनम्, कामक्रोधवेगनिवारणम्, आत्मन्येव सर्वविधभोग्यताकल्पनं च क्रमाच्छ्लोकपञ्चकेनोक्तम् । अथ प्रागुक्तद्वन्द्वसहत्वादिसारणपूर्वकं सर्वभूतहिते रतत्वं नाम समदर्शित्वेऽत्यन्तान्तरङ्गं साधनमुपदिश्यते—*लभन्ते इति श्लोकेन । *छिन्नद्वैधाः इत्यनेन भेदस्वरूपनिषेधभ्रमव्युदासायाह—**शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ता** इति । द्वैधशब्दस्यात्र संशयाद्यर्थत्वं चानुचितमिति भावः । नियन्तव्येषु प्रधानं मन इहात्मशब्देनोच्यते । नियमनं च तस्योचितविषयावस्थापनमित्यभिप्रायेण—**आत्मन्येव नियमितमनस** इत्युक्तम् । *श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् । आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ इति **पञ्चमवेदद्रष्ट्रा** परमर्षिणा निर्णीतोऽयमर्थ इति ज्ञापनाय—**आत्मव**दिति दृष्टान्तः, **हितेष्वेवे**त्यवधारणं च । सर्वशब्दोऽत्र दृष्टान्तभूतं स्वात्मानमात्मान्तरं च संगृह्णातीति भावः । एवमवस्थितस्य परिशुद्धान्योन्यसदृशात्मस्वरूपसाक्षात्कारवत्त्वमृषिशब्देन विवक्षितमिति ज्ञापनायाह—**द्रष्टार** इति । एवंविधसाक्षात्कारसिद्धावनिष्टनिवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्च *क्षीणकल्मषाः *ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते इत्युभाभ्यामुच्यत इत्याह—**य एवंभूता** इति । *नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते (४.३८) इति ज्ञानस्य कल्मषनिवर्तकत्वं प्रागेवोक्तमिह स्मारितम् ॥

भा ॥ उक्तलक्षणानां ब्रह्मात्यन्तसुलभमित्याह—

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विजितात्मनाम् ॥ **२६**

भा ॥ कामक्रोधवियुक्तानां—यतीनां यतनशीलानां, यतचेतसां—नियमितमनसां, विजितात्मनां—विजितमनसां, ब्रह्मनिर्वाणमभितो वर्तते, एवंभूतानां हस्तस्थं ब्रह्मनिर्वाणमित्यर्थः ॥ २६ ॥

ता ॥ एवं षड्भिः श्लोकैस्समदर्शित्वसाधकमनुष्ठानप्रकारमुपदिश्य तत्र शीघ्रप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं फलस्याविलम्बितत्वमनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**उक्तलक्षणानामि**ति । कामक्रोधवियुक्ततोक्तिः *शक्नोति (२३) इति श्लोकार्थानुवादः । क्रोधनिवृत्त्यैव सर्वभूतहितेरतत्वमि[त्यपि]ति सूचितम् । *यतीनामित्यत्र रूढेरयुक्तत्वात् प्रकृतिप्रत्ययार्थवैशद्याय **यतनशीलानामि**त्युक्तम् । तेन *न प्रहृष्येत् इति (२०) श्लोकद्वयार्थोऽनूदितः । *यतचेतसामित्येतदात्मन्येव सर्वाकारकल्पनानुवाद इति दर्शयितुं **नियमितमनसामि**त्युक्तम् । *विजितात्मनामित्यनेन दोषप्रदर्शनेनान्तःकरणावर्जनपरस्य *ये हि (२२) इतिश्लोकस्यार्थस्सूचित इति प्रदर्शनाय **विजितमनसामि**त्युक्तम् । एवं पुनरुक्तिपरिहाराज्ञानाद्विदितात्मनामिति परैः पठितम् । *अभितो वर्तते इत्यत्यन्तासन्नकालत्वं विवक्षितमिति दर्शयति—**एवंभूताना**मिति । **हस्तस्थम्**, न तु हस्ताङ्कृतदण्डादिग्राह्यफलादिवद्व्यवहितलाभमिति भावः ॥ २६ ॥

भा ॥ उक्तं कर्मयोगं स्वलक्ष्यभूतयोगशिरस्कमुपसंहरति—

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेच्छाभयक्रोधो यस्सदा मुक्त एव सः ॥ २८

भा ॥ बाह्यान् विषयस्पर्शान् बहिः कृत्वा—बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्य, योगयोग्यासने ऋजुकाय उपविश्य चक्षुषी भ्रुवोरन्तरे—नासाग्रे विन्यस्य नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा—उच्छ्वासनिश्श्वासौ समगती कृत्वा आत्मावलोकनादन्यत्र प्रवृत्त्यनर्हेन्द्रियमनोबुद्धिः, तत एव विगतेच्छाभयक्रोधः, मोक्षपरायणः—मोक्षैकप्रयोजनः, मुनिः—आत्मावलोकनशीलः यः, सः सदा मुक्त एव—साध्यदशायामिव साधनदशायामपि मुक्त एवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

ता ॥ *ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते ॥ (सं. २) इतिसंग्रहमनुसंदधान उत्तरश्लोकानां सङ्गतिमाह—**उक्तं कर्मयोगमि**ति । स्पर्शशब्दस्यात्रानुभवपरस्यानुभाव्यार्थज्ञापनाय—**विषयस्पर्शानि**त्युक्तम् । फलितमाह—**बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्ये**ति । *उपविश्यासने (६. १२) इत्यादिवक्ष्यमाणानुसन्धानेन **योगयोग्ये**त्याद्युक्तम् । *चक्षुः इत्येकवचनं करणाकारैक्यादिति दर्शयितुं—**चक्षुषी** इत्युक्तम् । *संप्रेक्ष्य नासिकाग्रम् (६. १३) इति वक्ष्यमाणेन *नासाग्रन्यस्तलोचनः (हस्ति) इत्यादिप्रकरणान्तरोक्त्या च *भ्रुवोरन्तरे कृत्वा इत्यस्यैकार्थ्यमाह—**नासाग्र** इति । नासाभ्यन्तरसञ्चारमात्रस्य स्वतस्सिद्धस्य विधेयत्वायोगात्, *समौ कृत्वा इत्येतदेव विधेयमिति दर्शयितुं—**नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ**वित्यनुवादः । अपानस्य नासाभ्यन्तरसञ्चारव्यञ्जनाय **उच्छ्वासनिश्श्वासा**वित्युक्तम् । एक एव हि वायुर्नासापुटेन निष्क्रामन् प्रविशंश्च प्राणोऽपान इति चोच्यते । वृत्तिस्थानादिसाम्यायोगाद्गतिसाम्योक्तिः । न दीर्घमुच्छ्वसन्नापि निश्श्वसन्नित्यर्थः । साक्षात्कारात्यन्ताव्यवहितपूर्वावस्थाविषयत्वाद्यतशब्दस्य **प्रवृत्त्यनर्हे**त्यर्थ उक्तः । *स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान् इत्यत्र प्रवृत्तिनिवारणम्; *यतेन्द्रियः इत्यादौ तु तत्फलभूता प्रवृत्त्यनर्हतेत्यपुनरुक्तिरिति भावः । ज्ञानार्थधातौ निष्पन्नस्य मुनिशब्दस्य योगावस्थायाम् आत्मसाक्षात्काररूपज्ञानविशेषे तात्पर्यमाह—**आत्मावलोकनशील** इति । अत्र वाचंयमत्वादप्यन्तरङ्गभूतोऽयमर्थ इति भावः । सदाशब्दाभिप्रेतं व्यनक्ति—**साध्यदशायामिवे**ति । **मुक्त एव**—मुक्तप्राय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

भा ॥ उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मेतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशकतामाह—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु **कर्मसंन्यासयोगो** नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भा ॥ यज्ञतपसां भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिमृच्छति, कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छति । सर्वलोकमहेश्वरं—सर्वेषां लोकेश्वराणामपीश्वरम्; *तमीश्वराणां परमं महेश्वरम् (श्वे. ६. ७) इति हि श्रूयते । मां सर्वलोकमहेश्वरं सर्वसुहृदं ज्ञात्वा मदाराधनरूपः कर्मयोग इति सुखेन तत्र प्रवर्तत इत्यर्थः; सुहृद आराधनाय हि सर्वे प्रयतन्ते ॥ २९ ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ता ॥ अध्यायारम्भे *संन्यासं कर्मणां कृष्ण (१) इत्यादिना वैषम्ये पृष्टे ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वादिकम्, कर्मयोगस्य सौकर्यम् शैघ्र्यं चोक्तम् । ततश्च सेतिकर्तव्यताकसशिरस्ककर्मयोगो विशदीकृतः । अथात्रोपसंहारेऽपि प्राक्प्रश्नोत्तरतया प्रक्रान्तसौकर्यादिकमेव प्रकारान्तरेण स्थिरीक्रियत इत्यभिप्रायेणाह—**उक्तस्येति** । अत्र कर्मयोगशब्देन *दैवमेव (४.२४) इत्याद्युक्तप्रातिस्विकप्रधानांशो गृहीतः । **नित्यनैमित्तिककर्मेतिकर्तव्यताकस्येत्यनेन** सर्वकर्मयोगभेदनिष्ठानां ज्ञानयोगभक्तियोगनिष्ठानां चावर्जनीयस्साधारणांशः । सुशकत्वम्—अनिर्वेदेन प्रवृत्तिविषयत्वम् । शान्तिशब्दोऽत्र न भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षपरः जीवोपासनप्रकरणत्वात्; नापि कर्मयोगसाध्यफलपरः, ततोऽप्युपयुक्तस्य प्रसिद्धिस्वारस्यानुरोधिनः कर्मा[ज्ञापग]ङ्गोपशमस्य वक्तुमुचितत्वात्; *ज्ञात्वा इत्यत्रानुष्ठायेत्यध्याहारसापेक्षत्वप्रसङ्गात्; अतः *सुखं बन्धात्प्रमुच्यते (५. ३) इत्यादिनोक्तं मनःक्लेशशान्त्यादिरूपं सुखमत्र शान्तिशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छतीति** । भगवत्समानाधिकरणतया सर्वलोकप्रतिसंबन्धिकतया च महेश्वरशब्दस्यात्र न रूढिविशेषेण प्रवृत्तिरित्याह—**सर्वेषां लोकेश्वराणामपीति** । सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरमित्येव तु समासार्थः । तत्र प्रमाणमाह—**तमीश्वराणामिति** । श्रुतावपि महेश्वरशब्दस्सप्रतिसंबन्धिकत्वात्परमत्वविशेषणाच्च न रूढः; तद्वदत्रापि । सर्वशब्दासङ्कोचान्महत्त्वविशेषणाच्च रुद्रादिलोकेश्वरान्तरव्यवच्छेद उक्तः । *सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः (वि.ध.७४.४४) इति हि स्मर्यते । कर्मयोगस्य दुःखरूपस्य अनुष्ठानदशायामेव कथं सुखमिति शङ्कां विशेषणत्रयेण व्युदस्यति—**मामित्यादिना** । महोदारसार्वभौमप्रियसखसेवायामिव कर्मयोगे सुखबुद्ध्यैव प्रवर्तत इति भावः । **मदाराधनरूपः कर्मयोग** इत्यनेन *भोक्तारं यज्ञतपसाम् इत्यस्यार्थो विवृतः । यज्ञास्तपांसिच कर्मयोगवर्गोपलक्षणमिति भावः । सौहार्दस्य प्रयोजनान्तरनिरपेक्षसमाराधनहेतुत्वे लोकदृष्टान्तमाह—**सुहृद** इति । **सर्वे** इति । न केवलं शास्त्रनिष्ठाः, किं तु पामरास्तिर्यञ्चोऽपि केचित् स्वेषु सौहार्दवन्तं पुरुषं [हि] इङ्गिताकारैरुपलक्ष्य तावन्मात्रेण संप्रीतास्तदनुवर्तनमतिप्रयत्नेन कुर्वन्तीत्यर्थः । पुरुषान्तरवदैश्वर्यमदगर्वमूलदौर्मुख्यादिवर्जनं चास्य सुहृत्त्वेन लभ्यते ॥ २९ ॥

॥ इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीः

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्नचाक्रियः ॥ १

भा ॥ उक्तः कर्मयोगस्सपरिकरः, इदानीं ज्ञानयोग[कर्मयोग]साध्यात्मावलोकनरूपयोगाभ्यासविधिरुच्यते । तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनत्वं द्रढयितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्कोऽनूद्यते ; कर्मफलं—स्वर्गादिकमनाश्रितः, कार्यं—कर्मानुष्ठानमेव कार्यम्, सर्वात्मनाऽस्मत्सुहृद्भूतपरमपुरुषाराधनरूपतया कर्मैव मम प्रयोजनं न तत्साध्यं किंचिदिति यः कर्म करोति ; स संन्यासी च—ज्ञानयोगनिष्ठश्च ; योगी च—कर्मयोगनिष्ठश्च ; आत्मावलोकनयोगसाधनभूतोभयनिष्ठ इत्यर्थः । न निरग्निर्नचाक्रियः—न चोदितयज्ञादिकर्मस्वप्रवृत्तः, न च केवलज्ञाननिष्ठः ; तस्य हि ज्ञाननिष्ठैव, कर्मयोगनिष्ठस्य तूभयमस्तीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

ता ॥ षष्ठाध्यायोपक्रमस्य पूर्वोक्तार्थानुवादरूपतां दर्शयितुं पूर्वेणाविच्छिन्नानुसंधानार्थमध्यायसंगतिवचनात्पूर्वमेव व्याख्येयोपादानम् । वृत्तवर्तिष्यमाणाभिधानमुखेन संगतिं दर्शयति—उक्त इति । कर्मयोग उक्तः, तत्साध्यतयोपक्षिप्तः समाधिलक्षणो योग एवात्र सानुबन्धः प्रतिपाद्य इति संगतिः । योगाभ्यासविधिरुच्यत इति । *योगाभ्यासविधिर्योगी चतुर्धा योगसाधनम् । योगसिद्धिस्स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते ॥ (सं. १०) इति संग्रहश्लोके प्रथमं योगाभ्यासविधेरुपादानादन्येषां च तदर्थत्वात्स एवाध्यायप्रधानार्थतया संगृहीत इति भावः । *अनाश्रितः इत्यादीनां *समबुद्धिर्विशिष्यते इत्यन्तानां नवानां श्लोकानां प्रागुक्तानधिकार्थत्वान्निष्प्रयोजनत्वमाशङ्क्याह—तत्रेति । अभ्यासो हि तात्पर्यलिङ्गम्, अव्यवहितनिर्देशश्च नैरपेक्ष्यं सूचयेदिति भावः । ज्ञानाकारो योगशिरस्क इति पदाभ्यां साधनस्य प्रागुक्तमन्तर्गतात्मज्ञानत्वादिलक्षणं पौष्कल्यं, साध्यस्यात्मावलोकनस्याव्यवहितत्वं चाभिप्रेतम् । *अनाश्रितः इति श्लोके पूर्वार्धेन ज्ञानाकारकर्मयोगानुवादः, उत्तरार्धेन नैरपेक्ष्यदृढीकरणम् । *भोक्तारं यज्ञतपसाम् (५. २९) इत्यव्यवहितपूर्वश्लोकालोचनया सर्वात्मनाऽस्मत्सुहृद्भूतेत्यादिकमुक्तम् । ततश्च कर्मफलमनाश्रित इत्युक्ते निष्फलप्रवृत्तिस्स्यादिति शङ्कायां कर्मस्वरूपफलत्वस्य वक्तुमुचितत्वात्कार्यशब्दः प्रयोजनविषय इति दर्शयितुं—कर्मानुष्ठानमेव कार्यमिति वचनव्यक्तिर्दर्शिता । कार्यशब्दस्य चोदितविषयत्वे मन्दप्रयोजनत्वं स्यादिति भावः । ननु कर्मयोगनिष्ठमनूद्य तस्यैव ज्ञानयोगनिष्ठत्वं कर्मयोगनिष्ठत्वं च विधातुमयुक्तम् ; प्रथमे विरोधात्, द्वितीये तूद्देश्योपादेयविभागाभावपौनरुक्त्यनिष्प्रयोजनत्वेभ्य इति शङ्कायामाह—आत्मावलोकनेति । पृथक्साधनभूतोभयसाध्यं फलमनेन लब्धमित्युभयनिष्ठत्वमुपचारादुच्यते ; ततश्च कर्मयोगस्य निरपेक्षसाधनत्वं विवक्षितमिति भावः । यद्वा कर्मयोगांशभूतज्ञानक्रियाभेदेन परिहार इति भावः । अग्निशब्दस्यात्राग्निसंबन्धिकर्मलक्षकत्वव्यञ्जनाय यज्ञादिशब्दः । लक्ष्यार्थानां संग्राहकं चोदितत्वम् । *निरग्निः इत्यनेनैव कर्मनिवृत्तेरुक्तत्वादक्रियशब्दः क्रियानिवृत्तिमुखेन क्रियाव्यतिरिक्तनिष्ठत्वलक्षकः ; व्यतिरिक्तश्चात्रासन्नो ज्ञानयोग इति दर्शयितुं—केवलज्ञाननिष्ठ इत्युक्तम् । यद्वा, *न निरग्निर्नचाक्रियः इत्युभाभ्यां श्रौतस्मार्तक्रियाविशेषनिषेधकाभ्यां फलितमाह—नचोदितेत्यादि । तदभिप्रेतमाह—न केवलज्ञाननिष्ठ इति । *अनग्निरनिकेतस्स्यात्, *त्यक्त्वा द्रव्याग्निसाध्यानि कर्माणि (मनु. ६. २५, ४३) इत्यादिप्रतिपादितसंन्यासाश्रमव्यवच्छेद इहासङ्गत इति भावः ॥ १ ॥

भा ॥ उक्तलक्षणकर्मयोगे ज्ञानमप्यस्तीत्याह—

यं संन्यास इति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २

भा ॥ यं संन्यास इति—ज्ञानयोग इति, आत्मयाथात्म्यज्ञानमिति प्राहुः, तं कर्मयोगमेव विद्धि। तदुपपादयति—न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चनेति । आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन अनात्मनि प्रकृतावात्मसङ्कल्पः संन्यस्तः—परित्यक्तो येन स संन्यस्तसङ्कल्पः, अनेवंभूतः असंन्यस्तसङ्कल्पः। न ह्युक्तेषु कर्मयोगिष्वनेवंभूतः कश्चन कर्मयोगी भवति ; *यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः (४. १९) इति ह्युक्तम् ॥ २ ॥

ता ॥ संन्यासमनूद्य योगत्वे विधीयमाने ज्ञानयोगे कर्मयोगसद्भावप्रतिपादनभ्रमस्स्यात्, तच्च *न ह्यसंन्यस्त इत्युपपादनविरुद्धम्, अत्रानुपयुक्तं चेत्यभिप्रायेणाह—**उक्तलक्षणे**ति । योगोद्देशेन संन्यासत्वविधिपरं वाक्यमित्यर्थः । संन्यासशब्दस्याभिप्रेतं वक्तुं प्राकरणिकं वाच्यं तावदाह—**ज्ञानयोग** इति । अत्र तदभिप्रेतमाह—**आत्मयाथात्म्यज्ञान**मिति । समुदायवाचकशब्दस्तदंशेऽपि प्रयुज्यत इति भावः । **तं कर्मयोगमेव विद्धी**ति—कर्मयोगान्तर्गतमेव विद्धीत्यर्थः । **आत्मयाथात्म्ये**त्यादेरयमभिप्रायः—सङ्कल्पशब्दो न तावदत्र कुर्यामिति सङ्कल्पविषयः, तदभावे कर्मकरणस्यैव अशक्यत्वात् । नापि फलाभिसन्धिविषयः, तथात्वेऽपि कर्मयोगे ज्ञानयोगान्तर्भावप्रतिज्ञाया उपपादकत्वासिद्धेः । अत एव *सङ्कल्पमूलः कामो [वै] हि यज्ञास्सङ्कल्पसंभवाः (मनु. २. ३) इत्यादिस्मृतिपठितः कामस्य कर्मणां च हेतुस्सङ्कल्पोऽत्र न विवक्षितः । तस्मादेकीकृत्य कल्पोऽत्र सङ्कल्पः । सचात्र देहात्मगोचरः । तत्परित्यागश्च तत्त्वज्ञानात् । एवं सत्येव *नहीत्यादेरुक्तोपपादकत्वमुपपद्यत—इति । *कश्चनेति निर्देशः प्रागुक्तकर्मयोगनिष्ठवैविध्यसूचक इत्यभिप्रायेण **उक्तेषु कर्मयोगिष्वि**त्युक्तम् । सिद्धो ह्यत्रोपपादको भवति । तत्सिद्धिरत्र कुत इत्याकाङ्क्षायां हिशब्दाभिप्रेतमाह—**यस्ये**ति ॥ २ ॥

भा ॥ कर्मयोग एवाप्रमादेन योगं साधयतीत्याह—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३

भा ॥ योगम्—आत्मावलोकनं प्राप्तुमिच्छोर्मुमुक्षोः कर्मयोग एव कारणमुच्यते । तस्यैव योगारूढस्य—प्रतिष्ठितयोगस्यैव, शमः—कर्मनिवृत्तिः कारणमुच्यते । यावदात्मावलोकनरूपमोक्षावाप्ति कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

ता ॥ *आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते इत्यत्र विशेषविधिश्शेषनिषेधपर इत्यभिप्रायेणाह—**कर्मयोग एवे**ति । कर्मयोगमात्रसाध्यो हि योगो न परमात्मावलोकनमित्यभिप्रायेणाह—**आत्मावलोकन**मिति । आमोक्षाद्यत्किञ्चित्कर्म कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—**मुमुक्षो**रिति । आत्मावलोकनस्यात्र मोक्षकल्पतया [मोक्ष] मुमुक्षुशब्दोपचारः । *योगारूढस्येति युक्तावस्थाविषयत्वभ्रमव्युदासाय—**प्रतिष्ठितयोगस्ये**त्युक्तम् । *कर्म कारणमित्युक्तकर्मप्रतियोगिकश्शमस्तन्निवृत्तिरेवात्र भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण **शमः कर्मनिवृत्ति**रित्युक्तम् । एतेन *मुनिरत्र परिव्राजकः, शमश्च पारिव्रज्यरूपः इति परोक्तं निरस्तम् । ननु प्रतिष्ठितयोगस्य किं कारणापेक्षया, न ह्यन्यदस्य कार्यमस्तीति शङ्कायां *योगारूढस्य इत्यादिना कर्मनिवृत्तिविधानं ततः पूर्वमनिवृत्त्यभिप्रायमिति दर्शयति—**याव**दिति ॥ ३ ॥

भा ॥ कदा प्रतिष्ठितयोगो भवतीत्यत्राह—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४

भा ॥ यदाऽयं योगी स्वात्मैकानुभवस्वभावतया इन्द्रियार्थेषु—आत्मव्यतिरिक्तप्राकृतविषयेषु तत्संबन्धिषु च कर्मसु नानुषज्जते—न सङ्गमर्हति; तदा हि सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढ इत्युच्यते। तस्मादारुरुक्षोर्विषयानुभवार्हतया तदननुषङ्गाभ्यासरूपः कर्मयोग एव योगनिष्पत्तिकारणम् । अतो विषयाननुषङ्गाभ्यासरूपं कर्मयोगमेवारुरुक्षुः कुर्यात् ॥ ४ ॥

ता ॥ संगमयति—**कदे**ति । **अयं योगी**ति । यावदात्मावलोकनं कर्मयोगे वर्तमान इति भावः । अर्थसिद्धं हेतुमाह—**आत्मैकानुभवस्वभावतये**ति । अनित्यत्वहेयत्वादिसूचनाय प्राकृतशब्दः । **कर्मस्वि**ति न चोदितकर्ममात्रविषयम्, तस्य स्वारसिकसङ्गास्पदत्वाभावेन निषेधायोगात् । नापि परोक्तप्रक्रिययाऽग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकविषयम्, वैदिकस्य तत्र निस्सङ्गत्वायोगात् । अतो यो हि यदिच्छति, तस्य तस्मिंस्तत्साधने वा कार्यताबुद्धिरिति न्यायादिन्द्रियार्थेषु सङ्गिनां तदुपायभूतेषु विहितेषु निषिद्धेष्वनुभयेषु च कर्मसु यथासंभवं सङ्गस्स्यादिति तन्निषेध एवोचित इत्यभिप्रायेण—**तत्संबन्धिषु च कर्मस्वि**त्युक्तम् । सङ्गं त्यजति निवर्तयतीत्यादिषु प्रयोगेषु जायमानस्य सङ्गस्य बलान्निवर्तनं प्रतीयते; अत्र तु **नानुषज्जत** इत्युक्तम् । सङ्गस्स्वयमेव न जायत इत्यर्थः । ततः फलितमाह—**न सङ्गमर्हतीति** । हिशब्दस्य वाक्यार्थान्वयौचित्यात्—**तदा ही**त्युक्तम् । तदा ह्यसौ सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढो भवति; नतु सङ्गकाल इति भावः । व्याख्यातश्लोकद्वयतात्पर्यार्थमाह—**तस्मा**दिति । इष्टकारणत्वोपदेशो हि तत्र प्रवृत्त्यर्थ इति तात्पर्येणाह—**अत** इति ॥ ४ ॥

भा ॥ तदेवाह—

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५

भा ॥ आत्मना—मनसा; विषयाननुषक्तेन [मनसा] आत्मानमुद्धरेत् । तद्विपरीतेन मनसा आत्मानं नावसादयेत्। आत्मैव—मन एव ह्यात्मनो बन्धुः; तदेवात्मनो रिपुः ॥ ५ ॥

ता ॥ श्लोकद्वयाभिप्रेतमर्थं विवृणोतीत्याह—**तदेवाहे**ति । * आत्मना इत्यस्य करणार्थत्वौचित्यात् **मनसे**त्युक्तम् । **विषयाननुषक्तेन तद्विपरीतेने**त्युभयं क्रियाद्वयसामर्थ्यात्पूर्वोत्तरानुसन्धानाच्चोक्तम् । **उद्धरेत्**—योगारूढतापादनेन संसारसमुद्रादुत्तारयेत्; न पुनरधो नयेदित्यर्थः । आत्मोद्धरणात्मावसादयोर्द्वयोरपि मनसो हेतुत्वं प्रपञ्च्यते—**आत्मैवे**ति । अन्ये बन्धवोऽपवर्गविरोधित्वादबन्धवः । अन्ये च रिपव आत्मप्रवृत्तिमूलभूता इत्यवधारणाभिप्रायः ॥५॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६

भा ॥ येनपुरुषेण स्वेनैव स्वमनो विषयेभ्यो जितम्, तन्मनस्तस्य बन्धुः । अनात्मनः—अजितमनसः स्वकीयमेव मनः स्वस्य शत्रुवत् शत्रुत्वे वर्तेत—स्वनिश्श्रेयसविपरीते वर्तेतेत्यर्थः । यथोक्तं भगवता

एवोभयरहितविषय उचितः । ततः परिशेषादौदासीन्यस्य प्रवृत्तिप्रति[बन्धक]संबन्धिकत्वेन तत्स्मारकत्वात्कारणागमे हिताहितप्रवृत्तियोग्यास्तदभावमात्रेण तद्रहिता उदासीना इत्यभिप्रायेणाह—**उभयेति** । उभयं हितैषित्वमहितैषित्वं च । जन्मतस्संबन्धिनो बन्धव इत्येतावन्मात्रस्य दुर्योधनादिष्वतिव्याप्तेः **जन्मत एव हितैषिणो बन्धव** इत्युक्तम् । एवं स्वप्रतिसंबन्धिनः पुरुषा उक्ताः; अथ साधारण्येन श्लाघ्यत्वनिन्द्यत्वाद्याश्रयाः पुरुषास्साधुपापशब्दाभ्यामभिधीयन्त इत्यभिप्रायेणाह—**साधव** इति । वाक्यार्थमाह—**आत्मैकेति** । सुहृदादिभिः प्रयोजनाभावादितरैर्विरोधाभावाच्चेत्यर्थः । ननु युक्तं नाम सुहृदादिषु समबुद्धित्वम्; न तु साधुषु पापेषु च योगिनां समं प्रयोजनम्, सत्सङ्गमादेरसत्परित्यागादेश्च ज्ञानवृद्धिहेतुत्वेन तेषामवश्यापेक्षितत्वात् । उच्यते—नेदानीमुपजीवकदशापन्नो योगी निर्दिश्यते; किंतु श्रुतसकलश्रोतव्यः कृतसकलकर्तव्यः साक्षात्कारात्यन्तयोग्यदशापन्नः; तथाविधस्य च तस्य साधुभिः पापैश्च प्रयोजनाभावस्समः; केवलं योगोपयुक्तरहस्यस्थानादेरेवोपादेयत्वादिति भावः । योगाभ्यासार्हदशा हि प्रागप्युक्ता; इयं तु तत्र काष्ठाप्राप्तावस्थेति *विशिष्यते इत्यस्य भावः । तदाह—**योगाभ्यासार्हत्वे विशिष्यते** इति । अत्र विमुच्यत इति परैः पठितात्पाठविकल्पादयमेव पाठ उचित इति भावः ॥ ९ ॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १०

भा ॥ योगी—उक्तप्रकारकर्मयोगनिष्ठः, सततम्—अहरहर्योगकाले, आत्मानं युञ्जीत—आत्मानं युक्तं कुर्वीत, स्वदर्शननिष्ठं कुर्वीतेत्यर्थः; रहसि—जनवर्जिते निश्शब्दे देशे स्थितः, एकाकी—तत्रापि न सद्वितीयः, यतचित्तात्मा—यतचित्तमनस्कः, निराशीः—आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुनि निरपेक्षः, अपरिग्रहः—तद्व्यतिरिक्ते कस्मिंश्चिदपि ममतारहितः ॥ १० ॥

ता ॥ अथाध्यायप्रधानार्थभूतयोगाभ्यासविधिरुच्यते—*योगी युञ्जीत इत्यादिना । युञ्जीतेति साक्षात्काररूपस्य योगस्य विधीयमानत्वाद्योगीत्यनेन कर्मयोगनिष्ठत्वानुवादः क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—**उक्तप्रकारेति** । *सततम् इत्येतन्न सर्वकालविषयम्, तथा योगशास्त्रैः अनभिहितत्वात्, अशक्यत्वाच्च; अतः प्रतिदिवसं योगयोग्यतया विहितसत्त्वोत्तरकालसामस्त्यपरमित्यभिप्रायेणाह—**अहरहर्योगकाल** इति । *युञ्जीत इत्यत्र विवक्षितमर्थं वक्तुं प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदं दर्शयति—**युक्तं कुर्वीतेति** । तत्र *युज समाधौ इति प्रकृत्यंशस्य विवक्षितं व्यनक्ति—**स्वदर्शनेति** । आत्माऽत्र मनः, स्वात्मा वा । जनवर्जितेऽपि देशे बाह्यदेशस्थितानां शब्दस्यागमे सति मनस्समाधानं न स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं—**निश्शब्द** इति । *रहसि इति विजनदेशाभिधानेऽपि पुनः *एकाकी इति पदं रहस्याहोत्यासन्नशिष्यसब्रह्मचार्यादिसन्निधिपरित्यागार्थमित्यभिप्रायेणाह—**तत्रापि न सद्वितीय** इति । यद्वा रहश्शब्देन जनवर्जनद्वारा निश्शब्दत्वं लक्ष्यते । एकाकिशब्देन तु जनवर्जनमेवोच्यत इति भावः । व्युत्थानकालेऽपि एकाकित्वमनेनोच्यत इत्येके । ततोऽप्यस्यार्थस्यात्यन्तोपकारित्वादेवं योजना । एतेन *रहसि स्थितः *एकाकी च इति विशेषणात् संन्यासं कृत्वेत्यर्थः इति शंकरोक्तं प्रत्युक्तम् । आत्मशब्देन मनसोऽभिधानेऽपि तस्यैव चिन्तारूपवृत्त्यपेक्षया तद्विशिष्टापेक्षया वा चित्तशब्द इत्यभिप्रायेणाह—**यतचित्तमनस्क** इति । आशीश्शब्दस्यानेकार्थत्वादिह निषेध्यविशेषव्यक्त्यर्थमुक्तम्—**निरपेक्ष इति** । **अपरिग्रहशब्देन बुद्ध्या स्वीकारपर्यायः परिग्रहोऽत्र निषिध्यत** इत्यभिप्रायेणाह—**ममतारहित** इति ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२

भा ॥ शुचौ देशे—अशुचिभिः पुरुषैरनधिष्ठिते अपरिगृहीते च, अशुचिभिर्वस्तुभिरस्पृष्टे च पवित्रभूते देशे, दार्वादिनिर्मितं नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरमासनं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्मनःप्रसादकरे सापाश्रय उपविश्य योगैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः—सर्वात्मनोपसंहृतचित्तेन्द्रियक्रियः आत्मविशुद्धये—बन्धनिवृत्तये योगं युञ्ज्यात्—आत्मावलोकनं कुर्वीत ॥ ११ ॥ १२ ॥

ता ॥ बाह्योपकरणनियममाह—* शुचौ देश इत्यादिना । शुचिशब्दस्संकोचकाभावात्संसर्गजं स्वाभाविकं चाशुचित्वं निवर्तयतीत्यभिप्रायेणाह—**अशुचिभिरिति** । अशुचयः पुरुषाः पाषण्डिपतितादयः । **अनधिष्ठिते अपरिगृहीते चेति** । अधिष्ठानम्—परकीयेषु निर्वाहकत्वादिरूपेण संसर्गः ; परिग्रहः—स्वकीयत्वाभिमानः ; तदुभयवर्जिते । शुचिशब्दः शास्त्रान्तरोक्तं शोधकत्वमपि लक्षयतीत्यभिप्रायेणोक्तम्—**पवित्रभूत** इति । च्विप्रत्ययरहितप्रयोगात्स्वतश्शुद्धिरुक्ता ; * नात्युच्छ्रितं नातिनीचमित्यादि दृष्टसौकर्यार्थम् । स्थिरत्वे हेतुर्दार्वादिनिर्मितत्वम् ; तस्य कठिनत्वान्मृदुत्वार्थं चेलम्, तत्रापि निस्तरङ्गत्वार्थं शुद्ध्यर्थं चाजिनम्, सर्वस्योपरिशुद्ध्यर्थं सत्त्वोन्मेषार्थं च कुशाः । * कुशाजिनचेलोत्तरमिति कश्चिद्भाष्यपाठः ; तथा सत्युत्तरोत्तरमार्दवसिद्ध्यर्थमुक्तमिति मन्तव्यम् । * विपरीतोऽत्र क्रमश्चेलादीनामिति च शांकरम् । केचित्त्वव्यवस्थितक्रमत्वमूचुः । **प्रतिष्ठाप्य**—दृढं स्थापयित्वा । तत्रासन उपविशेत्यन्वयव्यक्त्यर्थं **तस्मिन्नि**त्यादिकमुक्तम् । उक्तानां शुचिदेशादीनां दृष्टादृष्टद्वारा योगोपयोगं दर्शयितुं **मनःप्रसादकर** इत्युक्तम् । **सापाश्रय उपविश्येति**—अन्यथा पाश्चात्यधारणप्रयत्नस्समाधिविरोधी स्यादिति भावः । उपविश्य; न तु तिष्ठन् शयानो वा । तथाच **सूत्रितम्** * आसीनस्संभवात् (ब्र. ४. १. ७) इति । स्थानशयनयोश्च आयासनिद्रादिप्रसङ्गेन योगो न संभवेत् । तत्रैकाग्रम् इत्यन्वयभ्रमव्युदसाय—**योगैकाग्रमित्युक्तम्** । विरुद्धान्यवृत्तेरेतद्वृत्तिप्रधानत्वमिहैकाग्रत्वम् । * अव्याकुलमेकाग्रमिति केषुचिद्भाष्यकोशेषु पाठः ; आत्मावलोकनोन्मुखं कृत्वेत्यर्थः । सार्वभौमो हि चित्तस्य वृत्तिनिरोधो योगतया योगशास्त्रेऽभिहित इत्यभिप्रायेण **सर्वात्मनोपसंहृतचित्तेन्द्रियक्रिय** इत्युक्तम् । चित्तमिह चिन्तावृत्तिः, इन्द्रियाणि च बाह्यानि, * एकाग्रं मनः कृत्वेति वचनात् । बाह्यविषयेभ्य एवायमुपसंहारः, अन्यथाऽऽत्मावलोकनमपि न स्यात् । एतेन * मनसो निश्शेषवृत्तिविलयो योगः इति वदन्तो निरस्ताः । शुद्धान्तःकरणस्य साक्षात्कारसाध्या [ह्या]आत्मविशुद्धिर्मोक्ष एवेत्यभिप्रायेण—**बन्धनिवृत्तय** इत्युक्तम् । * अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः (वि. ६. ७. ७७) इति कर्मबन्धो ह्यात्मनामशुद्धिरुच्यते ; * योगं युञ्जीत इत्येतत् * ओदनपाकं पचति इतिवदित्यभिप्रायेण **आत्मावलोकनं कुर्यादि**त्युक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम् । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३
प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मनस्संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४

भा ॥ कायशिरोग्रीवं समम्—अचलं—सापाश्रयतया स्थिरं धारयन्, दिशश्चानवलोकयन्, स्वनासिकाग्रं संप्रेक्ष्य, प्रशान्तात्मा—अत्यन्तनिर्वृतमनाः, विगतभीर्ब्रह्मचर्ययुक्तो मनस्संयम्य मच्चित्तो युक्तः—अवहितो मत्पर आसीत—मामेव चिन्तयन्नासीत ॥ १३ ॥ १४ ॥

ता ॥ एवं परिकरोक्तिसमनन्तरं योगदशां प्रदर्शयितुं ततः पूर्वा प्रागुक्तैव योगयोग्यदशा परामृश्यते *यदा विनियतम् इति श्लोकेन । *आत्मन्येव इत्येवकारव्यवच्छेद्यक्षुद्रप्रयोजनान्तरज्ञापनाय सामान्यतः **प्रयोजनविषयमि-** त्युक्तम् । प्रयोजनान्तरेषु सत्सु क्वचित् विशेषेण नियतत्वे को हेतुरित्यत्राह—**निरतिशये**ति । *युक्तः इत्येतावतोऽत्र विधेयत्वात् *निःस्पृहः इत्यस्याप्युद्देश्यकोट्यनुप्रवेशाय—**निःस्पृहस्सन्नि**त्युक्तम् । सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा यस्य स तथोक्तः सर्वकामेषु निःस्पृह इत्यर्थः ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९

भा ॥ निवातस्थो दीपो यथा नेङ्गते—न चलति ; अचलस्सप्रभस्तिष्ठति ; यतचित्तस्य—निवृत्तसकलेतरमनोवृत्तेः योगिनः—आत्मनि योगं युञ्जतः आत्मस्वरूपस्य सोपमा ; निवातस्थतया निश्चलसप्रभदीपवन्निवृत्तसकलेतरमनोवृत्तितया निश्चलो ज्ञानप्रभ आत्मा तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

ता ॥ अथ योगदशा लक्ष्यते—*यथेत्यादिना । दीपस्याचलत्वे हेतुर्निवातस्थत्वम् । इङ्गतेश्चेष्टार्थत्वे विवक्षिते दीपे तदनन्वयात्साधारण्यसिध्यर्थमाह—**नचलती**ति । निश्चलत्वे पर्वतादिनिदर्शनसद्भावेऽपि दीपदृष्टान्ताभिप्रेतमर्थं दर्शयितुमाह—**अचलस्सप्रभस्तिष्ठती**ति । *यतचित्तस्येत्यनेन चिन्तारूपवृत्तिनियमनवचनमुपलक्षणमित्याह—**निवृत्ते**ति । मनोमात्रपर्यायो वाऽत्र चित्तशब्दः । **इतर**शब्देनात्मविषयवृत्तिरस्तीति सूचितम् । अन्यथा *युञ्जतो योगमित्येतद्व्याहन्येतेत्यभिप्रायेणाह—**आत्मनि योगं युञ्जत** इति । आत्मनि विषये साक्षात्कारं कुर्वत इत्यर्थः । *नेङ्गते इति न शरीरस्य निष्कम्पत्वमुदाह्रियते, *समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम् (१३) इति तस्योक्तत्वात्, ध्यानदशासाधारणत्वेन समाधिदशाविशेषकत्वानुपपत्तेश्च । नापीन्द्रियाणां निष्कम्पत्वम्, *योगिनः सोपमेत्यन्वयायोगात् । नाप्यात्मस्वरूपस्य निश्चलत्वम्, अवस्थान्तरेऽपि तत्सिद्धेः । अतस्स्वयंप्रकाशज्ञानप्रभानिरस्तसमस्तवृत्त्यन्तरपरिशुद्धात्मस्वरूपप्रदर्शनार्थोऽयं दृष्टान्त इति सूचयितुं *योगिनः इत्युक्तेऽपि पुनरपि *आत्मनः इत्युक्तमित्यभिप्रायेण—**आत्मस्वरूपस्य सोपमे**त्युक्तम् । *योगिनः आत्मनः इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । ननु, *सोपमेत्यत्र उपमाशब्द उपमितिपरो वा, दृष्टान्तपरो वा? उभयधाऽपि न संभवति, यथेति निर्दिष्टप्रकारपरामर्शित्वादत्र तच्छब्दस्य, उपमाशब्दस्य च तत्समानाधिकरणत्वात् ; सप्रभस्तिष्ठतीत्येतच्च कथं दार्ष्टान्तिके निर्वाह्यम्? अयोगिनामप्यात्मस्वरूपस्य चलत्वप्रतीत्यभावात् किमर्थं च निश्चलत्वोपदेश इत्यत्राह—**निवातस्थतये**ति । अयमभिप्रायः—उपमेति दृष्टान्तगतं साधर्म्यमत्र निर्दिश्यते । तस्माद्यथेत्यनेन सोपमेत्यस्यान्वय उपपन्नः । प्रभायाश्च प्रतिधर्मोऽत्र ज्ञानम् । आत्मनो निश्चलत्वं चात्र स्वप्रभाभूतज्ञानस्य विविधप्रसरणनिवृत्तिः । सा च बाह्यविषयेषु मनोवृत्तेरेवाभावात् संसारदशायां च ज्ञानस्येन्द्रियद्वारैव प्रसरणादिति । स्मृता—समाधिदशासन्दर्शिभिर्योगिभिरिति शेषः ॥ १९ ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २०
सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् । वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ २२
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३

भा ॥ योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धं चित्तं यत्र योगे उपरमते—अतिशयितसुखमिदमिति रमते यत्र च योगे आत्मना—मनसा आत्मानं पश्यन् अन्यनिरपेक्षमात्मन्येव तुष्यति, यत्तदतीन्द्रियमात्मबुद्ध्येकग्राह्यमात्यन्तिकं सुखम्, यत्र च योगे वेत्ति—अनुभवति, यत्र च योगे स्थितः सुखातिरेकेण तत्त्वतस्तद्भावान्न चलति, यं योगं लब्ध्वा योगाद्विरतस्तमेव काङ्क्षमाणो नापरं लाभं मन्यते, यस्मिंश्च योगे स्थितो विरतोऽपि गुणवत्पुत्रवियोगादिना गुरुणाऽपि दुःखेन न विचाल्यते, तं दुःखसंयोगवियोगं—दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारं योगशब्दाभिधेयं विद्यात्; स एवंरूपो योग इत्यारम्भदशायां निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा—हृष्टचेतसा योगो योक्तव्यः ॥ २०—२३ ॥

ता ॥ पुनरपि योगदशैव आदरातिरेकाय निरतिशयपुरुषार्थत्वप्रतिपादनेन प्रपञ्च्यते—यत्रेत्यादिभिः। * निरुद्धमित्यत्र परिगृहीतत्वविनष्टत्वादिभ्रमव्युदासाय—**योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्ध**मित्युक्तम्। सर्वतो निरुद्धमित्युक्ते प्रवृत्तस्य निवारणमात्रं प्रतीयेत; सर्वत्रेत्युक्ते तूत्तरोत्तरप्रवृत्त्यनुदयोऽपि सिध्यतीति सप्तमीनिर्देशः। * योगसेवया निरुद्धं यत्रोपरमते इत्युक्ते योगस्य पृथगुपादानात्, यच्छब्दार्थस्य योगाद्व्यतिरेकः प्रतीयेतेति तद्व्युदासाय * योगसंज्ञितमिति वक्ष्यमाणान्वयेन **यत्र योग** इत्युक्तम्। * यत्र यस्मिन् काले इति परोक्तमयुक्तम्, उपरितनयच्छब्दभिन्नार्थत्वप्रसङ्गात्, प्रतिनिर्देशस्थयोगशब्दानन्वयाच्चेति भावः। * यत्रोपरमते इत्यत्र यतो विच्छिद्यत इति भ्रमापाकरणायाह—**अतिशयितेति**। यत्र सिद्धेऽन्यत उपरमत इत्यध्याहारेण योजना न युक्ता; तथा सति निरुद्धमित्यनेन पुनरुक्तिश्च स्यात्। उपसर्गाणां च नानार्थत्वादयमेवातिशयितार्थ उपपन्नः। आसक्तिप्रतिपादनद्वारा तात्पर्येण वाऽयमर्थस्सिध्यतीति भावः। यत्र चैवेत्येवकारस्य यथाक्रमान्वये प्रयोजनाभावात्, उचितान्वयप्रदर्शनाय—**आत्मन्येव तुष्यती**त्युक्तम्। **अन्यनिरपेक्ष**मित्यवधारणतोषशब्दाभ्याम् अर्थसिद्धोक्तिः। यद्वा * आत्मानं पश्यंस्तुष्यतीत्येतावतैव विवक्षितसिद्धौ पुनरात्मनीति निर्देशः तदन्यव्युदासार्थ इत्यभिप्रायः। आत्मनि परमात्मानमिति योजना तु जीवयोगविषयत्वादिहासङ्गता। अतीन्द्रियमित्युक्तत्वात्, परिशेषात्, औचित्याच्च *बुद्धिग्राह्यमित्यत्र बुद्धिं विशिनष्टि—**आत्मबुद्ध्येकग्राह्य**मिति। **आत्यन्तिकं**—पुनर्दुःखसंभेदरहितमित्यर्थः। यदेवंविधं सुखं तद्यत्र वेत्तीत्यन्वयः। यद्वा यत्तदिति पिण्डितं प्रसिद्ध्यतिशयार्थं तदित्येवार्थः। केचित्तु यत्तच्छब्दान्वयप्रकारमजानन्तः * सुखमात्यन्तिकं यत्रेति पठन्ति। * वेत्ति यत्रेति यत्रशब्दः पूर्वोत्तरवाक्यसाधारणतया मध्ये प्रयुक्तः वेत्तीत्यस्यापवर्गदशानुभाव्यसुखप्रतिसन्धानपरत्वव्युदासाय [भो]योगरूपापरोक्ष्याभिप्रायेण—**अनुभवती**त्युक्तम्। आत्मनि तुष्यतीति पूर्वमितरसुखनिरपेक्षत्वपरम्। * सुखमात्यन्तिकमित्यादिकं तु स्वरूपसुखानुभवपरमित्यपौनरुक्त्यम्। **सुखातिरेकेणे**ति—उक्त एवाचलत्वहेतुरुचित इति भावः। प्रामाणिकार्थान्न चलतीति वा, सम्यङ्न्चलतीति वा निर्वहणं मन्दम्। योगदशायां च सुखातिरेकेण स्वरसतस्तदवस्थतयैव चिरतरावस्थानाभिधानमुचितमपेक्षितं चेत्यभिप्रायेण * तत्त्वतः इत्यस्य **तद्भावा**दिति प्रतिपदमुक्तम्। इतरविषयनिरोधनैरपेक्ष्ये यत्रेतिश्लोकेनोक्ते। तत आत्मस्वरूपसुखानुभवस्तस्य स्वरसवाहितया दुर्विच्छेदत्वं च * सुखमिति श्लोकेनाभिहिते। अथ * यं लब्ध्वेति श्लोकेन योगविरतिकालेऽपि तस्यैवाभिलाषपदत्वाद्बाह्यसुखाभिलाषेण दुःखेन चानास्कन्दनमुच्यत इति विभागज्ञापनाभिप्रायेण—**योगाद्विरत** इत्यादिकमुक्तम्। योगदशायां तु लाभान्तरप्रतिसन्धानमेव नास्तीति भावः। * गुरुणाऽपीत्युक्तगौरवव्यञ्जनाय—**गुणवत्पुत्रवियोगादिने**त्युक्तम्। * पुत्रजन्मविपत्तिभ्यां न परं सुखदुःखयोरिति ह्याहुः। **न विचाल्यते**—योगप्रतिकूलमवसादं न गच्छतीत्यर्थः। दुःखसंयोगस्य वियोगस्तस्यासंबन्धः अभाव इत्यर्थः, स च भावान्तरमिति

भा ॥ अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यते—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९

भा ॥ स्वात्मनः परेषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्त[ात्म]स्वरूपाणां ज्ञानैकाकारतया साम्याद्वैषम्यस्य च प्रकृतिगतत्वाद्योगयुक्तात्मा प्रकृतिवियुक्तेष्वात्मसु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया समदर्शनः सर्वभूतस्थं स्वात्मानं सर्वभूतानि च स्वात्मनीक्षते—सर्वभूतसमानाकारं स्वात्मानं स्वात्मसमानाकाराणि च सर्वभूतानि पश्यतीत्यर्थः । एकस्मिन्नात्मनि दृष्टे सर्वस्यात्मवस्तुनस्तत्साम्यात्सर्वमात्मवस्तु दृष्टं भवतीत्यर्थः । *सर्वत्र समदर्शनः (याज्ञ.) इति वचनात् *योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तस्साम्येन (३३) इत्यनुभाषणाच्च, *निर्दोषं हि समं ब्रह्म (५. १९) इति वचनाच्च ॥ २९ ॥

ता ॥ एवं योगाभ्यासविधिः प्रपञ्चितः *आत्मलाभसुखं यावत्तावद्ध्यानमुदाहृतम् इत्याद्युक्तफलपर्यन्तत्वं चोक्तम्; अथ चतुर्धा योगी प्रतिपाद्यत इति चतुर्णां श्लोकानामर्थमाह—**अथे**ति । समदर्शित्वरूपयोगविपाकस्य पर्वक्रमेण तारतम्याच्चतुष्प्रकारत्वम् । अत्र प्रथमदशोच्यते—*सर्वभूतस्थम् इति श्लोकेन । समदर्शनत्वोपपत्तये स्वरूपतस्साम्यं प्रकारवैषम्यस्य चौपाधिकत्वं दर्शयति—**स्वात्मन** इत्यादिना **गतत्वा**दित्यन्तेन । भूतशब्दोऽत्राचिद्विशिष्टचेतनवाचकोऽपि *सत्यं भूतहितं प्रोक्तम् (यो. या; व्या) इत्यादिष्विव चेतनांशपरः । **योगयुक्तात्मा**—योगविनियुक्तमनाः, यद्वा योगसमधिगतात्मस्वरूप इत्यर्थः । योगयुक्तात्मत्वं समदर्शनत्वे हेतुः । समदर्शनत्वस्यैव प्रतियोगिविशेषनिर्देशेन प्रपञ्चनं **सर्वभूतस्थम्** इत्यादि । आत्मशब्दस्यात्रात्मसामान्यविषयत्वपरमात्मैविषयत्वव्यावर्तनेन स्वपर्यायत्वद्योतनाय—**स्वात्म**शब्दः । नन्वन्योन्याधाराधेयभावः कथमुपपद्यते ? कथं चाणोः स्वात्मनस्सर्वभूतस्थत्वम् ? विप्रकीर्णदेशावस्थितानां च सर्वभूतानां कथमेकदेशस्थिते स्वात्मनि स्थितिः ? अतोऽयमात्मशब्दः परमात्मविषयस्स्यादिति ; तत्राह—**सर्वभूतसमानाकार**मिति । नन्वसौ स्वात्ममात्रानुसन्धानरूपे योगे प्रवृत्तः कथं स्वगतसाम्यप्रतियोगितया स्वप्रतियोगिकसाम्याश्रयतया च स्वव्यतिरिक्तात्मवर्गमीक्षेतेत्यत्राह—**एकस्मि**न्निति । एकजातीयेषु पदार्थेष्वेकव्यक्तिदर्शनेनैव स्थालीपुलाकन्यायात्तज्जातीयं सर्वमपि तथात्वेनानुसंहितं भवति हीति भावः । *सर्वभूतस्थमित्यादेस्साम्यमेव विवक्षितमिति दर्शयितुमेतद्ग्रन्थैकदेशं पूर्वोत्तरप्रकरणग्रन्थं चोदाहरति—**सर्वत्रे**ति । अयमभिप्रायः—*सर्वत्र समदर्शनः इति सर्वेषामात्मनां परस्परसाम्यदर्शनमुच्यते ; तदेव *सर्वभूतस्थमिति प्रपञ्च्यते । अत एव च बाह्यभूतेष्वात्मतत्त्वस्य, तस्मिंश्च तेषां स्थितिदर्शनमिहासङ्गतम् । न चेदं परमात्मयोगप्रकरणम् ; येन तथाविधपरमात्मानुसन्धानमुपदिश्येत । नच जीवात्मयोगोपयुक्तं परमात्मध्यानमिदमुच्यते, समाधिदशाभेदविषयत्वात् । न च जीवानां परमात्मनश्च साम्यमिहोच्यते, तस्यापि *यो मामिति विशेषनिर्देशयु[क्त]क्ते श्लोकद्वये प्रतिपादयितुमुचितत्वात् ; अस्य परमात्मविषयत्वे *यो माम् इति श्लोकद्वयेन मात्रया पौनरुक्त्यं च स्यात् । *योऽयं योगः इत्येतदनुवादे च साम्यमात्रमेवोच्यते, न तु परस्पराधाराधेयभावः । प्रागपि *विद्याविनय (५. १८) इत्यादौ साम्यमात्रमेवोक्तम् । अतोऽत्र जीवानां परस्परसाम्यमेव विवक्षितमिति ॥ २९ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३०

भा ॥ ततोऽपि विपाकदशापन्नो मम साधर्म्यमुपागतः * निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति (मु. ३. १. ३) इत्युच्यमानं सर्वस्यात्मवस्तुनो विधूतपुण्यपापस्य स्वरूपेणावस्थितस्य मत्साम्यं पश्यन् यस्सर्वत्रात्मवस्तुनि मां पश्यति, सर्वमात्मवस्तु च मयि पश्यति ; अन्योन्यसाम्यादन्यतरदर्शनेन अन्यतरदपीदृशमिति पश्यति ; तस्य स्वात्मस्वरूपं पश्यतोऽहं तत्साम्यान्न प्रणश्यामि—नादर्शनमुपयामि ; ममापि मां पश्यतो मत्साम्यात् स्वात्मानं मत्सममवलोकयन् स नादर्शनमुपयाति ॥ ३० ॥

ता ॥ एवं देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपभेदनिरसनेन ज्ञानद्रव्यतयैकरूपत्वानुसन्धानमुक्तम् । अथ तस्यैव देवादिभेदहेतुभूतपुण्यपापतारतम्यविधूननेन परमात्मना परमसाम्यानुसन्धानमुच्यते—* **यो माम्** इति । अस्यापि श्लोकस्य साम्यविषयत्वे हेतुः प्रागेवोक्तः । **ततोऽपि विपाकदशापन्नः**—प्रथमदशातोऽधिकां विपाकदशां प्राप्त इत्यर्थः । जीवात्मनां परमात्मनश्च साधर्म्यं वक्ष्यमाणं स्मारयति—**मम साधर्म्य**मिति । **उपागतः** बुध्या प्राप्त इत्यर्थः । नह्यसाविदानीं मुक्तः । पुण्यपापविधूननेन साम्यप्रतिपादनाय * निरञ्जनः इति श्रुतिरुपात्ता । * तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति (मु. ३. १. ३) इति हि सा; * यो मां पश्यतीत्यनुवादः तत्सिद्धौ हि भवति ; सा कुत इति शङ्कायां साम्यं तावदुपात्तश्रुत्यादिसिद्धम् । तदनुसन्धानं च विहितम् ; ततश्च तदनुवादोऽप्युपपन्न इति ज्ञापनाय **मत्साम्यं पश्यन् यस्सर्वत्रात्मवस्तुनि मां पश्य**तीत्यवान्तरवचनव्यक्तिभेदो दर्शितः । परमात्मनः सर्वव्यापितया सर्वेषां परमात्मनिष्ठतया च प्रतीतिर्ह्यत्र स्वरसतो जायते ; तच्चात्र प्रकरणादिवशादनुचितम् । ततश्च साम्यदर्शनमेव विवक्षितमिति वाच्यम् ; तदप्ययुक्तम्, स्वात्मानुसन्धानस्वरूपयोगविपाके परमात्मनोऽन्येषां च स्फुरणाभावादिति पूर्ववच्छङ्कायामाह—**अन्योन्ये**ति । **अन्यतरदर्शनेनान्यतरदपी**ति—एकव्यक्तिदर्शनेन व्यक्त्यन्तरमपीत्यर्थः । * तस्याहमित्यादौ न तावत्प्रध्वंसनिषेधः क्रियते, नित्यतया बहुप्रमाणप्रतिपादितयोर्जीवेश्वरयोरिदानीमनित्यत्वशङ्काभावात्, तस्य * न प्रणश्यामीत्यादिपरस्परप्रतियोगिनिर्देशानुपपत्तेश्च । न हि किञ्चिदपि वस्तु किञ्चित्प्रत्यनष्टं किञ्चित्प्रति च नष्टं भवति । अतोऽसावदर्शनविषय एवात्र नाशशब्दः । णशधातोश्च अदर्शनार्थत्वं धातुपाठपठितम् । ततश्च न प्रणश्यामीति कोऽर्थः? नादर्शनमुपयामीति, तदेतद्दर्शयति—**तस्ये**त्यादिना । तादृशत्वानुसन्धानस्याभावो निषिध्यत इति भावः । * स च मे न प्रणश्यतीत्येतद्दृष्टान्तार्थं, साम्यस्य सर्वज्ञबुद्धिविषयतया प्रामाणिकत्वार्थं, पूर्ववच्छङ्कापरिहारार्थं चेत्यभिप्रायेणाह—**ममापी**ति । सर्वसाक्षात्कारिणोऽपि मम स्वरूपानुसन्धानांशेऽपि तत्साम्यात्तत्स्वरूपमप्यनुसंहितं भवति हीत्यर्थः । स इत्यनेन तदवस्थस्य मुक्तप्रायत्वं विवक्षितमिति व्यञ्जयितुमाह—**मत्साम्यात्स्वात्मानं मत्सममवलोकयन्नि**ति ॥ ३० ॥

भा ॥ ततोऽपि विपाकदशामाह—

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१

भा ॥ योगदशायां सर्वभूतस्थितं मामसंकुचितज्ञानैकाकारतया एकत्वमास्थितः प्राकृतभेदपरित्यागेन सुदृढं यो भजते, स योगी व्युत्थानकालेऽपि यथातथा वर्तमानः स्वात्मानं सर्वभूतानि च पश्यन् मयि वर्तते मामेव पश्यति—स्वात्मनि सर्वभूतेषु च सर्वदा मत्साम्यमेव पश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६

भा ॥ चलस्वभावतया मनो दुर्निग्रहमेवेत्यत्र न संशयः; तथाऽप्यात्मनो गुणाकरत्वाभ्यासजनिताभिमुख्येनात्मव्यतिरिक्तेषु दोषाकरत्वजनितवैतृष्ण्येन च कथंचिद्गृह्यते; असंयतात्मना—अजितमनसा महताऽपि बलेन योगो दुष्प्राप एव; उपायतस्तु वश्यात्मना—पूर्वोक्तेन मदाराधनरूपेणान्तर्गतज्ञानेन कर्मणा जितमनसा यतमानेनायमेव समदर्शनरूपो योगोऽवाप्तुं शक्यः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

ता ॥ अथार्जुनेन कण्ठोक्तमनुवदन् बुभुत्सितमुपायं श्लोकद्वयेनाह भगवान् । तत्र * दुर्निग्रहं * चलम् इति पदद्वयमर्जुनोक्तप्रतिज्ञाहेत्वनुवादरूपमाह—**चलस्वभावतये**ति । असंशयमित्येतत्सत्यमितिवदर्धाङ्गीकारपरम् । तुशब्दाभिप्रेतं विशेषं दर्शयति—**तथाऽपी**ति । अनुकूलतयाऽभ्यासो हि तत्र प्रावण्यहेतुस्स्यादित्यभ्यासविशेषं तत्फलंच व्यनक्ति—**आत्मन** इति । नित्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वाकर्मवश्यत्वामलत्वादयोऽत्र गुणाः । कथञ्चिदित्यवधानार्थम् । एवं मनसो ग्रहणोपाय उक्तः; ततश्च * एतस्याहं न पश्यामि (३३) इत्युक्तमर्थं विषयविशेषे व्यवस्थापयति—* असंयत इति श्लोकेन । मनोनिग्रहप्रकरणत्वात् असंयतवश्यशब्दसमभिव्याहारसामर्थ्याच्चात्र आत्मशब्दो मनोविषयः । महाबाहुसंबुद्धिसूचितमाह—**महताऽपि बलेने**ति । * उपायेन तु यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैरिति भावः । * मे मतिः इत्यनेन निस्सन्देहत्वं विवक्षितमित्याह—**दुष्प्राप एवे**ति । **उपायतस्तु वश्यात्मने**ति व्याख्येयान्वयप्रदर्शनम् । तद्व्याख्यानम्—**पूर्वे**त्यादि । उक्तलक्षणं कर्ममात्रं मनोनिग्रहोपायः; अभ्यासवैराग्ये तु तस्यैवाङ्गतयोक्ते इति भावः । **यतमानेन**—योगमभ्यस्यतेत्यर्थः ॥

भा ॥ अथ * नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति (२. ४०) इत्यादावेव श्रुतं योगमाहात्म्यं यथावच्छ्रोतुमर्जुनः पृच्छति, अन्तर्गतात्मज्ञानतया योगशिरस्कतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं तत्रोदितं, तच्च योगमाहात्म्यमेव ।

अर्जुन उवाच—

अयतिश्श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः । अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति । अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८
एतं मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९

भा ॥ श्रद्धया योगे प्रवृत्तो दृढतराभ्यासरूपयतनवैकल्येन योगसंसिद्धिमप्राप्य योगाच्चलितमानसः कां गतिं गच्छति ? उभयविभ्रष्टोऽयं छिन्नाभ्रमिव कच्चिन्न नश्यति ? यथा मेघशकलः पूर्वस्माद्बृहतो मेघाच्छिन्नः परं बृहन्तं मेघमप्राप्य मध्ये विनष्टो भवति, तथैव कच्चिन्न नश्यति ? कथमुभयविभ्रष्टता ? अप्रतिष्ठो विमूढो ब्रह्मणः पथीति, यथावस्थितं स्वर्गादिसाधनभूतं कर्म फलाभिसन्धिरहितस्यास्य पुरुषस्य स्वफलसाधनत्वेन प्रतिष्ठा न भवतीत्यप्रतिष्ठः, प्रक्रान्ते ब्रह्मणः पथि विमूढः तस्मात्पथः प्रच्युतः, अतः उभयविभ्रष्टतया किमयं नश्यत्येव ? उत न नश्यति ? तमेनं संशयमशेषतश्छेत्तुमर्हसि, स्वतः प्रत्यक्षेण युगपत् सर्वं सदा पश्यतस्त्वत्तोऽन्यस्संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३७—३९ ॥

ता ॥ एवं प्रागुक्तमेव योगसाधनं यथावच्छ्रुतम्; अथ प्रागुक्तमेव योगमाहात्म्यं श्रोतव्यं सर्वप्रकारान्वितं प्रपञ्चेन श्रोतुं पृच्छतीत्याह—**अथे**ति । योगमाहात्म्यशब्देन संग्रहश्लोकस्थयोगसिद्धिशब्दो व्याख्यातः । सिद्धिकारणं हि

माहत्स्यम्; सिद्धिश्चात्र शिथिलस्यापि योगस्य चिरतरमनेकपुण्यलोकावाप्तिः, पुनर्योगयोग्ययोगिकुलसंभवः, तद्द्वारा पुनर्योगपौष्कल्यम्, ततश्चापवर्ग इत्येवंरूपा। एषा च सिद्धिः अनितरसाधारणेन माहात्म्येन। ननु * नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति (२. ४०) इत्यादौ कर्मयोगस्य माहात्म्यमुक्तम्; अत्र तु तत्फलभूतस्यात्मावलोकनरूपयोगस्य; अतः कथं श्रुतमित्युक्तम्? तत्राह—**अन्तर्गते**ति। ततः किमित्यत्राह—**तच्चे**ति। योगाङ्कुरभूतात्मज्ञानगर्भतया पुष्कलयोगस्वरूपसाधनतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं तत्रोदितम्, ततश्च योगोपाधिके तदङ्गभूतकर्मयोगमाहात्म्येऽभिहिते अङ्गिभूतयोगमाहात्म्यमेवोक्तं भवतीति भावः। * अयतिरित्यादिपदानामर्थौचित्यात्क्रमभेदेनान्वयो दर्शितः। तत्र प्रवृत्तस्य हि ततश्चलितत्वं वाच्यम्, नतु तत्र श्रद्धोपेतमात्रस्येति; अतश्श्रद्धया तत्कार्यलक्षणेत्यभिप्रायेण—**योगे प्रवृत्त** इत्युक्तम्। उपेतशब्द एव वा अत्र श्रद्धाकृतयोगाधिगमपर इत्यभिप्रायः। **योगसंसिद्धिमप्राप्य**—योगसिद्धेः पूर्वमेवेत्यर्थः। **योगाच्चलितमानसः**—पुष्कलयोगं कर्तुमननुगुणचित्त इत्यर्थः। **काम्**—कामभोगमोक्षनिरयेषु कतमामित्यर्थः। * कां गतिं गच्छतीति सामान्यनिर्दिष्टमेव * कच्चिदित्यादिना विवृतम्। दृष्टान्तेऽप्युभयभ्रष्टत्वप्रकारं दर्शयति—**यथे**ति। उभयभ्रष्टताविवरणरूपत्वात् * विमूढो ब्रह्मणः पथीत्येकस्याभिधानाच्च पारिशेष्यादप्रतिष्ठपदं सांसारिकफलसाधनकर्मभ्रंशाभिप्रायमित्याह—**यथावस्थित**मिति। कर्मस्वरूपानुष्ठानप्रयासादौ न किञ्चिन्न्यूनम्, अभिसन्धिवैषम्यात्तु निष्फलं संवृत्तमित्यभिप्रायः। * विमूढो ब्रह्मणः पथीति ब्रह्मपथेऽज्ञानं न विवक्षितम्; ज्ञात्वोपक्रम्य निवृत्तं प्रति पृच्छ्यमानत्वात्। अतो विमोहकार्ययोगनिवृत्तिरत्र विमूढशब्देन लक्ष्यत इत्यभिप्रायेण—**प्रक्रान्त** इत्यादि **प्रच्युत** इत्यन्तमुक्तम्। **ब्रह्मणः पथि**—ब्रह्मप्राप्त्युपायभूते योग इत्यर्थः। * एतं मे संशयमिति निर्दिश्यमानस्य संशयस्यार्थसिद्धं शिरोन्तरमाह—**किमयं नश्यत्येवे**ति। **अर्हसि**—सर्वज्ञत्वकारुणिकत्वप्रियसखत्वादियुक्तस्त्वं योग्योऽसीत्यर्थः। कृष्णशब्देन त्वच्छब्देन चाभिप्रेतमाह—**स्वत** इति। करणाधीनम्, अविशदानुमानादिप्रायम्, क्रमभावि, कतिपयविषयम्, कादाचित्कमपि हि त्वदन्येषां ज्ञानमिति भावः। एतेन * यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः। तं प्रणम्य हरिं शास्त्रं न्यायतत्त्वं प्रचक्ष्महे॥ इति तु भगवन्नाथमुनिमिश्राणां वचनमनुसंहितम्। **न ह्युपपद्यत** इति युक्तिविरोधाभिप्रायः॥ ३७–३९॥

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति॥ ४०

भा॥ श्रद्धया योगे प्रक्रान्तस्य तस्मात्प्रच्युतस्येह चामुत्र च विनाशो न विद्यते, प्राकृतस्वर्गादिभोगानुभवे ब्रह्मानुभवे चाभिलषितानवाप्तिरूपः प्रत्यवायाख्यानिष्टावाप्तिरूपश्च विनाशो न विद्यत इत्यर्थः; न हि निरतिशयकल्याणरूपयोगकृत्कश्चित्कालत्रयेऽपि दुर्गतिं गच्छति॥ ४०॥

ता॥ अथोभयपुरुषार्थान्वयमुखेन उभयविभ्रष्टतां परिहरति—* पार्थ इति। तस्येत्यनेन परामृष्टमाकारद्वयमाह—**श्रद्धये**ति। इहामुत्रशब्दयोर्भूलोकस्वर्गलोकादिपरत्वं परिहृत्यात्र विवक्षितमाह—**प्राकृते**ति। यथा मुमुक्षोः पुण्यमपि पापकोटौ निक्षिप्यते, तथा तस्य स्वर्गादिकमपीहशब्दनिर्देशार्हं प्रकरणसङ्गतं चेति भावः। विनाशशब्दः * प्रत्यवायो न विद्यते (२. ४०) इति प्रागुक्तमप्यत्र सर्वं संगृह्णातीत्याह—**प्रत्यवायाख्ये**ति। कल्याणशब्दस्यात्र प्रस्तुतविशेषपर्यवसानव्यञ्जनायाह—**निरतिशये**ति। * गच्छतीत्यनवच्छिन्नवर्तमाननिर्देशात्—**कालत्रयेऽपी**त्युक्तम्। **अनेक-**

योगः, प्रक्रान्तयोगस्य चलितस्य तत्प्रक्रमः, योगमारुरुक्षोश्चलितस्यारुरुक्षेति तत्तदवस्थानुरूपं प्रतिसमाधानमिति भावः। **कर्मयोगादिकं**—कर्मयोगज्ञानयोगावित्यर्थः। यद्वा, कर्मयोग उपक्रमो यस्यात्मसाक्षात्काररूपस्य योगस्य स तथोक्तः। ब्रह्मशब्दोऽत्र न परब्रह्मविषयः, तस्यातिवर्तनीयत्वानुपपत्तेः, *शब्दब्रह्म इति विशेषणायोगाच्च। अतएव न जीवविषयः। नापि वेदविषयः, तस्याप्यतिवर्तनीयत्वानिरूपणात्। नापि लक्षणया वेदप्रतिपाद्यकर्मविषयः, तत्फलविषयो वा, तत्रापि वेदे ब्रह्मशब्दस्य गौणः प्रयोगः, तस्य परस्ताल्लक्षणा, उपनिषदंशात्संकोच इति बहुदोषप्रसङ्गात्। नापि शब्दजन्यं ज्ञानमात्रं शब्दब्रह्म, योगं जिज्ञासोस्तदतिवृत्तेर्विरुद्धत्वात्। *स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत् (वि. ६. ६. २) इत्यादिप्रकोपप्रसङ्गाच्च। योगमारुरुक्षुः पुरुषश्शब्दश्रवणजनितज्ञानमात्रवतः पुरुषादधिकः *ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः। कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः॥ (मनु. १.९७) इति वदिति चेत्, तदपि न; अध्याहाराद्यापातात्, अप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गात्, पूर्वोत्तरवाक्यानन्वयाच्च। अतः प्रकृतावपि ब्रह्मशब्दप्रयोगस्यात्रापि प्राचुर्यादतिवर्तनीयत्वौचित्याच्च ब्रह्मशब्दोऽत्र प्रकृतिविषयः। तस्या एव भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानाख्यपरिणामप्रदर्शनाय *शब्दब्रह्मेति व्यपदेशः। *सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः। नामानि कृत्वा (पु.) इत्यादिश्रुतेः विभक्तरूपा हि प्रकृतिर्देवादिशब्दाभिलप्या। तदेतदखिलमभिप्रेत्य **देवमनुष्येत्यादिक**मुक्तम्। प्रकृत्यतिवर्तनशब्दार्थे फलितं च दर्शयति—**प्रकृतिबन्धादिति**। **देवमनुष्ये**त्यादिना *पुमान्न देवो न नरः (वि. २. १३. ९८) इत्यादिकं स्मारितम्। **ज्ञानानन्दैकतान**मित्यनेन च *ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषो हि परमात्मनः (पाञ्च.) इत्यादिकम्॥ ४४॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्॥ ४५

भा॥ यत एवं योगमाहात्म्यम्, ततोऽनेकजन्मार्जितपुण्यसञ्चयैः संशुद्धकिल्बिषः संसिद्धस्संजातः प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी चलितोऽपि पुनः परां गतिं यात्येव॥ ४५॥

ता॥ तदेवं योगभ्रष्टस्य पुनस्संसिद्धौ यत्नपर्यन्तमुक्तम्। अथ तत एव तस्यात्मप्राप्तिलक्षणपरमपुरुषार्थयोगोऽभिधीयते—*प्रयत्नात् इति। *ततः इति पदं यथास्थानान्वये प्रयोजनाभावात्प्रकृतहेतुपरमाह—**यत** इति। अनेकजन्मसंसिद्धः—अनेकैर्जन्मभिस्सम्यग्योगयोग्यो जात इत्यर्थः। तत्र हेतुः—संशुद्धकिल्बिषत्वम्। *प्रयत्नाद्यतमानस्तु इन्द्रियनियमनादिप्रयत्नेन योगे यतमानः इत्यपुनरुक्तिः। अथवाऽधिकं यतमान इत्यर्थः। तुशब्दद्योतितं पूर्वोक्तं व्यञ्जयितुं **चलितो**ऽपीत्युक्तम्। चलितोऽपि पुनरिति वा ततश्शब्दव्याख्या। *परां गतिमिति योग एव वा तत्साध्यात्मप्राप्त्यादिर्वोच्यते॥ ४५॥

भा॥ अतिशयितपुरुषार्थनिष्ठतया योगिनस्सर्वस्मादाधिक्यमाह—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन॥ ४६

भा॥ केवलतपोभिर्यः पुरुषार्थस्साध्यते, आत्मज्ञानव्यतिरिक्तैर्ज्ञानैश्च यः, यश्च केवलैरश्वमेधादिभिः कर्मभिः, तेभ्यस्सर्वेभ्योऽधिकपुरुषार्थसाधनत्वाद्योगस्य तपस्विभ्यो ज्ञानिभ्यः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी; तस्माद्योगी भवार्जुन॥ ४६॥

ता ॥ एवंविधं योगस्य माहात्म्यं तपःप्रभृतिषु न कस्यचिदप्यस्ति ; अतस्तपस्विप्रभृतिभ्यो योगी समधिक इति योगं योगिनं च प्रशंसन् जीवात्मयोगोपदेशमुपसंहरतीत्यभिप्रायेणाह—**अतिशयितेति** । योगिनोऽपि तपोज्ञानकर्मणां सद्भावात्तद्व्यवच्छेदाय केवलादिशब्दः । **आत्मज्ञानव्यतिरिक्तैर्ज्ञानैरिति**—सन्ति हि तत्तद्योगशास्त्रोक्तानि औपनिषदानि च देवतान्तरचन्द्रसूर्यादिग्रहणेन्द्रियादिविषयाणि ज्ञानानि । तपश्शब्दार्थात्कर्मशब्दार्थस्य वैषम्यं दर्शयितुम् अश्वमेधाद्युपादानम् । तपःप्रभृतीनां योगस्य च फलद्वारा तारतम्यमिह विवक्षितमिति दर्शयितुं पुरुषार्थाभिधानम् ॥ ४६ ॥

भा ॥ तदेवं परविद्याङ्गभूतं प्रजापतिवाक्योदितं प्रत्यगात्मदर्शनमुक्तम् ; अथ परविद्यां प्रस्तौति—

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
योगाभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भा ॥ * योगिनामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । * सर्वभूतस्थमात्मानम् (२९) इत्यादिना चतुर्विधा योगिनः प्रतिपादिताः ; तेष्वनन्तर्गतत्वाद्वक्ष्यमाणस्य योगिनो न निर्धारणे षष्ठी संभवति । * अपि सर्वेषामिति सर्वशब्दनिर्दिष्टास्तपस्विप्रभृतयः । तत्राप्युक्तेन न्यायेन पञ्चम्यर्थो ग्रहीतव्यः । योगिभ्योऽपि सर्वेभ्यो वक्ष्यमाणो योगी युक्ततमः । तदपेक्षया अवरत्वे तपस्विप्रभृतीनां योगिनां च न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः ; मेर्वपेक्षया सर्षपाणामिव । यद्यपि सर्षपेष्वन्योन्यन्यूनाधिकभावो विद्यते ; तथाऽपि मेर्वपेक्षया अवरत्वनिर्देशस्समानः । मत्प्रियत्वातिरेकेणानन्यधारणस्वभावतया मद्गतेनान्तरात्मना—मनसा, श्रद्धावान्—अत्यर्थमत्प्रियत्वेन क्षणमात्रविश्लेषासहतया मत्प्राप्तिप्रवृत्तौ त्वरावान् यो मां भजते, मां—विचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्थानपरिपूर्णनिखिलजगदुदयविभवलयलीलम्, अस्पृष्टाशेषदोषानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसङ्ख्येयकल्याणगुणगणनिधिम्, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपम्, वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावम्, अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यमहोदधिम्, अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यम्, प्रणतार्तिहरम्, आश्रितवात्सल्यैकजलधिम्, अखिलमनुजनयनविषयतां गतम्, अजहत्स्वस्वभावम्, वसुदेवगृहेऽवतीर्णम्, अनवधिकातिशयतेजसा निखिलं जगद्भासयन्तम्, आत्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्तम्, भजते—सेवते, उपास्त इत्यर्थः । स मे युक्ततमो मतः—स सर्वेभ्यश्श्रेष्ठतमः इति सर्वं सर्वदा यथावस्थितं स्वत एव साक्षात्कुर्वन् अहं मन्ये ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ता ॥ एवं सर्वस्मादाधिक्ये जीवात्मयोगिनः प्रतिपादिते ततः परमपुरुषार्थो नास्तीति श्रोता चरितार्थबुद्धिस्स्यादिति शङ्कमानो भूमविद्यायामिव स्वयमेव ततोऽप्यतिशयितपुरुषार्थसाधकं तदङ्गिनं स्वविषयभक्तियोगं मध्यमषट्केन प्रतिपादयितुं स्वयमेव प्रस्तौतीत्याह—**तदेवमिति** । उक्तैः प्रमाणतर्कैरुपपादितप्रकारेणेत्यर्थः । सङ्गत्यर्थं प्रथमषट्कस्य मध्यमषट्कशेषत्वमाह—**परविद्याङ्गभूतमिति** । तत्र प्रमाणद्योतनम्—**प्रजापतिवाक्योदितमिति** । प्रागेवेदं प्रपञ्चितम् । एतेन परिशुद्धप्रत्यगात्मदर्शनमात्रस्य परमयोग्यत्वादिकं वदन्तोऽन्तिमयुगवेदान्तिप्रभृतयो निरस्ताः । **परविद्यां**—

परां विद्यामित्यर्थः, * अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते (मु. १. १. ५) इत्यादिवत् । यद्वा, परमात्मनो विद्यामित्यर्थः । **प्रस्तौति**—प्रस्तावमात्रमिदम्; प्रपञ्चो ह्यनन्तरं भविष्यतीति भावः । *तपस्विभ्योऽधिकः इत्यादिप्रकरणादत्रापि *योगिभ्यः इत्यर्थोऽभिप्रेत इति मन्वान आह—**योगिना**मिति । **पञ्चम्यर्थे षष्ठी**ति—संबन्धसामान्यषष्ठ्यास्संबन्धविशेषे विवक्षावशात्पर्यवसानमिति भावः । नन्वेवं किमर्थं परिक्लिश्यते, निर्धारणे षष्ठ्यत्र संभवति । तथा हि—प्रागुक्तेषु चतुर्षु योगिषु *सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः (३०) इति योगी कश्चिदुक्तः, अत्रापि *श्रद्धावान् भजते यो मामिति स एव प्रत्यभिज्ञायते ; अतस्तन्निर्धारणे[न] *युक्ततमः इति प्रशंसाऽत्र क्रियते । *युक्ततमः इत्यत्र प्रत्ययश्च निर्धारणार्थत्वसूचकः ; तस्मान्नासौ पञ्चम्यर्थे षष्ठीति ; तत्राह—**सर्वभूतस्थ**मिति । एतेन पूर्वश्लोके योगीत्येकवचननिर्देशेऽप्यत्र बहुवचनेनानुवादस्य विषयोऽपि दर्शितः ; ततः किमित्यत्राह—**तेष्वि**ति । अयमभिप्रायः—परमात्मोपासको हि योगी मध्यमषट्केन वक्ष्यते ; तस्य च प्रस्तावोऽत्र क्रियते ; न चासौ प्रागुक्तः ; *सर्वभूतस्थितं यो मामित्यादेश्च साम्यानुसन्धानविषयत्वं प्रागेव प्रतिपादितम् ; ततो न तस्यात्र प्रत्यभिज्ञा ; किंच *आत्मौपम्येन (३२) इति श्लोके *सर्वभूतस्थितमित्याद्युक्तयोगिनोऽपि परतरो योगी प्रागुक्तः ; ततश्च *सर्वभूतस्थितम् इत्यादिनोक्तयोगिनोऽत्र सर्वस्मादाधिक्यप्रतिपादने पूर्वेण विरोधः स्यात् ; अतोऽत्र योगिनस्तेष्वन्यतमत्वायोगान्न निर्धारणे षष्ठीयम् ; तदिदमुक्तम्—**तेष्वनन्तर्गतत्वा**दिति । ननु पूर्वोक्तान्वक्ष्यमाणं च योगिनं सामान्येन संगृह्य तेष्वन्यतमस्य वक्ष्यमाणस्य निर्धारणं किं न स्यात् ? मैवम् ; प्रतिपन्नेषु केषुचित्प्रतिपन्न एव हि कश्चिन्निर्धार्यः, अन्यथाऽतिशयविधानार्थमनुवादायोगात् । न च वक्ष्यमाणो योगी श्रोतुरर्जुनस्य इतःपूर्वं प्रतिपन्नः । इदमपि **वक्ष्यमाणस्ये**ति पदेन सूचितम् । अतः प्रागुक्तेभ्यो योगिभ्योऽधिकस्य वक्ष्यमाणस्य योगिनः प्रस्ताव एवायं भवितुमर्हति ; ततश्च पञ्चम्यर्थत्वे विवक्षणीये न निर्धारणे षष्ठी संभवतीति । *योगिनामपि सर्वेषामिति सामानाधिकरण्येन योजनायामपिशब्दस्य मन्दप्रयोजनत्वं स्यात्, योगिनां हि प्रशंसा तदा सूचिता स्यात्, सा च प्रागेव प्रतिपन्नत्वादत्र न सूचनमपेक्षते । समुद्रादपि विपुलोऽयमित्यादिव्यवहारेष्विव विपरीतप्रतीतिश्च स्यात् ; अपिशब्दस्य समुच्चयार्थत्वं प्रसिद्धिप्रकर्षवदत्रापि संभवदपरित्याज्यम् ; *योगिनामपीत्यनेनैव गतार्थत्वेन सर्वशब्दश्च नात्यन्तापेक्षितः ; यदि चापेस्समुच्चयार्थत्वम्, सर्वशब्दस्य च समुच्चेतव्यार्थान्तरपरत्वं संभवति, ततस्तदेवोपादातुमुचितम् ; संभवन्ति चात्र सर्वशब्दार्थतया तपस्विप्रभृतयः प्रसक्ताः ; ते च न योगिशब्देन संगृहीताः मुख्ये संभवति च तेन तल्लक्षणा न युक्ता । योगिभ्यो न्यूनानामपि तेषामुपादानं दृष्टान्तार्थतयाऽत्यन्तोचितमेव । योगिनां तपस्विप्रभृतीनां च समुच्चयोऽवरत्वसाम्यप्रतिपादनौपयिकत्वादत्यन्तापेक्षितः । तदेतत्सर्वमभिप्रयन्नाह—**अपि सर्वेषा**मिति । **उक्तेन न्यायेने**ति । प्रकरणवशात्तेष्वनन्तर्गतत्वादन्तर्भावयितुमशक्यत्वाच्चेति भावः । तपस्व्यादिसंग्रहाभिप्रायं वक्तुं फलितमन्वयमाह—**योगिभ्य** इति । **युक्ततम** इति । अधिक इत्यर्थः । यद्वा योगिनां तपस्विप्रभृतीनां च यथास्वमुपाययुक्तत्वात्तेभ्यस्सर्वेभ्योऽयमतिशयितोपाययुक्त इत्यर्थः । अथवा, योग्यतम इत्यर्थः । एतदखिलमभिप्रेत्य *श्रेष्ठतम इति वक्ष्यति । योगिभ्योऽपि न्यूनतमास्तपस्विप्रभृतयः किमर्थमत्र संगृह्यन्त इत्यत्र दृष्टान्तार्थतां विशदयति—**तदपेक्षये**ति । लौकिकोदाहरणेन द्रढयति—**मेर्वपेक्षये**ति । नन्ववरत्वे न कश्चिद्विशेष इत्ययुक्तम् ; तथा सति तपस्विप्रभृतीनां योगिनां चात्यन्तसमत्वप्रसङ्गात् ; अस्ति च विशेषो मेर्वपेक्षयाऽपि सर्षपाणां मात्रया न्यूनाधिकभावेनावरत्वा-

वरतरत्वरूपः। तत्राह—**यद्यपीति**। नेदानीं मिथस्तारतम्यं निषिध्यते; किंतु मिथस्तारतम्यवतामप्यत्यन्तातिशयितापेक्षया न्यूनत्वमात्रमविशिष्टम्; तावतैव चावरत्वव्यवहारोऽप्यविशिष्टो जायत इति भावः। **मत्प्रियत्वातिरेकेणेति**। अहं प्रियः प्रीतिविषयो यस्य स मत्प्रियः, तस्य भावस्तत्त्वं—भक्त्यतिरेकेणेत्यर्थः। **अनन्यधारणस्वभावतयेति**—स्वाभिमतभोग्यमेव हि धारकमिति भावः। बाह्येन्द्रियशरीराद्यपेक्षयाऽत्र मनसोऽन्तरात्मशब्दवाच्यत्वम्। भक्तिकाष्ठादशायां श्रद्धाशब्दस्येच्छादिमात्रविषयत्वमनुचितम्; अत इच्छाकार्यत्वराविषयतामिच्छायाश्च त्वराहेतुं तीव्रदशापत्तिं दर्शयति—**अत्यर्थे**त्यादिना। भजनीयतया निर्दिष्टस्य श्रुतिस्मृत्यादिशतैः, वक्ष्यमाणषट्कद्वयेन चोक्तानुपासनोपयुक्ताकारान्मामित्यनेन विवक्षितान् दर्शयति—**विचित्रे**त्यादिना **आप्यायय**न्तमित्यन्तेन। तत्रापि *वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावमित्यन्तानि विशेषणानि परत्वौपयिकानि। ततः पराणि तु सौलभ्यौपयिकानीति विवेकः। तदुभयाभिधानं च अतिसुलभस्य तृणादेः, अतिदुर्लभस्य मेर्वादेश्चान्यतरवैकल्येनानुपादेयत्वात्। कारणवाक्यस्थानां सद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानामनन्यथासिद्धविशेषोपस्थापकनारायणपदार्थपर्यवसानमभिप्रयन् *जन्माद्यस्य यतः (ब्र. १. १. २) इति सूत्रनिरूपितार्थेन *यतो वा इमानि (भृ.) इत्यादिवाक्येन प्रतिपादितं जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो लक्षणं दर्शयिष्यमाणजगत्कारणत्वैश्वरूप्यादिवैभवे धनञ्जयसारथौ दर्शयति—**विचित्रेति**। कारणत्वमुखेन लीलाविभूतियोगः प्रतिपादितः; अथ कारणत्वशङ्कितदोषवत्त्वगुणवैकल्यशङ्कानिवृत्त्यर्थं शोधकवाक्यादिसिद्धमुभयलिङ्गत्वं दर्शयति—**अस्पृष्टेति**। **अस्पृष्टाशेषदोषे**त्यस्य गुणविशेषणत्वे दोषसामानाधिकरण्याभावो विवक्षितः; गुणिविशेषणत्वे दोषात्यन्ताभावः। अथ शुभाश्रयाप्राकृतविग्रहविशिष्टत्वप्रतिपादनमुखेन दिव्याभरणायुधमहिषीपरिजनस्थानादियोगमुपलक्षयन् नित्यविभूतियोगं सूचयति—**स्वाभिमतेति**। एवमुभयविभूतियोगादुभयलिङ्गत्वाच्च फलिते केवलपरत्वे वाङ्मनसापरिच्छेद्यतयोपासनायोग्यत्वमपि सूचयितुं परत्वातिशयमाह—**वाङ्मनसेति**। स्वरूपमीश्वरत्वादिकम्; आनन्दत्वादिकं वा। स्वभाव[ा]स्तु निरूपितस्वरूपविशेषका धर्माः। उक्तं परत्वमेव स्वरूपम्, वक्ष्यमाणं सौलभ्यं तु स्वभाव इत्येके। अवतारसौलभ्यहेतूनाह—**अपारे**त्यादिना। प्रत्येकमेषां महोदधिं *स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः (गी. ९.३२) *अभयं सर्वभूतेभ्यः (रा. यु. १८. ३५), *सर्वलोकशरण्याय (१७. २५), *यदि वा रावणस्स्वयम् (१८. ३६) इत्यादिभिस्सिद्धं दर्शयति—**अनालोचितेति**। विशेषाः—जातिगुणवृत्तविशेषादिरूपाः। उक्ताः कारुण्यादिगुणाः एवंविधशरण्यत्वे हेतवः। शरण्यशब्देनाभिगमनीयत्वमुक्तम्; तत्फलभूतविरोधिनिरसनशीलतामाह—**प्रणतार्तिहर**मिति। सर्वसाधारणतया गुणान्तरैस्सह निर्दिष्टमपि वात्सल्यगुणं भूयोऽपि विशेषसंबन्धानुसन्धानाय विशेषतोऽवतारेषु कार्यकरत्वज्ञापनाय, सापराधानामभीतये, ज्ञानादिरहितदशायामपि स्वयमेव रक्षक इति प्रदर्शनाय, तत्प्रतिबन्धकभूतपरमात्मवैमुख्यनिवृत्तये च पृथगनुसन्धत्ते—**आश्रितवात्सल्यैकजलधि**मिति। उक्तकारुण्यादिगुणगणफलितं प्रकृतावतारस्यावतारान्तराद्वैलक्षण्यमाह—**अखिलेति**। *अजोऽपि सन्नव्ययात्मा (४. ६) इत्यादिना पूर्वोक्तं स्मारयति—**अजहदिति**। अवतारविशेषमाश्रितो हि मामित्याहेत्यभिप्रायेणाह—**वसुदेवेति**। तेजःकान्तिरूपावतारविग्रहगुणविशेषाभ्यामवतारदशायामेव परत्वसौलभ्यव्यञ्जकाभ्याम् उपासकचित्ताकर्षणमभिप्रेत्याह—**अनवधिकेति**। अत्रापि भास्वरत्वं तेजः; तत एवानभिभवनीयत्वमपि सिद्धम्। कान्तिस्तु रामणीयकम्, लावण्यापरपर्यायचन्द्रिकाकल्पा प्रभा वा। अत एव हि **आप्यायय**न्तमित्युक्तम्।

एतेन *विश्वमाप्याययन् कान्त्या (सा. सं. २. ७०) इत्यादिकं स्मारितम्। *भजते इत्यस्य विवक्षितं वक्तुं धातुपाठपठितमर्थं तावद्दर्शयति—**सेवत** इति। *सेवा भक्तिरुपास्तिः इति नैखण्टुकप्रसिद्धिमाश्रित्य विवक्षिते श्रुतिप्रसिद्धे स्थापयति—**उपास्त** इत्यर्थ इति। *योगिनामपि सर्वेषामित्युक्तवर्गद्वयं सङ्कलय्य **सर्वेभ्य** इत्युक्तम्। *मे मतः इत्यत्रास्मच्छब्दाभिप्रेतमाह—**सर्वमि**त्यादिना। अत्रापि *यो वेत्ति युगपत्सर्वम् इत्यादिकमनुसंहितम्॥ ४७॥

॥ इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां

॥ प्रथमषट्कं समाप्तम्॥

श्रीः

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भा ॥ प्रथमेनाध्यायषट्केन परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवद्यस्य निखिलजगदेककारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वभूतस्य सत्यसङ्कल्पस्य महाविभूतेः श्रीमतो नारायणस्य प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनं वक्तुं तदङ्गभूतमात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनमुक्तम् । इदानीं मध्यमेन षट्केन परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दवाच्यमुच्यते । तदेतदुत्तरत्र * यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ (१८.४६) इत्यारभ्य * विमुच्य निर्ममश्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समस्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ (५४) इति संक्षिप्य वक्ष्यते । उपासनं तु भक्तिरूपापन्नमेव परप्राप्त्युपायभूतमिति वेदान्तवाक्यसिद्धम् । * तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति (श्वे. ३. ८) * तमेवं विद्वानमृत इह भवति (पु) इत्यादिनाऽभिहितं वेदनम् , * आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः....निदिध्यासितव्यः (बृ. ६. ५. ६) आत्मानमेव लोकमुपासीत (३ ४. १५) * सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः (छा. ७. २६. २), *भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ (मु. २. २. ८) इत्यादिभिरैकार्थ्यात्स्मृतिसन्तानरूपं दर्शनसमानाकारं ध्यानोपासनशब्दवाच्यमित्यवगम्यते । पुनश्च * नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ (क. २. २३) इति विशेषणात् परेणात्मना वरणीयताहेतुभूतं स्मर्यमाण[विषयस्य]त्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रियरूपं स्मृतिसन्तानमेवोपासनशब्दवाच्यमिति हि निश्चीयते । तदेव हि भक्तिरित्युच्यते, * स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते (लै. उ) इत्यादिवचनात् । अतः तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यते (पु) * नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ (गी.११.५३,५४) इत्यनयोरेकार्थत्वं सिद्धं भवति । तत्र सप्तमे तावदुपास्यभूतपरमपुरुष[स्वरूप]याथात्म्यं, प्रकृत्या तत्तिरोधानं, तन्निवृत्तये भगवत्प्रपत्तिः, उपासकविधाभेदो, ज्ञानिनश्श्रैष्ठ्यं चोच्यते ॥

ता ॥ षट्कसङ्गतिमाह—**प्रथमेने**ति । **परमे**त्यादिना **वक्तु**मित्यन्तेन द्वितीयषट्कार्थ उक्तः । ततःपरं प्रथमषट्कार्थः । प्रथमेनाध्यायषट्केनोक्तमित्यन्वयः । * मामुपेत्य (८. १६) इत्यादीनामर्थं दर्शयति—**परमप्राप्यभूतस्ये**ति । तेन परिशुद्धजीवमात्रव्यावर्तनम् । परमप्राप्यत्वे हेतुः परब्रह्मत्वादिकम् । * परं ब्रह्म परं धाम (१०. १२) इत्यादिकं वक्ष्यति । पुरुषोत्तमत्वप्रकरणादीनामर्थो निरवद्यत्वम् । एतेनाचिद्गता विकाराः चिद्गताः क्लेशादयश्च परिहृताः । * अहं सर्वस्य प्रभवः (१०. ८) इत्यादेरर्थमाह—**निखिले**ति । चिदचिदात्मकं सर्वं जगत्प्रति निमित्तोपादानभूतस्येत्यर्थः । एवं परमप्राप्यस्यैव कारणत्वप्रतिपादनाद्व्योमातीतमतं निरस्तम् । निमित्तोपादानत्वोपयुक्तं * मत्तः परतरम् (७) इत्याद्यभिप्रेतं सर्वज्ञत्वादिकम् । **सर्वभूतस्य**—सर्वान्तर्यामितया सर्वशरीरकस्येत्यर्थः । * सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः (११.४०) इति हि वक्ष्यति । * भूमिरापः (४) इत्यादिना विभूत्यध्यायादिना च वक्ष्यमाणं महाविभूतित्वं नारायणशब्दनिर्वचनमपि **परमप्राप्यभूतस्य....महाविभूते**रित्यादिना सूचितम् ।

तदुक्तं भवति–

परत्वान्निरवद्यत्वात्पितृत्वाद्धितवेदनात् । अन्तरात्मतया दोषप्रतिक्षेपक्षमत्वतः ॥

भोगलीलार्थनिस्सीमविभूतिद्वययोगतः । श्रीमत्त्वादप्युपास्योऽयं प्राप्यो नारायणः परः ॥ इति ॥

प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनमिति । परमात्मोपासनमेव तत्क्रतुन्यायात्तत्प्राप्त्युपायः; जीवज्ञानं कर्मानुष्ठानं च तन्निर्वर्तकत्वेन परम्परयोपाय इति भावः । अङ्गप्राप्त्योर्वचनानन्तरमङ्गिप्राप्ययोः प्रतिपादनमिति सङ्गत्यभिप्रायेणाह–**इदानी**मिति । पूर्वोक्तात्परिशुद्धात्मनो व्यावृत्तिं वक्ष्यमाणवैभवसंग्रहं चाभिप्रेत्याह–**परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूप**मिति । एतेन तत्त्वपरेषु सामान्यब्रह्मशब्दस्य विशेषे स्थितिर्दर्शिता । अथ [अनुष्ठेय]मोक्षोपायपरेषु वेदान्तवाक्येषु वेदनोपासनादिशब्दानां विशेषपर्यवसानमाह–**तदुपासनं च भक्तिशब्दवाच्य**मिति । एवं वाक्यद्वयेन षट्कद्वयसंग्रहश्लोकावप्यर्थाद्व्याख्यातौ । तथा हि–* ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते । मध्यमे भगवत्तत्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥ (सं २, ३) इति । **आत्मज्ञान**पूर्वकेत्यनेन सुसंस्कृतशब्दो व्याख्यातः; बुद्धिविशेषसंस्कृतत्वं हि प्रागेवोपपादितम् । * योगलक्ष्ये * आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे इत्यत्र योगो विषयान्तरेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधः; तज्जन्यसाक्षात्कारस्त्विहात्मानुभूतिशब्देनोच्यत इत्यपौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेण **याथात्म्यदर्शन**मित्युक्तम् । तत्त्वयाथात्म्यशब्दविवरणं **परब्रह्मभूते**त्यादि । तत्त्वशब्दोऽत्र स्वरूपपरः । याथात्म्यं–यथावस्थितः प्रकारः । भक्तेः कर्मानुष्ठानसाध्यात्मदर्शनहेतुकत्वम् अष्टादशे वक्ष्यत इत्याह–**तदेत**दिति । ननु * तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति (श्वे. ३. ८) इत्यादिबलाद्वेदनमात्रेण मोक्षः प्रतीयते; अस्तु वा * उपासीत इति बलादुपासनरूपेण वेदनेन मोक्षः; तथाऽपि न भक्त्या मोक्ष इति क्वचिदपि श्रुतम् । कर्मसमुच्चयश्च श्रुतिसिद्धो दुस्त्यजः । परमपुरुषविषयस्यैवोपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यपि दुर्वचम्; रुद्रेन्द्राद्युपासनस्यापि मोक्षसाधनत्वेनाथर्वशिरःप्रतर्दनविद्यादिषु श्रुतेरित्याद्याशङ्क्याह–**उपासनं त्वि**ति । उपासनमेव, न तु ज्ञानमात्रमित्येका प्रतिज्ञा; तत्रापि भक्तिरूप[पन्न]मेव, नोपासनमात्रमिति द्वितीया; एवंविधमुपासनमेव, न तु कर्मसमुचितमिति तृतीया; तच्च परविषयमेवेति चतुर्थी । एषा तु तत्क्रतुन्यायात्सूचिता । **परप्राप्त्युपायभूत**मिति **वेदान्तवाक्यसिद्ध**मिति । एतच्चतुष्टयमपि वेदान्तवाक्यैरेव सिद्धम्, न तु कल्प्यम्, नाप्युपबृंहणसापेक्षमिति भावः । तत्र प्रथमां प्रतिज्ञां समर्थयते–**तमेवे**त्यादिना **अवगम्यत** इत्यन्तेन । * श्रोतव्यो मन्तव्यः (बृ. ६. ५. ६) इत्येतयोस्तु रागप्राप्तश्रवणमनननानुवादरूपत्वात्तत्परित्यागेन * द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः इति विध्यंश उपात्तः । ध्यानोपासनशब्दयोरत्रैकार्थ्यं दर्शयितुमुभयविशिष्टवाक्योपादानम् । * द्रष्टव्यो.... निदिध्यासितव्यः इत्यनयोर्भिन्नार्थत्वप्रसिद्धेरेकवाक्यस्थयोरेकार्थत्वे पौनरुक्त्यादिदोषाच्च दर्शनं ध्यानं च पृथगेव विहितमिति शङ्कायां तयोरपि सामान्यविशेषरूपतयैक्यमेवेति दर्शयितुं स्मृतिमात्रं दर्शनमात्रं च पृथक्सर्वग्रन्थिमोक्षहेतुतया वदतोरत एवैकार्थविषययोर्वाक्ययोरुपादानम् । एतदुक्तं भवति–समानप्रकरणपठितविशेषे सामान्यशब्दानां पर्यवसानं न्यायसिद्धम्; अतोऽत्र वेदनादिसामान्यशब्दानां ध्यानोपासनादिशब्दवाच्ये विशेषे पर्यवसानमभ्युपेत्यम्; ध्यानं च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिरूपमिति * ध्रुवा स्मृतिः (छा. ७. २६. २) इत्यादिसिद्धम्; सा च ध्रुवा स्मृतिस्सर्वग्रन्थिविप्रमोक्षहेतुतया विहिता; दर्शनं च तद्धेतुतया विहितम्; न चेदमुपायद्वयं, गुरुलघुतारतम्यात्फलस्य चाविशिष्टत्वाल्लघौ सति नियमेन गुरोरपरिग्रहेणानुपायत्वप्रसङ्गात्; नच द्वारद्वारिभावः, एकस्मिन्वाक्ये विशिष्टैकविधिसंभवे पृथग्विधेः परिग्रहायोगात्; न च दर्शने स्मृतिशब्देनोपचारे कश्चिद्गुणः; अतो

ध्रुवा स्मृतिरेव दशनशब्देन विशेषिता ; स्मृतेश्च दर्शनरूपत्वं नाम विशदतमतया दर्शनसमानाकारत्वमेव । भवति च स्मृतेर्भावनाप्रकर्षाद्दर्शनसमानाकारता भीरुकामुकादिषु । यथा *वृक्षे वृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम् । गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम् । (रा. आ. ३९. १४) इत्यादि । तथा *लीनेव प्रतिबिम्बितेव (मालती ५) इत्यादि । एवं च स्मृतिदर्शनशब्दयोरैकार्थ्ये सिद्धे *द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः इत्यनयोरेकवाक्यस्थयोरपि सामान्य-विशेषरूपेणैकार्थ्यमेवेति । अथ द्वितीयां प्रतिज्ञामुपपादयितुमाह—**पुनश्चे**ति । एतदुक्तं भवति—*नायमात्मा इत्यादिना केवलश्रवणमनननिदिध्यासननिषेधः, अत्यन्तनिषेधे त्वनेकप्रमाणविरोधात् । *यमेवैषः इत्यादिना[पि] वरणीयत्वहेतु-भूतस्वक्रियासाध्यो गुणविशेषो विधीयते, ईश्वरस्वाच्छन्द्यमात्राभिधाने वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसङ्गाच्छास्त्रानर्थक्याच्च । तथा सिद्धगुणाभिधानेऽपि शास्त्रानर्थक्यमेव, विधेयान्तराभावात् । स च वरणीयताहेतुस्साध्यो गुणो भक्तिरेव । प्रियतम एव हि वरणीयो भवति । परमात्मविषयप्रीतिमानेव परमात्मना वरणीयः, *प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः (१७) इति स्ववचनादिभिस्तथाऽवगतेः—इति । तस्याश्च प्रीतेः स्वयमपि स्वादुतमत्वमुपायान्तरेष्वदृष्टपूर्वं दर्शयति—**स्मर्यमाणे**त्यादिना । *या प्रीतिरविवेकानाम् इत्यारभ्य *तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युताऽस्तु सदा त्वयि (वि. १. २०. १८) *क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् । क्व जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् (वि. २. ६. ३४) इत्यादिभिभगवद्भक्तेस्स्वादुतमत्वं सिद्धम् । स्मृतिस्सन्तन्यते यत्रेति वा, स्मृतेः सन्तानो यत्रेति वा स्मृतिसन्तान-शब्देन प्रकृतं वेदनं विशेष्यते इति नपुंसकत्वोपपत्तिः । पुल्लिङ्गतया वा पठितव्यम् । अस्त्वेवं, तथाऽपि भक्तेर्मोक्षोपा-यत्वं कथमित्यत्राह—**तदेव** हीति । महनीयविषये प्रीतिरेव हि भक्तिरिति भावः । तत्र प्रमाणमाह—**स्नेहे**ति । महनीय-विषये प्रीतिरेव हि स्नेहपूर्वमनुध्यानमिति भाव्यम्, अन्यथा स्नेहपूर्वस्वप्रियतमानुध्यानस्यापि भक्तित्वप्रसङ्गात् । एवं भक्तिरूपत्वानभ्युपगमे श्रुतिस्मृत्योः परस्परविरोधः । अभ्युपगमे तूपबृंहणीयत्वोपबृंहणत्वाभ्यां परस्परानुकूल्यमित्यभिप्रा-येणाह—**अत** इति । वेदनशब्दनिर्दिष्टस्य मुक्त्युपायस्य भक्तिरूपत्वादित्यर्थः । परमपुरुषव्यतिरिक्तोपायनिषेधमुखेन तज्ज्ञानव्यतिरिक्तोपायनिषेधश्श्रुतौ सिद्धः । तद्भक्तिव्यतिरिक्तोपायनिषेधः स्मृतौ । तदेतद्भक्तिवेदनशब्दयोरैकार्थ्ये हि घटते । अन्यथा तु मिथो व्याघात इति । एवं प्रतिज्ञाद्वयं कण्ठोक्त्योपपादितम् ; अन्यत्प्रतिज्ञाद्वयं त्वर्थतः स्थापितम् । तथा हि—वेदनव्यतिरिक्तनिषेधात्समुच्चयपक्षो निरस्तः । कर्मापेक्षणं त्वङ्गतयेति तत्तद्वाक्यार्थनिरूपणेन सिद्धं भवति । श्वेताश्वतरपुरुषसूक्तवाक्ययोरेकविषयतयोपादानात्सर्वशाखागतपुरुषसूक्तवाक्यैकार्थ्यं सर्वोपनिषदां दर्शितम् । तत्र च *महान् प्रभुर्वै पुरुषस्सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः (श्वे. ३. १२) इत्यादिबलात्पुरुषविषयत्वमेव व्यक्तम् । शिवादिशब्दास्तु शुद्धिगुणयोगादिना परमपुरुष एव मुख्याः । अथर्वशिरःप्रतर्दनविद्यादिष्वपि रुद्रेन्द्राद्यन्तर्यामिपरमपुरुषोपासनमेव विधेय-मिति स्थापितं शारीरके । **तत्रे**ति—मध्यमषट्क इत्यर्थः । **उपास्यभूते**त्यनेन प्रकृतसङ्गतिस्सूचिता । उपास्यभूतः परमपुरुषो हि षष्ठाध्यायान्तिमश्लोके *मामिति प्रसक्तः । एतेन *स्वयाथात्म्यं प्रकृत्याऽस्य तिरोधिश्शरणागतिः । भक्तभेदः प्रबुद्धस्य श्रैष्ठ्यं सप्तम उच्यते ॥ इति संग्रहश्लोकोऽपि व्याख्यातः ॥

श्रीभगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १

भा ॥ मय्याभिमुख्येन सक्तमनाः—मत्प्रियत्वातिरेकेण मत्स्वरूपेण गुणैश्च चेष्टितेन मद्विभूत्या विश्लेषे इति तत्क्षणादेव विशीर्यमाणस्व[भाव]रूपतया मयि सुगाढं बद्धमनाः तथा मदाश्रयः—स्वयं च मया विना विशीर्यमाण[स्वरूप]तया मदाश्रयो मदेकाधारः, मद्योगं युञ्जन्—योक्तुं प्रवृत्तो योगविषयभूतं मामसंशयं—निस्संशयम्, समग्रम्—सकलम्, यथा ज्ञास्यसि—येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसि; तज्ज्ञानमवहितमनाः त्वं शृणु ॥

ता ॥ अथ भजनीयतया * माम् इति प्रस्तुतं स्वात्मानं भजननिर्वृत्तये यथावस्थितमुपदिशामीति भगवानुवाच—* मय्यासक्त इति । * आसक्त इत्यत्रोपासनार्थमाभिमुख्यमुपसर्गविवक्षितमित्याह—**आभिमुख्येने**ति । तदेव सहेतुकं प्रपञ्चयति—**मत्प्रियत्वे**त्यादिना । अहं प्रियः प्रीतिविषयो यस्य स मत्प्रियः; तस्य भावस्तत्त्वम् । यद्वा, मम प्रियत्वातिरेकेण—मत्प्रियत्वातिरेकेणेत्यर्थः । **मद्विभूति**शब्देनात्र भगवदसाधारणपरिजनपरिबर्हभूषणादीनि गृह्यन्ते, न तु विभूतिमात्रम्, कदाचिदपि तद्विश्लेषायोगात् । यद्वा, विभूतित्वेनाननुभवो विभूत्या विश्लेषः । स्वरूपादिभिरपि हि विश्लेषो यथाभिलषितानुभवाभाव एव । **विशीर्यमाणस्वरूपतये**ति—कार्याक्षमत्वलक्षणशैथिल्येनेत्यर्थः । तेनचात्र मनो विशेष्यते । पौनरुक्त्यप्रसङ्गं परिहर्तुं—**स्वयं चे**त्युक्तम् । * मदाश्रयः इत्यत्राऽब्भक्ष इत्यादाविवावधारणं विवक्षितमिति दर्शयति—**मदेकाधार** इति । मदनुभवैकधारक इत्यर्थः । योगशब्देन योगोपकारकभजनीयतत्त्वविषयज्ञानमिहोच्यते, न तु योगस्य साक्षादनुष्ठानमित्यभिप्रायेण * युञ्जन् इति शत्रभिप्रेतमाह—**योक्तुं प्रवृत्त** इति । प्रारब्धापरिसमाप्तरूपवर्तमाने प्रारम्भोऽत्र विवक्षित इति भावः । योगात्पूर्वमेव तत्त्वतो ज्ञातव्यत्वार्थम्—**योगविषयभूत**मित्युक्तम् । * असंशयं समग्रम् इत्युभयं क्रियाविशेषणम् । समग्रशब्दो निस्संशयत्वाय सर्वप्रकारविशिष्टत्वपर इति दर्शयितुम्—**सकल**पदम्; विशेषदर्शनेन हि संशयनिवृत्तिः । * तच्छृणु इति प्रतिनिर्देशवशादुत्तरश्लोकालोचनया उक्तिश्रवणयोरेकविषयत्वसिद्धेश्चात्र * यथेतिशब्दो ज्ञानपर इत्यभिप्रायेण—**येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसी**त्युक्तम् । उक्तेन—वक्ष्यमाणवाक्यप्रतिपाद्येनेत्यर्थः । श्रूयमाणविषयस्यादृष्टचरत्वाच्छ्रोतुरवधानकरणं प्रथमश्लोकप्रयोजनमिति दर्शयति—**अवहितमना** इति ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम् इदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २

भा ॥ अहं ते मद्विषयमिदं ज्ञानं विज्ञानेन सहाशेषतो वक्ष्यामि; विज्ञानम्—विविक्ताकारविषयं ज्ञानम् । यथाऽहं मद्व्यतिरिक्तात्समस्तचिदचिद्वस्तुजातान्निखिलहेयप्रत्यनीकतया नानाविधानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणानन्तमहाविभूतितया च विविक्तः, तेन विविक्तविषयज्ञानेन सह मत्स्वरूपविषयज्ञानं वक्ष्यामि । किं बहुना; यत् ज्ञानं ज्ञात्वा मयि पुनरन्यत् ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥ २ ॥

ता ॥ * तच्छृणु (१) इत्युक्तमर्थं पुनस्सावधानत्वातिशयसंपादनायाहमपि सर्वज्ञस्सर्वशक्तिर्वक्ष्यामीति वदन् *असंशयं समग्रम् इत्युक्तमर्थं किञ्चिद्विशदयति—* ज्ञानं तेऽहम् इति श्लोकेन । ज्ञानविज्ञानशब्दयोः पौनरुक्त्यव्युदासाय उपसर्गसिद्धं विशेषं दर्शयति—**विज्ञानं विविक्ताकारविषयं ज्ञानमि**ति । अत्र ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यां तज्जनकवाक्यलक्षणा । श्रोतव्यत्ववक्तव्यत्वे वा तज्जनकवाक्यद्वारा तत्रोपचरिते । **ज्ञानं ज्ञात्वे**ति ओदनपाकं पचतीतिवत् । एतेन विज्ञानशब्दस्यात्र निदिध्यासनविषयत्वं परोक्तं प्रत्युक्तम् । अर्थस्थितिपरिज्ञानं ह्यत्र * यज्ज्ञात्वा इत्यादिनाऽपि व्यज्यते । अतस्स्वरूपनिरूपकनिरूपितस्वरूपविशेषकधर्मविषयतया ज्ञानविज्ञानशब्दयोरपुनरुक्तिः । उभयलिङ्गतयोभयविभूतिविशिष्ट-

तया च वक्ष्यमाणं विविक्तत्वं दर्शयति—**यथाऽहमि**ति । नानाविधानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणश्च अनन्तमहाविभूतिश्चेति पृथग्बहुव्रीही । *ज्ञानं तु विज्ञानगुणोपपन्नं कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयम् (भा. मो. १९९. १७) इत्यत्रापि विज्ञानशब्देनैतदेव विवक्षितम् । अतिशयितविषयज्ञानस्यान्यानादरहेतुत्वात् । *अशेषतः इत्येतस्यैव विवरणं ज्ञानप्रशंसारूपं चोत्तरार्धं व्याख्याति—**किं बहुने**ति । *इह भूयः इत्यस्यार्थो—**मयि पुन**रिति । अवश्यज्ञातव्यसमस्ताकारविशिष्टमिहोपदिशामीत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

भा ॥ वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्य दुष्प्रापतामाह—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३

भा ॥ मनुष्याः—शास्त्राधिकारयोग्याः, तेषां सहस्रेषु कश्चिदेव सिद्धिपर्यन्तं यतते । सिद्धिपर्यन्तं यतमानानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां विदित्वा मत्तस्सिद्धये यतते । मद्विदां सहस्रेषु कश्चिदेव तत्त्वतो यथावस्थितं मां वेत्ति । न कश्चिदित्यभिप्रायः । * स महात्मा सुदुर्लभः (१९) * मां तु वेद न कश्चन (२६) इति हि वक्ष्यते ॥

ता ॥ पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसा क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—**वक्ष्यमाणस्ये**ति । मनुष्यशब्दोऽत्र न जातिविशेषाभिप्रायः, देवादीनामप्यधिकारस्य शारीरके समर्थितत्वात् । अतस्सिद्ध्यर्थयतनयोग्यमात्राभिप्राय इति दर्शयति—**शास्त्राधिकारयोग्या** इति । सिद्ध्यर्थयतनमात्रं प्रायेण सर्वसाधारणम्, अतः *सिद्धय इत्यस्य *कश्चिदित्युक्तविशेषान्वयाय—**सिद्धिपर्यन्तमि**त्युक्तम् । *मां वेत्तीत्युक्तवेदनस्य [म] तदधीनसिद्धिपर्यन्तयतनार्थत्वं *यततामपि सिद्धानामित्यनुवादेनाभिप्रेतमित्याह—**मां विदित्वा मत्तस्सिद्धये यतत** इति । प्राप्यस्यैव प्रापकत्वादिकमिह तत्त्वम् । *तत्त्वत इति विशिष्टं वेदनं सामान्यतोऽपि वेदनमात्रे सत्येव हि भवति ; अतो यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति ; मद्वेदिषु कश्चिन्मां तत्त्वतो वेत्तीति वाक्यद्वयं विवक्षितमित्यभिप्रायेण **सिद्धिपर्यन्तं यतमानाना**मित्यादिवाक्यभेदः । *कश्चिन्मां वेत्तीत्यत्र कश्चिदेव वेत्ति, न द्वाविति विवक्षा व्यासभीष्माद्यनेकदर्शनादयुक्ता ; कश्चिद्वेत्त्येवेति विवक्षा चात्र निरर्थिका, दौर्लभ्यवचनविरुद्धा च ; अतोऽर्थस्वभावाद्वक्ष्यमाणसंवादाच्च फलितं दुर्लभत्वाभिप्रायं दर्शयति—**न कश्चिदि**ति ॥ ३ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४

भा ॥ अस्य विचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपेणावस्थितस्य जगतः प्रकृतिरियं गन्धादिगुणकपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादिरूपेण मनःप्रभृतीन्द्रियरूपेण महदहंकाररूपेण चाष्टधा भिन्ना मदीयेति विद्धि ॥ ४ ॥

ता ॥ अथ *भूमिरित्यादिना *न त्वहं तेषु ते मयीत्यन्तेन स्वयाथात्म्यमुपदिश्यते । तत्र प्रथमं कार्यकारणरूपाचिद्विलक्षणत्वं [तच्छे] शेषित्वादिमुखेन दर्शयति । भूम्यादीनां प्रकृतिकार्याणामत्र प्रकृतित्वेन उच्यमानत्वाद्व्यष्टिसृष्ट्यपेक्षया प्रकृतित्वमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**अस्ये**ति । केचिदाहुः—*अष्टौ प्रकृतयः (ग) इतिश्रुतेरिह भूम्यादिशब्दैस्तन्मात्राणि गृह्यन्ते ; मनश्शब्देन मनसः कारणभूतोऽहंकारः ; अहंकारशब्देन त्वहंकारवासनास्पदमव्यक्तं मूल-

कारणमिति । एवं समस्तपदमुख्यार्थभङ्गक्लेशाद्धयष्टयपेक्षया प्रकृतित्वं वरमिति भावः । यद्वा, प्रकृतिशब्देन मूलप्रकृतिरेवोच्यते ; द्रव्यैक्यात्सैवाष्टधाऽवस्थितेत्युच्यते ; एषा हि पूर्वमेका पश्चादष्टधा परिणता । अत्र स्वोपदेशप्रवृत्तस्य प्रकृतेरष्टविधत्वाद्युपदेशो न सङ्गतः ; नच स्वकीयत्वात्तत्सङ्गतिः, तथात्वेनेतः प्रागनुपदिष्टत्वात् । अतः प्रत्यक्षादिसिद्धपृथिव्याद्याकारपरिणता प्रकृतिरिहानूद्यते ; स्वस्य तद्विलक्षणत्वतच्छेषित्वतन्नियामकत्वादिसिद्ध्यर्थं *मे इति तस्यास्स्वकीयत्वं विधीयत इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**मदीयेति विद्धीति** । पृथिव्यादीनामितरेतरवैषम्यार्थं, भोग्यत्वसिध्यर्थमनुक्तानां तन्मात्राणां कार्यविशेषप्रदर्शनार्थं च **गन्धादिगुणके**त्युक्तम् । एतेन भूतोक्तिस्तन्मात्रोपलक्षणार्थेत्यपि दर्शितम् । तदभिप्रायेण **आकाशादी**त्यादिशब्दोऽपि पठ्यते । तन्मात्राणां भूतानां चानतिविप्रकर्षात्संख्यानिवेशः । मनश्शब्दः करणभूतेन्द्रियवर्गोपलक्षणार्थ इति दर्शयितुम् **मनःप्रभृतीन्द्रियरूपेणे**त्युक्तम् । बुद्ध्यहंकारशब्दयोरत्र ज्ञानगर्वाद्यर्थान्तरभ्रमव्युदासाय तत्त्वविशेषविषयत्वं ज्ञापयति—**महदहङ्काररूपेणे**ति । एवं समष्टिव्यष्टितत्त्वमखिलमुक्तम् [भवति] । अत्र संबन्धसामान्यविहिताऽपि षष्ठी स्वस्वामिलक्षणसंबन्धविशेषपर्यवसिता ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५

भा ॥ इयं ममापरा प्रकृतिः ; इतस्त्वन्याम्—इतोऽचेतनायाश्चेतनभोग्यभूतायाः प्रकृतेर्विसजातीयाकारां जीवभूतां परां—तस्या भोक्तृत्वेन प्रधानभूतां चेतनरूपां मदीयां प्रकृतिं विद्धि ; ययेदम् अचेतनं कृत्स्नं जगद्धार्यते ॥ ५ ॥

ता ॥ एवमचिद्विलक्षणत्वं प्रतिपादितम्; अथ तथाभूताज्जीवादपि विलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते, *अपरेयमिति श्लोकेन । अपरा—अनुत्कृष्टा अप्रधानभूतेत्यर्थः । तुशब्दोऽत्यन्तवैलक्षण्यपरः । *इतः परामित्येतावतैव स्वरूपभेदे सुवचेऽप्यन्यशब्दो वैजात्यदृढीकरणार्थ इत्यभिप्रायेण **अचेतनाया** इत्यादिकमुक्तम् । *भोक्ता भोग्यम् (श्वे. १. १२) इत्यादिश्रुत्यनुसारेण भोक्तृत्वभोग्यत्वाभ्यां परत्वापरत्वे दर्शिते । *इदं जगदिति प्रमाणसिद्धनिर्देशासङ्कोचात् **कृत्स्न**मित्युक्तम् । तत्र *इदमिति पराक्त्वनिर्देशेन सूचितमचेतनत्वम् । इदं च धारणं जागरादिषु सङ्कल्पत इति प्रत्यक्ष[ादि]सिद्धम्; अन्यदाऽपि स्वरूपतो धारणमिति ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६

भा ॥ एतच्चेतनाचेतनसमष्टिरूपमदीयप्रकृतिद्वययोनीनि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्युच्चावचभावेनावस्थितानि चिदचिन्मिश्राणि मदीयानि सर्वाणि भूतानीत्युपधारय । मदीयप्रकृतिद्वययोनीनि हि तानि मदीयान्येव । तथा प्रकृतिद्वययोनित्वेन कृत्स्नस्य जगतः तयोर्द्वयोरपि मद्योनित्वेन मदीयत्वेन च कृत्स्नस्य जगतः अहमेव प्रभवोऽहमेव च प्रलयोऽहमेव च शेषीत्युपधारय । तयोश्चिदचित्समष्टिभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि परमपुरुषयोनित्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धम् । *महानव्यक्ते लीयते । अव्यक्तमक्षरे लीयते । अक्षरं तमसि लीयते । तमः परे देव एकी भवति (सु. २), *विष्णोस्स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र (वि. १.२.२४), *प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि । परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः । विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥ (वि. ६. ४ ३०, ३१) इत्यादिका हि श्रुतिस्मृतयः ॥ ६ ॥

ता ॥ एवं समष्टिदशोक्ता; *एतद्योनीनीत्यर्धेन तु व्यष्टिरुच्यते; *अहं कृत्स्नस्येति तु समष्टिव्यष्ट्योस्सङ्कलितयोः कार्यत्वादिकथनम्, *सर्वाणि भूतानीति चिदचिन्मयकार्यनिर्देशात्। एतच्छब्दः प्रस्तुतप्रकारप्रकृतिपुरुषपरामर्शी; न तु प्रकृतिमात्रपर इति दर्शयति—**एतच्चेतने**त्यादिना। एतेन स्वरूपतो निर्विकारस्यापि चेतनस्य देवादिशरीरेन्द्रियतदधीनज्ञानक्रियाभोगादिविशिष्टवेषापेक्षया तत्पूर्वाचित्कल्पावस्थस्य प्रकृतित्वमुपपन्नमिति सूचितम्। व्याख्येये मदीयानीत्येतन्न दृश्यते; तत्कथमत्र निर्दिश्यत इत्यत्राह—**मदीयप्रकृतिद्वययोनीनी**ति। इतिशब्दाप्रयोगेऽपि वाक्यार्थसिद्धावितिशब्दः स्वकीयत्वपरामर्शार्थ इति भावः। भगवदभिप्रायस्थवचनरूपत्वादत्र मदीयशब्दोक्तिः। **तथे**त्यस्य तथासतीत्यर्थः। तस्यैव विवरणम्—**प्रकृतिद्वये**त्यादि। पूर्वोक्तशेषित्वादिसमुच्चयार्थो वा तथाशब्दः। प्रभवप्रलयशब्दावत्रोत्पत्तिलयस्थानपरौ। ननु *अजामेकाम् (श्वे. ४. ५) *नित्यो नित्यानां (क. ५. १२) *प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि (गी. १३. १९) इत्यादिषु सत्सु कार्यविषयकृत्स्नशब्देन प्रकृतिद्वयस्यापि संग्रहः कथमवगम्यत इत्यत्राह—**चिदचित्समष्टी**ति। प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि प्रलयश्रुतिबलात्तयोस्तस्मादुत्पत्तिरपि श्रुतिसिद्धैव स्यादित्यभिप्रायेणोपादत्ते—**महानि**ति। प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि लयो नाम क्षीरे नीरस्येव विभागानर्हस्संश्लेषविशेषः। तेन द्रव्यस्वरूपस्य नित्यत्वात् *अजामित्यादेरविरोधः। उक्तार्थे स्मृतिमुदाहरति—**विष्णो**रिति। परतोदिते परत उदित इत्यर्थः; आर्षस्सन्धिभेदः। यद्वा, स्मृतिरपीयं प्रलयपरैव, तत्प्रकरणस्थत्वात्। *दो अवखण्डने इत्यत्र दिते इति निष्ठान्तं पदम्; पृथग्भूते इत्यर्थः। तेन प्रलयदशायामपि प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथः स्वरूपभेदोऽस्त्येवेत्युक्तं भवति। अदिते इति वा पदच्छेदः; अपृथग्भूते इत्यर्थः; तेन विभागानर्हः संश्लेषविशेष उक्तो भवति; प्रलयप्रकरणस्थत्वादत्रापि पूर्वोत्तरोपादीयमानश्रुतिस्मृतिसमानार्थत्वाभिप्रायाच्च। स्वाभिमतार्थे स्फुटार्थं वचनमुदाहरति—**प्रकृति**रिति ॥ ६ ॥

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय।

भा ॥ यथा सर्वकारणस्यापि प्रकृतिद्वयस्य कारणत्वेन सर्वाचेतनवस्तुशेषिणश्चेतनस्यापि शेषित्वेन कारणतया शेषितया चाहं परतरः; तथा ज्ञानशक्तिबलादिगुणयोगेन चाहमेव परतरः। मत्तोऽन्यत्—मद्व्यतिरिक्तं ज्ञानबलादिगुणान्तरयोगि किंचिदपि परतरं नास्ति ॥

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७

भा ॥ सर्वमिदं चिदचिद्वस्तुजातं कार्यावस्थं कारणावस्थं च मच्छरीरभूतं सूत्रे मणिगणवदात्मतयाऽवस्थिते मयि प्रोतम्—आश्रितम्। *यस्य पृथिवी शरीरम् (बृ. ५. ७. ३) *यस्यात्मा शरीरम् (बृ. ५. ७. २२) *एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः (सु. ७) इत्यात्मशरीरभावेनावस्थानं च जगद्ब्रह्मणोरन्तर्यामिब्राह्मणादिषु सिद्धम् ॥ ७ ॥

ता ॥ *मत्तः परतरमित्यत्र पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य व्यतिरेकेण दृढीकरणमात्रपरत्वे मन्दप्रयोजनत्वम्; अहं परतर इत्येवंरूपेण पूर्वमनुक्तेश्च तद्व्यतिरेकनिषेधोऽपि नातीवोचितः। अतोऽनुपदिष्टपूर्वार्थपरत्वमेव शब्दस्य संभवदपरित्याज्यमित्यभिप्रायेणाह—**यथे**ति। पूर्वश्लोकस्थतथाशब्दोऽत्रानुषक्तः; ततश्चानन्तमहाविभूतियोगोऽनन्तगुणयोगे दृष्टान्तित इत्यभिप्रायेणाह—**तथा ज्ञानशक्ती**ति। **शेषित्वेने**त्यन्तमर्थस्थितिप्रदर्शनम्; **कारणतया शेषितया चे**ति परतरत्वप्रकार-

कथनमित्यपुनरुक्तिः । नन्वहमेवेत्यवधारणमशक्यम्, स्वस्मात्परतरनिषेधेऽपि समनिषेधाप्रतीतेरित्यत्राह—**मत्तोऽन्यत् मद्व्यतिरिक्त**मिति । अयमभिप्रायः—* मत्तः इति पञ्चमी न परतरमित्यनेनान्विता, तथा सत्यन्यशब्दानन्वयप्रसङ्गात्; अतो मत्तोऽन्यत्परतरं नास्तीत्यन्वये अहमेव परतर इति फलितम्; ततश्च समाभ्यधिकदरिद्रत्वमुक्तं भवति—इति । **ज्ञानबलादिगुणान्तरयोगि किंचिदपी**त्यनेन ब्रह्मेशानादयोऽधिकारिणः परिशुद्धात्मानश्च क्रोडीकृताः । एवं * भूमिरापः (४) इत्यादिना निरपेक्षप्रकृतिपरिणामवादः, केवलचेतनसन्निधिमात्रपरिणामित्वं, प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरं प्रत्यशेषत्ववादश्च निरस्तः । * मत्तः परतरमित्यनेन तु त्रिमूर्त्यैक्यसाम्योत्तीर्णव्यक्त्यन्तरप्रवाहेश्वरपक्षाः प्रतिक्षिप्ताः ॥

अथ पूर्वोक्तसर्वोपादानत्वप्रसक्तसविकारत्वपरिहारार्थं पृथक्सिद्धप्रकृतिपुरुषादिवादनिरासार्थं च सर्वाधारत्वमुखेन सर्वशरीरित्वमुच्यते * मयीत्यर्धेन । * सर्वमिदमित्यनेन सर्वावस्थसमस्तचिदचिद्वस्तुसंग्रह इत्यभिप्रायेणोक्तं—**चिदचिद्वस्तुजात**मित्यादि । सूत्रमणिगणदृष्टान्तसामर्थ्यात् प्रोतमित्यनेन चानुप्रवेशाश्रयाश्रयिभावप्रतीतेश्शरीरलक्षणमपि सूचितमित्यभिप्रायेण—**मच्छरीरभूत**मित्यादिकमुक्तम् । एकस्यैव सर्वाधारत्वमनुप्रविष्टस्य गूढत्वमाधेयभूतप्रकृत्याद्यधीनस्थितिविरहश्च सूत्रदृष्टान्तसिद्धः । प्रोतशब्देन सूत्रवद्बहिर्व्यासङ्गभावप्रतीतिन्युदासायाह—**आश्रित**मिति । अत्र सुबालोपनिषद्वाक्योपादानमन्तर्यामिणो नारायणत्वव्यक्त्यर्थमन्तर्यामिब्राह्मणानुक्ततत्त्वान्तरसंग्रहार्थं च ॥ ७ ॥

भा ॥ अतस्सर्वस्य परमपुरुषशरीरत्वेनात्मभूतपरमपुरुषप्रकारत्वात्सर्वप्रकारः परमपुरुष एवावस्थित इति सर्वैश्शब्दैस्तस्यैवाभिधानमिति तत्तत्सामानाधिकरण्येनाह—

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवस्सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ । जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् । बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १०
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् । धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११

भा ॥ एते सर्वे विलक्षणा भावा मत्त एवोत्पन्नाः, मच्छेषभूताः, मच्छरीरतया मय्येवावस्थिताः; अतस्तत्तत्प्रकारोऽहमेवावस्थितः ॥ ८, ९, १०, ११ ॥

ता ॥ एवं भूमिरापः (४) इत्यादिना भेदश्रुत्यर्थः उपबृंहितः । * मयि सर्वम् (७) इति तु घटकश्रुत्यर्थः । अथ तदुभयनिर्वाहकाभेदश्रुत्यर्थोपबृंहणं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—**अत** इति । केचित् * मयि सर्वमिदमित्यस्य रसादिधर्मविशिष्टे मयि प्रोतमित्यर्थः, तद्विवरणं * रसोऽहमित्यादि, इति व्याचख्युः । तत्परिहारायाह—**सर्वस्य परमपुरुषशरीरत्वेने**ति । परोक्ते त्वाधाराधेयभाववैपरीत्यादिदोष इति भावः । प्रकारवाचिशब्दानां प्रकारिणि पर्यवसानस्वाभाव्यं जातिगुणादिशब्देष्वपि सामान्यतस्सिद्धमिति दर्शयितुं प्रकारत्वोपादानम् । **अभिधानं**—मुख्यवृत्त्या बोधनम् । यद्यपि रसादिशब्दा लोके निष्कर्षकाः प्रयुज्यन्ते, व्यधिकरणतया चात्राबादिद्रव्योपादानम्; तथाऽपि रसादीनां परमात्मशरीरभूतद्रव्यप्रकारत्वेन परमात्मनः प्रकारत्वाद्रसादिशब्दानां चात्र तत्समानाधिकरणतया प्रयोगात्तत्र निष्कर्षकत्वं नास्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । [अत्र]द्रव्योपादानं तु तत्रतत्र द्रव्ये प्रधानभूतरसगन्धादिप्रकारिभूतोऽहमिति ज्ञापनार्थम् । **द्रव्यप्रकाराणां च** तत्प्रकारत्वं * काठिन्यवान्यो बिभर्ति (वि. १. १४. २८) इत्यादिषु प्रयुक्तमिति भावः । रसस्य **पृथिव्यां वृत्तौ**

सत्यामप्यपां रूपादिगुणान्तरसद्भावेऽपि *रसोऽहमप्सु इति विशिष्योपादानं तेजस्तत्त्वादब्रूपपरिणामस्य पूर्वतत्त्वानुत्पन्नरसप्रधानत्वात् । अन्यत्र च *आत्तगन्धा तदा भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते (वि. ६. ४. १४) इत्यादिना च पृथिव्यादीनां गन्धरसाद्यधीनत्वमुक्तम् । एवमुत्तरत्रापि प्राधान्यतो विशेषनिर्देशे यथोचितं भाव्यम् । प्रभा स्वाश्रयातिरिक्तप्रसारितेजोद्रव्यविशेषः । प्रभयैव चन्द्रसूर्यौ जगदुपकारहेतुभूताविति तौ तत्प्रधानौ । सर्वेषां वेदानां बीजत्वादिना तेषु प्रणवः प्रधानभूतः । पौरुषं—पुरुषस्य भावः, यतः पुरुषबुद्धिरित्येके; सन्तानपरंपराहेतुभूतं रेत इत्यपरे; यद्वा पौरुषं सामर्थ्यं कर्तृत्वशक्तिरित्यर्थः, तयैव हि कर्तुरात्मनः कारकान्तरेभ्यः प्राधान्यम् । नृषु जीवेष्वित्यर्थः । यद्वा पौरुषं पुंस्त्वम्; स्त्रीनपुंसकव्यावृत्तः सत्त्वादिस्वभावविशेषः । नृशब्दश्च पुरुषपर्यायः । पुण्यो गन्धः—तुलस्यादिगन्धः; सुरभिगन्धमात्रं वा; तद्योगेन हि पृथिवी सत्त्वोन्मेषस्य सुखस्य वा हेतुर्भवति । विभावसुरत्राग्निः । तत्र च तेजः—दाहकत्वशक्तिः । भूतशब्देनात्र शरीरिणो गृह्यन्ते । सर्वशब्देनात्र ब्रह्मशर्वादीनामपि संग्रहः । तेषु जीवनं—प्राणनम्, प्राणस्थितिहेतुर्वा । येन सर्वाणि भूतानि जीवन्ति, भूतेषूपजीवनीयं वा रूपम् । सर्वभूतानां सनातनं बीजं प्रकृतितत्त्वम् । अथवा प्रधानधर्मनिर्देशप्रकरणत्वाद्बीजशब्दोऽत्रोपादानत्वाख्यस्वभावपरः । सर्वेषां परिणामिद्रव्याणां स्वकार्यपरिणामसामर्थ्यमित्यर्थः । अथवा बीजं प्ररोहकारणं जङ्गमस्थावरभूतानां तत्तदुपादानद्रव्यम् । बुद्धिः—अध्यवसायः, ज्ञानमात्रं वा । तेजस्विनः प्रतापशीलाः, तेषां तेजः—अनभिभवनीयत्वं, पराभिभवसामर्थ्यं वा । तेजोऽभिमान इति केचित्; प्रागल्भ्यमित्यपरे । बलं—धारणादिशक्तिः । कामरागवशात्स्वकार्ये प्रवृत्तस्य बलस्य परपीडादिहेतुत्वाद्धर्मोपयुक्तशरीरादिधारणमात्रादिविषयत्वाय *कामरागविवर्जितमित्युक्तम् । कामः—इच्छायाः काष्ठाप्राप्तदशा । राग इच्छा । यद्वा कामशब्दः काम्यपरः, तद्विषयो रागः कामरागः । भूतेषु—देवमनुष्यादिरूपेणावस्थितेषु जन्तुषु । धर्माविरुद्धः कामः—स्वदारप्रीत्यादिः । अथ *रसोऽहमित्यादिसामानाधिकरण्यं सहेतुकमुपपादयति—**एत** इति । नचायं तदधीनसामर्थ्यप्रदर्शनार्थः *राजा राष्ट्रमित्यादिवदारोपः, मुख्यसंभवे वृत्त्यन्तरायोगादिति भावः । **एत** इत्यनेनेश्वरव्यतिरिक्तैरशक्यक्रियत्वमभिप्रेतम् । **सर्व**इत्यनेन ब्रह्मरुद्रादिभिरन्यैश्च क्रियमाणानामपि ब्रह्मादिशरीरपरमात्माधीनसृष्टत्वम् *अहं कृत्स्नस्य (६) इति पूर्वोक्तं स्मारितम् । वक्ष्यमाणराजसतामसेभ्यो वैलक्षण्यार्थमुक्तं—**विलक्षणा** इति । *मत्त एव पृथग्विधाः (१०.५) इति च वक्ष्यते । एतेन *न विलक्षणत्वादस्य (ब्र. २. १. ४) इत्यधिकरणार्थोऽपि स्मारितः । **मत्त एवोत्पन्ना** इत्यादि तत्तद्वस्त्वनुरूपं यथासंभवं सामानाधिकरण्यहेतुः । गुणजातिशरीरेष्वनुगतस्सामानाधिकरण्यहेतुरपृथक्सिद्धिरिति प्रदर्शनायोक्तं—**मय्येवावस्थिता** इति ॥ ८-९-१०-११ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२

भा ॥ किं विशिष्याभिधीयते; सात्त्विका राजसास्तामसाश्च जगति देहत्वेनेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन तत्तद्धेतुत्वेन चावस्थिता ये भावाः, तान् सर्वान् मत्त एवोत्पन्नान् विद्धि; ते मच्छरीरतया मय्येवावस्थिता इति च । नत्वहं तेषु—नाहं कदाचिदपि तदायत्तस्थितिः; अन्यत्रात्मायत्तस्थितित्वेऽपि शरीरस्य शरीरेणात्मनस्स्थितावप्युपकारो विद्यते; मम तु तैर्न कश्चित्तथाविध उपकारः, केवललीलैव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ता ॥ *रसोऽहमित्यादेः प्रदर्शनार्थत्वं *ये चेत्यस्योपसंहारतां च दर्शयति—**किं विशिष्येति** । **तत्तद्धेतुत्वेनेति** समष्टिदशाया अपि संग्रहः । अयं च देहत्वादिविभागोऽनुभूयमानप्रकारानुवादियच्छब्दाभिप्रेतः । **सात्त्विकता-**

भावः। आदिशब्देन *मायया सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभम्, *देवमायेव निर्मिता (रा. बा. १. २६) इत्यादिप्रयोगसंग्रहः। अपिच दण्डनीतौ सामाद्युपायचतुष्टयादन्ये मायोपेक्षेन्द्रजालरूपाः अमुख्यास्त्रय उपाया उपदिष्टाः; तत्र माया अन्यथाभूतस्य वस्तुनोऽन्यथाकरणशक्तिः; इन्द्रजालं तु तथाप्रतिभासनशक्तिरिति विभागः। तस्मात्सत्यविषय एव मायाशब्द इत्यभिप्रायेणाह—**अत** इति। मायाशब्दप्रयोगस्य सत्यविषयत्वादित्यर्थः। ननु मिथ्याभूतार्थप्रदर्शकेषु तत्संबन्धान्मायाविशब्दः प्रयुज्यते; अतो मायाशब्दो मिथ्यार्थेऽपि प्रयुक्त इत्यत्राह—**ऐन्द्रजालिके**ति। असत्यत्ववदसत्योत्पादकत्वमपि न मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति दर्शयितुम् **पारमार्थिक्या एवे**त्युक्तम्। भ्रान्तिज्ञानमपि स्वरूपतः सत्यम्; आरोपितस्तु विषयो मिथ्येत्युच्यते। तथाऽप्यन्ततो मिथ्यार्थसंबन्धो निमित्तमित्यत्राह—**तथे**ति। मन्त्रौषधादेर्मिथ्यार्थस्य च सन्निधाने किं विशेषनियामकमित्यत्राह—**सर्वे**ति। न ह्येकशक्त्यैव निर्वाहे संभवत्यनेकशक्तिकल्पना युक्तेति भावः। मिथ्याभूतेष्वेवार्थेषु मायेयमिति प्रयोगो भवति, तत्र च विचित्रकार्यकरत्वाभावान्मिथ्यात्वमेव निमित्तमाश्रयणीयमित्यत्राह—**तत्रे**ति। अयं भावः—यत्र संबन्धाद्गुणयोगाद्वा प्रयोगो दुर्निर्वहः; तत्र हि शक्त्यन्तरकल्पागौरवं सह्यम्; संभवति चात्र परम्परया संबन्धः, मायाकार्यज्ञानविषयत्वात्। नच मिथ्यात्वे प्रवृत्तिनिमित्ततया स्वीकृतेऽस्मादिषु तत्संबन्धगन्धः। मिथ्यार्थस्य च गुणाभावादेव तद्गुणयोगो दूरनिरस्तः। अपिच मिथ्याभूतेषु शुक्तिकारजतादिषु तत्प्रयोगाभावान्मिथ्यात्वविशेषे निष्कृष्यमाणे अस्मदुक्त एव विशेषेऽन्तर्भवतीति। *त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित्प्रजानते। ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम्॥ (रा. उ. ११०. १०) *योगनिद्रा महामाया (वि. ५. १. ७१) इत्यादिष्वपि भगवतो विचित्रकार्यविशेषोपयेगितया वा प्रकृतितत्त्वाभिमानिदेवतात्वादिरूपेण वा मायेत्युक्तम्। अतो युक्तं विचित्रकार्यकरत्वमेव मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति। श्रुतावपि विचित्रसृष्ट्युपादाने प्रकृतौ सत्यायामेव मायाशब्दः प्रयुक्त इत्याह—**एषे**ति। महेश्वरशब्दस्यात्र रुद्रविषयत्वभ्रमव्युदासाय भगवच्छब्दः। श्वेताश्वतरोपनिषदपि पुरुषसूक्तप्रत्यभिज्ञानमहापुरुषशब्दसत्त्वप्रवर्तकत्वादिभिर्भगवद्विषयतयैव प्रतीयते। महेश्वरशिवादिशब्दास्तु तस्मिन्नवयवशक्त्या गुणयोगेन वा प्रवृत्ताः, रुद्रस्यान्यत्र कार्यत्वकर्मवश्यत्वसंप्रतिपत्तेरिति भावः। *मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति न तत्र प्रकृत्यनुवादेन मायात्वं विधीयते; किंतु मायाशब्दार्थानुवादेन प्रकृतित्वमिति वाक्यस्वारस्यावगतम्; पूर्वत्र *अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः (श्वे. ४. ९) इत्यभिहिते केयं मायेत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वादिति भावः। अस्मिन्प्रकरणे मायाशब्दप्रयोगनिदानमत्रोपयुक्तं विचित्रकार्यं दर्शयति—**अस्या** इति। तदेतदखिलमभिप्रेत्य भगवद्यामुनमुनिभिरुक्तम्—*स्वयाथात्म्यं प्रकृत्याऽस्य तिरोधिश्शरणागतिः (गी. सं. ११) इति। चोद्यपरिहारतां दर्शयन्नुपसंहरति—**अत** इति॥ १३॥

भा॥ मायाविमोचनोपायमाह—

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते॥ १४

भा॥ मामेव—सत्यसङ्कल्पं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यं ये शरणं प्रपद्यन्ते, त एतां—मदीयां गुणमयीं मायां तरन्ति—मायामुत्सृज्य मामेवोपासत इत्यर्थः॥ १४॥

ता॥ *प्रकृत्याऽस्य तिरोधिश्शरणागतिः (११) इति संग्रहश्लोके तन्निवृत्त्यर्थमित्यध्याहर्तव्यमिति दर्शयन्ननन्तरग्रन्थमवतारयति—**मायाविमोचने**ति। यच्छासनादलङ्घनीयं निगलनम्, तन्निवृत्तिरपि तेनैव कार्या, न त्वन्येनेति

* मामेवेत्यवधारणाभिप्रायं व्यञ्जयति—**सत्यसङ्कल्प**मिति । नहि बन्धविषय एव सङ्कल्पस्सत्यः; अपि तु मोक्षविषयोऽपीति स एव प्रपदनीय इति भावः । शक्तस्यापि निर्घृणस्य प्रपत्त्या न किञ्चित्प्रयोजनमित्यत उक्तं—**परमकारुणिक**मिति । परमकारुणिकस्यापि लोकवत्परिग्राह्यापरिग्राह्यविभागे किमस्यासह्यापराधशालिनो जनस्य तत्प्रपत्त्ये-त्यत्रोक्तम्—**अनालोचिते**त्यादि । वायसशाखामृगविभीषणद्रौपदीप्रभृतिषु चैतत्स्पष्टम् । * यदि वा रावणस्स्वयम् (रा. यु. १८. ३५) इति च तदुक्तिः । * एतामित्यस्याभिप्रेतमाह—**मदीयां गुणमयी**मिति । अपीति शेषः । उपासनप्रकरणत्वाद्वक्ष्यमाणार्तादिचतुष्टयसाधारणत्वाच्चोपासनाङ्गभूता प्रपत्तिरत्रोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**मायामुत्सृज्ये**ति ॥ १४॥

भा ॥ किमिति भगवदुपासनापादिनीं भगवत्प्रपत्तिं सर्वे न कुर्वत इत्यत्राह—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५

भा ॥ दुष्कृतिनः—पापकर्माणो मां न प्रपद्यन्ते । दुष्कृततारतम्येन ते चतुर्विधा भवन्ति—मूढाः, नराधमाः, माययाऽपहृतज्ञानाः, आसुरं भावमाश्रिताः इति । मूढाः—विपरीतज्ञानाः, पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छेषतैकरसमात्मानं भोग्यजातं च स्वशेषतया मन्यमानाः । नराधमाः—सामान्येन ज्ञातेऽपि मत्स्वरूपे मदौन्मुख्यानर्हाः । माययाऽपहृतज्ञानाः—मद्विषयं मदैश्वर्यविषयं च ज्ञानं प्रस्तुतं येषां तदसंभावनापादिनीभिः कूटयुक्तिभिरपहृतम्, ते तथोक्ताः । आसुरं भावमाश्रिताः—मद्विषयं मदैश्वर्यविषयं च ज्ञानं सुदृढमुपपन्नं येषां द्वेषायैव भवति ; त आसुरं भावमाश्रिताः । उत्तरोत्तराः पापिष्ठतमाः ॥ १५ ॥

ता ॥ * ये प्रपद्यन्ते इति विशेषनिर्देशप्रतिक्षेपाभिप्रायेणाशङ्कते—**किमिती**ति । सुकृतित्वदुष्कृतित्वभेदः साक्षाच्छङ्कोत्तरम्; तत्तारतम्यकथनं त्वत्यन्तहेयात्यन्तोपादेयाकारभेदज्ञापनार्थमित्यभिप्रायेणाह—**दुष्कृतिन** इति । उत्तरश्लोकस्थचतुर्विधपदमत्रापि चतुर्विधपुरुषनिर्देशवशादाकृष्य दर्शितम् । मूढत्वादिविशेषणानामेकस्मिन्नेव समुच्चयः किं न स्यादिति शङ्काव्युदासाय पदचतुष्टयव्याख्या । मूढत्वापहृतज्ञानत्वयोर्मध्ये काचिदवस्था नराधमशब्देन विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह—**सामान्येने**ति । उपनिषदर्थनिश्चयाभावेऽपि सर्वलोकप्रसिद्धेतिहासपुराणादिभिस्सामान्यज्ञानम् । सुमेरुप्रभूतिष्विव सुलभत्वापरिज्ञानादौन्मुख्यानर्हत्वम् । उत्पन्नस्यैव हि ज्ञानस्यापहारः; स च विचित्रमोहजनकतया मायाशब्दवाच्याभिः कुदृष्टिबाह्यप्रसूतकूटयुक्तिभिरेवेत्यभिप्रायेणाह—**मद्विषय**मिति । * आसुरं भावमाश्रिताः इत्येतदनपहृतज्ञानविषयमित्याह—**सुदृढमुपपन्न**मिति । निपुणतमप्रतिपादितप्रक्रियया प्रमाणतर्कैरबाध्यत्वेन निश्चितमित्यर्थः । असुरसंबन्धी भाव आसुरो भावः; असुरा हि भगवन्तमतिशयितशक्तिं जानन्त एव द्वेषमाचरन्ति । वक्ष्यते चासुरप्रकृतीनां भावष्षोडशे । * विष्णुभक्तिपरो देवो विपरीतस्तथाऽऽसुरः (वि. ध. १०९. ७४) इति न्यायाच्चायमासुरो भावो भगवति द्वेष एवेत्यभिप्रायेण **द्वेषायैव भवती**त्युक्तम् । एषामुत्तरोत्तरेषां ज्ञानांशेनातिशयादुत्कृष्टतमत्वभ्रमस्स्यादिति तन्निरासायाह—**उत्तरोत्तरा** इति । * विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम् (गौ. ध. २. १२. ६) इतिन्यायेन ज्ञानप्रकर्ष एवात्र पापिष्ठतमत्वे हेतुः; ज्ञानातिशयेऽपि वैमुख्यं च प्राचीनपापातिशयादेवेति भावः ॥ १५ ॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनास्सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६

भा ॥ सुकृतिनः—पुण्यकर्माणो मां शरणमुपगम्य मामेव भजन्ते। ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधाः, सुकृतगरीयस्त्वेन प्रतिपत्तिवैशेष्यादुत्तरोत्तराधिकतमा भवन्ति । आर्तः—प्रतिष्ठाहीनः, भ्रष्टैश्वर्यः पुनस्तत्प्राप्तिकामः। अर्थार्थी—अप्राप्तैश्वर्यतया ऐश्वर्यकामः। तयोर्मुखभेदमात्रम् ; ऐश्वर्यविषयतयैक्यादेक एवाधिकारः। जिज्ञासुः—प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपावाप्तीच्छुः ; ज्ञानमेवास्य स्वरूपमिति जिज्ञासुरित्युक्तम् । ज्ञानी च—* इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् (५) इत्यादिनाऽभिहितभगवच्छेषतैकरसात्मस्वरूपवित् ; प्रकृतिवियुक्तकेवलात्मन्यपर्यवस्यन् भगवन्तं प्रेप्सुः भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानः ॥ १६ ॥

ता ॥ * चतुर्विधा भजन्ते इत्यत्र भजनपर्यवसिता प्रपत्तिर्विधित्सिता; पूर्वश्लोके तन्निषेधादत्र तद्विधानस्यैवोचितत्वादित्यभिप्रायेण—**शरणमुपगम्ये**त्युक्तम् । सुकृतित्वाविशेषे कथमधिकारिभेद इत्यत्रोक्तं—**सुकृततारतम्येने**ति । तारतम्यं विवृणोति—**सुकृतगरीयस्त्वेने**ति । विश्वासादेस्साधारणत्वेऽपि प्रपत्तेर्वैशिष्ट्यं फलेच्छाभेदात् । आर्तशब्दोऽत्रार्तिमूलपूर्वस्थितिशैथिल्यपर इत्यभिप्रायेणाह—**प्रतिष्ठाहीन** इति । आर्तस्य हि परभजनमार्तिनिवृत्त्यर्थमेवेत्यभिप्रायेणाह—**भ्रष्टैश्वर्यः पुनस्तत्प्राप्तिकाम** इति । पाठक्रमादप्यर्थक्रमस्य प्रबलत्वाज्जिज्ञासोः प्रागेवार्थार्थिन उपादानम् । आर्तात्तस्य विशेषं दर्शयति—**अप्राप्ते**ति । अर्थशब्दोऽत्रार्थनीयभोगविशेषपरः । फलद्वारा ह्यधिकारिभेदोऽभिधीयते; फलं चार्तस्यार्थार्थिनश्चैश्वर्यमेकमेव । यदा पुनस्तदवान्तरभेदेन भेदक्लृप्तिः; तदा भेदान्तरमपि वक्तुं शक्यमित्यत्राह—**तयोरि**ति । प्रसिद्धेनावान्तरभेदेन विशेषव्यपदेशमात्रमिति भावः । जिज्ञासुशब्देन ज्ञानार्थिमात्रं किं न गृह्यते, भगवन्तमेव वा जिज्ञासुः, भक्तिश्रद्धारहितः कुतूहलमात्रेण भगवन्तं जिज्ञासमानो वा, यथैकतद्वितादयः—* यूयं जिज्ञासवोऽभक्ताः (भा. मो. ३४४. ३१) इति । * आरोग्यं भास्करादिच्छेच्छ्रियमिच्छेद्धुताशनात् । ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् । (ब्र. पु.) इत्युक्ताधिकारिचतुष्टये चात्र प्रत्यभिज्ञायमाने जिज्ञासुरपि स एव भवितुमर्हति; तत्राह—**प्रकृती**ति । भगवन्तं जिज्ञासोरन्ततो भगवानेव प्राप्यतयाऽभिमत इति न पुरुषार्थभेदः; तद्भेदाच्चात्राधिकारिभेदः प्रतिपाद्यते । आर्तः, अर्थार्थीति बाह्यपुरुषार्थाभिलाषिणो निर्दिष्टाः, भगवदर्थी च ज्ञानीति; जीवात्मस्वरूपं चाधिकानन्दस्वरूपं प्राप्यं चान्यत्र प्रसिद्धम्; अत्रापि परस्तादधिकारिभेदस्समर्थयिष्यते ; अतः परिशेषादात्मार्थिविषयोऽयं जिज्ञासुशब्द इति भावः । ज्ञानार्थिवाचके जिज्ञासुशब्दे कथमात्मार्थित्वं व्याक्रियत इत्यत्राह—**ज्ञानमेवे**ति । ज्ञानमिह शुद्धात्मानुभवरूपं विवक्षितमिति भावः । ज्ञानिनोऽधिकार्यन्तरत्वानुगुणान्वक्ष्यमाणान्विशेषाननुसन्धाय विशिष्टज्ञानत्वं दर्शयति—**इतस्त्वन्या**मित्यादिना । **केवलात्मन्यपर्यवस्यन्नि**ति—नगरं प्रविविक्षोरध्वगस्य छायातरुमूलस्वापवदात्मानुभवविलम्ब इति भावः । अत्र जिज्ञासोर्वक्तव्यं सर्वमष्टमे प्रपञ्चयिष्यामः । विशिष्टज्ञानफलभूतं पुरुषार्थान्तरपरिग्रहमाह—**भगवन्तं प्रेप्सु**रिति । तत्र हेतुमाह—**भगवन्त**मिति । **भगवन्तमेवे**त्यात्मानुभवविलम्बाक्षमत्वमभिप्रेतम् ॥ १६ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७

भा ॥ तेषां ज्ञानी विशिष्यते। कुतः ? नित्ययुक्त एकभक्तिरिति च। ज्ञानिनो हि मदेकप्राप्यस्य मया योगो नित्यः ; इतरयोस्तु यावत्स्वाभिलषितप्राप्ति मया योगः। तथा ज्ञानिनो मय्येकस्मिन्नेव भक्तिः ; इतरयोस्तु स्वाभिलषिते तत्साधनत्वेन मयि च ; अतस्स एव विशिष्यते। किञ्च, प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्—अत्रार्थशब्दोऽभिधेयवचनः ; ज्ञानिनोऽहं यथा प्रियः, तथा मया सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाऽप्यभिधातुं न शक्यत

इत्यर्थः; प्रियत्वस्येयत्तारहितत्वात्। यथा ज्ञानिनामग्रेसरस्य प्रह्लादस्य *स त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानो महोरगैः। न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः। (वि. १. १७. ३९) इति। तथैव सोऽपि मम प्रियः॥ १७

ता ॥ एवं भक्तभेद उक्तः; तत्र प्रतिबुद्धस्य श्रैष्ठ्यं दर्शयति—**तेषा**मिति । इममेवार्थं परस्तादपि वक्ष्यति—*चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः । तेषामेकान्तिनश्श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् । ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् ॥ (भा. मो. ३४२. ३३-३५) इति । तेषामिति निर्धारणे षष्ठी । विशिष्यते—श्रेष्ठतम इत्यर्थः । किं प्रशंसा[मात्रा]र्थमिदमिति शङ्कते—**कुत** इति। वैशिष्ट्यहेतुपरं विशेषणद्वयमित्याह—**नित्ययुक्तः एकभक्तिरिति** चेति। **ज्ञानिनो ही**त्यादि—प्रापकस्य तस्यैव प्राप्यत्वात्फलदशायामपि योगोऽनुवृत्त इत्यर्थः । आर्तस्यार्थार्थिनश्चैकाधिकारित्वनिर्णयादितरयोरिति द्विवचनम् । एतेनात्मार्थिनः फलदशायां परमात्मभोग्यतानुसन्धानं नास्तीति सिद्धम् । एकस्मिन् भक्तिर्यस्य स एकभक्तिरिति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । एकशब्दाभिप्रेतमुपास्यफलयोरभेदं दर्शयितुम्—**एकस्मिन्ने**वेत्यवधारणम् । *प्रियो हि इत्यादिना हेत्वन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**किंचे**ति । अतिशयितकाष्ठां वक्तुमाह—**अर्थशब्दोऽभिधेयवचन** इति । **अत्यर्थ**मत्यभिधेयम्; अभिधेयातिक्रमणं चात्राभिधेयान्तराद्वैलक्षण्यम्; तच्चाभिधातुमशक्यतेत्यभिप्रायेणाह—**ज्ञानिनोऽह**मिति । अभिधातुमशक्यमित्यस्येश्वरवचनत्वात्तेनाप्यशक्यमिति फलितमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**मये**त्यादि । ननु सर्वज्ञेन यदज्ञातं तदसदेव स्यात्, यत्र चासावशक्तः, तत्र चास्यानीश्वरत्वं स्यादित्यत्राह—**प्रियत्वस्ये**ति । गगनकुसुमादिवदसत्त्वनिबन्धनमज्ञानं न दोषाय; अन्यथा भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । इयत्ताया अभावादेव तद्वाचकश्शब्दोऽपि नास्तीति तदप्रयोगोऽपि नाशक्तिहेतुरिति भावः । हिशब्दद्योतितां प्रसिद्धिमुदाहरति—**यथे**ति । **ज्ञानिनामग्रेसरस्ये**त्यनेन जन्मसिद्धनिरतिशयज्ञानवत्त्वं बाधकवचनादिभिर्बिभीषिकासहस्रैश्चाकम्पितत्वं विवक्षितम् । *कृषिर्भूवाचकश्शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः (भा. उ. ६९. ५) इति कृष्णशब्देनात्र निर्वृतिहेतुत्वादिकं विवक्षितम् । प्रवाहानादिकृष्णावतारकृतकालियमर्दनसूचनं वा; भक्तदुःखानां कर्षणाद्वा कृष्णः । तीव्रदुःखहेतुसद्भावेऽपि दुःखानुभवाभावो निरतिशयप्रीत्यन्तरमत्ततयेति भावः । आत्मज्ञानमपि तदानीं मृग्यं, किं पुनर्गृहादिकल्पशरीरज्ञानमित्यात्मनो गात्रमित्यस्य भावः । *स च मम प्रिय इत्यत्राप्यत्यर्थशब्दस्समुच्चयसामर्थ्यादर्थस्वभावाच्चानुषक्त इत्यभिप्रायेणाह—**तथैवे**ति । यथाऽहं त्रिविधपरिच्छेदरहितनिरतिशयानन्दस्वरूपोऽनन्तगुणविभूतिर्ज्ञानिनः प्रियस्तथाऽयमेक एव ज्ञानी मम निरतिशयप्रीतिविषय इत्युक्तं भवति। *स च मम प्रिय इत्यत्र निरतिशयप्रीतिं कुर्वतोऽपि महोदारस्येश्वरस्यापि तत्प्रीत्युपाधिकप्रीतिकरणादतृप्तिस्सूचितेति केचिदाचार्याः ॥ १७ ॥

उदारास्सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितस्स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८

भा ॥ सर्व एवैते मामेवोपासत इत्युदाराः—वदान्याः। ये मत्तो यत्किंचिदपि गृह्णन्ति, ते हि मम सर्वस्वदायिनः। ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्—तदायत्तधारणोऽहमिति मन्ये। कस्मादेवम्? यस्मादयं मया विनाऽऽत्मधारणासंभावनया मामेवानुत्तमं प्राप्यमास्थितः; अतस्तेन विना ममाप्यात्मधारणं न संभवति। ततो ममात्मा हि सः ॥ १८ ॥

ता ॥ * तेषामिति श्लोकस्यार्थ एव * उदारा इत्यनेनापि दृढीक्रियते । ज्ञानिनोऽत्यर्थप्रियत्ववचनादन्येषामपि किञ्चित्प्रियत्वं फलितम्; तदेव * उदारास्सर्वे इति पादेन विशदीकृतम् । तदेकोपायत्वस्य साधारण्यं **मामेवोपासत** इत्यनेन दर्शितम् । उदारशब्दस्यात्र मन्दप्रयोजनोत्कर्षमात्रपरत्वव्युदासाय प्रसिद्ध्यनुरोधेनाह—**वदान्या** इति । अर्थित्वेनावस्थितानां कथं [उदार]वदान्यत्वमित्यत्राह—**ये मत्त** इति । सकलफलप्रदत्वलक्षणं परमौदार्यमेव हि मम सर्वस्वम्; तच्च प्रतिग्रहीतृसापेक्षं तदभावे कथं स्यादित्युक्तं भवति । * मतमिति नपुंसकत्वान्न ज्ञानीत्यनेनान्वयः; मत इति परोक्तपाठस्त्वप्रसिद्धः; तस्मादितिशब्दोऽध्याहृतः । अयमर्थस्त्वय्यन्तसिद्धान्तो भवतु वा मा वा; कृष्णसिद्धान्तस्त्वयमिति भावः । आत्मशब्दस्यात्र बहुप्रमाणविरुद्धत्वान्न तादात्म्यादिविषयत्वम्; तथा सति व्यतिरेकनिर्देशबाधश्च । अतस्तदभिप्रेतमाह—**तदायत्ते**ति । शरीरं प्रति धारको ह्यात्मा । प्रियत्वातिशयप्रतिपादनाय सावधारणोऽयमात्मत्वारोपः । अस्मिन्नभिमानमात्रसारे भवत्सिद्धान्ते किं प्रमाणमभिमतमित्याकाङ्क्षायाम् * आस्थित इत्यादिकमुच्यत इत्याह—**कस्मादेव**मिति । **हि**हेतौ । * युक्तात्मेत्याशंसायां क्तः; परमात्मयोगाशंसाविशिष्ट एव आत्मा यस्य सोऽत्र युक्तात्मा; तदेतदभिप्रेत्योक्तं—**मया विनाऽऽत्मधारणासंभावनये**ति । मदनुसन्धानाभावे सति अर्थान्तरानुसन्धानप्रवृत्तेरसमर्थस्वभावतयेत्यर्थः । **मामेवे**ति—अयुक्तदशायामसत्त्वमेव हि स्यादिति भावः । **मामेव**—उपायभूतमेव, न तु फलान्तर[रूप]त्वमित्यर्थः । **प्राप्य**मिति—गतिशब्दोऽत्र गन्तव्यपरः । अस्त्वेवं तदायत्तधारणो यथाप्रमाणं ज्ञानी, ततः किमायातं भगवतस्तदायत्तधारणत्वस्येत्यत्राह—**अतस्तेन विने**ति । सहृदयानां मदभिप्रायविदां चैतद्व्यक्तमित्यभिप्रायः । तथा हि * न तस्यान्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्महात्मभिः । विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽस्म्येकान्तितां गतः । नारदैतद्धि ते सत्यं वचनं समुदाहृतम् । नास्य भक्तैः प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते ॥ (भा. मो. ३५३.६५) इति । **ततो ममात्मा हि स** इति—आधारत्वादिविशेषो ह्यात्मलक्षणमिति भावः । ऐश्वर्यादिकामास्सर्व एव मत्स्वरूपस्यातिशयहेतवः; ज्ञानी तु मम स्वरूपसत्ताहेतुरिति स्वभक्तस्तुतिपरः श्लोकः ॥ १८ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९.

भा ॥ **नाल्पसंख्यासङ्ख्यातानां पुण्यजन्मनां फलमिदम्, यन्मच्छेषतैकरसात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकं मत्प्रपदनम्; अपि तु बहूनां जन्मनां पुण्यजन्मनामन्ते—अवसाने, वासुदेवशेषतैकरसोऽहं तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिश्च, सचासङ्ख्येयैः कल्याणगुणगणैः परतर इति ज्ञानवान्भूत्वा, वासुदेव एव मम परमप्राप्यं प्रापकं च, अन्यदपि यन्मनोरथवर्ति स एव मम तत्सर्वमिति मां प्रपद्यते— मामुपास्ते; स महात्मा—महामनाः सुदुर्लभः— दुर्लभतरो लोके । वासुदेवस्सर्वमित्यस्यायमेवार्थः, * प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्, *आस्थितस्स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिमिति प्रक्रमात् । ज्ञानवांश्चायमुक्तलक्षण एव, अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वात्, * भूमिरापः इत्यारभ्य *अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूताम् (५) इति हि चेतनाचेतनप्रकृतिद्वयस्य परमपुरुषशेषतैकरसतोक्ता; * अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय । (७) इत्यारभ्य * ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ (१२) इति प्रकृतिद्वयस्य कार्यकारणोभयावस्थस्य परमपुरुषायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं परमपुरुषस्य च सर्वैः प्रकारैस्सर्वस्मात्परतरत्वमुक्तम्; अतस्स एवात्र ज्ञानीत्युच्यते ॥ १९ ॥**

ता ॥ पुनरप्युक्तज्ञानवत्त्वस्यानेकजन्मसाध्यपुण्यफलत्वेन दुर्लभतरतया ज्ञानिनः श्रैष्ठ्यं दर्शयति—* बहूनामिति श्लोकेन । *ये जन्मकोटिभिस्सिद्धास्तेषामन्तेऽत्र संस्थितिः (पौ. सं) इति **भगवच्छास्त्रं**, *जन्मान्तरसहस्रेषु (इ. स. १७) इत्यादिकां स्मृतिं चानुसन्दधान आह—**नाल्पेति** । * बहूनां जन्मनामित्यत्र न तावद्बहुजन्मसद्भावमात्रं विवक्षितम्, तस्यात्रानुपयुक्तत्वात् । न च बहुजन्ममात्रस्य ज्ञानहेतुत्वमुच्यते; सर्वेषामयत्नतो ज्ञानित्वप्रसङ्गात् । अतः **पुण्यजन्मनाम्** इति विशेषितम् । ईदृशज्ञानवत्त्वमेवंभूतविशिष्टप्रपत्तौ हेतुरिति दर्शयितुं, ज्ञानवतोऽनेकजन्मभ्रमव्युदासाय च **ज्ञानवान् भूत्वे**त्युक्तम् । * वासुदेवस्सर्वमिति सामानाधिकरण्यस्य बाधाध्यासतादात्म्यादिविषयत्वायोगाच्छरीरशरीरिभावादिनिर्वाहादपि प्रकरणविशेषसिद्धस्यार्थस्य ग्राह्यतरत्वात् **परमप्राप्य**मित्यादिकमुक्तम् । लौकिकं धारकादिकमभिप्रेत्याह—**अन्यदपी**त्यादि । * त्वमेव माता च पिता त्वमेव, * माता पिता भ्राता निवासश्शरणं सुहृद्गतिर्नारायणः (सु. ६) इत्यादिकमपीहाभिप्रेतम् । प्रपत्तेरत्रोपासनाङ्गत्वादाह—**मामुपास्त** इति । ज्ञानिनोऽपि स्वरूपमहत्त्वं प्रमाणविरुद्धम्; पङ्क्तिपावनत्वादिमाहात्म्यं सदपि प्रकृतेऽनपेक्षितम्; तस्माज्ज्ञानविशेषाधीनमाहात्म्यमिह विवक्षितमित्याह—**महामना** इति । फलान्तरपरस्यापि भगवदुपासकस्य दुर्लभत्वात्तद्व्यवच्छेदाय सुशब्द इति दर्शयितुं **दुर्लभतर** इत्युक्तम् । * वासुदेवस्सर्वमिति सामानाधिकरण्यस्य पराभिमतमर्थं प्रतिक्षिपन् स्वोक्तं द्रढयति—**वासुदेव** इति । अत्र ह्युपक्रमः प्राप्यभेदनिबन्धनाधिकारिभेदपरः । प्रकरणविरुद्धः, प्रकरणानुपयुक्तो वाऽर्थः प्रकरणविशेषसिद्धोपयुक्ततमार्थे जागरूकेऽनादरणीय इति भावः । ज्ञानवानित्यत्रापि निर्विशेषादिज्ञानजीवमात्रज्ञानादिव्युदासायाह—**ज्ञानवांश्चाय**मिति । उक्तलक्षणः वासुदेवशेषतैकरसस्वात्मवेदीत्यर्थः । उक्तलक्षणत्वे हेतुमाह—**अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वा**दिति । * ज्ञानी च भरतर्षभ (१६) इति पूर्वोक्ते ज्ञानिनि कथमुक्तलक्षणत्वमित्यत्राह—**भूमिराप इत्यारभ्ये**ति । यद्वा पूर्वोक्तज्ञानित्वादित्येकभक्तित्वादिकं विवक्षितम्; * भूमिराप इत्यादिना हेत्वन्तरोक्तिः । **कार्यकारणोभयावस्थस्ये**ति—कार्यत्वकारणत्वरूपोभयावस्थाविशिष्टस्येत्यर्थः । स्वरूपस्थित्यादितादधीन्यं * मयि सर्वं (७), * रसोऽहमित्यादिषु व्यक्तम् । उक्तलक्षणत्वं निगमयति—**अत** इति । **स एवे**ति—* वासुदेवशेषतैकरसोऽहमित्यादिनोक्तलक्षण एवेत्यर्थः । उक्तलक्षण एव ज्ञानवानित्यभिधीयत इति दर्शयितुं **ज्ञानीत्युच्यत** इत्युपसंहृतम् ॥ १९ ॥

भा ॥ तस्य ज्ञानिनो दुर्लभत्वमेवोपपादयति—

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तंतं नियममास्थाय प्रकृत्या नियतास्स्वया ॥ २०

भा ॥ सर्व एव हि लौकिकाः पुरुषाः स्वया प्रकृत्या—[पाप]वासनया गुणमयभावविषयया नियताः—नित्यान्विताः तैस्तैस्स्ववासनानुरूपैर्गुणमयैरेव कामैः—इच्छाविषयभूतैः हृतमत्स्वरूपविषयज्ञानाः तत्तत्कामसिद्ध्यर्थमन्यदेवताः—मद्व्यतिरिक्ताः केवलेन्द्रादिदेवताः तंतं नियममास्थाय—तत्तद्देवताविशेषमात्रप्रीणनासाधारणं नियममास्थाय, प्रपद्यन्ते—ता एवाश्रित्यार्चयन्ते ॥ २० ॥

ता ॥ * कामैस्तैस्तैरित्यादेः, * सर्गे यान्ति परन्तपेत्यन्तस्य प्रकृतसङ्गतिमाह—**तस्ये**ति । देवतान्तरफलान्तरसङ्गादिकं प्रतिबन्धकमिति भावः । [हृतज्ञाना इत्यत्र] बहुवचनासङ्कोचं * सर्वभूतानि संमोहमिति वक्ष्यमाणं चानुसन्धायोक्तं—**सर्व एव ही**ति । **स्वये**ति । प्राचीनस्वकीयानुभवजनितया प्रत्यात्मनियतया तदेकनिष्ठफलप्रसाधिकयेत्यर्थः । वासनाया नियतविषयेच्छाजनकत्वायोक्तं—**गुणमयभावविषयये**ति । एतेन स्वभावपर्यायः प्रकृतिशब्दोऽत्र * **कामैस्तैस्तै-**

रित्यादिसमभिव्याहारात्तत्तदिच्छाहेतुभूतसहजवासनाविषय इत्यपि निर्व्यूढम्। नियतत्वं नामादृष्टव्यभिचारस्संबन्ध इत्यभिप्रायेणोक्तं **नित्यान्विता** इति। वीप्साभिप्रेतमाह—**स्ववासनानुरूपैरि**ति। *लभते च ततः कामान् (२२) इत्यनन्तराभिधीयमानैकार्थ्यात्कामशब्दोऽत्र कर्मणि व्युत्पन्नः। *हृतज्ञाना इत्यत्र ज्ञानशब्देन पूर्वप्रसक्तमेव ज्ञानं विवक्षितमिति प्रदर्शयितुं—**हृतमत्स्वरूपविषयज्ञाना** इत्युक्तम्। तदेव चान्यदेवताभजनकारणम्। फलकारणयोस्स्वरूपेण निर्दिष्टयोरपि साध्यसाधनभावोऽर्थसिद्ध इति दर्शयितुं **तत्तत्कामसिद्ध्यर्थमि**त्युक्तम्। **तैस्तैः**—तत्तद्देवताभिर्दातुं शक्यैरित्यर्थः। इन्द्रादिदेवतानामपि भगवत्पर्यन्तानुसन्धाने तत्तद्विशेषणविशिष्टस्य भगवत एव तत्तद्देवतात्वादन्यदेवतात्वं तथाविधानुसन्धानराहित्यनिबन्धनमिति ज्ञापनायोक्तं—**मद्व्यतिरिक्ताः केवलेन्द्रादिदेवता** इति। एतेन *कामैस्तैस्तैरित्यादिकमितरभक्तत्रयविषयमिति परोक्तं निरस्तम्। तत्तत्कामार्थमपि निपुणैर्भगवानेव प्रपदनीयः; अत एव हि संगृहीतम्—*ऐकान्त्यं भगवत्येषां समानमधिकारिणाम् (गी. सं. २८) इति। अन्यथा *तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिरिति भावः। **तंतं नियम**मिति—नियमोऽत्र सङ्कल्पविशेषादिः। *श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छतीति वक्ष्यमाणवशादत्रापि प्रपत्तेरर्चनाङ्गत्वं दर्शयति—**ता एवाश्रित्यार्चयन्त** इति। विश्वासगर्भफलप्रदत्ववरणपूर्वकं तत्तत्कर्मभिः प्रीणयन्तीत्यर्थः। प्रपत्तिस्वरूपसामर्थ्यादवधारणसिद्धिः। *तदेकोपायता याच्ञा (वि. सं.) इति हि तल्लक्षणम्॥ २०॥

योयो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति।
तस्यतस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्॥ २१

भा॥ ता अपि देवता मदीयास्तनवः *य आदित्ये तिष्ठन्....यमादित्यो न वेद यस्यादित्यश्शरीरम् (बृ. ५.९) **इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादिताः। मदीयास्तनव इत्यजानन्नपि योयो यांयां मदीया [मादित्या]मिन्द्रादिकां तनुं भक्तश्श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति; तस्यतस्याजानतोऽपि मत्तनुविषयैषा श्रद्धेत्यहमनुसन्धाय तामेवाचलां—निर्विघ्नां विदधाम्यहम्॥ २१॥**

ता॥ एवं देवतान्तरफलान्तरसक्ता अपि तत्तदाराधनतत्फलयोश्शैथिल्ये सति *अलाभे मत्तकाशिन्या दृष्टा तिर्यक्षु कामितेति न्यायेन अनर्थहेतुषु निषिद्धेषूपायेषु निमज्जेयुरिति भयात्परमकारुणिकोऽहमेव तत्तदाराधनहेतुश्रद्धाविघ्नशान्तिं तत्फलं च प्रयच्छामीति श्लोकद्वयेनाह—*योय इति। एक एवेश्वरो रामकृष्णाद्यवतारवदादित्यादिविग्रहभाक्, नतु चेतनान्तर[मस्ती]मिति कुदृष्टिमतनिरासायाह—**ता अपी**ति। अयमभिप्रायः—पूर्वश्लोके *प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः (२०) इति निर्देशो न तावदीश्वरासाधारणविग्रहविशेषविषयः, तद्विशिष्टेश्वरविषयो वा भवितुमर्हति, तत्रान्यदेवतात्वव्यपदेशायोगात्, रामकृष्णादिवदेव। ततश्च चेतनान्तरविषयत्वमवश्याभ्युपगमनीयम्। *देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि (२३) इति च पृथग्वक्ष्यते। अतोऽत्र तनुशब्दः पूर्वोत्तरपरामर्शवशाच्चेतनविशेषविषयः इति। सर्वासां चेतनविशेषरूपदेवतानामीश्वरशरीरत्वप्रदर्शनार्थं श्रुतिमुदाहरति—**य आदित्य** इति। नात्र तनुत्वेन भजनं विवक्षितम्, तथा सति प्रतर्दनविद्यादिष्विव परमात्मोपासनत्वप्रसङ्गात्, *नतु मामभिजानन्ति तत्त्वेन (९. २४) इति वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्यभिप्रायेणाह—**मदीयास्तनव इत्यजानन्नपी**ति। तर्हि तनुत्वेनात्र निर्देशोऽनुपपन्नो निरर्थकश्च, यांयां देवतामित्येव हि वक्तव्यमित्यत्राह—**तस्यतस्ये**ति। यथा नरपतेरात्मस्वरूपमजानतोऽपि राजशरीरप्रसाधनादिकं कर्तुरन्ततो राजादिनैव फलमिति न्यायसूचनादुपपन्नोऽत्र तनुशब्द इति भावः। जातायाश्श्रद्धाया अचलत्वं प्रतिबन्धकराहित्येनाफललाभं निरन्तरसंतन्यमानत्वमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**निर्विघ्नामि**ति॥ २१॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥ २२

भा ॥ स तया—निर्विघ्नया श्रद्धया युक्तस्तस्य—इन्द्रादेराराधनं प्रतीहते । ततो—मत्तनुभूतेन्द्रादिदेवताराधनात्तानेव हि स्वाभिलषितान्कामान्मयैव विहितान्लभते । यद्यप्याराधनकाले आराध्येन्द्रादयो मदीयास्तनवः, तत एव तदर्चनं च मदाराधनमिति न जानाति ; तथाऽपि तस्य वस्तुतो मदाराधनत्वादाराधकाभिलषितमहमेव विदधामि ॥ २२ ॥

ता ॥ *स तयेति श्लोकेऽपि पूर्ववद्वीप्सा भाव्या । *तयेत्यस्य प्रस्तुतोपयुक्ताकारपरामर्शित्वज्ञापनाय **निर्विघ्नयेत्युक्तम्** । स्त्रीलिङ्गेन देवताशब्देन तनुशब्देन च पूर्वनिर्देशेऽपि *तस्येति पुंलिङ्गेन प्रतिनिर्देशो बुद्धिस्थतत्तद्देवपरः । *देवान्देवयजो यान्तीति ह्यनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेण तस्येन्द्रादेरित्युक्तम् । यद्यपि तस्या इति पदच्छेदश्शक्यः, तथाऽपि राधनमित्यस्योपसर्गरहितस्य आराधने प्रसिद्ध्यभावात्तदनादरः । यद्वा, फलितोक्तिरियं ; राधनमित्येव पदच्छेदः । **तत** इति व्याख्येयनिर्देशः । तद्व्याख्यानम्–**मत्तनुभूतेन्द्रादिदेवताराधना**दिति । अयमभिप्रायः—*तत इतिपदस्येन्द्रादिपरत्वं मन्दम्, *मयैव विहितानिति स्वस्यैव फलदातृत्ववचनात् । ततस्तन्निमित्तमेवात्रापेक्षितम् । अतः *तस्याराधनमीहते इति प्रधानतया प्रस्तुतपरामर्श एवायमिति । *हितानित्यत्र हीत्यव्ययम् । सर्वत्र तच्छब्दनिर्देशात्कामानित्यत्रापि तानिति विशेषणमुचितम् ; भगवतस्समस्ताभिलषितदायित्वसूचनादपेक्षितं च । हितत्ववचनं च प्रकरणविरुद्धम् । *अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामिति (६. २३) [ए]तन्निन्दाप्रवृत्तत्वादित्यभिप्रायेणोक्तम्—**तानेव हि स्वाभिलषिता**निति । त्वद्विषयज्ञानहीनस्य त्वया फलदानं कथमित्यत्र *मयैवेत्यवधारणाभिप्रेतमाह—**यद्यपी**ति ॥ २२ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३

भा ॥ तेषामल्पमेधसाम्—अल्पबुद्धीनामिन्द्रादिमात्रयाजिनां तदाराधनफलमल्पम्, अन्तवच्च भवति । कुतः ? देवान् देवयजो यान्ति—यत इन्द्रादीन् देवान् तद्याजिनो यान्ति । इन्द्रादयोऽपि हि परिच्छिन्नभोगाः परिमितकालवर्तिनश्च ; ततस्तत्सायुज्यं प्राप्ताः तैस्सह प्रच्यवन्ते । मद्भक्ता अपि तेषामेव कर्मणां मदाराधनरूपतां ज्ञात्वा परिच्छिन्नफलसङ्गं त्यक्त्वा मत्प्रीणनैकप्रयोजनाः मां प्राप्नुवन्ति ; न च पुनर्निवर्तन्ते । *मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते (८. १६) इति हि वक्ष्यते ॥ २३ ॥

ता ॥ यदि भवत्प्रसादात्तेषामपि फलसिद्धिस्तर्हि तत्र को विशेषो भवदुपासकेभ्य इत्यत्रोत्तरम्—*अन्तवत्तु इत्यादि । पूर्वार्धे संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदभ्रमनिरासाय **तेषामल्पमेधसा**मिति सामानाधिकरण्यं दर्शितम् । तेषामिति फलाल्पत्वहेतुपरामर्श इत्याह—**इन्द्रादिमात्रयाजिना**मिति । तत्र हेतुरल्पबुद्धित्वम् । अल्पेष्विन्द्रादिषु तदधीनफलेषु च मेधा बुद्धिर्येषां तेऽल्पमेधसः । अल्पगोचरत्वादल्पा मेधा येषामिति वा । अल्पमेधस्त्वादेव तत्फलस्याप्यल्पत्वं सिद्धमिति कृत्वा **अल्पमन्तवच्च भवती**त्युक्तम् । *देवान् देवयज इत्यत्र देवशब्दो गोबलीवर्दन्यायान्मच्छब्दोक्तभगवद्व्यतिरिक्तदेवपरः अथवा मनुष्यादिसहपठितकर्मवश्यदेवजातिविशेषपर इत्यभिप्रायेण **इन्द्रादीन् देवांस्तद्याजिन**

इत्युक्तम् । कथमिन्द्रादिप्राप्तिः फलस्याल्पास्थिरत्वहेतुरित्यत्राह—**इन्द्रादयोऽपि** हीति । अस्तु तेषामल्पभोगत्वमस्थिरत्वं च; ततः किं तदुपासकस्य भवत्प्रसादाधीनफललाभस्येत्यत्राह—**तत** इति । केवलेन्द्रादियाजिनां तत्तदभिलषितं तत्सायुज्यादिकमेव हि भगवान् प्रयच्छति; सायुज्यं च समानभोगत्वमेव; तत इन्द्रादिभोगस्य परिमितस्वरूपत्वात्परिमितकालवर्तित्वाच्च तत्समानस्तदुपासकभोगोऽपि तथाविध एव भवेदिति भावः । *मामिति निर्दिष्टभगवत्स्वरूपस्य निरतिशयानन्दमयत्वात्तत्साधर्म्यमागतस्यापि निरतिशयभोगत्वं सिद्धम् । **सूत्रं** च *भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च (४. ४. २९) इति । तन्नित्यत्वाच्च तदुपासकभोगस्यापि नित्यत्वं दर्शयति—**नच पुनर्निवर्तन्त** इति । अत्राभिप्रेतं वक्ष्यमाणवचनेन विशदयति—**मामुपेत्ये**ति । अत्रापि **सूत्रम्** *अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात् (४.४.२२) इति । *मद्भक्ता यान्ति मामपीत्यत्र भगवति फलान्तरार्थिनामपि मोक्षे विश्रमो **नारायणार्यै**रुक्तः—*तथा देवतान्तरभक्तानामपेक्षितार्थलाभ एव फलम्; भगवद्भक्तानां तु न तावन्मात्रं फलम्; किं तु स्वभावप्रासादनभिसंहितादपि पापक्षयात्सत्त्वाधिक्योन्मीलनेन शुद्धेषु धर्मेषु श्रद्धोत्पत्त्या शनैश्शनैर्ज्ञानवैराग्यादिलाभद्वारेण पूर्वोक्तभक्तिविशेषलाभाच्चिरतरेणापि कालेन भगवत्प्राप्तिर्भविष्यतीति नित्यफलत्वमित्यभिप्रायः इति । इदं च **शाण्डिल्यसंहिताया**मपि भागवतापचारसंग्रहे प्रोक्तं—*भगवन्तं समुद्दिश्य तदेकशरणा नराः । कदाचिन्न च हीयन्ते काम्यकर्मरता अपि ॥ इति ॥ २३ ॥

भा ॥ इतरे तु सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मम मनुष्यादिष्ववतारमप्यकिञ्चित्करं कुर्वन्तीत्याह—

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४

भा ॥ सर्वैः कर्मभिराराध्योऽहं सर्वेश्वरो वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः परमकारुण्यादाश्रितवात्सल्याच्च सर्वसमाश्रयणीयत्वायाजहत्स्वभाव एव वसुदेवसूनुरवतीर्ण इति ममैवं परं भावमव्ययमनुत्तममजानन्तः प्राकृतराजसूनुसमानमितः पूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्य व्यक्तिमापन्नम्—प्राप्तं मामबुद्धयो मन्यन्ते ; अतो मां नाश्रयन्ते ; न कर्मभिराराधयन्ति च ॥ २४ ॥

ता ॥ ननु फलान्तरदेवतान्तरवासनया हि त्वद्विषयज्ञानप्रतिबन्ध उक्तः; त्वत्साक्षात्काराभावे हि तदुपपत्तिः; त्वयि कारुण्यादिगुणप्रेरिते सर्वसमाश्रयणीयत्वायावतारवशादशेषजननयनगोचरे कथं त्वत्परित्याग इत्यत्रोत्तरम्—*अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नमित्यादीत्यभिप्रायेणाह—**इतरे त्वि**ति । इतरे—चतुर्विधसुकृतिभ्योऽन्ये । *परं भावमित्यनेनाभिप्रेतं निरतिशयपरत्वसौलभ्यरूपं स्वभावं दर्शयति—**सर्वैः कर्मभि**रित्यादिना **अवतीर्ण** इत्यन्तेन । **अजहत्स्वभाव** इत्यव्ययशब्दाभिप्रेतोक्तिः । अस्मादुत्तमं नास्तीत्यनुत्तमम्—अनवधिकातिशयमित्यर्थः । अत्र *अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नमित्येतत्सामर्थ्यादवतारविषयत्वम्, तत्रापि *मामित्यस्यौचित्यादवतारविशेषविषयत्वं च सिद्धमित्यभिप्रेत्योक्तं—**वसुदेवसूनुरवतीर्ण** इति, **प्राकृतराजसूनुसमान**मिति च । इदं सर्वावतारोपलक्षणतया विशेषोदाहरणमात्रं वा । *अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नमित्यनयोरर्थान्तरभ्रमव्युदासायाह—**प्राकृते**त्यादि । मन्दमतिबोध्यतया निन्द्यमानोऽर्थोऽत्रायमेव भवितुमर्हतीति भावः । इतः पूर्वमनभिव्यक्तत्वमिदानीमवताराद्व्यक्तत्वमपि प्रमाणसिद्धम्; तत्कथमत्र प्रतिक्षिप्यत इत्यत्रोक्तं—**कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्ये**ति । उत्सर्गापवादादिनयात्सङ्कोच इति भावः । *अबुद्धय इत्यनेन परमात्मतदवतारादिविषयश्रवणमननादिराहित्यं वैलक्षण्यज्ञापकलिङ्गदर्शनेऽपि तदूहशक्तिवैकल्यं च विवक्षितम् । फलितमाह- **अत** इत्यादि ।

आश्रयणमत्र [प्रीति]प्रपत्तिपूर्वकभजनम्, तदभावाच्च तदङ्गतया वर्णाश्रमादिधर्मान्, स्तुतिनमस्कारादींश्च न कुर्वत इत्याह—**न कर्मभि**रिति ॥ २४ ॥

भा ॥ कुत एवं न प्रकाश्यत इत्यत्राह—

नाहं प्रकाशस्सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५

भा ॥ क्षेत्रज्ञासाधारणमनुष्यत्वादिसंस्थानयोगाख्यमायया समावृतोऽहं न सर्वस्य प्रकाशः । मयि मनुष्यत्वादिसंस्थानदर्शनमात्रेण मूढोऽयं लोको मामतिवाय्विन्द्रकर्माणमतिसूर्याग्नितेजसमुपलभ्यमानमप्यजमव्ययं निखिलजगदेककारणं सर्वेश्वरं मां सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मनुष्यत्वसंस्थानमास्थितं नाभिजानाति ॥ २५ ॥

ता ॥ यदि त्वमप्रतिहतसङ्कल्पस्साभिसंधिकं सर्वसमाश्रयणीयत्वायावतीर्णः, तर्हि कथं तत्फलासिद्धिरित्यभिप्रायेण शङ्कते—**कुत** इति । मायाशब्दस्तावद्विचित्रसृष्टिकरार्थवाचितया प्रागेव प्रपञ्चितः । त्रिगुणात्मिकया मायया समावृतत्वं तु परावस्थावतारावस्थयोस्साधारणम्; असाधारणश्चावरणहेतुरत्र संभवे वक्तुमुचितः; सङ्कल्पादिश्च साधारणः; योगशब्दोऽपि संबन्धे प्रचुरप्रयोगत्वात्तदर्थः प्राप्तः; तत्संबन्धी चार्थसिद्धः; सचात्रौचित्यात्प्रदेशान्तरेषु प्र[दर्शित]सिद्धत्वाच्च मनुष्यादिसंस्थानवेष[विशेष]भाषादिरेव; तेनैवेन्द्रजालमायाव्यवच्छेदोऽपि सिद्धः इत्यभिप्रायेणाह—**मनुष्यत्वादी**ति । प्रकाशः, परस्वभावेनेति शेषः । तर्हि तवैवायं दोष इत्यत्रोत्तरं—**मूढोऽय**मित्यादि । अधिगम्यत्वायापादितं मनुष्यत्वादिकं दुर्मतीनां परित्यागहेतुरभूत्; नच पारमेश्वरस्वभावो मया सर्वस्तिरोहितः; लोकोत्तरकर्मतेजःप्रभृतीनां प्रकाशनात् । किंत्वयं मन्दो लोको यत्किञ्चित्साधर्म्याद्घनावृते मयूखमालिनि खद्योतभावमवगच्छतीत्यभिप्रायेणाह—**मयी**ति । मूढः—मयि मनुष्यत्वादिभ्रमविशिष्ट इत्यर्थः । * मामिति तदानीन्तनोपलभ्यमानाकारनिर्देशसामर्थ्यात्प्रदेशान्तरोक्तत्वाच्च **अतिवाय्विन्द्रकर्माण**मित्याद्युक्तम् । परावस्थस्याज्ञानं सर्वेषां प्राप्तमेव हि । इहतु *परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्(२४) इति मनुष्यत्वे परत्वस्याज्ञानमुच्यते; तत्र प्रतिषेध्यस्य ज्ञानस्य प्रसङ्गार्थं लिङ्गोक्तिरियम् । निरतिशयदीप्तियुक्तत्वमपि जगत्कारणपरमपुरुषासाधारणधर्मतया वेदान्तेषु निर्णीतम् । अतिवाय्विन्द्रकर्मत्वं च सर्वनियन्तृत्वलिङ्गम् । * मामजमित्यनेन फलितमाह—**निखिलजगदेककारण**मिति । * अव्ययमित्यनेन लब्धमाह—**सर्वेश्वर**मिति । स्वरूपतो धर्मतश्च निर्विकारत्वं हि तस्याव्ययत्वम् । एतेन * अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्निति (४.६) प्रागुक्तसूचनं वा । अजमव्ययं नाभिजानाति, किंतु पुरुषान्तरवत्कर्माधीनजन्मानं ज्ञानसङ्कोचादिमन्तं जानातीति शेषः ॥ २५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६

भा ॥ अतीतानि वर्तमानान्यनागतानि च सर्वाणि भूतान्यहं वेद—जानामि । मां तु वेद न कश्चन—मयाऽनुसंधीयमानेषु कालत्रयवर्तिषु भूतेषु मामेवंविधं वासुदेवं सर्वसमाश्रयणीयत्वायावतीर्णं विदित्वा मामेव समाश्रयन्न कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानी सुदुर्लभ एव ॥ २६ ॥

ता ॥ अयं लोको नाभिजानातीत्येतावता वर्तमानमात्रपरत्वं नाशङ्कनीयं; किं तु त्रैकाल्यवर्तीन्यपि भूतानि न जानन्तीत्युच्यते—* वेदाहमित्यादिना । अत्र * अतीतानीति पृथङ्निर्दिष्टत्वात् भूतानि इत्येतत्क्षेत्रज्ञपरम् । स्वस्य

सर्वज्ञत्वमत्र किमर्थमुच्यत इत्यत्राह—**मयेति**। तद्वेदनफलं हि तदेकसमाश्रयणमिति दर्शयितुं—**मामेव समाश्रयन्नि-त्युक्तम्**। परमप्रकृतेन सङ्गमयति—**अत** इति ॥ २६ ॥

भा ॥ तथा हि—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥ २७

भा ॥ इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्थितेन शीतोष्णादिद्वन्द्वाख्येन मोहेन सर्वभूतानि सर्गे—जन्मकाल एव संमोहं यान्ति। एतदुक्तं भवति—गुणमयेषु सुखदुःखादिद्वन्द्वेषु पूर्वपूर्वजन्मनि यद्विषयाविच्छाद्वेषावभ्यस्तौ; तद्वासनया पुनरपि जन्मकाल एव तदेव द्वन्द्वाख्यमिच्छाद्वेषविषयत्वेन समुत्थितं भूतानां मोहनं भवति; तेन मोहेन सर्वभूतानि संमोहं यान्ति ; तद्विषयेच्छाद्वेषस्वभावानि भवन्ति, न मत्संश्लेषवियोगसुखदुःखस्वभावानि। ज्ञानी तु मत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्वभावः ; न तत्स्वभावं किमपि भूतं जायते—इति ॥ २७ ॥

ता ॥ एवं ज्ञानिनो दौर्लभ्याय कालत्रयवर्तिसर्वभूतसाधारणं भगवदज्ञानकारणम् *इच्छेति श्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**तथा हीति**। पदार्थमन्वयार्थं च दर्शयति—**इच्छाद्वेषाभ्यामिति**। इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छा-द्वेषसमुत्थः। ननु जन्मकाल एवेच्छाद्वेषौ कारणाभावान्न संभवतः; संभवन्तौ वा भगवद्विषयौ किं न स्याताम्? नचे-च्छाद्वेषमात्रेण शीतोष्णादेरुत्थानं, तस्य च हेमन्तघर्मादिस्वकारणाधीनत्वात्। द्वन्द्वस्य च कथं मोहशब्दार्थता? मोहेन मोहं यान्तीत्यात्माश्रयादिप्रसङ्गः। इच्छाद्वेषावेव द्वन्द्वशब्देन गृह्येते; अतो द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोह इत्यादि परव्याख्यानं च पुनरुक्त्यादिदुस्स्थम्। एतेन सुखं मे भूयात्, दुःखं मा भूदित्यभिनिवेशो द्वन्द्वमोह इत्यपि मन्द-मित्यादिकमाशङ्क्याह—**एतदुक्तं भवतीति**। जन्मान्तरवासनाख्यं कारणमस्ति; वासनायाश्च स्वकारणस्वभावविषयत्वा-दिच्छाद्वेषयोर्न भगवत्संश्लेषविश्लेषविषयत्वप्रसङ्गः। उत्थानं चेच्छाद्वेषविषयतया स्फुरणमेव। मोहशब्दस्य करणे व्युत्पत्त्या द्वन्द्वे प्रयोगः। मोहकारणस्य मोहजनने च नात्माश्रयादिरिति भावः। अभोग्ये भोग्यताबुद्धिरद्वेष्ये च द्वेष्यताबुद्धिरिह संमोह इत्यभिप्रायेणाह—**तद्विषयेति**। एवंविधसंमोहवशादिच्छाद्वेषयोस्साक्षात्प्राप्तविषयपरित्यागं दर्श-यति—**न मत्संश्लेषेति**। उचितविषयेच्छाद्वेषशालिनं सुदुर्लभं ज्ञानिनं तद्व्यतिरेकप्रकाशनाय दर्शयति—**ज्ञानी त्विति**। *ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः। तत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्तदेकधीः ॥ (२९) इति **संग्रहः**। तद्व्यति-रेकमेव भूतानां जन्मसिद्धं दर्शयति—**न तदिति** ॥ २७ ॥

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८

भा ॥ येषां त्वनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसंचयेन गुणमयद्वन्द्वेच्छाद्वेषहेतुभूतं मदौन्मुख्यविरोधि चानादिकालप्रवृत्तं पापमन्तगतम्—क्षीणम्; ते पूर्वोक्तेन सुकृततारतम्येन मां शरणमनुप्रपद्य गुणमयान्मोहा-द्विनिर्मुक्ताः जरामरणमोक्षाय, महते चैश्वर्याय, मत्प्राप्तये च दृढव्रताः—दृढसङ्कल्पाः मामेव भजन्ते ॥ २८ ॥

ता ॥ यद्येवं सर्वभूतानि संमोहं यान्ति; तर्हि भगवदुपासनं कदाचिदपि कस्यचिदपि न स्यात्; अतः *चतु-र्विधा भजन्ते मामित्यादिनोक्तं चानुपपन्नं स्यादित्यत्रोत्तरं—*येषां त्वित्यादि। *पुण्यकर्मणाम् इत्येतत्पापनिवृत्तिहेतुपरम्।

तथा च श्रुतिः *धर्मेण पापमपनुदति (ना. ५०) इति । जनशब्दश्च जननवति वर्तमानत्वात् पुण्यप्रचयहेतुभूतानेकजन्मसूचनपर इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**अनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसञ्चयेने**ति । भगवज्ज्ञानप्रतिबन्धकपापनिवर्तकत्वाच्चोत्कृष्टत्वं फलितम् । गुणमयशब्देन सुखदुःखरूपभगवत्संश्लेषविश्लेषाख्यद्वन्द्वव्यवच्छेदः । *द्वन्द्वमोहविनिर्मुक्ता मां भजन्ते इति फलद्वयदर्शनात्तत्प्रतिबन्धकेऽपि पापे द्वन्द्वेच्छाद्वेषहेतुभूतं मदौन्मुख्यविरोधि चेति भेदो दर्शितः । अनेकजन्मार्जितोत्कृष्टपुण्यनाश्यत्वायोक्तम्—**अनादिकालप्रवृत्तमि**ति । उपासनारम्भे पापस्य द्वन्द्वमोहस्य च निश्शेषविनष्टत्वाभावादन्तगतशब्देनाल्पावशिष्टत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं—**क्षीणमि**ति । *मामेव ये प्रपद्यन्ते (१४) इत्यादिकं *चतुर्विधा भजन्ते माम् (१६) इत्यादिकं च प्रागुक्तमनन्तराभिधीयमानं च *जरामरणमोक्षाय इत्यादिकमनुसन्दधान आह—**ते पूर्वोक्तेने**ति । नचात्र द्वन्द्वमोहविनिर्मुक्तत्ववचनादैश्वर्यार्थिनां प्रसङ्गानुपपत्तिः, तेषामपि क्षुद्रतरद्वन्द्वनिरोधस्यावश्यापेक्षितत्वात् । व्रतशब्दस्सङ्कल्पविशेषे[षु] मुख्यः; तत्संबन्धादेव क्रियाविशेषे[षु] तत्प्रयोग इत्यभिप्रायेण—**दृढसङ्कल्पा** इत्युक्तम् । दृढव्रतशब्देन देवतान्तरपरित्यागादिनियमोऽपि यथाप्रमाणं सूचित इत्यभिप्रायेण—**मामेव भजन्त** इत्युक्तम् । *मां भजन्ते इत्यने[न]नैव भजनाङ्गव्रतादेरपि सिद्धत्वात् **मत्प्राप्तये** चेत्य[न्ते]नेन दृढसङ्कल्पत्वं स्वाभिमतफलविषयतया व्याख्यातम् ॥ २८ ॥

भा ॥ अत्र त्रयाणां भगवन्तं भजमानानां ज्ञातव्यविशेषानुपादेयांश्च प्रस्तौति—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९

भा ॥ जरामरणमोक्षाय—प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाय मामाश्रित्य ये यतन्ते; ते तद्ब्रह्म विदुः, अध्यात्मं च कृत्स्नं विदुः, कर्म चाखिलं विदुः ॥ २९ ॥

ता ॥ अथाष्टमाध्याये प्रपञ्चयिष्यमाणस्यार्थस्य प्रस्तावश्श्लोकद्वयेन क्रियत इत्याह—**अत्रे**ति । *जरामरणमोक्षायेत्येतावतो निर्देशात् **प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाये**त्युक्तम् । यतनमत्राराधनरूपं विवक्षितम् । एषां ब्रह्माध्यात्मकर्मादीनां सप्तानां प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चो भविष्यति । अत्र *विदुः इति सिद्धवन्निर्देशो वर्तमानापदेशोऽपि विध्यर्थः ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३०

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु **विज्ञानयोगो** नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भा ॥ अत्र य इति पुनर्निर्देशात्पूर्वनिर्दिष्टेभ्योऽन्ये अधिकारिणो ज्ञायन्ते; साधिभूतं साधिदैवं मामैश्वर्यार्थिनो ये विदुः—इत्येतदनुवादसरूपमप्यप्राप्तार्थत्वाद्विधायकमेव; तथा साधियज्ञमित्यपि त्रयाणामधिकारिणामविशेषेण विधीयते, अर्थस्वाभाव्यात् । त्रयाणां हि नित्यनैमित्तिकरूपमहायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयम् । ते च प्रयाणकालेऽपि स्वप्राप्यानुगुणं मां विदुः । तेचेति चकारात्पूर्वे जरामरणमोक्षाय यतमानाश्च प्रयाणकाले विदुरिति समुच्चीयन्ते; अनेन ज्ञानिनोऽप्यर्थस्वाभाव्यात्साधियज्ञं मां विदुः, प्रयाणकालेऽपि स्वप्राप्यानुगुणं मां विदुरित्युक्तं भवति ॥ ३० ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ता ॥ *साधिभूतेति श्लोकस्यैश्वर्यार्थिविषयत्वं वक्तुमधिकारि[णो]भेदमात्रज्ञापकं तावद्दर्शयति—अत्रेति। पूर्वाधिकारिविषयत्वे *साधियज्ञं च ते विदुरिति हि वक्तव्यम्; नचैवं शिष्टाः पठन्ति; नचात्र यच्छब्दावृत्तेः प्रयोजनमस्तीति भावः। प्रश्नोत्तरवशाच्चाधिकारिभेदस्सेत्स्यति। एवं सामान्येन ज्ञातमधिकारिभेदमधिभूतादिसामर्थ्याद्विशिनष्टि—**ऐश्वर्यार्थिन** इति। *जरामरणमोक्षायेत्यादाविव अत्रापि यच्छब्दवशादनुवादत्वं प्रतीतमिति तत्प्रतिक्षिपति—**इत्येत**दित्यादिना। *यदाग्नेयोऽष्टाकपालः (शत. २. ५. १. ११) इत्यादिवदिति भावः। अस्य विधित्वं प्रश्नादिवशाच्च फलिष्यति। न ह्यवगते प्रश्नाद्यवकाशः। *साधियज्ञम् इत्यस्यैकस्मिन्नधिकारिणि निर्दिष्टस्याप्यर्थस्वाभाव्यात्त्रिष्वप्यन्वयं दर्शयति—**तथे**ति। **अर्थस्वाभाव्या**दिति—सर्वाधिकारिसाधारणतया प्रमाणसिद्धयज्ञाख्यपदार्थस्वाभाव्यादित्यर्थः। एतदेव दर्शयति—**त्रयाणां** हीति। अन्यथा *सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु (द. स्मृ) इत्यादिक्रमेण [अकर्मण्य]-कर्मानर्हत्वादिप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह—**अवर्जनीय**मिति। अपि चेत्येकान्वयत्वे प्रयोजनाभावात् पृथक्त्वे सप्रयोजनतया अन्वयसंभवाच्च विभज्याह—**तेचे**ति। अन्तिमप्रत्ययस्यै[कस्यै]व वक्ष्यमाणं विषयविशेषेण प्राप्यानुगुणाकारत्वं युक्तचेतश्शब्देन विवक्षितमित्याह—**स्वप्राप्यानुगुण**मिति। चकारस्य पृथगन्वयेन लब्धमाह—**तेचे**ति। **चकारा**दिति—यद्वृत्त प्रतियोगिकत्वात्तद्वृत्तमैश्वर्यार्थिविषयमेव। चकारात्तु पूर्वश्लोकोक्तानां समुच्चयः। तेषामपि ह्यन्तिमप्रत्यये विशेषो वक्ष्यत इति भावः। *त्रयाणामित्यादिकमयुक्तं, ज्ञानिनामत्र प्रसङ्गाभावादित्यत्राह—**अनेने**ति। यज्ञान्तिमप्रत्ययमात्रयोरधिकारित्रयसाधारण्यसिद्धेरिति भावः॥ ३०॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

भा॥ सप्तमे परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वम्, निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वम्, कारणत्वम्, आधारत्वम्, सर्वशरीरतया सर्वप्रकारत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वम्, सर्वनियन्तृत्वम्, सर्वैश्च कल्याणगुणगणैस्तस्यैव परतरत्वम्, सत्त्वरजस्तमोमयैर्देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन चावस्थितैर्भावैरनादिकालप्रवृत्तदुष्कृतप्रवाहहेतुकैस्तस्य तिरोधानम्, अत्युत्कृष्टसुकृतहेतुकभगवत्प्रपत्त्या च तन्निवर्तनम्, सुकृततारतम्येन च प्रतिपत्तिवैशेष्यादैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्प्राप्त्यपेक्षयोपासकभेदम्, भगवन्तं प्रेप्सोर्नित्ययुक्ततयैकभक्तितया चात्यर्थपरमपुरुषप्रियत्वेन च श्रैष्ठ्यम् दुर्लभत्वं च प्रतिपाद्य एषां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेयभेदांश्च प्रास्तौषीत्। इदानीमष्टमे प्रस्तुतान् ज्ञातव्योपादेयभेदान् विविनक्ति॥

अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम। अधिभूतं च किं प्रोक्तम् अधिदैवं किमुच्यते॥ १
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन। प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः॥ २

भा॥ जरामरणमोक्षाय भगवन्तमाश्रित्य यतमानानां ज्ञातव्यतयोक्तं तद्ब्रह्माध्यात्मं च कर्म च किमिति वक्तव्यम्। ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यमधिभूतमधिदैवं च किम्? त्रयाणां ज्ञातव्योऽधियज्ञशब्दनिर्दिष्टश्च कः? तस्य चाधियज्ञभावः कथम्? प्रयाणकाले चैभिस्त्रिभिर्नियतात्मभिः कथं ज्ञेयोऽसि?॥ १, २॥

ता॥ सङ्गतिप्रदर्शनायाह—**सप्तम** इति। **परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्व**मिति *मय्यासक्तमनाः (१) इत्यादेरर्थः; तत्रैव ह्युपासनं प्रस्तुतम्। तच्छेषतया चान्यत्सर्वमिहोच्यते। तस्यैव प्रपञ्चनम् *अहं सर्वस्य प्रभवः

(१०. ८), * वासुदेवस्सर्वं (७. १९), * चतुर्विधा भजन्ते माम् (७. १६) इत्यादिभिः परस्तात्क्रियत इति भावः। **परस्ये**त्यादिभिरुपहितब्रह्मव्योमातीतादिपक्षप्रतिक्षेपः। ब्रह्मशब्दस्य विशेषशब्दसमभिव्याहाराद्देवतान्तरव्यावृत्तिः। वासुदेवशब्देनात्रावतारविशेषो वा विवक्षितः। **निखिले**त्यादिभिरुपास्यत्वपरब्रह्मत्वोपयुक्ताकारकथनम्। **निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वमि**ति * भूमिरापः (७. ४) इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थः। निखिलशब्देन कार्यकारणादिरूपावस्थासंग्रहात् कार्यभूतब्रह्मरुद्रादेरपि क्रोडीकारः। कारणत्वम् * एतद्योनीनि (७. ६) इति श्लोकस्यार्थः। * मत्तः परतरं नान्यत् (७) इत्युक्तस्य परत्वस्य * मामेभ्यः परम् (१३) इत्यत्रोपयुक्ततया तत्रैवोदाहर्तुमत्र तदतिक्रमेण * मयि सर्वम् (७) इत्याद्युक्ताधारत्वोपादानम्। * रसोऽहम् (८) इत्यादिसामानाधिकरण्यफलितं सर्वशब्दवाच्यत्वम्। तत्र हेतुराधारत्वादिविशेषसिद्धं सर्वशरीरकत्वम्। एवं शेषित्वाद्यनुवादेन वक्ष्यमाणतत्तदधिकारिप्राप्यवस्तुविशेषसामानाधिकरण्यस्यापि शरीरात्मभावहेतुकत्वं दर्शितम्। * मत्त एवेति तान्विद्धि (१२) इत्यादिषु प्रवृत्तितादधीन्यस्यापि विवक्षितत्वात्सिद्धं सर्वनियन्तृत्वम्। **सर्वैश्चे**त्यनेनानिर्दिष्टानाम्, अन्येषां च आभिप्रायिकाणां संग्रहः। **तस्यैवे**त्यवधारणेन * नान्यत्किञ्चिदस्ति (७) इत्यस्यार्थ उक्तः। * त्रिभिर्गुणमयैः (१३) इति श्लोकस्य सार्धस्यार्थः **सत्त्वे**त्यादिनोक्तः। * मामेव (१४) इत्याद्युक्तप्रपत्तेः सुकृतविशेषहेतुकत्वं * जनास्सुकृतिनः (१६) इत्यनेन दर्शितमाह—**अत्युत्कृष्टसुकृते**ति। *न मां दुष्कृतिनः (१५) इत्यादेः पूर्वोक्ततिरोधानप्रकारविशेषकथनरूपत्वात्सुकृतिप्रशंसाशेषत्वाच्च तदर्थोऽत्र पृथङ्नोपात्तः। * चतुर्विधाः (१६) इत्यादिकं **सुकृततारतम्येने**त्यादिनाऽनुसंहितम्। उपासकभेदं चेत्यन्वयः। * तेषां ज्ञानी (१७) इत्यादेःश्लोकद्वयस्यार्थो **भगवन्त**मित्यादिनोक्तः। * बहूनां जन्मनाम् (१९) इत्यादिना * सर्गे यान्ति परन्तप (२७) इत्यन्तेन सिद्धमाह—**दुर्लभत्व**मिति। * येषां तु (२८) इत्यादेरध्यायशेषस्य अर्थमाह—**एषां त्रयाणा**मिति। ज्ञातव्यमिह सिद्धरूपं विवक्षितम्। **उपादेयम्**—अनुष्ठेयम्। एतेन * स्वयाथात्म्यम् (११) इत्यादि संग्रहश्लोकस्यार्थोऽपि प्रपञ्चितः। अयं त्वष्टमस्य संग्रहः * ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनाम्। वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते ॥ (१२) इति। अत्र भेदोक्तेरध्यायार्थत्वात्स्वरूपप्रस्तावः प्रागेव कृत इति दर्शितम्। प्रस्तुतसङ्गतिमाह—**इदानी**मिति ॥

जीवस्वरूपादिज्ञातव्यस्योपासनाद्यनुष्ठेयस्य च भेदजिज्ञासयाऽर्जुन उवाच—* किं तदिति। * आर्तो जिज्ञासुः (७.१६) इत्यादिना प्रागेवाधिकारित्रयस्योक्तत्वात् *जरामरणमोक्षाय (२९) इत्यादिषु यच्छब्दावृत्तिसामर्थ्यादर्थस्वभावाच्चाधिकारिभेदस्तेषां ज्ञातव्योपादेयवस्तुप्रतिनियमश्चार्जुनेन ज्ञातः; तत्रैव विशेषबुभुत्सयाऽयं प्रश्नः। वक्ष्यते च विशेषः। ततश्च * किंतद्ब्रह्मेत्यर्धमक्षरयाथात्म्यार्थिविषयम्, *अधिभूतं चेत्यर्धमैश्वर्यार्थिविषयम्; *अधियज्ञः इति श्लोकस्तु अर्थस्वभावात् त्रयाणां साधारण इति विविनक्ति—**जरामरणे**ति। **कथ**मिति प्रकारप्रश्ने। **अधियज्ञभाव** इत्यर्थलब्धम्। अत्रेत्येतच्छब्दवच्छास्त्रसन्निध्युपाधिकः; तच्चोत्तरग्रन्थे व्याख्यास्यति—* अत्र इन्द्रादौ मम देहभूते इति। *अस्मिन्नितीदंशब्दस्तु स्वप्रत्यक्षसन्निध्युपाधिकः; प्रत्यक्षा हीन्द्रादयोऽपि प्रष्टुरर्जुनस्य। एतच्छब्देदंशब्दयोश्चैकस्मिन्वाक्ये सामानाधिकरण्येन प्रयोगो दृश्यते—* स एष द्वाभ्यां दर्शनीभ्यां विराड्भ्यामनयोर्द्वाविंशयोर्द्वि[पद]वचनयोरयं पुरुषः प्रतिष्ठितः इत्यादौ। यद्वा * अत्रेति यज्ञस्वरूपपरामर्शः; नियतात्मत्वं त्रयाणामपेक्षितम्; अत्र बहुवचनमधिकारित्रयपरमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**एभिस्त्रिभि**रिति ॥ १, २ ॥

श्रीभगवानुवाच—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३

भा ॥ तद्ब्रह्मेति निर्दिष्टं परममक्षरं न क्षरतीत्यक्षरम् , क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपम् । तथा च श्रुतिः—*अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते [सु. २] इत्यादिका । परममक्षरं प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपम् । स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते—स्वभावः—प्रकृतिः । अनात्मभूतम् , आत्मनि संबध्यमानं, भूतसूक्ष्मतद्वासनादिकं पञ्चाग्निविद्यायां ज्ञातव्यतयोदितम् । तदुभयं प्राप्यतया त्याज्यतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः—भूतभावः—मनुष्यादिभावः ; तदुद्भवकरो यो विसर्गः *पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति (छा. ५. ९. १) इति श्रुतिसिद्धो योषित्संबन्धजः, स कर्मसंज्ञितः । तच्चाखिलं सानुबन्धम् उद्वेजनीयतया, परिहरणीयतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । परिहरणीयता चानन्तरमेव वक्ष्यते, *यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति (१२) इति ॥ ३ ॥

ता ॥ *अक्षरं ब्रह्म परममित्यत्र उद्देश्योपादेयान्यथाभावनिरासायाह—तद्ब्रह्मेति निर्दिष्टमिति । ब्रह्मशब्दोऽत्र परमात्मसाधर्म्यादुपचारवृत्त्येति भावः । अक्षरशब्दस्य निर्वचनं प्रतिपाद्यं च दर्शयति—न क्षरतीत्यादिना । क्षेत्रज्ञसमष्टौ श्रौतं प्रयोगं दर्शयति—तथा चेति । लयोऽत्र संश्लेषविशेषः । अथवा श्रुतावक्षरशब्देन उन्मग्नचेतनांशः प्रकृत्यवस्थाविशेष एव अभिधीयत इति साक्षात्प्रलयार्थत्वेऽपि न विरोधः । तथाऽपि शब्दप्रवृत्तिद्वारभूतचिदंशे तात्पर्यात्तदुदाहरणम् । *परममक्षरमित्यत्र विशेषणाभिप्रेतमाह—प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमिति । स्वभावशब्दार्थः—प्रकृतिरिति । नियतसंबद्धमिति यावत् । किं तदित्याकाङ्क्षायाम् अध्यात्मशब्दानुसारेणाह—अनात्मेति । आत्मन्यधिवसनात् संबध्यमानमित्यध्यात्मशब्दनिर्वचनम् । तत एव सिद्धमनात्मत्वम् । तद्वासनादिकं—तत्संसर्गोपाधिकाज्ञानकर्मवासनादिकम् । भूतसूक्ष्मादेर्ज्ञातव्यत्वे श्रुतिं दर्शयति—पञ्चाग्निविद्यायामिति । *वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति (छा. ५. ३. ३) इत्युपक्रम्य *इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति (छा. ५. ९. १) इत्युक्त्वा *तद्य इत्थं विदुः (छा. ५. १०. १) इत्यप्छब्दोपलक्षितपञ्चभूतसूक्ष्मवेद्यत्वं ह्युक्तमिति भावः । ननूपायकर्तृभूतेदानीन्तनात्मस्वरूपपरित्यागेन परिशुद्धात्मस्वरूपकथनं मुमुक्षोः क्वोपयुक्तम् ? भूतसूक्ष्मादिकथनं च किमर्थमित्यत्राह—तदुभयमिति । यथाक्रममन्वयः । अत्र पञ्चमाहुतेर्विवक्षितत्वाद्योनिजभूतविषयोऽयं भूतशब्द इत्यभिप्रायेणाह—भूतभावो मनुष्यादिभाव इति । मनुष्यत्वादिविशिष्टशरीरयोग इत्यर्थः । विशिष्टस्य विसर्गस्य ज्ञातव्यत्वे तस्य मनुष्यादिभावहेतुत्वे च श्रुतिं दर्शयति—पञ्चम्यामिति । अत्र मूत्रमरुन्मलादिविसर्गव्यवच्छेदार्थमुक्तं—भूतभावोद्भवकर इति । तदेव दर्शयति—योषित्संबन्धज इति । विसर्गविशेषणसामर्थ्यादेतत्सिद्धम् । एवं कर्मसंज्ञितरेतोविसर्गज्ञानस्य सप्रयोजनतामाह—तच्चाखिलमिति । अत्र कर्माभिप्रायेण नपुंसकनिर्देशः । अखिलं—मनुष्यत्वमृगत्वादिजातिभेदहेतुतयाऽनेकप्रकारम् । सानुबन्धं—हेतुभूतैः कर्मभिः फलभूतैश्च गर्भवासादिभिस्सहितमित्यर्थः । पञ्चाग्निविद्यायामचितस्सर्वावस्थानुयायित्वदुस्त्यजत्वगर्भजन्मादिदुःखकरत्वादेः फलितत्वाज्जुगुप्सनीयतारूपाऽऽत्मभयावहत्वरूपा चोद्वेजनीयता युक्ता । परिहरणीयता तु कुतस्सिध्येदित्यत्राह—परिहरणीयता चेति ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४

भा ॥ ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यतया निर्दिष्टमधिभूतं क्षरो भावः वियदादिभूतेषु वर्तमानस्तत्परिणामविशेषः क्षरणस्वभावो विलक्षणश्शब्दस्पर्शादिस्साश्रयः, विलक्षणास्साश्रयाश्शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ऐश्वर्यार्थिभिः प्राप्यास्तैरनुसन्धेयाः। पुरुषश्चाधिदैवतम्—अधिदैवतशब्दनिर्दिष्टः पुरुषः । अधिदैवतम्—देवतोपरि वर्तमानः इन्द्रप्रजापतिप्रभृतिकृत्स्नदेवतोपरि वर्तमानः, इन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां भोग्यजाताद्विलक्षणशब्दादेर्भोक्ता पुरुषः । सा च भोक्तृत्वावस्था ऐश्वर्यार्थिभिः प्राप्यतयाऽनुसन्धेया । अधियज्ञोऽहमेव [—अधियज्ञशब्दनिर्दिष्टोऽहमेव] । अधियज्ञः—यज्ञैराराध्यतया वर्तमानः । अत्र इन्द्रादौ मम देहभूते आत्मतयाऽवस्थितोऽहमेव यज्ञैराराध्य इति महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकानुष्ठानवेलायां त्रयाणामधिकारिणामनुसन्धेयमेतत् ॥ ४ ॥

ता ॥ ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यतया निर्दिष्टमित्येतदधिदैवतेऽप्यनुषञ्जनीयम् । अधिभूतक्षरशब्दनिर्वचनानुरोधेन व्याख्याति—वियदादीति । भूतशब्दस्यात्र जन्तुविषयत्वव्यवच्छेदाय वियदादिशब्दः । शब्दाद्यवस्थातद्वतोर्भोग्ययोर्द्वयोरपि क्षरशब्देन संग्रहणाय क्षरणस्वभाव इति निर्वचनम् । नश्वर इत्यर्थः । विलक्षण इति—* इन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां भोग्यजातादिति वक्ष्यमाणमत्रापि द्रष्टव्यम् । एवंविधं च वैलक्षण्यं स्वासाधारणभक्तियोगप्रसन्नपरमात्मसङ्कल्पविशेषप्रसूतभोगरूपत्वात् । अस्य ज्ञातव्यताहेतुं दर्शयति—विलक्षणा इति । * क्षरो भावः इत्येकवचनं जात्यभिप्रायमिति भावः । प्राप्याः—प्राप्यत्वादित्यर्थः । अधिदैवतशब्दे रूढिभ्रमव्युदासायाह—अधिदैवतशब्दनिर्दिष्ट इति । तन्निरुक्तिः देवतोपरिवर्तमान इति । देवतोपरीति संबन्धसामान्यषष्ठ्या समासः । दैवतशब्दस्यात्र सर्वेश्वरात्सङ्कोचं देवतान्तरेष्वभिव्याप्तिं चाह—इन्द्रेति । उपरि वर्तमानत्वमिह न केवलं देशाद्यपेक्षया ; किंतु भोगप्रकर्षादपीत्यभिप्रायेणेत्याह—इन्द्रेत्यादि पुरुष इत्यन्तम् । ननु पुरुषान्तरमिह विवक्षितम्, स्वात्मस्वरूपपुरुषानुसन्धानमधिकार्यन्तरस्यापि समानम् ; ततोऽत्र को विशेष इत्यत्राह—साचेति । न परिशुद्धस्वरूपमिहानुसन्धेयम्, न चाशुद्धेऽपि हेयत्वमिह भाव्यम् । पुरुषशब्दनिर्देशश्चात्र भावप्रधान इति भावः । अहमेवेति क इति प्रश्नस्योत्तरम् । कथमिति प्रश्नस्योत्तरत्वं तदभिप्रेतं विवृणोति—अधियज्ञ इति । यज्ञे संबध्यमानोऽधियज्ञः । तत्र च सर्वेश्वरस्याराध्यतया संबन्ध इत्याह—यज्ञैराराध्यतया वर्तमान इति । इन्द्रादयो हि तत्र आराध्याश्श्रुताः ; तत्कथमहमेवेत्युच्यत इत्यत्रोत्तरम् * अत्र देहे इत्यनेन विवक्षितमिति दर्शयति—अत्रेन्द्रादाविति । * अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे इतीश्वरेणाभिधीयमानत्वात्तद्देहविषयत्वं प्रतीतम् ; सचेश्वरदेहः * यज देवपूजायामिति याज्यदेवतापेक्षयज्ञप्रसङ्गादिन्द्रादिरेवेत्यभिप्रायेणोक्तम्—इन्द्रादाविति । * यां यां तनुम् (७. २१) इति प्रागुक्तं स्मारयति—मम देहभूत इति । कर्मणा ह्यचिद्द्रव्यं कस्यचिद्देहो भवति ; न तथाऽत्र देहत्वं कादाचित्कमिति ज्ञापनाय देहभूत इति प्रयोगः । देहभूतकेवलेन्द्रादिव्यवच्छेदार्थम्—अहमेवेत्यवधारणम् । पूर्वनिर्दिष्टब्रह्माध्यात्मकर्माधिभूताधिदैववन्न तत्त्वान्तरमिति ज्ञापनार्थं वा । * विष्णुस्सर्वा देवताः (ऐ. ब्रा.) इति च श्रुतिः । एतेन * कथमिति प्रश्नस्याप्युत्तरं दत्तम् । तत्तद्विशिष्टस्याराध्यत्वात्, * देहभृतां वरेत्यनेनाध्यात्मचिन्तानुगुणसत्त्वोत्तरदेहेन्द्रियादिमत्त्वम्, स्वस्यालौकिकेन्द्रादिदेहवत्त्वे निदर्शनं चाभिप्रेतम् । एवंविधाधियज्ञविज्ञानमनुष्ठानानुप्रविष्टम् ; न तु तदुपकारकमात्रम् ; नचैश्वर्यार्थिमात्रविषयमिति दर्शयति—इति महायज्ञेति । अकरणनिमित्तानर्हतादिपरिहाराय त्रयाणामवश्यकर्तव्यताद्योतनाय—नित्यनैमित्तिकोक्तिः ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेबरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५

भा ॥ **इदमपि त्रयाणां साधारणम्। अन्तकाले च मामेव स्मरन् कलेबरं त्यक्त्वा यः प्रयाति; स मद्भावं याति—मम यो भावः स्वभावः तं याति; तदानीं यथा मामनुसन्धत्ते, तथाविधाकारो भवतीत्यर्थः; यथा आदिभरतादयस्तदानीं स्मर्यमाणमृगसजातीयाकारास्संभूताः** ॥ ५ ॥

ता ॥ *प्रयाणकाले इत्यस्य प्रश्नस्य संग्रहेणोत्तरम् *अन्तकाले इति श्लोकः । अतो न ज्ञानिमात्रविषय इत्यभिप्रायेणाह—**इदमपी**ति । अधियज्ञपदार्थस्वाभाव्याद्वक्ष्यमाणप्रकाराच्चेति भावः । अन्वयं दर्शयति—**अन्तकाले-चे**ति । *मद्भावं यातीत्यत्र श्रुत्यादिविरुद्धतादात्म्यावाप्तिभ्रमव्युदासायाह—**मम यो भाव** इति । नन्वीश्वरस्वभाव-प्राप्ताव[स्या]पि कृशोदरीनीडनिहितकीटस्य तज्जातीयत्ववदीश्वरान्तरत्वप्रसङ्गः, त्रयाणामधिकारिणां गुणाष्टकरूपेश्वरस्व-भावप्राप्त्यविशेषेऽधिकारिभेदश्च न स्यादित्यत आह—**तदानी**मिति । तत्तदनुसन्धेयाकारविशेषसाम्यप्राप्तिर्विवक्षिता । साम्यं च स्वरूपभेद[के]कवैधर्म्ये स्थिते सत्येवेति न कश्चिद्दोष इति भावः । एवं प्राप्तिप्रश्नाः प्रत्युक्ताः; *नास्त्यत्र संशयः इत्यनेन अभिप्रेतां प्रयोजकप्रसिद्धिं दर्शयति—**यथाऽऽदिभरतादय** इति । एतेनोदाहरणेनापि तादात्म्यभ्रमो निरस्तः; न ह्यादिभरतस्य स्मर्यमाणमृगेण तादात्म्यम्; अपि तु तत्समानाकारमृगशरीरपरिग्रह एवेति तत्रैव प्रसिद्धम् । तदानीं—देहवियोगकाल इत्यर्थः ॥ ५ ॥

भा ॥ **स्मर्तुस्स्वविषयसजातीयाकारतापादनमन्तिमप्रत्ययस्य स्वभाव इति सुस्पष्टमाह—**

यंयं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।
तंतमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६

भा ॥ **अन्ते—अन्तकाले । यंयं वापि भावं स्मरन् कलेबरं त्यजति, तंतं भावमेव मरणानन्तरमेति । अन्तिमप्रत्ययश्च पूर्वभावितविषय एव जायते** ॥ ६ ॥

ता ॥ न केवलमीश्वरविषयान्तिमप्रत्ययस्वभावोऽयमिति मन्तव्यम्, किंतु सर्वसाधारणमिदमत्राप्युक्तमिति प्रयोजकाकारो *यंयमिति श्लोकेनोच्यत इत्याह—**स्मर्तु**रिति । अन्तशब्दोऽत्र पूर्वश्लोकाभिहितान्तकालपरः । तस्य चान्तिमप्रत्ययप्रभावज्ञापनाय *स्मरन् इत्यनेनान्वय इति दर्शयति—**अन्ते अन्तकाले** इति । वीप्सया *वाऽपीत्यनेन च स्मर्तव्यविषयानियमो नीचोत्तमविषयवैषम्याभावश्च दर्शितः । *तंतमिति वीप्सया त्वसङ्कीर्णतत्तत्प्राप्तिः । अवधारणेन प्रबलपुण्यान्तरेणापि तस्या दुर्वारत्वं च विवक्षितम् । भावशब्दोऽत्र स्वभावपरः । धर्मिप्रत्ययस्तु नान्तरीयकः । भाव-शब्दस्यात्र पदार्थपरत्वे प्रस्तुतभावशब्दवैरूप्यम्, *तंतमेतीति साजात्यलक्षणा च । *तंतमेवैतीत्यत्र यत्र क्वचन जन्मनि सर्वसाधारणतज्जातियोगमात्रव्युदासायोक्तम्—**मरणानन्तर**मिति । नह्यादिभरतमृगत्वे जन्मान्तरव्यवधानम् । *सदा तद्भावभावितः इत्यनेनान्तिमस्मृतिहेतुर्विवक्षित इत्याह—**अन्तिमप्रत्ययश्चे**ति । तद्भावभावितः—तद्भावनावासित इत्यर्थः, तस्मिन् भावो भावितो येनेति वा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिः मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७

भा॥ यस्मात् पूर्वकालाभ्यस्तविषय एवान्तिमप्रत्ययो जायते, तस्मात्सर्वेषु कालेष्वाप्रयाणादहरहर्मामनुस्मर। अहरहरनुस्मृतिकरं युद्धादिकं वर्णाश्रमानुबन्धि श्रुतिस्मृतिचोदितं नित्यनैमित्तिकं च कर्म कुरु। एवमुपायेन मय्यर्पितमनोबुद्धिरन्तकाले च मामेव स्मरन् यथाभिलषितप्रकारं मां प्राप्स्यसि ; नात्र संशयः॥ ७॥

ता॥ एवमन्तिमप्रत्ययाधीने फले अन्तिमप्रत्यये चानवरतभावनाधीने भवताऽपि तथाविधभावना तदनुग्राहकं कर्म च कर्तव्यमित्युच्यते—* तस्मादिति श्लोकेन । * सर्वेषु कालेष्वित्यनेन * स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते (छा. ८. १५. १) * प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत (प्र. ५. १) इत्यादिश्रुतिश्चानुस्मृतेत्यभिप्रायेण **आप्रयाणादि**त्युक्तम् । **सूत्रं** च * आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् (४. १. १२) इति । प्रतिमासं प्रतिपक्षमनुसरणेऽप्याप्रयाणादिति वक्तुं शक्यमिति तद्व्युदासाभिप्रायेण बहुवचनमित्याह—**अहरहरि**ति । *तं पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः इत्यादिविहितैकाग्रतानुरूपसात्त्विककालेष्वित्युक्तं भवति । तथा च **सूत्रम्**—* यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् (४. १. ११) इति । * युध्यच इति विहितस्य युद्धस्य अत्र * फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमित्यादिन्यायादनुस्मृत्यङ्गत्वं सिद्धम् ; तच्च युद्धमत्र प्रस्तुतत्वादुपलक्षणतयोक्तम् ; ततश्च प्रमाणसिद्धं यथास्वं वर्णाश्रमकर्मावश्यं कर्तव्यमित्युक्तं भवतीत्यभिप्रायेणाह—**अहरहरनुस्मृतिकरं युद्धादिक**मिति । **वर्णाश्रमानुबन्धी**त्युपलक्ष्यसंग्राहकाकारः । **चोदित**मित्यनेन शमादिविधेश्चोदितव्यतिरिक्तविषयत्वं सूचितम् । नित्यनैमित्तिकशब्देन फलाभिसन्धिपूर्वकर्मव्युदासः । * मय्यर्पितमनोबुद्धिरित्यस्य उक्तार्थानुवादरूपत्वं दर्शयति—**एवमि**ति । **उपायेन**—कर्मादिरूपेणेत्यर्थः । अनुस्मरणमेवात्र मनसोऽर्पणम् ; बुद्धेरर्पणं तु फलप्रदत्वाध्यवसायः । प्रकरणसिद्धावान्तरव्यापारकथनम्—**अन्तकाले च मामेव स्मरन्नि**ति । यद्वा अत्रोपायेनेति कर्मानुगृहीतानुस्मृतिरेवोच्यते । तत्फलं * मय्यर्पितमनोबुद्धिरिति । तस्यैवार्थः—**अन्तकाले च मामेव स्मरन्नि**ति । पूर्वोत्तरानुवृत्ताधिकारित्रयसाधारण्यायाह—**यथाभिलषितप्रकारं मामि**ति । * निस्संशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः । ससंशयान् हेतुबलान्नाध्यावसति माधवः ॥ (भा. मो. ३६९. ७१) इत्यादिवत् * असंशय इत्यस्यार्जुनविशेषणत्वेऽपि फलितमाह—**नात्र संशय** इति । * अ मा नो नाः प्रतिषेधे (काव्यानु) इति वचनादकारो वाऽत्र पृथगनुसन्धेयः । * एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्ति (छा. ३. १४. ४) इत्यादिकमत्रानुसन्धेयम् ॥७॥

भा॥ एवं सामान्येन स्वप्राप्त्यावाप्तिरन्तिमप्रत्ययाधीनेत्युक्त्वा तदर्थं त्रयाणामुपासनप्रकारभेदं वक्तुमुपक्रमते ; तत्रैश्वर्यार्थिनामुपासनप्रकारं यथोपासनमन्तिमप्रत्ययप्रकारं चाह—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८

भा॥ अहरहरभ्यासयोगाभ्यां युक्ततया नान्यगामिना चेतसा अन्तकाले परमं पुरुषं दिव्यं मां वक्ष्यमाणप्रकारं चिन्तयन् मामेव याति—आदिभरतमृगत्वप्राप्तिवदैश्वर्यविशिष्टतया मत्समानाकारो भवति। अभ्यासः—नित्यनैमित्तिकाविरुद्धेषु सर्वेषु कालेषु मनसोपास्यसंशीलनम्। योगस्त्वहरहर्योगकालेऽनुष्ठीयमानं यथोक्तलक्षणमुपासनम्॥ ८॥

ता॥ अन्तिमप्रत्ययप्रसङ्गात्तद्धेतुतया * अनुस्मरेत्युपासनं प्रस्तुतम् ; तत्प्रकारभेदोऽनन्तरप्रघट्टकार्थ इत्यभिप्रायेणाह—**एवमि**ति । गतिभेदोऽपि वक्ष्यमाणोऽनेनोपलक्षणीयः । * अभ्यासेत्यादिश्लोकत्रयार्थमाह—**तत्रे**ति । योग-

शब्दस्य संबन्धमात्रपरत्वे नैरर्थक्यादत्र ध्यानपरत्वं वक्तुं युक्तम्, तत्पुरुषाच्च द्वन्द्वस्योभयपदार्थप्रधानत्वात्परिग्राह्यत्वमस्ति; तदाह—**अभ्यासयोगाभ्या**मिति । *नान्यगामिनेत्येतन्नैकादिशब्दवत्, अनन्यगामिनेत्यर्थः । अन्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलं नास्येति नान्यगामि । अभ्यासयोगशब्देन प्राचीनचिन्तनस्योक्तत्वात्, *अनुचिन्तयन्नित्येतदन्तिमस्मृतिपरमिति प्रदर्शनाय **अन्तकाल** इत्युक्तम् । चिन्तनस्य ध्यानस्य च पुरुष एवात्र कर्म; स च परमशब्देन विशेषितत्वादीश्वर एवेत्यभिप्रायेण **मा**मिति पदद्वयम् । *दिव्यमित्यस्य सूर्यमण्डले स्थितमिति शङ्करोक्तं निर्मूलम्, *आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति वक्ष्यमाणविरुद्धं चेत्यभिप्रायेणाह—**वक्ष्यमाणप्रकार**मिति । अनन्तरश्लोकद्वयेनेति शेषः । कथमैश्वर्यार्थिनोऽनपेक्षितपरमपुरुषप्राप्तिः फलतयोच्यत इत्यत्राह—**आदिभरते**ति । अन्तकाले स्मर्यमाणभोगप्रदानोपयुक्ताकारविशिष्टपरमपुरुषसमानैश्वर्यप्राप्तिरिह परमपुरुषप्राप्तिः । तत्साम्यापत्तिरेव हि तत्प्राप्तितया *यंयमिति श्लोकेनोदाहृतेति भावः । *आरम्बणसंशलीनं पुनःपुनरभ्यासः इति **वाक्यकार**वचनानुरोधेनाभ्यासशब्दार्थमाह—**अभ्यास** इति । पुनःपुनरिति वचनान्मध्येऽवश्यंभाविभिः कैश्चिद्व्यवधानं सूचितमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**नित्यनैमित्तिकाविरुद्धे**ष्विति । **सर्वेषु कालेष्वि**ति—न केवलं योगकाले, तदातनस्य शीलनस्य योगशब्देनोपात्तत्वादिति भावः । आरम्बणम्—आलम्बनम्; तच्चात्रोपास्यशब्देन व्याख्यातम् । योगशब्देनात्राङ्गिस्वरूपमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**योगस्त्वि**ति । **यथोक्ते**ति । अत्यर्थप्रियविशदतमप्रत्यक्षतापन्नेत्यर्थः ॥ ८ ॥

कविं पुराणमनुशासितारम् अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९
प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १०

भा ॥ कविं—सर्वज्ञम्, पुराणम्—पुरातनम्, अनुशासितारम्—विश्वस्य प्रशासितारम्, अणोरणीयांसम्—जीवादपि सूक्ष्मतरम्, सर्वस्य धातारम्—सर्वस्य स्रष्टारम्, अचिन्त्यरूपम्—सकलेतरविसजातीयस्वरूपम्, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्—अप्राकृतस्वासाधारणदिव्यरूपम्, तमेवंभूतमहरहरभ्यस्यमानभक्तियुक्तयोगबलेनारूढसंस्कारतया अचलेन मनसा प्रयाणकाले भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य—संस्थाप्य; तत्र भ्रूमध्ये दिव्यं पुरुषं योऽनुस्मरेत्; स तमेवोपैति—तद्भावं याति, तत्समानैश्वर्यो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

ता ॥ क्रान्तदर्शी हि कविरित्युच्यते; अत्र तु कविशब्दः ईश्वरविषयत्वात् सर्वदर्शित्वपर इत्यभिप्रायेणाह—**सर्वज्ञ**मिति । पुराणशब्देनानादित्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं—**पुरातन**मिति । अनुपूर्वश्शासिर्विविच्य ज्ञापनार्थ इत्येतावन्मात्रपरत्वव्युदासाय **विश्वस्य प्रशासितार**मित्युक्तम् । ईश्वरस्य सतोऽनुशासनमाज्ञापनमेवेति भावः । अनुशा[स्यकर्माकाङ्क्षायां]सनं कस्येत्याकाङ्क्षायां *सर्वस्य धातारमित्यत्र सर्वस्येति पदमाकर्षणीयम्; विशेषनिर्देशाभावाद्वा सर्वविषयत्वमित्यभिप्रायेण—**विश्वस्ये**त्युक्तम् । *एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः (बृ. ५. ८. ९) इत्यादिकमत्र भाव्यम् । *अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानाम् (य. आ. ३. ३) इत्यादिषु प्रशासनसहपठितान्तःप्रवेशौपयिकसूक्ष्मतरत्वमत्र *अणोरणीयांसमित्युच्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं—**सूक्ष्मतर**मिति । *धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार (पु.) *सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् (ना.) इत्यादिषु धातृशब्दस्य स्रष्टरि प्रयोगाद्धातूनां चानेकार्थगर्भत्वात्

सर्वस्य स्रष्टारमित्युक्तम्। *विष्णुना विधृते भूमी (यजु. आ. १. २७) * सर्वाधारं धाम विष्णुसंज्ञम् (मै. उ.) इत्युक्तं सर्वाधारत्वं सर्वस्रष्टुरेवेति फलितोक्तिर्वा। उक्तप्रकारस्येश्वरस्वरूपस्य सामान्यतो दृष्टैस्तर्कैरसंभावनीयतां केचिदभिमन्येरन्निति तन्निरासपरम् * अचिन्त्यरूपमितिपदमित्यभिप्रायेणाह—**सकलेतरविसजातीयस्वरूपमि**ति। वर्णयोगस्य स्वरूपेणाघटनात् प्रमाणसिद्धविलक्षणविग्रहद्वारा तद्योगमाह—**अप्राकृते**ति। * येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः (काठके. ३. ९. ७) * यस्यादित्यो भामुपयुज्य भाति (भा. आनु. १५८. २२–?) * तस्य भासा सर्वमिदं विभाति (मु. २. २. ११) * तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः (बृ. ६. ४. १६) इत्यादिषु निरतिशयदीप्तियोगस्सिद्धः। * आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् (ना) इति श्रुतिखण्डस्यात्र निबन्धः, * तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम् (ऋ. ७. ७. १०. ११. ७; अष्ट. २. ७. ९) * तमसस्तन्महिनाजायतैकं (अष्ट. २. ४. ९) * यदा तमः (श्वे. ४. १८) इत्यादिश्रुत्यन्तरोपलक्षणार्थः। तेन * तमसः इति सर्वकारणभूततमोद्रव्यविवक्षा। * तमसः परस्तादित्यनेन फलितमप्राकृतत्वम्; तत एवचाकर्माधीनत्वं, नित्यत्वं, निरवद्यत्वमित्यादि सूचितम्। एतच्छ्लोकच्छायश्च मानवश्श्लोकः—* प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम्। रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तु पुरुषं परम्॥ (मनु. १२. १२२) इति। अनुकूलानां हितरमणीयत्वाद्याकारेण हिरण्यवर्णत्वरुक्माभत्वादिव्यपदेशः। प्रतिकूलदुष्प्रेक्षत्वप्रकाशातिरेकादिविवक्षया आदित्यवर्णत्वाद्युक्तिः। * दिवि सूर्यसहस्रस्य (११. १२) इत्यादि च वक्ष्यति। एतेनादित्यशब्दस्य नित्यचैतन्यप्रकाशपरत्वं, तमश्शब्दस्य चाज्ञानविषयत्वं परोक्तं निरस्तम्। श्लोकद्वयस्यान्वयं दर्शयति—**तमेवंभूतमि**त्यादिना। * भक्त्या युक्तो योगबलेनेति पृथङ्निर्देशात्परोक्तप्राणजयबलादिपृथगर्थताप्रतीतिस्स्यादिति तदपाकरणाय विशिष्टैकार्थतां दर्शयितुं **भक्तियुक्तयोगबलेने**त्युक्तम्। मनसोऽचलत्वे हेतुरिदम्; तस्य चावान्तरव्यापारः योग्यपर्याययुक्तशब्देन विवक्षित इत्याह—**आरूढसंस्कारतये**ति। * आवेश्येत्यनेन योगप्रकरणेषूक्तं निश्चलावस्थापनं विवक्षितमित्याह—**संस्थाप्ये**ति। अत्र पुरुषध्यानस्यापि भ्रूमध्यमेव देशः, देशान्तरानभिधानाद्योगप्रकरणान्तरेषूपदेशाच्च तत्सिद्धेरिति विभाव्योक्तं—**तत्र भ्रूमध्य** इति। तमेवंभूतं दिव्यं पुरुषम् इत्यन्वयः। *तं तमेवैति (६) इत्यवधारणदर्शनात् *स तं परं पुरुषमित्यत्रापि तमितीतरव्यवच्छेदपरमित्यभिप्रायेणाह—**स तमेवोपैती**ति। * यः प्रयाति स मद्भावं याति (५) इति प्रक्रान्तप्रकार एवात्र विवक्षित इति दर्शयति—**तद्भावं याती**ति। भावप्रधानोऽत्र निर्देश इति भावः। तत्र तादात्म्यादिभ्रमं व्युदस्यति—**तत्समानैश्वर्यो भवतीत्यर्थ** इति। परमसाम्यापत्तिव्यवच्छेदाय समानैश्वर्य इत्युक्तम्। एतेन * कविमित्यादिभिस्सर्वज्ञत्वादयो गुणाः ऐश्वर्यप्रदत्वार्थमनुसन्धेयतयोक्ताः, नतु प्राप्यत्वार्थमिति फलितम्। एवमन्तिमकालस्मर्तव्यतया निर्दिष्ट एवाकारः प्रागपि ध्येयतयोक्त इति मन्तव्यम्। एवमुत्तरत्रापि॥ ९॥ १०॥

भा॥ अथ कैवल्यार्थिनां स्मरणप्रकारमाह—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये॥ ११

भा॥ यदक्षरम्—अस्थूलत्वादिगुणकं वेदविदो वदन्ति, वीतरागाश्च यतयो यदक्षरं विशन्ति, यदक्षरं प्राप्तुमिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत्पदं संग्रहेण ते प्रवक्ष्ये। पद्यते गम्यते चेतसेति पदम्; तत् निखिलवेदान्तवेद्यं मत्स्वरूपमक्षरं यथोपास्यम्, तथा संक्षेपेण प्रवक्ष्यामीत्यर्थः॥ ११॥

ता ॥ अथ मन्दप्रयोजनोक्तपरव्याख्याप्रतिक्षेपाय *यदक्षरमित्यादिश्लोकत्रयस्यार्थमाह—**अथे**ति । स्मरण-शब्दोऽत्रोपासनस्यान्तिमप्रत्ययस्य च संग्राहकः, उभयोरपि स्मृतिविशेषत्वात् । *नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् (काठ. ३. ९. ७) इत्युक्तप्रमाणान्तरागोचरत्वपरेण *वेदविदो वदन्तीयनेन सूचितवेदोक्तप्रकारकथनम्—**अस्थूलत्वादि-गुणक**मिति । *अस्थूलमनण्वह्रस्वम् (बृ. ५. ८. ७) इत्यादिश्रुतिरिह विवक्षिता । **ब्रह्मचर्यम्**—ऊर्ध्वरेतस्त्वादिकम् । यद्वा *अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्....अथ यन्मौनमित्याचक्षते....अथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते....अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् (छा. ८. ५. १) इति श्रुतेः ब्रह्मप्राप्त्यर्था या काचिदपि चर्या ब्रह्मचर्यम् । वीतरागा यतय एव *यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्तीत्यत्रापि कर्तारः । एतेन फलोपाययोः प्रदर्शनम् । पदशब्दस्यात्र रूढार्थानुपपत्तेरुपपन्नं योगमाह—**पद्यत** इति । अत्र पदशब्देन ज्ञानविषयत्वमुखेन उपास्यत्वादिकमभिप्रेतमित्याह—**गम्यते चेतसे**ति । यत्तच्छब्दाभिप्रेतां प्रसिद्धिमाह—**निखिले**ति । अक्षरशब्दस्यात्र विकारादिदोषरहितपरमात्मविषय-त्वात् **मत्स्वरूपमि**त्युक्तम् । स्वासाधारणं रूपमित्यर्थः । अक्षररूपपरमात्मोपासनमत्राक्षरस्वरूपजीवात्मप्राप्त्यर्थम् ॥ ११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणम् आस्थितो योगधारणाम् ॥ १२
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३

भा ॥ **सर्वाणि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि ज्ञानद्वारभूतानि संयम्य—स्वव्यापारेभ्यो विनिवर्त्य, हृदयकमल-निविष्टे मय्यक्षरे मनो निरुध्य, योगाख्यां धारणामास्थितः—मय्येव निश्चलां स्थितिमास्थितः, ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म मद्वाचकं व्याहरन्, वाच्यं मामनुस्मरन्, आत्मनः प्राणं मूर्ध्न्याधाय देहं त्यजन् यः प्रयाति ; स याति परमां गतिं—प्रकृतिवियुक्तं मत्समानाकारमपुनरावृत्तिमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः । *यस्स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥** (२०, २१) **इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥**

ता ॥ *सर्वद्वाराणि संयम्येत्यत्र नवद्वारप्रतीतिनिरासाय प्रत्याहारविषयताद्योतनाय चाह—**सर्वाणि श्रोत्रादी-नी**ति । द्वारानुबन्धरहितस्पर्शनादीन्द्रियाणां कथं द्वारशब्दार्थतेत्यत्रोक्तं—**ज्ञानद्वारभूतानी**ति । संयमनमत्र शब्दादि-विषयौन्मुख्यनिवर्तनमित्यभिप्रायेणाह—**स्वव्यापारेभ्यो विनिवर्त्ये**ति । *मनो हृदि निरुध्य चेत्यत्र हृन्मात्रस्य ध्येयता-ऽनुपपन्नेत्यत्रोक्तं—**हृदयकमलनिविष्टे मय्यक्षर** इति । हृच्छब्दोऽत्र तत्रत्यपुरुषलक्षकः ; अन्यथा *मामनुस्मरन्नित्यन-न्तरोक्तिर्न घटेतेति भावः । अर्थक्रमेण बलवता दुर्बलस्य पाठक्रमस्य बाधमभिप्रेत्य *मनो हृदि निरुध्येत्यस्यानन्तरम् *आस्थितो योगधारणामित्यादिकं व्याख्यातम् । प्रत्याहारानन्तरपठितधारणाव्यवच्छेदायाह—**योगाख्यां धारणामि**ति । षष्ठीसमासात्समानाधिकरणसमासस्य ग्राह्यत्वं निषादस्थपतिन्यायसिद्धम् । धारणाशब्दाभिप्रेतमाह—**मय्येव निश्चलां स्थितिमि**ति । प्रणवस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वात् ब्रह्मेतिव्यपदेश इत्यभिप्रायेण **मद्वाचकमि**त्युक्तम् । मन्त्रस्यार्थविशेष-प्रकाशनमुखेनोपकारकत्वमप्यत्र ब्रह्मशब्देन प्रतिपादनाद्विवक्षितमित्यभिप्रायेण **वाच्यं मामनुस्मरन्नि**त्युक्तम् । प्रणवस्य भगवद्वाचकत्वं योगाङ्गत्वादिकं च श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धम् । यथा **कठवल्ल्यां** *सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ (२. १५) इति । अत्र नाम्ना नामिनो निर्देशः । तथा *प्रणवो धनुश्शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ (मु. २. २. ४) इति । तथा *आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पश्ये-

द्ब्रह्मामिगूढवत् ॥ (ध्यान) इति । तथा *ओमित्येवं ध्यायथात्मानम् (मु. २. २. ६) इति । तथा *यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत, स तेजसि सूर्ये संपन्नः यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुक्त एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तस्स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्, स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते (प्र. ५. ५) इति । तथा *वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः । स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे । स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥ (श्वे. १. १३. १४) इति । अत्रैव श्लोके *विष्णुं पश्येद्धृदि स्थितमिति योगयाज्ञवल्क्यपाठः । तथा *कांस्यघण्टानिनादस्तु यथा लीयति शान्तये । ओङ्कारस्तु तथा योज्यश्शान्तये शान्तिमिच्छता । यस्मिन् स लीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते ॥ इति । तथा *ओं खं ब्रह्म ओं खं पुराणम् (बृ. ७. १. २) इति । *ओमित्येतदक्षरं ब्रह्मास्य पादाश्चत्वारो वेदाश्चतुष्पादिदमक्षरम्, परं ब्रह्म पूर्वास्य मात्रा पृथिव्यकारः इत्यारभ्य *प्रथमा रक्तपीता महद्ब्रह्मदैवत्या द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुदैवत्या तृतीया शुभा शुक्ला रुद्रदैवत्या याऽवसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदैवत्या (अथर्व) इति च । अत्र अर्धमात्राधिदैवभूतः पुरुष एवावतीर्णावस्थो द्वितीयमात्रादैवत्वेन विष्णुरिति चोक्तः । तथा *ओमिति ब्रह्म ओमितीदं सर्वम् (शी. ८. १) इति, *ओङ्कारमेवेदं सर्वम् (छा. २. २३. २) इति । तथा *हृदिस्था देवतास्सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः परस्तु सः । तस्योत्तरतश्शिरो दक्षिणतः पादो य उत्तरतस्स ओङ्कारो य ओङ्कारस्स प्रणवो यः प्रणवस्स सर्वव्यापी यस्सर्वव्यापी सोऽनन्तो योऽनन्तस्तत्तारं यत्तारं तत्सूक्ष्मं यत्सूक्ष्मं तच्छुक्लं यच्छुक्लं तद्वैद्युतं यद्वैद्युतं तत्परं ब्रह्म (अथ. २) इति । अत्र प्रकरणादिवशात्प्रतर्दनविद्यावदन्तरितं शासनमनुसन्धेयम् । मुमुक्षोरुत्क्रमणप्रकरणे च प्रणवश्श्रूयते *अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ओमिति वा होद्वामीयते स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् । तदेष श्लोकः—शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ (छा. ८. ६. ६) इति । **महाभारते** च महेश्वरवचनम् *ओमित्येवं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवम् (ह. वि. १३३. १०) इति । आह च भगवान् **याज्ञवल्क्यः**—*देवतायाः परायाश्च ह्यालम्बः प्रणवस्स्मृतः । कश्चिदाराधनाकामो विष्णोर्भक्त्या करोति वै । तदाराधनसान्निध्ये प्रतिमां व्यञ्जिकां यथा । धातुद्रव्यादिपाषाणैः कृत्वा भावं निवेशयेत् । श्रद्धाभक्त्यादराद्यैश्च तस्य देवः प्रसीदति । ओङ्कारेण तथा चात्मा ह्युपास्ते स प्रसीदति । सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् । य एतं प्रणवेनाद्यमक्षरं प्रतिपद्यते । ततोऽक्षरेण वेदेन वेद्यं ब्रह्माधिगच्छति । एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते । अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो निरामयः । तस्योङ्कारः स्मृतं नाम तेनाहूतः प्रसीदति । तस्मादोमिति पूर्वं तु कृत्वा युञ्जीत तत्परः । ब्रह्मोङ्कारविधानेन तत्त्वेन प्रतिपद्यते ॥ इति । अत्र *सर्वद्वाराणि इत्यादिश्लोकयोर्भगवद्वाक्यतया प्रसिद्धयोरुदाहरणात् *मामिति निर्देशस्तद्विषयः । पुनश्चात्र हैरण्यगर्भादिसिद्धान्तेषु प्रणवार्थं प्रपञ्च्यान्तेऽप्याह—*त्रिरात्मा त्रिस्वभावश्च तथा त्रिव्यूह एव च । पञ्चरात्रे तथा ह्येष भगवद्वाचकः स्मृतः । बलं वीर्यं तथा तेजस्त्रिरात्मेति च संज्ञितः । ज्ञानैश्वर्ये तथा शक्तिस्त्रिस्वभाव इति स्मृतः । सङ्कर्षणोऽथप्रद्युम्नो ह्यनिरुद्धस्तथैव च । त्रिव्यूह इति निर्दिष्ट ओङ्कारो विष्णुरव्ययः । भगवद्वाचकः प्रोक्तः प्रकृतेर्वाचकस्तथा । व्यक्ताव्यक्तो वासुदेवः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ इति । यच्चात्र हैरण्यगर्भकापिलावान्तरतप-

स्सनत्कुमारब्रह्मिष्ठपाशुपताख्येषु सिद्धान्तेष्वर्थभेदवर्णनं, तदपि तत्तदर्थविशेषान्तरितपरमपुरुषपर्यवसानमभिप्रेत्येति मन्तव्यम्। अत एव हि विष्णुप्रतिपादकतयाऽन्तकाले स्मर्तव्यत्वेनोपसंह्रियते—* ओङ्कारं विपुलमचिन्त्यमप्रमेयं सूक्ष्माख्यं ध्रुवमचरं च यत्पुराणम्। तद्विष्णोः पदमपि पद्मज प्रसूतं देहान्ते मम मनसि स्थितं करोतु इति। प्रणवेनैवात्र भगवदर्चनमुच्यते—*तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैस्सर्वान् देवान् समाहितः। नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु यथाक्रमम्। आवाहनादिकं कर्म यन्न सूक्तं मया त्विह। तत्सर्वं प्रणवेनैव कर्तव्यं चक्रपाणये। दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा। अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम्। विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुरेव दिवाकरः। तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात्॥ (भा. स.) इति। तथा परमपुरुषसाक्षात्कारकारणतया चात्र प्रणवोपासनप्रकार उच्यते। * ओंभूर्भुवस्सुवर्महर्जनस्तपस्सत्यमिति वैदिकम्। * एतदुच्चार्य वै ब्रह्म परे व्योम्नि नियोजयेत्। हृदयेऽग्निश्च वायुश्च जीवो यस्समुदाहृतः। ओङ्कारपद्मनाले तु उद्धृत्योपरि योजयेत्। अप्राणाच्छून्यभूतात्तु चेतोङ्गं जीवसंज्ञितम्। जायते तु यतस्तस्मात्पुनस्तत्र निवेशयेत्। घण्टाशब्दवदोङ्कारमुपासीत समाहितः। पुरुषं निर्मलं शुभ्रं पश्येद्वै नात्र संशयः॥ इति। **योगानुशासनसूत्रं** च * क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः, तस्य वाचकः प्रणवः (१. २४, २५) इति। अतः प्रणवस्य भगवद्वाचकत्वं समाध्युत्क्रमणाद्यवस्थासु तेनैव भगवदनुस्मरणं च सिद्धम्। *शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति॥ (छा. ८. ६. ६), *ऊर्ध्वमेकस्स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम्। ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम्॥ (या. स्मृ. ३. १६७) इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारान्मुमुक्षोरुत्क्रमणौपयिकमिदं मूर्ध्नि प्राणाधानम्। **त्यजन् यः प्रयातीति**—त्यक्त्वा यः प्रयातीत्यर्थः। आत्मार्थिनो ह्यात्मा गन्तव्यः; तत्रापुनरावृत्तित्वमात्रात्परमगतित्वोक्तिरित्यभिप्रायेणाह—**प्रकृतीति**। ईदृशस्यात्मनः परमगतिशब्देन व्यपदेशो न केवलं प्रकरणवशात्; किंत्वस्मिन्नेवाध्याये तद्विषय एवायं प्रयोगोऽप्यस्तीत्याह—**यस्स सर्वेष्विति**॥ १२॥ १३॥

भा॥ एवमैश्वर्यार्थिनः कैवल्यार्थिनश्च स्वप्राप्यानुगुणं भगवदुपासनप्रकार उक्तः; अथ ज्ञानिनो भगवदुपासनप्रकारं प्राप्तिप्रकारं चाह—

अनन्यचेतास्सततं यो मां स्मरति नित्यशः।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः॥ १४

भा॥ नित्यशः मामुद्योगप्रभृति सततं—सर्वकालम् अनन्यचेता यः स्मरति—अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मत्स्मृत्या विना आत्मधारणमलभमानो निरतिशयप्रियां स्मृतिं यः करोति; तस्य नित्ययुक्तस्य—नित्ययोगं काङ्क्षमाणस्य योगिनोऽहं सुलभः—अहमेव प्राप्यः; न मद्भाव ऐश्वर्यादिकः; सुप्रापश्च। तद्वियोगमसहमानोऽहमेव तं वृणे। मत्प्राप्त्यनुगुणोपासनविपाकं तद्विरोधिनिरसनमत्यर्थमत्प्रियत्वादिकं चाहमेव ददामीत्यर्थः। * यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः (क. २.२३; मु. ३.२.३) इति हि श्रूयते। वक्ष्यते च—* तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥ तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता॥ (१०. १०, ११) इति॥ १४॥

ता॥ सङ्गत्यर्थमनुवदति—**एवमिति**। अध्यायारम्भगतप्रश्नोत्तरयोस्तत्प्रसङ्गके पूर्वाध्यायान्ते चायं क्रमो न विवक्षितः, अधियज्ञान्तिमप्रत्यययोस्साधारण्येन प्रतिपादने तात्पर्यात्। इहतु प्रतिनियतार्थोपदेशरूपत्वादुत्तरोत्तरमुत्कृष्टता-

प्रदर्शनायैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनः क्रमेणोक्ता इति भावः। अत्र च **एवमिति** निर्देशात् **स्वप्राप्यानुगुणमिति** निर्देशाच्च प्रकरणस्याधिकारित्रयविषयत्वव्यवस्थापकहेतवः प्रदर्शिताः। तथाहि; एवमत्र कैश्चिच्छङ्क्येत—नन्वत्र *ते ब्रह्म तद्विदुः (७.२९) किं तद्ब्रह्म (८.१) * अक्षरं ब्रह्म परमम् (३) इति ब्रह्मशब्दस्य साक्षाद्ब्रह्मविषयत्वे को बाधः? तस्यैव च सर्वात्मत्वादध्यात्मशब्देनापि तद्गतं सर्वं ग्रहीतुमुचितम्; * भूतभावोद्भवकरो विसर्गः (३) इत्यपि जगत्सृष्टिग्रहणं युक्तं, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो वा; सचात्र निवृत्तिलक्षणो यज्ञः। * अधिभूतं क्षरो भावः (४) इति च अधिभवतीति व्युत्पत्तेः प्राणिजातं, *पुरुषश्चाधिदैवतमिति परब्रह्मावस्थाविशेषः, समष्टिपुरुषादिर्वा। अधियज्ञस्सर्वयज्ञाभिमानिनी विष्णवाख्या देवता, * यज्ञो वै विष्णुः (यजु. १.७.४.४) इति श्रुतेः। * अन्तकाले च (५) इत्यादि श्लोकत्रयमपि मुमुक्षोरेवान्तिमप्रत्ययमधिकृत्योक्तम्; प्रश्नप्रतिवचनश्लोकानां पूर्वाध्याये प्रस्तुताधिकारित्रयज्ञातव्योपादेयपरत्वेऽप्युपरितनाश्श्लोकाः प्रधानतया सुदुर्लभत्वेन निर्दिष्टज्ञानिपरा युक्ताः; अन्यथा * मामेव स्मरन् (५) * मामेवैष्यसि (७) इत्यादेर्बाधात्। अत एव *प्रयाणकाले च कथम् (२) *अन्तकाले च माम् (५) इति श्लोकयोरधिकारित्रयपरत्वेऽपि तद्विवरणेऽत्र तदैकार्थ्यं ग्राह्यमित्यपि निरस्तम्; तत्रापि चाधिकारित्रयपरत्वं न प्रतीयते; नचैश्वर्यार्थिनः परमपुरुषविषयान्तिमप्रत्ययसापेक्षतायां प्रमाणं पश्यामः। एवमुत्तरेष्वपि श्लोकेष्वेक एवाधिकारी, तद्वेद्यं चैकमेव पुनःपुनरनूद्य विशेषतो विशदीक्रियते। नच पुनरुक्तिदोषः, अभ्यासस्य ज्ञानिप्राधान्यलिङ्गत्वात्; * संसिद्धिं परमां गताः (१५) * स याति परमां गतिं (१३) * तमाहुः परमां गतिम् (२१) इत्यमीषामैकार्थ्यं च प्रतीतमपरित्याज्यम्; नच परमगन्तव्यातिरिक्ता परमसंसिद्धिः। * तमाहुः परमां गतिमिति परोक्षनिर्देशश्च * पुरुषस्सपरः पार्थ (२२) इतिवत्स्यात्। * परमं पुरुषं दिव्यं (८) * स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं (१०) * पुरुषस्स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया (२२) इत्यमीषां भिन्नार्थत्वकल्पनं चायुक्तम्; परैरपि च सर्वैः प्रायश एवमैककण्ठ्येन व्याख्यातम्—इति। अत्रैवं परिहारक्रमः—* अधियज्ञोऽहमेव (४) इतिवदहमेव ब्रह्मेत्यनुक्तेरध्यात्मादिवदत्र ब्रह्मशब्दार्थस्याप्यर्थान्तरत्वं तावत्प्रतीतम्; नच ब्रह्मशब्दादक्षरशब्दस्य परमात्मनि रूढ्यतिशयः, येन ततस्तद्व्याख्यानं स्यात्। * एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते। येचाप्यक्षरमव्यक्तम् (१२. १) इत्यादिषु च परमात्मनोऽन्यदेवोपास्यमक्षरशब्देन प्रतीयते। * द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च। क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते। अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् (वि. १. २२. ५५, ५६) इत्यादिषु चाक्षरपरब्रह्मशब्दौ परिशुद्धात्मविषयौ शारीरकभाष्ये समर्थितौ। अतोऽत्र * किं तद्ब्रह्म इत्युक्तेऽहमेव ब्रह्मेत्यव्याख्यानात्त्वेतरविषयब्रह्मशब्दः परमशब्दविशेषिताक्षरशब्दानुगुण्याच्च प्रकृतेरीश्वराच्चान्यस्मिन् परिशुद्धात्मन्युपचाराद्वर्तते; पश्चाच्चायमेव * अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः (२१) इति वक्ष्यते। नचासौ श्लोकः परमात्मपर इति शङ्कनीयम्, * ये चाप्यक्षरमव्यक्तं, * ये त्वक्षरमनिर्देश्यं (१२.३), * क्षरश्चाक्षर एव च (१५.१६) इत्यादिष्विवात्रापि अक्षरशब्दस्य भगवद्व्यतिरिक्तविषयत्वप्रतीतेः। संसिद्धिशब्दश्च परमगतिशब्दनिर्दिष्टप्राप्यविलक्षणां समीचीनां सिद्धिं स्वरसत उपसर्गशक्त्या व्यनक्ति; अत एव स्वभावादिशब्दा अधिकारित्रयज्ञातव्योपादेयवस्तुविशेषपरा उक्ताः। एवं स्ववाक्यपर्यालोचनया पूर्वाध्यायप्रकृतपरामर्शेन च प्रश्नप्रतिवचनवाक्यानामधिकारित्रयविषयत्वे सिद्धे तदनन्तराणामपि ग्रन्थानां यथासंभवं सर्वविषयत्वं युक्तम्। प्रक्रान्ते चाधिकारित्रये यद्वृत्तत्रयेणानूद्यमाने कैवल्यभगवत्प्राप्तिकामयोरनन्तरं स्पष्टमभिधानात् *अभ्यास (८) इत्यादिकं परिशेषादैश्वर्यार्थिविषयम्। यच्चैश्वर्यार्थिनां परमपुरुषविषयान्तिमप्रत्ययसापेक्षतायां प्रमाणं नास्तीति; तदपि न, **श्रीमद्भागवते** पुराणे ध्रुवचरिते तद्दृष्टेः—*भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन् (४.९.११) इत्यादिना। अतो यथोक्त एवार्थः।

यद्यपि ब्रह्मपुरुषपरगत्यादिशब्दैरिह सर्वत्र परमात्मभजनतत्प्राप्त्यादिरेव प्रतीयते; तथाऽपि[तावता]एकाधिकारिविषयत्वं वक्तुं न युज्यते, पूर्वत्र प्रयाणकाले भ्रूमध्ये प्राणावेशस्य तत्रैव परमात्मध्यानस्य च विहितत्वादनन्तरं च हृदि ध्यानस्य मूर्ध्नि प्राणावेशस्य च तत्काल एव विधानात्। तदिदं द्वयं परस्परविरुद्धं किं कालभेदाद्व्यवस्थाप्येताधिकारिभेदाद्वा? तत्र न तावत्कालभेदश्श्रुतः; प्रत्युत कालैक्यमेव श्रूयते; अतः परिशेषात्सिद्धोऽधिकारिभेदः। किंच *शतं चैका च (छा. ८. ६. ६) इत्यादिभिर्मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणं मोक्षहेतुः, अन्याभिर्निष्क्रमणं फलान्तरहेतुरित्यवगते प्रयाणकाले भ्रूमध्ये मूर्ध्नि च प्राणावेशस्योत्क्रमणशेषतया तत्तद्देशगतनाड्योत्क्रमणे प्रतीते सिध्येदधिकारिभेदः। पूर्वत्र चाध्याये *चतुर्विधा भजन्ते माम् (७. १६) इत्यादावयमधिकारिभेदः प्रस्तुतः; तदन्ते च *जरामरणमोक्षाय (७. २९) *साधिभूताधिदैवं माम् (७. ३०) इति श्लोकयोर्यच्छब्दावृत्त्याऽधिकारिभेदप्रतीतिर्भाष्ये प्रतिपादिता; सा चात्रापि स्फुटा; *अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः (९) *यः प्रयाति त्यजन् देहं (१३) *यो मां स्मरति नित्यशः (१४) इति। एतदखिलमभिप्रेत्योक्तम्—**एवमैश्वर्यार्थिन** इत्यादि। उक्तश्चाधिकारी *अनन्यचेताः इत्युच्यत इति परोक्तं निराकुर्वन् *अनन्यचेताः इति श्लोकस्यार्थमाह—**अथे**ति। *नित्यशः इत्यनेनात्मानुभवादिफलान्तरव्यवधाननैरपेक्ष्यं विवक्षितमित्याह—**उद्योगप्रभृती**ति। अन्यथा *सततमित्यनेन पुनरुक्तिस्संकोचक्लेशो वा स्यादित्यभिप्रायेणाह—**सततं सर्वकाल**मिति। अनन्यचेतश्शब्देनाभिप्रेतं स्मृतेर्भक्तिरूपापन्नत्वं दर्शयति—**अत्यर्थे**ति। अनन्यचेतस्त्वादेव स्मरणस्याच्छिद्रत्वम्। उत्कण्ठनेऽपि च स्मरतिः प्रयुज्यते—*भ्रातरौ स्मरतां वीरौ (रा. अ. १. ३) इत्यादिषु। *नित्ययुक्तस्य योगिनः इत्युक्तानुवादः फलस्याव्यवहितत्वद्योतनाय। अत्र अहंशब्देनेश्वरस्य प्रत्यगर्थोऽभिप्रेतः। तेन तद्विशेषणभूताक्षरादिफलप्राप्तिव्यवच्छेदो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—**अहमेवे**ति। तदेव विवृणोति—**न मद्भाव** इति। भगवत्प्राप्तेः फलान्तरेभ्योऽतिशयितफलत्वात्तत्प्राप्तौ प्रयासातिरेकसंभावनाव्यवच्छेदाय सुलभपदमित्यभिप्रायेणाह—**सुप्रापश्चे**ति। अकृच्छ्रेण प्राप्य इत्यर्थः। *ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् (अष्टा. ३. ३. १२६) इत्यनुशिष्यते। आश्रितवत्सलस्येश्वरस्य सौलभ्यं रागप्राप्तमित्याह—**तद्वियोग**मिति। उक्तस्यातिवादमात्रत्वशङ्काव्युदासाय श्रुतिमूलतामाह—**यमेवे**ति। अत्र वरणशब्देन किमुच्यते? न तावच्छेषत्वशरीरत्वाद्याकारेण स्वीकारः, तस्य नित्यसिद्धत्वात्; न च तद्विपरीतः, विरुद्धत्वादेव; न च प्राप्तिप्रदानम्, *तेन लभ्य इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्; नचान्योऽत्र प्रकारः, असंभवादित्यत्राह—**मत्प्राप्त्यनुगुणे**ति। विपाकोऽत्र ध्रुवानुस्मृतिरूपत्वदर्शनसमानाकारत्वादिरूपः। तद्विरोधिनो दुष्कृतरजस्तमोरागद्वेषमोहादयः। **अत्यर्थमत्प्रियत्वं**—निरतिशयभक्तित्वम्। आदिशब्देन परमपदपर्यङ्कासत्तिपर्यन्तं यन्मध्येऽपेक्षितम्, तत्सर्वं विवक्षितम्। **अहमेवे**ति परमकारुणिकस्य ममैवायं भर इत्यभिप्रायः। *तस्याहं सुलभः इत्यादेरुक्तार्थपरत्वस्थिरीकरणायास्यैवार्थस्य वक्ष्यमाणं विस्तरमुदाहृतश्रुत्युपबृंहणरूपं दर्शयति—**वक्ष्यते चे**ति॥ १४॥

भा॥ अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानिनः कैवल्यार्थिनश्चापुनरावृत्तिमैश्वर्यार्थिनः पुनरावृत्तिं चाह—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः॥ १५

भा॥ मां प्राप्य पुनर्निखिलदुःखालयमशाश्वतम्—अस्थिरं जन्म न प्राप्नुवन्ति। यत एते महात्मानः—महामनसः, यथावस्थितमत्स्वरूपज्ञाना अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मया विना आत्मधारणमलभमाना मय्यासक्तमनसो मदाश्रया मामुपास्य परमसंसिद्धिरूपं मां प्राप्ताः॥ १५॥

ता ॥ इतः पूर्वं त्रयाणामधिकारिणां केचन वेद्योपादेयभेदाः प्रतिपादिताः ; अतः परमधिकारौपयिकतयाऽवश्य-वेद्यस्य फलस्य स्थिरास्थिरत्वलक्षणविशेषं दर्शयतीत्याह—**अतः पर**मिति । अत्र ज्ञानिनस्तावदपुनरावृत्तिरुच्यते *मामुपेत्येति श्लोकेन । दुःखानन्त्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धत्वाद्दुःखशब्दस्य निर्विशेषणस्य सङ्कोचायोगात् **निखिले**त्युक्तम् । जन्मनश्चा-शाश्वतशब्दनिर्दिष्टमस्थिरत्वं जन्माविनाभूतदेहभोगाद्यस्थिरत्वरूपमिह विवक्षितम्, जन्मशब्दो वाऽत्र जनिमच्छरीरपरः । *महात्मानः इति स्तुतिमात्रादपि माहात्म्यस्यात्र संसिद्धिहेतुत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह—**यत** इति । महात्मनस्त्वं ज्ञानिनां प्राक्प्रपञ्चितमिहानूदितं दर्शयति—**यथावस्थिते**त्यादिना । अभिलषितस्य फलस्य सिद्धिव्यपदेशौचित्यात्परमशब्दस्वार-स्याच्च **परमसंसिद्धिरूपं मा**मित्युक्तम् । **परमसंसिद्धिरूपं**—परमपुरुषार्थरूपमित्यर्थः । समीचीनसिद्धिस्**संसिद्धिः** ॥ १५

भा ॥ ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां भगवन्तं प्राप्तानां च पुनरावृत्तावपुनरावृत्तौ च हेतुमाह—

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६

भा ॥ ब्रह्मलोकपर्यन्ता ब्रह्माण्डोदरवर्तिनस्सर्वे लोका भोगैश्वर्यालयाः पुनरावर्तिनः—विनाशिनः । अत ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां प्राप्यस्थानविनाशाद्विनाशित्वमवर्जनीयम् । मां—सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं निखिलजगदुत्पत्ति-स्थितिलयलीलं परमकारुणिकं सदैकरूपं प्राप्तानां विनाशप्रसङ्गाभावात्तेषां पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

ता ॥ अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात्प्रतिषेध्यस्य प्रसङ्गिनश्च आसन्नवर्तिन उपादातुमुचितत्वान्नश्वरफलभूतैश्वर्यार्थिनां जन्ममात्रं तन्निषेधमुखेन सूचितम् ; अतस्तत्रापि हेतुरेव केवलं वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह—**ऐश्वर्यगति**मिति । *मामु-पेत्य तु इति भगवतः प्रतियोगीकरणादाङोऽत्राभिविधिपरत्वाभिप्रायेणाह—**ब्रह्मलोके**ति । प्रकृत्याख्यभगवन्मायामहोदधौ ब्रह्माण्डैरपि यदा बुद्बुदायितम्, तदा कैव कथा तदन्तर्वर्तिनां लोकानामित्यभिप्रायेण **ब्रह्माण्डोदरवर्तिन** इत्युक्तम् । तेन परमाकाशव्यवच्छेदसिद्धिश्च । ऐश्वर्यानित्यताप्रतिपादनपरत्वायोक्तम् **भोगैश्वर्यालया** इति । भुवनशब्दसमभि-व्याहृतस्य लोकशब्दस्य जनविषयत्वायोगाल्लोकस्य गमनाभावेन पुनरावृत्तेरप्यभावात्पुनरावृत्तिशब्देन प्रवाहतो विनाशमात्रं लक्ष्यत इत्याह—**विनाशिन** इति । पुनरावृत्तिशब्दस्याजहल्लक्षणावृत्तेस्तल्लोकगतपुरुषपुनरावृत्तिरेव वा द्वारम् । फलित-माह—**अत** इति । *मामित्यत्र तुशब्देन द्योतितानपुनरावृत्तिहेतुविशेषान् दर्शयति—**मां सर्वज्ञ**मित्यादिना । असर्वज्ञ-मसत्यसङ्कल्पं कार्यकोटिघटितं निर्घृणं रजस्तमोमूलरागद्वेषादिनानाविकारशालिनं कञ्चन क्षुद्रदैवतं प्राप्तानां हि तदन्येन तेनैव वा पुनरावृत्तिस्स्यादिति विशेषणानां तात्पर्यम् ॥ १६ ॥

भा ॥ ब्रह्मलोकपर्यन्तानां लोकानां तदन्तर्वर्तिनां च परमपुरुषसङ्कल्पकृतामुत्पत्तिविनाशकालव्यव-स्थामाह—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७
अव्यक्ताद्व्यक्तयस्सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८
भूतग्रामस्स एवायं भूत्वाभूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९

भा ॥ ये मनुष्यादिचतुर्मुखान्तानां मत्सङ्कल्पकृताहोरात्रव्यवस्थाविदो जनाः, ते ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य यदहः, तच्चतुर्युगसहस्रावसानं विदुः ; रात्रिं च तथारूपाम् । तत्र ब्रह्मणोऽहरागमसमये त्रैलोक्यान्तर्वर्तिन्यो

देहेन्द्रियभोग्यभोगस्थानरूपा व्यक्तयश्चतुर्मुखदेहावस्थादव्यक्तात् प्रभवन्ति। तत्रैवाव्यक्तावस्थाविशेषे चतुर्मुखदेहे रात्र्यागमसमये प्रलीयन्ते। स एवायं कर्मवश्यो भूतग्रामोऽहरागमे भूत्वाभूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते। पुनरप्यहरागमे प्रभवति। तथा वर्षशतावसानरूपयुगसहस्रान्ते ब्रह्मलोकपर्यन्ता लोकाः ब्रह्मा च * पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि लीयन्ते (सु २) इत्यादिक्रमेण अव्यक्ताक्षरतमःपर्यन्तं मय्येव प्रलीयन्ते। एवं मद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य कालव्यवस्थया मत्त उत्पत्तेर्मयि प्रलयाच्चोत्पत्तिविनाशयोगित्वमवर्जनीयमित्यैश्वर्यगतिं प्राप्तानां पुनरावृत्तिरपरिहार्या। मामुपेतानां तु न पुनरावृत्तिप्रसङ्गः ॥ १७—१९ ॥

ता ॥ सहस्रेत्यादिश्लोकत्रयस्य पिण्डितार्थमाह—**ब्रह्मलोकपर्यन्ताना**मिति । हिरण्यगर्भादिस्वातन्त्र्यसिद्धसत्यलोकादिस्थैर्यशङ्काव्युदासायाह—**परमपुरुषसङ्कल्पकृता**मिति । ईश्वरस्वातन्त्र्यमेव ह्यन्यूनानतिरिक्तदिनरात्र्यादिविचित्रव्यवस्थायां कारणम् । तथा चोच्यते * कालस्य हि च मृत्योश्च (भा. उ. ६७. १३), * कालचक्रं जगच्चक्रम् (भा. उ. ६७. १२) इत्यादिभिः । एवमेवोक्तमन्यत्र * ततो युगसहस्रान्ते संहरिष्ये जगत्पुनः । कृत्वा मत्स्थानि भूतानि चराणि स्थावराणि च ॥ (भा. मो. ३४१) इत्यादि । यत्तु **मानवे** * तद्वै युगसहस्रं तु ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः । रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ (मनु. १. ७३) इति ; तत्र य इत्येव पाठाद्यथाक्रममन्वयः । इह तु * सहस्र इति श्लोके * यत् इत्यस्याहश्शब्देनैव ह्यन्वयो घटते ; ततश्च * ते इत्यस्य * ये इति पदमपेक्षितम् ; तत्रापि * विदुस्तेऽहोरात्रविदो जनाः इत्यन्वये प्रसङ्गरहिताहोरात्रवेदिव्युत्पादनरूपं स्तुतिपरं वाक्यं प्रस्तुतासङ्गतं स्यात् ; ततश्च * येऽहोरात्रविदो जनास्त एवं विदुरित्यन्वयः । एवं कालव्यवस्थायां प्रामाणिकत्वप्रतिपादनपरोऽत्र स्वीकार्य इत्यभिप्रायेणाह—**ये मनुष्यादी**ति । अनूद्यमानमहोरात्रवेदित्वं यथाप्रसिद्धि सर्वविषयमेव भवितुमर्हति ; तेन चतुर्मुखस्यापि मनुष्यादितुल्यता द्योतिता स्यादित्यभिप्रायेण **मनुष्यादी**त्यादिकमुक्तम् । ब्रह्मशब्दस्यात्र परमात्मविषयत्वभ्रमव्युदासाय **चतुर्मुखशब्दः** । तस्यैव हि सहस्रयुगप्रतिनियताहोरजनीविभागः प्रसिद्ध इति भावः । * सविशेषणौ विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः इति न्यायात् * येऽहोरात्रविदो जना इत्यहोरात्रवेदितांशस्यानूदितत्वाच्च सहस्रयुगपर्यन्तताविदनमेवात्र विधेयमित्यभिप्रायेण **तच्चतुर्युगसहस्रावसानं विदु**रित्युक्तम् । सहस्रयुगानि पर्यन्तं यस्य तत्सहस्रयुगपर्यन्तम् । युगशब्दश्चात्र प्रमाणान्तरानुसाराच्चतुर्युगपरः । अस्त्वेवं चतुर्मुखस्याहोरात्रव्यवस्था ; ततः किं प्रस्तुतस्येत्यत्रोत्तरम् * अव्यक्तादिति श्लोकः । तस्यार्थमाह—**तत्रे**ति । अयमभिप्रायः—अत्र व्यक्तिशब्दस्तावन्न महदादिविषयः, चतुर्मुखात्प्रागेव तदुत्पत्तेः । अतश्चतुर्मुखसृज्यमात्रविषय एवासौ । व्यज्यन्त इति व्यक्तयः । तत्रापि सत्यलोकादेः प्रतिकल्पं प्रलयाभावात् त्रैलोक्यान्तर्वर्तिदेहेन्द्रियादिवस्तुमात्रविषयत्वमेव स्वीकार्यम् । तेषां चोत्पत्तिः ब्रह्मशरीरादेव । ततश्चात्राव्यक्तशब्दोऽपि न मूलाव्यक्तविषयः ; अपि तु तदुपादानकब्रह्मशरीरपरः । शरीरे चाव्यक्तशब्दप्रयोगस्सूत्रेऽप्युपपादितः * सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् (ब्र. १. ४. २) इति । एवंविधसृष्टिप्रलयकारणविशेषं तदनुच्छेदाच्च सृष्टिप्रलयसन्तानानुच्छेदमकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गपरिहारमुक्तस्यार्थस्य सर्वेष्वपि कल्पेषु अभिव्याप्तिं यथापूर्वकल्पनं च * भूतग्रामः इति श्लोकः प्रतिपादयतीत्यभिप्रायेणाह—**स एवाय**मिति । भूतशब्दोऽत्राचिद्विशिष्टक्षेत्रज्ञपरः । सृज्यत्वसंहार्यत्वहेतुभूतमवशत्वं कर्मनिबन्धनमेव हीत्यभिप्रायेण—**कर्मवश्य** इत्युक्तम् । * अहरागमे इति पदं * भूत्वेत्यत्राप्यनुवर्तनीयमित्यभिप्रायेण **अहरागमे भूत्वे**त्यन्वय उक्तः । इदं च नैमित्तिकप्रलयप्रतिपादनं श्रुत्यादिसिद्धप्राकृतप्रलयस्याप्युपलक्षणम् ; तेन सत्यलोकविनाशसिद्धिः ; * आब्रह्मभुवनाल्लोकाः (१६) इति ह्युपक्रान्तमित्यभिप्रायेणाह—**तथे**ति । यद्वा रात्र्यागमशब्द एव

ब्रह्मणोऽन्तिमरात्र्यागममपि शक्त्या संगृह्णातीति भावः । तदेतत्सूचितम्—**वर्षशतावसानरूपयुगसहस्रान्त** इति । तथा चान्यत्र स्मर्यते—*निजेन तस्य मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम् (वि. १.३.५) इति । एवमहरागमब्दोऽपि प्रथममहस्सङ्गृह्णाति । पृथिव्यादितत्त्वानामेव विलये तदारब्धानां ब्रह्मलोकब्रह्मशरीरब्रह्माण्डादीनां का कथेत्यभिप्रायेण **पृथिवीत्यादिश्रुतिरुदाहृता** । तमोवस्थाचिद्द्रव्यस्यैकीभावो हि परस्मिन्नेव देवे श्रूयते । अत्रापि * अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयः (७. ६) इत्यादिकं ह्युच्यत इत्यभिप्रायेण—**मय्येवेत्युक्तम्** । एवं * यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् (श्वे. ६. १८) *एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः (महो. १. १) इति क्रमेण पुनर्ब्रह्मादिसृष्टिः, पुनश्च तत्प्रलय इत्यादिकमपि भाव्यम् । ईदृशसृष्टिप्रलयप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति—**एवमिति** । सर्वेषु सृष्टिप्रलयप्रकरणेष्विदमेव तात्पर्यं भाव्यम् । **मद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्येत्यनेन** * अहं कृत्स्नस्य इति प्रागुक्तं स्मारितम् । उक्तं च **मोक्षधर्मे**ऽपि—* नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम् । ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ॥ (३४७. ३२) इति ॥ १७–१९ ॥

भा ॥ अथ कैवल्यं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्न विद्यत इत्याह—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः । यस्स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २०
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१

भा ॥ तस्मादव्यक्तात्—अचेतनप्रकृतिरूपात्पुरुषार्थतया परः—उत्कृष्टो भावोऽन्यो—ज्ञानैकाकारतया तस्माद्विसजातीयः, अव्यक्तः—केनचित्प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तः, स्वसंवेद्यस्वासाधारणाकार इत्यर्थः; सनातनः—उत्पत्तिविनाशानर्हतया नित्यः, यस्सर्वेषु वियदादिभूतेषु सकारणेषु सकार्येषु विनश्यत्सु तत्रतत्र स्थितोऽपि न विनश्यति; सोऽव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः * ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते (१२. ३) * कूटस्थोऽक्षर उच्यते (१५. १६) इत्यादिषु ; तं वेदविदः परमां गतिमाहुः । अयमेव * यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् (८.१३) इत्यत्र परमगतिशब्दनिर्दिष्टोऽक्षरः प्रकृतिसंसर्गवियुक्तस्वरूपेणावस्थित आत्मेत्यर्थः । यमेवंभूतं स्वरूपेणावस्थितं प्राप्य न निवर्तन्ते ; तन्मम परमं धाम—परं नियमनस्थानम् । अचेतनप्रकृतिरेकं नियमनस्थानम् ; तत्संसृष्टरूपा जीवप्रकृतिर्द्वितीयं नियमनस्थानम् ; अचित्संसर्गवियुक्तं स्वरूपेणावस्थितं मुक्तस्वरूपं परमं नियमनस्थानमित्यर्थः । तच्चापुनरावृत्तिरूपम् । अथवा प्रकाशवाची धामशब्दः ; प्रकाशश्चेह ज्ञानमभिप्रेतम् ; प्रकृतिसंसृष्टात् परिच्छिन्नज्ञानरूपादात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानरूपतया मुक्तस्वरूपं परं धाम ॥ २० ॥ २१ ॥

ता ॥ * परः इत्यादिश्लोकद्वयस्यार्थमाह—**अथेति** । अयमभिप्रायः—भगवन्तं प्राप्तानाम् अपुनरावृत्तिः प्रागेवोक्ता ; अव्यक्तात्परत्वेन निर्दिष्टोऽक्षरश्च जीव एव भवितुमर्हति, *अपरेयमितस्त्वन्याम् (७. ५) इत्यादि प्रत्यभिज्ञानात् ; वक्तव्या च कैवल्यार्थिनामवरोहाभावादपुनरावृत्तिः ; अत एव तत्परमेवेदं श्लोकद्वयम्—इति । अव्यक्तस्यैव पूर्वप्रकृतत्वात्, अत्राप्यव्यक्तादित्येव पदच्छेदः । तस्य चापेक्षया परशब्दान्यशब्दाभ्यामप्यन्वयः । तत्र च पौनरुक्त्यव्युदासायोत्कृष्टत्वाभिधानमुखेन पुरुषार्थरूपत्वपरः परशब्दः । तत एव च स्वरूपभेदस्य सिद्धत्वादन्यशब्दः प्रकारान्यत्वपरः । स च प्रकारभेदश्चेतनस्वरूप एव प्रमाणसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह—**तस्मादिति** । भावशब्दोऽत्र पदार्थमात्रवाची । व्यक्तः इति पदच्छेदो न युक्तः, * अव्यक्तोऽक्षरः इत्यत्रैवाभिधानात् ; दुर्ग्रहे च जीवे व्यक्तशब्दप्रयोगानुपपत्तेरित्यभिप्रायेणाह—**केनचिदिति** । ननु जीवस्याव्यक्तत्वमयुक्तं, प्रत्यक्षानुमानागमैर्यथासंभवं तद्व्यक्तेः, अन्यथा खपुष्पत्व-

प्रसङ्गादित्यत्राह–**स्वसंवेद्ये**ति। प्रमाणान्तराणि हि साधारण्येन तत्प्रतिपादकानीति भावः। नित्यत्वे द्वितीयाध्यायोक्तहेतुस्मारणम् **उत्पत्तिविनाशानर्हतये**ति। भूतशब्दोऽत्र महाभूतपरः, तद्विनाशेऽप्यात्मस्थितिवचनेन नित्यत्वस्यानायासलाभात्। तत्र सर्वशब्दाभिप्रायवशादेव सकारणत्वं सकार्यत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायेणाह–**वियदादी**ति। प्रसक्तो हि नाशो जीवे निषेध्यः; प्रसङ्गश्चात्र नश्यत्पदार्थानुप्रवेशवशात्; यथा तिलेषु दह्यमानेषु तदनुप्रविष्टं तैलमपि दह्यते; ततश्च सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वित्यस्यैव सामर्थ्यलब्धमुक्तं **तत्र तत्र स्थितोऽपी**ति। *यस्स सर्वेष्वित्यत्र स इत्यस्य प्रयोजनमान्द्यादुत्तरत्रापेक्षितत्वाच्च **सोऽव्यक्तोऽक्षर** इत्यन्वय उक्तः; यद्वाऽयमध्याहारः। उक्त इत्यस्य कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह–**ये त्वि**ति। अनयोः प्रकरणयोरक्षरशब्दस्य जीवविषयत्वं तत्रैव व्यक्तम् *उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः (१५.१७) इत्यादिभेदव्यपदेशात्। अतोऽत्राप्यध्याये *अक्षरं ब्रह्म परमम् (३) *अव्यक्तोऽक्षरः इत्यक्षरशब्दाभ्यां परिशुद्धजीव एव व्यपदिश्यते। *ये त्वित्यत्राक्षराव्यक्तशब्दयोर्द्वयोरपि प्रयोगादत्रापि *अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः इति तदुभयनिर्देशाच्च तत्प्रत्यभिज्ञासिद्धेरिति भावः। ननु कथं वक्ष्यमाणप्रकरणस्थमत्र *उक्तः इत्यनेनान्विततयोपादीयते? इत्थं–तत्तत्प्रकरणोपबृंहणीयश्रुत्यभिप्रायेण तदुपादानात्, *निहताः पूर्वमेव (गी. ११.३३) इतिवत्स्वसङ्कल्पारोहाद्वेति। *आहुरित्यत्र कर्त्रपेक्षायां *यदक्षरं वेदविदो वदन्ति (११) इति प्रसक्तमुचितं च कर्तृविशेषमाकृष्याह-**तं वेदविद** इति। *स याति परमां गतिम् (१३) इति सामान्यनिर्देश एतेन विशेषित इति दर्शयति–**अयमेव यः प्रयाती**त्यादिना। यद्वा अत्र *तमाहुः परमां गतिमिति निर्देशः *स याति परमां गतिम् (१३) इति पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञापनार्थ इति भावः। तत्राक्षरपरमगतिशब्दयोः प्रयोगयोग्यतां दर्शयति–**प्रकृतो**ति। अनिवृत्तिहेतुत्वेनायमर्थ उक्त इत्यभिप्रायेण **एवंभूतं स्वरूपेणावस्थित**मित्युक्तम्। *तद्धाम परमं मम इति संबन्धमात्रविधानस्य प्रागेव सिद्धेः स्थानस्य च स्थानिसापेक्षत्वनियमात् *य आत्मनि तिष्ठन् (शत. माध्य. १४. ६. ५ ३०) इत्याद्युक्तमभिप्रेत्य स्थानपर्यायं धामशब्देन विवक्षितमित्याह–**नियमनस्थान**मिति। अत्र किमपरं नियमनस्थानं यद्व्यवच्छेदाय परमशब्द इत्यत्राह–**अचेतने**ति। अत्र परमधामत्वव्यपदेशात्परिशुद्धात्मविषयत्वं सिद्धम्; ततश्चाशुद्धो जीवोऽप्यपर एव विवक्षित इत्याह–**तत्संसृष्टे**ति। यदि मुक्तोऽपि परमात्मपरतन्त्रः, तर्हि स्वतन्त्रेण परमात्मना पुनरपि संसारगर्ते प्रक्षिप्येतेत्यत्राह–**तच्चे**ति। अयं भावः–अविद्यादिर्हि संसारकारणम्, न तु पारतन्त्र्यम्; अविद्यादेश्च प्रक्षयादीश्वरकारुण्यादीनां च स्वाभाविकत्वान्न मुक्तस्य संसारगन्ध इति। यद्वा न केवलं भगवत्प्राप्तिरेव अपुनरावृत्तिरूपा, किंतु परिशुद्धजीवप्राप्तिरपि अवरोहणाभावात्तथेति भावः। नियमनस्थानमित्याश्रितविशेषणोपादानानुपपत्त्यरुचेराह–**अथवे**ति। अस्तु धामशब्दस्तेजःपर्यायः प्रकाशवाची, तस्य कथमत्रान्वय इत्यत्राह–**प्रकाशश्चे**ति। विशेषणफलितं दर्शयति–**प्रकृतिसंसृष्टा**दिति। प्रकाशपक्षे तत् परमं धाम, मच्छेषभूतमिति वाक्यार्थः। यद्यपि *अपरेयम् (७.५) इत्यादिना प्रागेव स्वशेषत्वमुक्तम्, तथाऽपि समष्टिचेतनमात्रविषयत्वं तत्र प्रतीयते; इह तु मुक्तस्यापि स्वशेषत्वमुच्यत इत्यपौनरुक्त्यम्॥ २०॥ २१॥

भा॥ ज्ञानिनः प्राप्यं तु तस्मादत्यन्तविभक्तमित्याह–

पुरुषस्स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया।
यस्यान्तस्स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्॥ २२

भा ॥ * मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ (७. ७), *मामेभ्यः परमव्ययम् (७. १३) इत्यादिना निर्दिष्टस्य यस्य अन्तस्स्थानि सर्वाणि भूतानि, येन च परेण पुरुषेण सर्वमिदं ततम्, स परः पुरुषः * अनन्यचेतास्सततम् (८. १४) इत्यनन्यया भक्त्या लभ्यः ॥ २२ ॥

ता ॥ * पुरुषस्स इति श्लोके तुशब्देनार्थान्तरद्योतनादनन्यया भक्त्येत्यस्य सामर्थ्यात्पुरुषशब्दस्य परमात्मनि पुरिशयत्वपूर्णत्वपूर्वसद्भावपुरुदानादिभिर्निमित्तैः * सहस्रशीर्षा पुरुषः (पु.) इत्यादिप्रयोगप्राचुर्यात्परशब्देन विशेषणाच्च पूर्वोक्तात्फलादधिकफलोपदेशार्थोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह—ज्ञानिन इति । विभक्तं विवेचकैरिति शेषः । विलक्षणमिति वाऽर्थः । गगनाद्यन्तस्थितावपि गगनादेः परत्वाभावात्तत्सिद्ध्यर्थं * यस्येत्यादिप्रसिद्धवन्निर्देशोऽत्र पूर्वोक्तपरत्वपर इति दर्शयति—मत्त इति । अनुवादपुरोवादयोरैकार्थ्यमिति भावः । * यस्मात्परं नापरम् (श्वे. ३. ९) इत्यारभ्य * तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति श्रुतिस्मारणाय येन च परेण पुरुषेणेत्युक्तम् । भक्तेरनन्यत्वं कीदृशमित्यत्राह—अनन्यचेता इति ॥ २२ ॥

भा ॥ अथात्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिकां गतिमाह । द्वयोरप्यर्चिरादिका गतिश्श्रुतौ श्रुता, सा चापुनरावृत्तिलक्षणा । यथा पञ्चाग्निविद्यायां * तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहः (छा. ५. १०. १) इत्यादौ अर्चिरादिकया गतस्य परब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चाम्नाता * स एनान् ब्रह्म गमयति....एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते (छा. ४.१५.६) इति । न च प्रजापतिवाक्यादौ श्रुतपरविद्याङ्गभूतात्मप्राप्तिविषयेयं * तद्य इत्थं विदुरिति गतिश्रुतिः, *ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते इति परविद्यायाः पृथक्छ्रुतिवैयर्थ्यात् । पञ्चाग्निविद्यायां च * इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति (छा. ५. ९. १) इति * रमणीयचरणाः....कपूयचरणाः (छा. ५. १०. ७) इति पुण्यपापहेतुको मनुष्यादिभावोऽपामेव भूतान्तरसंसृष्टानाम्, आत्मनस्तु तत्परिष्वङ्गमात्रमिति चिदचितोर्विवेकमभिधाय * तद्य इत्थं विदुः * तेऽर्चिषमसंभवन्ति * इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते इति विविक्ते चिदचिद्वस्तुनी त्याज्यतया प्राप्यतया च य इत्थं विदुस्तेऽर्चिरादिना गच्छन्ति, न च पुनरावर्तन्त इत्युक्तमिति गम्यते । आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च * स एनान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मप्राप्तिवचनादचिद्वियुक्तमात्मवस्तु ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मशेषतैकरसमित्यनुसन्धेयम्, तत्क्रतुन्यायाच्च । परशेषतैकरसत्वं च * य आत्मनि तिष्ठन्... यस्यात्मा शरीरम् (शत. माध्य. १४. ६. ५. ३०) इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ।

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३

अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४

भा ॥ अत्र कालशब्दो मार्गस्थाहःप्रभृतिसंवत्सरान्तकालाभिमानिदेवताभूयस्तया मार्गोपलक्षणार्थः । यस्मिन्मार्गे प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिं, पुण्यकर्माणश्चावृत्तिं यान्ति; तं मार्गं वक्ष्यामीत्यर्थः । अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लष्षण्मासा उत्तरायणमिति संवत्सरादीनां प्रदर्शनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

ता ॥ * यत्र काले त्वित्यादेः * योगयुक्तो भवार्जुनेत्यन्तस्य तात्पर्यमाह—अथेति । अत्र धूमादिमार्गकथनं हेयत्वार्थम्; अर्चिरादिमार्गोपदेशस्तु तदनुसन्धानार्थं एवेति तत्रैव तात्पर्यमिति भावः । ननु परमपुरुषार्थनिष्ठस्यैव अर्चिरादिगतिः, तत्कथमत्र साधारण्यमुच्यत इत्यत्राह—द्वयोरपीति । आत्मनिष्ठस्याप्य[नावृ]पुनरावृत्तेः पूर्वोक्तत्वात्तस्याप्य-

र्चिरादिकैव गतिरिति दर्शयितुमाह—**सा चेति**। साधारण्यापुनरावृत्त्योश्श्रुतिमेव दर्शयति—**यथेति**। अङ्गिफलमेवाङ्गेऽपि व्यपदिश्यत इत्याशङ्क्य परिहरति—**नचेति**। हेतुमाह—**येचेति**। यद्यप्यङ्गिफलमेवाङ्गेऽपि निर्देष्टुं युक्तम्, तथाऽप्यङ्गिना सहाङ्गस्य तुल्यत्वेन पृथङ्निर्दिष्टस्य तत्फलनिर्देशो न युक्त इति भावः। एतेन प्रथमषट्कोदितप्रत्यगात्मवेदनादत्रत्याक्षरयाथात्म्यानुसन्धानस्य भेदोऽपि दर्शितः। *तद्य इत्थं विदुः इत्यस्य प्रत्यगात्मनिष्ठविषयत्वं कथमित्यत्राह—**पञ्चाग्निविद्यायां चेति**। *आपः पुरुषवचसो भवन्ति इति त्रिवृत्कृतानामभिधीयमानत्वाद्भूतान्तरसंसर्गसिद्धिः। **अपामेवे**त्यात्मस्वरूपपरिणामव्युदासायोक्तम्। एवंविधशरीरसंबन्धमात्रस्याप्यौपाधिकत्वप्रदर्शनायाह—**पुण्यपापहेतुक** इति। *रमणीयचरणा रमणीयां योनिं....कपूयचरणाः कपूयां योनिमित्यादिवचनान्न केवलाचिद्विषयमिदं प्रकरणम्। *तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते इत्युक्तयद्वृत्तद्वयस्य *तेऽर्चिषमित्येकेन तद्वृत्तेन प्रतिनिर्देशादुभयोर्गतिरविशिष्टेति ज्ञापनाय *तद्य इत्थं विदुः *तेऽर्चिषमिति व्यवहितमुपात्तम्। इत्थंशब्दानूदितं प्रस्तुताकारविशेषं दर्शयति—**विविक्त** इति। ननु *तत्पुरुषोऽमानवस्स एनान् ब्रह्म गमयतीत्यर्चिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्तिश्श्रूयते; तत्कथं केवलात्मोपासकस्य ब्रह्मप्रापकार्चिरादिप्राप्तिरित्यत्राह—**आत्मयाथात्म्येति**। अयं पञ्चाग्निविद्यानिष्ठो न केवलात्मोपासकः; अपितु ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धायीति भावः; अन्यथा तत्क्रतुन्यायविरोध इत्यभिप्रायेणाह—**तत्क्रतुन्यायाच्चेति**। चकार इतरेतरयोगे। यथावस्थितात्मानुसन्धानस्य परशेषतैकरसत्वानुसन्धानरूपत्वे प्रमाणमाह—**य आत्मनीति**। आदिशब्देन *पतिं विश्वस्य (ना. ६. ११. ३) *करणाधिपाधिपः (श्वे. ६. ९) इत्यादिवाक्यशतं गृह्यते। अत्र शारीरकभाष्यादिविरोधो मन्दैराशङ्कितः; इह तावच्छ्रुतिसूत्रभाष्यादिष्वन्यत्र च पञ्चाग्निविदः परमात्मात्मकस्वात्मानुसन्धातृत्वमर्चिरादिगतिश्चाविशेषेणोच्यते। तस्याश्च ब्रह्मगमयितृत्वस्य श्रुत्यादिष्विह च *तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः इति सिद्धत्वात् पञ्चाग्निविदोऽपि परमात्मप्राप्तिरस्त्येवेति स्वीकर्तव्यम्। तत्र प्राप्तौ ज्ञानिनां परमात्मा स्वविशिष्टो भोग्यः; अक्षरयाथात्म्यनिष्ठानां तु स्वस्वरूपमेव पूर्वं भोग्यम्; वस्वादिपदप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिसाधनमधुविद्यादिन्यायादन्ततो ब्रह्मप्राप्तिः; ईदृशपर्वक्रमप्रतिनियमश्च प्राचीनापेक्षाभेदात्; स च प्राचीनकर्मविशेषादिति *चतुर्विधा भजन्ते माम् (७. १६) इति प्रागेव दर्शितः। नचात्र जिज्ञासोरन्य एवात्मयाथात्म्यविदिति भाष्यते, जिज्ञासुवेद्यतयोक्तस्वभावविसर्गयोरत्र च पञ्चाग्निविद्योदाहरणात्; मध्ये च कैवल्यार्थिन एव मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणमनावृत्तिश्चोक्ता; आत्मयाथात्म्याक्षरयाथात्म्यशब्दयोश्चात्र न भिन्नार्थत्वम्; तस्योपासने किञ्चिदस्ति विशेषः; अक्षरयाथात्म्यविदः—परमात्मशरीरभूतस्वात्मोपासकाः, ज्ञानिनस्तु—स्वात्मशरीरकपरमात्मोपासका इति। अयमेव विशेषः *तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये (छा. ५. १०. १) इति विभागनिर्देशाभिप्रेत इति **भाष्यादि**षूक्तः। **सारे तु** *उभयेऽपि हि परिपूर्णं ब्रह्मोपासते मुखभेदेन; स्वात्मशरीरकं ब्रह्म केचन, ब्रह्मात्मकस्वात्मानमितरे (४. ३. १४) इति। अत एव सप्तमे प्रक्रान्तो जिज्ञासुः परमात्मप्राप्तिकामज्ञानिव्यतिरिक्तत्वादब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धायीति न भ्रमितव्यम्। तस्य चोदारकोटिमात्रे निवेशस्स्वात्मानुभवविलम्बविमुखज्ञानिव्यतिरेकात्। अर्चिरादिगतिनिषेधस्तु ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानरहितस्वात्मोपासनविषयः। इदमपि **भाष्यादि**षु व्यक्तमेवोक्तं—*तस्मादचिन्मिश्रं केवलं वाऽचिद्वस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्वियोगेन च य उपासते न तान्नयति; अपि तु परं ब्रह्मोपासीनान्, आत्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनानातिवाहिको गणो नयति (ब्र. ४. ३. १५) इत्यादिभिः। यत्पुनरुच्यते—*ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः। सर्वे च्यवनधर्माणः

(भा. मो. ३५०) इति; तत्रापि आत्ममात्रानुभवसुखस्य अस्थिरत्वादेव च्यवनधर्मत्वमुच्यते; न तावता पुनस्संसारप्रसङ्गः, * इन्द्रलोकात्परिभ्रष्टो मम [गेय]लोकपरायणः। प्रमुक्तस्सर्वसंसारैर्मम लोकं च गच्छति (व. पु. १३९. ९८) * प्रच्युतो वा एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकम् (यजु. ६.१.१.५) इत्यादिष्विवोत्तरोत्तरातिशयितपदप्राप्तावपि पूर्वपदभ्रंशमात्राच्च्यवनधर्मत्ववाचोयुक्तेरविरोधात्, परिमितसुखानुभवविलम्बेन तदानीं निरतिशयसुखानुभवाद्भ्रष्टत्वेनापि निन्दोपपत्तेश्च। उपासनदशानुभूते परमात्मनि फलदशायां किञ्चित्कालमनुभवविच्छेदाद्वा प्राप्तभ्रंशलक्षणं च्यवनधर्मत्वम्। *प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् (भा. मो. ३५०) इति चाव्यवहितमोक्षभाक्त्वं प्रतिबुद्धस्योच्यते; न तावताऽन्यस्य मोक्षाभावः, * भुक्त्वा च भोगान्विपुलांस्त्वमन्ते मत्प्रसादतः। ममानुस्मरणं प्राप्य मम लोकमवाप्स्यसि॥ (वि. ५.१९.२६) इतिवदविरोधात्। यथा च मुमुक्षोरेव कस्यचिन्मध्ये ब्रह्मकायनिषेवणसुखमुच्यते; तथाऽत्रापि स्थानविशेषे स्वात्मानुभवविलम्बः। यथा च * अथवा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम्। उत्क्रामति च मार्गस्थ[श्शान्ती]श्शीतीभूतो निरामयः॥ (मो. ध. १९४.२७) इत्यादिना ब्रह्मकायनिषेवणसङ्गात् मुक्तस्य देवयानेन मार्गेण परमाकाशगमनमुच्यते; तद्वदिहापि स्वात्मानुभवस्थानात्प्रच्युतस्य परमव्योमाधिरोहस्स्यात्; अर्चिरादिगतिश्चास्यावान्तरफलानुभवात्पश्चाद्वा, गतिमध्ये वा। दक्षिणायनमृतस्य ,चन्द्रमसस्सायुज्यवद्विश्रममात्ररूपोऽयमवान्तरफलानुभव इत्युभयथाऽपि न विरोधः। एतेन पश्चादेवास्याप्रतीकालम्बनत्वमित्यपि निरस्तं, मधुविद्यावदेव प्रथममपि तदुपपत्तेः। स्मरन्ति च स्वात्मानुभवस्थानं मुक्तिस्थानादर्वाचीनं * योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषकारिणाम्। एकान्तिनस्सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये। तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः॥ (वि. १.६.३८) इति। अमृतस्थानवर्तिनां च मुक्तत्वव्यपदेशो जरामरणादिविरहात्पुनर्जन्महेतुभूतपुण्यपापविगमाच्च। अस्ति च परित्यक्तस्थूलदेहानामपि तत्तदुपासनविशेषाधीनमपवर्गादर्वाचीनं फलम्। तच्च प्रकृतिलयादिशब्देन साङ्ख्याः पठन्ति * धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण। ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः॥ वैराग्यात्प्रकृतिलयस्संसारो भवति राजसाद्रागात्। ऐश्वर्यादविघातो विपर्ययात्तद्विपर्यासः॥ (सां. का. ४४, ४५) इति। * विपर्ययादिष्यते बन्धः इत्यत्रच **वाचस्पतिना** व्याख्यातं—* विपर्ययात्—अतत्त्वज्ञानात्, इष्यते बन्धः; स च त्रिविधः—प्राकृतिको वैकृतिको दाक्षिणिकश्चेति। तत्र प्रकृतावात्मज्ञानाद्ये प्रकृतिमुपासते; तेषां प्राकृतिको बन्धः। यः पुराणे प्रकृतिलयान् प्रकृत्योच्यते—* पूर्णं वर्षसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः इति। वैकारिको बन्धः तेषाम्; ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीरुपासते पुरुषबुद्ध्या; तान् प्रतीदमुच्यते; यथा—* दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः। भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः। बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः। ते खल्वमी विदेहा ये तेषां वैकृतिको बन्धः इति। एवमव्यक्तादितत्त्वचिन्तकानामिव प्रत्यगात्मतत्त्वचिन्तकानामपि तदुचितदेशकालं ततोऽतिशयितं फलमुपपद्यते। अत एव भूमविद्यायां प्रत्यगात्ममात्रोपासकस्याप्यतिवादित्वमुक्तम्। ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धाने तु ब्रह्मप्राप्तौ विश्रमादपुनरावृत्तिरिति विशेषः। अत एवाक्षरानुभवस्यान्तवत्त्वे तदर्थिनः कथमैश्वर्यार्थिवदपवर्गाधिकार्यन्तरत्वमित्यपि निरस्तम्, बाह्यान्तरभोक्तृव्यविभागादावृत्त्यनावृत्तियोग्यताभेदाच्च तद्भेदोपपत्तेः। विलम्बाक्षमाणां पुनरियं निष्ठा—* सर्वधर्मांश्च संत्यज्य सर्वकामांश्च साक्षरान्। लोकविक्रान्तचरणौ शरणं तेऽव्रजं विभो (विह. सं.) इति। * कैवल्यं भगवन्तं च मन्त्रोऽयं साधयिष्यति (वृ. हा. ३.४०) इत्यादिष्वपि कैवल्यशब्देनात्ममात्रानुभवसुखं तदपेक्षिभिः प्राप्यमुच्यते। एतच्चान्तरायकोटिनिविष्टत्वादादितस्सावधाना ज्ञानिनः परिहरन्ति। केचित्तु ब्रह्मानुभववैमुख्येन नित्यमात्मानुभवसुखमिच्छन्ति; न तत्र भाष्यकारादिसंप्रदायं प्रमाणं युक्तिं वा पश्यामः। निश्शेषकर्मक्षये स्वाभाविकरूपावि-

र्भावेन ब्रह्मानुभवावश्यंभावात्, कर्मशेषयोगे तु संसारप्रसङ्गाच्च । जरामरणादिहेतुभूतसर्वकर्मविनाशादसंसारः, तावन्मात्रेण च मुक्तत्वव्यपदेशः ; ब्रह्मानुभवप्रतिबन्धककर्मणस्त्वविनाशात्तदनुभवाभाव इति चेत् ; अस्त्वेवम्, एतत्कर्म परस्तादपि न नङ्क्ष्यतीत्यत्र न नियामकमस्ति—इत्येषा दिक् ॥

परप्राप्त्यादिरहितनित्यकैवल्यकल्पना । सूत्रभाष्यश्रुतिस्मृत्याद्यबाधेन न सिध्यति ॥

अतोऽधिकारिभेदेन व्यवस्थाभेदमाश्रिताः । अन्यामपि गतिं प्राञ्चः प्रतीचीं प्रत्यपादयन् ॥

तत्रावृत्तिपरप्राप्तिवैरूप्यादेरयोगतः । अस्मदुक्तं श्रुतिस्मृत्योरनपायं रसायनम् ॥

ननु—अर्चिरादिगतिमाहेति कथमुच्यते ? * यत्र काले इति कालविशेषो ह्युपक्रम्यत इत्यत्राह—**अत्र कालशब्द इदि** । शारीरके दक्षिणायनादिमृतस्यापि मोक्ष उक्तः * अतश्चायनेऽपि दक्षिणे (ब्र. ४. २. १९) इति । अत्र च * शुक्लकृष्णे गती ह्येते (२६) इत्यनन्तरमेवोच्यते ; अन्यथा * अग्निर्ज्योतिरित्यादिना च विरुध्येत ; * नैते सृती पार्थ जानन् (२७) इति च मार्गवाचिना शब्देनोपसंह्रियत इति भावः । **यत्र काले प्रयाता** इति व्यवहितेन संबन्धं दर्शयन् योगिनामावृत्तिः कथमिति च शङ्कां परिहरन् * यत्र काले इति श्लोकस्य वाक्यार्थमाह—**यस्मिन्निति** । अत्र योगिनः—ज्ञानिनः, पुण्यकर्मसंबन्धिनश्च, * सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ (अष्टा. १. २. ६४) इत्यनुशासनात् । यद्वा पुण्यकर्माण इत्यध्याहृतम् । *तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्, मासेभ्यस्संवत्सरम् (छा. ५.१०.१) इत्यादिश्रुत्यनुसारेणोक्तं **संवत्सरादीनां प्रदर्शनम्**ति । एतद्विशदमर्चिरादिपादे । तत्रैव संगृहीतं **वरदगुरुभिः** * अर्चिरहस्सितपक्षानुदगयनाब्दमरुदर्केन्दून् । अपि वैद्युतवरुणेन्द्रप्रजापतीनातिवाहिकानाहुः ॥ (तत्त्व) इति । अग्निर्ज्योतिरिति अग्निरूपज्योतिरित्यर्थः । तेन देवयानप्रथमपर्वस्थार्चिर्विवक्षा । अत एवाग्निज्योतिषोर्भिन्नदेवतात्वं कालाभिमानि[विशेषत्वं]देवतात्वं च वदन्तः प्रत्युक्ताः ॥ २३ ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५

भा ॥ एतच्च धूमादिमार्गस्थपितृलोकादेः प्रदर्शनम् । अत्र योगिशब्दः पुण्यकर्मसंबन्धिविषयः ॥ २५ ॥

ता ॥ पितृलोकादेरित्यादिशब्देन आकाशचन्द्रग्रहणम् । योगिनो धूमादिमार्गः पुनरावृत्तिश्च कथमुच्यत इत्यत्राह—**अत्र योगिशब्द** इति । अत्र योगशब्द उपायमात्रवाची ; यद्वा संबन्धमात्रवाची ; धूमादिसामर्थ्यात्तु पुण्यकर्मस्वरूपसंबन्धिविशेषसिद्धिरिति भावः । * अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति (छा. ५. १०. ३) इत्यादिका श्रुतिरत्रोपबृंहिता ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतश्शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६

भा ॥ शुक्ला गतिः—अर्चिरादिका, कृष्णा च धूमादिका । शुक्लयाऽनावृत्तिं याति ; कृष्णया तु पुनरावर्तते । एते शुक्लकृष्णे गती ज्ञानिनां, विविधानां पुण्यकर्मणां च श्रुतौ शाश्वते मते । * तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति (छा. ५. १०. १) *** अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति** (छा. ५. १०. ३) **इति ॥ २६ ॥**

सामान्यतो निर्देशः फलस्य श्लाघ्यताप्रदर्शनार्थ इत्यभिप्रायेण यज्ञादिविशेष्यतया **पुण्येष्वित्युक्तम्** । **अध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्य**मिति । सप्तमारम्भे हि भगवन्माहात्म्यं प्रक्रान्तम् ; तदनुबन्धादन्यत्सर्वमुक्तमिति भावः । *परं स्थानमुपैतीति योगानुष्ठानसाध्यस्य साक्षात्फलस्य पृथगुच्यमानत्वात्तद्विषयत्वे पौनरुक्त्यात्, अधिकपुण्यफलप्राप्तिविवक्षायां लक्षितलक्षणापातात्, संसारनिवृत्तिमात्रपरत्वेऽपि पुण्यफलशब्देन पापफलस्यापि लक्षयितव्यत्वात् *तत्सर्वमत्येतीत्येतत्तद्विवेकमूलविरक्त्यभिप्रायम् । अतिशयितफलवेदनं हि *मनःप्रीतिरनायासादित्यादिन्यायेन फलान्तरवैतृष्ण्यहेतुरित्यभिप्रायेणाह—**एतद्वेदने**ति । भगवन्माहात्म्यज्ञानस्य परस्थानप्राप्तिहेतुत्वे प्रागुक्तज्ञानविशेषरूपद्वारप्रदर्शनं *योगी इत्यनेन क्रियत इत्यभिप्रायेण **ज्ञानी च भूत्वे**त्युक्तम् । परत्वं देशकालयोगादिभिः, *आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् (श्वे. ३.८) *तदक्षरे परमे व्योमन् (ना.), *दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयम् (भा. मो. ५.३२), *एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः (भा. मो. १९८.६) इत्यादेः । **आद्यम्**—अनादिमित्यर्थः । *आदौ भवं कारणं ब्रह्म इति परोक्तं तु स्थानशब्दवैघट्यादयुक्तम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भा ॥ उपासकभेदनिबन्धना विशेषाः प्रतिपादिताः । इदानीमुपास्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यं, ज्ञानिनां विशेषं च विशोध्य भक्तिरूपस्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते ।

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १

भा ॥ इदं तु ते गुह्यतमं, भक्तिरूपमुपासनाख्यं ज्ञानं विज्ञानसहितम्—उपासनगतविशेषज्ञानसहितम्, अनसूयवे ते प्रवक्ष्यामि। मद्विषयं सकलेतरविसजातीयमपरिमितप्रकारं माहात्म्यं श्रुत्वा एवमेव संभवतीति मन्वानाय ते प्रवक्ष्यामीत्यर्थः। यज्ज्ञानमनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञात्वा मत्प्राप्तिविरोधिनः सर्वस्मादशुभान्मोक्ष्यसे ॥ १ ॥

ता ॥ *स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् । विशेषो नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः ॥ (१३) इति संग्रहश्लोकमपि व्याकुर्वंस्तदनुसारेणाष्टमनवमयोस्सङ्गतिं च दर्शयति—**उपासके**त्यादिना । **विशेषाः**—ज्ञातव्योपादेयभेदाः । परमपुरुषमाहात्म्यस्य ज्ञानिनां विशेषस्य च प्रागेव प्रकृतत्वात्तत्प्रभावविशोधनमात्रमत्रोपासनतत्फलानुप्रविष्टतया क्रियते ; अध्यायप्रधानार्थस्तूपासनस्वरूपनिष्कर्ष इत्यभिप्रायेण **विशोध्ये**ति विच्छिद्य **भक्तिरूपस्ये**त्यादि पृथगुक्तम् । भजनोपासनशब्दयोरस्मिन्नेवाध्याये प्रकरणान्तरेषु च समानविषयतयैव प्रयोगवशाच्छ्रुतिसिद्धोपासनस्यैवात्र भक्तिशब्देन विशेषणं कृतमित्यभिप्रायेण **भक्तिरूपस्योपासनस्ये**त्युक्तम् ।

अत्र *इदं तु ते गुह्यतममिति ज्ञानस्योपक्रान्तत्वात्, *मन्मना भवेति चोपसंह्रियमाणत्वात्, मध्ये च बहुशो भजनस्यैवाभ्यस्यमानत्वात्, प्रत्यक्षरूपत्वनिरतिशयप्रियत्वकीर्तनयतननमस्काररूपत्वादीनां चापूर्वाणां भक्तिस्वरूपानुप्रवेशिनां प्रकाराणां प्रतिपाद्यमानत्वात्, स्वरूपतस्साध्यतया निरतिशयफलप्रतिपादनात्, *राजविद्येत्यादिना प्रशंसा-

माह—**महामनसा**मिति। अजहल्लक्षणा वा गौणी वा वृत्तिरिह विवक्षिता, अन्यैर्ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः। राजगुह्यमित्यस्यापि सप्रयोजनत्वायौपचारिकार्थत्वं दर्शयति—**महामनस एव** हीति। उपायविरोधिनिवर्तककतिपयनिवर्तकव्यवच्छेदार्थमुत्तमशब्दविशेषितपवित्रशब्दविवक्षितमाह—**मत्प्राप्ती**ति। *प्रत्यक्षावगममित्यत्र प्रत्यक्षरूपज्ञानपरत्वे नपुंसकत्वायोगाज्ज्ञानस्यैव विशेष्यस्य ज्ञानमेव विशेषणीकृत्य बहुव्रीह्ययोगाच्च कर्मणि व्युत्पत्त्या बहुव्रीहित्वं घटयति—**अवगम्यत** इत्यादिना। नन्विदमयुक्तम्, उपासनस्य स्मृतिसन्ततिरूपत्वात्, उपास्यस्य चाप्रत्यक्षत्वश्रुतेः, प्रत्यक्षस्य तु विषयान्तरस्य भक्तावनन्वयादित्यत्राह—**भक्तिरूपेणे**ति। *भक्त्या त्वनन्यया शक्यः (गी. ११. ५४) इत्यादिकमिह भाव्यम्। **तदानीमेवे**त्यासत्तिवशादुक्तम्। स्वयं फलभूतानां हि फलान्तरसाधनत्वरूपं धर्मत्वं दुर्लभमित्यभिप्रायेणाह—**अथापि धर्म्य**मिति। *धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते (अष्टा. ४. ४. ९२) इति सूत्रानुसारेण धर्म्यशब्दं निर्वक्ति—**धर्मा**दिति। अभिप्रेतं विवृणोति—**धर्मत्वं ही**त्यादिना। प्रीतिपर्यायधृतिवाचके धातौ करणविवक्षया व्युत्पन्नो ह्ययं धर्मशब्द **इति** भावः। उक्तं चाभियुक्तैः *धर्म इत्युपसंहार्ये यच्छ्रेयस्करभाषणम्। तद्धर्मपदवाच्यार्थनिरूपणविवक्षया॥ इत्यादि। श्रेयसोऽत्रावच्छेदकाभावात् *मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिश्श्रेयसामृतम् (नाम. १.धी. ४६) इति नैघण्टुकपाठाच्च **निरतिशये**त्यादिकमुक्तम्। **अत एवे**ति—स्वरूपतस्साध्यतश्च पुरुषार्थरूपत्वादित्यर्थः। कर्तुं सुसुखं—करणे सुसुखमित्यर्थः। सुसुखमित्यस्य तुमुनन्तक्रियाकर्मीभावभ्रमव्युदासायाह—**सुसुखोपादान**मिति। उपसर्गसुखशब्दयोरत्राभिप्रेतमाह—**अत्यर्थे**ति। स्वरूपतो विषयतश्चात्यर्थानुकूलत्वात्सुखेनानुष्ठेयमित्यर्थः। फलविनाश्यं हि सर्वमन्यत्कर्म; इदं तु सुकरमपि फलेनापि न क्षीयते; अपवर्गरूपं फलमप्येतस्य नालमित्यतिशयपरोऽव्ययशब्द इत्यभिप्रायेणाह—**अक्षय**मिति। तद्विवृणोति—**मत्प्राप्ति**मिति। तर्हि किमन्यदधिकं साध्यमिति शङ्कायामभिप्रेतमाह—**एवंरूप**मिति॥ २॥

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि॥ ३

भा॥ अस्योपासनाख्यस्य धर्मस्य निरतिशयप्रियमद्विषयतया स्वयं निरतिशयप्रियरूपस्य परमनिश्श्रेयसरूपमत्प्राप्तिसाधनस्याव्ययस्योपादानयोग्यदशां प्राप्य अश्रद्दधानाः—विश्वासपूर्वकत्वरारहिताः पुरुषाः मामप्राप्य मृत्युरूपे संसारवर्त्मनि नितरां वर्तन्ते। अहो महदिदमाश्चर्यमित्यर्थः॥ ३॥

ता॥ उक्तप्रकारश्रद्धेयज्ञानानुष्ठानाभावे मोक्षो न सिध्यतीति दर्शयन् स्वरूपतः फलतश्च निरतिशयसुखरूपस्य सर्वैरनुष्ठानाभावे हेतुं च वदन् *नान्यः पन्था अयनाय (पु.) इत्यादिकमुपबृंहयति *अश्रद्दधाना इति श्लोकेन। अस्येति पूर्वोक्तसर्वाकारपरामर्श इत्याह—**निरतिशये**त्यादिना। धर्मस्येति संबन्धसामान्यविषयायाः षष्ठ्याः फलितान्वयप्रदर्शनायाह—**उपादानयोग्यदशां प्राप्ये**ति। यद्वा श्रद्धानिषेधस्तत्प्रसङ्गे सति हीत्यभिप्रायः। कारणनिवृत्तेः कार्यानुष्ठाननिवृत्तिपर्यन्तत्वप्रदर्शनायोक्तं—**विश्वासपूर्वकत्वरारहिता** इति। **मृत्युरूप** इति बाधकस्वरूप इत्यर्थः। अथवा मरणगर्भत्वादेव मृत्युरूपता। *निवर्तन्ते इत्यत्र प्रतिनिवृत्तिविवक्षायामवधिसाकाङ्क्षत्वादत्र च तन्निर्देशाभावात्, *मामप्राप्येति पृथङ्निर्दिष्टत्वेन परमपुरुषस्याप्यवधित्वकल्पनायोगात्, *संसारवर्त्मनीति सप्तम्यास्स्वरसत आधेयसाकाङ्क्षत्वात्, उपसर्गाणां चानेकार्थत्वात् **नितरां वर्तन्त** इत्युक्तम्। स्वरूपतः फलतश्च निरतिशयपुरुषार्थे सुकरं चोपासनं ज्ञात्वाऽपि परित्यज्य पुरुषाः पुरुषार्थतारतम्यविदोऽपि निरतिशयापुरुषार्थमयं संसारमादरेण सेवन्त इति **विस्मयाविद्ध**-

ता ॥ उक्तमार्गद्वये श्रुतिप्रसिद्धिः प्रदर्श्यते—* शुक्लकृष्णे इति श्लोकेन । अत्र शुक्लपक्षकृष्णपक्षान्वयाद्वा, शुद्ध्यशुद्धिविवक्षयां वा, अभिमन्तृस्वरूपस्याभिमन्तव्ये आरोपादेर्वा, गत्योश्शुक्लकृष्णशब्दोपचारः । अत्राधिकृतवर्गद्वय-विषयजगच्छब्दाभिप्रेतप्रदर्शनं—**ज्ञानिनां विविधानां पुण्यकर्मणां** चेति । *इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते इत्युक्ततत्तत्कर्म-निष्ठभेदाभिप्रायेण विविधशब्दः । हिशब्देन श्रुतिप्रसिद्धिर्द्योतितेति **श्रुताविति**त्युक्तम् । शाश्वतत्वं प्रवाहरूपेणानाद्य-नन्तत्वं व्यवस्थितत्वम् ॥ २६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७

भा ॥ एतौ मार्गौ जानन् योगी प्रयाणकाले कश्चन न मुह्यति ; अपि तु स्वेनैव देवयानेन पथा याति । तस्मादहरहरर्चिरादिगतिचिन्तनाख्ययोगयुक्तो भव ॥ २७ ॥

ता ॥ * नैते सृती इति श्लोकेन यद्यपि मार्गचिन्तनमप्युपासनवत्परमपुरुषप्राप्त्यर्थमेव; तथाऽपि मार्गज्ञानम् अभिगन्तुरव्याकुलगमनार्थमिति लोके सिद्धम्; अत्रापि तथोपकारस्संभवन्न परित्याज्यः; तत्प्रसादादेव हि तत्सिद्धिरपी-त्यभिप्रायेणाह—**एताविति** । **कश्चने**ति—कश्चिदपीत्यर्थः । **न मुह्यति**—* तत्प्रकाशितद्वारः (ब्र. ४. २. १६) इत्यादि-प्रकारेण स्पष्टमार्गो भवतीत्यर्थः । मार्गद्वयज्ञानं हेयमार्गप्रहाणार्थमित्यभिप्रायेणाह—**अपि त्विति** । गतिज्ञानस्य फलमुप-दिश्य तस्मादिति हेतुतया परामृश्य साक्षाद्योगविधानस्यासङ्गतत्वाद्योगशब्दोऽत्र ध्यानमात्रविषयः ; तच्च ध्यानं प्रस्तुत-गतिचिन्तनरूपमेव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह—**तस्मादि**ति ॥ २७ ॥

अथाध्यायद्वयोदितशास्त्रार्थवेदनफलमाह—

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दाने च यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अक्षरपरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भा ॥ ऋग्यजुस्सामाथर्वरूपवेदाभ्यासयज्ञतपोदानप्रभृतिषु सर्वेषु पुण्येषु यत्फलं निर्दिष्टम्, इदम्—अध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्यं विदित्वा तत्सर्वमत्येति—एतद्वेदनसुखातिरेकेण तत्सर्वं तृणवन्मन्यते । योगी ज्ञानी च भूत्वा ज्ञानिनः प्राप्यं परमाद्यं स्थानमुपैति ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ता ॥ * इदं विदित्वेति सामान्यतो निर्देशादविशेषाच्चैकप्रकरणभूताध्यायद्वयार्थो गृह्यत इत्यभिप्रायेणाह—**अथेति** । * वेदेष्वित्यपि यज्ञादिवत्फलकारणतयोपादानम्; नतु प्रतिपादकतया; तदा यज्ञादिफलव्यतिरिक्तविषयतया सङ्कोचनीयत्वापातात् । वेदाभ्यासस्य च दुरितक्षयादिफलप्रदत्वं श्रुत्यादिसिद्धम् । यज्ञादिफलानां प्रतिपादकतयोपादाने च प्रस्तुताध्यायद्वयार्थस्यापि वेदार्थत्वात्ततोऽपि सङ्कोचस्स्यात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य **वेदाभ्यासे**त्युक्तम् । * दाने चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चायकत्वप्रदर्शनाय—**प्रभृतिशब्दः** । * पुण्यफलमित्यत्र पुण्यशब्देन फलविशेषणतया यज्ञादीनामेव

मित्यत्राह—**न घटादीना**मिति । मूर्तं हि मूर्तान्तरं पतनप्रतिघातिना संयोगेन धारयति ; न तथाऽत्रेति भावः । लोकदृष्टविपरीतं न संभवतीत्यभिप्रायेण शङ्कते—**कथ**मिति । शरीरशरीरिणोरिव संभवमभिप्रेत्याह—**मत्सङ्कल्पेने**ति । स्वेच्छाधीनधारकत्वं हि विहितम् । अस्वतन्त्रतया धारकत्वं तु निषिध्यत इत्यविरोध इति भावः । *ऐश्वरमित्यनेनानन्यसाधारणत्वं फलितम्, *पश्येत्यनेन चाश्चर्यता द्योतितेत्यभिप्रायेणाह—**अन्यत्रे**ति । *योगस्सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु (नाम. ३. ना. १०९) इति पाठात्सङ्कल्परूपं ध्यानमिह योगः, युज्यमानस्वभावादिर्वा । *पश्य मे योगमित्युक्ते योगस्वरूपमेवानन्तरं वक्तव्यमिति तदाकाङ्क्षां दर्शयति—**कोऽसा**विति । *भूतभृन्न च भूतस्थः इत्यत्रार्थौचित्यादहमित्येव विशेष्यम् । अथवा *भूतभावनः इतिवत् *ममात्मेति निर्दिष्टसङ्कल्पविशेषणत्वेऽपि फलितकथनं **सर्वेषां भूतानां भर्ताऽह**मित्यादि । *आत्मेति विशेषनिर्देशः परिसङ्ख्यानयात्तदतिरिक्तसहकारिव्यवच्छेदार्थं इत्यभिप्रायेणाह—**ममात्मैवे**ति । *ममात्मेति व्यधिकरणनिर्देशस्वारस्यसिद्धमात्मशब्दार्थमाह—**मम मनोमयस्सङ्कल्प** इति । एतेन *देहादिसङ्घातेऽहङ्कारमध्यारोप्य लोकबुद्ध्यनुसारेण *ममात्मेति व्यपदेश इति शङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् । सङ्कल्प एव मनःकार्यतयाऽन्यत्र प्रसिद्धो मनःप्रतिपादकेनात्मशब्देनात्र व्यपदिष्टः । यद्वा आत्मशब्दोऽत्र सङ्कल्परूपमनःपर एव, *मनसैव जगत्सृष्टिं (वि. ५. २२. १५) *मनोऽकुरुत स्यामिति (बृ. १.२. १) इत्यादेः । तदर्थ[ता]ज्ञापनाय तु मनोमयशब्दः । धारणनियमनयोरेव प्रकृतत्वात्, अनन्तरश्लोके च निर्दिश्यमानत्वात्, सृष्टेश्च ततोऽप्यनन्तरं वक्ष्यमाणत्वादत्र भूतभावन इत्येतत्सत्तातादधीन्यनियमनाद्युपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह—**धारयिता नियन्ता चे**ति । अथवा *भूतभृन्न च भूतस्थ इत्यस्यैवायमर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा ॥ सर्वस्यास्य स्वसङ्कल्पायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वे निदर्शनमाह—

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुस्सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६

भा ॥ यथा आकाशे अनालम्बने महान् वायुस्स्थितस्सर्वत्र गच्छति ; स तु वायुर्निरालम्ब[स्थितो]नो मदायत्तस्थितिरित्यवश्याभ्युपगमनीयः [मयैव धृत इति विज्ञायते]; एवमेव सर्वाणि भूतानि तैरदृष्टे मयि स्थितानि मयैव धृतानीत्युपधारय । यथाऽऽहुर्वेदविदः—*मेघोदयस्सागरसन्निवृत्तिरिन्दोर्विभागः स्फुरितानि वायोः । विद्युद्विभङ्गो गतिरुष्णरश्मेर्विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः ॥ इति ; विष्णोरनन्यसाधारणानि महाश्चर्याणीत्यर्थः । श्रुतिरपि *एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः (बृ. ५.८.९) *भीषास्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्यः, भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च (आ. ८) इत्यादिका ॥ ६ ॥

ता ॥ यथाऽऽकाशस्थित इति श्लोके स्वस्मिन् सर्वभूतस्थितेराकाशे वायुस्थितिर्दृष्टान्त इति केचिदाहुः ; तदयुक्तम् ; आकाशस्य वाय्वपेक्षया नियमनधारणयोरभावात्तथाविधस्थितेरिह प्रकृतत्वेन तन्निदर्शनार्थत्वस्यैवौचित्याच्चेत्यभिप्रायेणाह—**सर्वस्ये**ति । *आकाशस्थितस्सर्वत्रग इत्याभ्यामीश्वरैकधार्यत्वं तदेकप्रेर्यत्वं च विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**यथाऽऽकाशेऽनालम्बन** इति । महत्त्वं चान्याशक्यत्वायोक्तम् । अभिप्रेतं निदर्शनप्रकारं विशदयति—**स त्वि**ति । यथा निरालम्बने विहायसि विहङ्गमशरीरादेश्चेतनविशेषाधिष्ठेयत्वम् ; एवमेव वाय्वादेरपीति भावः । **तैरदृष्ट** इत्यनेन अनुपलम्भबाधनिरासाय पूर्वोक्तश्रुत्यादिसिद्धायोग्यत्वप्रदर्शनम् । ईश्वरानुमानमनभ्युपगच्छतां कथमिदं निदर्शनमित्यत्राह—**यथाऽऽहुर्वेद-**

रूपार्थवाददर्शनाच्चात्रोपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गैः भक्तिस्वरूपनिष्कर्षेऽध्यायस्य तात्पर्यम्; तदन्विततयाऽन्यदत्रोच्यत इत्यभिप्रायः। *इदं तु ते इत्यत्र वक्ष्यमाणमेव बुद्धिस्थतया *इदमिति निर्दिष्टम्। *एष तु वा अतिवदति (छा. ७. १६. १) इति प्राणविदपेक्षया सत्यविदोऽधिकत्ववत्, तुशब्देन कर्मयोगज्ञानयोगाभ्यामप्यस्याधिक्यं विवक्षितम्। तयोर्हि गुह्यत्वम्, गुह्यतरत्वं च। इदं तु गुह्यतमम्। इदं च शुश्रूषातिशयोत्थापनार्थम्, गोपनाधिक्यशिक्षणार्थं चोक्तम्। उपबृंहणीयवेदान्तवाक्येष्विवात्रापि ज्ञानशब्दस्य वक्ष्यमाणविशेषपर्यवसानप्रदर्शनाय—**भक्तिरूपमुपासनाख्यमित्युक्तम्**। **उपासनगतविशेषज्ञानसहित**मिति पूर्वोक्तविज्ञानादत्रत्यविज्ञानस्य भेदः; तद्धयुपास्यादिविशेषज्ञानम्, उपासनगतविशेषः, उपासनप्रकारः। प्रस्तुतौपयिकमनसूयुत्वप्रकारं दर्शयति—**मद्विषय**मिति। गुणेषु दोषाविष्करणचित्तवृत्तिविशेषो ह्यसूया; तद्विपर्ययश्च गुणेषु गुणाध्यवसाय एव हीति भावः। एतेनोपदेशयोग्यायोग्यविभागेन शिष्यशिक्षणं कृतम्। स्मरन्ति च विद्याया वचनम्—*असूयकाय मां मादाः (भा. मो. ३२८. ४९) इत्यादि। वक्ष्यति च *इदं ते नातपस्कायेत्यारभ्य *न च मां योऽभ्यसूयति (१८.६७) इति। **प्रवक्ष्यामि**—कृत्स्नं लघु व्यक्तं च वक्ष्यामीत्यर्थः। **यज्ज्ञानमनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञात्वे**ति—न ह्यनुष्ठेयज्ञानमात्रादनुष्ठानफलम्; अत उपासनस्वरूपं ज्ञात्वा तदनुष्ठानद्वारा मोक्ष्यस इत्युच्यत इति भावः। कर्मादिभिर्हि भक्त्युत्पत्त्यादिविरोधिपापनिरसनम्; भक्त्या तु भगवत्प्राप्तिविरोधिसमस्तपापनिरसनं हि प्रमाणसिद्धमित्यभिप्रायेण—**मत्प्राप्तिविरोधिनस्सर्वस्मादशुभा**दित्युक्तम्। अशुभशब्दस्यात्र स्वर्गाद्यपरपर्यायव्यामोहननिरयहेतुभूतपुण्यशब्दाभिलप्यपापविषयत्वमपि **सर्वस्मा**दित्यनेन विवक्षितम्॥ १॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्॥ २

भा॥ राजविद्या—विद्यानां राजा, राजगुह्यं—गुह्यानां राजा। राज्ञां विद्येति वा राजविद्या; राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः; महामनसामियं विद्येत्यर्थः। महामनस एव हि गोपनीयगोपनकुशला इति तेषामेव गुह्यम्। इदमुत्तमं पवित्रं—मत्प्राप्तिविरोध्यशेषकल्मषापहम्। प्रत्यक्षावगमम्—अवगम्यत इत्यवगमो विषयः; प्रत्यक्षभूतोऽवगमो विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्प्रत्यक्षावगमम्, भक्तिरूपेणोपासनेनोपास्यमानोऽहं तदानीमेवोपासितुः प्रत्यक्षतामुपगतो भवामीत्यर्थः। अथापि धर्म्यं—धर्मादनपेतम्; धर्मत्वं हि निश्श्रेयससाधनत्वम्; स्वरूपेणैवात्यर्थप्रियत्वेन तदानीमेव मद्दर्शनापादनतया च स्वयं निश्श्रेयसरूपमपि निरतिशयनिश्श्रेयसरूपात्यन्तिकमत्प्राप्तिसाधनमित्यर्थः। अत एव सुसुखं कर्तुं—सुसुखोपादानम्। अत्यर्थप्रियत्वेनोपादेयम्। अव्ययम्—अक्षयं, मत्प्राप्तिं साधयित्वाऽपि स्वयं न क्षीयते। एवंरूपमुपासनं कुर्वतो मत्प्रदाने कृतेऽपि न किंचित्कृतं मयाऽस्येति मे प्रतिभातीत्यर्थः॥ २॥

ता॥ उपायान्तरेभ्योऽस्योपायस्यातिशयं दर्शयति—**राजविद्ये**ति। राजशब्दस्यात्र क्षत्रियविषयत्वे *विशेषविधिश्शेषनिषेधं गमयतीति न्यायात् ब्राह्मणादेरनधिकारप्रसङ्गाद्राज्ञां विद्येति विग्रहमनादृत्याह—**विद्यानां राजा.... गुह्यानां राजे**ति। समानाधिकरणसमासफलमनुरुध्येदमुक्तम्; शब्दार्थस्तु राजभूता विद्येति। राजदन्तादिषु वा पाठो द्रष्टव्यः। *पवित्रमिदमुत्तममित्युत्तमशब्दसमानन्यायतया राजशब्दोऽत्र श्रेष्ठवाची। एवमप्रसिद्धार्थक्लेशमसहमान आह—**राज्ञां विद्ये**ति। ब्राह्मणादेरधिकारनिषेधपरत्वशङ्कापरिहारायोपचारनिमित्तं गुणं दर्शयति—**राजानो ही**ति। फलित-

च सुव्यक्तमुक्तमनुसन्धेयम् । कारणावस्थस्याप्यचिद्द्रव्यस्य परमात्मशरीरतयाऽत्यन्तभिन्नत्वे तमश्शब्दवाच्यत्वादौ च मनोरुपबृंहणीयां श्रुतिं दर्शयति—श्रुतिरपीति ॥ ७ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनःपुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८

भा ॥ स्वकीयां विचित्रपरिणामिनीं प्रकृतिमवष्टभ्य—अष्टधा परिणमय्येमं चतुर्विधं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मकं भूतग्रामं मदीयाया मोहिन्या गुणमय्याः प्रकृतेर्वशादवशं पुनःपुनः कालेकाले विसृजामि ॥ ८ ॥

ता ॥ * विसृजामीत्युक्तायास्समष्टिव्यष्टिरूपायास्सृष्टेः प्रकारः प्रदर्श्यते—* प्रकृतिं स्वामिति श्लोकेन । * विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् । ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः । सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठितं जगत् । गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी (मं. उ.) इत्यादिश्रुत्यनुसारेणास्य श्लोकस्यार्थमाह—**स्वकीयामिति** । उपादानद्रव्यस्य कर्त्राऽवष्टम्भो ह्यधिष्ठानम्; तच्चाभिमतकार्यविशेषानुगुणमध्यमावस्थाप्रापणमेवेत्यभिप्रायेणोक्तम्—**अष्टधा परिणमय्येति** । * भूमिरापः (७.४) इत्यादिना प्रागुक्तमष्टविधत्वम् । एवमर्थसिद्धस्समष्टिसृष्टिप्रकार उक्तः; भूतग्रामशब्दोऽत्र देवतादिजात्यवच्छिन्नव्यष्टिजीवस्तोमपरः, अचेतनपरत्वे प्रकृतेर्वशादवशमित्यनेनानन्वयात् । तस्य चतुर्विधस्य सावान्तरभेदस्य संग्रहार्थः कृत्स्नशब्दः । एवंविधकार्यत्वे प्रकृतिपरवशत्वे च योग्यताप्रदर्शनार्थम्—* इममिति निर्देश इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**इमं चतुर्विधमित्यादि** । चातुर्विध्यमेव विवृणोति—**देवेति** । * प्रकृतेर्वशादित्यनेनाभिप्रेतः * प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः (१२) इत्यत्र च कण्ठोक्तोऽवशत्वहेतुः—**मोहिन्या** इत्युक्तः । तत्रापि हेतुर्गुणमयत्वं * त्रिभिर्गुणमयैः (७.१३) इत्यादिनोक्तम् । पुनःपुनरित्यनेन तदुत्पत्तिप्रलयोचितद्विपरार्धसहस्रयुगादिप्रतिनियतानाद्यनन्तप्रवाहकालावच्छेदविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—**कालेकाल** इति । **विसृजामि**—विविधं सृजामि, विचित्रनामरूपदेशकालभोगादियुक्तं करोमीत्यर्थः ॥ ८ ॥

भा ॥ एवं तर्हि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि नैर्घृण्याद्यापादनेन भ[ग]वन्तं बध्नन्तीत्यत्राह—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९

भा ॥ न च तानि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां निबध्नन्ति—मयि नैर्घृण्यादिकं नापादयन्ति, यतः क्षेत्रज्ञानां पूर्वकृतान्येव कर्माणि देवादिविषमभावहेतवः; अहं तु तत्र वैषम्ये असक्तः तत्रोदासीनवदासीनः; यथाऽऽह सूत्रकारः—* वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् (२.१.३४) * न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् (३५) इति ॥ ९ ॥

ता ॥ * न च मां तानि कर्माणीत्येतन्न पुण्यपापरूपकर्मविषयम्, तस्याप्रस्तुतत्वेन * तानीति परामर्शायोगात्; सृष्टिसंहारादेश्च प्रसक्तत्वात्तत्परामर्श एवोचितः; तस्य दोषरूपत्वमपि सृज्यदेवादिवैषम्यादिना द्योतितमिति तन्निरासार्थोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह—**एवं तर्हीति** । **सृष्ट्यादीनी**त्यादिशब्देन स्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहादिसंग्रहः । **नैर्घृण्यादी**त्यादिशब्देन पक्षपातित्वाव्यवस्थितत्वादि संगृह्यते । * निबध्नन्तीति न संसाररूपो बन्ध उच्यते, जगत्सृष्ट्यादेस्संसारहेतुत्वाश्रवणात्, परोक्तधर्माधर्मसंबन्धशङ्काप्रसङ्गाभावात्, दौर्जन्ये सत्यपीश्वरस्य नियामकाभावात्; अतो **नैर्घृण्यादि-**

स्येश्वरस्य इदं वचनमित्यभिप्रायेणाह—**अहो** इति। आश्चर्यतमो दुष्कर्मप्रभाव इत्यभिप्रायेणाह—**महदिदमाश्चर्य**मिति। अश्रद्धाहेतव आन्तरशत्रवोऽपि त्वया निराकार्या इति *परन्तपेति संबुद्धेर्भावः ॥ ३ ॥

भा॥ **शृणु तावत्प्राप्यभूतस्य ममाचिन्त्यमहिमानम्—**

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना। मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः॥ ४

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्। भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः॥ ५

भा॥ **इदं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगत्, अव्यक्तमूर्तिना— अप्रकाशितस्वरूपेण मया अन्तर्यामिणा, ततम्—अस्य जगतो धारणार्थं नियमनार्थं च शेषित्वेन व्याप्तमित्यर्थः। यथाऽन्तर्यामिब्राह्मणे *यः पृथिव्यां तिष्ठन्....यं पृथिवी न वेद (बृ. ५. ७. ३) *य आत्मनि तिष्ठन्....यमात्मा न वेद (बृ. ५. ७. २२. मा) इति चेतनाचेतनवस्तुजातैरदृष्टेनान्तर्यामिणा तत्रतत्र व्याप्तिरुक्ता। ततो मत्स्थानि सर्वभूतानि-सर्वाणि भूतानि मय्यन्तर्यामिणि स्थितानि। तत्रैव ब्राह्मणे *यस्य पृथिवी शरीरं...यः पृथिवीमन्तरो यमयति, *यस्यात्मा शरीरं...य आत्मानमन्तरो यमयतीति शरीरत्वेन नियाम्यत्वप्रतिपादनात्तदायत्ते स्थितिनियमने प्रतिपादिते, शेषित्वं च। नचाहं तेष्ववस्थितः—अहं तु न तदायत्तस्थितिः, मत्स्थितौ तैर्न कश्चिदुपकार इत्यर्थः। न च मत्स्थानि भूतानि—न घटादीनां जलादेरिव मम धारकत्वम्; कथम्? मत्सङ्कल्पेन। पश्य ममैश्वरं योगम्— अन्यत्र कुत्रचिदसंभावनीयं मदसाधारणमाश्चर्यं योगं पश्य। कोऽसौ योगः? भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः—सर्वेषां भूतानां भर्ताऽहं, नच तैः कश्चिदपि ममोपकारः। ममात्मैव भूतभावनः—मम मनोमयस्सङ्कल्प एव भूतानां भावयिता धारयिता नियन्ता च॥ ४॥ ५॥**

ता॥ एवमध्यायप्रधानार्थस्य प्रापकस्य माहात्म्यमुक्तम्; अथ प्राप्यमाहात्म्यद्वाराऽपि तदेव स्थिरीक्रियत इत्यभिप्रायेणाह—**शृणु तावदिति**। *इदं सर्वमिति निर्देशः प्रमाणसिद्धसमस्तवस्तुपर इत्यभिप्रायेण—**इदं चेतनाचेतनात्मकमित्युक्तम्**। *अव्यक्तमूर्तिनेत्यस्य विग्रहविषयत्वेऽत्रानुपयोगात्स्वरूपविषयोऽयमौपचारिकः प्रयोग इति दर्शयितुम् **अप्रकाशितस्वरूपेणेत्युक्तम्**। आकाश[ादि]वत्सन्निधिमात्ररूपव्याप्तिव्युदासाय बहुप्रमाणसिद्धो व्याप्तिप्रकारो *मयेत्यनेनाभिप्रेत इत्याह—**अन्तर्यामिणेति**। उक्तप्रकाराया व्याप्तेः प्रयोजनं तन्निदानं च दर्शयति—**अस्येति**। अत्र धारणमनन्तरग्रन्थसिद्धम्। अत एव नियमनमप्यर्थसिद्धम्। धारणं हि प्रशासनाधीनं श्रूयते। शेषित्वं तु प्रागुक्तम्, शरीरित्वेनार्थसिद्धं च। अप्रकाशितस्वरूपत्वेन नियामकत्वेन च सर्वव्याप्तिं श्रुतौ दर्शयति—**यथेति**। पृथिव्युदाहरणं तत्प्रकरणोक्तसर्वाचेतनोपलक्षणार्थम्। उक्तप्रकारव्यापकत्ववशात् *मत्स्थानीत्यनेन जगतः पृथक्सिद्धता निरस्यत इत्यभिप्रायेणाह—**तत** इति। श्रीविश्वरूपादिषु विग्रहाश्रितत्वमपि सर्वस्योच्यते; अत्र तु स्वरूपनिष्ठतेत्यपौनरुक्त्याय—**मय्यन्तर्यामिणीत्युक्तम्**। अनयोर्धारणनियमनयोरपि व्याप्त्या सहाधीत[ां दर्शयितुमाह]तामाह—**तत्रैवेति**। **स्थितिनियमने**—स्थितिप्रवृत्ती इत्यर्थः। शरीरशरीरित्ववचनात् धृतिश्शेषित्वं च तत्रार्थसिद्धे इत्यभिप्रायेणाह—**शेषित्वं चेति**। *मया ततमिदं सर्वमित्यभिधायैव *न चाहं तेष्ववस्थितः इति वचनं व्याहतम्, *यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिविरुद्धं चेत्यत्राह—**अहं त्विति**। *मत्स्थानि सर्वभूतानीति प्रस्तुतप्रकारा स्थितिरत्र निषिध्यते। *स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः इत्यत्र *स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नि (छा. ७. २४. १) इति हि श्रूयत इति भावः। उक्तं विवृणोति—**मत्स्थिताविति**। **न कश्चिदिति**—स्वरूपतस्सङ्कल्पादृष्टादिना वेति भावः। *मत्स्थानि, *न च मत्स्थानीत्येतद्व्याहत-

रूपदोषानुबन्ध एवात्र शङ्कितः प्रतिषिध्यत इत्याह—**मयीति** । चशब्दशङ्कानिवृत्त्यर्थः । सृष्टिवैषम्ये प्रयोजकमभिप्रेतमाह—**यत** इति । * स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतां (वि. १. ४. ५२) * कर्मभिर्भाविताः पूर्वैः (वि. १. ५. २८) * आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः ॥ (वि. ध. १०४. २३) * वाचिकैः पक्षिमृगताम् (मनु. १२. ९) * अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता नृप सर्वगा । संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसन्ततान् । तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते ॥ (वि. ६. ७. ६२, ६३) इत्यादिभिस्सिद्धोऽयमर्थः । * तेषु कर्मस्वसक्त[म्] इत्युक्ते सति अकर्तृत्वादिभ्रमस्स्यादिति तन्निरासायोक्तं—**तत्र वैषम्य** इति । **असक्तः**—प्रयोजकत्वरूपसंबन्धरहित इत्यर्थः । असक्तत्वे दृष्टान्त उच्यते **उदासीनवदासीन** इति । यथा कस्मिंश्चित्कर्मणि उदासीनस्तत्र प्रयोजकत्वरूपसंबन्धरहितः; तथा कर्ताऽप्यसौ तस्मिन्नंशे उदासीनवदासीन इत्यर्थः । तेन कर्मानुष्ठानदशायामीश्वरस्य वैषम्यादुदासीनत्वमेवोच्यते । विषमसृष्टेः कर्मसापेक्षत्वे जीवानां तत्कर्मप्रवाहाणां च अनादितया प्रलयकालेऽपि तत्सद्भावे सूत्रद्वयं दर्शयति—**यथाऽऽहेति** ॥ ९ ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्वि परिवर्तते ॥ १०

भा ॥ तस्मात् क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं मदीया प्रकृतिस्सत्यसङ्कल्पेन मयाऽध्यक्षेणेक्षिता सचराचरं जगत्सूयते । अनेन क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणमदीक्षणेन हेतुना जगत्परिवर्तत इति मत्स्वाम्यं सत्यसङ्कल्पत्वं नैर्घृण्यादिदोषरहितत्वमित्येवमादिकं मम वसुदेवसूनो रैश्वरं योगं पश्य । यथाऽऽह श्रुतिः—* अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ (श्वे ४. ९) इति ॥ १० ॥

ता ॥ यदि कर्मानुगुणा विषमसृष्टिः; तर्हि प्रकृतिरेव परिणामशीला तदनुगुणं परिणमतां, किं त्वयेत्यत्रोच्यते—**मयाऽध्यक्षेणे**ति । * सर्वभूतानीत्युपक्रान्तस्वसङ्कल्पाधीनसृष्टिप्रलयोपसंहारताद्योतनायाह—**तस्मा**दिति । * मयाऽध्यक्षेणेति पदद्वयाभिप्रेतं श्रौतमर्थमाह—**सत्यसङ्कल्पेन....ईक्षिता**—इति । *कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासः (श्वे. ६.११) * यो अस्याध्यक्षः (ऋ. ७. ७. १०. १. १७) * ध्यायतेऽध्यासिता तेन (मं. उ) इत्यादिकमत्र भाव्यम् । अधिकमश्नुत इति अध्यक्ष इति केचित् । जगच्छब्दस्तत्राप्यन्वेतव्यः, पूर्वार्धगतसचराचरशब्द उत्तरत्रापीत्यभिप्रायेण—**सचराचरं जग**दित्युक्तम् । * सूयते इत्यनेन * सूयते पुरुषार्थं च (मं. उ.) इत्यादिश्रुतिः स्मारिता । पूर्वार्धे सृष्टिहेतुतयोक्तमेवोत्तरत्रापि संहारहेतुतया * अनेन हेतुनेति परामर्शार्हम्; न पुनः प्रधानतयोपस्थिताऽपि सृष्टिः, तस्याः प्रलयादिकं प्रत्यहेतुत्वादित्यभिप्रायेणाह—**अनेने**ति । तेनाध्यक्षशब्दस्यात्र अविक्रियदृशिमात्रपरतां वदन्तः प्रत्युक्ताः । कर्मवशाज्जीवशेषभूतं प्रपञ्चं प्रति कथं तव स्वाम्यम्, कथं च कारुणिकस्यापि कर्मपरतन्त्रतया दुःखमुत्पादयितुस्सत्यसंकल्पतेत्यत्राह—**मत्स्वाम्य**मिति । * पश्य मे योगम् (५) इत्युपक्रान्तनिर्वहणरूपताप्रदर्शनाय **ममे**त्यादिकम् । * अवजानन्ति मामित्यनन्तरश्लोकन्यासच्छब्दानुसन्धानवशात * मे इत्येतन्निरतिशयसौलभ्यसंछादितेश्वरभावमवतारमभिप्रैतीति **वसुदेवसूनो**रित्युक्तम् । एतेन * मनुष्यत्वे परत्वं च (१३) इति संग्रहश्लोकांशोऽनुसंहितः । युज्यत इति व्युत्पत्त्या स्वाम्यादेरत्र योगशब्दार्थतोक्ता । प्रकृतेरीश्वराधीनपरिणामत्वे जीवानां कर्मानुगुणप्रकृतिवशत्वे च श्रुतिमुदाहरति—**यथाऽऽहेति** ॥ १० ॥

विद् इति। आगममूलसंभावनातर्कपरमिति भावः। **वेदविद्** इत्यनेनाधीयमानानधीयमानवेदोपबृंहणरूपता द्योतिता। अस्मदाद्यगोचरोपादानोपकरणसंप्रदानादीनां तत्क्षणादेव सकलदिङ्मुखव्यापिनां धाराधराणामुत्पत्तिः, सकलभुवनाप्लावनलम्पटस्यैव जलनिधेरम्बरालम्बिनां तरङ्गाणां वेलातले निवृत्तिः, प्रतिनियतकलावृद्धिक्षयशृङ्गोन्नमनादिरूपश्चन्द्रमसो विभागः, अशङ्कितागमानामनियतदिग्विशेषाणां तृणगिरितरुषण्डलुण्टाकानां चण्डमारुतादीनां विष्फूर्तयः, प्रशान्तदहनमिहिरहिमकरादिमहसि प्रावृषि निशीथेऽप्यविदितपूर्वोत्तरक्षणानां क्षणरुचीनां विभङ्गः, निरालम्बने विहायसि महीयसो मिहिरमण्डलस्य प्रतिनियतदिनरजनिमासायनसंवत्सरादि वैदेशिकस्संचारः, एवंविधान्यन्ये च परिवेषोपरागेन्द्रचापकरकस्तनिताशनिभूकम्पप्रभञ्जनभ्रमणादयोऽत्यद्भुतप्रकारास्सर्वे सर्वव्यापिनस्सर्वशक्तेर्विष्णोरेव विचित्र[सृष्टि]शक्तिमूला भवितुमर्हन्तीति श्लोकार्थः। मायाशब्दस्य मिथ्यार्थत्वनिरसनायाह—**विष्णोरि**ति। संबन्धसामान्यस्य नियाम्यत्वधार्यत्वादिविशेषपर्यवसानाय * यथाऽऽहुर्वेदविदः इत्यनेनाभिप्रेतं विवृणोति—**श्रुतिरपी**ति। प्रशासनमत्र सङ्कल्पविशेषः। भीषेति—भयादित्यर्थः॥ ६॥

भा॥ सकलेतरनिरपेक्षस्य भगवतस्सङ्कल्पात्सर्वेषां स्थितिः प्रवृत्तिश्चोक्ता; तथा तत्सङ्कल्पादेव सर्वेषामुत्पत्तिप्रलयावपीत्याह—

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्॥ ७

भा॥ स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतानि, मामिकाम्—मच्छरीरभूताम्, प्रकृतिं—तमश्शब्दवाच्यां नामरूपविभागानर्हां, कल्पक्षये—चतुर्मुखावसानसमये मत्सङ्कल्पाद्यान्ति; तान्येव भूतानि कल्पादौ पुनर्विसृजाम्यहम्; यथाऽऽह मनुः—* आसीदिदं तमोभूतं....सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात् (१. ५) **इति। श्रुतिरपि * यस्याव्यक्तं शरीरम्** (सु. ७) **इत्यादिका, * अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि लीयते** (सु. २) *** तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्** (अष्ट. २. ८. ९) **इति च॥ ७॥**

ता॥ अप्रस्तुतसृष्टिप्रलयाभिधानस्य सङ्गतिमाह—**सकले**ति। प्रवृत्तिश्चेत्यर्थसिद्धोक्तिः। * मामिकामित्यनेन शेषत्वं सिद्धम्; तच्च शरीरतयेत्यवगतं * यस्य तमश्शरीरम् (बृ. ५. ७. १३) इति; अतो **मच्छरीरभूतामि**त्युक्तम्। सर्वभूतशब्देन समस्तकार्यावस्थासंग्रहात्—**तमश्शब्दवाच्यामि**त्युक्तम्। * तम....एकी भवति (अष्ट. २. ८. ९) इत्युक्तप्रदर्शनं **नामरूपविभागानर्हा**मिति। सर्वभूतशब्दात्, प्रकृतिं यान्तीति वचनाच्च प्राकृतप्रलय एवात्र विवक्षित इत्याह—**चतुर्मुखावसानसमय** इति। **कल्पक्षये**—अन्तिमब्रह्मदिवसावसान इत्यर्थः। कल्पानां क्षय इति वा विवक्षितम्। ब्रह्मायुःपरो वाऽत्र कल्पशब्दः, * संहर्ता च स्वयं प्रभुः (वि. १. २. ६७), * मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः (वि. ५. २२. १५) इत्याद्युक्तेः, अत्रैव * पुनस्तानि विसृजामीति वचनाच्च। मदीयां प्रकृतिं यापयामीत्यभिप्रायः। तदाह—**मत्सङ्कल्पाद्यान्ती**ति। तानि—तत्सजातीयानीत्यर्थः; तदभिप्रायेण **तान्येवे**त्युक्तम्। * यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये। दृश्यन्ते तानि तान्येव (वि. १. ६. ६५) इतिवत्। यथा कुन्तीशरीरात्तवोत्पत्तिस्त्वयाऽनुपलब्धाऽप्याप्तवाक्याद्दृढप्रतिपन्ना, तथा मच्छरीरात्प्रपञ्चस्योत्पत्तिं ममैव वाक्यादभ्युपगच्छेति * कौन्तेय इत्यस्य भावः। * मच्छरीरभूतां....तमश्शब्दवाच्यामिति स्वोक्तमर्थं भेषजायमानयत्किञ्चनोक्तेर्मनोर्वचनेन संवादयति—**यथाऽऽहे**ति। * आसीदिदम् (मनु. १. ८) इत्यादिकायां सप्तश्लोक्यां नारायणस्यैव परमकारणत्वं ब्रह्मादेरशेषस्य तत्स्रष्टत्वं

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११

भा ॥ एवं मां भूतमहेश्वरं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं निखिलजगदेककारणं परमकारुणिकतया सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मानुषीं तनुमाश्रितं स्वकृतैः पापकर्मभिर्मूढा अवजानन्ति—प्राकृतमनुष्यसमं मन्यन्ते। भूतमहेश्वरस्य ममापारकारुण्यौदार्यसौशील्यवात्सल्यनिबन्धनं मनुष्यत्वसमाश्रयणलक्षणमिमं परं भावमजानन्तो मनुष्यत्वसमाश्रयणमात्रेण मामितरसजातीयं मत्वा तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ता ।। महात्मनां विशेषं वक्तुं मूढानां स्वभाव उच्यते—* अवजानन्तीति श्लोकद्वयेन । प्रकृतसङ्गत्यर्थमेवंशब्दः । * भूतमहेश्वरमित्यस्य भावविशेषणत्वायोगात् व्यवहितेनापि * माम् इत्यनेनान्वयः । भूतमहेश्वरादिशब्देनाभिप्रेतप्रदर्शनम्—**सर्वज्ञमित्यादि** । **मानुषीं**—मनुष्यसंबन्धिनीम् ; मनुष्यसजातीयसन्निवेशवतीमित्यर्थः । यथा हिरण्मयमृण्मयघटयोर्द्रव्यवैजात्येऽपि संस्थानसाम्यम्, तद्वदत्रापि । इदं च मत्स्यादितन्वाश्रयणस्याप्युपलक्षणम् । मौढ्यस्यापीश्वराधीनत्वेन तद्दोषव्युदासाय—**स्वकृतैः पापकर्मभि**रित्युक्तम् । अवज्ञाकरणं दर्शयति—**प्राकृते**ति । * परं भावमजानन्त इत्यनेन भ्रमहेतोर्भेदाग्रहस्य कथनम् ; * मानुषीं तनुमाश्रितमिति तु सादृश्यस्य ; ताभ्यां प्राकृतमनुष्यसजातीयताभ्रमः ; ततश्च यथाकथञ्चित्प्रतीयमानोत्कर्षापह्नवेन निकर्षापादनरूपावज्ञा ; तदेतदखिलं विशदयति—**भूतमहेश्वरस्येति** । **मनुष्यत्वसमाश्रयणलक्षणमि**ति—अजहत्स्वस्वभावस्य अनितरसाधारणमेवंविधमनुष्यत्वाश्रयणमपि वस्तुतः परत्वानुप्रविष्टमिति भावः ॥ ११ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२

भा ॥ मम मनुष्यत्वे परमकारुण्यादिपरत्वतिरोधानकरीं राक्षसीमासुरीं च मोहिनीं प्रकृतिमाश्रिताः, मोघाशाः—मोघवाञ्छिताः निष्फलवाञ्छिताः, मोघकर्माणः—मोघारम्भाः, मोघज्ञानाः—सर्वेषु मदीयेषु चराचरेष्वर्थेषु विपरीतज्ञानतया निष्फलज्ञानाः, विचेतसः—तथा सर्वत्र विगतयाथात्म्यज्ञानाः, मां सर्वेश्वरमितरसमं मत्वा मयि यत्कर्तुमिच्छन्ति, यदुद्दिश्यारम्भान् कुर्वते, तत्सर्वं मोघं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

ता ।। * मोघाशा इति श्लोकेन प्रस्तुतस्य हेतुफले प्रतिपाद्येते । मोहनप्रकृत्याश्रयणं हि मोघाशत्वादौ हेतुरिति पूर्वमुत्तरार्धव्याख्या । **राक्षसीं**—रक्षस्संबन्धिनीं तामसीम् ; आसुरीम्—असुरसंबन्धिनीं राजसीं क्रोधलोभादिमयीमित्यर्थः । **प्रकृतिं**—स्वभावमित्यर्थः । * यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ।। (गी. १७. ४) * मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरमथवा तामसात्मकम् । यस्मात्क्षिपसि गोविन्दं पाण्डवं च धनञ्जयम् ।। (भा. भी. ६६. ३१) इत्यादिष्विवेति द्रष्टव्यम् । * मोहिनीमित्यनेन भगवत्परत्वतिरोधानादिकमभिप्रेतम् । * मोघाशाः इति समासांशद्वयार्थकथनम् **मोघवाञ्छिता** । **निष्फलवाञ्छिता** इति फलपर्यन्तकर्मस्वरूपासिद्ध्यभिप्रायेण **मोघारम्भा** इत्युक्तम् । उपक्रमप्रभृति निष्फलप्रवृत्तय इत्यर्थः । ज्ञानस्य मोघत्वं हि स्वाधीनप्रवृत्त्यभिमतफलराहित्यम् । तच्चायथार्थत्वनिबन्धनम् । तस्य चात्र विषयविशेषनिर्देशाभावाद्यथासंभवं सर्वविषयत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह—**सर्वेष्विति** । वैपरीत्यं च अस्वतन्त्रे स्वतन्त्रत्वम्, अन्यदीये स्वकीयत्वम्, अजडे नित्ये जडत्वानित्यत्वादिकम्, **अस्थिरे स्थिरत्व-**

मित्यादिकं द्रष्टव्यम् । * मोघज्ञानाः इति ज्ञानविशेषस्य विहितत्वात्तत एव तत्कारणस्य च निषेद्धुमशक्यत्वात् * विचेतसः इति निषेधस्तदतिरिक्तज्ञानपर इत्यभिप्रायेणाह—**सर्वत्र विगतयाथात्म्यज्ञाना** इति । ननु मोघाशत्वादिकमसिद्धम्, स्वर्गपश्वाद्यभिलषितसिद्धेः, तदुपायभूतयागादिषु यथार्थज्ञानाच्चेत्यत्राह—**मामिति** । अत्र यथार्थज्ञानाभावान्मोघज्ञानत्वम्, तत एव मोघाशत्वमोघारम्भत्वे इति क्रमः ॥ १२ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३

भा ॥ ये तु स्वकृतैः पुण्यसञ्चयैः मां शरणमुपगम्य विध्वस्तसमस्तपापबन्धा दैवीं प्रकृतिमाश्रिता महात्मानः, ते भूतादिमव्ययम्—वाङ्मनसागोचरनामकर्मस्वरूपं परमकारुणिकतया साधुपरित्राणाय मनुष्यत्वेनावतीर्णं मां ज्ञात्वाऽनन्यमनसो मां भजन्ते ; मत्प्रियत्वातिरेकेण मद्भजनेन विना मनसश्चात्मनश्च बाह्यकरणानां च धारणमलभमाना मद्भजनैकप्रयोजना भजन्ते ॥ १३ ॥

ता ॥ एवमवज्ञाप्रवृत्तमूढभूयिष्ठे लोके निष्फलस्तवावतार इति शङ्कायामवतारसाफल्यकारिणां महात्मनां वृत्तकथनव्याजेन भक्तिं प्रसञ्जयति—* महात्मानस्त्विति । महात्मशब्देन, तुशब्देन च सिद्धं भजनौपयिकमतिशयं दर्शयन् उद्देश्योपादेयांशं च विभजते—**ये त्विति** । * जनास्सुकृतिनः (७. १६) * मामेव ये प्रपद्यन्ते (७. १४) इत्यादि प्रागुक्तं प्रतिसंधापयति—**स्वकृतैः पुण्यसंचयैर्मां शरणमुपगम्येति** । **दैवीं**—सात्त्विकीम् । *भूतादिमित्यनेनाशक्योपासनपरत्वं विवक्षितमित्याह—**वाङ्मनसेति** । * मामित्यनेनावतारपर्यवसितं सौलभ्यं सहेतुकमाह—**परमकारुणिकतयेति** । अवतारस्य दयादिमूलकत्वेन कर्ममूलकत्वाभावाज्ज्ञानसङ्कोचाद्यभावोऽव्ययशब्देनोच्यते । अनन्यमनस्त्वं सहेतुकं विवृणोति—**मत्प्रियत्वेति** । आर्ताद्यधिकार्यन्तरव्यवच्छेदार्थत्वादनन्यप्रयोजनत्वविवक्षाऽत्रोचिता । पार्थशब्देनेन्द्रसूनुस्त्वमपि दैवप्रकृतिरिति सूचितम् ॥ १३ ॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४

भा ॥ अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनयतननमस्कारैर्विना क्षणाणुमात्रेऽप्यात्मधारणमलभमानाः, मद्गुणविशेषवाचीनि मन्नामानि स्मृत्वा पुलकाञ्चितसर्वाङ्गाः, हर्षगद्गदकण्ठाः, नारायणकृष्णवासुदेवेत्येवमादीनि सततं कीर्तयन्तः, तथैव यतन्तः—मत्कर्मस्वर्चनादिकेषु तदुपकारकेषु भवननन्दनवनकरणादिकेषु च दृढसङ्कल्पा यतमानाः, भक्तिभारावनमितमनोबुद्ध्यभिमानपदद्वयकरद्वयशिरोभिरष्टाङ्गैरचिन्तितपांसुकर्दमशर्करादिके धरातले दण्डवत्प्रणिपतन्तः, सततं मां नित्ययुक्ताः—नित्ययोगं काङ्क्षमाणा आत्मान्तं मद्दास्यव्यवसायिन उपासते ॥ १४ ॥

ता ॥ *भजन्तीत्युपासनं प्रसक्तम् ; अथ तदेव कीर्तनयतननमस्कारेषु प्रेरयन्त्याऽत्यर्थप्रियत्वलक्षणावस्थया विशेष्यते—**सततमिति** । कीर्तनादीनां त्रयाणां वाङ्मनःकायकर्मरूपतां तेषामेव प्रकरणान्तरेषु सिद्धं प्रकारम्, सततमित्यस्य च कीर्तनयतननमस्कारनित्ययुक्तत्वोपासनेष्वविशेषेणान्वयमाह—**अत्यर्थेति** । अत्यर्थमत्प्रियत्वं भक्त्येत्यस्यार्थः । क्षणे महापृथिव्यादिवत्कल्पिते तस्य चरमावयवतया कल्पितोंऽशः—**क्षणाणुमात्रेऽपीत्युक्तः** । नाम्नां स्वादुत्वातिशयसिद्ध्यर्थम् **मद्गुणविशेषवाचीनीत्युक्तम्** । नामकीर्तनं चेष्टितादिकीर्तनस्योपलक्षणम् । गुणानुसन्धानाभावेऽपि स्वरूपतः प्रीति-

जननाय पुनः **मन्नामानी**ति व्यपदेशः। **पुलकाञ्चितसर्वाङ्गा** इत्यादिकं तत्तत्प्रदेशोक्तशब्दोपादानम्; यथा *तन्नामस्मरणोद्भूतपुलकश्चेदिपुङ्गवः (वि. ध. ७४.४८) इति। **हर्षगद्गदकण्ठा** इत्यनेन *स्वरनेत्राङ्गविक्रिया (भा. आश्व. ११५) इत्यादिभक्तिलक्षणग्रन्थस्मारणम्। *कृषिर्भूवाचकश्शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः (भा. उ. ६९.५) इति कृष्णशब्दोऽपि पुरुषार्थहेतुत्वप्रतिपादनमुखेन परव्यूहादिसमस्तावस्थासाधारण इति ज्ञापनाय व्यापकयोर्मध्ये पठितः। अवतारान्तरेष्वपि कृष्णशब्दः प्रयुज्यते—*उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना (ना) इति। यद्वा **नारायणे**ति परत्वानुसन्धानम्, **कृष्णवासुदेवे**ति तु अवतारविशेषपरतया सौलभ्यानुसन्धानम्; *यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव। कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोऽस्तुते। इति राजाऽऽह भरतो हरेर्नामानि केवलम्॥ (वि. २. १३. ९) *नाम्नोऽस्ति यावती शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः, *कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे॥ (वि. ३. ७. ३३) *एतावताऽलमघनिर्हरणाय पुंसां (भाग. ६.३.२४) *सङ्कीर्त्य नारायणशब्दमात्रम् इत्यादिषु सर्वत्र सङ्कीर्तनप्रभावः प्रसिद्धः। रहसि जनसन्निधौ च व्रीडादिराहित्यमपि सततशब्देन व्यञ्जितम्। **तथैव**—सततं भक्त्येत्यर्थः। **मत्कर्मस्वि**त्यादिकं भक्तियोगासाधारणयतनविषयप्रदर्शनम्। तत्कर्मयतने दृढसङ्कल्पत्वं महत्यामापदि संपदि चान्याश्रयणपरिहारार्थम्। **भक्तिभारे**त्यादिकं प्रणामस्य रागप्राप्तत्वकथनम्। *मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले। कूर्मवच्चतुरः पादाञ्छिरस्तत्रैव पञ्चमम्॥ (सा. सं. ६. १८७) इत्युक्तोऽष्टाङ्गप्रणामः। *नित्ययुक्ताः इति आशंसायां क्त इत्याह—**नित्ययोगं काङ्क्षमाणा** इति। काङ्क्षमाणशब्दश्चानश्प्रत्ययान्तः, *ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (अष्टा. ३. २. १२९) इत्यनुशासनात्। *दासभूताः (पञ्च) इत्याद्युक्तस्वरूपानुरूपेण नित्ययोगं विशिनष्टि—**आत्मान्तं मद्दास्यव्यवसायिन** इति॥ १४॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्॥ १५

भा॥ अन्येऽपि महात्मानः पूर्वोक्तैः कीर्तनादिभिः ज्ञानाख्येन यज्ञेन च यजन्तो मामुपासते। कथम्? बहुधा पृथक्त्वेन—जगदाकारेण, विश्वतोमुखम्—विश्वप्रकारमवस्थितं मामेकत्वेनोपासते। एतदुक्तं भवति—भगवान् वासुदेव एव नामरूपविभागानर्हातिसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरस्सन् सत्यसङ्कल्पो विविधविभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरस्स्यामिति संकल्प्य स एक एव देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावराख्यविचित्रजगच्छरीरोऽवतिष्ठत इत्यनुसंदधानाश्च मामुपासत इति॥ १५॥

ता॥ *भजन्त्यनन्यमनसः इत्यनन्यमनस्त्वेन प्रथममुपासनं विशेषितम्; ततश्च कीर्तनादिभिरन्तरङ्गैः। अथ वेद्याकारविशेषप्रदर्शनेनापि तदेव विशेष्यते—*ज्ञानयज्ञेनेत्यादिना *सदसच्चाहमर्जुनेत्यन्तेन। चकारः पूर्वोक्तकीर्तनादिसमुच्चयार्थः। अपिस्त्वन्य इत्यनेनान्वितः, अन्यथा नैरर्थक्यादित्यभिप्रायेणाह—**अन्येऽपी**ति। अन्यशब्दोऽत्र पूर्णोपासकपरः। यज्ञेन यजन्तः—यज्ञेन प्रीणयन्त इत्यर्थः। *बहुधा *पृथक्त्वेन इत्यनेन समष्टिव्यष्टितदवान्तररूपसमस्तसंग्रह इत्याह—**जगदाकारेणे**ति। विश्वतोमुखशब्दस्यात्र समभिव्याहारानुगुणं विवक्षितमाह—**विश्वप्रकार**मिति। नन्वेकत्वेन पृथक्त्वेन चोपासत इत्यन्वयः किं नोच्यते? कथं चैकस्यैव सतो बहुत्वेनावस्थानम्? तथा च सविकारत्वसंसारित्वादिदोषाश्च स्युः; बहुधाऽवस्थितस्यैकत्वेनोपासितुर्दृष्टिविभिवद्भ्रान्तिश्च स्यादित्यत्राह—**एतदुक्त**मिति। एतेन

परोक्तप्रक्रिययोपासनविधात्रयपरत्वं भेदाभेदादिवर्णनं च प्रत्युक्तम् । भगवानित्यनेन सृष्ट्याद्यौपयिकगुणप्रपञ्चप्रदर्शनम् । वासुदेवशब्दे प्रथमांशेन सर्वसामानाधिकरण्यव्यपदेशनिदानसर्वशरीरकत्वपर्यवसितव्याप्तिविशेषः, द्वितीयांशेन सृष्टिप्रयोजनं क्रीडादिरेवेत्युच्यते । द्वाभ्यां च पदाभ्याम् अनन्योपासकैकान्तिजनशीलितमन्त्रविशेषोऽपि स्मारितः । पृथिव्यादिबहुत्वमात्रस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वादेकस्यैव सतो बहुत्वं हि शास्त्रवेद्यम्; ततश्च तथाभूतैकत्व एवात्र वाक्यतात्पर्यम्; तच्चैकस्य सर्वशरीरत्वेन निर्व्यूढमिति न कश्चिद्दोषः ॥ १५ ॥

भा ॥ तथा हि विश्वशरीरोऽहमेवावस्थित इत्याह—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६

भा ॥ अहं क्रतुः—अहं ज्योतिष्टोमादिकः क्रतुः; अहमेव महायज्ञः; अहमेव पितृगणपुष्टिदा स्वधा; औषधम्—हविश्चाहमेव, अहमेव च मन्त्रः; अहमेव चाज्यम्; प्रदर्शनार्थमिदम्; सोमादिकं च हविरहमेवेत्यर्थः; अहमाहवनीयादिकोऽग्निः; होमश्चाहमेव ॥ १६ ॥

ता ॥ यद्यपि परव्यूहादिरूपेणैकत्वपृथक्त्वे वक्तुं शक्ये; तथाऽपि अनन्तरग्रन्थानुसारादुक्त एवार्थ इत्यभिप्रायेण * अहं क्रतुरित्यादिश्लोकचतुष्टयस्य प्रकृतसङ्गतिमर्थं चाह—**तथा हीति** । **ज्योतिष्टोमादिक** इत्यनेन **महायज्ञ** इत्यनेन च * विषयविशेषप्रदर्शनात्क्रतुयज्ञशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारः । शारीरमानसश्रौतस्मार्तादिविभागस्तु न प्रसिद्ध्यनुसारीति भावः । महायज्ञः—ब्रह्मयज्ञादिः पञ्चविधः । अविशेषादेवकारस्सर्वत्रान्वेतव्यः । क्रतुतदवयवादिप्रसङ्गात् स्वधाशब्दसहपाठादाज्यस्य च पृथगुक्तत्वादोषधिविकारहविर्विशेषविषयोऽयमौषधशब्द इत्याह—**औषधं हविश्चाहमेवेति** । एतेन स्वधौषधशब्दयोरन्नभेषजादिपरत्वव्याख्या प्रत्युक्ता । *विशेषविधिश्शेषनिषेधार्थ इति शङ्कां परिहरति—**प्रदर्शनार्थमिति** । एवमुत्तरेष्वपि पितामहादिकथनं प्रपितामहादिप्रदर्शनार्थं ग्राह्यम् । अत्राग्निशब्दस्य प्रकरणविशेषाद्भूततृतीयादिमात्रविषयत्वं न युज्यत इत्यभिप्रायेणाह—**अहमाहवनीयादिकोऽग्निरिति** । हविषां पृथगुक्तत्वादत्र हुतशब्दो भावार्थ इत्याह—**होमश्चेति** ॥ १६ ॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७

भा ॥ अस्य—स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः, तत्रतत्र पितृत्वेन, मातृत्वेन, धातृत्वेन, पितामहत्वेन च वर्तमानोऽहमेव । अत्र धातृशब्दो मातापितृव्यतिरिक्ते उत्पत्तिप्रयोजके चेतनविशेषे वर्तते । यत्किञ्चिद्वेदवेद्यं पवित्रम्—पावनम्, तदहमेव । वेदकश्च वेदबीजभूतः प्रणवोऽहमेव । ऋक्सामयजुरात्मको वेदश्चाहमेव ॥ १७ ॥

ता ॥ * पिताऽहमस्येत्यादौ न स्वस्वरूपेण पितृत्वादिकमिहोच्यते; अपि तु पितृत्वादिरूपेण प्रतिपन्नानां स्वान्तर्यामिकत्वम्; तथा सति हि प्रकृतसङ्गतिरित्यभिप्रायेणाह—**अस्येति** । स्थावरेष्वपि तानितानि कारणानीश्वरशरीराणीति तत्रापि तस्य पितृत्वादिव्यवहारः । एकस्यैव सर्वपितृत्वाद्यभावात् प्रतिनियतप्रदर्शनाय—**तत्रतत्रेत्युक्तम्** । धातृशब्दो हि स्रष्टृचेतनविशेषपरतया प्रसिद्धः; ततश्चात्र पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह—**अत्रेति** । पित्रा समभिव्याहृतत्वादिस्यर्थः; गोबलीवर्दन्यायादिति भावः । रुद्रेन्द्रादिसहपाठे हि चतुर्मुखपरतेति भावः । धात्वर्थभूतधारणादिद्वारोत्पत्ति-

प्रयोजकत्वम् । वेद्यत्वमात्रस्य सर्वसाधारण्यात् वेद्यपवित्रशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावेन अन्वयस्संभवन्प्रतीयमानो बाधकाभावान्न त्याज्य इत्यभिप्रायेणाह—**यत्किञ्चिदि**ति । वेदनस्यानन्तरमभिधीयमानत्वात्पवित्रत्वसामर्थ्याच्च—**वेदवेद्यमि**त्युक्तम् । नपुंसकनिर्देशाद्विशेषकाभावाच्च अनुक्तसमस्तवेदवेद्यसंग्रहविषयोऽयमिति ज्ञापनाय—**यत्किञ्चिच्छब्दः** । सङ्कोचकसंज्ञापरत्वव्युदासाय—**पावनमि**त्युक्तम् । सप्रतिसंबन्धिनिर्देशमध्यपाताद्वेद्यप्रतिसंबन्धिनिर्देशरूपत्वज्ञापनाय—**वेदकश्चे**त्युक्तम् । ऋक्सामयजुषां पृथगभिधानेऽपि तदनुप्रविष्टस्य पृथगुक्तिः किमभिप्रायेत्यत्राह—**वेदबीजभूत** इति ॥ १७ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुस्साक्षी निवासश्शरणं सुहृत् ।
प्रभवप्रलयस्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८

भा ॥ गम्यत इति गतिः—तत्रतत्र प्राप्यस्थानमित्यर्थः; भर्ता—धारयिता, प्रभुः—शासिता, साक्षी—साक्षाद्द्रष्टा, निवासः—वासस्थानं वेश्मादि, शरणम्—इष्टस्य प्रापकतयाऽनिष्टस्य निवारणतया च समाश्रयणीयश्चेतनश्शरणम्, स चाहमेव; सुहृत्—हितैषी, प्रभवप्रलयस्थानम्—यस्यकस्यचिद्यत्रकुत्रचिदुत्पत्तिप्रलययोर्यत् स्थानम्, तदहमेव, निधानं निधीयत इति निधानम्, उत्पाद्यमुपसंहार्यं चाहमेवेत्यर्थः; अव्ययं बीजम्—तत्रतत्र व्ययरहितं यत्कारणम्, तदहमेव ॥ १८ ॥

ता ॥ गतिशब्दस्याग्र्यप्रायन्यायेन द्रव्यपरत्वौचित्यान्नात्र भावार्थपरत्वमित्यभिप्रायेण स्थानपरत्वमाह—**गम्यत इतीति** । सर्वजनसाधारणेषु अर्थेषु निर्दिश्यमानेषु तन्मध्ये स्त्रीविशेषमात्रप्रतिसंबन्धिपदार्थो न वक्तुमुचितः, धारणार्थत्वं च बिभर्तिधातोः प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह—**भर्ता धारयिते**ति । प्रभुशब्दस्यात्र प्रभूततमामात्रपरत्वे * जगतः इत्यनेनान्वयो न स्यादित्यभिप्रायेणाह—**शासितेति** । **साक्षाद्द्रष्टे**ति—* साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् (अष्टा. ५. २. ९१) इति हि साक्षिशब्दोऽनुशिष्यते । **वासस्थान**मिति । अत्र भावादिपरत्वानौचित्यादधिकरणार्थोऽयं घञिति भावः । गतिशब्देन पौनरुक्त्यनिरासायोक्तं—**वेश्मादी**ति । गतिशब्दस्तु स्वर्गपृथिव्यादिगन्तव्यदेशपर उक्तः, तत्तद्देशानुभाव्यभोग्यपरो वा । शरणशब्दस्यात्र निवासशब्दनिर्दिष्टगृहाद्यचेतनपरत्वव्युदासायाह-**इष्टस्ये**ति । इष्टप्राप्त्यनिष्टनिवारणयोर्यथेच्छं प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्वयः । * शरणं गृहरक्षित्रोः (नाम. ३. ना. २०९) इति पाठादत्र रक्षितृपरश्शरणशब्दः । **हितैषीति**—शोभनहृदययुक्तो हि सुहृत्, शोभनत्वं च हृदयस्य हितगोचरत्वमिति भावः । **यस्यकस्यचि**दिति । न केवलं ब्रह्मादेरव्यक्तादेर्वा यदुत्पत्तिप्रलयस्थानमित्यभिप्रायः । * प्रभवः इति व्यस्तं परोक्तं पाठान्तरमप्रसिद्धेरनार्जवाच्चानादृतम् । * प्रभवप्रलयस्थानमिति प्रसक्तत्वात् तत्र यत्प्रभवति, यच्च प्रलीयते, तदत्र निधानशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**निधीयते इति निधान**मिति । कर्मार्थोऽयं ल्युट्प्रत्ययः । एतेन निधानशब्दस्य प्रलयस्थानविशेषणत्वेन अव्याकृतपरत्वयोजना निरस्ता । * प्रभवप्रलयस्थानमित्यस्योपादानविवक्षायां बीजशब्दः कारणमात्रपरः; तस्योपादानपरत्वविवक्षायां बीजाधारक्षित्यादिदेशपरः पूर्व इत्यभिप्रायेणाह—**तत्रतत्रे**ति ॥ १८ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९

भा ॥ अग्न्यादित्यादिरूपेणाहमेव तपामि; ग्रीष्मादावहमेव वर्षं निगृह्णामि । तथा वर्षासु चाहमेवोत्सृजामि । अमृतं चैव मृत्युश्च—येन जीवति लोको येन च म्रियते, तदुभयमहमेव । किमत्र बहुनोक्तेन ।

सदसच्चाहमेव—सद्यद्वर्तते, असद्यदतीतमनागतं च, सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्तत्प्रकारोऽहमेवावस्थित इत्यर्थः। एवं बहुधा पृथक्त्वेन विभक्तनामरूपावस्थितकृत्स्नजगच्छरीरतया तत्प्रकारोऽहमेवावस्थित इत्येकत्वज्ञानेनानुसन्दधानाश्च मामुपासते ॥ १९ ॥

ता ।। एवं *प्राधान्यतः (१०.१९) इति वक्ष्यमाणप्रकारेण लोके तत्तच्छब्दवाच्यतया प्रसिद्धानां प्रकृष्टपदार्थानां सत्तायास्स्वाधीनत्वप्रदर्शनम्; अथ प्रवृत्तितादधीन्यमनेनोच्यते—* तपामीति । स्वरूपतस्तापहेतुत्वाभावाद्विशिष्टे तद्दर्शयति—अग्न्यादित्यादीति । आदिशब्देन अग्न्यादितत्सद्द्रव्यविवक्षा । एककर्तृकयोर्विरुद्धयोः कालादिभेदेन व्यवस्थेत्यभिप्रायेणाह—ग्रीष्मादाविति, वर्षास्विति च । अत्र पर्जन्यादिरूपेणेति भाव्यम् । एवं रश्मिविशेषोऽपि ग्राह्यः । * अहं क्रतुः (१६) इत्युपक्रम्य एतावताऽधियज्ञाधिप्रजाधिवेदाध्यात्माधिदैवतविवक्षेति केचित् । अथ साधकबाधकरूपेण संगृह्योच्यते—* अमृतं चैव मृत्युश्चेति । मृतिकारणाभिधायिमृत्युशब्दसहप्रयोगान्मृतिप्रतिबन्धकमात्रविषयोऽयममृतशब्दः; सुधापरत्वे तु विषेण सह पठितव्यम्; अमृतसहपाठाच्च मृत्युशब्दस्य वैवस्वतादिपरत्वमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह—येनेति। त्रैकाल्यवर्तिसर्वसंग्रहेण उपसंहारपरतां दर्शयति—किमत्रेति । अत्र सच्छब्दवदसच्छब्दोऽपि भावान्तराभाववादाद्वस्तुविशेषपरः, अन्यथा अहमिति सामानाधिकरण्यायोगादित्यभिप्रायेणाह—यद्वर्तते यदतीतमनागतं चेति । असच्छब्दोऽत्र वर्तमानान्यविषयः । ननु प्रकरणान्तरेष्विव चेतनाचेतनादिविषयत्वमनयोः किं नोच्यत इत्यत्राह—सर्वावस्थेति । सर्वस्य भगवदात्मकत्वं हि प्रकृतम्; त्रैकालिकसमस्तसंग्रहौचित्याय वर्तमानत्वादिविवक्षायामपि चिदचितोर्न त्यागः; तयोरेव तत्तदवस्थाविशेषविशिष्टस्वरूपविषयत्वात् । अथवा सर्वेत्यादिकम्, * अहं क्रतुरित्याद्युक्तकृत्स्नवाक्यार्थकथनमनुसंधेयम् । सर्वतादधीन्यवचनं प्रकृतेनोपासनेन संगमयति—एवं बहुधेत्यादिना । विशिष्टैकत्वमिह विवक्षितम्; न पुनः प्रलयदशापन्नमविभक्तत्वलक्षणम् । प्रस्तुतज्ञानयज्ञत्वस्मारणाय ज्ञानेनानुसन्दधाना इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

भा ॥ एवं महात्मनां ज्ञानिनां भगवदनुभवैकभोगानां वृत्तमुक्त्वा तेषामेव विशेषं दर्शयितुमज्ञानां कामकामानां वृत्तमाह—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २०
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१

भा ॥ ऋग्यजुस्सामरूपास्तिस्रो विद्यास्त्रिविद्यम्; केवलं त्रिविद्यनिष्ठास्त्रैविद्याः, न तु त्रय्यन्तनिष्ठाः। त्रय्यन्तनिष्ठा हि महात्मानः पूर्वोक्तप्रकारेण निखिलवेदवेद्यं मामेव ज्ञात्वाऽतिमात्रमद्भक्तिकारितकीर्तनादिभिर्ज्ञानयज्ञेन च मदेकप्राप्या मामेवोपासते । त्रैविद्यास्तु वेदप्रतिपाद्यकेवलेन्द्रादियागशिष्टसोमान् पिबन्तः, पूतपापाः—स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिपापात्पूताः, तैः केवलेन्द्रादिदैवत्यतयाऽनुसंहितैर्यज्ञैर्वस्तुतस्तद्रूपं मामिष्ट्वा, तथावस्थितं मामजानन्तः स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते पुण्यम्—दुःखासंभिन्नं सुरेन्द्रलोकं प्राप्य तत्रतत्र दिव्यान् देवभोगानश्नन्ति । ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा तदनुभवहेतुभूते पुण्ये क्षीणे पुनरपि मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं त्रय्यन्तसिद्धज्ञानविधुराः काम्यस्वर्गादिकामाः केवलं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं लभन्ते—अल्पास्थिरस्वर्गादीननुभूय पुनःपुनर्निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

ता ॥ *सदसच्चाहमर्जुनेत्यस्यानन्तरं *त्रैविद्या इत्यादिकमसङ्गतमिति शङ्कायां पूर्वोत्तरानुवृत्तप्रघट्टकार्थं प्रदर्शयन् संगतिमाह—**एवं महात्मनामिति** । **महात्मनां ज्ञानिनां भगवदनुभवैकभोगाना**मिति त्रिभिः *महात्मानस्तु, *ज्ञात्वा *अनन्यमनसः (१३) इति प्रागुक्तस्मारणम् । *अवजानन्ति (११) इत्याद्यपेक्षया *महात्मानस्तु इत्यादेः विशेषकथनरूपत्वेऽपि भजनकीर्तनादेर्भक्तस्वरूपनिरूपकतया **वृत्तमुक्त्वे**त्युक्तम् । एवं निरूपितस्वरूपाणां **तेषां** निरतिशयफलसौकर्यादिकमभिधास्यमानं विशेषो भवितुमर्हतीति **तेषामेव विशेषं दर्शयितु**मित्युक्तम् । **अज्ञाना**मित्यनेन *परं भावमजानन्तः (११) इति प्रागुक्ता एवात्र फल्गुफलयागादिभिः प्रपञ्चयन्त इति सूचितम् । *त्रैविद्याः इत्यत्र सङ्ख्याविशेषप्रसिद्ध्या *त्रयीधर्ममिति वक्ष्यमाणानुसन्धानाच्च विद्यां विशिंषन् समासार्थं चाह—**ऋग्यजुरिति** । तिस्रो विद्यास्समाहृताः इति द्रष्टव्यम् । द्विगुसमासत्वात् त्रिविद्यमित्येकवद्भावनपुंसकत्वे । *अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते (अष्टा. वा. २. ४. १७) इत्यस्य *पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः इत्यपवादः । *तदधीते तद्वेद (अष्टा. ४. २. ५९) इत्यण्प्रत्ययविवक्षयाऽऽह—**त्रिविद्यनिष्ठा** इति । सर्ववेदविषयत्वे विरोधात्कर्ममात्रविषयत्वज्ञापनाय—**केवल**शब्दः । तदेव विशदयति—**नतु त्रय्यन्तनिष्ठा** इति । विषयव्यवस्थापनाय पूर्वोक्तानां महात्मनामपि वेदैकदेशभूतोपनिषन्निष्ठत्वं सर्वस्यापि वेदस्य तत्तद्द्वारा भगवत्परत्वस्वीकारं च वदन्, यथावस्थितज्ञानाधीनपुरुषार्थविशेषाभिलाषतदुपायनिष्ठतामात्रेण विशेषात्सिद्धान्तान्तरनिष्ठत्वभ्रमं च व्युदस्यन्, केवलत्रयीनिष्ठवृत्तव्याख्यानावसरे तद्व्यवच्छेद्यमखिलं दर्शयति—**त्रय्यन्तनिष्ठा हीति** । एतेन प्रकरणान्तरेषु *चतुर्थी विद्या इति मोक्षसाधनभूता त्रय्यन्तविद्यैवोच्यते इति दर्शितम् । यथाऽऽह जनकाय याज्ञवल्क्यः—*एषा तेऽन्वीक्षिकी विद्या चतुर्थी सांपरायिकी (भा. मो. ३१९.४६) इति *चतुर्थी राजशार्दूल विद्यैषा सांपरायिकी (३५) इति च । **वेदप्रतिपाद्ये**ति—कर्मभागमात्रप्रतिपाद्येत्यर्थः । महात्मनामपि विद्याङ्गकर्मगतसोमपानसद्भावात्तद्व्यवच्छेदायोक्तं—**केवलेन्द्रादियागशिष्टेति** । अयज्ञशिष्टसोमपानस्याधर्मत्वाद्यागशिष्टत्वोक्तिः । *स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते इत्यनन्तरमभिधानात्तत्प्रतिबन्धकपापनिरासकत्वमात्रमेवात्र सोमपानस्येत्यभिप्रायेण—**स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिपापात्पूता** इत्युक्तम् । स्वर्गशब्दोपलक्षणार्थत्वज्ञापनायादिशब्दः । पापस्य पूतत्वं नाम निरस्तत्वम्; तदेव हि पुरुषस्य पूतत्वमित्यभिप्रायेण **पापात्पूता** इति निर्देशः । पापान्मुक्ता इत्यर्थः । स्वर्गाद्यर्थिनां तत्त्वतो भगवज्ज्ञानाभावस्य साक्षाद्भगवद्याजिनां भगवत्प्राप्तेः केवलेन्द्रादियागानामपि वस्तुतः परमपुरुषाराधनरूपत्वस्य तज्ज्ञानाभावाच्च तेषां वैकल्यस्य *ये त्वन्यदेवताभक्ताः (९. २३) इत्यादिश्लोकत्रयेण वक्ष्यमाणत्वात्, *यज्ञैर्मामिष्ट्वेत्येतत्परमपुरुषस्य स्वानुसन्धानमात्रमूलं वचः; न पुनर्यजमानानुसन्धानमूलमिति ज्ञापनायोक्तं **तैरित्यादि अजानन्त** इत्यन्तम् । अनुष्ठानस्य फलकामनापूर्वकत्वेऽपि यज्ञानन्तरमेव हि फलं देहीति देवतां प्रति प्रार्थनम्; अतः *इष्ट्वा प्रार्थयन्ते इति क्रमोपपत्तिः । पुण्यक्रियातज्जन्यादृष्टयोर्लोकसामानाधिकरण्यायोगात्सुरेन्द्रलोकस्य फलमात्ररूपस्य पावनत्वेनाश्रुतत्वात्प्रभूतदुःखासंभिन्नत्वस्य च श्रुतत्वात्पुण्यप्रतिक्षेप्यपापकार्यदुःखनिवृत्तिपरोऽयं पुण्यशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तं—**दुःखासंभिन्न**मिति । पुण्यसाध्यसुखमयत्वलक्षणायां वा दुःखनिवृत्तिरर्थसिद्धा । पुण्यसाध्यत्वलक्षणायां त्वर्थतः पुनरुक्तिस्स्यात् । सुरेन्द्रलोकं प्राप्येत्युक्तेऽपि पुनः *दिवीति निर्देशो विचित्रभोगाश्रयतत्तदवान्तरप्रदेशविशेषविषयो भवितुमर्हतीति—**तत्रतत्रे**त्युक्तम् । **दिव्यानि**ति मोहनत्वाय भौमभोगवैलक्षण्यकथनम् । **दिव्यान्**—दिवि भवान्; **देवभोगान्**—देवानां भोग्यानित्यर्थः । देवभोग्यपशुपुरोडाशादिभौमव्यवच्छेदार्थं च **दिव्यशब्दः** । देवा हि स्वरूपतः कालतश्च परिमितान् स्वभोगान् स्वयाजिभ्यस्संविभजन्ते । **अश्नन्ति**—भुञ्जते, अनुभवन्तीत्यर्थः । **भुक्त्वे**ति ह्यनूद्यते । *विशालमित्यनेन भौमभोगा-

पेक्षया पृथुत्वसूचनम् । **स्वर्गलोकं भुक्त्वेति**—स्वर्गलोकसंभवान् भोगाननुभूयेत्यर्थः । नहि स्वर्गानुभवाद्बन्धकपुण्यान्तरक्षयः; कर्मशेषेण विशिष्टजात्यादिप्राप्तिश्श्रूयत इत्यभिप्रायेणोक्तं—**तदनुभवहेतुभूतेति** । एतेन—* स्वर्गेऽपि पातभीतस्य (वि. ६. ५. ५०) इत्यादि दर्शितम् । मर्त्यशब्देन भूलोकेऽप्यस्थिरत्वं द्योतितम् । एवंशब्दाभिप्रेतेन प्रकारेण त्रयीशब्दस्य तत्र सङ्कोचं, कामकामत्वे हेतुं च दर्शयति—**एवं त्रय्यन्तसिद्धज्ञानविधुरा** इति । अनुवादोऽयं स्वरूपतो मोक्षानुगुणस्यापि धर्मस्य प्रकारविशेषात्पुनरावृत्तिहेतुत्वमिति ज्ञापनार्थः । पूर्वः कामशब्दः कर्मणि व्युत्पन्न इत्याह—**काम्यस्वर्गादिकामा** इति । मोक्षस्यापि फलतया काम्यमानत्वात्ततोऽत्र सङ्कोचाय स्वर्गादिशब्दः । केवलशब्देन त्रय्यन्तसिद्ध[न्त]स्वाङ्गिभूतपरमधर्मराहित्योक्तिः । गतं चागतं च गतागतं; तदेव लभन्ते । नहि गमनागमनमात्रं दोष इत्यत्राह—**अल्पेति** । अनुभवदशायामप्यल्पत्वात् * यथा पशुरेवं स देवानाम् (बृ. ३. ४. १०) इति प्रक्रिययाऽतिशयितब्रह्मादिसुखानुसन्धानेन दुःखत्वम्; तस्य चास्थिरत्वानुसन्धानाद्दुःखतरत्वम्; तत्प्रध्वंसागमे तु दुःखतमत्वम्; घटीयन्त्रन्यायेन पुनःपुनरावृत्त्यधीनगर्भवासव्याधिनिरयादिसंभवं तु दुःखं वक्तुमपि दुस्सहम्; तच्चासंख्यातप्रवाहमिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

भा ॥ महात्मानस्तु निरतिशयप्रियरूपमच्चिन्तनं कृत्वा मामनवधिकातिशयानन्दं प्राप्य न पुनरावर्तन्त इति तेषां विशेषं दर्शयति—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२

भा ॥ अनन्याः—अनन्यप्रयोजनाः, मच्चिन्तनेन विनाऽऽत्मधारणालाभान्मच्चिन्तनैकप्रयोजनाः मां चिन्तयन्तो ये महात्मानो जनाः पर्युपासते—सर्वकल्याणगुणान्वितं सर्वविभूतियुक्तं मां परित उपासते, अन्यूनमुपासते, तेषां नित्याभियुक्तानाम्—मयि नित्याभियोगं काङ्क्षमाणानाम्, अहम् मत्प्राप्तिलक्षणं योगम्, अपुनरावृत्तिरूपं क्षेमं च वहामि ॥ २२ ॥

ता ।। उपायस्यापि सुखरूपतया फलस्य च नित्यनिर्दोषनिरतिशयानन्दतया महात्मनां विशेषोऽभिधीयत इत्याह—**महात्मानस्त्विति** । अनन्यत्वविशेषणवशाच्चिन्तनस्य निरतिशयसुखरूपत्वसिद्धिः । **मामित्यादिना** योगक्षेमशब्दविवक्षितमुक्तम् । यद्यपि * ये त्वन्यदेवता (२३) इति वक्ष्यमाणावेक्षणेऽनन्यदेवताप्रतीतिः; तथाऽपि प्रकृतकाम्यव्यवच्छेदार्थत्वादुपायसहचरं ततोऽन्यत्फलं व्यवच्छेत्तुम् **अनन्यशब्दः** । अत एवैकत्वानुसन्धानपरत्वं चायुक्तमिति दर्शयति—**अनन्यप्रयोजना** इति । तत्र हेतुमाह—**मच्चिन्तनेन विनेति** । * अनन्याश्चिन्तयन्त इति समभिव्याहारसामर्थ्याच्चिन्तनादन्यस्य निषेधसिद्धिः । निर्विशेषणस्य जनशब्दस्याकृतिगणतुल्ये जने प्रयोगात्तद्व्यवच्छेदाय प्रकरणसिद्धमुक्तं **ये महात्मानो जना** इति । तेषामेव हि जननसाफल्यमिति भावः । * पर्युपासते इत्यत्र प्रयुक्तस्य परीत्यस्योपसर्गस्य नैरर्थक्यायोगात्तदर्थं परित इति विवक्षिते तस्यैव प्रमाणान्तरसिद्धविशेषं दर्शयति—**सर्वकल्याणेति** । प्रतीकोपासनव्यवच्छेदार्थमिदमुक्तमित्यभिप्रायेणाह—**अन्यूनमिति** । अखण्डितगुणविभूतिकमित्यर्थः । अत्र * अहमित्यनेन परमोदारत्वसौशील्यादिगुणविवक्षा । नहि मोक्षकाङ्क्षिणामानुषङ्गिकभोगप्रदानेऽपि मोक्षानुपयुक्तशरीरयात्रादिरूपौ योग-

क्षेमौ दातव्यावित्यभिप्रायेणाह—**मत्प्राप्तीति** । अलब्धलाभो योगः; लब्धरक्षणं क्षेमः । समाहारार्थत्वादेकवद्भावः । **वहामि**—ददामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

ये त्वन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३

भा ॥ ये त्विन्द्रादिदेवताभक्ताः केवलत्रयीनिष्ठाः श्रद्धयाऽन्विताः इन्द्रादीन् यजन्ते; तेऽपि पूर्वोक्तेन न्यायेन सर्वस्य मच्छरीरतया मदात्मकत्वेनेन्द्रादिशब्दानां च मद्वाचित्वाद्वस्तुतो मामेव यजन्ते; अपित्वविधिपूर्वकं यजन्ते । इन्द्रादीनां देवतानां कर्मस्वाराध्यतया अन्वयं यथा वेदान्तवाक्यानि * चतुर्होतारो यत्र संपदं गच्छन्ति देवैः (य. आ. ३. ११. २१) इत्यादीनि विदधति; न तत्पूर्वकं यजन्ते । वेदान्तवाक्यजातं हि परमपुरुषशरीरतयाऽवस्थितानामिन्द्रादीनामाराध्यत्वं विदधदात्मभूतस्य परमपुरुषस्यैव साक्षादाराध्यत्वं विदधाति । चतुर्होतारः—अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि, यत्र—परमात्मन्यात्मतयाऽवस्थिते सत्येव तच्छरीरभूतैरिन्द्रादिदेवैः, संपदं गच्छन्ति—इन्द्रादिदेवतानामाराधनान्येतानि कर्माणीतीमां संपदं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ता ॥ सर्वासामपि देवतानां भगवच्छरीरत्वात् * त्रैविद्या माम् (२०) इत्युक्तप्रकारेण वस्तुतस्स्वसमाराधनमिति जानन् भवान् किं न केवलकर्मिणामपि मोक्षरूपयोगक्षेमं प्रयच्छतीत्यत्रोत्तरमुच्यते—* ये त्वित्यादिश्लोकद्वयेन । तुशब्दश्शङ्कानिवृत्त्यर्थः । * अन्यदेवताभक्ताः इत्येतत्समभिव्याहारफलितम् **इन्द्रादी**निति । **पूर्वोक्तेन न्याये**नेति । * मयि सर्वम् (७.७) इत्यादौ, अस्मिन्नप्यध्याये * मया ततमिदं सर्वम् (४) इत्यादौ चेति भावः । मामेव यजन्तीत्यन्तं शङ्कितानुवादरूपम्; शेषं तु विधेयरूपमित्यभिप्रायेणाह—**अपि त्वि**ति । विधिस्स्वज्ञानद्वारा यस्य पूर्वः—कारणं, तद्विधिपूर्वकम्; तदन्यदविधिपूर्वकम् । कथमविधिपूर्वकत्वं विहितानामित्यत्राह—**इन्द्रादीना**मिति । **तत्पूर्वक**मिति—तथाविधविध्यनुसन्धानपूर्वकमित्यर्थः । यथा विदधतीत्युक्तं विवृणोति—**वेदान्ते**ति । इन्द्रादीनामाराध्यत्वमात्रं कर्मभागे प्रतिपादितम्; तेषामेव यथावस्थितं स्वरूपं वेदान्तेष्विति न विरोधः । **साक्षा**दिति—निरुपाधिकमित्यर्थः, प्रधानतयेति वा । हविरुद्देश्यपरमपुरुषविशेषणतयेन्द्रादीनामुद्देश्यानुप्रवेशः; यथा प्रतर्दनविद्यादिषूपास्यानुप्रवेश इति भावः । * चतुर्होतारः इत्युपात्तवाक्यस्य कथं प्रस्तुतार्थता; तत्राह—**चतुर्होतार** इति । उपलक्षणतामभिप्रेत्योक्तम्—**अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनी**ति । * अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मा (य. आ. ३. १०. २) इत्यादिप्रसिद्धः यत्रशब्दार्थ उच्यते—**परमात्मनी**त्यादिना । * यस्यादित्यश्शरीरम् (बृ. ७. ७. ९) इत्यादिवाक्यानुसन्धानेन **तच्छरीरभूते**त्यादिकमुक्तम् । कर्मणां देवैस्साध्या संपत् तदाराधनत्वरूपोऽतिशय एव; स चान्ततः फलसाधनत्वप्रकारे पर्यवसित इत्यभिप्रायेणाह—**इन्द्रादिदेवताना**मित्यादि ॥ २३ ॥

भा ॥ अतस्त्रैविद्या इन्द्रादिशरीरस्य परमपुरुषस्याराधनान्येतानि कर्माणि; आराध्यश्च स एवेति न जानन्ति, ते च परिमितफलभागिनश्च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; तदाह—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४

भा ॥ प्रभुरेव च—तत्रतत्र फलप्रदाता चाहमेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

ता ॥ अविधिपूर्वकत्वविवरणरूपतां, तथाविधस्यात्यन्तनैष्फल्यशङ्कापरिहाररूपतां च *अहं हीति **श्लोकस्य** दर्शयति—**अत** इति। सर्वशब्देनेन्द्राद्युद्देशेन क्रियमाणानामित्यभिप्रेतम्। **आराध्यश्चे**ति भोक्तृशब्दाभिप्रेतोक्तिः। *च्यवन्तीत्यनेन कुतश्चिदिति सिद्धम्, तच्च तत्तत्कर्मसाध्यमस्थिरं फलमेवेति *यान्तीत्यनन्तरश्लोकवशाद्वाक्यान्तराच्च लब्धम्; तदाह—**परिमिते**त्यादिना। फलस्य परिमितत्वं देशतः कालतस्स्वरूपतश्च। अतस्तद्भागिनां च्यवनस्वभावता। प्रभुशब्दस्यात्र *गतिर्भर्ता प्रभुः (१८) इत्यादिष्विव शास्तृत्वादिविवक्षाव्युदासाय योग्यमर्थमाह—**तत्रतत्रे**ति। **सूत्रं** च *फलमत उपपत्तेः (३.२.३७) इति। यथेन्द्राद्याराधनतया प्रयोगेऽपि तत्रतत्र फलप्रदोऽहम्, न तथा मदाराधनत्वेऽन्यः फलप्रद इत्येवकारार्थः॥ २४॥

भा ॥ अहो महदिदं वैचित्र्यम्, यदेकस्मिन्नेव कर्मणि वर्तमानास्सङ्कल्पमात्रभेदेन केचिदत्यल्पफलभागिनश्च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; केचनानवधिकातिशयानन्दपरमपुरुषप्राप्तिरूपफलभागिनोऽपुनरावर्तिनश्च भवन्तीत्याह—

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन्यान्ति पितृव्रताः।
भूतानि यान्ति भूतेज्याः यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्॥ २५

भा ॥ व्रतशब्दस्सङ्कल्पवाची; देवव्रताः—दर्शपूर्णमासादिभिः कर्मभिः इन्द्रादीन्यजामह इति इन्द्रादियजनसङ्कल्पा ये, त इन्द्रादीन् देवान् यान्ति। ये च पितृयज्ञादिभिः पितॄन् यजामह इति पितृयजनसङ्कल्पाः, ते पितॄन् यान्ति। ये च यक्षरक्षःपिशाचादीनि भूतानि यजामह इति भूतयजनसङ्कल्पाः, ते भूतानि यान्ति। ये तु तैरेव यज्ञैः देवपितृभूतशरीरकं परमात्मानं भगवन्तं वासुदेवं यजामह इति मां यजन्ते, ते मद्याजिनो मामेव यान्ति। देवादिव्रताः देवादीन् प्राप्य तैस्सह परिमितं भोगं भुक्त्वा तेषां विनाशकाले तैस्सह विनष्टा भवन्ति। मद्याजिनस्तु मामनादिनिधनं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पमनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणमहोदधिमनवधिकातिशयानन्दं प्राप्य न पुनर्निवर्तन्त इत्यर्थः॥ २५॥

ता ॥ एकस्यैव कर्मणः कथं भोगमोक्षविरुद्धफलसाधनत्वमित्यत्र सङ्कल्पाख्यसहकारिवैचित्र्यात्तदुपपत्तिरिति प्राप्यवैषम्यं *यान्तीति श्लोकेन प्रदर्श्यत इत्यभिप्रायेणाह—**अहो महदि**ति। संकल्पभेदाद्विचित्रफलसाधनत्वं ज्योतिष्टोमादिष्वपि सिद्धम्। **व्रतशब्दस्संकल्पवाची**ति। अत्र संकल्पविशेषाद्धि फलभेद इति भावः। * **देवव्रताः** इत्यादौ यजनं *भूतेज्येत्यत्र व्रतं चापेक्षया मेलितम्। भूतशब्दस्यात्र प्राणिमात्रादिपरत्वव्युदासेन राजसतामसयाज्यवर्गप्रदर्शनाय—**यक्षे**त्यादिकम्। न देवयजनपितृयजनादिवत् क्रियास्वरूपभेदोऽत्रेति ज्ञापनाय **तैरेवे**त्युक्तम्। वाक्यान्तरविहितदेवयजनाद्यनुवादेन फलविशेषोऽत्र प्रदर्श्यते, न तु ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत्फलार्थोपायविधानं क्रियत इति ज्ञापनाय यत्तच्छब्दविन्यासेन व्याख्यातम्। देवेषु व्रतं येषां ते देवव्रताः; भूतानुद्दिश्येज्या येषां ते भूतेज्याः। तत्तत्प्राप्यभेदवचनं तत्तत्समानदेशकालसमानभोगत्वार्थमिति दर्शयति—**देवादिव्रता** इति। **अनादिनिधन**मित्यनेन प्राप्यानित्यत्वनिबन्धनायाः पुनरावृत्तेः प्रतिक्षेपः; **सर्वज्ञ**मित्यनेन विरोध्यज्ञाननिमित्तायाः; **सत्यसङ्कल्प**मित्यनेन त्वशक्तिमूलाया भगवत्स्वातन्त्र्यशङ्कितायाश्च। भक्तान्नावर्तयेयमित्यपि सङ्कल्पोऽस्य सत्य एवेति भावः। स्वरूपतश्च परिमितत्वप्रयुक्तभोगाल्पत्वव्युदासाय **अनवधिके**त्यादि विशेषणद्वयम्। एतेनान्यवैतृष्ण्यहेतुतया स्वेच्छोपाधिकपुनरावृत्तिव्युदासः॥ २५॥

भा ॥ मद्याजिनामयमपि विशेषोऽस्तीत्याह—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६

भा ॥ सर्वसुलभं पत्रं वा पुष्पं वा फलं वा तोयं वा यो भक्त्या मे प्रयच्छति—अत्यर्थमतिप्रियत्वेन तत्प्रदानेन विनाऽऽत्मधारणमलभमानतया तदेकप्रयोजनो यो मे पत्रादिकं ददाति ; तस्य प्रयतात्मनः तत्प्रदानैकप्रयोजनत्वरूपशुद्धियुक्तमनसः, तत्—तथाविधभक्त्युपहृतम्, अहम्—सर्वेश्वरो निखिलजगदुदयविभवलयलीलोऽवाप्तसमस्तकामस्सत्यसङ्कल्पोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणस्स्वाभाविकानवधिकातिशयानन्दस्वानुभवे वर्तमानोऽपि, मनोरथपथदूरवर्ति प्रियं प्राप्येवाश्नामि । यथोक्तं मोक्षधर्मे—*याः क्रियास्संप्रयुक्तास्स्युरेकान्तगतबुद्धिभिः । तास्सर्वाश्शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् ॥ (३५३. ६४) इति ॥ २६ ॥

ता ॥ समानेऽप्यायासे प्राप्यवैषम्यमुक्तम् ; अथोपायवैषम्यमुच्यत इत्याह—**मद्याजिना**मिति । मद्यजनशीलानामित्यर्थः । **अयमपी**ति । उपास्यसौलभ्यातिशयप्रयुक्तोपायसौकर्यरूप इत्यर्थः । पत्रपुष्पफलानां प्रायशो हेतुकार्यभावात्क्रमविन्यासः । तस्य तत्तत्कालानुरूपं यथासंभवं किमपि लभ्यमिति भावः । पत्रादीनां समासाकरणादसमुच्चयाच्च परस्परनैरपेक्ष्यं सूचितम् ; तद्द्योतनाय—**पत्रं** वेत्यादिविकल्पकरणम् । एकैकेन तुष्यति भगवानिति ह्युच्यते *अन्यत्पूर्णादपां कुम्भादन्यत्पादावनेजनात् । अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्न चेच्छति जनार्दनः ॥ (भा. उ. ८७. १३) इति । सर्वाभावेऽपि तोयं लभ्यमित्यभिप्रायेण तस्य पश्चादुक्तिः । न ह्येतद्वित्तव्ययादिसाध्यतया दरिद्रादीनां दुर्लभमित्यभिप्रायेण **सर्वसुलभ**मित्युक्तम् । अन्यत्र चाहुः—*पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु । भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यत्नः ॥ (गा. पू. २१९. ३४ ; न. पु) इति । य इति सामान्यनिर्देशेन सापराधनिरपराधजडाजडादिविभागमपि न पश्यामीत्यभिप्रेतम् । वक्ष्यति हि *येऽपि स्युः पापयोनयः, स्त्रियो वैश्याः (३२) इत्यादि । भक्त्येत्यनेन दृष्टादृष्टप्रत्यवायपरिहारफलान्तरहेतुत्वव्यवच्छेदः ; तद्व्यञ्जयति—**अत्यर्थे**ति । प्रयतात्मशब्दं व्याख्याति—**तत्प्रदानेने**ति । *तस्य ताम्रनखौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । सुजातमृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलङ्कृतौ । प्रयतेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ॥ (भा. व. १८८. १३३) इत्यादिष्विव प्रयोजनान्तररागरूपाशुद्धिविरहः प्रयतत्वमित्यर्थः । पुण्येष्वपि फलाभिसन्धिरेव हि मनसोऽशुद्धिः । तदप्याहुः *तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः । प्रसह्य चि[वि]त्ता-हरणं न कल्कस्तान्येव भावोपहतानि कल्कः ॥ (भा. आ. १. ३०१) इति । *भक्त्युपहृतमिति पुनः कीर्तनं भगवदादरणीयत्वे हेतुरयमेवेति ज्ञापनार्थम् । तथा च स्वयमेवाह—*अण्वप्युपहृतं भक्तैः [प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत्] मम भोगाय जायते । भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे [तोषाय] भोगाय जायते ॥ (भाग. १०. ८१. २) इति । फलाभिलाषिणामपि काचिद्भक्ति-रस्तीति तद्व्युदासाय तच्छब्द इत्यभिप्रायेण—**तथाविधभक्त्युपहृत**मित्युक्तम् । पत्रादिक्षुद्रद्रव्यपरिग्रहपरिपन्थिनः प्रकारा अहंशब्देन विवक्षिता इति दर्शयितुं **सर्वेश्वर** इत्यादिकम् । अपिशब्दः प्रत्येकमन्वेतव्यः । **सर्वेश्वर** इति । यथेन्द्रादयस्स्वशक्तिवृद्धये हविरादिकं गृह्णन्ति ; न हि तथाऽहम्, सर्वगोचरसदातननियमनशक्तिशालित्वादिति भावः । **निखिलजगदुदयविभवलयलील** इति । न हि मल्लीलोपकरणाद्बहिर्भूतं पत्रादिकं मह्यं दीयत इति भावः । **अवाप्तसमस्तकाम** इति । न हि मे अनवाप्तमवाप्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः । **सत्य-**

सङ्कल्प इति । नहि ममाशक्यं किञ्चिदन्येनोपहृतं स्वीक्रियत इति भावः । **अनवधिके**त्यादि । गुणतस्स्वरूपतश्च निरतिशयानन्दतृप्तस्य मे कियदिदं पत्रादिकमिति तात्पर्यम् । स्वाभाविकशब्देन हेतुनैरपेक्ष्यम्, वर्तमानशब्देन चानिवर्त्यत्वं विवक्षितम् । *परिपूर्णोऽपि भगवान् भक्तैर्यत्किञ्चिदोरितम् । सापेक्षवत्तदादत्ते तेन प्रीतो ददात्यलम् ॥ (भा. मो. ३५३. ६४) इत्यस्यार्थमभिप्रयन्नाह—**मनोरथे**ति । *अश्नामीत्युपभोगमात्रलक्षणा ; तेन निवेद्याभावे पत्रादिकमपि निवेद्यं स्यादिति व्यज्यते । फलान्तरार्थिजनसमर्पितानां *तत्सर्वं देवदेवस्य चरणावुपतिष्ठते (भा. मो. ३५३. ६३) इति भगवत्पादोपसर्पणमुक्त्वा परमैकान्तिजनदत्तानां भगवताऽत्यादरेण शिरसा प्रतिग्रहो मोक्षधर्मेऽभिहित इत्याह—**यथोक्त**मिति ॥ २६ ॥

भा ॥ यस्मात् ज्ञानिनां महात्मनां वाङ्मनसागोचरोऽयं विशेषः, तस्मात्त्वं च ज्ञानी भूत्वोक्तलक्षणभक्तिभारावनमितात्मात्मीयः कीर्तनयतनार्चनप्रणामादिकं सततं कुर्वाणो लौकिकं वैदिकं च नित्यनैमित्तिकं कर्म चेत्थं कुर्वित्याह—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७

भा ॥ यत् देहयात्राशेषभूतं लौकिकं कर्म करोषि, यच्च देहधारणायाश्नासि, यच्च वैदिकं होमदानतपःप्रभृति नित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं कुरुष्व—अर्प्यत इत्यर्पणम्; सर्वस्य लौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणः कर्तृत्वम्, भोक्तृत्वम्, आराध्यत्वं च यथा मयि समर्पितं भवति तथा कुरु। एतदुक्तं भवति—यागदानादिषु आराध्यतया प्रतीयमानानां देवादीनां कर्मकर्तुर्भोक्तुः तव च मदीयतया मत्सङ्कल्पायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितया च मय्येव परमशेषिणि परमकर्तरि त्वां च कर्तारं भोक्तारमाराधकम्, आराध्यं च देवताजातम्, आराधनं च क्रियाजातम्, सर्वं समर्पय; तव मन्नियाम्यतापूर्वकमच्छेषतैकरसतामाराध्यादेश्चैतत्स्वभावगर्भतामत्यर्थप्रीतियुक्तोऽनुसंधत्स्वेति ॥ २७ ॥

ता ॥ उक्तार्थफलितपरतया उत्तरश्लोकस्य संगतिमाह—**यस्मा**दिति । महात्मनां विशेष उक्तः; अथ तत्परिगृहीतं भक्तियोगं वक्तुं तदङ्गभूतं बुद्धिविशेषमनुशास्तीत्यभिप्रायेण **इत्थं कुर्वि**त्युक्तम् । *यत्करोषीति श्लोकेन स्वभावार्थशास्त्रप्राप्तसर्वकर्मसमर्पणविषयमन्त्रविशेषोऽपि सारितः । इममेव च श्लोकं *यत्करोमीत्युपक्रम्य *भगवन्निति संबुद्ध्या *त्वदर्पणमित्यन्तं मन्त्रमेव केचिदनुसंदधते । तत्र *यत्करोषीत्येतद्गोबलीवर्दन्यायात्सङ्कुचितं स्वभावप्राप्तविषयमित्याह—**यद्दे**हेति । *अश्नासीत्येतदर्थप्राप्तवर्गोपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह—**यच्च देहधारणायाश्नासी**ति । *यज्जुहोषीत्यादेश्शास्त्रप्राप्तसमस्तोपलक्षणत्वमुपलक्षणीयसंग्राहकाकारं च दर्शयति—**यच्च वैदिक**मिति । अत्र यच्छब्दास्सर्वे करोषीत्यादिक्रियाविशेषानुवादकाः ॥ अर्पणशब्दस्य भाववाचित्वे व्यधिकरणबहुव्रीहिक्लेशात्तत्पुरुषत्वौपयिककर्मप्रत्ययान्ततां व्युत्पादयति—**अर्प्यत इत्यर्पण**मिति । *कृत्यल्युटो बहुलम् (अष्टा. ३. ३. ११३) इति कर्मणि ल्युट् । मय्यर्पितं कुरुष्वेति शब्दार्थः । अन्यत्र स्थितस्य स्थायिनः ततोऽन्यस्मिन्निवेशनं हि समर्पणम्; तच्चात्र क्षणिके कर्मणि कथमित्यत्राह—**सर्वस्ये**ति । ननु जीवस्यैव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च *कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् (ब्र. २. ३. ३३) इत्यधिकरणे **स्थापितम्**; इन्द्रादीनां चाराध्यत्वं श्रुतम्; तथाच देवताभेदो मीमांसितः; अतन्निष्ठस्य तन्निष्ठत्वानुसन्धाने भ्रान्तिरेव **स्यात्**; तत्कथमीश्वरे तत्समर्पणमित्यत्राह—**एतदुक्त**मिति । **परमकर्तरी**ति *परात्तु तच्छ्रुतेः । (ब्र. २. ३. ४०).

इत्यधिकरणार्थः सारितः । **कर्तारं भोक्तारमाराधक**मिति । क्रियायास्तत्फलस्य तत्प्रदातॄणां चेति शेषः । परमकर्तृत्वात्कर्तृत्वसमर्पणम् ; परमशेषित्वादाराध्यत्वादिसमर्पणम् । कर्तृत्वादौ त्वयि समर्पिते साक्षात्कर्तर्याराध्यविशेषणभूतेन्द्रादौ च किमनुसन्धेयमिति शङ्कायां समर्पणं शिक्षयति—**तवे**ति । भक्तिप्रकरणात्प्रीतियुक्तत्वोक्तिः ॥ २७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८

भा ॥ एवं संन्यासाख्ययोगयुक्तमनाः आत्मानं मच्छेषतामन्नियाम्यतैकरसं कर्म च सर्वं मदाराधनमनुसंदधानो लौकिकं वैदिकं च कर्म कुर्वन् शुभाशुभफलैरनन्तैः प्राचीनकर्माख्यैर्बन्धनैर्मत्प्राप्तिविरोधिभिस्सर्वैर्मोक्ष्यसे ; तैर्विमुक्तो मामेवोपैष्यसि ॥ २८ ॥

ता ॥ *संन्यासयोगयुक्तात्मेत्ययं फलविधानार्थः पूर्वश्लोकार्थानुवादः ; न तु ज्ञानकर्मयोगादिपर इत्यभिप्रायेणान्वयमाह—**एवं संन्यासाख्ये**ति । योगशब्दोऽत्रानुसंधानपरः । तदेव प्रकृतसमर्पणानुवादिना संन्यासशब्देन विशेष्यते । **आत्मान**मित्यादि तद्विवरणम् । **लौकिक**मित्यादि स्वभावार्थप्राप्तयोस्सामान्यरूपम् । **शुभाशुभफलैः**—अनुकूलप्रतिकूलफलैरित्यर्थः । **अनन्तै**रिति बहुवचनाभिप्रेतकथनम् । समर्पणबुध्या क्रियमाणस्य बन्धकत्वाभावात्तद्व्यवच्छेदाय **प्राचीन**शब्दः । अभिमतगतिनिवृत्तिहेतुर्हि बन्धनमित्यभिप्रायेण **मत्प्राप्तिविरोधिभि**रित्युक्तम् । तेनोपायविरोधिव्यवच्छेदश्च । एतेनैव शुभफलस्यापि कर्मणोऽतिशयितफलप्रतिबन्धकत्वात् हेयत्वं निर्व्यूढम् । *मामुपैष्यसीत्येतत्सामर्थ्यात् **सर्वै**रित्युक्तम् । *मोक्ष्यसे इत्युक्त एवार्थः *विमुक्तः इत्यनूद्यत इत्यपौनरुक्त्याभिप्रायेणाह—**तैर्विमुक्त** इति । अत्र विमुक्तिशब्दस्य जीवन्मुक्तिपरत्वं वदन्तस्तदसंभवादेव निरसनीयाः । कर्तृत्वफलप्रदत्वादिवत्फलत्वमपि स्वस्यैवेत्यभिप्रायेण **मामेवोपैष्यसी**त्युक्तम् । यद्वा क्रमेण प्राप्त्या विलम्बव्यवच्छेदार्थ एवकारः । *मामेवैष्यसि (३४) इति च वक्ष्यते ॥ २८ ॥

भा ॥ ममेमं परममतिलोकं स्वभावं शृणु—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९

भा ॥ देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनाऽवस्थितेषु जातितश्चाकारतस्स्वभावतो ज्ञानतश्चात्यन्तोत्कृष्टापकृष्टरूपेण वर्तमानेषु सर्वेषु भूतेषु समाश्रयणीयत्वे समोऽहम् ; अयं जात्याकारस्वभावज्ञानादिभिर्निकृष्ट इति समाश्रयणे न मे द्वेष्योऽस्ति—उद्वेजनीयतया न त्याज्योऽस्ति । तथा समाश्रितत्वातिरेकेण जात्यादिभिरत्यन्तोत्कृष्टोऽयमिति तद्युक्ततया समाश्रयणे न कश्चित्प्रियोऽस्ति—न संग्राह्योऽस्ति । अपि त्वत्यर्थमत्प्रियत्वेन मद्भजनेन विनाऽऽत्मधारणालाभान्मद्भजनैकप्रयोजना ये मां भजन्ते ; ते जात्यादिभिरुत्कृष्टा अपकृष्टा वा मत्समानगुणवद्यथासुखं मय्येव वर्तन्ते । अहमपि तेषु मदुत्कृष्टेष्विव वर्ते ॥ २९ ॥

ता ॥ दुर्लभसुलभोत्कृष्टापकृष्टादिद्रव्यतारतम्यादर्शनेन स्वीकारः *पत्रमिति श्लोकेन प्रोक्तः । **तेन सौलभ्य**मुक्तं भवति । *यत्करोषीत्यादिना क्रियमाणस्य सर्वस्य बुद्धिविशेषमात्रेण तदाराधनत्वसंपत्त्या तदेव दृढीकृतम् । **अथ भक्तियोगाधिकारिप्रशंसनपरे** *समोऽहमिति श्लोके तु जात्याकारादितारतम्यानादरेण **भक्तेस्स्वस्यैकरस्यमुच्यते** ।

तेन सौशील्यमुक्तं भवति। कंसादिनिग्रहादक्रूराद्यनुग्रहात् *तत्कुरुष्व मदर्पणम्, *मामुपैष्यसीत्याद्युक्तेश्च जाता रागद्वेषशङ्का प्रतिक्षेप्येत्यभिप्रायेणाह—**ममेति**। अहंशब्दोऽत्र स्वेतरव्यवच्छेदपर इत्यभिप्रायेण **अतिलोकमित्युक्तम्**। *समोऽहमित्यस्य प्रतिशिरोभूतं वैषम्यं सर्वशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**देवेति**। **जातितः**—देवत्वमनुष्यत्वब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादेः; **आकारतः**—अभिरूपस्त्रीत्वपुंस्त्वसमविषमाङ्गत्वादेः। वक्ष्यति हि *येऽपि स्युः पापयोनयः, स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः (३२) इति। *स्वभावतः इत्यनेन सात्त्विकराजसत्वादिकं विवक्षितम्। देवादीनां भगवत्समाश्रयणं *तदुपर्यपि बादरायणस्संभवात् (ब्र. १. ३. २५) इत्यधिकरणे समर्थितम्; तिरश्चामपि गजेन्द्रवानरेन्द्रादिषु पुण्याधिक्यनिबन्धनज्ञानविशेषवत्त्वं प्रथितम्। तस्मात्तिर्यगधिकरणाविरोधः। स्थावरेष्वपि शापादिजातेषु क्वचिज्ज्ञानं महर्षयः कथयन्ति। ततश्च मनोवृत्तिरूपं समाश्रयणं तत्रापि संभवेदेव। *न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः इत्यस्य प्रतिषेधस्य प्रसङ्गसाकाङ्क्षत्वाज्जात्यादिभिर्निकर्षोत्कर्षौ प्रतिषेध्यप्रसञ्जकतयोक्तावित्याह—**अयमिति**। तद्द्वेष्यत्वप्रियत्वे हि त्याज्यत्वसंग्राह्यत्वार्थे इति तन्निषेधात्तन्निषेधः फलित इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**उद्वेजनीयतया न त्याज्योऽस्तीति, न संग्राह्योऽस्तीति** च। समाश्रयणाधीनप्रियत्वप्रतिषेधभयात्—**समाश्रितत्वातिरेकेणे**त्युक्तम्। यदि, न प्रियत्वहेतुतया प्रसिद्धाज्जात्यादिभिरुत्कर्षात्प्रियत्वम्; कुतस्तर्हि? यदि न कुतश्चित्, *स च मम प्रियः इत्यादिविरोध इति शङ्कानिराकरणार्थस्तुशब्द इत्यभिप्रायेणाह—**अपि त्विति**। *भक्त्या भजन्ति इत्यनयोः पौनरुक्त्यपरिहारायान्वयमाह—**अत्यर्थेति**। *ये इत्येतदुत्कर्षापकर्षानियमाभिप्रायमित्याह—**ते जात्यादिभिरिति**। तुल्यानामिवान्योन्यमैकरस्यमिह *मयीत्यादिना विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तम् **मत्समानगुणवद्यथासुखमिति**। ननु स्वामित्वेन त्वामनुसंधाय भजतां कथं त्वयि समानगुणवद्वृत्तिरित्यस्योत्तरं *तेषु चाप्यहमित्यनेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**अहमपीति**। सौशील्यातिरेकतो मत्तोऽप्युत्कृष्टानिवाहं *शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति (भा. मो. ३५३. ६४) इत्युक्तप्रक्रियया संभावयामि; ततश्च ते मत्परमेश्वरत्वाद्यनुसंधाननिबन्धनसाध्वसविधुरास्सुखं मां सेवन्त इति भावः। अहं च ते चान्योन्यं पित्रादिष्विव न्यस्तभरा इति पिण्डितार्थः। स्वजातिप्रतिनियतधर्मैर्भजनान्नापकृष्टजातिनिर्देशविरोधः॥ २९॥

भा॥ तत्रापि—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्।
साधुरेव स मन्तव्यस्सम्यग्व्यवसितो हि सः॥ ३०

भा॥ तत्रतत्र जातिविशेषे जातानां यस्समाचार उपादेयः परिहरणीयश्च; तस्मादतिवृत्तोऽप्युक्तप्रकारेण मामनन्यभाक् भजनैकप्रयोजनो भजते चेत्; साधुरेव सः—वैष्णवाग्रेसर एव सः, मन्तव्यः—बहुमन्तव्यः, पूर्वोक्तैस्सम इत्यर्थः। कुत एतत्? सम्यग्व्यवसितो हि सः—यतोऽस्य व्यवसायस्तुसमीचीनः। भगवान् निखिलजगदेककारणभूतः परं ब्रह्म नारायणश्चराचरपतिरस्मत्स्वामी मम गुरुर्मम सुहृत् मम परमं भोग्यमिति सर्वैर्दुष्प्रापोऽयं व्यवसायस्तेन कृतः, तत्कार्यं चानन्यप्रयोजनं निरन्तरं भजनं तस्यास्ति, अतस्साधुरेव; बहुमन्तव्यश्च। अस्मिन् व्यवसाये तत्कार्ये चोक्तप्रकारभजने संपन्ने सति तस्याचारव्यतिक्रमस्स्वल्पवैकल्यमिति न तावताऽनादरणीयः, अपि तु बहुमन्तव्य एवेत्यर्थः॥ ३०॥

ता॥ एवं समाश्रयणस्वीकारे जात्याद्यपकर्षोऽकिञ्चित्कर इत्युक्तम्; ततश्चोपरि वृत्तापकर्षोऽप्यकिञ्चित्कर इत्युच्यते *अपि चेदिति श्लोकेनेत्यभिप्रायेणाह—**तत्रापीति**। ब्राह्मणाद्याचारः शूद्रादेरधर्मः; शूद्राद्याचारश्च ब्राह्मणादेः;

एवं ब्राह्मणस्य निषिद्धं मधुमांसादिकं शूद्रस्य न निषिध्यते; शूद्रस्य निषिद्धं च कपिलाक्षीरादिकं ब्राह्मणस्य प्रशस्तम्; अतस्स्वजातिनियमाद्यपेक्षया दुराचारत्वं दोष इत्यभिप्रायेणाह—**तत्रतत्रे**ति। विहिताकरणं निषिद्धकरणं चेत्युभयमपि दुराचार इति ज्ञापनाय **उपादेयः परिहरणीयश्चे**त्युक्तम्। अत्र *चेदित्यस्य नैरर्थक्यादिपरिहाराय दुराचरोऽपि भजते चेदित्यन्वयः प्रदर्शितः। **उक्तप्रकारेणे**ति। सततकीर्तनादिनेत्यर्थः। प्रकरणविशे[ष]षितोऽनन्यभागित्यस्यार्थो **भजनैकप्रयोजन** इति। तेनैव देवतान्तरभजनप्रसङ्गो दूरनिरस्तः। यथोच्यते—*ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवतास्स्मृताः। प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्। (भा. मो. ३५०. ३६) इति। ननु *आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः (वि. स.) आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः (वासिष्ठ. ६.३) *सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु (दक्ष. २. २२) इत्यादिषु सत्सु दुराचारस्य केनाकारेण साधुत्वमित्यत्राह—**वैष्णवाग्रेसर** इति। अनन्यभजनं वैष्णवाग्रेसरत्वे प्रयोजकम्। ननु *साधवः क्षीणदोषास्स्युः (वि. ३. ११. ३) इति भगवत्पराशरवचनात् क्षीणपापानां च कृष्णभक्तिस्मरणात्साधुशब्दोऽत्र कथं वैष्णवाग्रेसरपर उक्तः, आचारशून्यस्य शिष्टापरिग्रहादसाधुत्वमेवेत्यत्रोत्तरं *मन्तव्यः इत्युच्यत इति दर्शयति—**बहुमन्तव्य** इति। अर्थसिद्धबोद्धव्यतामात्रकथनं निरर्थकम्; संपूर्वस्य मनिधातोश्च बहुमतिरर्थः; उपसर्गार्थाश्च धातुलीना इति भावः। अपरिग्रहे सति खल्वसाधुत्वशङ्का; न तु सोऽस्तीत्याह—**पूर्वोक्तैस्सम** इति। *विष्णुरेव भूत्वा (यजु. २.१.३.१६) इत्यादौ साम्येऽप्येवकारः प्रयुज्यत इति भावः। पूर्वोक्तैर्महात्मभिरित्यर्थः। ननु स्वाचारदुराचारयोः पुष्कलविकलोपाययोर्न तावदुपायतस्साम्यम्; तत एव न फलतोऽपीति शङ्कायां *सम्यगित्यादिकमवतारयति—**कुत एत**दिति। **यत** इति। हिर्हेताविति भावः। व्यवसायस्य समीचीनतां प्राधान्यतो व्यवसेयविषयविशेषेण विशदयति—**भगवा**निति। भगवान्—उभयलिङ्गकः। **निखिलजगदेककारणभूत** इत्यनेन ब्रह्मत्वसाधकं श्रौतं लक्षणमुक्तम्। तेन *ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् (१३) इति पूर्वोक्तं च स्मारितम्। सामान्यशब्दस्य विशेषे पर्यवसानं *नारायण परं ब्रह्म (ना) इत्यादितत्त्वनिर्णायकवाक्यं चाभिप्रेत्य—**परं ब्रह्म नारायण** इत्युक्तम्। ***चराचरपतिः** *पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम् (ना) पतिं पतीनाम् (श्वे. ६. ७.) इत्यादि द्रष्टव्यम्। एवं परत्वव्यवसायः। अथ सौलभ्याध्यवसायः **अस्मत्स्वामी**ति। नह्यहं तद्विभूतेर्बहिर्भूतः; स्वशेषभूतं मामसौ स्वयमेव लब्धुमुपक्रान्त इति भावः। एवं पदद्वयेन सांसिद्धिकस्संबन्धो दर्शितः, अत्यन्तमूर्खस्य मम सम्यग्ज्ञानप्रदायी महोपकारकोऽयमित्यभिप्रायेण **मम गुरु**रित्युक्तम्॥ अनन्तमहापराधशालिनि मय्यपि शोभनहृदयोऽयमित्यभिप्रायेण **मम सुहृ**दित्युक्तम्। अतिक्षुद्रदुःखमिश्रनश्वरसुखकणसङ्गिनो मे निरतिशयनिर्दोषनित्यसुखसागरं स्वात्मानं प्रकाशितवानित्यभिप्रायेण **मम परं भोग्य**मित्युक्तम्। गुरुत्वसुहृत्त्वे प्रापकत्वार्थे; भोग्यत्वं तु प्राप्यत्वार्थम्। **सर्वैर्दुष्प्रापे** इति—आचारबहुलेष्वपि तादृशो व्यवसायो न दृश्यते; आकरेऽपि शिलाशकलमनुपादेयम्; अवकरेऽपि रत्नमादरणीयमिति भावः। *बहूनां जन्मनामन्ते (गी. ७. १९) इति ह्येवंविधो व्यवसाय उक्तः। स्मरन्ति च **श्रीपौष्करे** च *ये जन्मकोटिभिस्सिद्धाः *अनेकजन्मसंसारचिते पापसमुच्चये। नाक्षीणे जायते पुंसां गोविन्दाभिमुखी स्थितिः इति। श्रीशुकं प्रति जनकश्चाह—*ज्ञानं च व्यवसायश्च द्वौ परप्रतिपादकौ। व्यवसायादृते ब्रह्म नासादायति तत्परम्॥ (भा. मो. ३३४. ४७) इति। व्यवसायमात्रेण कथं भजमानैस्समानत्वमित्यत्राह—**तत्कार्यं चे**ति। *भजते मामित्यत्र व्यवसायोऽन्तर्गतः, **व्यवसित** इत्यत्राप्यर्थाद्भजनम्; अनन्यभजनमूलबहुमन्तव्यत्वहेतुतया हि व्यवसायोऽयमुक्त इति भावः। अविकलानुष्ठायिवद्विकलानुष्ठायी कथं बहुमन्तव्य इत्यत्राह—**अस्मिन्नि**ति। तादृशे पुरुषे स्वल्पवैकल्यनिमित्तोऽनादर एव महापराधस्स्या-